Manuel Castells

ENFORMASYON ÇAĞI: EKONOMİ, TOPLUM VE KÜLTÜR

ÜÇÜNCÜ CİLT

BİNYILIN SONU

İSTANBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Manuel Castel

SYON ÇAĞI:

TOPLUM VE KÜLTÜR

BİNYILIN S

NBUL BİLGİ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

Para mi hija, Nuria Castells, alegría de mi vida,
con la esperanza de que su milenio sea mejor que el mío

İçindekiler

Şekiller

Tablolar

Grafikler

Teşekkür

Enformasyon çağına ilişkin ampirik temellere dayanan ve farklı kültürleri kapsayan sosyolojik bir kuram geliştirme yönündeki on iki yıllık bir araştırma çabası bu ciltle son buluyor. Hayatıma damgasını vuran ve bir ölçüde onu tüketen bu yolculuğun sonunda, bu üç ciltlik çalışmanın tamamlanmasına belirleyici katkılarda bulunan kişilere ve kurumlara açıkça teşekkür etmek istiyorum.

En büyük teşekkürü eşim Emma Kiselyova'ya borçluyum; onun sevgisi ve desteği bu kitabı yazarken hayat ve enerji kaynağım oldu; ayrıca araştırmaları da birkaç bölümün, özellikle Rusya ve California'da birlikte yaptığımız çalışmalara dayanarak yazılan Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle ilgili ilk bölümün temelini oluşturdu. Emma'nın Sovyet deneyimine ilişkin kişisel bilgisi, Rusça kaynaklara ilişkin analizleri olmasaydı, kendisi sonraki taslaklarda yaptığım birçok hatayı düzeltmeseydi bu bölüm yazılamazdı. Küresel suç ekonomisiyle ilgili üçüncü bölüm de, temelde onun araştırmalarına dayanıyor.

Asya-Pasifik'le ilgili dördüncü bölümlerse, yıllar boyunca Asya toplumlarıyla ilgili düşüncelerimin ve bilgimin kaynağı olan üç meslektaşımın katkılarıyla, yorumlarıyla şekillenmiştir: British Columbia

Üniversitesi'nden Profesör You-tien Hsing, Tokyo'da Hitotsubashi Üniversitesi'nden Profesör Shujiro Yazawa ve Tayvan Ulusal Üniversitesi'nden Profesör Chu-joe Hsia. Sosyal dışlanmayla ilgili ikinci bölüm de, 1995-97 döneminde Berkeley'deki doktora öğrencilerimden Chris Benner'ın olağanüstü araştırma asistanlığı sayesinde gerçekleşmiştir.

Yukarıda ismini andıklarım dışında, daha birçok kişi bu ciltte sunduğum araştırmaya düşünceleriyle, bilgileriyle cömertçe katkıda bulundular. Özellikle Ida Susser, Tatyana Zaslavskaya, Ovsey Shkaratan, Svetlana Natalushko, Valery Kuleshov, Alexander Granberg, Joo-Chul Kim, Carlos Alonso Zaldivar, Stephen Cohen, Martin Carnoy, Roberto Laserna, Jordi Borja, Vicente Navarro ve Alain Touraine'e teşekkür ederim.

Bu cildin taslakları üzerinde yorumda bulunan, yaptığım birçok hatayı düzeltmeme yardımcı olan meslektaşlarım Ida Susser, Tatyana Zavlavskaya, Gregory Grossman, George Breslauer, Shujiro Yazawa, You-tien Hsing, Chu-joe Hsia, Roberto Laserna, Carlos Alonso Zaldivar ve Stephen Cohen'a da çok teşekkür ederim.

Geçen yıllar boyunca birkaç araştırma kurumu, burada sunduğum çalışmaya destek verdi. Dünyanın dört bir köşesinde toplumlara dair ne biliyorsam öğrenmemi sağlayan bu kurumlardaki meslektaşlarıma, bu kurumların yöneticilerine de çok teşekkür ediyorum. En başta 1979'dan beri evim dediğim California Üniversitesi, Berkeley ve bu yıllar boyunca çalıştığım akademik birimler geliyor: Şehir ve Bölge Planlama Bölümü, Sosyoloji Bölümü, Batı Avrupa Araştırmaları Merkezi, Kentsel ve Bölgesel Kalkınma Merkezi ve Berkeley Uluslararası Ekonomi Yuvarlak Masası. Geçen on yılda, bu ciltte yer alan temalarda yaptığım çalışmaları destekleyen diğer kurumlar şunlardır: Madrid Özerk Üniversitesi'nde (Universidad Autonoma de Madrid) Yeni Teknolojilerin Sosyolojisi Enstitüsü (Instituto de Sociologia de Nuevas Tecnologias) ve Rus Araştırmaları Programı (Programa de Estudios Rusos); Rus Sosyoloji Birliği; Moskova Gençlik Enstitüsü İleri Sosyolojik Araştırmalar Merkezi; Novosibirsk Sovyet (sonra Rus) Bilimler Akademisi Ekonomi ve Sanayi Mühendisliği Enstitüsü; California

Üniversitesi Pasifik Bölgesi Araştırma Programı; Tokyo Hitotsubashi Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi; Singapur Ulusal Üniversitesi; Hong Kong Üniversitesi Kentsel Araştırmalar Merkezi; Tayvan Ulusal Üniversitesi; Kore İnsani Yerleşimler Enstitüsü; Pekin, Devlet Konseyi Teknoloji ve Uluslararası Ekonomi Enstitüsü; Bolivya, Cochabamba Toplumsal ve Reel Ekonomi Araştırmaları Merkezi; Cenevre, Uluslararası Çalışma Örgütü, Uluslararası Çalışma Araştırmaları Enstitüsü.

Blackwell Yayınevi'nin eski yayın yönetmeni John Davey'in adını özel olarak anmak istiyorum. yirmi yılı aşkın bir süre boyunca yazım ve iletişim konusunda bana rehberlik edip yayıncılık konusunda değerli tavsiyelerde bulundu. Bu cildin sonuç bölümü üzerine sunduğu yorumlarla kişisel katkısı belirleyici bir nitelik kazandı. Yazılı çalışmalarım, John Davey'le entelektüel alışverişimden bağımsız olarak değerlendirilemez.

Geçen otuz yıl boyunca entelektüel gelişimim açısından temel önem taşıyan birkaç kişiyi daha anmak istiyorum. Onların çalışmaları ve düşünceleri birçok bakımdan bu kitabın sayfalarında, sorumluluğu tümüyle bana ait olmak üzere varlık bulmuştur: Alain Touraine, Nicos Poulantzas, Fernando Henrique Cardoso, Emilio de Ipola, Jordi Borja, Martin Carnoy, Stephen Cohen, Peter Hall, Vicente Navarro, Anne Marie Guillemard, Shujiro Yazawa ve Anthony Giddens. Kuram ve pratik arasında gerekli mesafeyi korurken, dünyayı hem anlamaya hem değiştirmeye gönül vermiş istisnai bir entelektüeller kuşağıyla birlikte küresel bir ağ içinde gelişme şansına sahip oldum.

Son olarak tedavileriyle ve profesyonellikleriyle bana bu kitabı bitirmemi sağlayacak zamanı ve enerjiyi veren, California Üniversitesi San Francisco Tıp Merkezi'nden cerrahlarım Dr. Peter Carroll'a, Dr. James Watson'a ve doktorum Dr. James Davis'e teşekkür ediyorum.

Berkeley, California
Mayıs 1997

Yazar ve yayıncı, aşağıda belirtilen telif hakkına tabî malzemenin kullanımına izin verdiklerinden ötürü ilgililere teşekkür eder:

Tablo 1.1, 1.2, 1.3 ve **Şekil 1.1** ve **1.2**: Mark Harrison'dan, *Europe-Asia Studies,* 45, 1993 (Carfax Publishing Company, Taylor ve Francis'in izniyle yeniden basım, Abingdon, Oxon, 1993);

Tablo 1.4: *The Soviet Economy: Problems and Prospects*'ten Padmai Desai tarafından derlenmiş (Blackwell Publishers, Oxford, 1987);

Tablo 1.6: D.J.B. Shaw'dan, *Post-Soviet Geography*, 34, 1993 (© V.H. Winston and Son Inc., 1993);

Tablo 2.2: Peter Gottschalk ve Timothy M. Smeeding'dan, "Empirical evidence on income inequality in industrialized countries", Luxembourg Income Study raporu, no. 154, 1997; Lawrence Mishel, Jared Bernstein ve John Schmitt tarafından derlenmiş, *The State of Working America 1998/99*. M.E. Sharpe'ın izniyle yeniden basım, Inc. Publisher, Armonk, NY 10504;

Tablo 2.10: Bütçe ve Politika Öncelikleri Merkezi'nin (Center on Budget and Policy Priorities) Amerikan Kongre Bütçe Ofisi verileri üzerine yaptığı inceleme;

Şekil 2.3: *The Economist*'ten (7 Eylül 1996);

Şekil 2.5: Amerikan Nüfus Sayım Bürosu'nun izniyle yeniden basım;

Şekil 2.6a, 2.6b, 2.7 ve **2.8**: Lawrence Mishel, Jared Bernstein ve John Schmitt'ten, *The State of Working America 1998/99*. M.E. Sharpe'in izniyle yeniden basım, Inc. Publisher, Armonk, NY 10504;

Şekil 3.1: Uluslararası Güç Politikaları Merkezi'nden, *The Economist* tarafından derlenmiş (16 Ocak 1999);

Şekil 4.1: *The Economist*'ten (27 Haziran 1997);

Harita 3.1: *The Economist*'ten (28 Ağustos 1999);

Pablo Neruda'nın *Extravagaria*'sında "Çok Fazla İsim"den alıntı. İng. çev. Alastair Redi (Farrar, Strausand Giroux Inc., 1974, çeviri yayın hakkı Alastair Reid: Carmen Barcells Literary Agency and Farrar, Straus and Giroux Inc.).

Telif sahiplerinin hepsini bulmaya çaba sarf edilmiştir, fakat bulamadığı biri olduysa, yayıncı ilk fırsatta gerekli düzenlemeleri yapmaktan memnuniyet duyacaktır.

OUR WORLD IS NOT FOR SALE
WTO

Binyılın sonu, yeni bir binyılın başlangıcı, bir değişim zamanı olarak düşünülüyor. Ama ille de öyle olması gerekmiyor: İlk binyıl büyük ölçüde olaysız kapandı. İkinci binyılın sonundaysa, bir tür mukadder bir yıldırım bekleyişi içinde olan kesimlerin, Y2K'nın* küresel bir bilgisayar çöküşü yaratacağı tahmininin yol açtığı hezeyanla yetinmesi gerekti. Gelgelelim böyle bir çöküş de yaşanmadı. İnsanların çoğu, yeni binyılın gelişini 31 Aralık 1999 gecesi kutlasalar da, kronolojik terimlerle ikinci binyıl 31 Aralık 2000 gecesi son buldu. Üstelik bu yalnızca Hıristiyanlığın Gregoryen takvimine göre yaşanan, 21. yüzyıla damgasını vuracak çokkültürlülük içinde önemini yitirmeye yazgılı bir azınlık dinine göre yaşanan bir binyıl dönümüydü.

Ancak zamanlamasını neye göre değerlendirirsek değerlendirelim; gerçekten de bir değişim zamanını yaşıyoruz. 20. yüzyılın son çeyreğinde bilgiyi merkez alan bir teknoloji devrimi, düşünme, üretme, tüketme, ticaret yapma, yönetme, iletişim kurma, yaşama, ölme, savaşma ve sevişme biçimimizi değiştirdi. Gezegen çapında değerli insan-

(*) Binyıl hatası, Y2K hatası olarak da adlandırılır. 1 Ocak 2000'den sonra eski bilgisayar yazılımlarında görüleceği varsayılan yazılım hatası.

ları ve etkinlikleri birbirine bağlarken, başat çıkarlar açısından ilgisiz addedilen insanların, ülkelerin iktidar ve zenginlik ağlarıyla bağlarını koparan dinamik, küresel bir ekonomi kuruldu. Karşılıklı etkileşime her geçen gün daha fazla dayanan görsel/işitsel bir evren çevresinde inşa edilmiş bir gerçek sanallık kültürü, her yerde zihinsel temsil ve iletişime sızarak kültürlerin çeşitliliğini elektronik bir üstmetinde birleştirdi. İnsan deneyiminin maddi temelleri olan uzam ve zaman dönüştü; akışlar uzamı, mekânlar uzamına egemen olurken, zamansız zaman sanayi çağının saat zamanını aştı. Birincil kimlikler etrafında, enformasyonelizm ve küreselleşme mantığına karşı çıkan toplumsal direniş ifadeleri kuruldu; bu direniş mantığıyla Tanrı, yerellik, etnisite ya da aile adına savunmacı cemaatler ortaya çıktı. Aynı zamanda, zenginliğin, bilginin küreselleşmesiyle, kimliğin, meşruiyetin yerelleşmesinin yarattığı iki yönlü baskıyla birlikte ataerkillik ve ulus-devlet gibi temel toplumsal kurumlar sorgulanmaya başlandı.

Bu kitabın ilk iki cildinde incelediğim bu yapısal değişim süreçleri, tüm dünyada toplumsal eylemi ve insani deneyimi şekillendiren, bunların koşullarını çizen makrosiyasi ve makrososyal ölçeklerde temel bir dönüşüm başlatmıştır. Elinizdeki cilt bu makro dönüşümleri incelerken, bu dönüşümleri enformasyon çağına damgasını vurmuş süreçler, yani enformasyonelizm, küreselleşme, ağlar oluşturma, kimlik kurma, ataerkilliğin ve ulus-devletin krizi arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak açıklama girişiminde bulunuyor. Tarihsel değişimin bütün önemli boyutlarının bu ciltte sunulduğu iddiasında bulunmasam da, izleyen bölümlerde incelenen ve belgelenen eğilimlerin yeni bir tarihsel manzara oluşturduğuna; bu ortamın dinamiklerinin bizim hayatlarımız ve çocuklarımızın hayatları üzerinde kalıcı etkisi olacağına inanıyorum.

Bu cildin Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle başlaması bir rastlantı değildir. 1917'deki Rus Devrimi ve devrimin kıvılcımını çaktığı uluslararası komünist hareket, 20. yüzyılın başat siyasi ve ideolojik olgusuydu. Komünizmin ve Sovyetler Birliği'nin, onların tüm dünyada tetiklediği muhalif tepkilerin, 20. yüzyıl boyunca toplumlar ve insanlar üzerinde belirleyici etkisi oldu. Ancak bu kudretli imparatorluk, onun

güçlü mitolojisi birkaç yıl içinde çözülüp gidiverdi; beklenmedik bir tarihi değişime verilebilecek en sıradışı örneklerden biriydi bu. Tarihsel bir dönemin kapandığını gösteren bu sürecin kökeninde, devletçiliğin enformasyon çağına geçişi beceremeyişinin yattığını savunuyorum. Birinci bölümde, bu savın ampirik gerekçelerini sunmaya çalışacağım.

Sovyet komünizminin son bulması, Çin komünizminin alelacele küresel kapitalizme ayak uydurması, daha zayıf, daha bayağı yeni bir tür kapitalizmin de sonunda gezegen çapında tek başına kalmasına neden oldu. Kapitalizmin 1970'ler ve 1990'lar arasındaki yeniden yapılanması, hem işleyiş kurallarının hassasiyetini hem de enformasyon çağının ağlar oluşturma mantığını etkili bir biçimde kullanarak üretim güçlerinde ve ekonomik büyümede ileriye doğru büyük bir adım atabilme yetisine sahip olduğunu gösterdi. Ancak bu dönem aynı zamanda, kapitalizmin dışlayıcı mantığını da sergiledi; kalkınmış ülkelerde de kalkınmakta olan ülkelerde de, milyonlarca insanın, gezegenin geniş bölgelerinin enformasyonelizmin nimetlerinden yararlanamadığı görüldü. İkinci bölümdeyse bu dışlama, dışlanma eğilimleri belgeleniyor; bu eğilimler küresel kapitalist ağların denetimsiz doğasıyla ilişkilendiriliyor. Bunun yanı sıra küresel kapitalizmin kıyısında, ileriki yıllarda ekonomik ve siyasi kurumların kurallarını muhtemelen değiştirecek yeni bir kolektif aktörün ortaya çıktığı görüldü: Küresel suçtu bu yeni aktör. Öyle ki, kriminal faaliyetler Sovyet İmparatorluğu'nun çözülmesini izleyen dönemde dünyanın içine düştüğü kargaşadan yararlanarak, formel ekonomiden dışlanan nüfusları ve ülkeleri yönlendirerek, küresel ağlar oluşturmanın araçlarını kullanarak gezegen çapına yayıldılar, birbirleriyle bağlar kurdular, bütün toplumlarda finans piyasalarına, ticarete, girişimci çevrelere ve siyasi sistemlere sızan küresel bir suç ekonomisi yarattılar. Bu ters bağlantı, enformasyonel, küresel kapitalizmin önemli niteliklerinden biridir. Medyada önemi teslim edilen, ancak toplumsal analize katılmayan bir niteliktir bu; ben de bu kuramsal eksikliği bu cildin üçüncü bölümünde gidermeye çalıştım.

Aynı zamanda, özellikle Asya Pasifik bölgesinde kalkınma sürecindeki yüz milyonlarca insanı kapsayan kapitalist büyümenin olağan-

dışı bir genişleme gösterdiğine tanık olundu (bkz. Dördüncü Bölüm). Japonya'nın kalkınması sonrası, Çin, Hindistan, Doğu ve Güneydoğu Asya'daki dinamik bölgelerin karşılıklı bağımlılığın hakim olduğu küresel bir ekonomiyle bütünleşmesi, çokkültürlü bir ekonomik karşılıklı bağımlılığın temelini atarak tarihi değiştiriyor: Bu da başından beri sanayi çağına damgasını vuran Batı egemenliğinin sonunun geldiğini gösteriyor. Ancak yeni küresel kapitalizmin hassasiyeti, 1997-98 dönemindeki mali krizle sarsıntı geçiren Asya-Pasifik bölgesinin kaderindeki büyük değişiklikte de kendini gösterdi. Dördüncü bölümde sunulan analiz, Asya'da kalkınma ve kriz arasındaki etkileşimi küreselleşme ve devlet arasında giderek güçlenen gerilimin bir ifadesi olarak ele alıyor.

Küreselleşme rüzgârlarıyla, eski haliyle dünyanın kültürel ve jeopolitik temellerinin sarsılmasıyla karşı karşıya kalan Avrupa ülkeleri, hiç sorunsuz değilse bile, para birimlerini, dolayısıyla ekonomilerini binyıl dönümünde sembolik olarak birleştirmeyi amaçlayan Avrupa bütünleşmesi süreciyle bir araya geldi (bkz. Beşinci Bölüm). Ancak Avrupa'nın birleşmesi süreci açısından temel önemde olan kültürel ve siyasi boyutlar henüz bir çözüme kavuşturulabilmiş değildir; bu yüzden dünyanın başka bölgeleri gibi Avrupa'nın kaderi de, enformasyonelizme geçişin, ulus-devletten ağ devleti biçimindeki uluslar ve devletler arasında yeni bir etkileşime geçişin ortaya çıkardığı tarihsel muammaların çözümüne dayanmaktadır.

Zamanımızın büyük tartışmalarından bir kısmını tanımlayan bu makrososyal/siyasi dönüşümleri inceledikten sonra, daha analitik bir damara geçerek analizimi tamamlayacağım. Sonuç bölümü sadece bu ciltte sunduğum temalar hakkında değil, bu temaların daha önceki iki ciltte incelediğim toplumsal süreçlerle bağlantılarıyla da ilgili olacak. Okuyucunun iyi niyetine sığınarak, bu cildin sonuç bölümünde enformasyon çağına ilişkin açık uçlu bir toplumsal teori inşa etmeye yönelik bazı malzemeler sunacağım. Başka bir deyişle, dünyamızı inceledikten sonra, onu anlamaya çalışacağım.

1
Sovyetler

Sovyetler Birliği, 50 milyon ton pik demir, 60 milyon ton çelik, 500 milyon ton kömür, 60 milyon ton petrol ürettiğinde, herhangi bir talihsizliğe karşı kendini güvence altına almış olacaktır.

Stalin, Şubat 1946'daki konuşması[1]

Bir yanda üretim güçlerinin gelişmesi ve toplumun ihtiyaçlarının giderek artması, diğer yandaysa ekonomiyi yöneten eski sistemin modası geçmiş üretim ilişkileri arasında 1950'lerde iyice belirginlik kazanan çelişki, her geçen yıl daha da keskinleşti. Ekonominin muhafazakâr yapısı, büyük yatırımlar yapma yö-

---

Bu bölüm, Emma Kiselyova'yla birlikte araştırılmış, değerlendirilmiş ve yazılmıştır. Esasen iki ayrı grup bilgiye dayanmaktadır. İlki, benim 1989 ile 1996 yılları arasında Moskova, Zelenograd, Leningrad, Novosibirsk, Tyumen, Habarovsk ve Sahalin'de Madrid Özerk Üniversitesi Rusya Araştırmaları Programı ve California Üniversitesi'nin Pasifik Programı'nın araştırma programları çerçevesinde Rusya Sosyoloji Birliği, Rus Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi Ekonomi ve Endüstri Mühendisliği Enstitüsü, Moskova Gençlik Enstitüsü İleri Sosyolojik Araştırmalar Merkezi ile işbirliği içinde gerçekleştirdiğim saha araştırmalarının verileridir. O. I. Shkaratan, V. I. Kuleshov, S. Natalushko, sırayla E. Kiselyova ve A. Granberg'le birlikte ayrı ayrı dört büyük araştırma projesini yönettim. Yeri geldiğinde, araştırma projelerine yapılan göndermeler dipnotlarda belirtilmiştir. Rus meslektaşlarıma Sovyetler Birliği'ne dair kavrayışıma yaptıkları vazgeçilmez katkılardan ötürü teşekkür ederim, ama tabii yanlışlarımın, bulgularımızla ilgili kişisel yorumumum sorumluluğu tümüyle bana aittir. Bu bölümün dayandığı ikinci grup bilgiyi ise Emma Kiselyova'nın topladığı ve analiz ettiği belgesel, bibliyografik ve istatistiki kaynaklar oluşturur. Bu bölümün taslağı üzerine kapsamlı ve ayrıntılı yorumlarından ötürü Tatyana Zavlavskaya, Gregory Grossman ve George Breslauer'a da teşekkür ederim.

1 Aktaran Menshikov (1990: 72).

nündeki eğilimler ve ekonomi idaresinin geriliği, hep birlikte, yavaş yavaş ülkenin ekonomik ve toplumsal kalkınmasının önünde bir engele, bir frene dönüştü.

Abel Aganbegyan,
The Economic Challenge of Perestroika, s.49.

Dünya ekonomisi tekil bir organizmadır; toplumsal sistemi, ekonomik statüsü ne olursa olsun hiçbir devlet onun dışında gelişemez. Bu da, dünya ekonomisinin işleyişi için temelden yeni bir mekanizma, yeni bir uluslararası işbölümü yapısı geliştirme gereksinimini gündemimize yerleştiriyor. Dünya ekonomisinin büyümesi, bunların yanı sıra, geleneksel tipteki sanayileşmeye içkin olan çelişkileri ve sınırları da gözler önüne seriyor.

Mihail Gorbaçov, BM'de konuşma, 1988[2]

Bir gün gelecek, yeryüzünde 19. yüzyılın modası geçmiş ideolojisiyle 21. yüzyıla girmeye çalışan tek ülke olduğumuzu anlayacağız.

Boris Yeltsin, *Memoirs*, 1990, s.245.[3]

Sovyetler Birliği'nin ani çöküşüyle birlikte uluslararası komünist hareketin de dağılıp gitmesi, tarihsel bir muamma doğurdu: Sovyet liderler neden 1980'lerde sonuçta Sovyet devletinin çözülüp gitmesine yol açacak kadar radikal bir yeniden yapılanma sürecine girme gereksinimi duymuşlardı? Nihayetinde, nereden bakılırsa bakılsın Sovyetler Birliği yalnızca askeri bir süper güç değil, dünyanın üçüncü büyük sanayi ekonomisi, en büyük petrol, doğalgaz ve nadir bulunan metaller üreticisi, enerji kaynakları ve hammadde bakımından kendi kendine yeterli tek ülkesiydi. Doğru, 1960'lardan beri ciddi ekonomik hatalardan kaynaklanan belirtiler gözleniyordu, büyüme oranı da 1971'den itibaren gerileyerek 1980'de sabit bir düzeye inmişti. Ama Batılı ekonomiler de, geçen yirmi yıl içinde verimlilik artışlarının bir yavaşlama eğili-

2 *Soviet Life*'ın Şubat 1989 tarihli özel ekinde yeniden basıldı, ayrıca bkz. Tarasulo (1989: 331).
3 Bizim İngilizceye yaptığımız çeviri.

mine girdiğine tanık olmuşlar, bazı noktalarda ekonomik büyümenin eksi düzeylerde gerçekleştiğini görmüşlerdi; ne var ki verimlilik artışının yavaşlaması ya da ekonomik büyümenin gerilemesi onlar için yıkıcı bazı sonuçlar doğurmamıştı. Sovyet teknolojisinin bazı kritik alanlarda geride kaldığı gözleniyordu, ama genel olarak değerlendirildiğinde Sovyet bilimi, temel alanlarda her zaman mükemmel bir düzeyi korumuştu: Matematikte, fizikte, kimyada hep iyi olmuştu; yalnızca biyoloji alanında Lysenko'nun çalışmalarından kurtulmakta biraz güçlük çekilmişti, o kadar. NASA'nın 1980'lerde hayal kırıklığı yaratan performansına karşılık Sovyet uzay programındaki ilerlemelerin de gösterdiği gibi, bu bilimsel kapasitenin teknolojik ilerlemeye kanalize edilmesi imkansız görünmüyordu. Tarım sürekli krizdeydi, tüketim mallarının kıtlığı da geleneksel bir hal almıştı; ama enerji ve maden ihracatı en azından 1986'nın sonlarına kadar telafi edici ithalat için gerekli dövizi sağlamıştı; öyle ki, Sovyet yurttaşlarının hayat koşulları 1980'lerin ortalarında on yıl öncesine göre daha kötü değil, daha iyiydi.

Ayrıca Sovyet iktidarı uluslararası alanda da, ülke içinde de ciddi bir meydan okumayla karşı karşıya değildi. Dünya, süper güçlerin birbirlerinin nüfuz alanlarını tanımasıyla göreli bir istikrar dönemine girmişti. Afganistan'daki savaş insani sefalet, siyasi imaj ve askeri gurur bakımından kayıplara sebep olmuştu, evet; ama Cezayir Savaşı Fransa, Vietnam Savaşı ABD üzerinde daha büyük bir hasara yol açmıştı. Siyasi muhalefet saygın olduğu kadar yalıtılmış entelektüel çevrelerle, göç etmek isteyen Yahudi nüfusla ve köklü bir Rus geleneği olan mutfak dedikodularıyla sınırlıydı. Genellikle gıda kıtlığıyla, fiyatların artışıyla ilgili birkaç isyan ve grev yaşandıysa da bahsetmeye değer gerçek bir sosyal hareket yoktu. Milliyetlerin ve etnik azınlıkların bastırılması hoşnutsuzlukla karşılanıyordu, hatta Baltık ülkelerinde açık bir Rus düşmanlığı söz konusuydu; ama bu duyguların kolektif eylem ya da yarı siyasi görüşlere dayalı hareketler olarak dile getirilmesi ender rastlanan bir durumdu.

İnsanlar sistemden hoşnut değildi, ilgisizliklerini, geri çekilmelerini de farklı biçimlerde ifade ediyorlardı: Kinizm, işyerinde ufak te-

fek hırsızlıklar, işe gitmeme, intihar, alkolikliğin yaygınlaşması gibi. Fakat Stalinist terör uzun zamandır baskı altında bulunduğundan ve siyasi baskılar sınırlı ve son derece seçici olduğundan, ideolojik beyin yıkama da, ateşli sorgulardan çok bürokratik bir ritüel halini almıştı. Uzun süren Brejnev yönetimi Sovyetler Birliği'ne normalliği ve sıkıntıyı yerleştirmeyi başarırken, insanlar da sisteme ayak uydurmayı, hayatlarını devam ettirmeyi ve devlet koridorlarından mümkün olduğunca uzakta olabildiğince iyi yaşamayı öğrenmişlerdi. Sovyet devletçiliğinin krizi tarihin kazanlarında kaynamakta olsa da, aktörlerinden pek azı bunun farkına varmış görünüyordu. Sovyet İmparatorluğu'nu parçalayan, böylece insanoğlunun en cüretkâr, en pahalıya mal olan deneylerinden birini sona erdiren İkinci Rus Devrimi, belki de toplumsal hareketlerin ve/veya büyük bir savaşın müdahalesi olmaksızın gerçekleşen tek büyük tarihsel değişimdir. Görünüşe bakılırsa, Stalin'in yarattığı devlet, düşmanlarını sindirmekte ve toplumun isyan potansiyelini uzun bir süre boyunca kesintiye uğratmakta da başarılı olmuştur.

Gorbaçov yönetimindeki reform sürecini düşündüğümüzde tarihin gizem perdesi daha da kalınlaşıyor. Bu süreç neden ve nasıl kontrolden çıktı? Sonuçta Batı medyasının yansıttığı basitleştirici görüntünün aksine, Sovyetler Birliği, ondan önce de Rusya, Van Regemorter'ın Rusya'daki reform süreçlerine ilişkin derinlikli tarihsel analizinin başlığında dikkat çektiği gibi "bir *perestroyka*dan diğerine sürüklenip durmuştu."[4] 1920'lerin yeni ekonomik politikasından 1960'ların sonunda Kosigin'in ekonomi yönetimindeki reformlarına, Stalin'in 1930'lardaki büyük yeniden yapılanmasından Kruşçev'in 1950'lerdeki revizyonizmine, Sovyetler Birliği hem ileri hem geri büyük adımlar atarak süreklilik ve reform arasında gidip gelmeyi özelliği haline getirmişti. Hatta diyebiliriz ki, bu durum Sovyet sisteminin, toplumsal değişim meselesine yanıt verme biçimiydi. Siyasi sistemlerin kalıcılığı açısından gerekli bir husustur bu. Fakat Stalin'in oyunun kurallarını sürekli kendi lehine yeniden yazma yönündeki acımasız becerisini önemli bir istisna sayarsak

4 Van Regemorter (1990).

eğer, parti aygıtı her zaman sistemin sınırları içinde kalarak, gerektiğinde siyasi tasfiyelere, liderlik değişimlerine giderek reformları kontrol edebilmişti. Peki böyle görmüş geçirmiş, sonu gelmez reform yönetimi kavgalarında bilenmiş dirayetli bir parti, siyasi kontrolünü nasıl kaybetti, nasıl oldu da sonunda çöküşünü getirecek, alelacele düzenlenmiş nafile bir darbeden medet umacak noktaya geldi?

Benim varsayımım şöyle: Gorbaçov'u reforma gitmeye teşvik eden kriz, tarihsel doğası bakımından daha önceki krizlerden farklıydı; öyle ki bu farklılığın reform sürecinin kendisine yansıması, süreci daha riskli, hatta kontrol edilemez hale getirdi. 1970'lerin ortalarından itibaren Sovyet ekonomisinin ve toplumunun temellerini sarsan yaygın krizin, devletçiliğin ve Sovyet usulü sanayileşmeciliğin enformasyon toplumuna geçişteki yetersizliğinin bir ifadesi olduğunu savunuyorum.

Devletçilikten, toplumda üretilen ekonomik fazlanın devlet aygıtındaki iktidar sahipleri tarafından sahiplenilmesi etrafında örgütlenmiş bir toplumsal sistemi anlıyorum; kapitalizmde ise tersine ekonomik fazla ekonomik örgütlenmelerdeki kontrol sahipleri tarafından sahiplenilir (bkz. Birinci Cilt'in önsözü). Kapitalizm kârın en üst düzeye çıkarılmasına odaklanmıştır, devletçilikse iktidarın en üst düzeye çıkarılmasına, yani devlet aygıtının hedeflerini daha fazla sayıda uyruğa dayatma ve onların bilincinde daha derinlere nüfuz etme amacıyla askeri ve ideolojik kapasitenin artırılmasına odaklanmıştır. Sanayileşmecilik deyince de, üretim unsurlarının (işgücü, sermaye ve doğal kaynaklar) niceliksel artışıyla birlikte yeni enerji kaynaklarının kullanımının verimliliğin temel kaynağı olduğu bir kalkınma biçimini anlıyorum. Enformasyonelizm derken de verimliliğin başlıca kaynağının, üretim unsurlarının bileşimi ve kullanımının, bilgi ve enformasyona dayalı olarak en çok faydanın sağlandığı düzeye getirildiği kalkınma biçimini anlıyorum. Enformasyonelizmin yükselişi yeni toplumsal yapıdan, ağ toplumundan ayrılamaz (bkz. Birinci Cilt Birinci Bölüm). Kapitalizm için de, devletçilik için de enformasyon teknolojisi devrimiyle eşzamanlı bir süreçte gelişen sanayileşmecilikten enformasyone-

lizme geçiş, yani sanayi toplumundan ağ toplumuna geçiş 20. yüzyılın son çeyreğine damgasını vurmuştur. Sovyetler Birliği'nde bu geçiş, devlet bürokrasisinin ve partinin *nomenklatura*sının çıkarlarını baltalayan önlemlere gidilmesini zorunlu kılmıştı. Sistemin değişmesinin, üretim güçlerinin, teknolojik kapasitenin daha yüksek bir düzeye taşınmasının ne denli kritik önemde olduğunu fark eden Gorbaçov liderliğindeki reformcular, *nomenklatura*nın değişime direnişini kırmak için topluma başvurmak gibi bir kumar oynadı. *Perestroika*nın (yeniden yapılanma), ön cephesinde *glasnost* (açıklık) *uskorenie*nin ([ekonomik] hızlanma) yerini aldı. Ve tarih, Rus toplumunun açık siyasi arenaya çıkar çıkmaz, çok uzun zamandır bastırılmış olduğundan ötürü, hazır devlet politikalarını hazmetmeyi reddettiğini, kendi başına bir siyasi hayat çizdiğini, öngörülemez ve kontrol edilemez hale geldiğini gösterdi. Gorbaçov'un, Stolypin'in başına geldiği gibi kendi bindiği dalı kesmek pahasına öğrendiği şey buydu işte.

Dahası, Sovyet toplumunda siyasi ifadelerin büyük ölçüde serbest bırakılması, Stalin döneminde tahrif edilen, bastırılan ve yönlendirilen ulusal kimliklerin o zamana dek denetim altında tutulan baskısının da serbest kalmasına yol açtı. Silinip giden komünist ideolojiden farklı kimlik kaynakları bulma çabası, hâlâ hassas olan Sovyet kimliğinin parçalanmasına yol açarak Sovyet devletinin altını ciddi biçimde oydu. Rus milliyetçiliği dahil milliyetçilik, toplum ile devlet arasındaki çatışmaların en akut ifadesi haline geldi. Sovyetler Birliği'nin çözülmesine yol açan başlıca siyasi etken buydu.

*Perestroika*yı başlatan ve milliyetçiliği tetikleyen krizin kökeninde Sovyet devletçiliğinin, dünyanın geri kalan kesimlerinde yaşanan sürece koşut olarak yeni enformasyonel paradigmaya geçişi sağlayamayışı yatıyordu. Bu o kadar da orijinal bir varsayım değil. Hatta, bu durum belli toplumsal sistemlerin üretim güçlerinin gelişimine sekte vuracağı yönündeki Marksçı eski bir düşüncenin bahsettiğimiz döneme uyarlanmasıdır diyebiliriz; bu düşünceyi burada ironik bir tarihsel çarpıtmayla sunduğumu kabul ediyorum. Umarım, ileriki sayfalarda okuyucunun dikkatine sunulacak olan analizin artı değeri, özgüllü-

ğünde bulunacaktır. Devletçilik neden yapısal olarak enformasyonelizme uyarlanmak için gerekli yeniden yapılanmayı gerçekleştirme kapasitesinden yoksundur? Kuşkusuz bu *per se* devletin hatası değildir. Japon devleti ve Japon Denizi'nin kıyılarının ötesinde uzanan, kökenlerini, başarılarını başka yerlerde incelemiş olduğumuz (bkz. Dördüncü Bölüm) kalkınmacı devlet, oldukça geleneksel ülkelerin ileri enformasyon toplumlarına dönüşmesinin yanı sıra teknolojik yeniliklerin ve küresel rekabet gücünün artırılmasında da belirleyici bir etken olmuştur. Kuşkusuz devletçilik, devletin müdahaleciliğiyle aynı şey değildir. Devletçilik, devlet iktidarını en üst noktaya çıkarmaya odaklanmış, bununla birlikte sermaye birikiminin ve toplumsal meşruiyetin böyle kapsayıcı bir hedefe tabi kılındığı bir toplumsal sistemdir. Sovyet komünizmi (bütün komünist sistemler gibi) partinin devlet üzerinde, devletin de toplum üzerinde topyekûn kontrol sahibi olmasını sağlamak üzere inşa edilmişti; partinin devlet, devletin toplum üzerindeki kontrolü merkezi planlamaya dayalı bir ekonomiyle sıkı denetime tabi kültürel bir aygıtın desteklediği Marksist-Leninist ideolojiden oluşan iki kollu bir merdiven sayesinde sağlanıyordu. Sanayileşmecilikle enformasyonelizm arasındaki tarihsel geçişin fırtınalı sularında seyretmekten aciz olduğu anlaşılan sistem, genel olarak devletin kendisi değil, Sovyetler Birliği'ndeki bu özgül sistemdir. Bu bölümün konusunu bu önermenin nedenleri, nasılları ve eğerleri oluşturuyor.

KAPSAMLI EKONOMİK BÜYÜME MODELİ VE HİPERSANAYİLEŞMECİLİĞİN SINIRLARI

Son yıllarda Sovyet ekonomisini küçük gören değerlendirmelere o denli alıştık ki, bedeli insani açıdan ve çevre açısından son derece ağır da olsa uzunca bir zaman, özellikle de 1950'lerde, 1960'lara kadar Sovyetler Birliği'nin gayri safi milli hasılasının dünyanın geri kalan kısmından daha hızlı artış gösterdiği unutuluyor.[5] Sovyet resmî istatistik-

5 Başka çalışmaların yanı sıra bkz. Nove (1969/1982); Bergson (1978); Goldman (1983); Thalheim (1986); Palazuelos (1990). Sovyet ekonomisinin analizinde istatistiki doğrulukla ilgili tartışma için bkz. Merkezi İstihbarat Teşkilatı (CIA) (1990b).

lerinin gerçektekinin çok üstünde bir büyüme oranını yansıttığına şüphe yok, özellikle de 1930'larda. G. I. Khanin'in[6] tam anlamıyla ancak 1990'larda tanınan önemli istatistiki çalışmasıysa 1928 ile 1987 arasında Sovyet ulusal gelirinin Sovyet istatistiklerinin bizi inandırmaya çalıştığı gibi % 89,5 değil, % 6,9 arttığını gösteriyor. Yine de Khanin'in değerlendirmesine göre (tahminlerde en alt sınırı kullanacak olsak dahi; **Tablo 1.1-1.3** ile **Şekil 1.1-1.2**) SSCB'de milli gelirinin yıllık ortalama büyüme oranı 1928-40 döneminde % 3.2, 1950-60 döneminde % 7.2, 1960-65 döneminde % 4.4, 1965-70 döneminde % 4.1 ve 1970-75 döneminde % 3.2'ydi. 1975 sonrasında gerilemeye benzer bir durum içine girilmiş, 1980-82'de ve 1987 sonrasında büyüme oranı eksilere düşmüştü. Ancak Sovyetler Birliği ömrünün büyük bölümünde Batı'dan daha hızlı bir büyüme oranına sahip olmuş, sanayileşme hızı bakımından dünya tarihinin en hızlıları arasına girmişti.

Şu da var: Bir sistemin performansı, kendi hedeflerine göre değerlendirilmelidir. Böyle bir bakış açısından Sovyetler Birliği yarım yüzyıl boyunca sıradışı bir başarı hikâyesi olmuştur. Devrim, savaş, açlık, zorla çalıştırma, sürgün ve idamlar sonucu ölen on milyonlarca (60 milyon?) insanı; ulusal kültürlerin, tarihin ve geleneklerin (hem Rusya'da hem de başka cumhuriyetlerde) yıkımını, insan haklarının ve siyasi özgürlüklerin ihlalini; el değmemiş bir doğal ortamın topyekûn bozulmasını; ekonominin askerileştirilmesini; toplumun beyninin yıkanmasını bir kenara bırakırsak ve (bunu yapabilir miyiz gerçekten?) analitik düşünce adına bir dakikacık tarihsel süreci bir de Bolşeviklerin gözünden izlersek eğer, komünist destanın kahramanlığı karşısında ancak hayrete kapılabiliriz. 1917'de Bolşevikler, hareketin bir azınlık hizbini temsil eden bir avuç profesyonel devrimciden ibaretti yalnızca; sosyalist hareketse Şubat 1917 Devrimi'ni başlatan daha geniş çaplı

6 Khanin (1991a). Khanin, yıllar boyunca Rus Bilimler Akademisi, Sibirya Şubesi, Ekonomi ve Endüstri Mühendisliği Enstitüsü'nde araştırmacılık yapmıştır. Büyük ölçüde doktora tezinin oluşturduğu, yukarıda verdiğimiz kaynak dışında çalışmalarının büyük bölümü aynı enstitünün çıkardığı ekonomi dergisi *EKO*'da yayımlanmıştır, şu sayılara bakınız: 1989 (4); 1989 (10); 1990 (1); 1991 (2). Khanin'in Sovyetler Birliği'nin ekonomi istatistiklerine getirdiği belirleyici katkının İngilizcede sistemli bir değerlendirmesi için bakınız Harrison (1993: 141-67).

TABLO 1.1
Sovyet Milli Gelirinde Artış, 1928-87:
Değişik Tahminler (dönemsel değişiklik, yıllık %)

Dönem	TsSU[a]	CIA	Khanin
1928-40	13.9	6.1	3.2[b]
1940-50	4.8	2.0	1.6[c]
1928-50	10.1	4.2	2.5
1950-60	10.2	5.2	7.2
1960-65	6.5	4.8	4.4
1965-70	7.7	4.9	4.1
1970-75	5.7	3.0	3.2
1975-80	4.2	1.9	1.0
1980-85	3.5	1.8	0.6
1985-87	3.0	2.7	2.0
1950-87	6.6	3.8	3.8
1928-87	7.9	3.9	3.3

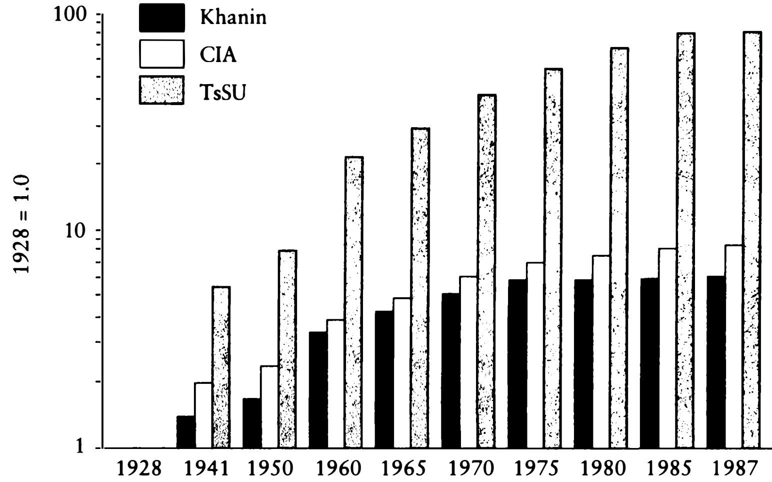
a TsSU: SSCB Merkezi İstatistik İdaresi
b 1928-41
c 1941-50

Kaynaklar: Harrison tarafından (1943-146) şu kaynaklardan derlenmiştir: TsSU; Khanin: net maddi üretim Khanin'den (1991b: 85) ve CIA'den hesaplanmıştır; gayri safi milli hasıla CIA'den (1990a: tabloA 1) hesaplanmıştır.

demokratik hareketin bir parçasıydı o kadar; Şubat 1917 Devrimi'nin, nüfusunun % 84'ünü kırsal kesimin oluşturduğu bir ülkede neredeyse sırf büyük şehirlerde gerçekleştiğini de unutmamak lâzım.[7] Ancak Bolşevikler ekim ayındaki darbeyle bütün rakip siyasi güçleri bertaraf ederek iktidarı ele geçirmekle kalmayacak, Çarlık Ordusu'nun kalıntılarına, Beyaz Muhafızlar'a ve yabancı kuvvetlere karşı da kanlı bir devrimci savaştan galip çıkacaklardı. Bolşevikler bu süreçte anarşist Makhno'nun köylü ordusu ile Kronstadt'ın devrimci denizcilerini de etkisiz hale getirdiler. Entelijansiya Bolşevik saflarına pek katılmıyordu, Bolşevikler zayıf kentli sanayi proletaryasıyla dar bir toplumsal ta-

7 Başka çalışmaların yanı sıra bkz. Troçki (1965); Conquest (1968, 1986); Cohen (1974); Antonov-Ovseyenko (1981); Pipes (1991).

ŞEKİL 1.1
Sovyet Milli Geliri 1928-87: Değişik Tahminler

Kaynak: Tablo 1.1'deki rakamlardan Harrison tarafından derlenmiştir (1993-145).

bana yaslanıyorlardı. Buna karşın uluslararası alanda tecrit edilmelerine karşın rekor denilebilecek sürede sanayileşmiş bir ekonomi inşa ettiler; öyle ki, bu ekonomi yalnızca yirmi yılda Nazi savaş makinesini yerle yeksan edecek askeri donanımı üretebilecek kapasiteye ulaştı. Büyük ölçüde yoksul bir ülke olan Sovyetler Birliği, kapitalizmi alt etme kararlılığının yanı sıra savunmacı bir paranoya içinde; komünizmin ileri bir sanayi ekonomisi yaratamayacağı hikâyesini anlatıp kendi kendilerine anlattıkları bu hikâyeye inanan Batılı hükümetlerin şaşkın bakışları arasında, hızla nükleer bir güç haline gelmeyi, ABD'yle stratejik bir askeri dengeyi korumayı, 1957'ye dek uzay yarışında başı çekmeyi başardı.

Bu inkâr edilemez başarılara, ekonominin ebediyen deforme edilmesi pahasına ulaşıldı.[8] Sovyet ekonomik mantığının kökeninde

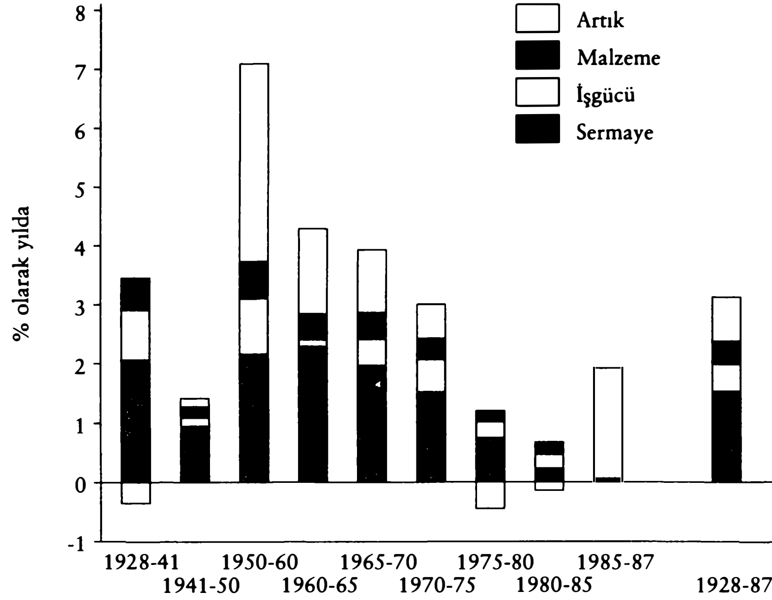
8 Aganbegyan (1988).

TABLO 1.2
Sovyet Üretimi ve Enflasyon, 1928-90
(dönemsel değişim, yıllık %)

	Reel Üretim Artışı			Toptan Fiyat Endeksine Göre Enflasyon	
	Sanayi	İnşaat	Milli Gelir	Gerçek	Gizli
TsSU[a]					
1928-40	17.0	–	13.9	8.8	–
1940-50	–	–	4.8	2.6	–
1950-60	11.7	12.3[b]	10.2	–0.5	–
1960-65	8.6	7.7	6.5	0.6	–
1965-70	8.5	7.0	7.7	1.9	–
1970-75	7.4	7.0	5.7	0.0	–
1975-80	4.4	–	4.2	–0.2	–
1980-85	–	–	3.5	–	–
1985-87	–	–	3.0	–	–
1928-87	–	–	7.9	–	–
Khanin					
1928-41	10.9	–	3.2	18.5	8.9
1941-50	–	–	1.6	5.9	3.2
1950-60	8.5	8.4[b]	7.2	1.2	1.8
1960-65	7.0	5.1	4.4	2.2	1.6
1965-70	4.5	3.2	4.1	4.6	2.6
1970-75	4.5	3.7	3.2	2.3	2.3
1975-80	3.0	–	1.0	2.7	2.9
1980-85	–	–	0.6	–	–
1985-87	–	–	2.0	–	–
1928-87	–	–	3.3	–	–
1980-82	–	–	-2.0	–	–
1982-88	–	–	1.8	–	–
1988-90[c]	–	–	–4.6	–	–

a TsSU: SSCB Merkezi İstatistik İdaresi
b 1955-60
c Ön veriler
Kaynaklar: Harrison tarafından (1943-47) şu kaynaklardan derlenmiştir: TsSU; 1928-87: 'Milli gelir' Khanin'den (1991b: 85) hesaplanmıştır; diğer sütunlar Khanin'den [1991a: 146, sanayi; 167, inşaat; 206, 212, toptan fiyatları; 1980-90: Khanin (1991b: 29)].

ŞEKİL 1.2
Sovyet Milli Geliri: Çıktı Artışında Girdilerin Rolü

Kaynak: Khanin'deki rakamlardan (1991a) Harrison tarafından (1993: 149) derlenmiştir.

bir öncelikler silsilesi yatıyordu.[9] Sanayiyi sübvanse etmek ve kentleri beslemek için tarım ürünlerine el konması, sanayi işçileri yaratmak için tarım kesimindeki işgücünün boşaltılması gerekiyordu.[10] Tüketim mallarının, konutların ve hizmetlerin sermaye mallarına, hammadde çıkarımına öncelik vermesi gerekiyordu ki, böylece sosyalizm vazgeçilmez addedilen bütün üretim kollarında kendi kendine yeterli hale gelebilecekti. Ağır sanayi, askeri sanayi üretiminin hizmetine verildi; çünkü askeri güç rejimin nihai amacıydı ve devletçiliğin mihenk taşıydı. Kaba kuvveti devletin –nihai tahlilde bütün devletlerin– varoluşu-

9 Menshikov (1990).
10 Johnson ve McConnell Brooks (1983).

TABLO 1.3
Sovyet Girdileri ve Verimlilik, 1928-90
(dönemsel değişim, yıllık %)

	Sabit Varlık Birikimi	Sermaye Verimliliği	İşçi Başına Çıktı	Malzeme Yoğunluğu
TsSU[a]				
1928-40	8.7	4.8	11.9	-0.3
1940-50	1.0	3.1	4.1	--0.2
1950-60	9.4	0.8	8.0	–0.5
1960-65	9.7	–3.0	6.0	–0.2
1965-70	8.2	–0.4	6.8	--0.4
1970-75	8.7	–2.7	4.6	0.6
1975-80	7.4	–2.7	3.4	0.0
1980-85	6.5	–3.0	3.0	0.0
1985-87	4.9	–2.0	3.0	0.4
1928-87	7.2	0.5	6.7	–0.2
Khanin				
1928-41	5.3	–2.0	1.3	1.7[b]
1941-50	2.4	–0.8	1.3	1.1
1950-60	5.4	1.6	5.0	--0.5
1960-65	5.9	–1.4	4.1	0.4
1965-70	5.1	–1.0	3.0	0.4
1970-75	3.9	–0.6	1.9	1.0
1975-80	1.9	–1.0	0.2	1.0
1980-85	0.6	0.0	0.0	1.0
1985-87	0.0	2.0	2.0	–0.5
1928-87	3.9	–0.6	2.2	0.8
1980-82	1.5	–3.6	–2.5	2.5
1982-88	1.9	–0.2	1.4	0.7
1988-90[c]	–0.5	–4.1	–4.1	3.4

a TsSU: SSCB Merkezi İstatistik İdaresi
b 1,7 –2 %
c Ön veriler

Kaynaklar: Harrison tarafından şu kaynaklardan derlenmiştir: TsSU; 1928-87, Khanin'den (1991b: 85) ve 1980-90, Khanin'den (1991b: 29) hesaplanmıştır.

nun temeli olarak tanımlayan Leninist-Stalinist mantık, Sovyet ekonomisinin bütün kurumsal örgütlenmesine sızdı ve Sovyetler Birliği'nin tarihi boyunca farklı ideolojik kisveler altında hep sahnede oldu.

Bu öncelikleri en katı koşullarda koruyabilmek, komünist sloganın dediği gibi "siyaseti ekonominin komuta kademelerine taşımak" amacıyla, merkezî bir planlama ekonomisi kuruldu; sanayileşme öncesi merkezî planlamaya tabi bazı ekonomileri dışarda bırakacak olursak, türünün ilk örneğiydi bu merkezî planlama ekonomisi. Açıktır ki, böyle bir ekonomide fiyatlar yalnızca bir muhasebe aracıydı, arz ile talep arasındaki herhangi bir ilişkiye dair bir gösterge değildi.[11] Dolayısıyla bütün ekonomi, planlama kurumlarıyla yürütmeden sorumlu bakanlıklar ve bakanlıklarla üretim birimleri arasındaki yukarıdan aşağıya yönetsel kararlarla hareket ediyordu.[12] Üretim birimleri arasındaki bağlar gerçekte yatay bağlantılar değildi, çünkü bu ilişkiler bağlı oldukları yönetsel birimler tarafından daha önceden kurulmuştu. Bu merkezî planlamanın özünde, Sovyet ekonomisini şekillendiren iki kurum vardı. İlki, beş yıllık dönemlerle bütün bir ekonominin hedeflerini planlayan, sonra sanayi, inşaat, tarım, hatta hizmet sektöründeki her birim için üretim hedeflerini ve tedarik kotalarını belirleyebilmek için her ürün, her üretim birimi ve bütün ülke açısından yıl yıl uygulama tedbirlerini hesaplayan Gosplan ya da Devlet Planlama Kurulu'ydu. Başka detayların yanı sıra, yaklaşık 200 bin ürün için "fiyatlar" her yıl merkezî olarak belirleniyordu. Hiç kuşku yok ki, Sovyet doğrusal programlaması dünyanın en incelikli planlamasıydı.[13]

Bence bu kadar korkutucu olmayan, ama daha önemli olan diğer büyük ekonomi kurumuysa, bir filden bir topluiğneye dek ülke çapındaki bütün işlemler için arzı kontrol etmekle sorumlu olan Gossnab'dı (Devlet Malzeme ve Teçhizat Arzı Kurulu). Gosplan matematiksel modellerinin tutarlı olmasını sağlamaya çalışırken, Gossnab,

---

11 Merkezi planlama ekonomisinin mantığına dair kuramsal bir kavrayış için Janos Kornai'nin klasikleşmiş çalışmasına bakınız (1986, 1990).

12 Nove (1977); Thalheim (1986); Desai (1989).

13 Cave (1980).

kaynaklar üzerinde yetkinin kullanıldığı gerçek dünyada her yere uzanan antenleriyle mal ve malzeme akışlarını kontrol ediyor, Sovyet sisteminin genel bir özelliği olan mal kıtlıklarını yönetiyordu. Gosbank'ın ya da merkez bankasının ciddi bir ekonomik rolü yoktu, çünkü kredi ve para dolaşımı, partinin merkez komite talimatları uyarınca devlet tarafından yorumlanıp uygulandığı biçimiyle Gosplan kararlarının otomatik bir sonucuydu.[14]

Sovyet devleti, hızla sanayileşmek ve hazırlanan planların hedeflerini gerçekleştirmek amacıyla, yeryüzünün altıda birini kaplayan geniş, zengin doğal kaynaklara sahip bir ülkenin beşeri ve doğal varlıklarını tümüyle seferber etme yoluna gitti.[15] Bu kapsamlı ekonomik büyüme modeli, yalnızca 1930'lardaki ilk birikim döneminde değil,[16] Stalin sonrası dönemde de Sovyetler Birliği'nin başlıca özelliklerinden biriydi.[17] Dolayısıyla Aganbegyan'a göre,

> Savaştan sonraki beş yıllık dönemlerde, fonların ve sermaye yatırımının temel uygulaması bir buçuk kat artıyor, yakıt ve hammadde çıkarımı % 25-30 yükseliyor, büyük bölümü üretimin yeni kollarına kaydırılan 10 ilâ 11 milyon işçi daha ulusal ekonomide istihdam ediliyordu. 1956'dan 1975'e dek süren dönemin başlıca özelliği buydu. Kaynakların kullanımında büyük bir artışın yaşandığı son beş yıllık dönem 1971-75 dönemi oldu. Bu döneme ait bileşik bir endekste, üretimde kullanılan bütün kaynakların % 21 arttığı görülür.[18]

Bu yüzden Sovyet ekonomik büyüme modeli, erken sanayi ekonomisinin tipik bir örneğiydi. Büyüme oranı sermaye yatırımı ve emek girdisi çapının bir fonksiyonuydu; teknik değişim küçük bir rol oynuyordu, bu yüzden de kaynaklar tükendikçe gelirler de yavaş yavaş azalıyordu (bkz. **Tablo 1.4** ve **Şekil 1.3**). Ekonometrinin terimleriyle ifade edecek olursak, sabit bir üretim esnekliğinin ölçeğe göre sabit gelirler

14 Menshikov (1990).
15 Jasny (1961); Nove (1977); Ellman ve Kontorovich (1992).
16 Wheatcroft vd. (1986).
17 Palazuelos (1990).
18 Aganbegyan (1988: 7).

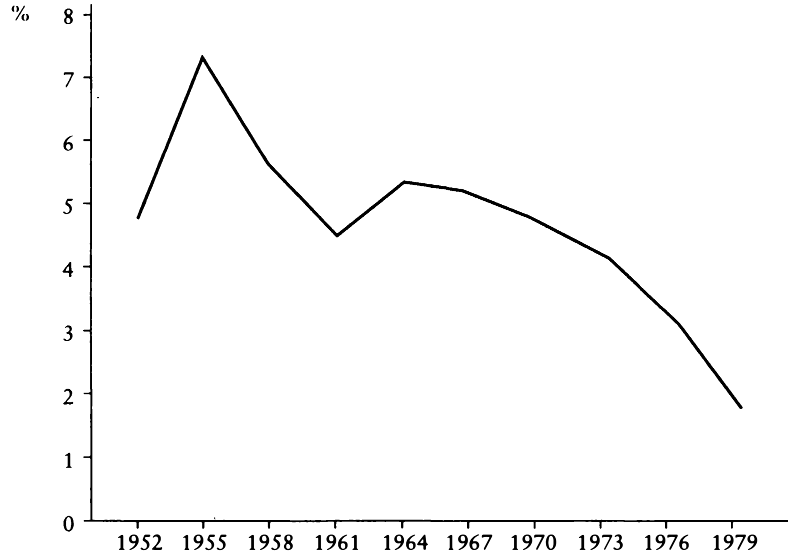
TABLO 1.4
Sovyet Gayri Safi Milli Hasılasının, İşgücünün ve Sermaye Stoğunun Büyüme Oranı (Gayri safi yatırım ve üretim yatırımı dahil)

Yıl	Büyüme Oranı GSMH (%)	Büyüme Oranı Kişi Başına Saatlik İşgücü (%)	Büyüme Oranı Sermaye Stoğu (%)	Gayri Safi Yatırım-GSMH Oranı (%)	Üretim-Sermaye Oranı (ortalama)
1951	3.1	-0.1	7.7		0.82
1952	5.9	0.5	7.5		0.81
1953	5.2	2.1	8.6		0.78
1954	4.8	5.1	10.5		0.74
1955	8.6	1.6	10.6		0.73
1956	8.4	1.9	10.3		0.72
1957	3.8	0.6	9.9		0.68
1958	7.6	2.0	10.0		0.66
1959	5.8	-1.0	9.7		0.64
1960	4.0	-0.3	9.2	17.8	0.61
1961	5.6	-0.7	8.9	18.1	0.59
1962	3.8	1.4	8.8	17.9	0.56
1963	-1.1	0.7	8.8	19.3	0.51
1964	11.0	2.9	8.6	19.1	0.52
1965	6.2	3.5	8.2	18.9	0.51
1966	5.1	2.5	7.7	19.2	0.50
1967	4.6	2.0	7.2	19.9	0.49
1968	6.0	1.9	7.1	20.2	0.48
1969	2.9	1.7	7.2	20.3	0.46
1970	7.7	2.0	7.8	21.0	0.46
1971	3.9	2.1	8.1	21.7	0.45
1972	1.9	1.8	8.2	22.9	0.42
1973	7.3	1.5	8.0	22.3	0.42
1974	3.9	2.0	7.8	23.0	0.40
1975	1.7	1.2	7.6	24.6	0.38
1976	4.8	0.8	7.2	24.5	0.37
1977	3.2	1.5	7.0	24.6	0.36
1978	3.4	1.5	6.9	25.2	0.35
1979	0.8	1.1	6.7	25.2	0.33
1980	1.4	1.1	6.5	25.4	0.31

GSMH ve yatırım (1960'tan beri erişilebilir olan veriler) 1970 yılı ruble değerine göre, sermaye verileri ise 1973 yılı ruble değerine göredir. Üretim-sermaye oranları ortalama oranlardır ve verili süre içinde üretim ve sermaye değerlerinin bölünmesiyle elde edilmiştir. Sermaye, ardışık iki yılın başında ortalama sermaye stoğudur.

Kaynak: Desai tarafından listelenmiş ve düzenlenmiştir (1987: 17).

ŞEKİL 1.3
Sovyet Gayri Safi Milli Hasıla Büyüme Oranları, 1951-1980
(Yıllık büyüme oranları üç yıllık dönemlerde ortalama olarak hesaplanmış ve bu oran her dönemin ikinci yılı için geçerli kabul edilmiştir.)

Kaynak: Tablo 1.4, sütun 2'den hesaplanmıştır.

getirdiği bir büyüme modeliydi.[19] Kaderi, ya ek kaynaklar çekme ya da teknolojik ilerleme ve/veya uluslararası ticarette avantajlı durumlardan yararlanarak verimliliğini artırma kapasitesine bağlıydı.

Ne var ki, Sovyet ekonomisi bağımsız bir ekonomi politikasıyla kalkınmış, uzun yıllar boyunca kendisine düşmanlıkla yaklaşan bir ortamda yaşamıştı; öyle ki, bu durum bir kuşatma mantığı geliştirmesine neden olmuştu.[20] Ticareti temel kalemlerle sınırlıydı; ihracatı da ithalatı da güvenlik kaygılarıyla hep birtakım koşullara bağlanmıştı.

---

19 Weitzman (1970: 63), aktaran Desai (1987: 63).

20 Holzman (1976); Desai (1987: 163-72; 251-73); Aganbegyan (1988: 141-56); Menshikov (1990: 222-64).

Doğu Avrupa'yı işgali Yalta Antlaşması'yla tanınmış olsa dahi, ek kaynakların yağmalanması Sovyetler Birliği için aslında bir seçenek değildi. Doğu Almanya'dan Küba'ya ve Vietnam'a, uydusu olan ülkeler ekonomik sömürgeden çok, siyasi rehine olarak değerlendiriliyordu; aslında bu ülkelerin bazıları (örneğin Küba) Sovyet bütçesine hayli pahalıya mal oluyordu.[21] İlginçtir, ekonomik kriterler yerine siyasi kriterlere öncelik verilmesi, Rusya ile Rus olmayan Sovyet cumhuriyetleri arasındaki ilişkiye de uzanıyordu. Sovyetler Birliği yatırımların ve kaynakların bölgesel paylaşımında tersine bir ayrımcılığın yaşandığı benzersiz bir ulusal başatlık örneğidir; Rusya diğer cumhuriyetlere, onlardan aldığından fazla kaynak veriyordu.[22] Sovyetler Birliği'nin yabancı göçe karşı geleneksel güvensizliği ve ülkenin Asya'daki topraklarında ve kuzeydeki bölgelerinde kaynak potansiyelinin sınırsızlığına duyulan inanç yüzünden, ekonomik bakımdan emperyal erimi coğrafi olarak genişletmeye değil, gerek doğal gerek beşeri Sovyet kaynaklarını tam anlamıyla kullanmaya vurgu yapılıyordu (kadınların ev dışında çalışması, insanların daha sıkı çalışması teşvik ediliyordu).

Bu kapsamlı ekonomik büyüme modelinin yetersizlikleri, modelin doğrudan siyasi hedeflerine ulaşmakta tarihsel bir başarı göstermesini sağlayan niteliklerinden kaynaklandı. Tarımın feda edilmesi ve kolektifliği güçlendirme yönünde izlenen acımasız politikalar kırsal kesimin üretkenliğine ebediyen son verdi; üstelik yalnızca ürün yetiştirme bakımından değil, hasat yapma, depolama, dağıtma bakımından da.[23] Mahsul genellikle tarlalarda çürümeye bırakılıyor, depolarda ziyan oluyor ya da güvensiz, hoşnutsuz kırsal nüfusun yağmalamaması için köylerden mümkün olduğunca uzağa inşa edilen silolara taşındığı uzun yolculuklarda heba olup gidiyordu. Özel mülkiyetteki küçük toprak parçaları sistematik olarak daha yüksek gelir getiriyordu ama bunlar zarar eden tarımda bir fark yaratamayacak denli küçüktü, üstelik sıkı denetleniyorlardı ve suiistimallere açıktılar. Sovyetler Birliği

21 Marrese ve Vanous (1983). Bu analizin bir eleştirisi için bkz. Desai (1987: 153-62).
22 Başka kaynakların yanı sıra bkz. Korowkin (1994).
23 Volin (1970); Johnson ve McConnell Brooks (1983); Scherer ve Jakobson (1993).

bir olağanüstü hal devletinden yurttaşlarını beslemeye çalışan bir topluma dönüştükçe, tarımsal açık da devlet bütçesi ve Sovyet ithalatı üzerinde ağır bir yük haline geldi, sanayi yatırımlarına tahsis edilen kaynaklar yavaş yavaş erimeye başladı.[24]

Son derece pahalı, ancak kaynakların öncelikli hedeflere tahsisinde etkili olan merkezî planlamaya dayanan ekonomi, daha karmaşık bir hal aldıkça, teknolojik bakımdan ilerledikçe ve örgütlenme bakımından daha büyük bir çeşitlilik göstermeye başladıkça, verimliliği azaltan sürekli bir hantallık ve dengesizlik kaynağına dönüştü. Nüfusun, hayatta kalma düzeyinin üstüne çıkan tüketim tercihlerini ifade etmesine izin verilince, teknolojik değişim oturmuş çalışma biçimlerinin değişimini zorunlu kılınca ve geniş bir coğrafi ölçekte işlevsel olarak karşılıklı bağımlılığa dayalı ekonominin geniş çapı Gosplancıların programlama becerilerini ortadan kaldırınca, komuta ekonomisi planların uygulanmasında hataların ortaya çıkmasına neden olmaya başladı. Esnekliğin hakim olduğu bir çağda, karaya oturan hantal bürokrasi, giderek, planın gereklerine ilişkin kendi yorumlarının çizdiği yollarda dolanan bir yabancı haline geldi.

Sovyetler Birliği bilime ve araştırma geliştirme çalışmalarına büyük kaynaklar ayırmış olsa ve bilimadamları ve mühendislerin çalışan nüfusa oranı dünyanın başka hiçbir büyük ülkesinde olmadığı kadar yüksek olsa da, bu sistem, köklü bir teknolojik değişimin yaşandığı dönemde yeniliklerin önünü de kesti.[25] Yenilik her zaman risk ve belirsizlik anlamına geldiğinden, bütün düzeylerde üretim birimleri sistematik olarak böyle riskli girişimlere atılmaktan alıkondu. Ayrıca planlı ekonominin muhasebe sistemi, hem teknoloji alanında hem de yönetim alanında verimliliği artıran yeniliklerin önünde temel bir engel oluşturuyordu. İzninizle bu noktayı biraz açayım. Bütün birimlerin performansı, ruble olarak ölçülen brüt üretim değeriyle hesaplanıyordu. Bu üretim değeri (ya da *valovaya produktsiya, val*), bütün girdilerin değerini kapsıyordu. *Val*in yıllara göre kıyaslanması, planın ger-

24 Goldman (1983, 1987).
25 Aganbegyan (1988).

çekleştirilme düzeyini ve neticede yöneticilerin, çalışanların primlerini belirliyordu. Dolayısıyla *val* sistemi, yenilikleri daha yüksek bir katmadeğere çevirmediği sürece, daha iyi teknoloji kullanarak ya da daha iyi bir yönetimle belli bir üründeki girdilerin değerini düşürme yönünde bir eğilim yoktu.[26] Ayrıca bilimsel üretim de dahil üretimin dikey örgütlenmesi, üretim ve araştırma arasında sinerji yaratan bağlantılar kurulmasını engelliyordu. Bilimler Akademisi, büyük ölçüde sanayiden uzak kalmıştı; her bakanlığın da genellikle başka bakanlıklardan ayrı, nadiren işbirliğine giden kendi araştırma destek sistemi vardı. Enformasyon çağının şafağında plansız teknolojik yeniliklerin ileri kapitalist ekonomilerde yeni bir çığır açtığı dönemde, Sovyetler Birliği'nde duruma uygun teknolojik çözümler kural haline geldi.[27]

Keza, ekonominin her dalına ve her sektörüne siyaseten atfedilen öncelikler de, Komünist Parti'nin hedeflerinin gerçekleştirilmesini, en azından Sovyetler Birliği'nin yaklaşık otuz yıl içinde süper güç konumuna ulaşmasını mümkün kıldı. Ne var ki, yaygın öncelikler, sektörler arasında yaygın dengesizliklere, birçok üründe ve süreçte arz ile talep arasında kronik bir uyumsuzluğa yol açtı. Fiyatlar, idari kararlarla belirlendiğinden bu dengesizliği yansıtamıyordu; ancak arz ile talep arasındaki bu açık, sonuçta malların kıtlığını da beraberinde getirdi. Her şeyin sınırlı ve kıt olması Sovyet ekonomisinin yapısal bir niteliği haline geldi.[28] Mal kıtlığıyla birlikte, tüketiciden mağazaların, üreticiden tedarikçinin, bir yöneticiden diğerinin cebine uzanan, kıtlıkla başa çıkabilmeye yönelik çok çeşitli yöntemler geliştirildi. Karşılıklı kayırmaya dayalı bir ağ içinde, kıtlığı aşmanın pragmatik bir yolu olarak başlayan şey, giderek para ya da mal cinsinden yasadışı ödemeler etrafında örgütlü geniş bir gayri resmi ekonomik değişim sistemi haline geldi. Sistemin kuralların dışına çıkarak böyle geniş bir ölçekte işleyebilmesi için, denetçi bürokratların koruması ya da izni de gerekti-

26 Goldman (1987).
27 Golland (1991).
28 Komuta ekonomisinde sistematik olarak kıtlık yaratmayla ilgili analiz hakkında bkz. Kornai (1980).

ğinden parti ve devlet devasa bir gölge ekonominin içine gömüldü. Sovyet sisteminin bu temel boyutu, Sovyet ekonomisi üzerine çalışan önde gelen akademisyenlerden Gregory Grossman tarafından ayrıntılı bir biçimde incelenmiştir.[29] Zaman zaman, bu gölge ekonominin sistemin katılıklarını törpülediği, gerçek ekonominin işlemesini sağlayan piyasa benzeri bir mekanizma yarattığı iddia edilmiştir. Aslında, yöneticilerin ve bürokratların kıtlıkların yönlendirdiği bir ekonominin yararını anlamalarıyla birlikte, planın katı kurallarının uygulanması, böylece bir bedel karşılığı sistemin yumuşatılması gereksinimi oluşturulması yoluyla sürekli mal kıtlığı yaratıldı. Partinin *nomenklatura*sının rızasıyla 1970'lerde kaydadeğer ölçekte genişleyen gölge ekonomi, Sovyet toplumsal yapısını derinden dönüştürdü. Yönetim aygıtındaki "bekçilerin" başlıca çıkarları planlanmış hedeflere ulaşmanın getireceği primlerden çok gölge haraçlarını toplamakta yattığından, artık planlamasına izin verilmeyen planlı ekonominin örgütlenmesi bozuldu ve planlı ekonomi daha maliyetli bir hal aldı.[30]

Sovyet ekonomisinin uluslararası alanda yalıtılmış olması, sistemin işlevselliği açısından önemliydi, çünkü (açık bir ekonomide uygulanması verimli olmayan) planın işlemesini mümkün kılıyor; üretimi dışarıdan gelen rekabetçi baskıdan uzak tutuyordu. Ama tam da aynı sebepten, Sovyet sanayii ve tarımı, karşılıklı bağımlılığa dayalı yeni bir küresel sistemin ortaya çıktığı dönemde dünya ekonomisinde rekabet edemez hale geldi. Sovyetler Birliği ileri makineler, tüketim malları ya da sığır beslemek için tahıl olarak mal ithal etmek zorunda kaldığında, mamul mal ihraç etme kapasitesinin zarar verici boyutlarda geri olduğunu gördü. Çareyi petrol, doğalgaz, malzeme ve değerli metal ihracatında buldu. 1980'lere gelindiğinde Sovyetler Birliği'nin kapitalist dünyaya yaptığı ihracatın % 90'ını bu mallar oluşturuyordu. Petrol ve doğalgaz tek başına ihracatın üçte ikisine denk düşüyordu.[31] Azgelişmiş ülkelerin tipik özelliği olan bu dış ticaret yapısı, emtia fiyatlarının ma-

29 Grossman (1977).
30 Grossman (1989).
31 Menshikov (1990).

mul mallar karşısında gerilemesine oldukça duyarlıydı, petrol fiyatının dünya piyasalarındaki dalgalanmalarına hassastı.[32] Doğal kaynak ihracatına bu bağımlılık, enerji kaynaklarının ve hammaddelerin yatırımlarla Sovyet ekonomisine akıtılmasını zorlaştırdı, böylece kapsamlı büyüme modeli bir darbe daha almış oldu. Diğer yandan 1986'da petrol fiyatı gerilediğinde, ekonominin ithalat kapasitesi ciddi bir zarar gördü; tüketim mallarında, tarım girdilerinde kıtlık baş gösterdi.[33]

Ancak Sovyet ekonomisinin en yıkıcı zaaflarından biri, tam da Sovyet devletinin en güçlü yönüydü: Aşırı genişlemiş bir askeri-sanayi kompleksi ve sürdürülmesi mümkün olmayan bir savunma bütçesi. 1980'lerde Sovyetler Birliği'nin savunma harcamaları, Sovyet gayri safi milli hasılasının % 15'ini buluyordu. Bu oran ABD'de Reagan döneminde zirveye çıkan savunma harcamalarının iki katından fazlaydı. Bazı tahminlere göre, bu oran daha da yüksekti; gayri safi milli hasılanın % 20-25'i civarındaydı.[34] Sanayi üretiminin yaklaşık % 40'ı savunmayla ilgiliydi; askeri-sanayi kompleksinde yer alan tesislerin üretimi de bütün sanayi üretiminin % 70'ine yükselmişti. Ancak böyle devasa bir askeri sanayinin sivil ekonomiye verdiği hasar daha da derinlere uzanıyordu.[35] En yetenekli bilimadamları, mühendisler, vasıflı işçiler bu askeri sanayi kompleksi bünyesindeki girişimlerde yoğunlaşmışlardı; en iyi makineler onların hizmetindeydi; teknolojik kaynaklara da en fazla onlar ulaşabiliyordu. Bu girişimlerin kendi araştırma merkezleri vardı; ülkede en ileri teknolojinin bulunduğu merkezler bunlardı; ithalat kotalarından yararlanmakta da önceliğe sahiplerdi. Dolayısıyla Sovyetler Birliği'nin en nitelikli sanayii, beşeri ve teknolojik potansiyelini bu girişimler yutuyordu. Bu kaynaklar askeri sektöre tahsis edildiklerinde, sivil üretime ya da uygulamalara geri dönüşleri çok zordu. Teknoloji şirketlerine nadiren rastlanıyordu; sivil malların askeri girişimlerin toplam üretimine oranı % 10'dan daha azdı. Böyle

32 Veen (1984).
33 Aganbegyan (1988).
34 Steinberg (1991).
35 Rowen ve Wolf (1990); Cooper (1991).

bile olsa, televizyon alıcılarının, başka elektronik tüketim mallarının büyük bölümü askeri tesislerde, onların üretiminin bir yan ürünü olarak üretiliyordu. Bu girişimlerin Savunma Bakanlığı'na organik bağımlılığı dikkate alındığında, tüketicinin tatminine gösterilen özenin en alt düzeyde olduğunu söylemeye gerek bile yok. Askeri-sanayi kompleksi Sovyet ekonomisinde bir kara delik gibi işliyor, toplumun yaratıcı enerjisinin büyük bölümünü yutuyor, bu enerjinin görünmez bir atalet uçurumunda yitip gitmesine neden oluyordu. Sonuçta ekonominin askerileştirilmesi, devletin iktidarı adına devletin gücüne mutlak öncelik tanıyan bir sistemin mantıksal özelliğiydi. Sovyetler Birliği gibi, yüzyılın başında yoksul, büyük ölçüde kırsal ve pek gelişmemiş olan bir ekonominin sadece otuz yılda, tarihin en büyük askeri güçlerinden biri haline gelebilmesinin mutlaka Sovyet sivil ekonomisine, yurttaşların gündelik hayatlarına yansıyan bir bedeli olacaktı.

Sovyet liderliği, planlı ekonomi bünyesinde gelişmekte olan çelişkilerden, darboğazlardan bihaber değildi. Hatta biraz önce belirttiğimiz gibi, Sovyet tarihi, dönemsel reform, yeniden yapılanma çabalarının hakimiyetinde olmuştu.[36] Kruşçev, tarımsal üretimi artırarak, tüketim mallarına, iskâna ve sosyal yardımlara, özellikle de emekli maaşlarına daha fazla özen göstererek sosyalizmin başarılarını insanların evlerine taşımaya çalıştı.[37] Ayrıca, üretim güçlerinin tam gelişimini sağlayabilecek yeni bir ekonomi tasavvuru geliştirdi. Bilim ve teknoloji ekonomik kalkınmanın hizmetine verilecek, Sibirya, Uzakdoğu ve Orta Asya cumhuriyetlerindeki kaynakların meyve vermesi sağlanacaktı. İlk Sputniklerin başarılı bir biçimde fırlatılmasının yarattığı heyecan dalgası sonrası 21. Parti Kongresi'nde, büyüme göstergelerine dayanarak SSCB'nin yirmi yıl içinde ABD'yle aynı ekonomik seviyeye geleceği tahmininde bulunuldu. Bu tahmin uyarınca, kapitalizmi alt etme stratejisi de değişti; askeri çatışmanın kaçınılmazlığı düşüncesi yerini barış içinde bir arada yaşama ve barışçıl rekabet politikasına bıraktı. Kruşçev gerçekten de, sosyalizmin başarılarının gösterilmesinin

36 Van Regemorter (1990).

37 Gustafson (1981); Gerner ve Hodlund (1989).

yarattığı etkinin, dünyanın geri kalan kısmında komünist partileri ve müttefiklerini iktidara taşıyacağına inanıyordu.[38] Ancak uluslararası komünist hareketi böylesine geniş kapsamlı bir bakış açısına (bu bakış açısına Çinli komünistler karşı çıkıyordu) davet etmeden önce, Sovyet devletinin bürokrasisinde birtakım değişiklikler yapılması gerektiğini biliyordu. 20. Parti Kongresi'nde Stalin'in yaptığı kıyımların ifşa edilmesiyle birlikte partide katı çizgide yer alan isimler savunmacı bir konuma itilirken, Kruşçev ekonomi bakanlıklarını bertaraf etti, Gosplan'ın gücünü sınırladı, bölgesel ekonomi konseylerine *(sovnarkhozy)* sorumluluk verdi. Bürokrasi buna, tahmin edildiği gibi, yukarıdan aşağıya uzanan gayri resmi denetim ağlarını ve kıt kaynakların yönetimini yeniden yapılandırarak karşılık verdi. Planlama sistemindeki dağınıklığın sürmesi üretimde düşüşe ve Kruşçev reformlarının özünü oluşturan tarımsal büyümede ciddi bir yavaşlamaya yol açtı. Kruşçev gönüllülüğe fazlasıyla dayanmakla malûl olduğu kabul edilen politikalarının sabote edilmesine daha tepki veremeden, parti aygıtı Sovyet liderin görevine 1964'te son veren bir iç darbe düzenledi. Hemen sonrasında Gosplan'ın yetkileri yenilendi ve planlama makamlarının talimatlarını yürütecek yeni bakanlıklar kuruldu.

Ekonomik reform tümüyle sekteye uğramış değildi, ancak reformların devlet idaresi düzeyi yerine, girişimler düzeyine odaklanmasını sağlayan yeni bir mercek ayarı yapılmıştı. 1965'te, Liberman ve Nemchinov gibi ekonomistlerin esin kaynağı olduğu Kosygin reformları,[39] tesislerin yöneticilerine daha büyük bir karar serbestisi tanıdı ve üretimdeki kaynakları belli bir bedele tabi kılan deneysel bir fiyatlandırma sistemi getirdi. Tüketim mallarına da (1966-70 döneminde üretimleri ilk kez sermaye mallarından daha hızlı artmıştı) daha fazla dikkat sarf edilmeye başlandı. Tarım teşvik edildi; sonuçta 1966-71 döneminde üretimde ciddi bir artış meydana geldi. Ancak planlı ekonominin mantığıyla karşı karşıya kaldıklarında bu reformların devamı da mümkün olmadı. Yeni edindikleri özgürlükleri kullanarak verimlilik-

38 Taibo (1993b).
39 Kontoroviç (1988).

lerini artıran girişimler, bir sonraki yıl için daha yüksek üretim kotaları tayin edildiğini gördüler. Girişimlerin yöneticileri ve işçiler (1967'deki reformlara örnek teşkil eden Tula'daki Shchekino kimya kompleksinde olduğu gibi), üretimlerini tekdüze, alışıldık seviyede tutan şirketler bürokratik rutini sürdürmekte yalnız kalırken, kendilerinin aslında çalışma hızının artırılmasıyla cezalandırılarak kapana kıstırıldığını düşünmeye başladılar. 1970'lerin başında Kosygin iktidardan indi ve gevşek reformların yenilik potansiyeli de silinip gitti.

Ancak Brejnev döneminin ilk on yılında (1964-75), siyasi istikrar ve nüfusun hayat koşullarında istikrarlı bir gelişmeyle birlikte ılımlı bir ekonomik büyümeye (yılda ortalama % 4'ün üzerinde) tanık olundu.[40] Genelde Brejnev dönemi anılırken kullanılan "durgunluk" teriminin, bu dönemin ilk bölümüne de atfedilmesi haksızlık olur.[41] Göreli durgunluk, 1975 sonrasına dek devam etti ve 1980'de sıfır büyüme düzeyine ulaşıldı. Öyle görünüyordu ki, bu durgunluğun sebepleri yapısaldı; Gorbaçov'un *perestroyka*sının da gerisinde aynı etkenler vardı.

Padma Desai, Sovyet ekonomisinin büyümesindeki gerilemeye ilişkin ekonomik bir yorumun yanı sıra ampirik göstergeler de sunar; görünüşe bakılırsa, bu gerilemenin sebebi, teknik değişim oranının düşmesi ve kapsamlı birikim modelinin getirdiği gelirin azalmasıdır.[42] Abel Aganbegyan da ekonomik büyümedeki gerilemeyi, sermaye, emek ve doğal kaynakların aşırı kullanımına dayalı sanayileşme modelinin tükenmesiyle ilişkilendirir.[43] Teknolojik gerilik petrol ve doğalgaz yataklarından, kömür madenlerinden, demir ve nadir metallerin çıkarılmasından elde edilen gelirin düşmesine yol açmıştır. Yeni kaynaklar araştırmanın maliyeti, mesafelerin uzaklığı, Sovyet ülkesinin kuzey ve doğu bölgelerindeki zor koşulların yarattığı coğrafi engellerle artmıştır. Eğitim ve ekonomik kalkınma sonucu, kadınların nere-

40 Goldman (1983); Veen (1984); Mitchell (1990).
41 Van Regemorter (1990).
42 Desai (1987).
43 Aganbegyan (1988).

deyse tamamının işgücüne katılması sebebiyle doğum oranları zaman içinde gerilerken, Sovyet ekonomisi işgücü arzında bir gerilemeyle de karşılaşmıştır. Dolayısıyla kapsamlı birikim modelinin dayanaklarından biri olan, işgücünde gözlenen hızlı niceliksel artışlar son bulmuştur. Sermaye girdileri de aynı üretim fonksiyonu çerçevesinde, yatırım gelirlerinin azalmasıyla sınırlanmıştı; daha erken bir sanayileşme aşamasının başlıca özelliğiydi bu. Ürün-sermaye oranındaki ciddi gerilemenin de gösterdiği üzere, yeni ekonomik koşullarda aynı miktarı üretebilmek için daha fazla sermaye kullanmak gerekiyordu (bkz. Tablo 1.4).

Gerileme, birikim modelinin iç dinamikleri ve bürokratik mantığıyla da bağlantılıydı. Stanislav Menşikov, 1970'lerde Novosibirsk'te Bilimler Akademisi Ekonomi Enstitüsü'ndeki bir grup genç ekonomistle birlikte Sovyet ekonomisinin sektörler arası bir modelini geliştirmişti; şöyle diyordu:

> Ekonomik analizler, yatırımımız, üretimimiz ve dağıtımımızla ilgili karar oluşturma mekanizmamızın aslında nüfusun refahını artırmayı, teknolojik ilerlemeyi teşvik etmeyi ve büyüme oranını ekonomik dengeyi koruyacak denli yüksek tutmayı amaçlamadığını gösteriyor. Kararların daha çok, fazlasıyla merkezileşmiş maddi, mali, işgücü, doğal ve entelektüel kaynakları paylaşma mücadelesindeki bakanlıkların gücünü artırmayı hedeflediğini görüyoruz. Ekonomik-matematik analizimiz sistemin değiştirilemez bir atalete sahip olduğunu, her geçen daha verimsiz hale gelmeye mahkûm olduğunu gösteriyor.[44]

Daha eğitimli, artık kendine güvenen nüfusun tüketim talepleri, sisteme başkaldıran toplumsal hareketler biçiminde değil, ama yurttaşların vaat edilen refahın yavaş yavaş dağıtılması isteğinin bir ifadesi olarak hükümete baskı yapmaya başlayınca, bu verimsizlik daha gözle görülür bir hal aldı.[45]

44 Menshikov (1990:8).
45 Lewin (1988).

Ancak 1980'lere gelindiğinde, görünüşe bakılırsa sistemin kendi kendini yenileme yetisine ket vuran iki yapısal sorun vardı. Bir yanda kapsamlı ekonomik büyüme modelinin tükenmesi, teknolojik değişimin daha büyük bir rol oynadığı, bütün bir ekonominin verimliliğini ciddi ölçüde artırmak için gelişen teknolojik devrimden yararlanılan yeni bir üretim denklemine geçme gereksiniminin doğduğunu işaret ediyordu. Bu da ekonomik fazlanın bir bölümünün, askeri makineyi güncelleştirmeyi tehlikeye atmaksızın toplumsal tüketim için bir kenara ayrılabilmesini gerektiriyordu. Diğer yandan ekonomi yönetiminin aşırı bürokratikleşmesi, bunun ortaya çıkardığı kaotik sonuçlar ve gölge ekonominin gelişmesi, planlama kurumlarına çekidüzen vererek ve mal ve hizmet edinmeye, malların ve hizmetlerin dağıtımına yönelik birbirine paralel yolları denetime alarak düzeltilmesi gereken olgulardı. Her iki açıdan da –teknolojik modernleşme ve idari yenilenme gibi– aşılması gereken ağır engeller vardı.

TEKNOLOJİ MESELESİ

Merkezî planlamanın yetersizliklerine karşın, Sovyetler Birliği güçlü bir sanayi ekonomisi inşa etti. 1961'de Kruşçev, SSCB'nin 1980'de ABD'den daha fazla sanayi malı üretiyor olacağını dünyaya ilan ettiğinde, Batılı gözlemcilerin birçoğu, *Sputnik* sonrası yaşadıkları şoka karşın bu açıklamayı ciddiye almamışlardı. Ancak ironiktir ki, en azından resmi istatistiklere göre, ekonomik durgunluğa ve toplumsal kargaşaya karşın SSCB 1980'lerde bazı ağır sanayi sektörlerinde ABD'den çok daha fazla üretim yapmıştır: ABD'de üretilenden % 80 daha fazla çelik, % 78 daha fazla çimento, % 42 daha fazla petrol, % 55 daha fazla gübre, ABD'de üretilen pik demirden iki kat daha fazlasını, traktörden beş kat daha fazlasını üretmiştir.[46] Sorun şuydu ki, bu arada dünya üretim sistemi ağırlıklı olarak elektroniğe ve özel kimyasallara yönelmişti ve biyoteknoloji devrimi de kapıdaydı; bunların hepsi de Sovyet ekonomisinin ve teknolojisinin ciddi ölçüde geriden geldiği

46 Walker (1986: 53).

alanlardı.[47] Bütün değerlendirmeler ve göstergelere göre, Sovyetler Birliği 1970'lerin ortalarında şekillenen enformasyon teknolojilerindeki devrimi kaçırmıştı. 1991-93 döneminde Svetlana Natalushko'yla birlikte gerçekleştirdiğim, Zelenograd'daki (Moskova'ya 25 km uzaktaki Sovyet Silikon Vadisi)[48] önde gelen mikroelektronik ve telekomünikasyon şirketleriyle ilgili bir araştırmada, görüştüğümüz bilimadamları ve mühendislerin yüksek teknik niteliklerine karşın, Sovyetler Birliği'yle Batı'nın elektronik teknolojileri arasında büyük bir uçurum olduğu iyice ortaya çıkmıştı. Örneğin bu kadar geç bir tarihte bile, Rus tesisleri mikronaltı çipler tasarlayabilecek kapasitede değildi; "temiz oda"ları o denli "kirli"ydi ki, tasarladıkları en ileri çipleri bile üretemiyorlardı. Hatta, teknolojik geriliğin bize söylenen temel gerekçesi, yarı iletken üretimine uygun teçhizatın bulunmamasıydı. Bilgisayar sanayii hakkında da benzer bir hikâye söz konusudur; Novosibirsk'teki Bilimler Akademisi'nin Sibirya koluna bağlı araştırma enstitülerinde 1990'da yaptığım başka bir araştırmadaki gözlemlerime göre, Sovyet bilgisayar sanayi, Amerikan ya da Japon bilgisayar sanayiinin yaklaşık 20 yıl gerisinde görünüyordu.[49] PC (kişisel bilgisayar) devrimi, Sovyet teknolojisini tümüyle bertaraf etmişti, aslında IBM konusunda da aynı şey yaşanmıştı. Ancak IBM'de yaşananın tersine, Sovyetler Birliği'nin şüphe çekecek denli Apple One'a benzeyen kendi PC kopyasını tasarlayıp üretmeye başlaması on yıldan fazla bir zaman alacaktı.[50] Yelpazenin diğer ucunda, devletçi teknolojik sistemin en güçlü yönünü oluşturması gereken yüksek performanslı bilgisayarlar alanında, Sovyet makinelerinin 1991'deki –SSCB'de bu üretimin en yüksek olduğu yıl– toplam performansının zirve noktası, tek başına Cray Research'ünkünden daha geriydi.[51] En kritik teknolojik altyapıya gelince, Diane Doucett'in 1992'de Sovyet telekomünikasyon sisteminin durumuna ilişkin değer-

47 Amman ve Cooper (1986).
48 Castells ve Natalushko (1993).
49 Castells (1991); bu analizin kısaltılmış bir versiyonu için bkz. Castells ve Hall (1994: Dördüncü Bölüm).
50 Agamirzian (1991).
51 Wolcott ve Goodman (1993); ayrıca bkz. Wolcott (1993).

lendirmesi de, Sovyetler Birliği'nin sanayileşmiş başka büyük ülkelere kıyasla bu alanda da geri olduğunu gösterir.[52] Askeri uygulamaların söz konusu olduğu kilit teknolojilerde bile, 1980'lerin sonunda Sovyetler Birliği ABD'nin hayli gerisindeydi. ABD Savunma Bakanlığı'nın 1989'da yaptığı, ABD, NATO, Japonya ve SSCB'nin askeri teknolojilerinin kıyaslandığı bir araştırmaya göre, Sovyetler Birliği, değerlendirmeye alınan yirmi beş teknolojinin on beşinde en geri durumdaydı ve hiçbir teknolojik alanda ABD'yle boy ölçüşebilecek düzeyde değildi.[53] Malleret ve Delaporte'nin askeri teknolojiye ilişkin değerlendirmelerinin de bu durumu doğruladığı görülüyor.[54]

Burada da yine bu geriliğin açık, doğrudan bir gerekçesi yoktur. Sovyetler Birliği, güçlü bir bilimsel temele, 1950'lerin sonunda ABD'yi uzay teknolojisinde geride bırakacak denli ileri bir teknolojiye sahipti.[55] Bununla da kalmıyordu; Brejnev dönemindeki resmi doktrin, "bilimsel ve teknik devrim"i Batı'yı alt etmeye, komünizmi sosyalist üretim ilişkilerine dayalı teknolojik bir temel üzerine inşa etmeye yönelik Sovyet stratejisinin merkezine taşımıştı.[56] Ayrıca bu açıklanmış öncelik tümüyle ideolojik bir söylem de değildi. "Bilimsel ve teknik devrim"e verilen önem, bilime, araştırma-geliştirme çalışmalarına ve teknik personelin eğitimine yapılan büyük yatırımlarla desteklenmişti; sonuçta 1980'lerin sonuna gelindiğinde SSCB'deki bilimadamları ve mühendislerin toplam nüfusa oranı, başka bütün büyük ülkelerdekinden fazlaydı.[57]

Dolayısıyla insanların veya bilimsel ve teknik gelişmeye ayrılmış maddi kaynakların yetersiz olmasının değil, "sistem"in bizatihi kendi temellerinin altını oyduğu ve tam da dünyanın geri kalan kısmında büyük bir paradigma değişiminin yaşandığı kritik bir dönemde bu durumun teknolojik geriliğe sebep olduğu düşüncesiyle baş başa kalıyoruz. Ger-

52 Doucette (1995).

53 ABD Savunma Bakanlığı (1989), derleyen ve aktaran Alvarez Gonzalez (1993).

54 Malleret ve Delaporte (1991).

55 *US News and World Report* (1988).

56 Afanasiev (1972); Dryakhlov vd. (1972). Bu temaların İngilizce bir özeti için bkz. Blyakhman ve Shkaratan (1977).

57 Bkz. Fortescue (1986); Smith (1992: 283-309).

çekten de 1960'ların başlarına kadar, Lysenkoculuğun harap ettiği biyoloji bilimleri istisna olmak üzere, başlıca teknolojik alanlarda Sovyetler Birliği'nin ciddi biçimde geride kaldığına dair bir işaret yoktu.[58] Ancak Batı'da 1970'lerin başında olduğu gibi, teknolojik evrimde kesintiler baş gösterdiğinde, bilimsel araştırmalar teknolojik ilerlemeye katkıda bulunamadı ve tersten mühendislik yoluyla öğrenme çabaları da Sovyetler Birliği'ni Amerika ve Japonya'da teknolojik yeniliklerin hızlanmasına karşı talihsiz bir yarışa soktu.[59] 1970'lerde, SSCB'yi teknolojik gerilemeye sürükleyen "bir şey" oldu. Ama bu "bir şey" SSCB'de değil, ileri kapitalist ülkelerde oldu. Enformasyon teknolojilerine ve bu teknolojilerin geniş bir uygulamalar yelpazesine hızla yayılmasına dayanan yeni teknolojik devrimin nitelikleri, Sovyet sisteminin onları özümseyip kendi amaçlarına uyarlamasını aşırı derecede güçleştirdi. Teknolojik gelişmeyi baltalayan, Brejnev yönetimindeki durgunluk döneminde yaşanan krizden ziyade, Sovyet sisteminin, bu ekonomik durgunluğa sebep olan o çok istenen "bilimsel ve teknik devrim"le gerçekte bütünleşememesiydi. Bu yetersizlikle ilgili olarak biraz daha derinlere inelim.

SSCB'nin "bilimsel ve teknik devrim"le bütünleşememesinin ilk gerekçesi, ekonomik kaynakların, bilim ve teknolojinin, ileri makinelerin ve beyin gücünün sanayi-askeri kompleksince özümsenmesiydi. 1980'lerin başında sanayi üretiminin üçte ikisini oluşturan, silahlı kuvvetlerle birlikte Sovyet gayri safi milli hasılasının[60] % 15 ilâ 20'sini kapsayan bu gepgeniş evren, bilim ve teknolojiyi bünyesinde toplayan atıl bir depoydu adeta: Eldeki en iyi yetenekleri, en iyi teçhizatı alıyor, sivil ekonomiye yalnızca ortalama düzeyde elektrikli cihazlar ve tüketime dönük elektronik mallar sunuyordu.[61] Askeri-sanayi kompleksinde keşfedilen, kullanılan ya da uygulanılan ileri teknolojilerin pek azı topluma yayıldı; bunun gerisinde güvenlik gerekçeleri vardı, ancak bilgiyi kontrol etmek uğruna, askeri tesisler ileri sanayi uygulamalarının sanal

---

58 Thomas ve KruseVaucien (1977); Fortescue (1986).
59 Goldman (1987).
60 Sapir (1987); Audigier (1989); Alexander (1990: 7620); Steinberg (1991).
61 Alvarez Gonzalez (1993).

oligopolü haline getirilmişti aynı zamanda. Şu da var tabii: Doğu'da da Batı'da da askeri tesislerin mantığı, yegâne müşterilerini, yani Savunma Bakanlığı'nı memnun etmektir, bu hep böyle olmuştur.[62] Dolayısıyla askeri donanımın son derece özel gereksinimlerine uygun düşecek teknolojiler geliştirilmiş ya da benimsenmiştir; Rusya'da da ABD'de de proje değişikliklerinde ciddi güçlükler yaşanmasının gerisinde bu vardır. Sanayi ya da tüketici piyasasında nükleer bir patlamaya karşı koyabilecek tasarıma sahip bir çipe kim gereksinim duyar ki? Ama Japon elektronik üreticilerinin yanı sıra, başka Amerikan şirketleriyle de rekabete nispeten daha açık olmaları Amerikan elektronik savunma sanayiini hızla eskimekten kurtarmıştı.[63] Ancak kapalı bir ekonomide yaşayan, ihracat teşviki almayan, üstelik günceli yakalamayı her zaman başaramamış bir Savunma Bakanlığı'nın talimatlarını izlemekten başka bir amaçları olmayan Sovyet girişimleriyse giderek toplumun gereksinimlerinden ve dünyanın geri kalan kısmına hakim olan yenilik süreçlerinden uzaklaşan bir teknolojik yolda ilerliyorlardı.[64]

1940'ların ve 1960'ların ortalarında Batı'dakilerden çok da geri olmayan ve Sovyet uzay programının ilk yıllardaki ileriliğinin kilit unsuru olan Sovyet bilgisayarlarının ölümünden de, büyük ölçüde askeri gereksinimlerin teknolojik performansa dayattığı mantık sorumludur.[65] Sovyetler Birliği'nde bilgisayar tasarımı, 1940'larda Kiev'de Bilimler Akademisi'nde, Profesör S.A. Lebedev'in yönetiminde başlamıştı.[66] İlk prototip, MESM, ilk Amerikan bilgisayarı UNIAC'tan sadece dört yıl sonra, 1950'de yapılmıştı. 1950'lerde ve 1960'ların sonunda bu tür prototiplerden hareketle, bir ana çerçeveler ailesi üretildi: M-20, BASM-3M, BASM-4, M-220 ve M-222. Bu gelişim çizgisi,

62 Manuel Castells, Svetlana Natalushko ve Zelenograd'daki elektronik şirketlerinden katılımcıların gerçekleştirdiği saha araştırması. Bkz. Castells ve Natalushko (1993). Batı ekonomilerinde savunma sanayinden türeyen teknoloji şirketlerinin sorunları hakkında bkz. Kaldor (1981).

63 Sandholtz vd. (1992).

64 .Cooper (1991).

65 Manuel Castells'in Novosibirsk'te (1990) ve Zelenograd'da (1992-3) gerçekleştirdiği saha araştırması. Ayrıca bkz. Hutching (1976); Amman ve Cooper (1986).

66 Agamirzian (1991).

1968'de güçlü bir makinenin, saniyede 800 bin işlem yapabilen BESM-6'nın geliştirilmesiyle birlikte zirve noktasına çıktı. BESM-6, sonraki yirmi yılda Sovyet bilgisayarcılığının yük beygiri olacaktı. Ancak bu Sovyet yerli bilgisayar sanayiindeki son atılımdı. 1965'te askeriyenin baskısıyla Sovyet hükümeti, IBM 360'ı, Karşılıklı Ekonomik Yardım Konseyi'nin (Sovyetler'in hakimiyetindeki Doğu Avrupa uluslararası örgütü) Bileşik Bilgisayar Sistemi'nin çekirdeği olarak benimsemeye karar verdi. O tarihten itibaren de IBM ve dijital bilgisayarlar, sonraları bazı Japon bilgisayarları, Sovyetler Birliği'nde norm haline geldi. Sovyet elektronik araştırma-geliştirme merkezleri ve fabrikaları kendi tasarımlarını ve üretim çizgilerini geliştirmek yerine Batı'dan bilgisayar kaçakçılığına giriştiler, kopyalama mühendisliğiyle uğraştılar ve her modelin Sovyet askeri gereksinimlerini karşılayacak bir benzerini ürettiler. KGB'ye öncelikli görev olarak, özellikle elektronik alanında en ileri Batılı teknolojiyi hangi yollarla olursa olsun ele geçirmesi talimatı verildi.[67] Batı'dan açık ya da gizli, hem tasarım hem de teçhizat anlamında teknoloji transferi, Sovyetler Birliği'nde enformasyon teknolojisi devriminin başlıca kaynağı haline geldi. Bu da gerilemeye yol açtı; çünkü yeni bir bilgisayarın dünya piyasasına çıktığı (ya da KGB ajanlarının eline geçtiği) anla Sovyet fabrikalarının onu üretmeye başladığı an arasında geçen zaman, giderek uzamaya başladı; özellikle de 1970'lerin sonunda teknoloji yarışının hızlanmasıyla birlikte bu zaman aralığı daha da açıldı. Bütün elektronik bileşenleri ve yazılımlar için aynı prosedür izlendiğinden, sanayinin bir kesiminde gerilik, bir başka kesiminde geriliği de beraberinde getirdi, böylece teknolojik uçurum katlanarak arttı. 1960'ların başında bilgisayar tasarımında denkliğe yakın görünen durum, 1990'larda tasarım ve imalat kapasitesinde yirmi yıllık bir farka dönüştü.[68]

67 Andrew ve Gordievsky (1990: 521 ve devamı.)

68 Rusya Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi Enformatik Sistemler Enstitüsü başkanının değerlendirmesi. Bu değerlendirme saha araştırmam sırasında Zelenograd'daki telekomünikasyon ve elektronik enstitülerinden altı mühendis ve yönetici tarafından doğrulandı; bkz. Castells ve Natalushko (1993); Castells ve Hall (1994: Dördüncü Bölüm).

Benzer bir gelişme yazılım alanında yaşandı. 1960'lardaki Sovyet makineleri, bilgisayar mühendisliğinin bugünkü cephesi olan sistem bütünleştirmeye zemin hazırlama kapasitesine sahip, SSCB'de geliştirilmiş ALGOL dili üzerine çalışıyorlardı. Ancak 1970'lerde Amerikalı bilgisayarlar gibi işleyebilmeleri için Sovyet bilimadamları kendi FORTRAN versiyonlarını geliştirdi; fakat Batı'da yazılım alanındaki yeniliklerle birlikte hızla eskiyip gitti bu versiyon. Sonunda yasal izin olmaksızın, ABD'de ortaya çıkan her yazılımı kopyalama yoluna başvurdular; böylece aynı gerileme mekanizması, Rus matematikçilerin dünya liderliğini üstlenebileceği bir alana da girmiş oldu.

Peki neden böyle oldu? Sovyet ordusu ve KGB, neden teknolojik olarak ABD'ye bağımlı olmayı seçti? Novosibirsk'te Bilimler Akademisi'nde Enformatik Sistemleri Enstitüsü'nde görüştüğüm araştırmacılar kendi deneyimlerinden hareketle ikna edici bir açıklama getirmişlerdi bu sorulara. Sovyet bilgisayar bilimleri dünyanın geri kalanından yalıtılmış biçimde bir belirsizlik ortamında gelişiyordu. Bu alan kaygılı askeri ve siyasi liderliği tatmin edecek ölçüde keşfedilmemişti. Ya araştırmacılar önemli bir yeni gelişmeyi kaçırırlarsa, girdikleri teknolojik yol tehlikeli bir biçimde Batı'dan ayrılırsa, o zaman bilgisayarların kapasitesine dayalı Sovyet iktidarına ne olacaktı? ABD bir gün Sovyetler Birliği'nin kendini etkili bir biçimde savunma kapasitesinden yoksun olduğunun farkına varırsa eğer, yön değiştirmek için çok geç kalınmış olmayacak mıydı? Dolayısıyla Sovyet liderliği muhafazakâr, güvenli bir yaklaşımdan yana tercihini koydu (bu muhtemelen KGB'nin bilgilendirmesine dayalı üst düzey bir karardı): "Onların" bilgisayarlarını yeniden üretmek için zamana gerek duysak da, "onlarla" aynı makinelere sahip olalım. Sonuçta, Armageddon'a elektronik devrelerde birkaç yıllık teknolojik bir açıkla girmenin, devreler gerçekten çalıştığı sürece pek de bir önemi olmayacağı düşünülüyordu. Böylece Sovyet devletinin üstün askeri çıkarları, enformasyon teknolojisi gibi önemli bir alanda, Sovyetler Birliği'ni teknolojik bakımdan ABD'ye bağımlı kılma ikilemine yol açtı.

Ne var ki, Japon elektronik şirketleri de ilk aşamalarda Ameri-

kan teknolojisini kopyalama yoluna girmişlerdi, on ya da yirmi yılda kilit bazı alanlarda ABD'yi yakalamayı başarmışlardı; Sovyetler Birliği'yse tam tersi sonuçlara ulaşmıştı. Neden böyle oldu peki? Görünüşe bakılırsa, bunun ardındaki temel gerekçe, Japonların (ve başka Asya ülkelerinin) teknolojiyi ödünç aldıkları şirketlerle rekabet etmek, bu yüzden de hızlanmak zorunda olmalarıydı; Sovyet tesislerinin teknolojik gelişim ritmiyse askeri üretim prosedürüyle, nitelikten çok niceliğe önem veren bir komuta ekonomisinin talimatlarıyla belirleniyordu. Uluslararası alanda ya da içeride rekabetin olmaması, Sovyet şirketlerinin, Savunma Bakanlığı'ndaki planlamacıların bakış açısına göre gerek duyulardan daha hızlı bir biçimde yeniliklere gitmeleri yönünde baskı yaratmıyordu.[69] "Yıldız Savaşları" programının askeriyenin güdümünde teknolojik olarak hızlandırılması, Sovyetler Birliği'yle ABD arasında, o korkulan teknolojik uçurumu da gözler önüne serdi; Sovyet yüksek komutasının, Genelkurmay Başkanı Mareşal Ogarkov'un açıkça ifade ettiği gibi alarm durumuna geçmesi, Ogarkov'un siyaseten düşmesine yol açtıysa da, *perestroyka*yı tetikleyen başlıca etkenlerden biri oldu.[70]

Yine de Sovyetler Birliği, askeri sektörün dışında da, askeri şirketlerin yokluğuna karşın bile teknolojik performansını artırmaya yetecek düzeyde bilimsel ve teknolojik kaynaklara, sanayi kaynaklarına sahipti. Ne var ki devletçi mantığın bir başka katmanı, böyle bir gelişmeyi engelliyordu. Yukarıda belirttiğimiz üzere, komuta ekonomisinin işleyişi, ürünlerin ya da süreçlerin geliştirilmesine değil, planın gerçekleştirilmesine dayanıyordu. Yenilik yönündeki çabaların, hem üretim açısından, hem de yeni üretim alanlarına girmek için gerekli kaynakları bulabilmek açısından her zaman bir riski vardı. Sanayi üretimi sistemi çerçevesinde, böyle bir hedefe yönelmek teşvik edilmiyordu. Riskli bir girişimde başarısızlığa uğrama olasılığı da vardı. Teknolojik yenilikler ödüllendirilmiyordu, ama cezalandırmalara yol açabiliyordu.[71] Ekonomi yönetiminin bütün alanlarında olduğu gibi, basite in-

69 Goldman (1987).
70 Walker (1986).
71 Berliner (1986); Aganbegyan (1989).

dirgeyici, bürokratik bir mantık teknolojik karar oluşturma süreçlerini gölgeliyordu. Bu savı, açıklayıcı bir anekdotla örnekleyebiliriz.[72] ABD yapımı çiplerin çoğu, 1/10 inçlik aralıklarla düzenlenmiştir. Amerikan çiplerini kopyalamakla sorumlu Sovyet Elektronik Bakanlığı bu aralıkların metrik sisteme göre belirlenmesi talimatı verdi, ancak 1/10 inç metrik sisteme dönüştürüldüğünde tuhaf bir ölçü ortaya çıkıyordu: 0, 254 mm. Sovyet bürokrasisinde genelde olduğu gibi, işleri basitleştirmek için sonucu yuvarlamaya karar verildi ve bu ölçü 0, 25 mm olarak belirlendi. İşte bu yüzden Sovyet çip kopyaları Amerika'da üretilenlere benziyordu, ama Batı'da üretilen duylara uymuyordu. Bu hata fark edildiğinde artık çok geçti; öyle ki daha 1991'de bile Sovyet yarı iletken üretim teçhizatı Batı boyutlarında çiplerin üretiminde kullanılamıyordu; bu yüzden Sovyet mikroelektronik üretiminin ihracat potansiyeli de ortadan kalkmıştı.

Ayrıca bilimsel araştırma ve sanayi üretimi kurumsal olarak birbirinden ayrılmıştı. Güçlü, iyi kaynaklara sahip Bilimler Akademisi, sanayi tesislerinin gereksinimlerinden ve sorunlarından ayrı, kendi programı ve ölçütleri olan ve yalnızca araştırmaya odaklı bir kurumdu.[73] Akademi'nin katkılarına yaslanamayan girişimler, kendi bakanlıklarına bağlı araştırma merkezlerini kullanıyorlardı. Bu merkezler arasında bir değiş tokuş, bir alışveriş yapılması, izlenen plan çerçevesinde bakanlıklar arasında resmi temaslar kurulmasını gerektirdiğinden, uygulamalı araştırma merkezlerinin birbirleriyle bağlantısı yoktu. Katı biçimde uygulanan ve komuta ekonomisinin kurumsal mantığının dayattığı bu dikey ayrılık Batı'da teknolojik yeniliklerin güçlendirilmesinde kritik bir önem taşıyan "yaparak öğrenme" sürecinin gerçekleşmesini engelliyordu. Temel bilimler, uygulamalı araştırma ve sanayi üretimi arasında iletişimin olmaması, üretim sisteminde aşırıya kaçan, bilimsel araştırmalarda deneyselliğin eksikliğine varan bir katılığa yol açtı; öyle ki, enformasyon teknolojilerinde ilerleme, bilgisayar ağlarıyla iletişime dayalı olarak farklı teknoloji alanları arasında sü-

72 Aktaran *BYTE* dergisinin genel yayın yönetmeni Fred Langa; bkz. Nisan 1991 sayısı, s.128.
73 Kassel ve Campbell (1980).

rekli etkileşim üzerine kurulurken, Sovyetler Birliği'nde özgül teknolojiler sınırlı bir kullanımı kapsayan dar bir alana uygulanıyordu.

Sovyet liderler en azından 1955'ten itibaren, bilim ve sanayi arasında üretken iletişimin eksikliğine giderek kaygıyla yaklaşıyorlardı; 1955'te Bulganin bu sorunun tartışıldığı bir konferans düzenlemişti. 1960'larda da Kruşçev, sonra Brejnev, bilim ve teknolojinin kapitalizmi alt edeceği iddiasında bulundu. 1960'ların sonlarında ihtiyatlı ekonomik reformlar kapsamında, girişimler ve araştırma merkezleri arasında yatay bağlar kuran "bilimsel üretim birlikleri" kuruldu.[74] Bu çabalar, yine paradoksal sonuçlar doğurdu. Bir yanda, birlikler biraz özerklik kazandılar ve sanayi bileşenleriyle bilimsel bileşenleri arasındaki etkileşimi artırdılar. Diğer yandaysa, diğer birlikler karşısında üretimlerini artırarak fark yarattıkları için ödüllendirildiklerinden, yalnızca bağlı oldukları bakanlıklara karşı sorumlu olduklarından kendi kendilerine yeterli olma, bilim ve teknoloji sisteminin geri kalan kesimlerinin yanı sıra başka üretim birlikleriyle de bağlarını koparma eğilimi göstermeye başladılar. Ayrıca bakanlıklar da kontrol ettikleri alanların dışında birbirleriyle işbirliğine gitmeye sıcak bakmıyordu; Bilimler Akademisi de bürokratik bağımsızlığını kısıtlamaya yönelik her girişime direniyor, Stalin döneminin aşırıya varan baskıcılığına geri dönmekten duyulan korkuyu maharetle kullanıyordu. Gorbaçov daha sonraları yatay bağlantı deneyimini yeniden diriltmeye çalıştıysa da, bilimsel araştırmalarla sanayi girişimler arasında bu türden bağlar tesis edilmesi planlı ekonomide hiçbir işe yaramadı aslında; böylece teknolojik buluşların yukarıdan aşağıya aktarılan bakanlık talimatları dışında başka kanallar kullanarak etkili bir biçimde uygulanması da engellenmiş oldu.

Merkezi planlama ekonomisinin, hızlı teknolojik yenilik süreçlerine bünyesinde yer açma konusundaki temel yetersizliğini sergileyen, dikkat çekilmesi gereken bir nokta da Novosibirsk yakınlarında bir bilim kenti olan Akademgorodok'un kuruluşu deneyimidir.[75] Kruşçev

---

74 Kazantsev (1991).

75 Castells ve Hall (1994: 41- 56).

1957'de, ABD'den döndükten sonra, doğru koşullar yaratıldığında Sovyet biliminin Batı bilimini geride bırakacağı düşüncesiyle, Amerikan üniversite kampüsü modelinin uygulanmasını hedef gösterdi. Önde gelen matematikçilerden Lavrentiev'in tavsiyesi üzerine Sibirya'nın başlıca sanayi ve siyasi merkezi Novosibirsk'in yakınında, ama ondan ayrı bir alana, suni Ob gölünün kıyılarında bir huş ormanında bilim kenti kurmaya girişti. Sovyetler Birliği'nin en iyi, en genç, en dinamik bilimsel yetenekleri Moskova ile Leningrad'ın akademik bürokrasisinden uzağa, doğrudan ideolojik denetimden az çok bağımsız olan bu kente yerleşmeye teşvik edildi. 1960'larda Akademgorodok, fizik, matematik, enformatik, ileri maddeler ve başka disiplinlerin yanı sıra ekonomi alanında da büyük bir bilim merkezi olma yolunda serpilip gelişti. 1980'lerde zirve noktasına çıktığında, küçük, elit bir üniversitenin, Novosibirsk Devlet Üniversitesi'nin yanı sıra, Bilimler Akademisi'nin yirmi enstitüsüne de ev sahipliği yapıyordu. Toplam 10 bin araştırmacı ve profesör, 4 bin 500 öğrenci ve binlerce yardımcı işçi, teknisyen bulunuyordu burada. Bu bilimsel kurumlar, kendi disiplinlerindeki en yeni gelişmelerle işliyordu. Gerçekten de ekonomi ve sosyoloji alanlarında Akademgorodok, Abel Aganbegyan ve Tatyana Zavlavskaya gibi *perestroyka*nın ilk entelektüel liderlerini yetiştirdi. Ancak Sibirya'daki bu bilim kentinin bilimsel parlaklığına karşın, sanayiyle arasında hiçbir zaman bağ kurulamadı; üstelik elektronik ve havacılık fabrikaları da dahil büyük savunma fabrikalarının bulunduğu, Sibirya sanayi merkezinin yanı başında olmasına rağmen. Bilim ve sanayi birbirinden o kadar ayrıydı ki, sonunda Bilimler Akademisi, bilimsel deneyler için gerekli olan makineleri üretmek amacıyla kendi sanayi atölyelerini kurarken, Novosibirsk'teki elektronik şirketleri Moskova merkezli araştırma merkezlerine yaslanmayı sürdürdü. 1990-92 döneminde görüştüğüm araştırmacılara göre, bunun sebebi, sanayi şirketlerinin son teknolojiye ilgi duymamasıydı: Üretim planları önceden kurulmuş makinelere ayarlanmıştı; üretim sistemindeki bir değişiklik, belirlenen üretim kotalarını karşılayamamaları anlamına gelecekti. Dolayısıyla teknolojik değişim, ancak ilgili Gosplan biriminin teşvikiyle gerçekleşebi-

lirdi: İlgili Gosplan biriminin yeni makinelerin kullanılması talimatı vermesi, aynı zamanda yeni bir üretim kotası belirlemesi gerekiyordu. Ancak Gosplan'ın hesaplamaları, akademik kurumlarda yapılan çığır açıcı araştırmaların ortaya çıkaracağı makinelerin potansiyelini temel alamıyordu. Bunun yerine Gosplan, KGB'nin gizlice ele geçirdiği daha ileri Batı teknolojisi askeri sektöre tahsis edildiğinden, uluslararası piyasada bulunabilen yeni teknolojileri hesaba katıyordu. Böylece, dünyanın doğal kaynaklar bakımından en zengin bölgelerinden birinde yeni bir kalkınma sürecinin çekirdeğini oluşturmak üzere bilim ve sanayi arasında bağlar kurulmasını tasarlayan, Kruşçev döneminin en cüretkâr deneylerinden biri de, Sovyet devletçiliğinin kendisinden kaçılamayacak yükü altında sonunda başarısızlığa uğradı.

1970'lerde ve 1980'lerin başında Batı'da teknolojik yenilikler hız kazandığında, Sovyetler Birliği de Sibirya'dan doğalgaz ve petrol ihracatından kaynaklanan nakit akışından yararlanarak önde gelen sanayi sektörlerine makine ve teknoloji transferi için ithalata daha fazla yaslanmaya başladı. Büyük bir israf söz konusuydu. Marshall Goldman, 1980'lerin başında Sovyetler Birliği'ne teknoloji ihraç eden birkaç işletmenin yöneticisiyle görüşmüştür.[76] Onların değerlendirmelerine göre, ithal edilen teçhizattan çok az yararlanılıyordu (aynı makinelerde Batı'da elde edilen verimliliğin üçte ikisi kadar verimlilik sağlanıyordu); Dış Ticaret Bakanlığı kıt döviz kaynaklarını korumaya çalışırken, büyük tesisler kendilerine ithalat izni verildiğinde en yeni teçhizatı ve büyük miktarda yedek parçayı stoklama çabasına giriyordu; bakanlıklar arasındaki güvensizlik ithalat politikaları arasında uyum sağlanmasını imkânsız kılıyordu, sonuçta teçhizatlar arasında uyumsuzluk ortaya çıkıyordu; bir fabrikaya ithal edilen teçhizat tipleri için amortisman süresinin uzunluğu, teknolojik açıdan eskimeye yol açıyor, son derece farklı teknolojik dönemlerden makineler ve süreçlerin bir arada çalıştığı, sıkıntılı bir ortam yaratıyordu. Dahası, kısa süre sonra, sistemin tamamını yenilemeksizin ekonominin bir bölümünde

76 Goldman (1987: 118 ve devamı).

teknolojiyi modernleştirmenin imkansız olduğu anlaşıldı. Tam da planlı ekonomi sistemin birimlerini son derece birbirine bağımlı kıldığından, bazı kritik sektörlerde (örneğin elektronik sektöründe) teknoloji açığını, sistemin bir unsurunu diğerleriyle uyumlu hale getirmeksizin kapatmak mümkün değildi. Kıt yabancı teknoloji kaynaklarını sistemin batmış, vazgeçilmez bir parçası için kullanma mantığı, askerî-sanayi sektörüne öncelik verilmesini desteklerken, gitgide uyumsuzluk gösteren iki teknolojik sistemi, savaş makinesi ile ayakta kalma ekonomisini de keskin bir biçimde birbirinden ayırdı.

Sonuncu, ama en az diğerleri kadar önemli bir nokta da ideolojik baskının, bilginin denetlenmesi siyasetinin, özellikle bilginin işlenmesine dayalı yeni teknolojilerin yayılması, bu teknolojilerin benimsenmesi alanlarında belirleyici engeller olarak ortaya çıkmasıydı.[77] Doğru, 1960'larda Stalinizmin aşırılıkları geride bırakılmış, onun yerini sosyalizmin maddi temeli olarak "bilimsel ve teknik devrim"in geniş perspektifleri almıştı. Lysenko yirmi yıl entelektüel terör estirmiş olsa da, Kruşçev'in düşüşünden kısa süre sonra görevden alınmıştı; "sibernetik" burjuva bilimi olarak görülmüyordu; matematik modeller ekonomiye uygulanıyordu; Marksist-Leninist çevrelerde sistem analizi üzerine olumlu yorumlar yapılıyordu; daha da önemlisi Bilimler Akademisi kendi idelojik denetimleri de dahil, kendi işlerini yürütme konusunda kaydadeğer bir bürokratik özerkliğe ve maddi desteğe kavuşmuştu. Ancak Sovyet bilimi ve teknolojisi, bürokrasinin, ideolojik denetimin ve siyasi baskının sıkıntılarını çekmeye devam ediyordu.[78] Uluslararası bilimsel cemaate erişim sınırlı düzeydeydi; ancak sınırlı sayıda seçkin bilim adamı, yakın bir takip altında bu ayrıcalıktan yararlanabiliyordu; bilimsel alışveriş için büyük bir engeldi bu. Araştırma bilgileri denetimden geçiriliyordu; bulguların yaygınlaştırılması da denetime ve sınırlamaya tabi tutuluyordu. Bilim bürokratları siyasi hiyerarşinin de desteğiyle, aykırı seslere ve yenilikçilere kendi görüşlerini dayatıyorlardı. Sovyet rejimi son bulana dek, KGB büyük bilim

77 Smaryl (1984).

78 Fortescue (1986).

merkezlerinde yaygın olarak varlık göstermeyi sürdürdü. Bilginin üretimi ve araştırmacıların gerek kendi aralarında gerek dış dünyayla özgürce iletişim kurabilmesi uzunca bir süre büyük güçlüklerle sağlandı; bu durum bilimsel dehanın ve teknolojinin yaygınlaşmasının önünde büyük bir engel oldu. Lenin'in devrim sonrasında bilginin yayılmasını denetlemenin temel aracı olarak kâğıt arzını denetime tabi tutma yönündeki sevimli içgüdüsünün izinden gidilirken, Sovyetler Birliği'nde basım, kopyalama, bilgi işlem ve iletişim makineleri sıkı bir denetime alındı. Daktilolar nadir bulunan ve dikkatle izlenen aygıtlardı. Fotokopi makinesinden yararlanmak her zaman güvenlik onayı gerektiriyordu: Rusça metinler için iki yetkilinin, Rusça olmayan metinler içinse üç yetkilinin imzası gerekiyordu. Uzak mesafeler arasında telefon hatlarının ve teleksin kullanılması her örgütte özel prosedürlerle denetim altına alınmıştı. "Kişisel bilgisayar" kavramıysa, bilim bürokrasisi de dahil Sovyet bürokrasisine ters düşüyordu. Bilginin denetiminin devletin meşruiyeti ve toplumun denetim altında tutulması açısından kritik önemde olduğu bir toplumda, hem makineler, hem teknik bilgi anlamında enformasyon teknolojisinin yaygınlaşması gerçekleşmesi hayli zor bir durumdu. İletişim teknolojileri, dış dünyayı Sovyet yurttaşların tahayyülleri için daha erişilebilir kıldıkça, bu tür teknolojileri, bilginin ve alternatif dünya görüşlerinin yokluğunda baskıcı terörden edilgin bir tekdüzeliğe geçmiş bir nüfusa ulaştırmak yerleşik düzeni daha da sarsan bir hal alıyordu. Dolayısıyla özü itibarıyla Sovyet devletçiliği enformasyon teknolojilerinin topluma yaygınlaştırılmasını kendine yasaklamıştı. Ancak bu yaygınlaşma gerçekleşmeksizin, enformasyon teknolojileri, devletin verdiği belli işlevsel talimatların ötesinde gelişemiyor; yenilik süreçlerinin, enformasyon teknolojisi paradigmasına damgasını vuran ağlara dayalı etkileşimle ve kullanım yoluyla kendiliğinden gelişmesi imkansız hale geliyordu.

Bu yüzden Sovyetler Birliği'nin teknoloji krizinin özünde, devletçi sistemin temel mantığı yatmaktadır: Askeri güce aşırı önem verilmesi; bilginin devlet tarafından siyasi-ideolojik kontrolü; merkezi planlama ekonomisinin bürokratik ilkeleri; dünyanın geri kalan kıs-

mından yalıtılmışlık; bileşenlerinin etkileşim içinde olduğu bir sistemin tamamını değiştirmeksizin, ekonominin ya da toplumun bazı kesimlerini teknolojik açıdan modernleştirilememesi.

İleri kapitalist ülkelerin temel bir teknolojik dönüşüme girdiği bir çağda, böyle bir teknolojik gerilik içinde olmanın, Sovyetler Birliği için çok ağır sonuçları oldu. Nihayetinde çöküşü getiren başlıca etken buydu. Ekonomi kapsamlı kalkınma programından yoğun kalkınma programına geçemedi, bu da ekonomik gerilemeyi hızlandırdı. Teknolojik uçurumun genişlemesi, enerji ve hammadde tedarikçisi olarak oynadığı rolün dışında uluslararası ticaretten yararlanma kapısını kapatarak dünya çapındaki ekonomik yarışta Sovyetler Birliği'nin önüne engeller çıkardı. Ülkenin son derece eğitimli nüfusu, başka sanayileşmiş toplumlardan giderek uzaklaşmış bir teknolojik sistem içine kısılıp kalmış olduklarını gördü. Bilgisayarların bürokratik bir sisteme ve komuta ekonomisine uygulanması denetimleri sıkılaştırırken,[79] toplumsal akıldışılığın teknolojik olarak akılcılaştırılmasının kargaşayı artırdığı yönündeki varsayımı doğruladı. Sonunda askeri makinenin kendisi de rakipleriyle arasında giderek açılan teknolojik uçurumun sıkıntısını çekmeye başladı;[80] böylece Sovyet devletinin krizi derinleşti.

KİMLİĞE EL KONMASI VE SOVYET FEDERALİZMİNİN KRİZİ

Ulusal sorunlarımızın gerisinde, Rusya Federasyonu'nun mihenk taşı olarak belirlenen, özleri itibarıyla birbiriyle çelişen iki ilke vardır: Ulusal-ülkesel ilke ve yönetsel-ülkesel ilke.

Boris Yeltsin, *Rossisyskaya gazeta*, 25 Şubat 1994

Gorbaçov'un reformları açıkça ortaya konduğu biçimiyle, başlangıçta ekonomik yeniden yapılanmayı ve teknolojik modernleşmeyi hedefliyordu. Ancak Sovyet sisteminin tek kusuru bunlar değildi. Çokuluslu,

79 Cave (1980).

80 Walker (1986); Praaning ve Perry (1989); Rowen ve Wolf (1990); Taibo (1993a).

çoketnili, çokkatmanlı Sovyet federal devletinin temelleri, yeniden inşa edilmiş tarihin sallantılı zemini üzerinde yükseliyordu ve acımasız bir baskıcılıkla zar zor ayakta tutuluyordu.[81] Stalin döneminde bütün etnik grupların kitlesel olarak Sibirya'ya ve Orta Asya'ya sürülmesinin ardından,[82] Sovyetler Birliği'nin nüfusunu oluşturan yüzü aşkın milliyetin ve etnik grubun özerk bir biçimde milliyetçiliklerini ortaya koyması demir bir yumrukla yasaklandı.[83] Tek tük milliyetçi gösteriler olsa da (Nisan 1965'te Ermenistan; Nisan 1978'de Tiflis), bunlar zaman zaman zora başvurarak bastırılsa da (Mart 1956'da Tiflis'te olduğu gibi), milliyetçi ifadeler uzunca bir süre baskı altında tutuldu ve yalnızca Kruşçev dönemi ya da 1970'lerin sonu gibi hoşgörünün nispeten daha fazla olduğu ender dönemlerde muhalif entelektüeller tarafından dile getirildi.[84] Ancak Gorbaçov'un reformist deneyinin sonunu getiren, Sovyetler Birliği'nin çöküşüne yol açan da, cumhuriyetlerdeki siyasi elitlerin kişisel çıkarları adına kullandıkları milliyetçiliğin baskısı oldu. Yetmiş yıl boyunca komünist ütopyanın temalarıyla beyin yıkamanın yarattığı kinizm ve inançsızlık karşısında, tarihsel-kültürel kimliğe dayanmayan katı siyasi ideolojilerin geri teptiği bir toplumda, Rus milliyetçiliği de dahil milliyetçilik toplumsal seferberliğin ideolojik temelini yarattı.[85] Sovyet devletinin bilgi toplumunun teknolojik ve ekonomik koşullarına uyarlanamaması Sovyet sisteminin bunalıma girmesinin en güçlü gerekçesi olsa da, Sovyet devletine ilk meydan okuyan ve nihayetinde de yıkılmasına sebep olan, tarihsel kökenlere dayalı veya siyasi olarak yeniden kurulmuş ulusal kimliklerin dirilmesiydi. 1980'lerde Andropov-Gorbaçov reformlarının gerisinde ekonomik ve teknolojik sorunlar varsa eğer, Sovyet liderliğinin reform sürecinin kontrolünü kaybetmesinin başlıca siyasi sebebi de Sovyetler Birliği'nde patlayıcı bir konu olan isyancı milliyetçilik ve ülke içi federal ilişkilerdi.

81 Carrere d'Encausse (1978).
82 Nekrich (1978).
83 Motyl (1987); Lane (1990).
84 Simon (1991).
85 Carrere d'Encausse (1991); Khazanov (1995).

Perestroyka yıllarında Sovyetler Birliği'nde milliyetçiliğin böyle bastırılamaz bir biçimde dirilmesinin gerisindeki sebepler, Sovyet komünizminin tarihinde yatmaktadır. Aslına bakarsanız bu, ulusal/etnik kültürlerin Sovyet devleti tarafından katı bir biçimde bastırıldığı yönündeki basite indirgeyici kavrayışın da ötesine uzanan karmaşık bir hikâyedir. Hatta, Sovyetler Birliği'nde Rus olmayan ulusları araştıran önde gelen tarihçilerden Ermeni tarihi profesörü Ronald Grigor Suny şöyle diyor:

> Komünist Parti yönetiminin uzun ve zorlu yıllarında, gerçekte devrim öncesi dönemin "uluslarını kurma" çabasını ne ölçüde sürdürdüğü, güçlü milliyetçi retorik içinde kaybolup gitmiştir. Şimdiki kuşaklar Sovyetler Birliği'nin kendi kendini yıkmasını izlerken, SSCB'nin yalnızca Rus olmayan halklar üzerindeki olumsuz etkilerinin değil, aynı zamanda ulus inşası sürecine "ilerici" katkılarının da kurbanı olmasında yatan ironi gözden kaçmaktadır... Sovyet devletinin derinden çelişkili politikası, farklı halkların kültürel benzersizliğini beslemiştir. Böylece dayatılmış bir siyasi düzene uymayı zorunlu kılarak ulusal gündemlerin tam anlamıyla dile getirilmesi konusunda bir hüsran yaratırken bile, Rus olmayan cumhuriyetlerde etnik dayanışmayı ve ulusal bilinci güçlendirmiştir.[86]

Bu zorlu siyasi paradoksun mantığını yeniden inşa edelim.[87]

Sovyetler Birliği Aralık 1922'de kuruldu; çokuluslu, federal devleti de 1924 Anayasası'yla taçlandırıldı.[88] Başlangıçta Sovyetler Birliği'nin kapsamı şöyleydi: Rusya'nın yanı sıra Rus olmayan birkaç özerk cumhuriyeti kapsayan Rusya Sovyet Federe Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSC); Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti; Gürcüler, Azeriler, Ermeniler gibi yüzyıllardır birbirlerine düşman olan halkların yanı sıra, İnguşlar, Osetler, Abhazlar, Misketler gibi daha küçük birkaç et-

---

86 Suny (1993: 101, 130).

87 Milliyetçilik ve Leninist elitlerin seferberliği arasındaki ilişki üzerine kuramsal bir analiz için analitik temellerini karşılaştırmalı bir perspektif üzerine kuran Jowitt'e bkz. (1971, özellikle de Birinci Bölüm).

88 Pipes (1954).

nik grubu bir araya getiren, patlama potansiyeli yüksek, yapay bir oluşum olan Transkafkasya Federe Sosyalist Cumhuriyeti. Birliğe üye olmak dünyada o zaman mevcut olan ya da gelecekte kurulacak bütün Sovyet ve Sosyalist cumhuriyetlere açıktı. 1924 sonbaharında iki yeni cumhuriyet daha eklendi: Özbekistan (Türkistan, Buhara ve Harezm'deki Özbek nüfusunun topraksal olarak zorla birleştirilmesiyle kurulmuştu) ve Türkmenistan. 1936'da Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan adında birliğe üye üç yeni cumhuriyet yaratıldı. 1936'da ayrıca Transkafkasya, Gürcistan, Ermenistan, Azerbaycan olmak üzere üç cumhuriyete bölündü; her birinde, sonunda milliyetçi bir saatli bomba haline gelecek önemli etnik cepler yaratılmıştı. 1940'ta Estonya, Letonya, Litvanya ve Moldova'nın (burası Romanya'dan alınmıştı) zorla SSCB'ye dahil edilmesiyle birlikte, cumhuriyetlerden oluşan yapı tamamlandı. SSCB'nin ülkesel yayılması Karelya ile Tuva'nın özerk cumhuriyetler olarak RSFSC'ye ilhak edilmesiyle, 1939-44 döneminde Polonya'dan ayrılan toprakların Batı Ukrayna'ya ve Batı Beyaz Rusya'ya dahil edilmesiyle ve 1945'te Almanya'dan Kaliningrad'ın alınmasıyla sürdü.[89]

Federal Sovyetler Birliği devletinin oluşumu, devrim dönemindeki yoğun siyasi ve ideolojik tartışmaların ürünü olan bir uzlaşmaya dayanıyordu.[90] Başlangıçta, Bolşeviklerin konumu ulusçuluğun yeni bir devletin inşasında önemli bir ölçüt olduğunu reddediyordu; çünkü sınıfa dayalı proleter enternasyonalizmin amacı, Birinci Dünya Savaşı'nın gösterdiği gibi burjuva emperyalizmi tarafından etnik çatışmalara sürüklenen çalışan ve sömürülen kitleler arasındaki farklılıkları aşmaktı. Ancak Bolşeviklerin Ekim Devrimi sonrasında patlak veren iç savaşta askeri ittifaklar kurmaya ihtiyaç duyması üzerine Lenin, Ocak 1918'de Rusya dışından, özellikle Ukrayna'dan gelen milliyetçi güçlerin desteğinin önemli olduğuna kanaat getirdi. Ocak 1918'deki Üçüncü Sovyetlerin Bütün Rusları Kongresi'nde eski Rus İmparatorluğu'nun "federal temelde serbestçe toplanan Rusya Sovyet Cumhuri-

89 Singh (1982); Hill (1985); Kozlov (1988).
90 Carrere d'Encausse (1987).

yetleri'nin kardeşlik birliği"ne dönüşmesini ana hatlarıyla çizen "Çalışan ve Sömürülen İnsanların Hakları Bildirisi" kabul edildi.[91] Bolşevikler Rusya'nın bu "iç federalleşmesi"ne başka ulusların da katılımıyla "dış federalleşmeyi" de ekleyerek, Nisan 1918'de Polonya, Ukrayna, Kırım, Transkafkasya, Türkistan, Kırgızistan halklarını "ve diğerlerini" açıkça birliğe davet etti. Ancak etnik ve ulusal kimliğin Sovyet devletinde hangi ilke çerçevesinde tanınacağıyla ilgili kritik bir tartışma yaşandı. Lenin ve Stalin, ulusal kültürlerin devletin bütün yapısında tanınmasını, böylece Sovyetler Birliği'nin kurumları itibarıyla tamamen çokkültürlü olmasını isteyen Bundistlerin ve başka sosyalistlerin görüşlerine karşı çıktı. *Bu görüşe karşı çıkarken, milliyetin temeli olarak ülkesellik ilkesini öneriyorlardı.*[92] Ayrıca etnik/ulusal haklar, birlik cumhuriyetleri, özerk cumhuriyetler, özerk bölgeler biçiminde kurumsallaştırılacaktı. Sonuç, milliyet sorununun, Sovyet devletinin çok katmanlı yapısının tamamına yayılması oldu: Kimlikler yönetim kurumları çerçevesinde düzenlenebilmişlerse tanındı. Bu durum, Sovyet devletinin birlik projesinin, ülkesel uyrukların çeşitliliğinin tanınmasıyla uyumlu hale getirilmesi konusunda demokratik merkeziyetçilik ilkesinin izlenmesinin bir ifadesi olarak değerlendirildi.[93] Böylece Sovyet devleti bir çift kimliklilik çerçevesinde kuruldu: Etnik/ulusal kimlikler (Rus kimliği de dahil) ve yeni bir toplumun yeni kültürünün temeli olarak Sovyet kimliği.

İdeolojinin ötesinde, Sovyet federalizminin ülkesellik ilkesi, komünizmi tüm dünyaya yaymayı amaçlayan cüretkâr bir jeopolitik stratejinin uygulanmasıydı. A. M. Salmin, Sovyet federalizminin gerisindeki Leninist-Stalinist stratejiyi yorumlayan ilginç bir model önermiştir.[94] Salmin'e göre Sovyetler Birliği, sosyalizm davası karşı konulmaz bir biçimde tüm dünyaya yayılırken sisteme katılmak isteyen yeni üyeleri kabul etmeye açık ve uyarlanabilir bir yapıda kalması gere-

---

91 Aktaran Singh (1982: 61).
92 Suny (1993: 110 ve devamı).
93 Rezun (1992).
94 Salmin (1992).

ken merkezî, ancak esnek bir kurumsal sistemdi. 1924 Sovyet Anayasası cumhuriyetlere yalnızca birliğe katılma değil, aynı zamanda birlikten ayrılma hakkı da tanıyor, bu tür kararları bağımsız ve geri alınabilir kılıyordu. Tarih böyle bir ayrılma hakkının uygulanmasının ne denli zor olacağını, Sovyet devletinin pratiğinde gösterdi. Ancak Gorbaçov döneminde ayrılıkçı hareketlerin yasal/kurumsal temelini hazırlayan da devrimin ilk yıllarındaki tartışmalardan miras alınan, 1936 ve 1977 anayasalarında tekrar yer verilen bu ilkedir; böylelikle devrimci ideoloji sözünü tutmuş, Sovyet federalizminin tuhaf yapısını tersine döndürmüş, nihayetinde de parçalamıştır.[95]

Salmin'in önerdiği ve Sovyet devletinin kökenlerine ilişkin tarihsel kanıtlara uyduğu görülen jeopolitik modelde, dünya komünizminin standart taşıyıcısı olarak Sovyet devletinin güvenlik alanları ve yayılma dalgaları beş halkayla tanımlanmıştır.[96] İlki RSFSC'de örgütlenmiş Rusya ve onun uydusu olan özerk cumhuriyetlerdir. Bu halka, Sovyet iktidarının çekirdeği olarak görülüyordu; o kadar ki RSFSC, SSCB'nin komünist parti örgütlenmesi olmayan, Cumhuriyet Yüksek Sovyeti başkanının bulunmadığı tek cumhuriyetiydi; RSFSC cumhuriyet devlet kurumlarının en azgelişmiş olduğu cumhuriyetti. Başka bir deyişle RSFSC, Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin (SBKP) kendine özel alanıydı. RSFSC'nin saldırganlık potansiyeline sahip kapitalist dünyayla ülkesel sınırlarının olmaması da önemli bir noktadır. Sovyet iktidarının bu çekirdeğinin etrafında, resmiyette RSFSC'yle eşit haklara sahip, birlik cumhuriyetlerinin oluşturduğu koruyucu bir ikinci halka vardır. Bu halkada yer alan bazı birlik cumhuriyetlerinin yanı sıra, RSFSC'nin birkaç özerk cumhuriyeti de Rus değildir; bu yüzden şu ya da bu oluşuma dahil edilmelerinin gerçek kriteri, birlik cumhuriyetlerinin dış dünyayla doğrudan temasta olan sınırlara sahip olmaları, böylece güvenlik gerekçesiyle tampon bir bölge oluşturmaları olabilir. Üçüncü halkayı ise, Sovyetler Birliği'nin dışında bulunan ancak hem

95 Sovyet federalizminin ulus-ülke ilkesi ile Sovyetler Birliği'nin çözülmesi süreci arasındaki ilişki hakkında, Granberg'in derinlikli analizine bkz. (1993b). Olayları hatırlamak için bkz. Smith (1992).

96 Suny (1993: 110 ve devamı).

askeri, hem ülkesel anlamda doğrudan Sovyet kontrolünde olan "halk cumhuriyetleri" oluşturuyordu. Başlangıçta Harezm ve Buhara (daha sonra Özbekistan ve Türkmenistan arasında paylaştırıldılar), Moğolistan, Tannu-Tura üçüncü halkaydı. 1940'larda, Doğu Avrupa'da kurulan halk cumhuriyetleri de benzer bir rol üstlendiler. Dördüncü halkadaysa Sovyet yanlısı bir yönelimi olan uydu devletler yer alıyordu (aslında bu kategori Küba, Vietnam, Kuzey Kore gibi devletleri kapsar); komünizmin zaferine karşın Çin hiçbir zaman bu kategoride görülmedi, hatta kısa süre sonra jeopolitik bir tehdit olarak değerlendirildi. Son olarak beşinci halkada, tarihsel koşullar kapitalizmin geri getirilemez bir biçimde yıkımını getirdiğinde Sovyet devletinin tüm gezegene yayılmasının nüveleri olarak görülen uluslararası hareket ve onun dünya çapındaki müttefikleri yer alıyordu.[97]

Komünist ütopyanın bu tarih dışı, sınıfsallığa dayalı evrenselliği ile olası ülkesel müttefikler olarak destekleyici etnik/ulusal kimliklerin jeopolitik çıkarları arasındaki sürekli gerilim, Sovyet politikasının milliyet sorununa ilişkin şizofrenisini belirledi.

Bir yanda, birlik cumhuriyetlerinde, özerk cumhuriyetlerde ve etnik temele dayalı bölgelerde *(krai)* ulusal kültürler ve diller yaygınlaşıyor, hatta bazı durumlarda yeniden inşa ediliyordu. Lenin ve Stalin dönemlerinde, 1930'lara kadar yerelleştirme (*korenizatsiya*) politikaları desteklendi; bu politikalar yerel dillerin ve geleneklerin kullanılmasını teşvik ediyor, "pozitif ayrımcılık" uyguluyor, cumhuriyetlerin devlet ve parti aygıtlarında işe alımlarda ve terfilerde azınlıklardan yana bir tutum izlenmesini öngörüyor, cumhuriyet kurumlarında yerli siyasi ve kültürel seçkinlerin gelişimini destekliyordu.[98] Kolektifleşme yıllarında bu politikalar milliyetçilik karşıtı baskıdan çok çektilerse de, Kruşçev ve Brejnev döneminde diriltildiler ve cumhuriyetlerde güçlü ulusal/etnik elitlerin oluşumunda rol oynadılar. Ukraynalı olan Kruşçev Sovyet federalizminin Rus olmayanlara ağırlık vermesi eğiliminde o denli ileri

97 Conquest (1967); Singh (1982); Mace (1983); Carrere d'Encausse (1987); Suny (1993).

98 Suny (1993: Üçüncü Bölüm).

gitti ki, rivayete göre 1954'te Ukrayna'nın ulusal bayramının arefesi akşamı, içkinin su gibi aktığı bir sofrada tarihsel olarak Rus toprağı olan Kırım'ın Ukrayna'ya verilmesine karar verdi. Dahası Brejnev döneminde Orta Asya ve Kafkas cumhuriyetlerinde geleneksel etnik kayırmacılık ağları parti üyeliğiyle birleşecek, böylece *nomenklatura*, adam kayırmacılık ve gölge ekonomiyi Moskova'da Merkez Komite'ye dek uzanan hiyerarşik bir kişisel ilişkiler zinciriyle birleştiren sıkı bir sistem, Helene Carrere d'Encausse'ün deyişiyle "mafyokrasi" ortaya çıkacaktı.[99] Öyle ki, 1986'da Gorbaçov Kazakistan'da yolsuzluğa batmış parti aygıtını temizleme çabasıyla parti sekreterliğine, uzun zamandır Brejnev'in adamı olan Kazak Dinmuhammed Kunaev'in (Brejnev de kariyerine Kazakistan'da parti sekreteri olarak başlamıştı) yerine bir Rus'u atadığında, Alma Ata'da etnik hakların, Kazakların haklarının savunulduğu kitlesel ayaklanmalar patlak verecekti.[100]

Milliyetlere yönelik bu politikanın en büyük paradoksu, Rus kültürü ve ulusal geleneklerinin Sovyet devleti tarafından bastırılmasıdır.[101] Rus gelenekleri, dinî sembolleri ve Rus folklorü komünist politikaların dönemsel gereklilikleri uyarınca ya soruşturmaya alındı ya da görmezden gelindi. Ekonomik kaynakların yeniden dağılımı, "Rus emperyalizmi"nin buyurması gerekenin tam tersi bir anlamda gerçekleşti: Cumhuriyetler arasındaki alışverişlerde Rusya kesinlikle kaybeden taraftı,[102] bu durum komünizm sonrası dönemde de sürdü (bkz. Tablo 1.5). Salmin'in Sovyet devletine ilişkin jeopolitik kuramına dönecek olursak, bu sistem sanki komünist iktidarın Rusya'da kalması partinin yalnızca baskı yoluyla itaate zorlayarak değil, aynı zamanda Rus yurttaşlara verilenleri aşan kaynaklar ve haklar sağlayarak başka ulusları da sisteme dahil etmesine bağlıymış gibi işliyordu. Bu kuram, devletin büyük kurumlarında, örneğin komutanların çoğunlukla Rus

99 Carrere d'Encausse (1991: İkinci Bölüm).

100 Wright (1989: 40-5, 71-4); Carrere d'Encausse (1991).

101 Suny (1993); Galina Starovoitova, California Üniversitesi, Berkeley, Slav ve Doğu Avrupa Araştırmaları Merkezi'nde konferans, 23 Şubat 1994, Emma Kiselyova'nın notlarından.

102 Alexander Granberg'in başka çalışmalarının yanı sıra bkz. Granberg ve Spehl (1989) ile Granberg'e (1993a) de bakınız.

TABLO 1.5
Cumhuriyetler Arasında Ürün ve Kaynak Değişiminin Dengesi, 1987

Cumhuriyet	Çıktı Dengesi (milyar ruble)		Tam Denge	
	Doğrudan	Tam	Sabit Mallar (milyar ruble)	İşgücü Kaynakları (yılda milyon kişi)
Rusya	3.65	-4.53	15.70	-0.78
Ukrayna ve Moldova	2.19	10.30	8.61	0.87
Belarus	3.14	7.89	1.33	0.42
Kazakistan	-5.43	-15.01	-17.50	-0.87
Orta Asya	-5.80	-13.41	20.04	-0.89
Güney Kafkasya	3.20	7.78	2.48	0.57
Baltık Cumhuriyetleri	-0.96	-0.39	-3.22	-0.05
Toplam	0.00	-7.37	-12.63	-0.74

Kaynak: Granberg (1993a).

olduğu orduda ve KGB'de etnik ayrımcılığın yaşandığını; ya da medyada, kültürde ve bilimde dilin Rusçalaştırıldığını dışlamıyor.[103] Ancak bütünü değerlendirdiğimizde Rus milliyetçiliğinin de Rus olmayan tabî ulusların kültürel kimlikleri kadar baskı altında tutulduğunu (Nazi birliklerin saldırısı karşısında Stalin'in Aleksander Nevski'nin hatırasını canlandırdığı savaş dönemi dışında) görüyoruz. Bunun sonucunda, Gorbaçov'un *glasnost*u sırasında denetimlerin gevşemesi milliyetçiliğin doğmasına izin verdiğinde, Rus milliyetçiliği yalnızca en fazla desteklenen değil, aynı zamanda Baltık cumhuriyetlerindeki demokratik milliyetçi hareketlerle ittifak halinde Sovyetler Birliği'nin çözülmesinde belirleyici rol oynayan milliyetçi hareket oldu. Güçlü etnik/ulusal özgüllüklerine karşın, Orta Asya'daki Müslüman cumhuriyetlerse Sovyet komünizminin son kaleleriydi ve bağımsızlık trenine ancak sürecin sonunda bindiler. Bunun sebebi, bu cumhuriyetlerdeki siyasi elitlerin doğrudan Moskova'nın siyasi himayesinde olması ve

103 Rezun (1992).

kaynaklarının Sovyet devleti çapında siyasi olarak belirlenen yeniden dağıtım sürecine son derece bağımlı olmasıydı.[104]

Diğer yandan özerk milliyetçi ifadeler, özellikle 1930'lu yıllarda Stalin'in hızlı sanayileşmeyi ve her ne pahasına olursa olsun askeri bir güç haline gelmeyi öngören programına yönelik bütün olası muhalefetin belini kırmaya karar vermesiyle birlikte ciddi bir baskıya uğradı. Ukraynalı önde gelen ulusal komünist Mykola Skypnyk, Sovyetler Birliği'nde ulusal özgürlük hayallerinin, Bolşevik devriminin upuzun, tutulmamış sözler listesindeki bir başka yanılsama olduğunu anlayınca 1933'te intihar etti.[105] Baltık cumhuriyetleri ve Moldova, 1939 Ribbentrop-Molotov paktına dayanarak 1940'ta sinsi bir biçimde ilhak edildi ve bu bölgelerde milliyetçi ifadeler 1980'lere dek katı bir biçimde bastırıldı.[106] Ayrıca, sadakatlerine güvenilmeyen ulusal ve etnik gruplar kitlesel olarak asıl topraklarından uzaklara sürülürken, bu grupların özerk cumhuriyetleri de lağvedildi: Kırım Tatarları, Volga Almanları, Misketler, Çeçenler, İnguşlar, Balkarlar, Karaçaylar ve Kalmıklar göçe tabî tutuldu.[107] İkinci Dünya Savaşı sırasında düşmanla işbirliği yaptığından kuşkulanılan milyonlarca Ukraynalı, Estonyalı, Letonyalı ve Litvanyalı da aynı kaderi paylaştı. Anti-semitizm Sovyet devletinin daimi bir unsuruydu; siyasi ve mesleki terfi mekanizmasının her köşesine sinmişti.[108] Ayrıca doğu bölgelerindeki sanayileşme ve iskân politikaları da milyonlarca Rus'un başka cumhuriyetlere göç etmesine (Sovyet devleti tarafından başlatılmıştı bu göç) yol açtı. Ruslar bu cumhuriyetlerde büyük bir azınlık ya da en büyük etnik grup haline geldiler (Kazakistan'da olduğu gibi), ancak devlet katında hâlâ cumhuriyetin yerel eliti tarafından temsil ediliyorlardı (bkz. **Tablo 1.6**). Sovyetler Birliği son bulduğunda 60 milyon yurttaş, kendi anavatanları dışında yaşıyordu.[109] Büyük ölçüde yapay olan bu federal ya-

104 Carrere d'Encausse (1991).
105 Mace (1983).
106 Simon (1991).
107 Nekrich (1978).
108 Pinkus (1988).
109 Suny (1993).

TABLO 1.6
Rusya Özerk Cumhuriyetlerinin Etnik Kompozisyonu, 1989

Cumhuriyet	Alan (bin km² olarak)	Nüfustaki Pay	
		Başlıktaki Grup	Ruslar
Başkır	144	21.9	39.3
Buryat	351	24.0	70.0
Çeçen-İnguş	19	70.7	23.1
Çuvaş	18	67.8	26.7
Dağıstan	50	27.5 (Avars)	9.2
Kabardey-Balkar	13	57.6	31.9
Kalmık	76	45.4	37.7
Karelya	172	10.0	73.6
Komi	416	23.3	57.7
Mari	23	43.3	47.5
Mordova	26	32.5	60.8
Kuzey Osetya	8	53.0	29.9
Tatar	68	48.5	43.3
Tuva	171	64.3	32.0
Udmurt	42	30.9	58.9
Yakut	3101	33.4	50.3

Kaynak: Shaw (1993: 532).

pı, ulusal hakların tanınmasından çok yerel/bölgesel elitlerin belirlendiği bir sistemdi. Gerçek iktidar her zaman Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin elinde olmuştu; parti de Sovyet topraklarında hiyerarşik olarak örgütlenmişti; Moskova'dan gelen emirler doğrudan cumhuiyetlerdeki, özerk cumhuriyetlerdeki ya da oblastlardaki* parti örgütlenmesine aktarılıyordu.[110] Ayrıca farklı ulusal nüfusların böyle geniş bir ölçekte, böyle uzun bir zaman diliminde karıştırılmasıyla, yalnızca ideolojiyi değil, aile bağlarını, dostlukları, iş ilişkilerini de kapsayan yeni bir Sovyet kimliği oluştu.

Dolayısıyla Sovyet devleti, Rus kimliği istisna olmak üzere ulusal kimliği tanıyordu; ancak farklı milliyetlerden bütün halklar

(*) Sovyetler Birliği'nde bölge, vilayet – ed.
110 Gerner ve Hedlund (1989).

Sovyetler Birliği çapında karışık bir halde yaşarken, ulusal kimlik ülkeselliği temel almış kurumlar çerçevesinde tanımlanıyordu. Sovyet devleti aynı zamanda etnik ayrımcılık uyguluyor ve komünist iktidarın alanı dışında bütün özerk milliyetçi ifadeleri yasaklıyordu. Bu çelişkili politika, ancak çıkarlarını Sovyet federal devletinde gören ulusal komünist elitlerin yardımıyla yaygın bir baskı uygulanabildiği sürece ayakta kalacak son derece istikrarsız bir siyasi yapı ortaya çıkardı. Ancak Sovyet devletinin dinamikleri, başat sosyalist ideolojiye alternatif olabilecek tek kabul edilebilir ifade biçimi olarak kimliği ulusal/etnik öz tanıma kanalize ederek aynı zamanda, devlet yönetimine meydan okumanın koşullarını da yarattı. Rusya dahil ulusal temele sahip cumhuriyetlerde, ulus dışı federal devletin üstyapısına karşı siyasi seferberlik, gerçekte Sovyetler Birliği'ni çöküşe götüren manivela oldu.

Kültürel olarak bütün tarihsel kimliklerden farklı bir oluşum olarak yeni bir halkın, Sovyet halkının yaratılması Sovyet devletine karşı olan sivil toplumların saldırısına karşı koyamayacak kadar hassas bir dengeye dayanıyordu. Paradoksaldır, bu hassasiyet büyük ölçüde Sovyet devleti çerçevesinde tanımlandığı biçimiyle ulusal kültürler ve kurumların haklarına yapılan komünist vurgudan kaynaklanıyordu. Bu vurgunun gerisinde de doğrudan dünya iktidarını hedefleyen bir komünist hareketin öncüsü olarak Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin jeopolitik çıkarları yatıyordu. İnsanların kendilerini birincil, ulusal/etnik kimlikleri temelinde tanımlamalarına izin verildiğinden, Marksizm-Leninizm'in başarısızlığının yarattığı ideolojik boşluk, kültürel tartışmayı bastırılmış siniklikle yeniden keşfedilmiş milliyetçiliğin tartışmasına indirgedi. Milliyetçi fay hattı, yıkılmaz komünist yönetimin demir yumruğu altında yalnızca küçük bazı sarsıntılara sebep olduysa da, yeniden yapılanma sürecinin politikaları baskıyı ortadan kaldırdığında, milliyetçiliğin şok dalgaları da Sovyet devletinin temellerini yıktı.

SON *PERESTROYKA*[111]

Nisan 1983'te, Brejnev'in ölümünden yaklaşık altı ay sonra, Novosibirsk'te Sovyet Bilimler Akademisi'nin Ekonomi ve Endüstriyel Mühendislik Enstitüsü Sosyoloji Bölümü tarafından düzenlenen kapalı bir seminerde on yedi kentten yüz yirmi katılımcı, "Sovyet toplumunda üretim ilişkilerinin, üretim güçlerinin ciddi biçimde gerisinde kalmasını" kınayan cüretkâr bir raporu tartışmak üzere bir araya geldi.[112] Tümüyle gizli tutulması amaçlanan "Novosibirsk Raporu" es-

---

111 Bu ve sonraki bölüm esasen benim ve Rusya'daki çalışma arkadaşlarımın yukarıda belirtildiği gibi 1989-96 döneminde gerçekleştirdiği saha araştırmaları, söyleşiler ve kişisel gözlemlere dayanmaktadır. Görüşülen ilgili kişileri sayayım: A. Aganbegyan, T. Zavlavskaya, N. Shatalin, G. Yazov, B. Orlov, N. Khandruyev, Y. Afanasiev, G. Burbulis, Y. Gaidar, A. Shokhin, A. Golovkov ve Sovyet Bakanlar Konseyi ile Rusya Federasyonu Hükümeti'nden üst düzey birkaç yetkili. Bu gözlemlerin ön bir sentezi Castells'de (1992) bulunabilir. Sovyetler Birliği'nin siyasi yapısı ve 1990-93 dönemindeki siyasi süreç hakkında, Rus kaynaklarına ve siyasi aktörlerle yapılan söyleşilere dayanan bilgiler Castells, Shkaratan ve Kolomietz'de (1993) verilmiştir. (Bu raporun Rusça bir versiyonu da mevcuttur: Rus Sosyoloji Birliği, Moskova). Sadece metinde geçen bir olaya ya da argümana uygun olduğu durumlarda kaynak eser gösterilmiştir. Bugün artık herkesin bildiği olaylar ve olgulara dair Rus basınında çıkan haberleri kaynak olarak belirtmeyi gerekli görmedim. Sovyetler Birliği'nin son on yılındaki reform ve siyasi çatışma sürecine dair gazetecilerin kaleme aldığı birkaç mükemmel çalışma var. İçlerinde öne çıkan iki tanesi Kaiser (1991) ve Pulitzer ödüllü David Remnick (1993).

112 Survey (1984). Novosibirsk Raporu'nun gerçek hikâyesi basında çıkandan, akademik camiada kabul edilenden farklıdır. Raporu kaleme aldığı bilinen Tatyana Zavlavskaya, Emma Kiselyova ile bana Novosibirsk Raporu'nun kökenine, nerelerde kullanıldığına dair kendi hikâyesini yazdı. Onun aktardığına göre rapor, basında yazdığı gibi Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin ekonomi bölümünün bir toplantısında doğmamış. Merkez Komite bu raporu aktarıldığı gibi de ele almamış, tartışmamış. Rapor, Novosibirsk'teki Ekonomi ve Endüstri Mühendisliği Enstitüsü'nde düzenlenen akademik bir toplantıdaki bir tartışma için hazırlanmış. Dağıtımı yasaklanmış ve "sınırlı kullanım" diye damgalanmış, toplantıdaki katılımcıların sayısına göre her nüsha numaralandırılmış. Novosibirsk'teki toplantı sırasında nüshalardan ikisi ortadan kaybolmuş. KGB derhal kayıp nüshaları bulmaya çalışmış, Enstitü'nün her yeri aranmış, katılımcıların elindeki nüshalara el konmuş, raporun orijinal metnine de tabii. Tatyana Zavlavskaya kendi hazırladığı raporun bir tek nüshasını bile elinde tutamamış, 1989'da Londra'da BBC'den şahsi armağan olarak alabilmiş ancak. Zavlavskaya'ya göre Gorbaçov, raporu 1983'te Batı'da yayımlanmasından sonra okumuş olmalı. Raporda ileri sürülen bazı fikirleri, daha Ekim 1984'te ekonominin idaresi hakkındaki bir Merkez Komite toplantısı sırasında, reform stratejisini açıklarken kullanmış olması akla yatkın görünüyor. Bazı gözlemciler, Gorbaçov'un Şubat 1986'da Komünist Parti'nin 27. Kongresi'ne sunduğu kritik rapordaki bazı kilit unsurlarla Zavlavskaya'nın Novosibirsk raporunda geliştirdiği bazı temalar arasında bağ kuruyor. Fakat Zavlavskaya, Gorbaçov ve Sovyet liderliğine entelektüel etkisi hakkında epey şüpheci bir tutum içinde.

rarengiz bir biçimde *The Washington Post*'a sızdırıldı ve gazete Ağustos 1983'te bu raporu yayınladı. Böyle bir haberin yurtdışında yayınlanması, henüz tam anlamıyla iktidarda olmayan Gorbaçov'u, bu raporu partinin üst düzey çevrelerinde gayri resmi olarak okuyup tartışmaya itti. Rapor, Novosibirsk Enstitüsü'nde görevli sosyolog Tatyana Zavlavskaya'nın başkanlığında hazırlanmıştı. O dönemde enstitünün başkanı önde gelen Sovyet ekonomistlerinden Abel Aganbegyan'dı. Aganbegyan, iki yıl sonra yeni atanan Genel Sekreter Mihail Gorbaçov'un baş ekonomi danışmanlığına gelecekti. Moskova'daki ilk ciddi kamuoyu araştırma enstitüsünün başkanı olan Tatyana Zavlavskaya da Gorbaçov'un sık sık danıştığı bir isim olacaktı; ta ki 1988'te yaptığı anketler Gorbaçov'un popülaritesinin gerilediğini göstermeye başlayıncaya dek.

Genellikle, Novosibirsk belgesinde yer verilen tezlerin Gorbaçov'un Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin 23 Şubat 1986'da düzenlenen 27. Kongresi'ne sunduğu rapora doğrudan ilham kaynağı olduğu düşünülür. Genel Sekreter raporunda, karmaşık bir ekonominin yönetiminde "idari yöntemler"in ağırlıklı olmasını sorguluyor, görünüşe bakılırsa Rus tarihinin en iddialı *perestroyka*sını haber veriyordu.

Gorbaçov'un *perestroyka*sı, Andropov'un, Komünist Parti gemisini Brejnev'in son yıllarındaki durgun sularından çıkarma gayretinden doğmuştu.[113] 1967'de KGB Başkanı olan Andropov, gölge ekonominin komuta ekonomisini işlemez hale getirecek, yolsuzluğu devletin en üst düzeylerine, daha açık bir deyişle Brejnev ailesinin içlerine sokacak denli sistemin geneline yayıldığını biliyordu. İş disiplini bozulmuştu, ideolojik yönlendirmeler kitlesel bir kinizmle karşılanıyor, siyasi muhalefet yükseliyor ve Afganistan'daki savaş Sovyet silahlı kuvvetlerinin teknolojik açıdan konvansiyonel, elektroniğe dayalı savaşlarda ne denli geride kaldığını gösteriyordu. Andropov, Stalin sonrası toplumda yetişmiş, ülkeyi modernleştirmeye, onu dünyaya açmaya, Politbüro'nun eski muhafızları arasında hâlâ ağırlığını koruyan kuşatma

113 Brejnev'den Gorbaçov'a Sovyet liderliğinin geçiş sürecine dair belgelere dayalı bir analiz için bkz. Breslauer (1990).

mentalitesine son vermeye hazır daha genç kuşak Sovyet liderlerinin desteğini kazanmayı başardı.

Böylece, bu araştırmanın daha önceki bölümlerinde özetlediğimiz o derin çelişkiler, kritik bir çöküşe doğru birbirinin üstüne eklenmeye başladı. Ne var ki temkinli Sovyet liderliği risk almak istemiyordu. Genelde tarihte sık sık gördüğümüz gibi, yapısal meseleler toplumsal ve siyasi aktörlerin çıkarlarıyla uyuşmadıkları sürece tarihsel süreçleri etkilemez. Aslında bu yeni aktörler Brejnev'in halefi olarak atanan Andrei Kirilenko damar sertliği yüzünden görev yapamaz duruma geldiği için SBKP'de Andropov'un çevresinde örgütlenebildiler. Andropov görev süresinin kısa sürmesine ve sağlık durumunun bozuk olmasına karşın Gorbaçov'un reformlarına zemin hazırlamakta kritik bir rol oynadı: Gorbaçov'u yardımcısı olarak atadı, partiyi temizledi ve Gorbaçov'un daha sonra yararlanacağı reformculardan bir ağ oluşturdu.[114] Doğrusu bu reformcuların liberal olduklarını söylemek zordu. Grubun önde gelen isimleri arasında *perestroyka* sırasında Gorbaçov'a karşı direnişin başını çekecek ideolog Yegor Ligaçev; daha sonra Gorbaçov'un başbakanı olarak Şatalin, Yavlinsky ve başka piyasa yanlısı ekonomistlerin liberal önerilerine karşı komuta ekonomisini savunacak olan Nikolay Rijkov yer alıyordu. Andropov'un reform rotası, hem partide hem de işyerlerinde güçlü, temiz bir hükümet sayesinde düzenin, dürüstlüğün ve disiplinin yeniden tesis etmesi üzerine kuruluydu. Hatta, eski muhafızın son bir kez Çernenko'nun kısa süren görev döneminde boy göstermesinin ardından Mart 1985'te Gorbaçov sonunda seçildiğinde, ilk *perestroyka*sı Andropov'un temalarına çok benziyordu. Açıklandığı üzere politikalarının başlıca amaçlarından ilki, makine-araç sanayine öncelik veren bir teknolojik modernleşmeydi. İkinci öncelikli amaçsa işçileri sorumluluğa davet ederek ve alkol karşıtı kararlı bir seferberlik başlatarak iş disiplinin yeniden kurulmasıydı.

Kısa süre sonra Sovyet sistemindeki hataların Novosibirsk raporunda belirtildiği biçimiyle çözülmesinin, kurumların ve hem iç hem

114 Brejnev'in ölümünden sonra Komünist Parti Politbürosu'ndaki iktidar mücadelelerine dair muhteşem bir değerlendirme için bkz. Walker (1986: 24 ve devemı); ayrıca Mitchell (1990).

de dış politikanın ciddi bir biçimde elden geçirilmesini gerektirdiği anlaşıldı.[115] Gorbaçov'un tarihsel önemi, bu gereksinimi tam olarak kavramış olmasında, temel ilkelerine inanmaktan asla vazgeçmediği Komünist Parti'nin sağlamlığının yeniden yapılanmanın acılarına dayanacağını ve böylece bu süreçten yeni, sağlıklı bir sosyalist Sovyetler Birliği'nin doğacağını düşünerek bu güç işi üstlenme cesareti göstermesinde yatar. Gorbaçov, 1986'da SBKP'nin 27. Kongresi'nde tarihe Gorbaçov'un *perestroyka*sı olarak geçecek bir dizi politika açıkladı.[116]

Son komünist *perestroyka* da Sovyet ve Rus tarihinde kendisinden öncekiler gibi benimsenme ve ilk dönemlerinde uygulanma anlamında sivil toplumun hiçbir katılım göstermediği tepeden inme bir süreçti. Aşağıdan ya da sistemin dışından gelen baskılara bir yanıt değildi. Sistemin temel ilkelerini, iktidarın Komünist Parti'nin tekelinde olmasını, komuta ekonomisini, üniter Sovyet devletinin süper güç konumunda olmasını oldukları gibi bırakırken, sistemdeki hataları sistemin içinde kalarak düzeltmeye çalışıyordu.

Daha kesin bir ifadeyle, Gorbaçov'un *perestroyka*sı bizzat kendisi tarafından kararlaştırılmış, Sovyet komünizmini Şubat 1986'yla (27. Kongre) Eylül-Kasım 1990 tarihleri arasında yeniden yapılandırmayı amaçlayan bir dizi politikayı içeriyordu. Bu zaman aralığı, Gorbaçov'un piyasa ekonomisine geçiş yönündeki "500 günlük planı" reddedip SBKP'nin baskılarına teslim olarak muhafazakâr bir hükümet ataması üzerine belirlenmişti. Muhafazakâr hükümet reformların tamamını durduracak, sonunda Gorbaçov'a karşı düzenlenmiş Ağustos 1991 darbesinin mühendisliğini üstlenecekti.

*Perestroyka*nın dört farklı, ancak birbiriyle bağlantılı boyutu vardı: a) Silahsızlanma, Doğu Avrupa'daki Sovyet İmparatorluğu'ndan vaz geçme ve Soğuk Savaş'ı sona erdirme, b) Ekonomik reform, c) Kamuoyunun, medyanın ve kültürel ifadelerin yavaş yavaş serbestleştirilmesi (buna *glasnost* deniyordu) ve d) Kontrollü demokratikleşme, siyasi sistemin adem-i merkeziyetçileştirilmesi. Dağlık Ka-

115 Bkz. Aslund (1989).
116 Aganbegyan'ın hazırladığı diziye bkz. (1988-90).

rabağ, Baltık cumhuriyetlerinin hareketlenmesi ve 1989'da Tiflis'te yaşanan katliam Gorbaçov'u bu meselelerle ilgilenmeye zorlayıncaya dek Sovyetler Birliği çapındaki milliyetçi talepler gündeme gelmedi.

Soğuk Savaş'ın sona ermesi, tarihe Gorbaçov'un insanlığa başlıca katkısı olarak geçecektir. Gorbaçov Batı'yı sözüne sadık görme ve güvenlik müessesesindeki Sovyet şahinlerinin direnişini aşma yönünde kişisel bir kararlılık göstermemiş olsaydı, silahsızlanma süreci, Sovyet ve Amerikan nükleer cephaneliklerinin kısmen boşaltılması, süreçteki bazı sınırlamalara ve ertelemelere karşın bu denli ileri gidemezdi. Ayrıca Gorbaçov'un inisiyatifi Doğu Avrupa'da komünist rejimlerin çözülmesinde de belirleyici oldu, çünkü Sovyet lider (perde gerisinde) Stasi'nin Leipzig'deki gösterilere silahlı müdahalede bulunma niyetini, Sovyet birliklerini kullanma tehdidiyle savuşturmuştu. Doğu Avrupa üzerindeki denetimin kaldırılması, Gorbaçov'un silahsızlanmayı ve Batı'yla gerçekten barış içinde bir arada yaşamayı mümkün kılma yönünde yaptığı usta bir hamleydi. Her iki süreç de Sovyet ekonomisinin sorunlarının çözümü ve onun dünya ekonomisine bağlanması açısından vazgeçilmez önemdeydi; zaten Gorbaçov'un nihai planı da bu hedefleri içeriyordu. Ancak ve ancak devasa askeri gücün yükü Sovyet devletinin üzerinden kaldırılırsa, beşeri ve ekonomik kaynaklar teknolojik modernleşmeye, tüketim mallarının üretimine ve nüfusun yaşam standartlarının iyileştirilmesine yöneltilebilecek, böylece Sovyet sistemi için yeni meşruiyet kaynakları bulunacaktı.

Ne var ki, gelecekte silahsızlanma vaadinin hesaba katılması halinde dahi ekonomik reformlarda güçlük çekileceği anlaşıldı.[117] Askeri tesislerin dönüştürülmesi o denli ağırdı ki, Rusya'da komünizm sonrası rejim birkaç yılı geride bıraktığında bile hâlâ bu süreç tamamlanmamıştı. 1986'da dünya petrol fiyatları geriledi ve bu Sibirya'daki petrol ve doğalgaz yataklarında verimliliğin düşmesini, üretimin azalmasını perçinleyen bir gelişme oldu; öyle ki, yaklaşık on yıldır Sovyetler Birliği'ni büyük ekonomik kıtlıklardan koruyan döviz rezervlerinin erimeye baş-

117 Bkz. Aganbegyan (1989).

laması geçiş sürecini daha da zorlaştırdı. Nisan 1986'da Çernobil'deki büyük nükleer kaza da, Sovyet sanayileşmeciliğinin teknolojik başarısızlığının tehlikeli bir düzeye ulaştığını gösterirken, aslında Gorbaçov'un eline devlet bürokrasisini silkeleme konusunda yeni gerekçeler vererek liberalleşme sürecine katkıda bulundu. Ancak ekonomik reformun önündeki en ciddi engel, Sovyet devletinin kendisinden, hatta Gorbaçov'un çevresindeki reform ekibinden kaynaklanıyordu. Bazı sektörlerde (özellikle iskân ve hizmetlerde) yarı-piyasa mekanizmalarına yavaş yavaş geçilmesi yönünde bir uzlaşma sağlandıysa da, hem Gorbaçov hem de ekonomik danışmanları gerçekte gayrimenkullerin ve üretim araçlarının özel mülkiyete tabî olmasını, tüm ekonomide fiyatların serbestleştirilmesini, kredilerin Gosbank'ın doğrudan denetiminden çıkarılmasını ya da planlı ekonominin kilit noktasının çözülmesini hayal etmemişlerdi. Şatalin ve Yavlinsky'nin 1990 yazında hazırladığı "500 gün planı"nda yer verilen bu reformları denemeye kalkacak olsalardı, Sovyet devlet aygıtının ve Komünist Parti liderliğinin sert muhalefetiyle karşılaşırlardı. Nitekim, 1990 yazında böyle bir olasılıktan dem vurduklarında, tam da böyle bir tepkiyle karşılaştılar. *Perestroyka*ya içkin güçlüklerin kökeninde Gorbaçov'un, bir yandan Komünist Parti'yi kullanarak sistemi reforme etmeye çalışırken, diğer yandan Komünist Parti iktidarının altını oyacak bir yönde ilerlemesindeki kişisel ve siyasi çelişki yatar. Böyle gevşek bir reformdan kaynaklanan "dur-kalk" politikaları kelimenin tam anlamıyla Sovyet ekonomisini dağıttı, büyük kıtlıklara ve enflasyona sebep oldu. Enflasyon spekülasyonu ve yasadışı stoklamayı tetikleyerek gölge ekonominin bütün faaliyet alanlarına daha da fazla yayılmasına zemin hazırladı. Komuta ekonomisinin kârlı bir asalağı olarak oynadığı ikincil rolle gölge ekonomi, ticaretle, mal ve hizmetlerin dağıtımıyla ilgili bütün sektörlere yayıldı; öyle ki komünizmin bitişinden sonra bile uzunca bir süre, mafyası ve yoz yöneticileriyle eski gölge ekonomi Sovyetler Birliği'nde ve onun halefi olan ülkelerde kâr getiren ekonomik faaliyetin başat örgütlenme biçimi oldu.[118] En dina-

118 Örneğin bkz. Handelman (1995).

mik sektörlerin gölge ekonominin eline geçmesi, eskinin planlı ekonomisini daha bir işleyemez hale getirdi ve 1990'da Sovyet ekonomisini kargaşaya, hiperenflasyona sürükledi.

Gorbaçov hayalperest bir idealist değil, Sovyet tarımının memleketi Stavropol'de yaşanan yaygın sorunlarına karşı koymuş pragmatik bir lider, kıdemli, marifetli bir parti siyasetçisiydi. Koşullar onun planına uygun olduğunda, siyasi muhaliflerini yönlendirebilme, ikna etme, satın alma, belirleme, gerekirse bastırma yetisine sahip olduğundan emindi. *Perestroyka*sının gerek radikalleşmesinin gerek etkisizleşmesinin gerekçesi, onun Sovyet komünizminin payandası olan toplumsal çıkarlarla temelden bir çatışmaya girmeksizin sistemi düzeltebileceğine samimiyetle inanmasıydı. Bu anlamda Gorbaçov hem sosyolojik olarak naif, hem de siyaseten cüretkâr bir kişilikti. Zaslavskaya'nın belgesinde satır aralarında gizli sosyolojik analizleri daha yakından inceleseydi, hangi toplumsal gruplara güvenebileceğine, hangi grupların sistemin siyasi demokrasi olsun, piyasa ekonomisi olsun farklı bir mantıkla düzenlenmesi yönündeki önemli çabalara karşı çıkabileceğine dair daha açık bir bakış açısına sahip olabilirdi. Nihai tahlilde, siyasi projelerin geleceğini büyük ölçüde toplumsal yapı belirler. Tartışmanın bu noktasında, Sovyet devletçi toplumunda iktidar yapısının gerisinde nasıl bir toplumsal yapının bulunduğunu hatırlamamız bu yüzden önemlidir. Sovyet toplumsal iktidarının özünü dört büyük çıkar grubu temsil ediyordu:[119]

1. Marksist-Leninist değerleri, bu değerlerin toplumsal alışkanlıklara ve toplumsal kurumlara egemen olmasını savunan komünist ideologlar. Komünist Parti'nin doktriner liderlerinin (*perestroyka* yıllarında başı Ligaçev çekiyordu) yanı sıra, Sovyetler Birliği'nin kültürel aygıtlarındaki, medya aygıtındaki iktidar sahiplerini, ayrıca basın, televizyon ve radyodan Bilimler Akademisi ve üniversitelere uzanan bir yelpazede çeşitli isimleri, resmi sanatçıları ve yazarları da kapsıyordu.

---

119 Bkz. Lane (1990); Castells vd. (1993). Sosyalist toplumların toplumsal yapısını anlamayı amaçlayan derinlikli bir kuramsal analiz için bkz. Verdery (1991). Ivan Szelenyi'nin çalışmalarına da dayandık. Örneğin bkz. Szelenyi (1982).

2. Sovyet devletinde iktidar tekelinin devam etmesiyle ilgilenen devlet aygıtının iktidar eliti. Bu durum onlar için olağandışı bazı ayrıcalıklar anlamına geliyordu; o kadar ki bir sınıftan çok bir kastı temsil ediyorlardı. Bu iktidar eliti de, Sovyet devletinin karmaşık yapısını yeterince ortaya koymayan en az dört büyük kategoriye ayrılmıştı:

a) SBKP'nin kilit siyasi aygıtı, *nomenklatura*nın kaynağı, Sovyetler Birliği'nin gerçek yönetici sınıfı. Bilindiği üzere *nomenklatura* teriminin somut bir anlamı vardır: Devlet ve partideki konumların bir listesidir. Listede yer alan her isim için ilgili parti biriminin açık kabulü gereklidir. En açık, konumuz açısından en ilgili olduğu anlamıyla *nomenklatura*nın (kelimenin tam anlamıyla binlerce konumun) başında gelen konumun, SBKP'nin merkez komitesi tarafından açıkça onaylanması gerekir. Komünist Parti yetmiş yıl boyunca Sovyet devletini bu mekanizmayla kontrol etmiştir.

b) Devlet aygıtının ikinci elit grubunu, bütün bir Sovyet ekonomisini tek elden yöneten, ilgili bakanlıklara ve idari birimlere talimatlar veren Gosplan yetkilileri oluşturur. Gossnab ve bir ölçüde Gosbank yöneticileri de bu kategoriye dahil edilmelidir.

c) Üçüncü grupta silahlı kuvvetler komutanları yer alır. Komutanlar her zaman parti yetkesine tabî olmuş olsalar da (özellikle de 1930'larda Stalin tarafından ortadan kaldırılmalarının ardından) ordunun yapısının giderek karmaşıklaşması, teknoloji ve istihbarata daha fazla bağımlı hale gelmesiyle birlikte, giderek özerkleştiler. Veto yetkilerini daha fazla kullanmaya başladılar; 1991'deki isyancıların çok geç öğrendiği üzere ciddi bir istişarede bulunmaksızın kendilerine güvenilemez bir grup oldular.[120]

d) Son olarak KGB ve İçişleri Bakanlığı'nın özel kuvvetleri Sovyet devletinde önemli ve nispeten özerk bir rol oynamayı sürdürdü; devletin çıkarlarını parti içindeki çeşitli çıkar çatışmalarının ötesinde temsil etmeye çalıştı. 1980'lerdeki KGB'nin, Mart 1954'te Stalin'in ölümünden sonra, 1930'lardaki terör döneminin hatıraları yüzünden

120 Sovyet silahlı kuvvetleri hakkında bkz. Taibo (1993a).

ordunun her zaman kavgalı olduğu Beria ile MVD'nin (eski siyasi polis) darbe girişiminin, parti liderliği ve silahlı kuvvetlerin el birliğiyle bastırılmasının ardından kurulduğunu da unutmamak gerek. Dolayısıyla bariz sürekliliklere karşın 1980'lerin KGB'si doğrudan Jerzinski ile Beria'nın tarihsel mirasçısı değil, hâlâ SBKP'ye bağlı olmakla birlikte Sovyet devletinin komünist yapısının ideolojik temizliğinden çok, devletin iktidarına ve istikrarına odaklanmış daha profesyonel bir güçtür.[121] Bu da Andropov'dan Gorbaçov'a uzanan son reform dönemecinde, KGB'nin neden reformları desteklediğini, KGB şefi Kryuçkov'un faal katılımına karşın 1991 darbesine neden direndiğini açıklıyor.

3. Sovyet iktidarının kökenindeki üçüncü bir grupta da, özellikle iki büyük sektördeki, askeri-sanayi kompleksiyle[122] petrol ve doğalgaz sanayiindeki[123] büyük devlet girişimlerinin yöneticileıini kapsıyordu. Bu grup profesyonel olarak yetkin olmakla ve teknolojik modernleşmeyle ilgilenmekle birlikte piyasa ekonomisine yönelmeye, ekonominin askeriyeden uzaklaştırılmasına, serbest ticaret üzerindeki denetimlerin kaldırılmasına temelden karşı çıkıyordu. Bu girişimlerde, ülkenin kilit kentleri ve bölgelerinde ekonomik, toplumsal ve siyasi iktidar sahibi olduklarından, bu iktidar elitinin reformlara karşı harekete geçmesi, Gorbaçov'un 1990'da bu grubun denetimine giren SBKP Merkez Komitesi'ndeki çabalarının engellenmesinde belirleyici oldu.[124]

4. Sovyet devletinin yapısına yayılmış, son derece önemli bir başka çıkar grubu daha vardı. Bu *nomenklatura* ile gölge ekonominin

---

121 Andrew ve Gordievsky (1990).

122 Castells ve Natalushko (1993).

123 Bkz. Kuleshov ve Castells (1993). (Orijinal araştırma raporu Rusçadır ve Rus Bilimler Akademisi Sibirya Şubesi Ekonomi ve Endüstri Mühendisliği Enstitüsü'nde bulunabilir, Novosibirsk, 1993). Ayrıca bkz. Kiselyova vd. (1996).

124 1990 sonbaharında Komünist Parti Merkez Komitesi'ni kontrol eden, reformları engelleyen, yaptıklarıyla darbe hazırlıklarına zemin hazırlayan grubun başını SSCB Yüksek Sovyeti Başkanı Lukyanov, Leningrad Parti Sekreteri Guidaspov, askeri-sanayi teşebbüslerin başkanları Masljukov, Velitchko ve Laverov ile Merkez Komite Askeri Komisyonu Sekreteri Baklanov çekiyordu. Baklanov'un, darbenin hazırlığında belirleyici bir rol oynadığı düşünülür. Kendisi, 19 Ağustos 1991'de iktidarı alan "Acil Durum Komitesi"nin üyeleri arasında da yer alıyordu (Rus siyasi gözlemcilerle yapılan söyleşilere dayalı bilgiler).

"patronları" arasında kurulmuş ağdı. Aslında bu grup, dahil olan kişiler itibarıyla yukarıda saydığımız gruplardan farklı değildir. Ancak bu grubun Sovyet iktidar sistemindeki yapısal konumu farklıydı: İktidarları gölge ekonomiyle bağlantılarından kaynaklanıyordu. Bu grup ancak planlı ekonominin çatlakları içinde yaşayabileceğinden, bu ekonominin dağıtılmasına karşı çıkıyordu. Ne var ki komuta ekonomisi artık işlemez hale geldiğinde, komünist *nomenklatura*yla derin bağları olan gölge ekonomi, durumdan yararlanarak ekonominin tamamını devasa bir spekülasyon mekanizmasına çevirdi. Gölge ekonomi, özellikle ekonomik kargaşa ortamlarında beslendiğinden, sonradan vahşi ilkel kapitalizme dönüşecek olan gölge ekonominin yarı kriminal liderleri de *perestroyka* sırasında ve sonrasında istikrarsızlık yaratan büyük bir güç oldu.[125]

Gorbaçov'un sistemin yarattığı ayrıcalıkları tasfiye etmeksizin, komünizmi reforme etme çabasında karşısına aldığı güçlü çıkar grupları özetle bunlardı. İdeologlara karşı kolay bir zafer kazandı. Sistemler kriz noktasına geldiklerinde, sistemin değerlerini meşrulaştırma mekanizmaları ve yeni kültürel egemenlik biçimleri üretildiği, bu egemenlik biçimleri başat elitlerin maddi çıkarlarına içkin hale getirildiği sürece, geldikleri yolu geri dönebilirler. Sovyetler Birliği'nin Ligaçevleri ve Nina Andreyevnaları reformların ilerleyişinin ölçüldüğü hedefler haline geldiler. Ordu, hesaplaşılamayacak kadar büyük bir güçtü; çünkü gücünün azalmasını hiçbir zaman kabul etmezdi, hele bir de gücündeki bu azalma, bütün ordu birimlerinin konut ve temel tesislerden yoksun oldukları için anayurda bağlanamayacaklarını fark etmenin yarattığı şokla birlikte geliyorsa eğer. Ancak Gorbaçov, konvansiyonel silahlarda teknoloji yarışının kaybedilmesi sonrasında, askeriyenin yeniden örgütlenme, yeni donanımlar edinme gereksinimini kavradığını görerek ve bu kavrayışı işleyerek, ordunun silahsızlanmaya rıza göstermesini sağladı. Genelkurmay Başkanı Mareşal Ogarkov Eylül 1984'te, 1982'de Bekaa Vadisi'ndeki hava saldırısında Suriye jetlerinin

125 Bkz. Handelman (1995).

İsrail Hava Kuvvetleri'ne yenilgisinde yetersizlikleri açıkça görülen Sovyet askeri donanımının yenilenmesi için ordunun bütçesinin artırılması gerektiği yolundaki açıklamasından bir yıl sonra görevinden alındı. Ancak Ogarkov'un mesajı alınmıştı; Gorbaçov ekonomik bakımdan en sıkıntılı dönemde ordunun bütçesini artırdı. Gorbaçov'un askeri planları Amerikan yönetimininkinden çok farklı değildi: Zaman içinde maliyetlerin düşürülmesini, işe yaramaz nükleer füze stoklarının ortadan kaldırılmasını, Sovyet silahlı kuvvetlerinin profesyonel ve teknolojik niteliğinin nükleer bir soykırımı amaçlamayan bir süper güç seviyesine çıkarılmasını öngörüyordu bu planlar. Bu strateji aslında hem silahlı kuvvetler hem de KGB tarafından destekleniyordu; bu yüzden de ilkesel olarak iki sınırın aşılmaması halinde reformlara karşı değildi: Bu sınırlar, Sovyet devletinin toprak bütünlüğü ve askeri-sanayi kompleksinin Savunma Bakanlığı'nın denetiminde olmasıydı. Dolayısıyla Gorbaçov ordunun ve güvenlik kuvvetlerinin desteğine ikna olmuş görünse de, bu tartışılamaz iki koşul Gorbaçov'un reformlarını belirleyici bir biçimde zedeliyordu; çünkü pratikte bu koşullar milliyetçiliğin bastırılması gerektiği (Gorbaçov'un kişisel görüşlerinden bağımsız olarak) ve sanayinin çekirdeğinin piyasa koşullarında işleyemeyeceği anlamına geliyorlardı.

1987 ile 1990 arasında partinin *nomenklatura*sı, devlet bürokrasisinin zirvesi, askeri-sanayi kompleksi, petrol generalleri ve gölge ekonominin patronları ideolojik savaşları bıraksalar da parti ve devlet bürokrasisinin yapısını siper alarak Gorbaçov'un reformlarına etkili bir biçimde karşı koydular. Gorbaçov'un kararnameleri, Rus tarihinde *perestroyka*ların başına sık sık geldiği gibi, giderek kâğıt kaplanlara dönüştü.

Ama Gorbaçov bir savaşçıydı. Kruşçev'in tarihsel yenilgisinin bir benzerini yaşamamaya karar verdi; yaşlı Sovyet liderlere karşı yeni kuşak komünist liderlerin desteğine, siyasi iç çatışmalara karşı Batı'nın sempatisine, devlet bürokrasisinin dağınıklığına, ordunun ve güvenlik güçlerinin tarafsızlığına güvendi. Bu yüzden sosyalizmin geleceğine, reform geçirmiş bir Komünist Parti'nin sosyalizmin aracı olaca-

ğına inanmasına karşın, *perestroyka*nın önünde siyasi bir engel haline gelen çıkar gruplarının direnişini aşmak için, sivil toplumu reformlarını desteklemek üzere harekete geçmeye çağırdı: *Uskoronie, perestroyka*yı getirdi, *perestroyka* da *glasnost*a dayalı hale geldi ve demokratikleşmenin önünü açtı[126] Gorbaçov bunu yapmakla, nihayetinde Komünist Parti'nin, Sovyet devletinin ve kendi iktidarının sonunu getiren geri dönüşü olmayan bir süreci tetiklemiş oldu. Ancak Gorbaçov Sovyet halkının çoğunluğuna göre son komünist devlet başkanı, komünist azınlığa göre Lenin'in mirasını mahveden bir hain olsa da, tarihe, bilerek ve isteyerek olmasa da Sovyet İmparatorluğu'nu yıkarak dünyayı değiştiren kahraman olarak geçecektir.

MİLLİYETÇİLİK, DEMOKRASİ VE SOVYET DEVLETİNİN ÇÖZÜLMESİ

Gorbaçov'un sivil toplumun reformlara desteğini sağlama kararı üzerine siyasetin ve medyanın liberalleşmesi, çeşitli alanlarda geniş katılımlı bir toplumsal hareketlilik yarattı. Günden güne daha fazla iddia ortaya atan Sovyet basını ve televizyonunun hareketliliğiyle tarihsel hafızanın tazelenmesi, birden özgürleşmiş bir toplumda, genellikle bir ifade karmaşası içinde ortaya konsa da insanların her türden resmi yalanın reddedilmesinde birleşen ideolojilerini ve değerlerini kamuoyunun gözleri önüne serdi. 1987 ile 1991 arasında giderek yoğunlaşan bir toplumsal hareketlilik içinde, entelektüeller sistemi kınadılar, işçiler talepleri ve hakları için greve gittiler, ekolojistler çevre felaketlerine dikkat çektiler, insan hakları grupları protestolar düzenlediler, Stalinizmin dehşeti yeniden inşa edildi, seçmenler Komünist Parti'nin resmi adaylarını reddetmek için yerel seçimlerde ve parlamento seçimlerinde her fırsattan yararlandılar ve böylece yerleşik iktidar yapısı meşruiyetini yitirdi.

Ancak en güçlü seferberliğin ve Sovyet devletini doğrudan hedef alan meydan okumanın gerisinde milliyetçi hareketler vardı.[127] Şubat

---

126 Sovyetler Birliği'nin çözülmesi sürecinde medyanın etkisi hakkında, bir gazetecinin muhteşem bir değerlendirmesi için bkz. Shane (1994).

127 Carrere d'Encausse.

1988'de Sumgait'te Ermenilerin Azerilerce katledilmesi Azerbaycan'da Ermenilerin yaşadığı Dağlık Karabağ bölgesindeki gizli çatışmayı açığa çıkardı. Açık bir savaşa dönüşen bu çatışma, Sovyet ordusunun müdahalesini, bölgenin Moskova'dan doğrudan yönetimini zorunlu kıldı. On yıllar süren baskıların ve yapay bütünleşme çabalarının ardından Kafkaslar'da etnik gruplar arası çatışmalar açığa çıktı. 1989'da Fergana Vadisi'nde Özbekler ve Misketler arasında çıkan çatışmada yüzlerce insan öldü. 9 Nisan 1989'da Gürcü milliyetçilerin Tiflis'te düzenledikleri barışçı bir gösteriye kimyasal gazla müdahale edilmesi sonucu 23 kişi ölünce, Moskova olayla ilgili bir soruşturma başlattı. Yine 1989'un başında Moldava Ulusal Cephesi cumhuriyetin bağımsızlığı ve sonunda Romanya'yla birleşmesi için bir seferberlik başlattı.

Ancak en güçlü, en uzlaşmacı milliyetçi seferberlik Baltık cumhuriyetlerindeydi. Stalin ile Hitler arasında 1939'da imzalanmış ve Baltık cumhuriyetlerinin ilhakını öngören gizli anlaşmanın Ağustos 1988'de yayınlanması, üç cumhuriyette de kitlesel gösterilere, bu cumhuriyetlerin her birinde halk cepheleri kurulmasına yol açtı. Daha sonra, Estonya parlamentosu zaman dilimini değiştirmeyi, Moskova saatinden Finlandiya saatine geçmeyi oyladı. Litvanya kendi pasaportlarını çıkarmaya başladı. Ağustos 1989'da, Ribbentrop-Molotov paktının ellinci yıldönümünü protesto etmek amacıyla iki milyon kişi üç cumhuriyetin topraklarına uzanan bir insan zinciri oluşturdu. 1989 baharında üç cumhuriyetin Yüksek Sovyetleri egemenliklerinin, Moskova'dan çıkan yasaları reddetme hakkına sahip olduklarını ilan etti. Sovyet liderliğiyle açık bir çatışmayı beraberinde getiren bu gelişmeye Moskova, Litvanya'ya arza ambargo koyarak yanıt verdi.

Önemli bir nokta da şudur: İslamcılık özellikle entelektüel elit arasında yükselişte olsa da, Orta Asya ve Kafkaslar'daki Müslüman cumhuriyetler Sovyet devletine karşı isyana kalkışmadı. Kafkaslar ve Orta Asya'daki çatışmalar ağırlıklı olarak cumhuriyetler arasında (Azerbaycan ve Ermenistan gibi) ya da cumhuriyetlerin kendi içlerinde (Gürcistan'da olduğu gibi) etnik gruplar arası çatışma ya da siyasi iç savaş biçiminde gelişti.

Milliyetçilik yalnızca kolektif etnik kimliğin ifadesi değildi. Aynı zamanda bütün Sovyetler Birliği'nde, özellikle de Rusya'da demokratik hareketler genellikle milliyetçilik biçiminde ortaya çıkıyordu. Sovyetler Birliği'nin başlıca kent merkezlerinde siyasi seferberlik sürecinin başını çeken "demokratik hareket", örgütlü bir cephe olmadığı gibi, Yuri Afanasiev ve başka entelektüellerin kurdukları bir halk hareketi olan "Demokratik Rusya" da bir parti değildi. Bütün siyasi eğilimlerden onlarca particik vardı, ancak hareket güçlü bir yapıya sahip örgütlenmelerin tarihsel deneyiminden hareketle, büyük ölçüde parti karşıtıydı. Resmi ideolojilere ve parti siyasetine karşı güvensizlik, bu hareketin özellikle Rusya'da, ama aynı zamanda Ukrayna, Ermenistan ve Baltık cumhuriyetlerinde de sosyo-politik hareketlerin kimliğe ilişkin iki gösterge çevresinde örgütlenmesine yol açtı: Bir yanda yeniden yapılanmış olsun olmasın ve hangi biçimde olursa olsun Sovyet komünizminin reddi; diğer yanda en kapsamlı ifadesini ulusal kimlikte bulan, Marksizm-Leninizm'in ve çöküşünün geride bıraktığı boşluğun ardından insanların başvurabileceği tek tarihsel hatıra olan kolektif ilksel kimliğin kabulü. Rusya'da, bu yenilenmiş milliyetçilik başka cumhuriyetlerdeki Rus karşıtı milliyetçiliğe karşı oldukça güçlü bir yankı buldu. Böylece tarihte sık sık gördüğümüz gibi farklı milliyetçilikler birbirini besledi. Gorbaçov'un ve SBKP'nin imajını ve şöhretini bozmak için sarf ettiği onca çabaya karşın (ve belki de bu yüzden) Yeltsin'in kitlelerin desteğini ve güvenini kazanan tek Rus siyasi lider olmasının sebebi budur. 1988-92 döneminde Yeltsin'in baş siyasi danışmanı olan Gennadi Burbulis 1991'deki sohbetlerimizden birinde, Rus halkının Yeltsin sevgisinin derinlere işlemiş sebeplerini açıklamaya çalışmıştı. Doğrudan onun sözlerinden alıntı yapmama değer bir açıklamadır bu:

> Batılı gözlemcilerin anlamadığı şey şu: 70 yıl süren Stalinist terör ortamının, bağımsız düşüncenin tamamıyla bastırılmasının ardından Rus toplumuna derin bir mantıklığın hakîm olduğu. Mantıksızlığa düşen toplumlar, öncelikle efsaneler etrafında harekete ge-

çer. Günümüz Rusyasında bu mitin adı Yeltsin'dir. Yeltsin'in demokratik hareketin tek gerçek gücü olmasının sebebi bu.[128]

Gerçekten de 28 Mart 1991'de Moskova'daki kritik gösteride, demokratik hareket Gorbaçov'a kararlı bir biçimde karşı koyup, yasağa karşın ordu birliklerinin varlığına meydan okuyarak sokaklara döküldüğünde, yüzbinlerce göstericinin ağzından iki haykırış işitiliyordu: "Rossiya!" ve "Yeltsin! Yeltsin!". "Hayır!" deyip buna karşın ayakta kalan bir adamda simgeleştirilen unutulmuş geçmişin kabulü ve şimdinin reddi, yeni doğan bir sivil toplumun açıkça paylaşılan yegâne ortak ilkeleriydi.

Demokratik hareket, milliyetçi seferberlik ve Sovyet iktidarının çözülme süreci arasındaki bağlantı, paradoksal bir biçimde Sovyet federal devletinin yapısıyla belirlenmişti. Bütün iktidar SBKP'nin Merkez Komitesi'nde ve Sovyet devletinin merkezî kurumlarında (Halk Vekilleri Kongresi, SSCB Yüksek Sovyeti, Bakanlar Konseyi, SSCB Devlet Başkanlığı) toplandığından Gorbaçov yönetimindeki demokratikleşme süreci, kent, bölge ve cumhuriyet sovyetleri için rakip adayların yarışmasına (ama özgür siyasi birliklere değil) izin verirken, SSCB Halk Vekilleri Kongresi ve SSCB Yüksek Sovyeti'nin daha sıkı denetim altına alınması biçiminde gelişmişti. 1989 ile 1991 arasında büyük şehirlerde yerel sovyetlerdeki sandalyelerin çoğunu, resmi komünist adayların muhalifi olan adaylar aldı.

Öyle görünüyordu ki, Sovyet devletinin hiyerarşik yapısı, siyasi denetim mekanizmalarının uğradığı hasarı sınırlamıştı. Ancak demokratik hareketin siyasi stratejistleri, özellikle de Yeltsin'le birlikte çalışanlar tarafından bilinçli olarak tasarlanan strateji, iktidarın temsile dayalı cumhuriyet kurumlarında toplanmasını ve daha sonra bu kurumların Sovyet merkezî devletine karşı, cumhuriyetlere yeterince iktidar talep eden muhalefet manivelaları olarak kullanılmasını öngörüyordu. Dolayısıyla özerk ya da ayrılıkçı bir hareket gibi görünen şey aynı zamanda Sovyet devletinin disiplininden uzaklaşmaya, nihayetin-

128 Gennadi Burbulis'le söyleşi, 2 Nisan 1991.

de Komünist Parti'nin denetiminden sıyrılmaya yönelik bir hareketti. Bu strateji, 1990-91 döneminde Rusya'da kilit siyasi savaşın neden Rusya Federasyonu'nda, bir parlamento başkanına sahip olmayan bu tek cumhuriyette, iktidarın ve özerkliğin artırılmasına yoğunlaştığını da açıklıyor. Bu yüzdendir ki, Gorbaçov 15 Mart 1991'de yeni Birlik Anlaşması referandumda oyların çoğunluğuyla kabul edildiğinde zafer ilan edebileceğini düşünürken, aslında referandum sonuçları Sovyetler Birliği'nin sonunun başlangıcı oluyordu. Yeltsin'i destekleyenler referanduma, Rusya Federasyonu Başkanı'nın doğrudan halkoyuyla seçilip seçilemeyeceğini seçmenin oyuna sunan bir soru eklemeyi başarmışlar, hatta kesin bir seçim tarihi de vermişlerdi: 12 Haziran. Seçmenlerin bu soruya "evet" yanıtı vermesi, böylece otomatikman böyle bir seçim yapılması çağrısında bulunması, Gorbaçov'un yeni bir federal devletin oluşturulması yönünde getirdiği muğlak önerilerin kabulünden çok daha önemliydi. Yeltsin, Rusya'nın ilk seçilmiş devlet başkanı olduğunda, Rusya'nın ve başka cumhuriyetlerin temsile dayalı siyasi yapılarıyla, Sovyet federal devletinin giderek yalıtılmış üstyapısı arasında temel bir çatlak oluştu. Bu noktada ancak kitlesel, belirleyici bir baskı, sürecin yeniden denetim altına alınmasını sağlayabilirdi.

Fakat Sovyet Komünist Partisi, baskı yapacak durumda değildi. Gorbaçov'un manevraları yüzünden, dirilen bir toplumun değerlerinin ve projelerinin parti bünyesine sızması yüzünden bölünmüşlük, uyumsuzluk ve dağınıklık içine girmişti. Dört bir yandan gelen eleştirilerin etkisiyle, siyasi *nomenklatura* kendine güvenini yitirmişti.[129] Örneğin Yeltsin'in Mart 1991'de Rusya Parlamentosu Başkanı olarak seçilebilmesi, ancak yeni kurulmuş Rusya Komünist Partisi'nin Rutskoy liderliğindeki önemli bir grubunun, partide çoğunluğun lideri olan ve Gorbaçov'a açıkça muhalefet eden milliyetçi-komünist lider Polozkov'a karşı demokratların cephesine katılmasıyla mümkün olabilmişti. Aslında SBKP'nin Merkez Komitesi'nde, SSCB Yüksek Sovyet Başkanı

129 Parti nomenklaturasının özgüvenini yitirmiş olmasının, Gorbaçov'un reformlarına ilk başlarda tepki gösterilmesinin önünü alan başlıca etkenlerden biri olduğuna dikkatimi ilk çeken George Breslauer oldu.

Anatoly Lukyanov (hukuk fakültesinde Gorbaçov'un sınıf arkadaşıydı) etrafında gevşek biçimde toplanmış en etkili grup, 1990 sonbaharında, reformların ilerletilmesine karşı çıkma yönünde karar almıştı. O dönemde göreve atanan Pavlov hükümeti, komuta ekonomisinin yeniden kurulmasını hedefliyordu. Başta Baltık cumhuriyetleri olmak üzere, şehirlerde düzenin sağlanması, milliyetçiliğin dizginlenmesi için güvenlik önlemleri alınmıştı. Ancak Ocak 1991'de Vilnius'ta İçişleri Bakanlığı'na bağlı özel güçlerin televizyon istasyonuna düzenlediği kanlı baskın üzerine, Gorbaçov itidal çağrısında bulundu ve baskı uygulanmamasını istedi. Temmuz 1991'e gelindiğinde Gorbaçov, altısı dışında (Baltık cumhuriyetleri, Moldova, Gürcistan ve Ermenistan) on beş cumhuriyetle yeni bir Birlik Anlaşması imzalamaya, cumhuriyetlere Sovyetler Birliği'nin kurtarmanın tek çaresi olarak gördüğü kapsamlı yetkiler tanımaya hazırdı. 25 Temmuz 1991'de Merkez Komite'de yaptığı konuşmada, Leninizmin terk edilmesi ve partinin demokratik sosyalizme döndürülmesi yönünde ideolojik bir program da ortaya koydu. Merkez Komite'nin gerçek güçleri ve Sovyet hükümetinin çoğunluğu, cumhuriyetlerin çoğu, özellikle de Rusya Sovyet merkezî devletinin denetiminden uzaklaştığı için artık işlemez hale gelen standart kurumsal düzenlemeler yoluyla süreci denetlemekte başarısız kalmaları sonrasında Genel Sekreter'e ve Devlet Başkanı'na karşı bir darbe hazırlığına girişmişlerdi bile.

Sovyetler Birliği'nin çözülmesini tetikleyen Ağustos 1991 darbesinin hangi koşullarda gerçekleştiği tam anlamıyla ortaya konmamıştır; bu komplonun etrafındaki siyasi çıkarlar labirenti dikkate alındığında bu koşulların uzun bir süre varlıklarını koruyup korumayacakları da şüphelidir. Yüzeysel bir yaklaşımla bakınca, SBKP'nin Merkez Komitesi tarafından örgütlenen, KGB Başkanı, İçişleri Bakanı, Savunma Bakanı, SSCB Devlet Başkanı Yardımcısı ve Sovyet hükümetinin büyük bir bölümünün katıldığı bir darbenin başarısızlığa uğraması şaşırtıcı görünüyor. Hatta, Sovyetler Birliği'nin krize girmesinin kaçınılmazlığına ilişkin burada sunduğumuz bütün analizlere karşın, eğer Yeltsin ve birkaç bin destekçisi medyanın varlığının sembolik bir sa-

vunma olduğuna güvenip hayatlarını açıkça tehlikeye atarak karşı koymasalardı, Rusya'da ve bazı Sovyet cumhuriyetlerinde bütün kesimlerden insanlar işyerlerinde toplanıp, konumlarını bildirmek üzere Moskova'ya on binlerce telgraf yağdırarak Yeltsin'i desteklediklerini açıklamasalardı, darbe başarılı olabilirdi. Yetmiş yıl süren baskının ardından, insanlar hâlâ ayaktaydılar; kafaları karışıktı, ancak gerekirse yeni kavuştukları özgürlüklerini savunmak için mücadele etmeye hazırlardı. Darbenin kısa vadede başarılı olması olasılığı, bütün bir sistemin dağılması süreci dikkate alınırsa eğer, Sovyetler Birliği'nin içinde bulunduğu krizin ortadan kalkacağı anlamına gelmezdi. Ancak böyle bir olasılığın gerçekleşmesi durumunda, kriz başka bir sonuç doğururdu ve tarih de daha farklı bir yön izlerdi. Darbenin başarısızlığını belirleyen iki temel etken vardı: KGB ve ordunun tutumu; Sovyet devletinin zirvesinde giderek yalıtılmaları sonucu komünist liderliğin kendi ülkesini yanlış kavraması. Güvenlik güçlerinin kilit birimleri, darbede işbirliği yapmayı reddetmişlerdi: KGB'nin elit Alfa birimi Beyaz Saray'a saldırma emrine uymayı reddetmiş, bu kararları kilit önemdeki KGB komutanları tarafından desteklenmişti; General Pavel Graçev'in komutasındaki paramilisler Gorbaçov ve Yeltsin'e sadakatlerini açıklamışlardı; son olarak Hava Kuvvetleri Komutanı General Şapoşnikov Savunma Bakanı'nı Kremlin'i bombalamakla tehdit etmişti. Bu ültimatomdan birkaç saat sonra darbeciler teslim olmuştu. Bu kararlar, *perestroyka* döneminde ordunun ve KGB'nin dönüşmesinin bir sonucuydu. O kadar da faal birer demokrasi destekçisi değillerdi; ancak toplumun genelinin geçirdiği değişimle doğrudan temas halindeydiler; öyle ki yerleşik komuta zincirini karşısına alacak belirleyici bir hamlenin güçleri bölebileceğini ve iç savaşın yolunu açabileceğini görüyorlardı. Sorumluluk sahibi hiçbir komutan, çok çeşitli nükleer silahlarla donanmış devasa bir savaş gücüne sahip bir orduda bir iç savaşı göze alamazdı. Aslında *putsch*'u (darbe) örgütleyenlerin kendileri de, bir iç savaş başlatmaya hazır değillerdi. Bir güç gösterisinin, Kruşçev'in başarılı bir biçimde görevden alınması örneğinde olduğu gibi Gorbaçov'un görevine de yasal yollardan son verilmesinin ülkeyi denetim altına al-

maya yeteceğini sanıyorlardı. Yeltsin'in kararlılığına yeterince önem vermiyorlardı; medyanın yeni rolünü, ne ölçüde Komünist Parti'nin denetimi dışında olduğunu anlamamışlardı. 1960'ların Sovyetler Birliği'ndeymişçesine bir darbe tasarlayıp düzenlediler; kim bilir belki de o tarihten beri sokağa korumasız çıkmamışlardı. Yüzyılın son çeyreğinde gelişen o yeni ülkeyi gördüklerinde, artık çok geçti. Onların düşüşü, parti-devletin düşüşü oldu. Ancak komünist devletin çözülmesi, üstüne üstlük Sovyetler Birliği'nin parçalanması tarihsel bir zorunluluk değildi. Bütün bunlar, sonraki aylarda bilinçli bir siyasi eylemlilik gösterilmesini gerektiriyordu; bu eylemlilik de küçük bir grup kararlı devrimci tarafından, tümüyle Leninist gelenek çerçevesinde başlatıldı. Başta yeni demokratik Rusya'nın tartışmasız Makyavel'i kabul edilen Burbulis olmak üzere, Yeltsin'in stratejistleri cumhuriyetlerin toplumsal kökenlere dayalı kurumları ile Sovyet federal devletinin o dönemdeki yalıtılmış yapısının birbirinden ayrılması planını sonuna dek götürdü. Gorbaçov, nafile yere Komünist Parti'nin çözülmesini durdurmaya, Sovyet kurumlarında reform yapmaya çalışırken, Yeltsin Ukrayna ve Beyaz Rusya'da çabucak milliyetçiliğe geçen ve bağımsızlık yanlısı oluveren komünist liderleri hep birlikte Sovyetler Birliği'nden ayrılmaya ikna etti. Bu liderlerin 9 Aralık 1991'de, Belovejkaya Puşça'da Sovyet devletinin çözülmesi, feshedilen Sovyetler Birliği'nin mirasını bağımsızlıklarını yeni kazanmış cumhuriyetlere taşıyacak bir mekanizma olarak gevşek bir yapıya sahip Bağımsız Devletler Topluluğu'nun kurulması yönünde uzlaşmaya varmaları, insanlık tarihinin en cüretkâr, en zarar verici toplumsal deneylerinden birinin de sonunu haber veriyordu. Ancak Yeltsin ve yardımcılarının çözülme sürecini yalnızca dört ayda tamamlamaları, kendi toplumundan kopmuş, fazlasıyla büyümüş bir devlet aygıtının da mutlak çürümüşlüğünü ortaya koydu.

TARİHİN İZLERİ, KURAMA YÖNELİK DERSLER VE TOPLUMUN MİRASI

Sovyet deneyi, büyük ölçüde kendi gelişimi ve tüm dünya açısından yarattığı sonuçlar etrafından dönen 20. yüzyıla damgasını vurdu. Yal-

nızca devletlerin jeopolitikaları değil, toplumsal dönüşüme ilişkin imgesel kurgular üzerine de devasa bir gölge düşürdü. Stalinizmin dehşetine karşın, tüm dünyada siyasi sol ve toplumsal hareketler Sovyet komünizmini uzun bir süre, en azından bir ümit ışığı, çoğu zaman da kapitalist propagandanın çarpıtıcı perdesinin altından algılanan bir esin ve destek kaynağı olarak gördü. Yüzyılın ilk yarısında doğmuş kuşaklardan pek az entelektüel Marksizm, komünizm ve Sovyetler Birliği'nin inşasıyla ilgili tartışmaların cazibesinden kaçabildi. Batı'da önde gelen sosyalbilimcilerin pek çoğu kuramlarını Sovyet deneyimi lehine, aleyhine veya onunla ilişkili biçimde inşa etti. Hatta, Sovyet komünizmini eleştiren önde gelen entelektüellerin bazıları da öğrencilik yıllarında ultra-Bolşevik bir ideoloji olan Troçkizmin etkisi altında kaldı. Bunca çabanın, insanların çektiği bunca acının, bunca tutkunun, bütün bu düşüncelerin, bütün bu hayallerin tartışmanın boşluğunu gözler önüne sererek bu denli kısa bir sürede kaybolup gitmesi, tarihsel projelerin amaçladığının tersine de olsa tarihi değiştirebilecek denli güçlü siyasi hayaller kurabilme yönündeki kolektif kapasitemizin çarpıcı bir örneğidir. Komünist ütopyanın en acı veren başarısızlığı da bu oldu herhalde: Rusya'da, dünyanın dört bir yanındaki birçok insanın devrimci hayallerinin, ümitlerinin ellerinden alınıp parçalanması, özgürlüğün baskıya dönüşmesi, sınıfsız bir toplum projesinin yerini kastların egemen olduğu bir devlete bırakması, sömürülen işçilerin dayanışması yerine *nomenklatura* aparatçikerinin* dünyanın gölge ekonomisinin liderleri olma yolunda suç ortaklığına giriştiklerinin görülmesi. Stalin sonrası dönemde izlenen toplumsal politikalardaki bazı olumlu unsurlara karşın, Sovyet deneyimi Sovyetler Birliği'nde ve geniş ölçekte tüm dünyada insanlara büyük acılar getirdi. Rusya acısız değil, ama Stalin dönemindeki insan kıyımı olmadan da sanayileşebilir, modernleşebilirdi. O zamanlar yoksul olan komşu İskandinav ülkelerinde, bu tür aşırı politikalara başvurmaksızın sosyal demokrat rejimlerce göreli toplumsal eşitliğe, tam istihdama ve bir refah devletine

(*) Sovyetler Birliği'nde, Komünist Parti üyesi bürokrat – ed.

ulaşılmıştı. Nazi makinesini yenilgiye uğratan Stalin değil (aslında Stalin kişisel denetimine alabilmek için savaş öncesinde Kızıl Ordu'nun büyük bir bölümünü ortadan kaldırmış, orduyu zayıflatmıştı), seküler Rusya'nın işgalciye karşı gösterdiği direniş iradesiydi. Komintern'in dünyanın devrimci ve sosyalist hareketlerinin büyük bir kesimine hakim olması, çabaları kısırlaştırdı, siyasi projeleri baltaladı ve bütün ülkeleri çıkmaza soktu. Avrupa'nın ve dünyanın askerî bloklara ayrılması, İkinci Dünya Savaşı sonrası dünyada teknolojik ilerlemenin ve ekonomik büyümenin ciddi bir bölümünü anlamsız bir silahlanma yarışına sürükledi. Kuşkusuz Amerika (ve daha az bir ölçüde Avrupa) Soğuk Savaş müessesesi de, çekişmeye girme, nükleer silahlar geliştirme ve kullanma, dünyaya egemen olma amacıyla iki kutuplu bir simetri yaratma konusunda aynı derecede sorumluluk sahibidir.[130] Ne var ki Sovyet iktidarının tutarlılığı, gücü, tehdit edici yüzü olmasaydı, Soğuk Savaş sonrasında da görüldüğü gibi, Batı toplumları ve kamuoyunun, savaşçı devletlerin büyümesini ve açıkça sömürgeci müesseselerin devamını kabul etmeleri çok zor olurdu. Ayrıca üretken bir ekonomiye ve açık bir topluma dayanmaksızın bir süper güç inşa etmenin uzun vadede sürdürülemez olduğu, hayat koşullarının biraz iyileştiği ve insanların iş güvencesine sahip olduğu 1960-80 dönemini dışarıda tutarsak, insanlara açıkça pek bir yararı dokunmaksızın Rusya'ya ve öbür Sovyet cumhuriyetlerine zarar verdiği de görüldü. Bugün Rusya'da, vahşi kapitalizme vahşi geçiş sırasında nüfusun büyük kesiminin içine düştüğü vahim durum yüzünden birçoklarının idealleştirdiği dönem de 1960-80 dönemidir zaten.

---

130 Soğuk Savaş'ın tarihi, iki askeri bloğun kendi savunma paranoyalarını makul sınırlar ötesine nasıl sürüklediğini, nasıl körüklediğini gözler önüne seren olaylar ve anekdotlarla doludur. Çabucak unutulup giden bu zihniyetin bir örneği de İsveç sularındaki Sovyet denizaltıların esrarı 1995'te çözüldüğünde ortaya çıktı. Bazıları hatırlar, Batı İttifakı tarafından desteklenen İsveç donanması yirmi yılı aşkın bir süre boyunca ülkenin karasularının Sovyet denizaltıları tarafından taciz edildiğini iddia edip durdu. Nihayetinde düzenli olarak derinde patlayıcı kullanmaya başladılar. İsveç "utanç verici bir gerçeği, savunma kuvvetlerinin Rus denizaltılarının değil fok balıklarını avladığını" ancak 1995'te doğruladı. "İsveç donanmasına 1992'de alınan yeni hidrofonik aygıtlar, fokların denizaltılarınınkine benzer ses çıkarabildiğini gösteriyor." (*New York Times*, 12 Şubat 1995, s.8). Fokların akıbetine gelince, haberde bir tek satır bile yok bu konuda.

Ancak en yıpratıcı tarihsel ironi, komünist devletin Sovyet yurttaşlarının üç kuşak boyunca eğitildiği insani dayanışma değerleriyle alay etmesiydi. İnsanların çoğu zorlukların paylaşılması, yeni bir toplumun inşa edilmesi için birbirlerine yardım etmeleri gerektiğine samimiyetle inanmışlarken, yavaş yavaş gördüler ve sonunda anladılar ki güvenleri, kinik bir bürokratlar kastı tarafından sistematik olarak suiistimal edilmiş. Bu gerçeğin açığa çıkmasının, Sovyetler Birliği insanlarında açtığı ahlâkî yaralar uzun süre etkisini koruyacakmış gibi görünüyor: Hayatın anlamı kayboldu; gündelik çabaların kökenindeki insani değerler bozuldu. Sovyetler Birliği'nin çöküşü sonrası demokrasinin esin verdiği ümitlerin çabucak sönüp gitmesi sonrasında, kinizm ve şiddet tüm topluma yayıldı. Sovyet deneyinin, *perestroyka*nın ve 1990'larda demokratik siyasetin peş peşe başarısızlığa uğraması Rusya ve eski Sovyet cumhuriyetlerinin topraklarına yıkım ve ümitsizlik getirdi.

Entelektüeller açısından, komünist deneyden alınacak en önemli siyasi ders, teorik projelerle siyasi projelerin tarihsel gelişimi arasına bir mesafe konmasının temel önemde olduğuydu. Daha açık söyleyecek olursak: Eğer, gerçekleştirme yönünde ciddi bir girişim söz konusuysa, bütün ütopyalar teröre yol açar. Teoriler ve onların ayrılmaz bir parçası olan ideolojik anlatılar, kolektif eylemi anlamak, dolayısıyla ona rehberlik etmekte yararlı araçlar olabilirler (olmuşlardır). Ama yalnızca, deneyimlere göre hep düzeltilmesi ve değiştirilmesi gereken araçlar olarak yararlı olabilirler, titiz tutarlılıklarıyla, insanların kusurlu ama harika dünyasında yeniden üretilecek şemalar olarak değil. Çünkü böyle girişimler en iyi ihtimalle, kişisel ya da grup çıkarlarının kinik akılcılaştırılmalarıdır. En kötü ihtimalle de, samimi olarak onlara inanıldığında ve inananlar da harekete geçtiğinde, bu tür teorik kurgular, her zaman diktatörlüğün ve terörün ardında gizli siyasi fundamentalizmin kaynağı haline gelirler. Değerlerden ve tutkulardan yoksun donuk, ölgün bir siyasi ortamın savunuculuğunu yapmıyorum. Hayaller ve projeler, toplumsal değişimi yaratan şeylerdir. "Serbest takılan" tarzda, tümüyle akılcı, bencil bir özne hep evde oturur, tarihsel değişimin "ötekiler" tarafından yapılmasını izlerdi. Böyle bir tavrın

(en iyi "ekonomik akılcı seçim") tek sorunu başkalarının kolektif eylemini varsaymasıdır. Başka bir deyişle bir tarihsel asalaklık biçimidir. Şansa bakın ki, tarihte pek az toplum tam da dahil olamayacak kadar bencil olan asalaklar tarafından kurulmuştur. Toplumlar her zaman, çıkarlar, düşünceler ve değerler etrafında, açık, çatışmalı bir süreçte harekete geçen toplumsal aktörler tarafından şekillendirilmişlerdir ve şekillendirileceklerdir. Nihayetinde toplumların yapısı ve kaderini belirleyen toplumsal ve siyasi değişimdir. Dolayısıyla Sovyet deneyimi siyasi olmayan, değerlerden azade bir toplumsal dönüşüm sürecine gereksinim duyulduğunu değil, teorik analiz, toplumun temsil sistemleri ve fiili siyasi pratik arasında mutlaka bir mesafe, bir gerilim olduğunu göstermiştir. Görece başarılı siyasi pratik her zaman tarihin sınırlarından gemisini aşırır, sıçramalarla değil, toplumsal evrimin çizgisine uyarlanarak, insan davranışının ağır değişim sürecini kabul ederek ilerler. Bu savın, reform ve devrimin birbirinden farklı olmasıyla bir ilgisi yok. Toplumun genelinde maddi koşulların, öznel bilinçliliğin dönüşümü, kurumların artık bu koşulları karşılayamayacağı noktaya varırsa, Güney Afrika örneğinin de gösterdiği gibi, bir devrim de normal tarihsel evrim sürecinin bir parçası olur. Öncüler, genellikle aralarında entelektüellerin yer aldığı öncüler, hem iktidar heveslerini tatmin etmek, hem de teorik öğretilerini karşılamak amacıyla tarihsel tempoyu toplumların kaldırabileceğinin de ötesinde hızlandırmayı amaçlamışlarsa, başarılı olabilirler, toplumu yeniden şekillendirebilirler; ama bu ancak ruhların sarsılması, bedenlerin işkence görmesi koşuluyla mümkün olabilir. Hayatta kalan entelektüeller daha sonra, kütüphanelerinin rahatı içinde çarpıtılmış devrimci hayallerinin aşırılıkları üzerine düşünebilirler tabii. Ne var ki Sovyet deneyiminden alınması gereken asıl önemli ders, devrimlerin (ya da reformların) insan hayatları açısından hayallere ya da bu yüzden teorilere bırakılamayacak denli önemli olduğu, pahalıya patladığıdır. Teorik ve örgütsel araçlar da dahil erişebildikleri araçları kullanarak bireysel hayatlarının kolektif yolunu bulup yürümek, insanlara kalmış bir şeydir. Teorik olarak esinlenilen siyasetin yapay cenneti, Sovyet devletiyle birlikte ebediyen gömülmeli-

dir. Çünkü komünizmin çöküşünden alınması gereken en önemli ders, bildiğimiz tarih dışında bir tarih bilincinin olmadığıdır.

Genel olarak sosyal teori, özel olarak bilgi toplumu teorisi açısından da çıkarılabilecek önemli dersler vardır. Toplumsal değişim süreci, içinde gerçekleştiği toplumun tarihsel matrisi tarafından şekillendirilir. Dolayısıyla devletçiliğin dinamiklerinin kaynakları, aynı zamanda onun yapısal sınırlılıkları, sistem içinde çatışmalı süreçlerin tetikleyicileri haline gelir. Topluma ve ekonomiye devlet tarafından el konulması, insani ve maddi kaynakların iktidarın ve ideolojinin hedefleri doğrultusunda tümüyle seferber edilmesini sağlar. Ancak bu çaba ekonomik bakımdan bir israftır, çünkü kıt kaynakların kullanımında, tahsisinde bir kısıtlama mekanizmasına sahip değildir. Ve ancak sivil toplumun ya katı bir biçimde bastırılması ya da mümkün olan en alt seviyede çalışma hayatına, kamu hizmetine katkıda bulunmak gibi edilgin bir role itilmesiyle toplumsal olarak sürdürülebilir. Devletçi yönetimde, toplum etkin hale gelir gelmez, devletle ilişkisinde de kestirilemez bir hal alır. Devletin kendisi de, ya direniş ya da geri çekilme yoluyla işbirliğini reddeden uyruklarını harekete geçirmeyi başaramayarak zayıflar.

Sovyet devletçiliği, enformasyonelizme geçiş gibi tarihsel bir bağlamda ekonomiyle ve toplumla ilişkisini yönlendirmek gibi son derece zor bir görevle karşı karşıya kalmıştı. Komuta ekonomisine içkin olan israf eğilimine, askeri güce yapısal bir öncelik verilmesiyle topluma dayatılan sınırlara bir de enformasyonelizmin özgül talepleri eklenmişti. Paradoksaldır ki üretim güçlerinin geliştirilmesi sloganı altında inşa edilen bir sistem, insanlık tarihinin en önemli teknolojik devriminin üstesinden gelemedi. Bunun sebebi enformasyonelizmin niteliklerinin, bilginin toplumsal olarak belirlenmiş işlenmesiyle, maddi üretimin sembiyotik etkileşiminin devletin bilgiyi tekeline almasıyla ve teknolojinin savaşın sınırları içine hapsedilmesiyle uyumsuzluk göstermesiydi. Örgütler düzeyinde, esnek ağlara yönelen enformasyonel eğilim, Batı'da olduğuna çok benzer biçimde, dikey bürokrasilerin yapısal mantığını modası geçmiş kıldı. Ama Batı'da olduğunun tersine di-

key komuta zinciri, sistemin çekirdeğini oluşturuyor; büyük şirketlerin ağlar oluşturmuş girişim örgütlenmeleri gibi yeni biçimler almasını daha da zorlaştırıyordu. Ayrıca Sovyet yöneticileri, bürokratları bir örgütlenme biçimi olarak esnekliği ve ağlar oluşturmayı keşfetmişlerdi. Ama bunu gölge ekonominin gelişmesine uygulamışlar, böylece komuta ekonomisinin denetim kapasitesini içeriden baltalamışlar, Sovyet sisteminin kurumsal örgütlenmesiyle gerçek ekonominin işlevsel talepleri arasındaki mesafeyi açmışlardı.

Şunu da eklemeli: Enformasyon toplumu yeni teknolojik paradigmanın üst yapısı değildir. Enformasyon toplumu soyut bilgi işlemin maddi gücüyle toplumun anlamlı bir kültürel kimlik arayışı arasındaki tarihsel gerilime dayalıdır. Her iki açıdan da devletçilik, yeni tarihi kavrayamayacak durumda görünüyor. Teknolojik yenilik kapasitesini boğmakla kalmıyor, aynı zamanda tarihsel kökenlere dayalı kimlikleri de yeniden tanımlayarak o çok önemli iktidar oluşturma sürecinin içinde eritiyor. Nihayetinde toplumun enformasyonu ve enformasyon üreten teknolojiyi sürekli yenileme kapasitesinin ekonomik ve askerî gücün temel dayanakları olduğu bir dünyada devletçilik, güçsüzleşiyor. Devletçilik aynı zamanda kimliğe dayalı meşruiyet üretemeyişinden dolayı da zayıflıyor, nihayetinde yıkılıyor. Hızla kaybolup giden bir ideolojik inşa adına devlet iktidarının soyutlanması, tarihsel geleneklerin ve bireysel arzuların çifte baskısı karşısında zamanın sınavına dayanamaz.

Ancak bu temel yapısal çelişkilere karşın Sovyet devletçiliği, bu çelişkilerden doğan toplumsal hareketlerin saldırısı yüzünden çökmemiştir. Sovyet deneyinin, genel bir toplumsal değişim teorisine katkısı, belli koşullar altında toplumsal sistemlerin, bilinçli olarak harekete geçmiş toplumsal aktörlerin kararlı bir mücadelesi olmaksızın da kendi yetersizlikleri sonucu çökebileceğini göstermesidir. Öyle görünüyor ki bu koşullar, devletin sivil toplumun temelini yıkma yönündeki tarihsel çabasıdır. Bu, Sovyetler Birliği'ni oluşturan toplumlar mozaiğinin siyasi, toplumsal başkaldırıda bulunamayacak, hatta devrimci seferberliğe giremeyecek durumda olduğu anlamına gelmiyor. Aksine, Bal-

tık cumhuriyetlerindeki milliyetçi seferberlikler ya da 1991 baharında Moskova ve Leningrad'daki kitlesel gösteriler, Sovyet devletini aşmak isteyen, etkin, siyasi olarak bilinçli bir kentli nüfus olduğunu gösterdi. Ne var ki mesele siyasi örgütlenme sayısının çok az olmasının ötesinde, daha da önemlisi siyasete ve topluma dair alternatif görüşleri yansıtan tutarlı, olumlu toplumsal hareketlerin bulunmamasıydı. En iyi ifadesiyle, Sovyetler Birliği'nin sonuna doğru Rus demokratik hareketi, daha çok toplumun açıklama ve konuşma becerisinin iyileşmesinin damgasını vurduğu bir ifade serbestisi hareketiydi. Genelde ortaya konduğu biçimiyle de Rus demokratik hareketi tarihsel, ulusal bir kimliğin karmaşık bir yeniden inşası dışında başka değerleri kabul etmeksizin, toplumun yaşadığı deneyimin kolektif bir biçimde reddedilmesiydi. Açık düşman (Sovyet komünizmi) çözüldüğünde, geçiş döneminin maddi zorlukları gündelik hayatın çöküşüne yol açtığında, yetmiş yıl süren gündelik hayat mücadelesinin ardından kazanılan yetersiz bir mirasın gri gerçekliği eski Sovyet halkının zihinlerine yerleştiğinde, "eski" olmanın ötesinde kolektif bir projenin eksikliği siyasi karmaşayı yaygınlaştırdı; toplumun genelinde bireysel kurtuluş yarışı için girilen vahşi rekabeti perçinledi.

Alternatif bir projenin inşasından çok, bir sistemin çözülmesi sonucunda büyük bir toplumsal değişim yaşanmasının sonuçları, Rusya ve eski Sovyet toplumlarının Sovyet devletçiliğinden, *perestroyka* politikalarının eksikliklerinden aldığı acılı mirasta hissedilebilir. Ekonomi, *nomenklaturaya* yarar sağlayacak spekülatif hamleler; IMF'nin, bazı Batılı danışmanların ve kendilerini birden yüksek komuta mevkilerinde bulan siyaseten deneyimsiz Rus ekonomistlerin önerdiği soyut serbest piyasa politikaları izlenmesi yolundaki sorumsuzca tavsiyeler; kişisel ihtirasların hakimiyetindeki siyasi hizipler arasındaki Bizans entrikaları yüzünden demokratik devletin işleyemez hale gelmesi sonucu insanlara büyük acılar vererek çöktü. Kriminal ekonomi, büyük bir sanayileşmiş ülkede hiç görülmemiş boyutlara ulaşarak dünya çapında kriminal ekonomiye bağlandı ve hem Rusya'da hem uluslararası sahnede hesaba katılması gereken temel bir unsur haline geldi.

ABD'nin aslında "Rus Ayısı"nı dünya siyasetinden silmeye yönelik uzgörüden yoksun politikaları milliyetçi tepkileri tetikleyerek silahlanma yarışını ve uluslararası gerilimi besleme tehdidi yarattı. Ordu içindeki milliyetçi baskılar, Yeltsin'in Kremlinindeki siyasi manevralar ve iktidar konumlarındaki kriminal çıkarlar sonunda Çeçenistan'da savaşa girmek gibi felaketlerle dolu bir maceraya yol açtı. İktidardaki demokratlar, piyasaya duydukları yeni inançla Moskova'nın siyasi düzeninin arka odaları için biçilmiş kaftan, ancak giderek çözülen bir ülkenin dört bir yanındaki nüfusun yaşadığı travmayı görmezden gelen Makyavelci stratejileri arasında kaybolup gitti.

Sovyet devletçiliğinin en kalıcı mirası, on yıllar boyunca sivil toplumun varlığını sistematik bir biçimde reddettikten sonra onu yıkması olacaktır. İktidar ve para akışlarının belirmekte olan ekonomik ve toplumsal kurumları, küresel ağların içine çekmek için daha ortaya çıkmadan parçalamaya çalıştığı bir dünyada, birincil kimlik ve bireysel kurtuluş ağlarına indirgenen Rus halkının ve eski Sovyet toplumlarının kendi kolektif kimliklerinin inşasını gerçekleştirmeleri gerekiyor. Küresel ekonomik akışlarla kültürel kimlik arasında süregiden mücadele, dünyanın hiçbir yerinde, Sovyet devletçiliğinin enformasyon toplumunun tarihsel eşiğinde çöküşünün yarattığı çorak topraklarda olduğu kadar önem taşımıyor.

2

Binyılın sonunda enformasyonelizmin yükselişi, dünya çapında eşitsizliğin ve toplumsal dışlanmanın yükselişiyle iç içe geçmiştir. Bu bölümde, insanların maruz kaldığı acıların yeni yüzlerinden bazı örnekler sunarak bunun neden, nasıl böyle olduğunu açıklamaya çalışacağım. Katı bir ekonomik rekabetçilik mantığı güden kapitalist yeniden yapılanma sürecinin bu durumla çok büyük bir ilgisi var. Ancak bu kitapta incelediğimiz gibi, enformasyon çağının teknolojik, örgütsel koşulları da eskinin maddi kazanç peşinde koşma izleğinin, manevi arayışların önüne geçmesine meydan verecek yeni, güçlü bir zemin hazırlıyor.

Ne var ki, dünyanın dört bir yanında insanların gerçek sefaletiyle ilgili veriler, çelişkili ve ideolojik olarak yüklü bir tartışmayı besliyor. Sonuçta 20. yüzyılın son çeyreğinde on milyonlarca Çinli, Koreli, Hintli, Malezyalı, Taylandlı, Endonezyalı, Şilili, Brezilyalı, Meksikalı, Arjantinli'nin, ayrıca çeşitli ülkelerden daha az sayıda insanın kalkınma, sanayileşme ve tüketime erişebilme imkânına sahip olduğu görüldü; hatta bunun yanında 1997-98 döneminde Asya'daki mali krizin, bu krizin dünya çapındaki artçı sarsıntılarının bu milyonların bazılarının talihini değiştirdiği bile gözlendi. Batı Avrupa'da ise nüfu-

sun büyük bölümü, hâlâ dünyanın, dünya tarihinin en yüksek hayat standartlarına sahip. ABD'de de üniversite mezunlarının kaymak tabakası dışında erkek işçilerin ortalama reel ücretleri 1996'ya dek son yirmi yılda yerinde saymış ya da gerilemiş olsa da, kadınların ücretli işgücüne kitlesel bir biçimde dahil olması, erkeklerle aralarındaki ücret farkını nispeten kapatması sayesinde, her şeyden önce evin istikrarlı bir biçimde iki maaşla geçindirilmesi ve çalışmaya daha fazla zaman ayırmanın kabul edilmesi koşuluyla düzgün yaşam standartları korundu. Dünya çapında sağlık, eğitim ve gelir istatistiklerinin ortalaması, tarihsel standartların kaydadeğer bir gelişme gösterdiğini ortaya koyuyor.[1] Aslına bakarsanız, dünya nüfusunun tamamı değerlendirildiğinde son on yılda, yalnızca devletçiliğin çöküşü sonrası Sovyetler Birliği'nde, kapitalizmin kıyısında kalması sonrası Sahraaltı Afrikası'nda ve bazı ülkelerin hayat koşullarına ilişkin istatistiklerde bir gerileme görülüyor (1980'lerde Latin Amerika'nın büyük bölümünde bir gerileme yaşandı). Ancak Stephen Gould'un birkaç yıl önce muhteşem bir makalesinin başlığında dediği gibi bu "Ortalama, mesaj değildir."[2] Sanayileşmenin son evresinin çevre açısından doğurduğu sonuçlar da dahil, hayat kalitesinin anlamı üzerine geniş çaplı bir tartışmaya girişmeksizin, enformasyon çağının şafağında kalkınmaya ilişkin açıkçası son derece karmaşık olan veriler, analitik bir açıklıktan yoksun olunduğunda ideolojik olarak yönlendirilmiş bir şaşkınlık yaratıyor.

İşte bu yüzden, enformasyonelleşmenin toplumsal dinamiklerini değerlendirirken, birkaç toplumsal farklılaşma süreci arasında ayrıma gitmek gerekiyor: *Eşitsizlik, kutuplaşma, yoksulluk, sefalet,* bunların hepsi dağıtım/tüketim ilişkilerinin ya da kolektif bir çabayla üretilen zenginliğin farklı düzeylerde sahiplenilmesiyle ilgili. *Çalışmanın bireyselleşmesi, işçilerin aşırı düzeyde sömürülmesi, sosyal dışlanma, bütünleşmede sapma*, üretim ilişkileriyle ilgili dört özgül sürecin nitelikleridir.[3]

1 UNDP (1996).

2 Gould (1985).

3 Yoksulluk ve toplumsal dışlanmayı karşılaştırmalı bir perspektifle analiz etme üzerine derinlikli bir tartışma için bkz. Rodgers vd. (1995); Mingione (1996).

Eşitsizlik, zenginliğin (gelir ve varlıkların) farklı bireylerce, toplumsal gruplarca sahiplenilmesi; bu sahiplenmede bireyler, gruplar arasında gözlenen göreli farklılıklarla ilgilidir. *Kutuplaşma,* gelir ya da zenginlik dağılımı tablosunda en üstte ve en altta kalan kesimlerin orta kesimden daha hızlı büyüyerek orta kesimi daralttığı, nüfusun iki aşırı ucu arasındaki toplumsal farklılıkları keskinleştirdiği özgül bir eşitsizlik sürecidir. *Yoksulluk,* kurumsal olarak tanımlanmış; belli bir toplumda, belli bir zaman diliminde kaynakların, asgari düzey olarak kabul edilmiş (genellikle hükümetler ya da yetkili kurumlarca belli sayıda bireyi olan bir aileye düşen gelir düzeyi olarak tanımlanır) hayat standartlarına ulaşmanın mümkün olduğu düzeyin altında kaldığını belirten bir ölçüttür. Benim önerdiğim bir terim olan *sefaletse,* sosyal istatistikçilerin "aşırı yoksulluk" olarak kavramlaştırdığı, gelirin/varlıkların dağılımında en alt düzeyde yer alan kesime ya da bazı uzmanların sosyal/ekonomik dezavantajların kapsamını genişleterek "yoksunluk" olarak tanımladığı duruma denk düşer. Örneğin ABD'de aşırı yoksulluk, gelirleri yoksulluk sınırını belirleyen gelirin % 50'sinin altında kalan kesimi kapsar. Bütün bu tanımların (nüfusların sınıflandırılmasında, toplumsal politikaların belirlenmesinde, kaynakların tahsisi üzerindeki etkileri güçlüdür) istatistiki açıdan göreli olduğu, kültürel olarak tanımlandığı, ayrıca siyasi olarak yönlendirildiği açıktır. Ama en azından, enformasyonel kapitalizmde sosyal farklılaşmayı tanımlarken/analiz ederken, daha somut şeyler söylememizi sağlar.

İkinci süreçler dizisi, bu süreçlerin sınıflandırılmasıysa üretim ilişkilerinin analiziyle ilgilidir. Dolayısıyla gözlemciler "istikrarsız" çalışma ilişkilerini eleştirirken, genellikle çalışmanın bireyselleşmesi sürecine, bu sürecin istihdam izleklerinde yol açtığı istikrarsızlığa atıfta bulunmaktadırlar. Ya da sosyal dışlanma söylemi, nüfusun belli kesimlerinin formel işgücü piyasalarından daima dışlanması yönünde gözlenen eğilimi ifade etmektedir. Bu süreçlerin eşitsizlik, kutuplaşma, yoksulluk ve sefalet açısından temel önemde sonuçları vardır. Ancak nedensel ilişkilerini kurabilmemiz, böylece sosyal farklılaşmanın, sömürünün ve ağ toplumunda dışlanmanın dinamiklerini anlayabilmemiz

için iki alanın analitik bakımdan ve ampirik olarak birbirinden ayrılması gerekiyor.

İşgücünün bireyselleşmesi derken, emeğin üretime katkısının, serbest çalışma biçiminde olsun, ücretli emeğin genellikle denetimsiz, bireysel sözleşmelerle belirlenmesi biçiminde olsun her işçi için ayrı ayrı tanımlanması, işçinin her katkısının tek tek belirlenmesi sürecini kast ediyorum. İşgücünün bu biçimde düzenlenmesinin yaygınlık kazandığı argümanını ampirik verilere dayanarak, birinci cildin dördüncü bölümünde sunmuştum. Burada yalnızca, işgücünün bireyselleşmesinin ileri ekonomilerde belli işgücü piyasalarının yanı sıra gelişmekte olan ülkelerin çoğunda başat istihdam biçimi haline gelen kentsel gayri resmi ekonomide ağırlıklı uygulama olduğunu ekleyeceğim.[4]

Aşırı sömürü[5] kavramını, sermayenin sistematik olarak ödeme/kaynak tahsisini geciktirmesine, belli bir zaman ve mekânda belli bir formel işgücü piyasasında kural olanın altında kalan belli işçi tiplerine daha katı çalışma koşulları dayatmasına izin veren çalışma düzenlemelerini kast etmek için kullanıyorum. Bu kavram, göçmenler, azınlıklar, kadınlar, gençler, çocuklar ya da yasal düzenlemelerden sorumlu kurumların hoşgörü gösterdiği ya da yaptırıma tabi tuttuğu başka kategorileri kapsıyor. Bu bağlamda özellikle anlamlı bir eğilim, tüm dünyada aşırı sömürü, savunmasızlık ve suiistimal koşullarında ücretli çocuk emeğinin yeniden gündeme gelmesi, sanayileşmeci devletçilik ve geleneksel tarım toplumlarının yanı sıra geç sanayi kapitalizmi döneminde de çocukların sosyal korumaya tabi olması yönündeki tarihsel eğilimin tersine çevrilmesidir.[6]

Sosyal dışlanma, Avrupa Birliği Komisyonu'nun sosyal politika

4 Portes vd. (1989)

5 Marksçı gelenekte yer alan, katı Marksist ekonomilerde tüm ücretli emeğe uygulanabilen sömürü kavramından ayırmak için "aşırı sömürü" kavramını kullandım. Bu kategorizasyon, bir araştırmadan çok bir inanç meselesi olan emeğin değer teorisini kabul etmeyi gerektireceğinden tartışmayı tümüyle es geçmeyi, ama "sömürü" kavramını kullanarak daha fazla kargaşa yaratmaktan da kaçınmayı tercih ediyorum. Mesela kendi kategorizasyonumda anlattığım sistematik ayrımcılık gibi vakalarda, istesem de bu terimi kullanmaktan kaçındım.

6 ILO (1996).

üreten düşünce kuruluşlarının önerdiği, Birleşmiş Milletler Uluslararası Çalışma Örgütü'nün kabul ettiği bir kavramdır.[7] Avrupa Komisyonu Sosyal Dışlanmayla Mücadeleye Yönelik Ulusal Politikalar Gözlemevi'ne göre, bu kavram "yurttaşların... belli bir temel hayat standardına sahip olma, toplumun sunduğu büyük sosyal ve mesleki fırsatlardan yararlanabilme yönündeki sosyal hakları"yla ilgilidir.[8] Daha somut, kesin konuşma çabasıyla *sosyal dışlanmayı, belli bireylerin ve grupların, belli bir bağlamdaki kurumlar ve değerlerle çerçevesi çizilen sosyal standartlar dahilinde özerk bir hayat sürmelerini sağlayacak konumlara erişmekten sistematik olarak alıkonmaları* olarak tanımlayacağım.[9] Normal koşullarda, enformasyonel kapitalizmde böyle bir konum genellikle istikrarlı bir ailenin en azından bir bireyinin görece düzenli, ücretli emeğe dahil olmasıyla ilişkilendirilir. Sosyal dışlanma aslında kapitalizm bağlamında, bir insanı emek olarak dışarda bırakan süreçtir. Gelişmiş bir refah devletinin bulunduğu ülkelerde, kişinin dışarda bırakılmaması, uzun vadeli işsizlik ya da engelli olma durumunda cömert tazminatlar ödenmesi anlamına gelebilir; gerçi bu koşullar giderek istisnai bir hal almaktadır. ABD'de olduğu gibi kurumsal olarak cezalandırıcı koşullarda, uzun vadeli sosyal güvenlik yardımıyla geçinen insanları da sosyal bakımdan dışlanmışlar çerçevesinde değerlendireceğim. Kuşkusuz İngiliz soyluları, petrol şeyhleri arasında da işgücüne dahil olup olmamasını umursamayan birkaç zengin vardır hâlâ: Tabii ki onları sosyal olarak dışlanmış addetmiyorum.

Sosyal dışlanma, bir durum değil bir süreçtir. Dolayısıyla sınırları değişir; kimin dışlandığı, kimin kapsandığı eğitime, demografik

---

7 Rodgers vd. (1995).

8 Room (1992: 14).

9 Bu bağlamda, "özerklik" terimini kullanırken toplumun inşa ettiği biçimiyle ortalama bireysel özerklik/toplumsal heteronomi marjını anlatmak istiyorum. Bir işçinin ya da serbest meslek sahibinin işvereni ya da müşteriler ağı karşısında özerk olmadığı bellidir. Ben, insanların toplumsal yapının sınırlı özerklik inşası için gerekli addettiği kaynaklara erişemedikleri için, toplumsal yapının kısıtlayıcı koşullarında kendi hayatlarını organize edememelerinden değil, toplumsal normu belirleyen toplumsal koşullardan bahsediyorum. İnsanların sosyal haklarının farklı biçimlerde ifade edilmesine neden olan, kapsama ve dışlamanın kavramsallaştırılmasındaki farklılıkların temelinde özerkliğin toplumsal olarak sınırlanmasına dair bu tartışma yatıyor.

özelliklere, toplumsal önyargılara, işletmelerin uygulamalarına, kamu politikalarına bağlı olarak zamanla değişebilir. Ayrıca gelir kaynağı olarak düzenli bir işten yoksun olmak, sosyal dışlanmanın kilit mekanizması olsa da, bireylerin, grupların geçimlerini sağlamakta yapısal zorluklara/imkansızlıklara neden ve nasıl maruz bırakıldığı, sonu yoksulluğa çıkan sayısız yolla ilgilidir. Mesele yalnızca becerilerden yoksun olma ya da bir iş bulamama meselesi değildir. Üyelerinin ciddi bir kesiminin sağlık sigortasından yoksun olduğu bir toplumda (örneğin ABD'de) bir salgın başgösterebilir. Uyuşturucu bağımlılığı ya da alkolizm bir insanın kişiliğini zedeleyebilir. Hapishane kültürü ya da eski bir mahkûm olmanın damgası, özgürlüğe kavuşulduğunda suç dünyasının dışına açılan yolları kapayabilir. Zihinsel bir arazın, sinirsel bir bozukluğun izleri kişiyi psikiyatrik baskı ya da sorumsuzca kurumlar dışında kalma seçenekleriyle karşı karşıya bırakabilir, kişinin ruhunu hareket edemez hale getirip, iradesini ortadan kaldırabilir. Ya da okuma yazma bilmemek, yasadışı statüde olmak, kirayı ödeyememek bu yüzden evsiz durumuna düşmek, patronla ya da polisle talihin yaver gitmemesi kişiyi (ve genellikle ailesini de) toplumun, başarısız insanlık enkazının meskeni olan dış kesimlerine yollanmasına sebep olacak bir olaylar zincirini tetikleyebilir.

Ayrıca ağ toplumunda sosyal dışlanma süreci hem insanlarla hem ülkelerle ilgilidir. Öyle ki belli bazı koşullarda, ülkelerin, bölgelerin, kentlerin ya da mahallelerin tamamı dışlanabilir, bu dışlamaya nüfuslarının büyük bölümü ya da tamamı dahil olabilir. Amerika'da şehiriçi gettolarının yeni niteliklerini incelerken göstermeye çalışacağım gibi, bu durum geleneksel ayrı mekânlarda yaşama, yaşanan mekânların birbirinden ayrılması sürecinden farklı bir süreçtir. Akışlar uzamının yeni, başat mantığı çerçevesinde (bkz. Birinci Cilt Altıncı Bölüm), enformasyonel kapitalizmin bakış açısıyla değersiz olan, iktidardakilerin siyasi çıkarları açısından önemli olmayan bölgeler, zenginlik ve bilgi akışları tarafından es geçilmiş, nihayetinde bugünün dünyasında iletişim kurmamızı, yenilikler yapmamızı, üretmemizi, tüketmemizi, hatta yaşamamızı sağlayan temel teknolojik altyapıdan yoksun kalmışlar-

dır. Bu süreç, zenginlik, enformasyon ve iktidar biriktiren, eşitlikten son derece uzak küresel ağlar için bir değer ortaya koyabilecek her şeyi ve herkesi enformasyon teknolojisi sayesinde sınırları aşarak birbirine bağlarken, geniş kesimleri etkisiz bırakan bir sosyal/ülkesel dışlanma ve kapsanma süreci başlatmıştır.

Sosyal dışlanma süreci ve iyileştirici toplumsal bütünleştirme politikalarının yetersizliği enformasyonel kapitalizme özgü bazı üretim ilişkisi biçimlerine damgasını vuran dördüncü bir kilit sürece yol açmıştır: Buna *bütünleşmede sapma* diyeceğim. Kavram, kriminal ekonomideki emek sürecini belirtiyor. Kriminal ekonomi derken, belli bir kurumsal bağlamda kurallar çerçevesinde suç olarak belirlenmiş, buna göre yargı konusu olan gelir getiren faaliyetleri kastediyorum. Bu adlandırma bir değer yargısı içermiyor. Uyuşturucu trafiğini hoşgördüğümden değil, insanların hayatlarına büyük zarar veren kurumsal olarak saygın bazı faaliyetleri hoşgörmediğim için böyle demeyi tercih ettim. Ne var ki, bir toplumun kriminal olarak değerlendirdiği şey kriminaldir ve bu tür faaliyetlere giren herkes için ciddi sonuçları vardır. Üçüncü bölümde de tartışacağım gibi, enformasyonel kapitalizme damgasını vuran gelişmelerden biri küresel bir kriminal ekonominin gelişmesi, bu ekonominin formel ekonomiyle ve siyasi kurumlarla karşılıklı bağımlılığının giderek artmasıdır. Geçinmek için daha riskli olsa da daha kârlı yolları seçen bireylerin yanı sıra nüfusun sosyal olarak dışlanmış kesimleri, gezegenin büyük bölümünde toplumsal dinamiklerin temel bir niteliği haline gelen, nüfusu giderek yoğunlaşan bir yeraltı dünyasını oluşturmaktadırlar.

Enformasyonel kapitalizm, kapitalist yeniden yapılanma, üretim ilişkilerindeki eğilimler ve dağıtım ilişkilerindeki yeni eğilimler arasında, ya da kısaca ağ toplumunun dinamikleri, eşitsizlik ve sosyal dışlanma arasında genele yayılan ilişkiler vardır. Bu ilişkilerin doğası ve şekilleri üzerine bazı varsayımlar geliştirmeye çalışacağım. Ancak formel, kuramsal bir matris önermek yerine, üç farklı ampirik meseleye yoğunlaşıp her birinden bazı analitik sonuçlar çıkarmaya çalışarak bu süreçlerle toplumsal sonuçları arasındaki etkileşimi inceleyeceğim. Bir kıtanın neredeyse

tamamının, Sahraaltı Afrikası'nın 500 milyonluk nüfusunun büyük bölümünün sosyal olarak dışlanması sürecine odaklanacağım. Dünyanın lider ekonomisini, en ileri teknolojisini besleyen bir ülkede, ABD'de kentlerde yoksulluğun yayılması ve derinleşmesini anlatacağım. Sonra küresel kalkınma ve azgelişmişlik sürecine farklı bir pencereden bakacağım: Çocukların penceresinden. Ama önce, eşitsizlik, yoksulluk ve sosyal dışlanma bakımından dünyanın durumunu özetlemek istiyorum.

KUTUPLAŞMIŞ BİR DÜNYAYA DOĞRU MU GİDİYORUZ? KÜRESEL BİR DEĞERLENDİRME

Pritchett, Dünya Bankası için yaptığı ekonometrik araştırmanın bulgularını özetlerken şöyle diyordu: "Ülkeler arasında kişi başına üretimdeki farklılıklar, herhalde modern ekonomik tarihin başat niteliğidir. En zengin ülkede kişi başına düşen gelirin, en fakir ülkede kişi başına gelire oranı (1870 ile 1989 arasında) 6 faktör yükselmiş, kişi başına gayri safi yurtiçi hasılada standart sapma % 60 ile % 100 arasında artmıştır."[10] Dünyanın büyük bölümünde, zenginliğin yaratılması/sahiplenilmesindeki bu coğrafi dengesizlik geçen yirmi yıl içinde artmıştır. OECD ülkeleri ile dünya nüfusunun büyük bir bölümünü temsil eden geri kalan ülkeler arasındaki fark hâlâ derindir. Maddison'ın derlediği tarihsel ekonomik istatistikleri kullanarak,[11] Benner'la birlikte **Şekil 2.1**'de grafik olarak sunulan **Tablo 2.1**'i hazırladık. Tablo, seçilmiş ülkelerde kişi başına gayri safi milli hasıla endeksinin gelişimini, 1950, 1973 ve 1992 yılları arasında bu endekslerin ABD karşısındaki göreli değerini gösteriyor. Japonya son kırk yılda ABD'yi neredeyse yakalamayı başarmıştır, Batı Avrupa ise konumunu görece iyileştirmiştir, ancak hâlâ kaydadeğer ölçüde ABD'nin gerisindedir. Maddison'ın incelediği Latin Amerika, Afrika ve Doğu Avrupa ülkeleri 1973-92 döneminde daha da geriye düşmüşlerdir. Güney Kore, Çin ve Tayvan ekonomik mucizelerinin de dahil olduğu on Asya ülkesinin göreli konumuysa ciddi ölçüde iyileşmiştir; ancak mutlak düzey açısın-

10 Pritchett (1995: 2-3).

11 Maddison (1995).

TABLO 2.1

55 Ülkenin Yer Aldığı Bir Örneklemde Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi

Ülke	Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1990 ABD doları)			Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi (ABD = 100)			Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi Değişimi (sayısal olarak)		Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi Değişimi (% olarak)	
	1950	1973	1992	1950	1973	1992	1950-73	1973-92	1950-73	1973-92
ABD	9,573	16,607	21,558	100	100	100	0	0	0	0
Japonya	1,873	11,017	19,425	20	66	90	47	24	239	36
16 Batı Avrupa ülkesi										
Avusturya	3,731	11,308	17,160	39	68	80	29	12	75	17
Belçika	5,346	11,905	17,165	56	72	80	16	8	28	11
Danimarka	6,683	13,416	18,293	70	81	85	11	4	16	5
Finlandiya	4,131	10,768	14,646	43	65	68	22	3	50	5
Fransa	5,221	12,940	17,959	55	78	83	23	5	54	7
Almanya	4,281	13,152	19,351	45	79	90	34	11	77	13
Yunanistan	1,951	7,779	10,314	20	47	48	26	1	130	2
İrlanda	3,518	7,023	11,711	37	2	54	6	12	15	28
İtalya	3,425	10,409	16,229	36	63	75	27	13	75	20
Hollanda	5,850	12,763	16,898	61	77	78	16	2	26	2
Norveç	4,969	10,229	17,543	52	62	81	10	20	19	32
Portekiz	2,132	7,568	11,130	22	46	52	23	6	105	13
İspanya	2,397	8,739	12,498	25	53	58	28	5	110	10
İsveç	6,738	13,494	16,927	70	81	79	11	–3	15	–3
İsviçre	8,939	17,953	21,036	93	108	98	15	–11	16	–10
Britanya	6,847	11,992	15,738	72	72	73	1	1	1	1
Ortalama	4,760	11,340	15,912	50	68	74	19	6	37	8

TABLO 2.1 (devamı)
55 Ülkenin Yer Aldığı Bir Örneklemde Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi

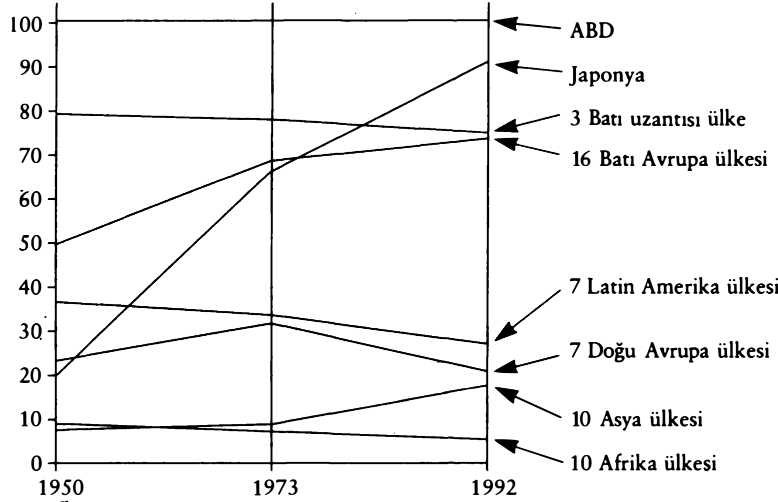
	Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1990 ABD doları)			Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi (ABD = 100)			Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi Değişimi (sayısal olarak)		Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi Değişimi (% olarak)	
Ülke	1950	1973	1992	1950	1973	1992	1950-73	1973-92	1950-73	1973-92
3 Batı ülkesi uzantısı										
Avusturya	7,218	12,485	16,237	75	75	75	0	0	0	0
Kanada	7,047	13,644	18,159	74	82	84	9	2	12	3
Yeni Zelanda	8,495	12,575	13,947	89	76	65	–13	–11	–15	–15
Ortalama	7,587	12,901	16,114	79	78	75	–2	–3	–2	–4
7 Doğu Avrupa ülkesi										
Bulgaristan	1,651	5,284	4,054	17	32	19	15	–13	84	–41
Çekoslovakya	3,501	7,036	6,845	37	42	32	6	–11	16	–25
Macaristan	2,480	5,596	5,638	26	34	26	8	–8	30	–22
Polonya	2,447	5,334	4,726	26	32	22	7	–10	26	–32
Romanya	1,182	3,477	2,565	12	21	12	9	–9	70	–43
SSCB	2,834	6,058	4,671	30	36	22	7	–15	23	–41
Yugoslavya	1,546	4,237	3,887	16	26	18	9	–7	58	–29
Ortalama	2,234	5,289	4,627	23	32	21	9	–10	36	–33
7 Latin Amerika ülkesi										
Arjantin	4,987	7,970	7,616	52	48	35	–4	–13	–8	–26
Brezilya	1,673	3,913	4,637	17	24	22	6	–2	35	–9
Şili	3,827	5,028	7,238	40	30	34	–10	3	–24	11
Kolombiya	2,089	3,539	5,025	22	21	23	–1	2	–2	9
Meksika	2,085	4,189	5,112	22	25	24	3	–2	16	–6
Peru	2,263	3,953	2,854	24	24	13	0	–11	1	–44
Venezuella	7,424	10,717	9,163	78	65	43	–13	–22	–17	–34
Ortalama	3,478	5,616	5,949	36	34	28	–3	–6	–7	–18

TABLO 2.1 (devamı)
55 Ülkenin Yer Aldığı Bir Örneklemde Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi

	Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1990 ABD doları)			Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi (ABD = 100)			Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi Değişimi (sayısal olarak)		Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi Değişimi (% olarak)	
Ülke	**1950**	**1973**	**1992**	**1950**	**1973**	**1992**	**1950-73**	**1973-92**	**1950-73**	**1973-92**
10 Asya ülkesi										
Bangladeş	551	478	720	6	3	3	–3	0	–50	16
Burma	393	589	748	4	4	3	–1	0	–14	–2
Çin	614	1,186	3,098	6	7	14	1	7	11	101
Hindistan	597	853	1,348	6	5	6	–1	1	–18	22
Endonezya	874	1,538	2,749	9	9	13	0	3	1	38
Pakistan	650	981	1,642	7	6	8	–1	2	–13	29
Filipinler	1,293	1,956	2,213	14	12	10	–2	–2	–13	–13
Güney Kore	876	2,840	10,010	9	17	46	8	29	87	172
Tayvan	922	3,69	11,590	10	22	54	12	32	129	143
Tayland	848	1,750	4,694	9	11	22	2	11	19	107
Ortalama	762	1,584	3,881	8	10	18	2	8	20	89
10 Afrika ülkesi										
Fildişi Sahili	859	1,727	1,134	9	10	5	1	–5	16	–49
Mısır	517	947	1,927	5	6	9	0	3	6	57
Etiyopya	277	412	300	3	2	1	0	–1	–14	–44
Gana	1,193	1,260	1,007	12	8	5	–5	–3	–39	–38
Kenya	609	947	1,055	6	6	5	–1	–1	–10	–14
Fas	1,611	1,651	2,327	17	10	11	–7	1	–41	9
Nijerya	547	1,120	1,152	6	7	5	1	–1	18	–21
Güney Afrika	2,251	3,844	3,451	24	23	16	0	–7	–2	–31
Tanzanya	427	655	601	4	4	3	–1	–1	–12	–29
Zaire	636	757	353	7	5	2	–2	–3	–31	–64
Ortalama	893	1,332	1,331	9	8	6	–1	–2	–14	–23

Kaynak: Maddison (1995), Tablo 1.3'ten hesaplanmıştır.

ŞEKİL 2.1
55 Ülkenin Yer Aldığı Örneklemde
Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Endeksi (ABD=100)

Kaynak: Tablo 2.1'den düzenlenmiştir.

dan değerlendirildiğinde bu ülkeler hâlâ Afrika dışında dünyanın diğer bölgelerinden daha yoksuldurlar; refah düzeyleri ABD'nin tamamındaki refah düzeyinin yalnızca % 18'ine denk düşmektedir; gerçi bu oran büyük ölçüde Çin'in nüfusundan kaynaklanmaktadır.

Ancak ülkeler arasında zenginliğin dağılımı farklılık göstermeye devam etse de, Birleşmiş Milletler İnsani Kalkınma Endeksi'nin ölçtüğü kadarıyla dünya nüfusunun ortalama hayat koşulları geçen otuz yılda hızlı bir iyileşme göstermiştir. Bunun sebebi öncelikle eğitim fırsatlarının, sağlık standartlarının iyileşmesi, bu iyileşmenin doğrudan ortalama yaşam süresine yansımasıdır. Ortalama yaşam süresi, gelişmekte olan ülkelerde özellikle kadınlar açısından 1960'larda 46 yılken, 1993'te 62 yıla, 1997'de 64,4 yıla çıkmıştır.[12]

---

12 UNDP (1996: 18-19).

Küresel bir bakış açısı benimsediğimizde ya da belli ülkelerdeki gelişimini kıyaslamacı bir yaklaşımla incelediğimizde gelir dağılımındaki eşitsizlik farklı bir görünüm arz eder. Küresel bir bakış açıyla yaklaştığımızda, son otuz yılda zenginliğin dağılımında eşitsizliğin ve kutuplaşmanın derinleştiğini görüyoruz. UNDP'nin (United Nations Development Programme / Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı) 1996/1999 tarihli İnsani Kalkınma Raporları'na göre 1993'te 23 trilyon dolarlık küresel gayri safi yurtiçi hasılanın yalnızca 5 trilyon doları gelişmekte olan ülkelerden gelmekteydi; üstelik bu ülkelerin toplam nüfuslarının yaklaşık % 80'inin hesaba katılması koşuluyla. Dünya nüfusunun en yoksul % 20'lik kesimi, son otuz yılda küresel gelirdeki paylarının % 2,3'ten % 1,4'e gerilediğini görmüşlerdir. Bu arada en zengin % 20'lik kesimin geliri % 70'ten % 85'e çıkmıştır. Dünyanın en zengin % 20'lik kesiminin gelirinin, en yoksul % 20'lik kesimin gelirine oranı 1960'ta 30:1'ken, 1997'de 74:1'e yükselmiştir. 1994'te dünyanın 358 milyarderinin varlıkları dünya nüfusunun % 45'ini oluşturan ülkelerin yıllık gelirlerinin toplamını aşıyordu. Zenginliğin zirvedekilerin elinde toplanması, 1990'ların ikinci yarısında giderek hızlandı: 1994-1998 döneminde dünyanın en zengin 200 kişisinin toplam zenginliği 440 milyar dolardan 1 trilyon dolara çıktı. 1998'de dünyanın en zengin üç kişisinin servetleri, toplam 600 milyon kişinin yaşadığı, dünyanın en azgelişmiş 48 ülkesinin gayri safi milli hasılaları toplamından daha fazlaydı.[13] Sanayileşmiş ve gelişmekte olan dünyalar arasında kişi başına gelir farkı, 1960'ta 5 bin 700 dolarken, 1993'te 15 bin dolara yükseldi.[14] "1960 ile 1991 arasında, dünya nüfusunun en zengin beşte birlik kesimi dışındaki herkes gelirinin düştüğünü gördü; öyle ki 1991'e gelindiğinde dünya nüfusunun % 85'i en zengin % 20'lik kesimin gelirinin yalnızca % 15'ine sahipti; bu da dünyanın daha fazla kutuplaştığının başka bir göstergesidir."[15]

Diğer yandan dünyanın farklı bölgelerinde ülke içi eşitsizliğin

13 UNDP (1999: 37).
14 UNDP (1996: 2-3).
15 UNDP (1996: 13).

TABLO 2.2
1979 Sonrasında OECD Ülkelerinde
Gelir Eşitsizliğinde Meydana Gelen Değişim

		Gini Katsayısına Göre Yıllık Değişim[1]	
Ülke	Dönem	Nispî (%)	Kesin
Britanya	1979-95	1.80	0.22
İsveç	1979-94	1.68	0.38
Danimarka	1981-90	1.20	-
Avustralya	1981-89	1.16	0.34
Hollanda	1979-94	1.07	0.25
Japonya	1979-93	0.84	0.25
ABD	1979-95	0.79	0.35
Almanya[2]	1979-95	0.50	0.13
Fransa	1979-89	0.40	0.12
Norveç	1979-92	0.22	0.05
Kanada	1979-95	-0.02	0.00
Finlandiya	1979-94	-0.10	-0.02
İtalya	1980-91	-0.64	-0.58

1 Gini katsayısında nispi değişim olarak ölçülmüştür, artış eşitsizliğin arttığı anlamına gelir.
2 Batı Almanya.
Kaynak: Gottschalk ve Smeeding (1997) Mishel vd. tarafından hazırlanmıştır (1999: 374).

gelişiminde de kaydadeğer dengesizlikler görülür. Birkaç ülkeden örnek verecek olursak, gelir dağılımındaki eşitsizlik son yirmi yılda ABD,[16] Britanya,[17] Brezilya, Arjantin, Venezüella, Bolivya, Peru, Tayland ve Rusya'da;[18] 1980'lerde de Japonya,[19] Kanada, İsveç, Avustralya, Almanya[20] ve Meksika'da[21] derinleşti. Ama 1960-90 döneminde Hindistan, Malezya, Hong Kong, Singapur, Tayvan ve Güney Kore'de[22] geriledi. Ayrıca Deininger ve Squire'ın derlediği verilere göre,

16 Fischer vd. (1996).
17 Townsend (1993).
18 UNDP (1996).
19 Bauer ve Mason (1992).
20 Green vd. (1992).
21 Skezely (1995).
22 UNDP (1996).

1970'ler ile 1990'lar arasında dünyanın başlıca bölgelerinde, Gini katsayısına göre ölçülen gelir dağılımı eşitsizliği düzeyini karşılaştıracak olursak, gelir dağılımındaki eşitsizliğin 1990'da Doğu Avrupa'da daha yüksek olduğunu, Latin Amerika'da biraz yüksek olduğunu, ancak daha kapsamlı bir düzeyde değerlendirildiğinde bütün bölgelerde daha düşük olduğunu görürüz.[23] Gini katsayısı, 1990'lar boyunca Latin Amerika'nın genelinde 0.58 düzeyinde kalmıştır. Bu dönemde dünyanın başlıca bölgeleri arasında eşitsizlik düzeyinin en yüksek olduğu bölge Latin Amerika'dır.[24]

Ancak **Tablo 2.1**'de, farklı ülkelerde çeşitli eğilimlerin farklılaştığı gözlenmekle birlikte, 1970'lerin sonu ile 1990'ların ortası arasında OECD ülkelerinin çoğunda başat eğilimin, Gini katsayısındaki yıllık değişimle ölçülen gelir dağılımı eşitsizliğinin artması yönünde olduğu görülmektedir. Gelir dağılımındaki eşitsizliğin en hızlı arttığı ülke Britanya'dır. Ancak asıl çarpıcı olan, eşitsizliğin hızla yükseldiği diğer iki ülkenin kısa süre öncesine dek eşitlikçi toplumlar olan İsveç ve Danimarka olmasıdır. Düşük eşitsizlik düzeyinin hızla yükseldiği toplumlar kategorisine Japonya'yı da yerleştirirsek, bu gözlemden yola çıkarak ağ toplumunda eşitsizliğin artması yönünde yapısal bir eğilim olduğu varsayımında bulunabiliriz. Öte yandan çok gelişmiş bir ağ toplumu olan Finlandiya, İskandinav komşularında gözlenen eğilimi paylaşmaz; İtalya'da da eşitsizlik ciddi oranda düşmüştür. İspanya ve Portekiz'den veriler de tabloya eklenmiş olsaydı, buralarda da eşitsizliğin ılımlı düzeyde, istikrarlı bir çizgi izlediği görülürdü. Doğu Avrupa ve Bağımsız Devletler Topluluğu'ndaki geçiş ekonomileri 1990'larda, gelir dağılımı eşitsizliğinin tarihlerinde hiç olmadığı kadar derinleştiğini görmüşlerdir. 20. yüzyılın sonuna gelindiğinde, Rusya'da en zengin % 20'lik kesimin geliri, en yoksul % 20'lik kesimin gelirinin 11 katıydı.[25]

Ülke içi eşitsizliğin gelişiminde farklılıklar gözleniyorsa da, *yoksulluğun, özellikle de aşırı yoksulluğun artışı küresel bir olgu olarak*

23 Deininger ve Squire (1996: 584).
24 UNDP (1999: 39).
25 UNDP (1999: 36).

karşımıza çıkmaktadır (ancak Çin başta olmak üzere önemli bazı istisnalar vardır). Öyle ki, eşitsiz kalkınmanın hızlanması ve kanaatimce enformasyonel kapitalizmin özelliklerinden biri olarak insanların eşzamanlı olarak büyüme sürecine hem dahil olmaları hem bu süreçten dışlanmaları giderek kutuplaşmaya dönüşmekte, daha fazla sayıda insan sefaleti paylaşmaktadır. UNDP'ye göre:

> 1980'den bu yana, 15 ülkede ekonomik büyümede büyük bir artış gözlendi; bu ülkelerde toplam 1,5 milyarı bulan, dünya nüfusunun dörtte birini aşan nüfusun büyük bölümünün geliri hızla arttı. Ancak bu dönemde, ekonomik gerileme ya da durgunluk 100 ülkeyi etkiledi; yine dünya nüfusunun dörtte birini aşan bir oranda, 1,6 milyar kişinin gelirleri düştü. Bu 100 ülkenin 70'inde ortalama gelir, 1980'deki ortalama düzeyin gerisindedir; 43 ülkede de 1970'teki düzeyin gerisindedir. [Ayrıca] 1970-85 döneminde küresel gayri safi milli hasıla % 40 artmış, ancak yoksulların sayısı da % 17'lik bir artış göstermiştir. 1965-80 döneminde 200 milyondan fazla insan, kişi başına düşen gelirin gerilediğine tanık olurken, 1980-93 döneminde bir milyarı aşkın kişinin geliri azalmıştır.[26]

Aşırı yoksulluk sınırını günde 1 ABD doları harcamak olarak alırsak eğer, 1990'ların ortasında gelişmekte olan dünya nüfusunun % 33'lük bir kesimini oluşturan 1,3 milyar kişi sefalet içindeydi. Bu yoksullardan 550 milyonu Güney Asya'da, 215 milyonu Sahraaltı Afrikası'nda, 150 milyonu da Latin Amerika'da yaşıyordu.[27] ILO'nun günde 1 dolar harcamayı aşırı yoksulluk sınırı olarak kabul eden benzer bir tahminine göre, bu sınırın altında kalan kesimin nüfusa oranı, Sahraaltı Afrikası'nda 1985'te % 53,5'ten 1990'da % 54,4'e yükselmiş; Latin Amerika'da % 23'ten % 27,8'e çıkmış; Güney Asya'da % 61,1'den % 59'a gerilemiş; Doğu/Güneydoğu Asya'da (Çin hariç) da % 15,7'den % 14,7'ye inmiştir. UNDP'ye göre, 1987 ile 1993 arasında günlük gelirleri 1 doların altında olan insanların sayısı 100 milyon artarak 1,3 milyara ulaşmıştır. Günde 2 dolardan azını aşırı yoksulluk

26 UNDP (1996: 1-2).
27 UNDP (1996: 27).

sınırı olarak kabul edersek, bu sayıya bir milyar kişi daha eklememiz gerekir. Dolayısıyla binyıl sonunda insanlığın üçte biri aşkın bir kesimi, karnını doyuracak düzeyde ya da bu düzeyin altında yaşamaktaydı. Gelirdeki yoksullaşmanın yanı sıra, yoksulluğun başka boyutları da oldukça çarpıcıdır: 1990'ların ortasında yaklaşık 840 milyon kişi okuma yazma bilmiyordu; 1,2 milyardan fazla insan temiz su kaynaklarından yoksundu; 800 milyon kişi sağlık hizmetlerinden yararlanamıyordu; 800 milyondan fazla insan açlık içindeydi. En azgelişmiş ülkelerde –özellikle Sahraaltı Afrikası'nda– nüfusun yaklaşık üçte birinin 40 yaşını görmesi beklenmiyordu. Yoksulluğa en fazla maruz kalan kadınlar ve çocuklardı: Beş yaşın altında 160 milyon çocuk yetersiz besleniyordu, annenin ölüm oranıysa 100 bin doğumda 500'dü.[28] Yoksulluğun en yoğunlaştığı bölgeler kırsal kesimdi: 1990'da yoksulların kırsal nüfusa oranı Brezilya'da % 66, Peru'da % 72, Meksika'da % 43, Hindistan'da % 49, Filipinler'de % 54'tü.[29] Rusya, Bağımsız Devletler Topluluğu üyeleri ve Doğu Avrupa içinse, Dünya Bankası'nın Nisan 1999'da yayınladığı bir rapora göre günde 4 dolar olarak kabul edilen yoksulluk sınırının altında yaşayanların sayısı 147 milyondu. 1989'da bu sayı, 14 milyondu.

Öte yandan bazı ülkelerde, özellikle de Çin ve Şili'de, 1990'larda yoksulluk oranı ciddi ölçüde gerilemiştir. Çin'de bunun sebebi, yüksek ekonomik büyümeyle birlikte kırdan kente göçün artmasıdır. Şili'deyse bu durum, Pinochet'nin "mucize"sinin yoksulların oranını Şili nüfusunun % 43'üne indirmesinden sonra iktidara gelen ilk demokratik yönetimin izlediği bilinçli politikalardır.[30] Dolayısıyla yapısal eğilimlerin yanı sıra, yoksulluk aynı zamanda kamu politikalarının da bir sonucudur. 1980'ler ve 1990'larda hükümetlerin çoğu, tekno-ekonomik yeniden yapılanmaya sosyal güvenlikten daha fazla önem vermiştir. Sonuçta, 1980'ler ve 1990'ların başında gelişmekte olan ülkelerin birçoğunda da yoksulluk artmıştır. Yoksulluk sınırının altında kalan

28 ILO (1995: Tablo 13).
29 ILO (1994).
30 UNDP - Şili (1998).

ailelerin sayısı, Britanya'da % 60, Hollanda'da % 40 artmıştır. 1990'ların ortasında sanayileşmiş ülkelerin tamamında 100 milyon kişi yoksulluk sınırının altında yaşıyordu; bu insanların 5 milyonu da evsizdi.[31]

Dünyanın bütün bölgelerinde yapısal bir eğilim olarak karşımıza çıkan yoksulluğa, küresel finans piyasalarının hassasiyetinden kaynaklanan ekonomik krizlerin birden yoksulluğa yol açmasını da eklememiz gerekir. 1997-98 dönemindeki Asya kriziyle Endonezya'da 40 milyon kişi, başka bir deyişle nüfusun % 20'si daha, yoksulluğa sürüklenmiş; Kore'de 5,5 milyon kişi, Tayland'da 6,7 milyon kişi daha, yoksulluk sınırının altına düşmüştür. Piyasalar ve ihracat görece kısa bir zamanda toparlansa da (1997-98 krizinden etkilenen Asya ekonomilerinin çoğunda yaklaşık iki yılda), istihdam, gelir düzeyi ve sosyal yardımlarda daha uzunca bir süre sıkıntı yaşanır. 1973'ten bu yana 80'den fazla ülkede 300'ü aşkın ekonomik krize ilişkin bir analiz, üretimdeki büyümenin kriz öncesi düzeye ortalama bir yılda geri döndüğünü göstermektedir. Ancak reel ücretlerde ve istihdamda artışın iyileşmesi dört yılı bulmaktadır. Gelir dağılımındaki bozukluk ortalama üç yıl devam etmekte, beşinci yılın sonunda kriz öncesi düzeye geri dönmektedir.[32] Tabii bütün bunlar, bahsedilen üç ilâ beş yıllık dönemde başka bir kriz olmayacağı varsayımına dayanmaktadır.

Böylece, geneli değerlendirdiğimizde, karşılaştırmalı istatistiklere çok kabaca yansıyan bir süreçle, *ekonomik kalkınmayla azgelişmişliğin, sosyal kapsanmayla sosyal dışlanmışlığın eşzamanlı olarak yaşanmasının, enformasyonel/küresel kapitalizmin yükselişine damgasını vurduğunu söyleyebiliriz.* Zenginliğin dağılımında küresel düzeyde bir kutuplaşma söz konusudur; yurtiçi gelir dağılımındaki eşitsizlik ülkelere göre farklılık gösterse de, eşitsizliğin artması yönünde başat bir eğilim vardır; dünya genelinde, gelişmiş ve gelişmekte olan birçok ülkede –ama hepsinde değil– yoksulluk ve sefaletin ciddi biçimde arttığı gözlenmektedir. Ancak sosyal dışlanma izleklerini, bunların gerisinde-

31 UNDP (1997: 24, 1999: 37).
32 UNDP (1999: 40).

ki etkenleri, onları yaratan süreçlerin niteliklerini analiz ederek daha yakından incelememiz gerekiyor.

AFRİKA'NIN İNSANLIKTAN ÇIKMASI[33]

20. yüzyılın son çeyreğinde enformasyonel/küresel kapitalizmin yükselişi ile Afrika ekonomilerinin çöküşü, kıtadaki devletlerin çözülmesi ve toplumların çoğunun parçalanması aynı döneme denk gelmiştir. Sonuçta binyılın sonunda açlık, salgın hastalıklar, şiddet, iç savaşlar, katliamlar, kitlesel göçler, toplumsal ve siyasi kaos, muhtemelen insanlığın ortak anası Lucy'nin doğup büyüdüğü toprakların en göze çarpan özelliği olup çıkmıştır. Bu tarihsel rastlantının gerisinde yapısal ve toplumsal bir nedensellik ilişkisi bulunduğunu savunuyorum. İzleyen sayfalarda da, Afrika halkını ve hatta içimizde bir yerlerde hepimizi insanlıktan men eden bir sürecin oluşumunda ekonomi, teknoloji, toplum ve siyasetin nasıl karmaşık bir etkileşim içinde olduğunu göstermeye çalışacağım.

Enformasyonel/Küresel Ekonomide Sahraaltı Afrikası'nın Marjinalleşmesi ve Seçici Bütünleşmesi

20. yüzyılın son yirmi yılında, dünyanın büyük bölümünde dinamik, küresel bir ekonomi kurulurken, Sahraaltı Afrikası ticaret, yatırımlar, üretim ve tüketimde, dünyanın başka bölgelerine kıyasla konumunun ciddi bir biçimde gerilediğine ve 1980-95 döneminde kişi başına gayri safi yurtiçi hasılanın düştüğüne tanık oldu (**Tablo 2.3**). 1990'ların başında toplam nüfusları 500 milyonu bulan 45 ülkenin ihracat gelirleri toplamı, yalnızca 36 milyar dolardı; oysa 1980'de bu toplam 50 mil-

---

33 Burada sunulan analiz özellikle Sahraaltı Afrikası'yla ilgilidir, Güney Afrika ve Botwana özel vakalar olduğu için onları kapsamaz. Bu bölümde Afrika'dan bahsederken, uluslararası kurumlar tarafından tanımlandığı biçimiyle, Güney Afrika ve Botswana'yı dışarıda bırakan bu sosyo-ekonomik birimi anlatıyor olacağım. Güney Afrika'yı bu bölümün sonunda, bölgenin genel kalkınmasında oynayabileceği rolü analiz ederken ele alacağım. Elmas madenciliği ve ihracatında (Rusya'dan sonra elmas üretiminde ikinci sırada gelir) uzmanlaşmış ve ekonomisi Güney Afrika ekonomisiyle iç içe geçmiş olduğu için Botswana'ya değinmeyeceğim, bölgenin geri kalanıyla yapacağımız bir kıyaslama yanıltıcı olacaktır.

TABLO 2.3
Gelişmekte Olan Ekonomilerde Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1980-96)

	Yıllık Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Büyümesi Oranı (%)				Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (1988, dolar)			
	1981-90	1991-95	1995[a]	1996[b]	1980	1990	1995[a]	1996[b]
Gelişmekte olan ekonomiler	1.0	2.9	3.3	4.0	770	858	988	1,028
Latin Amerika	–0.9	0.8	–0.9	0.75	2,148	2,008	2,092	2,106
Afrika	–0.9	–1.3	0.0	1.5	721	700	657	667
Batı Asya	–5.3	–0.6	0.4	0.25	5,736	3,423	3,328	3,335
Güneydoğu Asya	3.9	4.0	5.0	6.0	460	674	817	865
Çin	7.5	10.2	9.1	8.0	202	411	664	716
Daha az gelişmiş ülkeler	–0.5	–0.9	0.4	1.75	261	249	238	243

a Öngörülen
b Tahmin edilen
Kaynak: BM/DESIPA.

yar dolardı. 1990'ların başındaki bu rakam, aynı dönemde Hong Kong'un yaptığı ihracatın yarısından azına denktir. Tarihsel bir perspektifle, 1870 ile 1970 arasında, Afrika'nın sömürge yönetimleri altında kapitalist ekonomiyle bütünleştiği dönemde, Afrika ülkelerinin ihracatı hızla artmış ve kalkınmakta olan ülkelerin toplam ihracatındaki payları da yükselmişti. 1950'de Afrika'nın, dünya ticaretindeki payı % 3'tü; 1990'da ise % 1,1.[34] 1980'de dünya ihracatının % 3,1'i Afrika'ya akıyordu; 1995'te ise % 1,5'i. Dünyanın Afrika'dan yaptığı ithalat ise 1980'de % 3,7'yken 1995'te % 1,4'e düştü.[35]

Ayrıca, Afrika'nın ihracatı temel mallarla (bütün ihracatın % 92'si), özellikle de tarımsal ihracatla (1989-90 döneminde ihracat gelirlerinin % 76'sını oluşturuyordu) sınırlı kaldı. Tarımsal ihracat da giderek, kahve ve kakao gibi birkaç üründe yoğunlaşıyordu; 1989-90 döneminde bu sektörde ihracat gelirlerinin % 40'ı bu iki üründen elde ediliyordu. Mamul mal ihracatının toplam ihracata oranı 1965'te % 7,8'ken 1985'te % 5,9'a geriledi; aynı dönemde bu oran Batı Asya'da % 3'ten % 8,2'ye, Güney/Güneydoğu Asya'da % 28,3'ten % 58,5'e, Latin Amerika'da % 5,2'den % 18,6'ya çıktı.[36] 1970'lerin ortalarından beri temel malların fiyatlarında sıkıntı yaşandığından, ihracat yapısının bir sonucu olarak ticaretin gerilemesi, Afrika'nın, ekonomilerin dışa açılmasına dayanarak büyümesini son derece zorlaştırdı. Hatta Simon ve diğerlerine göre IMF/Dünya Bankası'nın ihracat performansını artırmak için önerdiği iyileştirme politikaları, aslında pamuk ve bakır gibi temel mallara bağımlılığı artırdı; ayrıca bazı ülkelerin, temel mal fiyatlarının uzun vadede katmadeğeri daha yüksek mallar ve hizmetlere göre gerilemesinin yıpratıcı etkilerini azaltmak amacıyla, ekonomilerini çeşitlendirme yönünde sarf ettiği çabaları da baltaladı.[37] Geneli değerlendirecek olursak, 1985-1994 döneminde Afrika ülkelerinin birçoğunda ticaret ciddi ölçüde geriledi (bkz. **Tablo 2.4** ve **2.7**).

34 Svedberg (1993).
35 BM (1996: 318-19).
36 Riddell (1993: 222-3).
37 Simon vd. (1995).

TABLO 2.4
Dünyada, Azgelişmiş Ülkelerde ve Afrika'nın Sahraaltı Bölgesinde İhracat Değerleri, 1950-1990

Bölge	1950	1960	1970	1980	1990
	Milyar ABD Doları				
Dünya	60.7	129.1	315.1	2,002.0	3,415.3
Azgelişmiş ülkeler	18.9	28.3	57.9	573.3	738.0
Sahraaltı Afrikası	2.0	3.8	8.0	49.4	36.8
	Azgelişmiş Ülkelerin Payı (%)				
Dünya ihracatı	31.1	21.9	18.4	28.6	21.6
	Sahraaltı Afrikası'nın Payı (%)				
Dünya ihracatı	3.3	2.9	2.5	2.5	1.1
Azgelişmiş ülkelerin ihracatı	10.6	13.4	13.8	8.6	5.0

Kaynak: UNCTAD 1979, 1989 ve 1991, Tablo 1.1; Simon vd. tarafından hazırlanmıştır (1995).

Öte yandan zayıf iç piyasalar, ithal ikameci sanayileşmeyi, hatta iç piyasaya yönelik tarımsal üretimi sürdüremedi. 1965 ile 1989 arasında, toplam imalat katmadeğerinin gayri safi yurtiçi hasılaya oranı % 11'in üstüne çıkmadı; aynı dönemde gelişmekte olan bütün ülkelerde bu oran % 20'den % 30'a yükselmişti.[38] Tarımsal üretim, nüfusun % 3 düzeyinde olan yıllık büyüme oranının gerisindeydi. Böylece 1980'lerin başından itibaren gıda ithalatı her yıl % 10 düzeyinde arttı.[39] Tablo 2.8, Afrika ekonomisinin 1973'ten bu yana tarım, sanayi ve hizmetlerde dünyanın başka bütün bölgelerinden daha düşük bir hızda gerilediğini göstermektedir. 1960'lardaki hızlı büyümenin, 1970'lerdeki ılımlı gelişmenin ardından 1980'lerde sanayinin çöküşü özellikle dikkat çekicidir. Öyle görünüyor ki, tam da teknolojik yenilenme ve ihracata odaklı sanayileşmenin, başka gelişmekte olan ülkeler de dahil dünyanın büyük bölümüne damgasını vurduğu bir dönemde, Afrika'nın sanayileşmesi krize girmiştir.

Bu koşullar altında Afrika ülkelerinin çoğunun ayakta kalması, uluslararası yardımlara ve dış borçlara bağlı hale gelmiştir. Büyük öl-

38 Riddell (1993: 22-3).
39 Simon vd. (1995: 22).

TABLO 2.5
İhracatın Yapısı (Payların Oranı), 1990

Bölge	Yakacak, Maden ve Metaller	Diğer Birincil Hammaddeler	Makina ve Ulaşım Donanımı	Diğer İmalat Ürünleri	Tekstil ve Giyim
Sahraaltı Afrikası	63	29	1	7	1
Doğu Asya ve Pasifik	13	18	22	47	19
Güney Asya	6	24	5	65	33
Avrupa	9	16	27	47	16
Ortadoğu ve Kuzey Afrika	75	12	1	15	4
Latin Amerika ve Karayipler	38	29	11	21	3
Az ve orta gelirli ülkeler	31	20	15	35	12
Az gelirli ülkeler	27	20	9	45	21

Adı geçen ülkelerin ihracattaki payları % olarak verilmiştir; veriler akış miktarına göre değerlendirilmiştir; bütün Sahraaltı bölgesi şu istisnalar hariç düşük gelir kategorisinde sınıflanmıştır: (a) Düşük orta gelirli ülkeler: Zimbabve, Senegal, Fildişi Sahili, Kamerun, Kongo, Botsvana, Angola, Namibya; (b) Üst orta gelirli ülkeler: Güney Afrika, Gabon; az gelirliler Hindistan ve Çin'i de kapsamaktadır.
Kaynak: Dünya Bankası (1992), *1992 Dünya Gelişme Raporu;* Simon vd. tarafından düzenlenmiştir (1995).

TABLO 2.6
Sahraaltı Afrikasının Dünya Çapında Başlıca Ürün Kategorilerinde İhracattaki Payı

	Dünya İhracatında Ürün Kategorisi Payı		Dünya İhracatında Sahraaltı Afrikasının Payı		Sahraaltı Afrikası İhracatında Ürün Kategorisi Payı	
Ürün Kategorisi	1970	1988	1970	1988	1970	1988
Hampetrol (SITC 331)	5.3	6.0	6.5	6.9	14.0	34.5
Petrol dışı ürünler (SITC 0-9, 331 hariç)	94.7	94.0	2.2	0.8	86.0	65.5
Birincil hammaddeler[a] (petrol dışı)	25.9	16.3	7.0	3.7	73.8	50.4
Tarım ürünleri	7.0	2.8	6.3	3.6	12.3	8.2
Madenler ve cevherler	7.5	3.8	9.7	4.2	30.0	14.6
18 IPC ürünü[b]	9.1	4.3	16.1	10.0	59.1	35.6

(a) Uluslararası Standart Ticaret Sınıflaması (SITC), 0,1, 2–(233,244, 266, 267), 4, 68 ve 522.56.
(b) UNCTAD'ın (Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı) IPC (Bütünleştirilmiş Ürün Programı) olarak belirledikleri: Muz, kakao, kahve, pamuk ve pamuk ipliği, sert lifli bitkiler ve ürünleri, kenevir ve ürünleri, sığır eti, kauçuk, şeker, çay, tropik kereste, bitkisel yağlar ve tohumları, boksit, bakır, demir cevheri, manganez, fosfat ve kalay.
Kaynak: UNCTAD'ın 1984, 1986, 1988 ve 1989 verilerinden alınmıştır; UNCTAD'ın 1980 yılı 1.1 ve 1.2 no'lu tablolarından Simon vd. tarafından düzenlenmiştir (1995).

çüde hükümetlerden, ama aynı zamanda insani yardım örgütlerinden akan yardımlar, Afrika'nın siyasi ekonomisinin temel bir ögesi haline gelmiştir. 1990'da Afrika, tüm dünyadaki yardımların % 30'unu alıyordu. 1994'te uluslararası yardımlar, Afrika gayri safi milli hasılasının % 12,4'ünü oluşturuyordu; düşük ve orta gelir düzeyindeki ülkelerin tamamı içinse bu oran % 1,1'di.[40] Birkaç ülkede, dış yardımların gayri safi milli hasılada ciddi bir payı vardır (örneğin Mozambik'te % 65,7, Somali'de % 45,9).[41]

1980'lerde çöken Afrika ekonomilerini kurtarmak için büyük bir yabancı kredi akışı yaşandı (kredilerin çoğu hükümetlerden ve

40 IBRD (1996).
41 Simon vd. (1995).

TABLO 2.7
Seçilmiş Afrika Ülkelerinde Ticaret Koşulları, 1985-94

	Ticaret Hadleri (1987=100)	
Bölge	1985	1994
Burkina Faso	103	103
Burundi	133	52
Kamerun	113	79
Çad	99	103
Kongo	150	93
Fildişi Sahili	109	81
Etiyopya	119	74
Gambiya	137	111
Kenya	124	80
Madagaskar	124	82
Malawi	99	87
Mali	100	103
Mozambik	113	124
Nijer	91	101
Nijerya	167	86
Ruanda	136	75
Senegal	107	107
Sierra Leone	109	89
Tanzanya	126	83
Togo	139	90
Uganda	149	58
Zimbabve	100	84

Kaynak: IBRD (1986), tablo 3, s.192.

uluslararası kurumlardan geliyor ya da bu kurumlarca destekleniyordu). Sonuçta Afrika dünyanın en borçlu bölgesi haline geldi. Toplam dış borcun gayri safi milli hasılaya oranı 1980'de % 30,6'yken, 1994'te % 78,7'ye çıktı;[42] ihracata oranıysa 1980'de % 97'yken, 1990'da % 324'e çıktı.[43]

Böyle bir borcun geri ödenemeyeceği genellikle teslim edildiğin-

42 IBRD (1996).
43 Simon vd. (1995: 25).

TABLO 2.8
Sektörel Büyüme Oranları (Katmadeğerde Ortalama Yıllık Artış), 1965-89

Ülke Grupları	Tarım			Endüstri			Hizmetler		
	1965-73	1973-80	1980-89	1965-73	1973-80	1980-89	1965-73	1973-80	1980-89
Az gelirli ülkeler	2.9	1.8	4.3	10.7	7.0	8.7	6.3	5.3	*6.1*
Orta gelirli ülkeler	3.2	3.0	*2.7*	8.0	4.0	3.2	7.6	6.3	*3.1*
Çok borçlu orta gelirli ülkeler	3.1	3.6	*2.7*	6.8	5.4	1.0	7.2	5.4	*1.7*
Sahraaltı Afrikası	2.2	-0.3	*1.8*	13.9	4.2	-0.2	4.1	3.1	*1.5*
Doğu Asya	3.2	2.5	5.3	12.7	9.2	10.3	10.5	7.3	7.9
Güney Asya	3.1	2.2	2.7	3.9	5.6	7.2	4.0	5.3	*6.1*
Latin Amerika ve Karayipler	3.0	3.7	*2.5*	6.8	5.1	1.1	7.3	5.4	*1.7*

1980-89 sütunda italik olarak yazılmış değerler on yıllık dönemin tamamını kapsamamaktadır.
Kaynak: Dünya Bankası (1990) "Dünya Kalkınma Raporu 1990", s.162; Simon vd. tarafından hazırlanmıştır.

den, borç veren hükümetler, uluslararası kurumlar Afrika ülkelerine ekonomik değişim programları dayatmak için bu mali bağımlılığı kullandılar; borçların kısmen silinmesine ya da geri ödeme planının yeniden müzakere edilmesine karşılık onların bu politikaları uygulamasını şart koştular. Bu değişim politikalarının Afrika'nın siyasi ekonomisi bağlamındaki gerçek etkilerini daha sonra tartışacağım.

Doğrudan yabancı yatırım da, dünya çapında büyüme gösterdiği bir dönemde Afrika'yı es geçmektedir. Collier bu konuda şöyle der:

> Son on yılda gelişmekte olan ülkelere yapılan doğrudan özel yatırımlar her yıl 200 milyar dolar civarında büyük bir artış gösterse de, Afrika'nın payı önemsiz boyutlara inmiştir: Bugünkü tahminlere göre bu akışın % 1'inden daha azı Sahraaltı Afrikası'na gitmektedir. Bu düzey bile gerilemektedir: Reel terimlerle 1992'de bu meblağ, 1985'teki akıştan daha azdır; kıtanın büyük bölümünün yaşadığı ekonomik bunalımın uç noktası da budur.[44]

Simon ve diğerleri de, hem mutlak hem de göreli terimler bakımından değerlendirildiğinde 1980'ler ve 1990'ların başında Afrika'ya doğrudan yabancı yatırımın gerilediğini, 1992'de gelişmekte olan ülkelere yapılan doğrudan yabancı yatırım oranının % 6'sına denk düştüğünü belirtmektedir. 1970'lerde Afrika, Britanya'nın dünya çapındaki doğrudan yatırımlarında % 4'lük pay sahibiyken, bu oran 1986'da % 0,5'e düşmüştür.[45]

Afrika'nın küresel ekonomide böyle marjinalleşmesinin gerekçeleri, siyasi liderlerin yanı sıra uzmanlar arasında da hararetli tartışmalara konu olmuştur. Paul Collier doğu Afrika'da 150 yabancı işletmenin yöneticileriyle yaptığı görüşmelerin sonucuna dayanarak birçok nedene dayalı bir yorum sunuyor.[46] Collier'ın yorumu üç başlık altında özetlenebilir: Güvenilmez bir kurumsal ortam; insani sermayenin yanı sıra üretim ve iletişim altyapısından yoksunluk; devlet bürokrasi-

44 Collier (1995: 542).
45 Simon vd. (1995: 28).
46 Collier (1995).

siyle işbirliği yaptıkları için kayırılan yerel işletmelerin korunması uğruna ihracatı ve yatırımları cezalandıran yanlış ekonomik politikalar. Bütün bunlar bir arada değerlendirildiğinde Afrika'ya yatırım yapmak, en cüretkâr kapitalistleri bile korkutan son derece riskli bir girişimdir. Yeni küresel ekonomide rekabet etme gücünden yoksun olan Afrika ülkelerinin çoğu, yerel sermaye birikimine zemin sunmayan küçük iç piyasalardır.

Ancak küresel ağlarda Afrika'nın tamamı marjinalleşmemiştir. Petrol, altın, elmas, metaller gibi değerli kaynakların ihracı sürmektedir. Bu kalemlerin ihracatı Botswana'da ciddi bir ekonomik büyüme sağlamış, Nijerya gibi öbür ülkelere de kaydadeğer gelir getirmiştir. Sorun hükümetlerden gelen uluslararası yardımların yanı sıra, bu kaynaklardan elde edilen gelirin de kullanımıdır.[47] Birçok ülkede küçük ama zengin bir bürokratlar sınıfının, Batı kaynaklı gıda ürünleri ve uluslararası marka olmuş giyim kuşam ürünleri dahil pahalı ithal malları yüksek düzeyde tükettiği görülmektedir.[48] Yalnızca birkaç zengin bireyin yararına, Afrika ülkelerinden kişisel hesaplara ve kârlı uluslararası yatırımlara giden sermaye akışları, ciddi ölçüde bir özel birikimin ve zenginliğin üretildikleri ülkelere yatırım olarak dönmediğine kanıttır.[49] Dolayısıyla Afrika'da sermayenin, zengin piyasaların, kâr getiren ihracatın ancak küçük kesimlerinin, küresel sermaye, mal ve hizmet ağlarıyla seçici bir biçimde bütünleşmesi söz konusudur; ekonominin büyük bölümü, nüfusun büyük çoğunluğu karın tokluğu ile vahşi yağmalar arasında, kendi kaderlerine terk edilmiştir.[50]

Üstelik Afrikalı işletmelerin küresel ekonomide rekabet etmesi zor olsa da, küresel ekonomiyle mevcut bağlantılar Afrika'da geleneksel sektörlerin derinlerine sızmıştır. Böylece, uluslararası piyasalara pazarlamak için nafile bir çabayla gelir getirecek bazı ürünlerde uzmanlaşmanın ve ihracata yönelik tarıma geçişin bir sonucu olarak, birçok

47 Yansane (1996).
48 Ekholm-Friedman (1993).
49 Jackson ve Rosberg (1994); Collier (1995).
50 Blomstrom ve Lundhal (1993); Simon vd. (1995).

Afrika ülkesinde yerel piyasaları doyurmaya yönelik tarımsal üretim, gıda üretimi bunalıma girmiştir.[51] Bu yüzden küresel olarak marjinal olan şey, Afrika'da hâlâ merkezi önemdedir ve geleneksel ekonomik biçimlerin bozulmasını fiilen etkilemektedir.[52] Bu anlamda, Afrika küresel ekonominin dışında değildir. Aksine, sınırlı miktarda mal ihracatı, değerli kaynakların spekülatif yollardan sahiplenilmesi, yurtdışına mali transferler ve ithal malların asalakça tüketimi gibi bağlar Afrika'yı bir yandan küresel ekonomiyle kısmen birleştirirken, bir yandan da kıtanın küresel ekonomiye eklemlenmesini engellemektedir.

Enformasyon teknolojisi devriminin başka yerlerde üretimin, yönetimin ve iletişimin altyapısını değiştirdiği tarihsel bir dönüm noktasında, Afrika'ya yatırım yapılmamasının sonucu, Afrika şirketleri ve emeğinin dünyanın büyük bölümüne damgasını vuran yeni ekonominin işleyişinden kopması, Afrikalı elitlerinse küresel zenginlik, iktidar, enformasyon ve iletişim ağlarına bağlanması olmuştur.

Enformasyon Çağının Şafağmda Afrika'da Teknolojik Ayrımcılık

Enformasyon teknolojisi, enformasyon teknolojisini kullanma ve ona uyarlanma becerisi, günümüzde zenginlik, iktidar ve bilgi üretmenin, bunlara ulaşmanın başlıca unsurudur (bkz. Birinci Cilt İkinci ve Üçüncü Bölümler). Afrika ekonomileri ve toplumlarını es geçerek, doğrudan küresel ağlarla birleşen, finans ve uluslararası yönetimle ilgili birkaç bağlantı noktasını dışarda tutacak olursak eğer, Afrika (Güney Afrika istisna olmak üzere) şimdilik enformasyon teknolojisi devriminden dışlanmıştır.

Afrika bugüne dek dünyanın en az bilgisayarlaşmış bölgesi değildir yalnızca; aynı zamanda bilgisayarların kullanılacağı asgari altyapıdan da yoksundur. Öyle ki bu durum, ülkelere ve bölgelere elektronik teçhizat sağlama yönündeki çabaları saçmalaştırmaktadır.[53] Çünkü elektronik çağına geçmeden önce Afrika'nın güvenilir elektrik kay-

---

51 Jamal (1995).

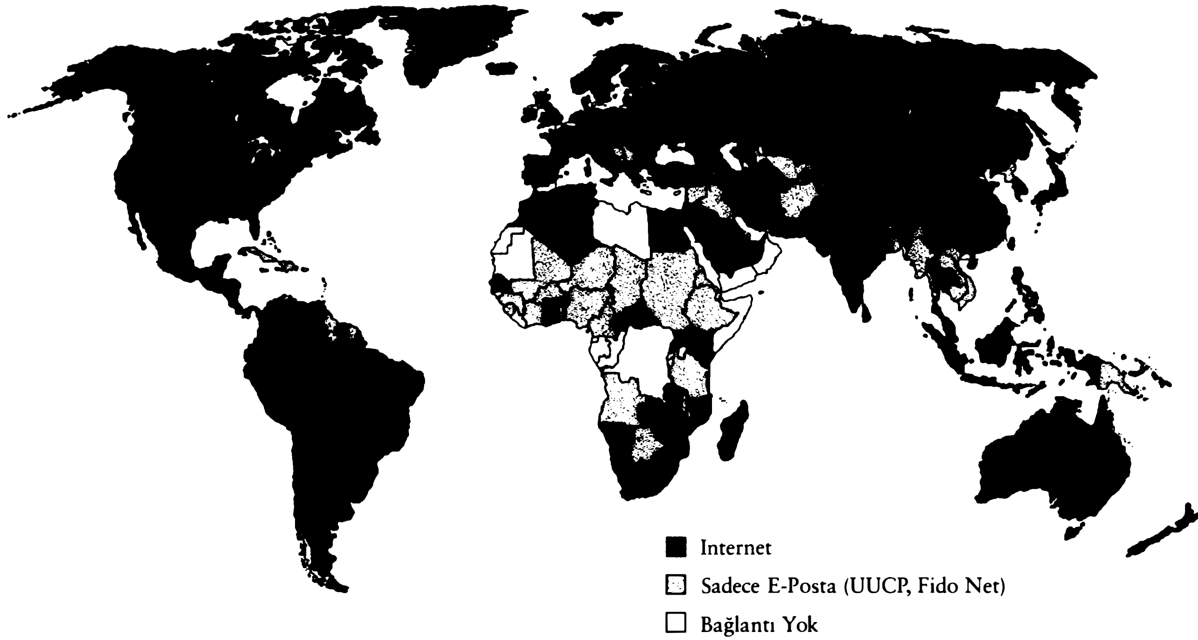
52 Callaghy ve Ravenhill (1993).

53 Odedra vd. (1993); Jensen (1995); Heeks (1996).

naklarına gereksinimi vardır: 1971-1993 döneminde Afrika'da ticari amaçlarla enerji kullanımı kişi başına 252 kilovattan 288 kilovata çıktı. Oysa gelişmekte olan ülkelerin tamamında bu tüketim ikiye katlanarak 255 kilovattan 536 kilovata yükseldi. 1991'de sanayileşmiş ülkelerde kişi başına elektrik tüketimi 4 bin 589 kilovattı.[54] Ayrıca enformasyon çağında bilgisayar kullanımının önemli bir yönü, ağlara bağlanabilmektir; bu da telekomünikasyon altyapısına ve ağ bağlantılarına dayalıdır. Günümüz dünya standartlarıyla karşılaştırıldığında Afrika'da telekomünikasyon yetersizdir. Manhattan ya da Tokyo'daki telefon hatlarının sayısı, Sahraaltı Afrikası'ndakilerin toplamından fazladır. 1991'de Afrika'da 100 kişiye bir telefon hattı düşüyordu, gelişmekte olan ülkelerin tamamında 2,3, sanayileşmiş ülkelerde 37,2 hat düşüyordu. 1994'te dünya çapında telefon hatlarının yalnızca % 2'si Afrika'dadır.[55] Telekomünikasyonun gelişmesinin önündeki engellerden bazıları hükümet bürokrasilerinden ve ulusal şirketlerin tekelini koruma politikalarından kaynaklanmaktadır. Bu tür politikalar modernleşmeyi yavaşlatmıştır. Herhangi bir telefon aygıtı bağlamak için ulusal telefon operatörlerinden izin almak gerekir. Telekomünikasyon cihazlarının ithali pahalıdır ve akıbeti belirsizdir; çünkü genelde gümrükte "kaybolurlar."[56] Afrika Birliği Örgütü, Afrika'da telekomünikasyon politikasını koordine etmek amacıyla Pan Afrika Telekomünikasyon Birliği'ni kurmuştu, ne var ki Mobutu'nun ısrarı üzerine koordinasyon merkezinin Zaire'de kurulması kararı, bu örgütün etkili bir biçimde çalışmasını engelledi; çünkü Zaire, telekomünikasyon ağlarının hayli zayıf olduğu ülkelerden biriydi. Uluslararası bant genişliği yetersiz olduğu ve Afrika ülkeleriyle arasında bağlantı bulunmadığı için internete erişim çok sınırlıydı. 1995'te Afrika ülkelerinin yarısının internet bağlantısı yoktu; Afrika büyük ölçüde dünyanın iletişim ağlarından kopuk bölgesiydi (bkz. **Şekil 2.2**). Asıl önemli noktalardan biri de, 1996'da 22 Afrika başkentinin internet bağlantısının olması, ama

54 UNDP (1996: 183).
55 Hall (1995); Jensen (1995); UNDP (1996: 167).
56 Adam (1996).

ŞEKİL 2.2
Dünya Üzerinde İnternet Ağının Dağılımı

internet erişiminin başkent dışında da sağlanabildiği bir tek ülkenin (Senegal) bulunmasıydı.[57] Dolayısıyla bazı idari merkezlerin internet bağlantısı olsa da, ülkelerin geneli internet erişiminden yoksundu.

Fiziksel altyapının geri bir düzeyde bulunmasına, enformasyon teknolojisini işletecek insani becerilerin tümüyle yetersiz olduğunu da eklememiz gerek. Afrika'nın enformasyon teknolojisini yakından izleyen Mayuri Odedra, şöyle yazmıştı:

> Sahraaltı Afrikası sistem analizi, programlama, bakım ve danışmanlık dahil bütün alanlarda, temel kullanımdan yönetimlere dek bütün işleyişsel alanlarda bilgisayar becerilerinden yoksundur. Birçok ülkede, insanlara gerekli becerileri kazandırmaya yönelik eğitim tesisleri bulunmuyor. Mevcut eğitim merkezleri de talebi karşılayabilmiş değil. Nijerya, Malawi, Zimbabwe gibi sayıları bir elin parmaklarını geçmeyen birkaç ülkede, öğrenciye bilgisayar biliminde bir derece kazandıran üniversiteler var. Diğer ülkelerdeki eğitim programları yalnızca diploma ve sertifika veriyor. Personelin eğitimden ve beceriden yoksun olması sonucu, bilgisayar kullanıcısı örgütlenmeler de yabancı insanları işe almak zorunda kalıyor; yabancılar da yerel örgütlenmeler konusunda yeterince bilgi sahibi olmadıkları için sonuçta zayıf sistemler tasarlıyorlar.[58]

Afrika'da bilgisayar kullanımına bakıldığında, bilgisayar yardımıyla karar oluşturma imkânından pek az yararlanıldığı, genellikle verilerin işlenmesi gibi rutin işlere ağırlık verildiği gözleniyor. Afrika ekonomilerinin başat gücü olan kamu kesimi, modernleşme ideolojisinin ve/veya yabancı bilgisayar şirketlerinin mali ayartmalarının sebep olduğu "kör bilgisayarlaşma"yla işlemekte ve kurulmuş bilgisayar gücünü aslında ilgili enformasyonun işlenmesinde kullanmamaktadır. Yasal düzenlemeler sıklıkla bilgisayar teçhizatının kamu kesimi tarafından gerçekleştirilecek merkezî alımlara tabi olmasını dayatmakta, bağımsız ithalatı kırmak amacıyla özel şirketleri vergilendirmektedir. Afrika'nın sınırlı düzeyde bilgisayarlaşması, ekonominin ya da kamu kesiminin

57 Jensen (1995).
58 Odedra vd. (1993: 1-2).

ihtiyaçlarıyla alakası olmayan bürokratlar için yeni bir para kazanma kaynağı haline gelmiştir.[59] 1980'lerde Afrika'ya getirilen bilgisayarların yarısı yardımlarla bağışlanmıştı; çoğu teknolojik bakımdan modası geçmiş cihazlardı. Öyle ki uzmanlar Afrika'nın hızlı gelişen teknolojik devrimle modası geçen cihazların atık merkezi haline geldiği kanısındadır. Afrika'daki özel bilgisayar piyasası ise, genellikle bakım ve destek hizmeti güvencesi veren çokuluslu şirketlerin hakimiyetindedir. Sistemlerin çoğu, artık rafa kaldırılmış eski ürünlerdir; dolayısıyla yerel kullanıcılar bu sistemleri nasıl işleteceklerine dair biraz bilgi sahibi olsalar da, sistemlerin programlanması ya da onarılmasına ilişkin yerel düzeyde bilgi sahibi olunduğunu söylemek zordur. Yerli birkaç yazılım şirketi de yalnızca küçük programlama işleri almaktadır.[60]

Dünyanın geri kalan kısmında teknolojik değişimin hızlandığı bir dönemde teknolojik bağımlılık ve gelişmemişlik, Afrika'nın imalatta ya da ileri hizmetlerde uluslararası rekabete girmesini engellemektedir. Ümit vaat eden turizm sektörü gibi, bilgi işlemin verimli bir biçimde kullanılmasına dayalı faaliyetler de, piyasada enformasyonu kontrol ederek turistlerin aslanlardan aldığı paydan aslan payını alan uluslararası tur operatörleri ve seyahat acentalarının denetimine girmiştir. Afrika'nın ihracatının büyük bölümünü oluşturan, tarım ürünleri ve maden ihracatı bile giderek, ileri tarımsal üretime yönelik elektronik teçhizat ve kimyasal/biyoteknolojik girdilerin yanı sıra, uluslararası işlemlerin yönetimine bağımlı hale gelmiştir. Afrika ülkelerinin ileri teknolojik teçhizat ve uygulama bilgisi üretimi/kullanımındaki yetersizliğinden ötürü, ticaret dengeleri sürdürülemez hale gelmiştir; çünkü teknoloji yoğun mal ve hizmetlerin katmadeğeri hammadde ve tarım ürünlerinin değerine kıyasla giderek artmakta, bu durum Afrika ülkelerinin mal üretim sistemlerini işler halde tutmak için gerekli girdileri ithal etme kapasitesini sınırlamaktadır. Teknolojik değişimde atılan her ileri adımla, Afrika, enformasyonel/küresel ekonomide giderek marjinalleşirken rekabet gücü de gerilemektedir. Enformasyon çağının

59 Bates (1988: 352).
60 Woherem (1994); Heeks (1996).

şafağında Afrika'nın enformasyondan kopması, yağmacı devletin politikalarıyla etkisi artan yeni bağımlılık kalıplarının kıtada açtığı en kalıcı yaralardan biri olabilir.

Yağmacı Devlet

Öyle görünüyor ki, Afrika ulus-devletlerinin kendi ekonomileri ve toplumları üzerinde yıkıcı bir etkisi olduğu görüşü, Afrika uzmanlarının çoğunun paylaştığı ortak bir kanı. Gana Merkez Bankası'nın eski başkanlarından Frimpong-Ansah, sermaye sıkıntısını kalkınmanın önündeki bir engel olarak değerlendirmiyor. Frimpong Ansah'a göre asıl önemli olan, tasarrufları değerlendirmeye yönelik kurumsal beceri. Ancak bu becerinin, 1970'lerin ortalarından bu yana sermayenin "vampir devlet", yani siyasi elitlerin kendi kişisel kârlarını artırmak için tümüyle denetim altına aldığı adeta babadan oğula geçen devlet tarafından kötüye kullanılması sonucu silinip gittiği görülüyor.[61] Saygın Afrika uzmanlarından Basil Davidson, farklı bir açısı getiriyor: "Afrika toplumlarının yaşadığı krizin gerisinde birçok hayalkırıklığı, birçok çatışma vardır, ancak sorunun kökeni başka bir yerdedir... Öncelikle bu kriz, kurumların krizidir. Hangi kurumlar? Burada sömürgeci dönemin ardından bağımsızlığını yeni kazanan Afrika'da ulus-devletleri yaratan milliyetçilikle ilgilenmemiz gerekiyor: Ulus-devletçilik haline gelen milliyetçilikle."[62] Fatton ise Afrika devletlerinin çoğuna damgasını vuran "yağmacı kanun"un yönetici sınıfların bireyselleşmesi sürecinden kaynaklandığını savunuyor: "Yönetici sınıfların üyeleri, çıkarcı olma eğilimindedir, çünkü onlara ayrıcalıklar sağlayan, onları iktidar sahibi kılan konumlarını korumaları, en baştaki liderin keyfi kararlarının insafına kalmıştır."[63] Bu değerlendirmenin, Zaire'de Mobutu, Orta Afrika Cumhuriyeti'nde "İmparator" Bokassa'nın yanı sıra Fildişi Sahili'nde Houphouet Boigny'nin rejimi gibi, yardımsever sahte demokrasilere de denk düştüğü görülmektedir. Colin Leys'in de dediği gibi: "Bu görüşle-

61 Frimpong-Ansah (1991).
62 Davidson (1992: 10).
63 Fatton (1992: 20).

ri savunan (Marksistler, bağımlılık teorisyenleri) teorisyenlerden, hangi ideolojik çizgide olursa olsun sömürge sonrası bütün devletlerin hemen hepsinin yoz, zorba, aç gözlü, yetersiz ve istikrarsız olduğunu kabul edenler pek azdır; oysa Afrika devletlerinin hemen hepsi böyledir."[64]

Jean-François Bayart ise Afrika'nın hal-i pür melâlini, ülkelerinin zenginliklerini, ülkelerinin uluslararası bağlantılarının getirilerini toplamaktan başka bir strateji gütmeyen siyasi elitlerin uyguladığı "göbek politikası"nın hakim olduğu uzun vadeli tarihsel çizginin bir sonucu olarak görüyor.[65] Bayart, devletteki iktidar konumlarını kullanarak, kaynakları zimmete geçirme mekanizmalarına ilişkin şöyle bir tipoloji öneriyor:

• Kültürel kaynaklar ve Batı kökenli uygulama bilgisinin yanı sıra, diplomatik ve askeri kaynaklar da dahil olmak üzere dış (uluslararası bağlantılar) kaynaklara erişim.

• Miktarı ne olursa olsun düzenli bir maaş, temel bir varlık sağlayan kamu kesimindeki işler.

• Mal, nakit ya da emek seçip almak için iktidarın kullanıldığı yağma konumları: "En azından kırsal kesimde, idari ve siyasi kadroların büyük kısmı bu biçimde hareket eder."[66]

• Çeşitli çıkarlardan gelen rüşvetleri, bağışları kabul etmeye açık olmakla elde edilen, şiddet ya da şiddet tehdidine başvurmadan sağlanan, geniş çeperli bir "gayri resmi devlet ekonomisi" oluşturan tahsis edilmiş gelirler. Yararlı olma potansiyeli taşıyan teknik ya da idari kararların birçoğunun, ilgili taraflar için bir fiyat etiketi vardır. Bayart, Zaire'deki zengin Shaba eyaletinin bölge yöneticisinin 1974'te 2 bin dolar maaş aldığını, ama her ay bu tür gelirlerle kazancının 100 bin doları bulduğunu örnek veriyor.[67]

• Dış ticaret ve yatırım bağlantıları, özel sermaye birikimi için önemli kaynaklardır; çünkü gümrük vergileri, korumacı düzenlemeler,

---

64 Leys (1994: 41).
65 Bayart (1989).
66 Bayart (1989: 76).
67 Bayart (1989: 78).

bu düzenlemeleri uygulamakla görevli bürokratlar zincirine rüşvet verilmesi karşılığında, aşılmaları ve uygulanmamaları fırsatını yaratır.

• Gıda yardımı da dahil, kalkınmaya yönelik uluslararası yardımlar, özel çıkarlar üzerinden aktarılır; dış yardımlar gereksinimi olanlara ya da hedeflenmiş kalkınma programına, dağıtım ve uygulamadan sorumlu hükümet kurumları, bu kurumların personeli tarafından ciddi bir kesintiye uğratıldıktan sonra ulaştırılır; o da ulaştırılırsa tabii.

• Devletin yetkili kesimlerinin, siyasi elitlerinin büyük bölümü, bu zenginliğin bir kısmını ülkelerindeki tarım ve nakliye girişimlerine yatırımda bulunmak, mülk sahibi olmak için kullanır; bu amaçla sürekli kârlı ve kısa vadeli yatırım imkânlarını araştırır, ülkede ortaya çıkan kâr kaynaklarının kolektif denetiminin sağlanmasında birbirlerine yardımcı olurlar. Ancak bu özel servetlerin ciddi bir bölümü, yabancı bankaların hesaplarına aktarılır. Öyle ki bu hesaplar, ülkelerin sermaye birikiminin önemli bir kısmını oluşturmaktadır. Fildişi Sahili'nin "babası" Houphouet-Boigny'nin de dediği gibi "Dünyada, sahip olduklarının bir kısmını İsviçre'de saklamayacak kim vardır ki?"[68] Mobutu'nun da yabancı bankalara yatırdığı, yurtdışı yatırımlara aktardığı kişisel servetinin 1984'te 4 milyar doları bulduğu tahmin ediliyordu; kabaca Zaire'nin dış borç toplamına eşit bir meblağdı bu.[69] 1993'te, Zaire çözülme sürecindeyken, Mobutu'nun ülke dışındaki servetinin de 10 milyar doları bulduğu tahmin ediliyordu.[70]

Lewis ise, Nijerya'ya ilişkin analizine dayanarak, *tahsisatçılık* ile *yağmacılık* arasında ilginç bir ayrıma gider.[71] Tahsisatçılık, temelde dünyanın birçok ülkesinde görülen siyasi kayırmacılıktan, hükümetlerin sistematik yolsuzluklarından çok da farklı değildir. Lewis, yağmacılık siyasetinin Nijerya'da ancak 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında Babangida rejimi döneminde başat hale geldiği, askeriyenin egemen olduğu devlet oligarşisine dayalı "Zaireleşme" modelinin yaygın-

68 Aktaran Bayart (1989: 101).
69 Sandbrook (1985: 91).
70 Kempster (1993).
71 Lewis (1996).

laştığı yönünde ikna edici bir sav ileri sürer. Lewis analizini Nijerya dışına götürmese de, bu yağmacı yönetime geçişin Afrika'da kriz döneminin sonlarında ortaya çıktığı ve geçiş tarihinin ülkelere göre farklılık gösterdiği görüşü, başka ülkelerden elde edilen bilgilere ışığında[72] akla yatkın görünüyor. Ancak bu görüş Bayart'ın, Afrika'nın siyasi elitlerce yağmalanmasının sömürgecilik öncesi dönemden beri devam ettiğini doğrulayan tarihsel yeniden inşasıyla çelişmektedir. Tahsisatçılığın tersine, yağmacı yönetimin başlıca özelliği iktidarın zirvede yoğunlaşması, bu iktidarın dağıtıldığı ağların kişiselleşmesidir. Bu sistem acımasız bir baskıcılıkla yürütülür. Hükümet personeline verilen ekonomik teşvikler, rüşvetin ve yolsuzlukların genelleşmesi, hükümetin hayat tarzı haline gelir. Bu davranış kalıbının benimsenmesi, siyasi kurumların istikrarlı sistemler olarak eriyip gitmesine, yerlerini kişisel ve etnik bağlılıklara dayalı yakın çevrelere bırakmasına yol açar: İktidar ve iktidar ağları kişiselleşirken, devletin tamamı gayri resmileşir. Yağmacılığın sömürgecilik öncesi dönemde ya da bağımsızlık sonrasında, Afrika milliyetçiliğinin ilk yıllarında da kural olup olmadığı tartışmalı olsa da (Bayart ilk görüştedir, ancak başka uzmanların yanı sıra Davidson, Leys, Lewis ve Fatton ona karşı çıkmaktadır), günümüzdeki sosyal dışlanma süreçlerini kavramak açısından asıl önemli olan, yalnızca tahsisatçılığın değil, yağmacı modelin de, Güney Afrika ve birkaç olası örnek dışında Afrika devletlerinin çoğunun başlıca niteliği olduğudur.

Birçok Afrika devletinin temel özelliği olan yağmacı yönetim uygulamasının üç büyük sonucu vardır. İlki, devletin egemen olduğu bu ekonomilere akan, uluslararası ya da ülke içi bütün kaynakların, büyük ölçüde ülke ekonomisinden kopuk bir kişisel birikim mantığıyla işlenmesidir. Ülke ekonomisinin gelişimi ya da siyasi istikrarı açısından anlamsız olan bir şey, ülkenin yöneticileri açısından çok anlamlıdır. İkincisi, devlet iktidarına ulaşmak, zenginliğe, gelecekteki zenginlik kaynaklarına ulaşmak demektir. İktidara ulaşmanın genellikle, yağma yapma fırsatını yakalayabilmek için yarışan farklı siyasi gruplar

72 Fatton (1992); Nzongala-Ntalaja (1993); Leys (1994); Kaiser (1996); The Economist (1996a).

arasında istikrarsız ittifaklar kurulması ve şiddetli çatışmalar yaşanması gibi yollardan geçtiği görülmektedir; bu yollar da sonunda, devlet kurumlarını istikrarsızlığa sürüklemekte, ordunun birçok Afrika ülkesinde belirleyici bir rol oynamasına neden olmaktadır. Üçüncüsü siyasi desteğin, iktidar sahiplerini nüfusun geniş kesimleriyle bağlantılandıran kayırmaya dayalı ağların çevresinde toplanmasıdır. Ülkede mevcut zenginliğin büyük bölümü, siyasi/askerin elitin ve devlet bürokratlarının elinde olduğundan, insanların, uluslararası yönelimli kurumlardan yerel hükümet yardımlarına dek devletin her düzeyindeki küçük kayırmaların, işlerin ve hizmetlerin dağıtımına dahil olabilmek için himaye zincirine bağlılıklarının bedelini ödemeleri gerekir. Böyle kayırmacı bir sistemde, nihayetinde devlet iktidarının zirvesine bağlı olan, hükümetin çeşitli düzeylerindeki elit kesimler karmaşık hesaplamalar ve stratejiler geliştirmeye girişir: Desteği nasıl en üst düzeye çıkarıp, nasıl müşteri bulabileceklerini düşünürken, bir yandan da bu desteği sağlamaya ayrılacak kaynak miktarını nasıl asgari düzeyde tutabileceklerini hesaplarlar. Etnik kökene, bölgelere ve ekonomiye dayalı bir ölçütler bileşimiyle, Afrika'nın büyük bölümünde gerçek hayatta siyaseti oluşturan değişken geometride ağlar kurulur.

Ayrıntılı ampirik analizler bu bölümün sınırlarını aşsa da Afrika'daki yağmacı devletin dinamiklerini, iki büyük ülkeye, Zaire'ye (1997'de Kongo oldu) ve Nijerya'ya kısaca atıfta bulunarak göstermeye çalışacağım.

Zaire: Devletin Kişisel Mülk Haline Gelmesi

Zaire, en azından 1997 öncesinde (bu tarihten sonra yeni adı Kongo oldu) yağmacı siyasetin yanı sıra, bu siyasetten kaynaklanan toplumsal ve siyasi çözülmenin sonuçlarıyla birlikte insani felaketlere (salgın, yağma, katliamlar, iç savaşlar) ilişkin bir uyarı haline gelmişti.[73] Zaire devleti, Soğuk Savaş siyaseti bağlamında Fransa, Belçika ve ABD tarafından desteklenen Çavuş Mobutu'nun kişisel diktatörlüğü

73 Sandbrook (1985); Bayart (1989); Davidson (1992); Noble (1992); Kempster (1993); Press (1993); Leys (1994); French (1995); Weiss (1995); McKinley (1996).

çevresinde örgütlenmişti. Los Angeles Times yazarlarından Norman Kempster, Mobutu'nun izlediği yolu 1993'te şöyle özetlemişti:

> Mobutu Belçika'nın sömürge ordusunda görev yapmış eski bir çavuştu; komünizm yanlısı ve karşıtı gruplar arasında süregiden, kargaşaya sebep olan çekişmeyi sona erdirerek, ABD'nin ve Batı'nın desteğiyle 1965'te iktidarı ele geçirdi. Geniş toprakları olan ülkesini, Sahraaltı Afrikası'nın ikinci büyük ülkesi olan Zaire'yi, otuz yıl boyunca CIA ile başka Batılı istihbarat teşkilatlarının hizmetine amade etti; bu teşkilatlar ülkeyi kıta çapında faaliyetlerde bulunmak için bir üs olarak kullandılar. Karşılığında ülkesini serbestçe yönetti, Zaire'nin maden zenginliğinden gelen milyarlarca doları kendi hesabına kullanırken, Zairelilerin çoğunu yoksulluğa mahkûm etti.[74]

Mobutu çok basit bir iktidar sistemine dayanıyordu. Ordunun tek operasyonel birimini, yani başkanlık muhafızlarını denetimi altında tutuyordu; siyaset, hükümet ve ordudaki konumları farklı etnik gruplara dağıtmıştı. Hepsi emrindeydi, ancak Mobutu bu grupların şiddetli çatışmalara girmesini de teşvik ediyordu.[75] Yabancı yatırımcılarla işbirliği içinde hükümet şirketlerini kendi yararına kullanarak başta kobalt, sanayi elması ve bakır olmak üzere, madencilik işletmelerinin denetimini elinde tutuyordu. Yabancı şirketlerin "Zairelileştirilmesi" de ülkenin değerli varlıklarını bürokrasinin ve ordunun ellerine teslim etti. Mobutu sosyal hizmetlere ve altyapıya yatırım yapmadı, kâr getiren birkaç girişimin işletilmesine ve kazancın yurtdışına aktarılmasına yoğunlaştı. Bütün askeri personeli ve hükümet kurumlarını da aynı yolda yürümeye teşvik etti. Bayart Zaire Hava Kuvvetleri'nin nasıl korsan hava nakliyatı işine girdiğini, sonra kaçakçılığa başladığını, daha sonra da uçaklar kullanılmaz hale gelene dek yedek parçalarını sattığını anlatır.[76] Böylece Mobutu'nun Batılı müttefiklerinden ilave uçak teçhizatı talebinde bulunması mümkün oldu. Yerel hükümetler ve eyalet hükümetleri üzerinde denetiminin olmaması, Zaire devle-

---

74 Kempster (1993: 7).
75 Press (1993).
76 Bayart (1989: 235-7).

tinin uygulamada bölünmesine, Kinşasa dahil birçok yerel yönetimin merkezî hükümetin denetiminden çıkmasına neden oldu. Ordunun kıyımları, ardından Eylül 1991'de olduğu gibi ayrım gözetmeyen yağmacılık, yabancıların ülkeden gitmesine, sonunda Mobutu'nun doğduğu topraklara, sınırları özel ordusu tarafından korunan Ekvator eyaletinde Gbadolite'e çekilmesine yol açtı. Gerçi diktatör vaktinin büyük bölümünü İsviçre, Fransa, İspanya ve Portekiz'deki villalarında geçiriyordu. Kendi hallerine bırakılmış yerel yönetimler, liderlerini örnek aldılar ve en güçsüz etnik gruplardan başlayarak, iktidarlarını kendi uyruklarını soyup soğana çevirmekte kullandılar. Nihayetinde bazı eyalet hükümetlerinin zorbalığı bütün bir devlet müessesesi için ölümcül sonuçlar doğurdu; 1996'da Doğu Zaire'deki Kivu hükümeti, Banyamulenge'nin topraklarını kamulaştırmaya girişerek, söz konusu topraklarda yüzyıllardır yaşayan bu Tutsi azınlığa bölgeyi terk etme talimatı verdi. Bunun üzerine, kıdemli devrimci Laurent Kabila liderliğindeki Banyamulenge ile başka etnik grupların başlattığı isyan, birkaç ay içinde uzaktan bakınca Zaire ordusu gibi duran yağmacı çetelerin sonunu getirirken, Zaire devletinin, Mobutu rejiminin 1997'de son bulmasına yol açan yapısını da gözler önüne serdi.[77] Birkaç ay geçmeden, Kabila'nın eski müttefiklerine sırtını dönmesiyle birlikte yeni Kongo yeni bir iç savaşa, etnik gruplar arası çatışmaya sürüklendi; çeşitli Afrika devletleri Kongo'nun zenginliklerini denetim alma mücadelesinde vekilleri olarak gördükleri grupları destekleyerek savaşa müdahale ettiler. Afrika'nın en zengin ülkelerinden birinin otuz yıl boyunca kendi yöneticileri ve onların işbirlikçileri tarafından, Batılı güçlerin açık rızasıyla yağmalanması hem Zaire/Kongo, hem Afrika, hem de tüm dünya açısından kalıcı etkisi olan, ağır sonuçlar doğurmuştur. Zaire/Kongo açısından: Çünkü ülkenin bütün iletişim, ulaştırma ve üretim altyapısı çökmüş, bağımsızlığın ilan edildiği dönemdeki düzeyin çok çok gerisine düşmüştür. Bu süreçte Zaire/Kongo halkı kitlesel açlığa maruz kalmış, eğitimden yoksun bırakılmış, sefalete mahkûm edil-

77 McKinley (1996); The Economist (1996c); French (1997).

miş, kendi kendine yeter düzeydeki tarımsal üretimini kaybetmiştir. Afrika açısından: Kıtanın tam ortasında yer alan büyük ekonomilerden birinin dağılması, etkili bir bölgesel bütünleşmeyi engellemiştir. Ayrıca "Zaire modeli" kıtadaki başka elitleri mıknatıs gibi çeken bir örnek olmuştur. Bu model, Batı'nın ayrıcalıklı ortağı olarak Afrika Birliği Örgütü'nde ve Afrika siyaset sahnesinde önemli bir rol oynayan Mobutu tarafından kişisel olarak teşvik edilmiştir. Dünya açısından: Çünkü Zaire/Kongo, felaket potansiyeliyle 21. yüzyılda hayatları etkileyebilecek Ebola virüsü de dahil, ölümcül "ihmale dayalı salgın hastalıklar"ın başlıca kaynağı haline gelmiştir. Ayrıca Batı'nın, özellikle de Fransa'nın, Zaire'nin bir askeri/bürokratik klik tarafından özel mülk edinilmesine dolaylı yollardan da olsa katkıda bulunması, en iyi Afrikalıların bazılarının zihninde, gelecekteki uluslararası işbirliği politikalarının güvenilirliğini ortadan kaldırmıştır. Mobutu'dan miras alındığı biçimiyle Zaire devletinin çözülmesi, yağmacı devletin sınırlarını göstermiş, yağmacı devletin Soğuk Savaş siyasetiyle ve sömürgecilik sonrası egemenlik kalıplarıyla bağlantısını gözler önüne sermiştir. Ancak Mobutu sonrası deneyim, bu modelin süper güçlerin Afrika'daki çatışmasından doğmakla birlikte, tarihsel kökenini aştığını ortaya koymuştur. Öyle görünüyor ki, Nijerya deneyimi de yağmacı devletin hem Afrika'nın sömürge geçmişiyle hem de kıtada gelişmekte olan küresel ekonomiyle seçici bağlantılar kurma örüntüsüyle ilişkili olduğuna işarettir.

Nijerya: Petrol, Etnik Köken ve Askerî Yağma

Sahraaltı Afrikası'nın toplam nüfusunun beşte birini barındıran Nijerya'nın kaderi, muhtemelen Afrika'nın geleceğini belirleyecektir. Eğer böyle olursa, geleceğin pek de parlak olduğunu söyleyemeyiz. Nijerya ekonomisi devletin petrol gelirleri üzerindeki denetiminin çevresinde dönmektedir; Nijerya'nın ihracatının % 95'ini, hükümetin gelirlerinin % 80'ini petrolden elde edilen gelir oluşturmaktadır. Devletin siyaseti ve yapısı, ordu tarafından, ordunun çevresinde örgütlenmiştir. Ordu 1993'te General Sani Abacha liderliğindeki darbede olduğu gi-

bi, gerektiğinde seçimleri iptal edip kendi iradesini dayatarak Nijerya'nın bağımsız olduğu 35 yılın 26'sında hükümeti denetimi altında tutmuştur.[78] 1966-70 dönemindeki iç savaştan bu yana Nijerya devletini istikrarsızlığa sürükleyen etnik kimlik, toprak ve hiziplere dayalı çatışmaların kaynağında, petrol zenginliğinin mülk edinilmesi, Nijerya Ulusal Petrol Şirketi ile çokuluslu petrol şirketleri arasındaki konsorsiyumda sömürülmesi vardır. Siyasi çatışma içindeki gruplar, üç eksende karşı karşıya gelmektedir: (Petrol üreticisi) Güney'e karşı (orduyu denetleyen) Kuzey; üç büyük etnik grup, (genellikle silahlı kuvvetlerin genelkurmayını denetim altında tutan) Hausa-Fulani, Yoruba ve Igbo arasındaki çatışmalar; bu üç etnik grupla, ülke nüfusunun çoğunluğunu oluşturan, ancak iktidardan dışlanmış azınlıktaki 374 etnik grup arasındaki çatışmalar. Petrolün neredeyse tamamı, Nijerya federasyonundaki 30 eyaletten yalnızca Nijer Deltası'ndaki dördünde (Nehirler, Delta, Edo, Akwa-Ibom) üretilmektedir. Bu bölgelerde, ülkenin zenginliklerinden büyük ölçüde uzak tutulan etnik azınlık grupları, özellikle de Ogoniler yaşamaktadır. Abacha rejimi, petrol üretilen bölgelerdeki toplumsal huzursuzluğa son vermek, petrol arama ve üretme faaliyetlerinde kullanılan yöntemlerin topraklarına zarar verdiği yönünde Ogonilerden gelen kınamaları bastırmak için Sane Wiwa'yla birlikte birkaç Ogoni liderini daha idam ettiğinde, Ogonilerin muhalefeti ve askeri rejimin süregiden acımasız baskısı da gözler önüne serilmiş, uluslararası tepkiler yükselmişti.

Sömürge döneminin kurmaca devletlerinden Nijerya devleti, kökenleri itibarıyla nüfusunun büyük bölümüne yabancıydı. Bu yüzden de liderler, iktidarlarını korumalarını sağlayacak desteği kazanmak amacıyla, kaynakların denetiminden yararlandılar. Herbst şöyle diyor:

> Nijerya'da uygulandığı biçimiyle adam kayırmacılık, yalnızca devletin kasalarını boşaltmaya çalışan bireylerin hırsızlığı olarak görülmemeli... Devlet mevkilerinin dağıtımı, bir dizi siyasi kuralla

78 The Economist (1993); Forrest (1993); Agbese (1996); Herbst (1996); Ikporukpo (1996); Lewis (1996).

meşrulaştırılıyordu; bu kurallara göre, bu mevkilere gelmek yalnızca kişisel açgözlülük ve hırstan kaynaklanan bir eylem değil, aynı zamanda nüfusun bir alt kümesinin kısa vadeli hedeflerinin karşılanmasıydı.[79]

Bu alt kümeye kimlerin dahil olduğu ve kümenin büyüklüğü Nijerya siyasetinin dinamiklerini, doğrudan ya da dolaylı olarak devletin ellerinde olan kaynaklara erişimi belirlemektedir. Bu kayırmacı ilişkiler özellikle 1970'lerde petrol gelirleriyle, 1990-91'de de "petrol patlaması"yla ciddi oranda genişledi. Ordunun denetimindeki federal hükümet, dışlanmış gruplardan gelecek etnik muhalefet tehdidini kırmak, etnik gruplar arası kayırmacılığı güçlendirmek, devlet bürokrasisine, buna bağlı olarak istihdama, arpalıklara, devlet kaynaklarına ve rant yaratan konumlara giden kanalları genişletmek amacıyla, eyalet sayısını önce 12'den 19'a, sonra 30'a çıkardı. Ancak federal hükümet uluslararası finans kurumlarının, yabancı şirketler ve hükümetlerin baskısıyla Nijerya ekonomisini istikrarlı hale getirme, verimli sektörleri küresel ticaret ve yatırımlara uyumlu hale getirme yönünde bazı girişimlerde de bulundu. Bu yöndeki çabaların en dikkat çekicisi, General Babangida rejimi döneminde (1985-93), ekonominin kısmen serbestleştirilmesi, tarımsal ihracatta pazarlama kurullarının tekelinin kaldırılması, para arzının ve hükümetin borçlarının kısa bir süre için kısılmasıydı. Bu çabalar sarf edilirken, güneydeki eyaletler ve etnik azınlıklar aleyhine, başat elitin, yani kuzeydeki askeri elitin ayrıcalıklarına kısıtlama getirilmedi. 1990'da güney bölgelerinin desteğine dayanma iddiasındaki genç subayların liderliğinde bir askeri darbe girişimi başarıya ulaşmak üzereydi ki, rejim kanlı bir bastırma harekâtının ardından, zenginliğini daha geniş bir yönetici sınıflar yelpazesine paylaştırarak iktidarını sağlama almaya karar verdi. Ancak paylaşmanın pastanın tadını kaçırmaması için, pastanın daha büyük olması gerekiyordu; yani kamu gelirlerinden daha fazla zenginliğin alınması icap ediyordu. Sonuç, 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başında Le-

79 Herbst (1996: 157).

wis'in analizi uyarınca "tahsisatçılık"tan "yağma yönetimi"ne geçilmesi ve gelir getiren faaliyetlerin alanının devlet denetiminin kullanılması yoluyla uyuşturucu kaçakçılığı, kara para aklama, kaçakçılık ağları kurulması gibi her tür yasadışı işi de kapsayacak şekilde genişletilmesi oldu.[80] Lewis, uluslararası kurumlarca desteklenen ve finanse edilen değişim programının, Nijerya'nın iktidar sahipleri yararına kullanılmasını şöyle özetlemiştir:

> Özetle hükümet, değişim programını iç siyasette uyumu, telafi edici tedbirleri ve zorlamayı birleştiren bir yaklaşımla uyguladı. Devlet, elitlerin yeni yeni ortaya çıkmış piyasalara ve yasadışı faaliyetlere girmesine özel izin tanırken, uygun gelirlerin elde edilmesi için de kilit politikalar çıkardı... Devlet Başkanı [Babangida], siyasi çekişmelerin giderek kızışması, kişisel güvenliğinin giderek azalması, tesadüfen yeni gelir kaynaklarının ortaya çıkmasıyla karşı karşıya kalınca giderek cüretkâr bir ekonomi yönetimine girişti. Bu yönetim, kamu kaynaklarının büyük miktarlarda başka yerlere aktarılması, temel mali ve parasal denetimlerin bırakılması ve yasadışı ekonominin gelişmesini de kapsıyordu.[81]

Kişisel güvenceden yoksun olmanın yaygınlaşması, ekonomik ve yasal kurumların çökmesiyle birlikte yasal yabancı yatırımlar ve dış ticaret de dara girdi. Rejim 1993 seçimlerinde iş dünyasının çeşitli üyeleri arasında süren rekabet çevresinde şekillenen seçim kampanyaları üzerinden siyasi bir gündem yaratmaya çalıştı. Daha sonra Babangida seçimi iptal etti, toplumsal tepkiler yükseldi; petrol nakliyatını da etkileyen genel bir grev düzenlenirken, bölgesel farklılıklar devletin bir kez daha çözülme sürecine girmesi tehdidini yarattı. Bu noktada ordu yine müdahalede bulundu; General Abacha'nın yönetimi altında otoriter bir yönetim kuruldu. Yeni diktatör Nijerya'nın para birimi naira'yı revalüe ederek, negatif faiz oranları açıklayarak ve korumacılığı güçlendirerek Nijerya'nın para akışlarıyla uluslararası ekonomi arasındaki bağı kopardı. Bütün bu gelişmeler denetim mevkiinde oturanların kişisel biri-

80 Lewis (1996: 97-9).
81 Lewis (1996: 91).

kimlerini geliştirmelerine yeni bir zemin hazırlarken, sermaye kaçışına sebep oldu, yasal ihracatı baltaladı, kaçakçılığı teşvik etti. Ülke,

> zayıf bir merkezî hükümet, etnik gruplar arası çekişme, gelirlerin ekonomi yönetimini ciddi ölçüde siyasallaştırır tarzda merkezileştirilmesi mirasıyla başbaşa bırakılmıştı... Nijerya'nın siyasal ekonomisi giderek Mobutu Sese Seko yönetimindeki Zaire, Jean-Claude Duvalier yönetimindeki Haiti ya da Nikaragua'daki Somoza hanedanı gibi otokratik rejimlerin özelliklerine bürünüyordu. Adem-i merkeziyetçi kayırmacı yönetimden ya da tahsisatçılıktan, tümüyle haris bir diktatörlüğe ya da yağmacılığa bir geçiş yaşandığı kısa süre sonra açıkça ortaya çıktı.[82]

Nijerya halkına gelince... Petrolün ekonomide yarattığı patlama ve bunun siyasi sonuçlarına rağmen değil, tam da bu yüzden Nijerya halkı 1995'te bağımsızlığın ilan edildiği tarihe kıyasla daha yoksuldu. Kişi başına düşen gelir 1973 (dünya petrol fiyatlarının yükseldiği tarih) ile 1987 (ekonomik değişim programının başlatıldığı tarih) arasında % 22 gerilemişti.[83]

Demek oluyor ki, Afrika'nın büyük bölümünde ulus-devletler, genellikle kendi toplumlarının yağmacıları haline gelmişlerdi; yalnızca kalkınmanın değil, hayatta kalmanın ve doğru dürüst yaşamanın önünde de büyük bir engel oluşturuyorlardı. Öyle ki devlet denetimi olağandışı gelirler yarattığı için, partilerden, toplumsal gruplardan çok kliklere ve çetelere benzeyen çeşitli gruplar kimi zaman etnik, ülkesel, dinsel temelde kanlı iç savaşlara girmişti. Bunu da kıta çapında milyonlarca insanın yerinden yurdundan edilmesi, kendi kendine yeter tarımsal üretimin kesintiye uğraması, toplumsal düzenin yıkılması ve bazı örneklerde (Zaire, Liberya, Sierra Leone, Somali vb.) ulus-devletin böylesi daha elverişli olduğu için ortadan kalkması izlemişti.

Peki neden böyle oldu? Neden Afrika'daki ulus-devletler yağmacı kesildiler? Bayart'ın ileri sürdüğü gibi, kıtanın büyük bölümünün

82 Lewis (1996: 102-3).
83 Herbst (1996: 159).

toplumsal yapısına özgü olan, sömürge dönemi, öncesi ve sonrasını kapsayan tarihsel bir süreklilikten söz edilebilir mi? Ya da tam tersine bütün bunlar, Davidson'ın da ileri sürdüğü gibi sömürgeciliğin hâlâ kanayan yaraları, Berlin Antlaşması'yla kurulan, dayatılan siyasi kurumların bozulmuş mirası mı? Devletin, Afrika toplumlarında dışarıda kalması, basın yayın organlarının yorumlarında sık sık yer verildiği üzere atalardan kalma etnik çatışmaların yeniden üretildiği etnik mozaiğin bir sonucu mu? Ulus-devlet Asya-Pasifik de kalkınmayı üstlenen bir ajan olarak ortaya çıkarken, neden Afrika'da yağmacı oldu? Bağımlılık teorisi ekolünü eleştiren birçoklarının savunduğu gibi, devletin oluşma süreçleri, gerçekten de Afrika'nın yeni ekonomiye katılma biçimlerinden bağımsız mı? Bu soruların hepsi de, deneme kabilinden olsa bile, yanıtları titizlik gerektiren temel sorulardır.

Afrika'da Etnik Kimlik, Ekonomik Küreselleşme ve Devletin Oluşumu

Afrika'nın sefaleti, özellikle basın tarafından genellikle etnik gruplar arası düşmanlığa bağlanıyor. Gerçekten de 1990'larda kıtanın her yanında kimi zaman katliamlara, soykırım girişimlerine varan etnik çatışmalar patlak vermiştir. Başka her yerde olduğu gibi etnisite, Afrika'da da çok önemlidir. Ancak etnisite, toplum, devlet ve ekonomi arasındaki ilişkiler "kabileler" arası çatışmalar olarak özetlenemeyecek kadar karmaşıktır. Yağmacı devletin kökeninde de, işte bu karmaşık ilişkiler ağı, bu ağın son yirmi yıldaki dönüşümü yatmaktadır.

Etnisite önemliyse eğer, bugün Afrika'da siyaset sahnesinde boy gösteren etnik farklılıkların kültürel kökenlere dayanmaktan ziyade, siyaseten kurulduğunu belirtmemiz gerekiyor. Bayart, Davidson, Lemarchand ve Adekanye gibi farklı, birbirine karşıt teorik bakış açılarına sahip Afrika uzmanlarının bir noktada görüş birliği içinde olduğu görülüyor.[84] Bayart'ın yazdığı gibi:

84 Bayart (1989); Davidson (1992, 1994); Lemarchand (1994a, b); Adekanye (1995).

Siyasi arenanın yapılanmasının etnisite terimleriyle ifade edilmiş göründüğü birçok örnek, yüzyıl önce varolmayan ya da en azından tanımlandığı biçimiyle o zamanlar varolmayan kimliklerle ilgilidir... Sömürgeciler işgal ettikleri bölgelerin birbirinden ayırt edilemez halkını, tahayyüllerinde bir pazarlığın temeli olan ulus-devlet modeli üzerine kurulu, özgül kimlikler olarak tanımlamış, böyle kavramışlardır. Jakoben kökenlere sahip, bölgesel yönetim kavrayışının hakim olduğu Fransız İdaresi'nin açıkça toprağa dayalı bir devlet kavrayışı vardı; Britanya'nın dolaylı yönetimiyse tersine, kültürlere daha fazla ağırlık veriyordu. Bu tür farklılıklar bir kenara, sömürgeci rejimler bu çizgilerde örgütlendi, gerçekliği bu çizgiler çerçevesinde düzenlemeye çalıştılar. Bunu gerçekleştirmek için de zora başvurdular; otoriter bir zorunlu iskân politikası güttüler, göç hareketlerini denetim altında tuttular, doğum sertifikaları ve kimlik kartlarıyla etnik ayrıntıları az çok yapay bir biçimde yerleştirdiler. Ancak bugün etnik bilincin gücü daha çok yerel halk tarafından sahiplenilmesinden gelmektedir; devletin kaynak tahsisatının sınırlarını çizen budur.[85]

Davidson ise, işgal edilmiş toprakların etnik olarak sınıflandırılmasını, sömürgeci yönetimlerin ideolojik olarak önyargılı, siyasi-bürokratik mantığıyla ilişkilendiriyor:

Avrupalılar, Afrikalıların "kabileler" –kesin anlamı olmayan bir sözcüktür– halinde yaşadığını, "kabileye bağlılığın" Afrika siyasetinin tek ve ilkel bileşeni olduğunu sanıyorlardı. Sömürgeci yönetim bu varsayıma dayanarak çalıştı; Afrikalıları kabilelere böldü, "kabilelerin" aslında icat edilmesi gereken durumlarda bile. Ancak görünüm aldatıcıydı. Hızla gelişen şey, kabileci siyaset değil, ondan daha farklı, daha bölücü bir şeydi. Bu kayırmacılık siyasetiydi. Kabilecilik her kabilenin ortak bir sözcünün temsil ettiği ortak bir çıkarı tanıdığını varsayıyordu; ayrıca bu "kabile temsilcileri" arasında uzlaşmayla "kabile birliği"nin sağlanması olasılığı vardı. Oysa kayırmacılık –Tammany Hall yaklaşımı– hep siyasi iktidarın yağmalanması yolunda kayıkçı kavgasına yol açmıştır.[86]

85 Bayart (1989: 51, italikler bana aittir).
86 Davidson (1992: 206-7).

Etnik kimliğin sömürgeci güçler tarafından yeniden tanımlanması, sömürgeci devletin, uzun vadede bağımsız ulus-devletlere yansıyacak yapısını ortaya koyuyordu. Öncelikle bu devletler, işgal sınırlarına, sömürgeci güçlerin coğrafyacılarının belirsiz haritalarına, Berlin Antlaşması'na varan 1884-85 konferansındaki diplomatik manevralara dayanarak yapay olarak kurulmuşlardı.[87] Ayrıca sömürgeci devletin, bağımsızlık sonrası dönemde büyük ölçüde yeniden üretilen işleyişi, Mahmud Mamdani'nin devletin oluşumuna ilişkin parlak analizinde kavramlaştırdığı üzere "çatallanmış devlet"in düzeyleri arasındaki farklılığa dayanıyordu.[88] Bir yanda Avrupalıların denetiminde bulunan, ırkçı bir oluşum olarak yasal devlet bulunuyordu; diğer yandaysa, bir etnik kimlik/kabile kimliği olarak yerel iktidar yapılarının geleneksel gücü vardı. Genellikle personel ve teçhizat bakımından en az kaynağı kullanarak (örneğin 1914'te Almanya'nın Ruanda'da yalnızca beş memuru, 24 askeri yetkilisi vardı), girişimlerinden en fazla getiriyi sağlamak isteyen sömürge yönetimlerinde temel denetim mekanizması, birincinin, yani yasal devletin birliğine, ikincinin parçalanmasına dayanıyordu. Kimin hangi birimin üyesi olduğu idari olarak kararlaştırılıyordu. Etnik kimliğin kimi zaman fiziksel antropologların sınıflandırmalarına göre fiziksel görünüme dayanarak belirlenip belirtildiği kimlik kartları hazırlanmasına dönüşen, basite indirgeyici bir çalışmaydı bu. Ancak kabile şeflikleri yapısı kurulduğunda, geleneksel devlet toprak ve emek üzerinde denetim kurmanın başlıca aracı haline geldi; öyle ki kaynaklara erişmenin kabul gören tek yolu; dış dünyanın zengin kaynaklarıyla, uluslararası zenginlik ve iktidar sistemiyle bağlantıyı kuran yasal/modern devlete ulaşmanın tek aracı belli bir kabileye üye olmaktı. Bağımsızlık sonrasında Afrika'daki milliyetçi seçkinler aynı yasal/modern devlet yapısının üstüne oturdular; bu yüzden de yasal/modern devletin yapısı ırkçılıktan uzaklaştı. Ancak etnik kimliğe dayalı, parçalanmış geleneksel devleti korudular. Gerek ülkelerinde kıtlığın artması, gerek elit kesimlerin açgözlülüğünün azması yü-

87 Davidson (1992); Linqvist (1996).

88 Mamdani (1996).

zünden kaynakların dağıtımı güçleştiğinde, yasal devlette en güçlü biçimde temsil edilen ve/veya sayılarının çokluğundan ötürü ya da orduyu denetim altında tutmalarından dolayı iktidara gelen, etnikleştirilmiş gruplar lehine bir tercih yapıldı. Etnisite, kaynaklar üzerindeki devlet denetimine ulaşmanın başlıca yolu haline geldi. Ancak etnik kimliği, etnik bağlılığı şekillendiren ve yeniden şekillendiren devletti, devletin elitleriydi. Bayart'a göre:

> Afrika'da etnisite hiçbir zaman siyaset sahnesinden eksik olmamıştır, ama aynı zamanda temel dokusundan da yoksundur... Bugün Afrika'daki devletler bağlamında, etnisite hem zenginlik, hem de siyasi iktidar anlamında birikim yaratma aracıdır. Dolayısıyla kabilecilik kendi içinde bir siyasi güç olarak; zenginlik, iktidar ve statüye sahip olmak için girilen rekabetin ifade edildiği bir kanal olarak görülür.[89]

Gerçekten de birçok bölgede, özellikle de Büyük Göller bölgesinde, kaynaklara erişim çabasını kanalize etme/sınırlamanın bir yolu olarak etnik kimliğin iktidar yapısı tarafından tanımlanmasının, sömürge yönetiminden öncelere uzandığı görülmektedir.[90] Analizin bu noktasında küçük bir ampirik örneğe başvurarak, bu karmaşıklığı biraz daha açık bir biçimde ortaya koyabiliriz. Binyılın sonunda güncelliği yakalamak gibi açık bir gerekçeye dayanarak, Ruanda, Burundi ve ötesinde (Doğu Zaire, Güney Uganda) Tutsilerle Hutular arasındaki şiddetli çatışmayı örnek olarak seçtim. Hakkında geniş bir literatürün bulunduğu gayet iyi bilinen bir mesele olduğundan,[91] Afrika'nın güncel krizine ilişkin kapsamlı analizimizi ilgilendiren birkaç meseleye değineceğim.

Öncelikle, Tutsilerle Hutular arasındaki "nesnel" farklılık, genelde sanıldığı kadar açık değildir. Konuyla ilgili önde gelen Batılı uzmanlardan René Lemarchand şöyle diyor:

---

89 Bayart (1989: 55).
90 Mamdani (1996); Lemarchand (1970).
91 Lemarchand (1970; 1993, 1994a, b); Newbury (1988); Adekanye (1995); Mamdani (1996).

> Tekrar tekrar vurgulandığı üzere, Hutular ve Tutsiler aynı dili konuşur –Burundi'de Kirundi, Ruanda'da Kinyarwanda–, aynı gelenekleri paylaşırlar ve sömürgeci yönetim macerası öncesinde yüzyıllar boyunca yan yana nispeten barış içinde yaşamışlardır. Medyanın yansıttığının tersine, bağımsızlık sırasında ve sonrasında su yüzüne çıkan dışlanma biçimleri, "kökleri derinlere uzanan, ata yadigârı düşmanlıklara" indirgenemez. Sömürgeci dönem öncesinde Ruanda, Burundi'ye kıyasla tartışmasız daha katı biçimde tabakalara ayrıldığından, Hutular liderliğinde bir isyana daha duyarlı bir ülke olsa da, iki ülkenin ters yönde ilerleyen siyasi kaderlerini kavramanın anahtarı, bağımsızlıktan hemen önceki yıllarda harekete geçirilen etnik seferberlik süreçlerinin farklı ritimlerde ilerlediğini anlamakta yatar... Her iki örnekte de, Hutu-Tutsi çatışmasının kökeninde, etnik gerçekliklerle, bu gerçekliklerin siyasi girişimciler tarafından öznel yeniden inşası (ya da yönlendirilmesi) arasındaki etkileşim vardır.[92]

Başka gerekçelerin yanı sıra, etnik gruplar arası evlilikler, karma ailelerin kurulması gerekçesine dayanarak, fiziksel farklılıkların bile (Tutsiler daha uzun boylu, daha açık tenlidir; Hutular tıknaz, daha koyu tenlidir) abartılı ölçüde vurgulandığını söyleyebiliriz. Mamdani'ye göre, 1994'te Tutsilerin, Hutu kökenli Intrahamwe milisleri tarafından katledilmesi sırasında etnik kimlik genellikle kimlik kartlarından tespit edilmiş, Tutsi kadınlar, kendilerine hain denilmesinden korkan kocaları tarafından reddedilip öldürülmüştü.[93] Ayrıca hesaplı bir imha stratejisinin gerisindeki toplumsal ve siyasi ayrılıkları gözler önüne seren biçimde, yüzbinlerce Tutsi'nin yanı sıra binlerce ılımlı Hutu'nun da öldürüldüğü genellikle unutuluyor. İzninizle hikâyeyi kısaca anlattıktan sonra analitik dersler çıkarmaya çalışayım.

Sömürgeci dönem öncesinde, sonradan Ruanda ve Burundi olacak topraklarda kurulmuş devlet, kendini Tutsiler olarak tanımlayan köylü/savaşçı bir aristokrasinin denetimindeydi. Köylüler (Hutu) (ayrıca ormancılar, Batwa) bugünkü Ruanda'nın neredeyse tamamında devletten ve iktidar konumlarından dışlanmışlardı; Burundi'de biraz

92 Lemarchand (1994a: 588).

93 Mamdani (1996).

daha gevşek bir dışlanma söz konusuydu. Ancak servet sahibi olmak (genellikle de sığır) bir Hutu ailesinin toplumun daha yüksek tabakalarına tırmanmasını (Kwihutura denilen bir süreçti bu), böylece Tutsi olmasını mümkün kılıyordu: Etnisitenin biyolojik/kültürel olarak belirlenmesini fazlasıyla aşan bir durum! Mamdani'nin dediği gibi:

> Sömürenler ve sömürülenler ya da zenginler ve yoksullar arasında sosyo-ekonomik bir ayrımdan değil, tabi olan nüfusu, tabi olmayan nüfustan ayıran siyasi bir ayrımdan bahsettiğimiz açıktır... Batutsi siyasi bir kimlik geliştirmişti –Mafeje evlilik ve etnik tabularla sınırları çizilen farklı bir toplumsal kategori oluşturduklarını söylüyor–, tebaadan farklı olduklarına dair bir özbilinç geliştirmişti. Dolayısıyla bazı fiziksel farklılıklar –genellikle burun, o kadar sıklıkla olmasa da boy– büyük bir siyasi farklılığın sembolü haline gelebiliyordu.[94]

Sömürgeci devlet –önce Almanlar, sonra Belçikalılar– bu siyasi/etnik ayrımı kaydadeğer ölçüde derinleştirdiler; geleneksel devleti tamamen (hatta önceden Hutu çoğunluğun elinde olan bölgeleri bile) Tutsilerin denetimine verdiler, onların eğitim imkânlarına, kaynaklara, idari konumlara erişmesini sağladılar, böylece sömürgeci Belçika devletine bağlı yerli bir Tutsi devleti yarattılar; Britanyalı yöneticilerin yerli nüfusu yönetmek için bir Arap Sultanlığı kurduğu Zanzibar'da yaşanandan çok da farklı olmayan bir süreçti bu. Belçika yönetimi altında, Kwahitura bile lağvedildi ve sistem kast toplumuna benzer bir hal aldı. Tahmin edileceği üzere, bağımsızlık süreci ve bağımsızlık sürecindeki siyasi seferberliğin devam etmesi, Hutu çoğunluğun (nüfusun yaklaşık % 84'ü) bütün iktidar alanlarından dışlanmasıyla biriken patlayıcı enerjiyi serbest bıraktı. Ancak bu süreç Ruanda ve Burundi'de farklı sonuçlar doğurdu. Ruanda'da 1959'daki Hutu devrimi, Hutu çoğunluğu iktidara taşırken, Tutsilere yönelik pogromlara, kitlesel katliamlara, çok sayıda Tutsinin Burundi'ye ve Uganda'ya sürülmesine yol açtı. Burundi'de saygın bir kişilik olan Prens Rwagasore çev-

94 Mamdani (1996: 10).

resinde kurulmuş anayasal bir monarşi, bir ulus-devlet çevresinde etnik barışı, birlikte yaşama düzenini sağlamış görünüyordu. Ancak prensin 1961'de suikasta kurban gitmesi ve Hutuların 1965'teki başarısız darbe girişimi sonrasında, Tutsilerin denetimindeki ordu ülkenin yönetimine el koydu, cumhuriyet ilan etti ve Hutuların siyasi açıdan marjinalleştirilmesini kurumsallaştırdı. Hutu isyanları kanla bastırıldı: 1972'de Tutsi ordusu, Burundi'de 100 bin Hutu'yu katletti. Yine 1988'de Ntega/Marangara yakınlarında binlerce Tutsinin Hutu köylüler tarafından katledilmesine karşılık, Tutsi ordusu on binlerce Hutu'yu öldürdü. 1990'da Ruanda'nın Uganda'dan gelen (burada Milton Obote'ye karşı zafere ulaşan gerilla savaşına katılmışlardı) Ruandalı Tutsi sürgünlerce işgal edilmesiyse, bilindiği üzere, 1994 katliamlarını tetikleyen bir iç savaşı beraberinde getirdi. 1994'te Devlet Başkanı Habyarimana, üzerindeki sır perdesinin hâlâ aralanmadığı bir suikastla, uçağının bir füzeyle vurulması sonucu öldürülünce, Hutu milisleri ve başkanlık muhafızları muhtemelen bu suikasta karşılık vermek üzere yağmaya giriştiler ve böylece iç savaş başladı. Tutsilere yönelik katliama yalnızca Ruanda ordusu ve milisleri değil, hemen her mahallede, her köyde sivil Hutu nüfusu da katılmıştı: Bu merkezden bağımsız, kitlesel katılımın söz konusu olduğu bir soykırımdı. Dolayısıyla Tutsilerin egemenliğindeki Ruanda Vatanseverler Cephesi'nin askeri bir zafer kazanması, milyonlarca kişinin sürgüne gönderilmesine yol açtı. Zaire'ye sürülenlerin bir kısmının 1996 sonunda Ruanda'ya dönmesi, pekâlâ Orta Afrika'nın tümüyle istikrarsızlığa sürüklenmesine katkıda bulunmuş olabilir. Bu arada, Burundi'de 1993 seçimlerinde ilk kez bir Hutu, Melchior Ndadye, demokratik yollardan iktidara geldi. Ancak Ndadye'nin üç ay sonra Tutsi subayların suikastına kurban gitmesi, yeni bir karşılıklı katliamlar dizisine yol açtı, yüzbinlerce Hutu sürüldü, iç savaş başladı. Temmuz 1996'daki Tutsi askeri darbesi, savaşı ağırlaştırırken, bütün komşu ülkelerin Burundi'ye karşı bir ticaret ambargosu uygulamasına da neden oldu.

On yıllar süren karşılıklı siyasi dışlamanın, temelde etnik çizgiler çevresinde örgütlenen katliamların ardından Tutsi ve Hutu kimlik-

lerinin bulunduğunu reddetmek aptalca olur. Bu kimlikler o kadar vardır ki, demokratik siyasi bir oluşum çerçevesinde çoğunluğun yönetiminden bahsetmek imkansız görünüyor.[95] Görünen o ki, böyle bir durum Tutsilerin ya da Hutuların acımasız bir yönetim kurmalarına, uzayıp giden bir iç savaşa, siyasi sınırların yeniden çizilmesine yol açacaktır. Ancak bu ağır deneyim, etnik farklılıkların keskinleştirilmesinin, etnisitenin toplumsal statü ya da siyasi iktidarla belirlenmesinin, önce sömürgeci daha sonra bağımsız ulus-devletin toplumsal temellerinin tarihsel dinamiklerinden kaynaklandığını göstermektedir. Aynı zamanda etnik temellere dayanarak inşa edilmiş siyasi elitlerin, geçmişten miras alınan tanımı aşamadıklarını; çünkü etnik kimliğin devlet iktidarını ele geçirmenin ya da ona direnmenin bayrağı haline geldiğini de işaret ediyor. Siyasi elitlerin bu tutumu, çoğulcu, demokratik bir devleti yaşayamaz kılar, çünkü yurttaşlık ve etnisite demokratik siyasi meşruiyetin çelişen ilkeleri olmuştur. Ayrıca her iki tarafın da korkunç kâbuslarının acımasızca yinelenmesiyle tazelenen katliam hatıraları, iktidarın etnik sınırlarını kanla çizmiştir. Artık bundan sonra, etnisite devletin siyasetiyle şekillendirilip güçlendirilmesinin ardından siyasetin önüne geçer. Afrika siyaset sahnesini, onun da ötesinde Afrika'nın trajedisini anlamak için, devlet mantığının egemenliği altında, etnisite ile devlet arasındaki bu karmaşık etkileşimi aklımızda tutmamız gerekiyor.

Ancak devlet etnikleştirilse de, pek ulusallaşmamıştır. Gerçekten de, neden Afrika'da değil de Asya Pasifik'te ya da o kadar talihli olmasa da Latin Amerika'da kalkınmacı bir devletin ortaya çıktığı sorusuna getirilecek açıklamanın kilit unsurlarından biri de, Afrika ulus-devletinde ulusun zayıflığıdır. Bu sözler, Afrika siyaset sahnesinde milliyetçiliğe rastlanmadığı anlamına gelmemeli: Sonuçta milliyetçi hareketler bağımsızlığa giden yolda itici güç olmuşlardır; 1950'lerde, 1960'ların başında güçlü bir milliyetçi liderler dizisi (Sekou Ture, N'krumah, Kenyatta, Lumumba) dünyayı sarsmış, bir Afrika rönesansı havası uyandırmıştır. Ancak bu liderler sömürgecilik döneminden zayıf bir ulusal mi-

95 Mamdani (1996).

ras almışlardı; çünkü Afrika siyasi haritasının kültürel/etnik/tarihsel/coğrafi/ekonomik mozaiği yüzünden, Afrika milliyetçiliği büyük ölçüde yasal/modern devletin eğitimli elitleri ve küçük kentli girişimciler sınıfıyla sınırlı kalmıştı. Davidson'ın başka birçok Afrika uzmanıyla aynı çizgideki şu satırlarda söylediği gibi: "Afrika'nın sıkıntılarına ilişkin bir analiz aynı zamanda, Afrika'daki yüzlerce kültürün, halkın, her biri diğerleri üzerinde egemenlik iddia eden, sonra da hep birden büyük bir sıkıntıya düşen birkaç ulus-devlete bölünmesinin gerçekleştiği sürecin –büyük ölçüde milliyetçilik sürecinin– de analizi olacaktır."[96] Bu yeni Afrika devletlerinin ulusal bir temelden, başka bölgelerde genellikle ortak bir coğrafya, tarih ve kültürden oluşan bir temelden (bkz. İkinci Cilt Birinci Bölüm) yoksun olması, kalkınma sürecinde izlediği yolun farklılaşması sebebiyle Endonezya'yı (bkz. Dördüncü Bölüm) dışarıda bırakırsak eğer Asya-Pasifik'le Afrika arasında gözlenen temel farklılıklardan biridir. Pasifik bölgesinde, başarılı bir dışa dönük kalkınma stratejisine iki unsurun (Doğu Asya'da okur yazarlığın yaygınlığı ve eğitim düzeyinin nispeten yüksek olması; ABD'nin jeopolitik destek verip piyasasını Asya-Pasifik ülkelerine açık tutması) katkıda bulunduğu doğrudur. Ancak Afrika ülkeleri de, en azından kentsel bölgelerde ilkokul eğitimini geniş ölçekte hızla yaygınlaştırmayı başarmıştı; Fransa ve Britanya da eski sömürgelerine yardım etmeyi "sürdürüyor", sömürgelerin eski metropol bölgelerde piyasalara girmesine izin veriyordu. Asıl farklılık, Asya-Pasifik ülkelerinin otoriter bir yönetimle, kalkınmacı bir hedef doğrultusunda, güçlü bir ulusal/kültürel kimliğe ve ayakta kalma siyasetine (bkz. Dördüncü Bölüm) dayanarak uluslarını harekete geçirme yetisine sahip olmasıydı. Milliyetçi projenin zayıf bir toplumsal temele dayanması, Afrika devletlerini, kaydadeğer ölçüde güçten düşürdü. Milliyetçi projenin temelleri, Afrika devletlerinde nüfusun büyük bir etnik çeşitliliğin yanı sıra, Soğuk Savaş sırasında yabancı devletlerin Afrika'da girdiği nüfuz çatışmasını taşıyamayacak kadar zayıftı.

Afrika, bağımsızlığının ilk otuz yılında Batılı güçlerin (özellikle

---

96 Davidson (1992: 13).

Fransa, Belçika, Portekiz, beyaz Güney Afrika, ama aynı zamanda ABD, Britanya, İsrail ve İspanya) yanı sıra Sovyetler Birliği, Küba ve Libya'dan da askerî birliklerin, askerî danışmanların müdahalelerine maruz kaldı; böylece kıtanın büyük bölümü sıcak çatışma bölgesi haline geldi. Siyasi grupların, devletlerin ve bölgelerin farklı jeopolitik bağlaşıklıklar kurarak bölünmeleri Afrika devletlerinin istikrarsızlığa sürüklenmesine, askerileşmesine yol açtı; o kadar ki, büyük savunma bütçelerinin yükü altına girdiler. Ayrıca, büyük bölümü güvenilmez ellerde olan, hatırı sayılır bir askeri donanım miras kaldı geriye.[97] Tarihsel olarak sarsıntılı bir zemin üzerine kurulmuş olan Afrika ulus-devletlerinin kısa tarihleri boyunca, meşruiyetin temeli olarak, kalkınmanın ilgili birimi olarak ulusların ve milliyetçiliğin altı oyuldu.

Afrika'nın bugün içinde bulunduğu krizi açıklamaya yönelik denkleme eklenmesi gereken başka bir temel unsur daha vardır. O da *[zayıf ulus-devletin] etnik siyasetiyle Afrika'nın son otuz yıldaki siyasal ekonomisi arasındaki bağlantıdır*. Bu bağlantıya atıfta bulunulmazsa eğer, kolayca, Afrika'da siyasetin doğasında bir terslik bulunduğu gibi yarı ırkçı açıklamalar getirme seviyesine inilebilir. Colin Leys, Afrika'nın bunalımının devletin oynadığı rol de dahil olmak üzere, ekonomik tarihe atıfta bulunmadan anlaşılamayacağını savunuyor; ben de ona katılıyorum. Leys, üretim güçlerinin kalkınma düzeyinin düşüklüğü, aileye dayalı üretim sisteminin sömürgeci dönemin sonuna dek dayanması da dahil birkaç gerekçeye yaslanarak, "Afrika'nın dünya kapitalist sistemiyle birleşmeye başlamasının zamanlaması, bunun yanı sıra sömürge öncesi ekonomilerin aşırı derecede geri olması, sonraki dönemlerde sömürgeci politikaların sınırlılıkları, hepsi birden kıtanın büyük bölümünün daha en baştaki kilit sürece girmesini, bağımsızlık sonrasında kendi kendini sürdürebilir bir sermaye birikimine geçiş yapmasını engellemiştir."[98] Kendi kavramlarımla, kısaca bu görüş üzerinde duracağım.[99]

97 de Waal (1996).
98 Leys (1994: 45).
99 İlgili veriler için bkz. Sarkar ve Singer (1991); Blomstrom ve Lundhal (1993); Riddell (1995); Yansane (1996); *The Economist* (1996a).

Tarihsel zamandizimi itibarıyla, 1960'larda Afrika'nın "kötü bir başlangıç yaptığı"nı söyleyerek başlayalım.[100] 1970'lerde tüm dünyada kapitalizmin krizi ve yeniden yapılanması bağlamında, Afrika'nın kalkınma modeli çöktü; on yılın sonunda yabancı hükümetlerden ve uluslararası kurumlardan akacak yardımlara gereksinim duyar hale geldi. 1980'lerde borç yükü ve yapısal iyileştirme programları dış borçlanmayı bir koşul olarak dayatırken, ekonomileri dağıttı, toplumları yoksullaştırdı, devletleri istikrarsızlığa sürükledi. Borç yükü 1990'larda bazı ülkelerde bazı küçük sektörlerin küresel kapitalizmle birleşmesini tetiklerken, aynı zamanda birçok insanın, birçok bölgenin, kargaşa yaratır biçimde küresel ekonomiden kopması sürecini de başlattı. Birbirini izleyen bu gelişmeleri, hangi nedenler doğurmuştu? 1960'larda tarımsal ihracatı ve otarşik sanayileşmeyi hedefleyen politikalar, yerel köylü ekonomisinin, nüfusun geçim kaynağının büyük bölümünün yıkılmasına yol açmıştı. İç piyasalar geniş ölçekli sanayileşmeyi sürdüremeyecek kadar dardı. Uluslararası ekonomik alışveriş, hâlâ yeni sömürgeci çıkarların egemenliğindeydi. 1970'lerde teknolojik gerilik, yönetimlerin verimsizliği, sömürgecilik sonrası kısıtlamaların sürmesi (örneğin eskiden Fransa'ya ait olan toprakları kapsayan Frank bölgesi) uluslararası piyasalarda rekabet etmeyi imkânsız hale getirirken, ticaret koşullarının gerilemesi, tam da modern sektörün yeni teknoloji, nüfusun gıda ithalatına gereksinim duyduğu bir dönemde ithalatı zorlaştırıyordu. Birtakım ölçütlere ya da denetime tabi tutulmaksızın borçlanmak (borçların büyük bölümü artan savunma harcamalarına, endüstriyel "beyaz filler"e ve israfa varan tüketime gidiyordu; Houphouet-Boigny hayalindeki başkenti doğduğu köye kurmuş, ortaya Yamassoukro çıkmıştı) Afrika'nın büyük bölümünü iflasa sürükledi. Uluslararası Para Fonu/Dünya Bankası'nın tavsiyeleriyle/dayatmalarıyla uygulanan yapısal değişim programları ekonomileri dinamikleştirmekte büyük oranda başarısızlığa uğrarken, toplumsal koşulları daha da ağırlaştırdı. Bu politikalar devletin küçültülmesine, temel malların ihracatının teşvik edilmesine yoğunlaşıyordu.

100 Dumont (1964).

Bu sonuncu hedef, genel anlamda bugünün teknolojik ve ekonomik ortamında kaybedecek ata oynamaktır; özgül terimlerle değerlendirdiğimizdeyse OECD pazarlarında sıkı bir tarımsal korumacılık karşısında, gerçekçilikten uzak kalmaktadır.[101] Bazı ülkelerde, bazı büyük rekabetçi Afrika şirketleri dahil (örneğin Gana'daki Ashanti Goldfields gibi) ekonomik verimlilik adacıkları ortaya çıktıysa da, maddi ve insani kaynaklar israf edilmiştir; yukarıda gösterdiğimiz gibi bir bütün olarak Afrika ekonomisi 1990'larda üretim bakımından da tüketim bakımından da 1960'larda olduğundan daha kötü durumdadır.

Ekonomik kriz ve 1980'lerdeki ekonomik iyileşme programları sonucu kaynakların azalması, ulus-devletlerin siyasi dinamiklerini ciddi ölçüde etkilemiştir. Devlet elitlerinin, genellikle etnik olarak ya da toprağa dayalı olarak tanımlanan, himayeleri altındaki farklı gruplara kaynak dağıtmaları, bu arada kendilerine yetecek kaynağı da ayırmaları üzerine kuruludur bu siyasi dinamikler. Kaynakların azalması üç sonuç doğurmuştur:

1. Uluslararası yardım ve dış borçlanma temel bir gelir kaynağı haline geldiğinden, devletler dilenmenin siyasal ekonomisini benimsemişler, böylece uluslararası camianın dikkatini çekecek, bağışlara, yardımlara neden olacak insani felaketlerde bir çıkar kapısı görmeye başlamışlardır. Soğuk Savaş'ın son bulmasıyla yabancı güçlerin Afrika'daki uydu ülkelerine mali ve askeri transferleri kuruduğu için de bu strateji özel bir önem kazanmıştır.

2. Ekonominin formel, modern sektöründe kaynaklar azaldıkça, siyasi liderler, askerî yetkililer, bürokratlar ve yerel işadamları geniş ölçekli yasadışı ticarete girmişler; zaman zaman küresel kriminal ekonomiden çeşitli isimlerle ortaklıklar kurmuşlardır (bkz. Üçüncü Bölüm).

3. Kaynaklar azalıp nüfusun gereksinimleri artarken, hangi grubun himaye altına alınacağı konusunda bazı tercihler yapmak gerekmiştir, genellikle de en güvenilir etnik ya da bölgesel gruplar (yani elitler arasında başat gruplara yakın olanlar) seçilmiştir. Devlet iktidarı-

101 Adepoju (1993); Adekanye (1995); Simon vd. (1995).

nın paylaşımında kaybeden kimi gruplar bazen kendi paylarını almak için, bazen de kaynaklar üzerindeki bütün bir siyasi denetim sistemini ele geçirmek için siyasi çatışmalara ya da askerî güce başvurmuşlardır. İktidar mücadelelerinde, devletin kaynaklardan pay vermediği etnik ya da bölgesel grupların desteğini kazanmaya çalışmışlardır.

Gruplaşmalar, hizipleşmeler arttıkça, ulusal ordular bölündükçe, haydutlukla şiddete dayalı siyasi muhalefet arasındaki ayrım da giderek bulanıklaştı. Etnik ve bölgesel bağlılıklar, üyelik ve sadakatin tanımlanabilir tek dayanakları haline geldiğinden, şiddet, nüfusun büyük bölümünü vurdu; öyle ki birdenbire komşular, çalışma arkadaşları, silah arkadaşları, ayakta kalmak için önce birbirlerinin rakipleri, sonra düşmanları, nihayetinde de olası katilleri ve kurbanları haline geldiler. Kurumsal çözülme, yaygın şiddet ve iç savaş ekonomiyi daha da dağıttı, nüfusta kitlesel bir hareketlilik başlattı; insanlar belirsiz bir sığınağa kaçıyorlardı.

Üstelik insanlar da dilenmenin siyasal ekonomisini öğrendiler; mülteci konumundayken, Birleşmiş Milletler, çeşitli hükümetler ve hükümet dışı örgütlerin bayrakları altında, yalnızca bir ihtimal de olsa, hayatta kalma hakkına sahip olabiliyorlardı. Sonunda 1990'ların ortalarına gelindiğinde Afrika yalnızca küresel/enformasyonel ekonominin kıyısına düşmekle kalmamıştı; bu tarihlerde kıtanın büyük bölümünde ulus-devletler parçalanıyor, köklerinden koparılmış, yorgun düşmüş insanlardan hayatta kalan cemaatler, artık antropologların zevkine göre çok çeşitli etiketler altında yeni gruplar oluşturuyordu.

Afrika'nın Sefaleti

Uluslararası finans kurumlarının Afrika'da ticaret ve yatırımın koşullarını yeni küresel ekonominin kurallarıyla uyumlu hale getirerek kıtayı 1980'lerdeki borç krizinden kurtarma yönündeki bilinçli gayretleri, birkaç gözlemcinin ve uluslararası kurumun değerlendirmesine göre kaydadeğer bir fiyaskoyla son buldu.[102] Birleşmiş Milletler Nüfus Fo-

102 Adepoju (1993); Ravenhill (1993); Hutchful (1995); Loxley (1995); Riddell (1995).

nu'nun gerçekleştirdiği, Afrika'da yapısal değişimlerin etkisi üzerine bir araştırma, bulguları şöyle özetliyor:

> Bu cildin yazarları, araştırma yapılan ülkelerde, iyileştirme politikaları ile ekonomik performans arasında güçlü bir uyum bulunmadığı yönünde görüş birliği içindedir. Dış çevre daha destekleyici olmadığı sürece, iyileştirme politikalarının uzun vadede bile Afrika ülkelerinin dış şokların etkilerini aşmasını güvence altına almayabileceği yönünde güçlü işaretler vardır. Yapısal iyileştirme politikaları izleyen birçok Afrika ülkesinde, kaydedilen ilerlemeler gayri safi yurtiçi hasıladaki nominal büyümeyle sınırlıdır; ekonominin yapısında hiçbir dönüşüm olmamıştır. Örneğin Gana [Dünya Bankası'nın değerlendirmelerinde örnek vaka] 1984-88 döneminde yıllık ortalama % 5'lik bir büyüme oranı yakalamıştır. Ancak 1988'de imalat kapasitesinin kullanım oranı % 35 gibi düşük bir düzeydedir. Nijerya'da 1986-87 döneminde bu oran yalnızca % 38'di. Bu araştırmanın kapsadığı ülkelerin çoğunda, küçük ve orta ölçekli girişimler döviz kuru ve ticaretin serbestleşmesine yönelik önlemler yüzünden marjinalleşmiştir. Kısıtlayıcı para ve kredi politikalarından kaynaklanan yüksek iç faiz oranları, iş çevrelerinde huzursuz bir hava yaratmıştır. Sanayi sektöründe kepenk indirmeler yaygınlaşmıştır; Kamerun'da on bankadan dördü kapanmış, birçok ülkede başlıca mallarla ilgili pazarlama kurumları kapatılmıştır. Bu ülkelerde tarım ılımlı bir büyüme gösterse de, gıda üretimi gerilemiştir. Gana'da 1984 ile 1987 arasında tahıl üretimi % 7, nişastalı mahsul üretimi % 39 düşmüştür. Başka ülkelerde de benzer şeyler yaşanmıştır. İhracat gelirleri genel olarak artmış olsa da, ithalat da artmış, bu artış ödemeler bilançosunun krizini ağırlaştırmıştır... Birleşmiş Milletler'in düzenlediği bir konferansta, "İyileştirme önlemlerinin uygulanması sırasında insanların ağır bir bedel ödediği, büyük fedakârlıklara katlandığı, bu önlemlerin Afrika toplumlarının yapısını bozmakta olduğu" sonucuna varılmıştır.[103]

Afrika toplumlarını enformasyonelleştirmeden, ekonomilerini küreselleştirmeye yönelik bu başarısız girişimin toplumsal, ekonomik ve siyasi maliyeti, başlıca üç tartışma hattında ve hepsini kapsayan bir

103 Adepoju (1993: 3-4).

tek sonuçta gösterilebilir: Afrika halkının büyük çoğunluğunun giderek terk edilmesi.

Öncelikle kentlerdeki formel işgücü piyasaları, artık işgücünü hazmedememektedir; bu da işsizlerin ve vasıflarının altındaki işlerde çalışanların sayısında ciddi bir artışa neden olmuştur ve yoksulluk olasılığı oranının daha yüksek olması anlamına gelmektedir. ILO'nun Afrika'da işgücü piyasalarının gelişmiyle ilgili, Fransızca konuşulan altı ülkenin mercek altına alındığı bir araştırmasında,[104] istihdam durumu ile yoksulluk olasılığı arasında istatistiki bir ilişki bulunmuştur. Bir bütün olarak Sahraaltı Afrikası'nda kentlerde işsizlik oranı 1975 ile 1990 arasında iki kat artarak % 10'dan % 20'ye yükselmiştir. Modern sektörde, özellikle de kamu sektöründe istihdam yerinde saymış ya da gerilemiştir. 14 ülkede ücretli istihdam, 1975-80 döneminde yıllık ortalama % 3'lük bir artış göstermiş, ama 1980'lerin ilk yarısında yalnızca % 1 artmıştır; bu oran nüfus artışı ve kırsal kesimden kente göçten kaynaklanan işgücü artışını hazmetmek için gerekli oranın çok çok altındadır. Yılda % 6,7'lik bir büyüme gösteren gayri resmi istihdam sektörü, işgücü fazlasının sığınağı haline gelmiştir. Afrika şehirlerindeki işgücünün büyük bölümü artık "düzensiz", "marjinal serbest çalışan" ya da "korunmadan yoksun ücretli işçi" kategorilerinde değerlendirilmektedir; bu kategorilerin hepsi de düşük gelir düzeyini, korunmadan yoksun olmayı, yoksulluk olasılığının yüksek olmasını beraberinde getirmektedir. Nüfusun geneli değerlendirildiğinde 1985'te, Afrikalıların % 47'si yoksulluk sınırının altında yaşıyordu; kalkınmakta olan ülkelerin tamamında ise toplam nüfusun % 33'ü yoksulluk sınırının altındaydı. Afrika'daki yoksul insanların sayısı 1975 ile 1985 arasında üçte iki artmıştı; ayrıca 1990'larda yapılan tahminlere göre Afrika, dünyada yoksulluk düzeyinin artış gösterdiği tek bölgeydi.[105]

İkincisi Afrika'da kişi başına tarımsal üretim, özellikle de gıda üretimi, son on yılda ciddi bir gerileme göstermiş, birçok ülkeyi kıtlık,

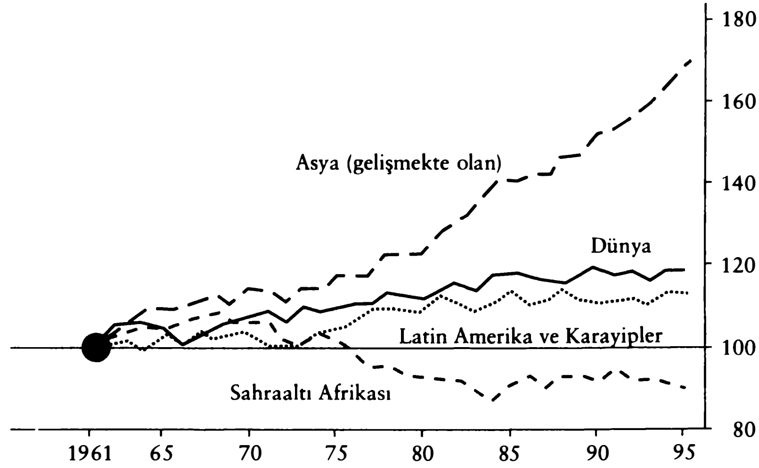
104 Lachaud (1994).
105 Adepoju (1993).

savaş ya da başka felaketler karşısında açlık ve salgınlara açık hale getirmiştir. Öyle görünüyor ki, tarımdaki kriz, ihracata dönük üretime aşırı derecede yoğunlaşmanın, ülkelerin ekolojik ya da ekonomik koşullarına uygun olmayan teknolojilerin ya da üretim çizgilerinin benimsenmesi yönündeki sağlıksız tavsiyelerin bir sonucudur.[106] Örneğin Batı Afrika'da yabancı kerestecilik şirketleri akasyaların yerine, yerli olmayan başka ağaçların dikilmesi için bastırmıştı; ancak birkaç yıl sonra akasyaların daha az su istediği, daha az bakım gerektirdiği, kurak mevsimlerde keçilerin, koyunların beslenmesini sağladığı ortaya çıkınca bu kez tam tersi bir uygulamaya gidilmişti. Koşullara uymayan teknolojik değişime verilebilecek bir başka örnek de, Doğu Afrika'da Turkana Gölü'nde, Norveçli uzmanların Turkanalı sığır yetiştiricilerini, tilapia ve tatlı su levreği gibi piyasası geniş balık ürünleri üretmeye yönlendirmek amacıyla bir program başlatmasıydı. Ancak balıkları soğutma amaçlı teçhizat o kadar pahalıydı ki, üretim/dağıtım maliyetleri erişilebilir piyasalardaki balık fiyatından daha fazlaydı. Bu arada 20 bin göçebe Turkanalı da eskisi gibi sığır yetiştiriciliği yapmaya dönemedikleri için yardım kuruluşlarından gelecek gıda yardımlarına bağımlı hale geldiler.[107] Afrika'daki dar tarımsal ürün yelpazesinin uluslararası piyasalara girmekte zorlanması, 1980'lerde hükümetin tarım politikalarının değişmesi çiftçiliği belirsizliklerle dolu hale getirdi. Sonunda birçok çiftçi, uzun vadede ihracata dönük ticari tarıma yatırımda bulunmak yerine kısa vadeli hayatta kalma stratejilerine yöneldi ve gelecekte uluslararası alanda rekabet gücüne sahip olma şansını da kaçırdı.[108]

Afrika'nın toplumsal ve ekonomik gelişiminde üçüncü büyük eğilim, devletin çözülmesiyle birlikte üretimin de gündelik hayatın da dağılmasıdır. 1980'lerde ve 1990'larda Afrika ülkelerinin büyük bölümünü vuran şiddet, yağma, iç savaşlar, haydutluk ve katliamlar milyonlarca insanı kasabalarından, köylerinden uzaklaştırmış, kurumla-

106 Jamal (1995).
107 *The Economist* (1996a).
108 Berry (1993: 270-71).

ŞEKİL 2.3
Kişi Başına Gıda Üretimi (1961=100)
(Güney Afrika hariç Sahraaltı Afrikası)

Kaynak: 7 Eylül 1996 tarihli *The Economist* tarafından, Gıda ve Tarım Örgütü'nün (FAO) hazırladığı şemalardan derlenmiştir.

rın kriz yönetimi ve hayatın maddi temellerini yeniden inşa etme kapasitesini enkaza çevirmiştir.[109]

Kentlerde yoksulluk, tarımın, özellikle de kendi kendine yeter düzeydeki tarımın krizi, kurumsal çöküş, şiddetin yaygınlaşması, kitlesel nüfus hareketleri, Birleşmiş Milletler'in 1996 tarihli İnsani Kalkınma Raporu'nda da belirtildiği gibi son on yılda Afrika nüfusunun çoğunluğunun hayat koşullarında ciddi bir gerilemeye neden olmuştur. Yoksulluk, göç, toplumsal dağınıklık Afrikalıların ciddi bir bölümü açısından yok olma tehdidi yaratan yıkıcı salgın hastalıkların yanı sıra, hastalıkların dünyanın geri kalan kısımlarına yayılmasına da zemin hazırlamaktadır. Hastalıkların ve salgınların kaynağının yalnızca Afrikalıların içinde bulunduğu hijyen ve beslenme koşulları olmadığı, sağ-

109 Leys (1994); Adekanye (1995); Kaiser (1996).

lık hizmetlerinin ve eğitiminin yetersizliğinin de hastalıkların yayılmasına büyük katkıda bulunduğu vurgulanmalıdır.

Dikkat çekilmesi gereken önemli bir örnek AIDS salgınıdır.[110] Afrika'daki ilk HIV enfeksiyonları 1980'lerin başlarında kayıtlara geçtiyse de, 1990'ların ortalarına gelindiğinde, tüm dünyadaki 17 milyon HIV-pozitif vakasının % 60'ı Sahraaltı Afrikası'ndaydı (bkz. Şekil 2.4).[111] Uganda, Ruanda ve Zambia gibi ülkelerde kentli nüfusun % 17-24'ü 1987 yılı civarında virüsü kapmıştır (bkz. Tablo 2.9). Genel olarak son yıllarda bu oran, bazı istisnalar (Gabon) dışında birçok ülkede artış göstermiştir. AIDS, bugün Uganda'da başlıca ölüm sebebi haline gelmiştir; başka ülkelerde de önemli ölüm sebeplerinden biridir. Afrika'da AIDS vakalarının % 80'i heteroseksüel temasla bulaştığından, cinsel olarak erkekler karşısında itaatkârlıkları ve erkeklerin göç veya sürülme döneminde daha fazla rasgele cinsel ilişkide bulunduğu düşünüldüğünde, özellikle kadınların risk altında olduğu görülmektedir. Kadınların ataerkil bastırılmışlıkları, bilgilenmelerini, virüsün yayılmasını önlemeye yönelik kaynaklara ulaşmalarını sınırlamakta, AIDS'le ilgili enfeksiyonlardan tedavi görme olasılıklarını zayıflatmaktadır. Araştırmalar kadınların hastanelere daha az başvurduğunu, HIV/AIDS'ten daha genç yaşta öldüklerini, eşleri HIV kaptığında onlarla birlikte yaşamayı sürdüren kadın sayısının, tersinin yaşandığı durumlarda eşlerini terk etmeyen erkeklerin sayısından daha fazla olduğunu göstermiştir.[112] Bu yüzden üreme çağındaki çok sayıda kadın HIV pozitiftir. Gelecekteki 10-25 yılda, AIDS'in çocukların hayatına etkisi, nüfusun geneli üzerindeki etkisine kıyasla daha ciddi boyutlara ulaşmış olacaktır. AIDS'in Sahraaltı Afrikası'nda sıtma ya da kızamığa göre daha fazla çocuk ölümüne yol açması bekleniyor. Çocuk ve bebek ölümlerinin gelecek on yılda % 35-40 azalacağı tahmin ediliyordu; ama artık AIDS yüzünden bu oranın yerinde sayması ya da daha

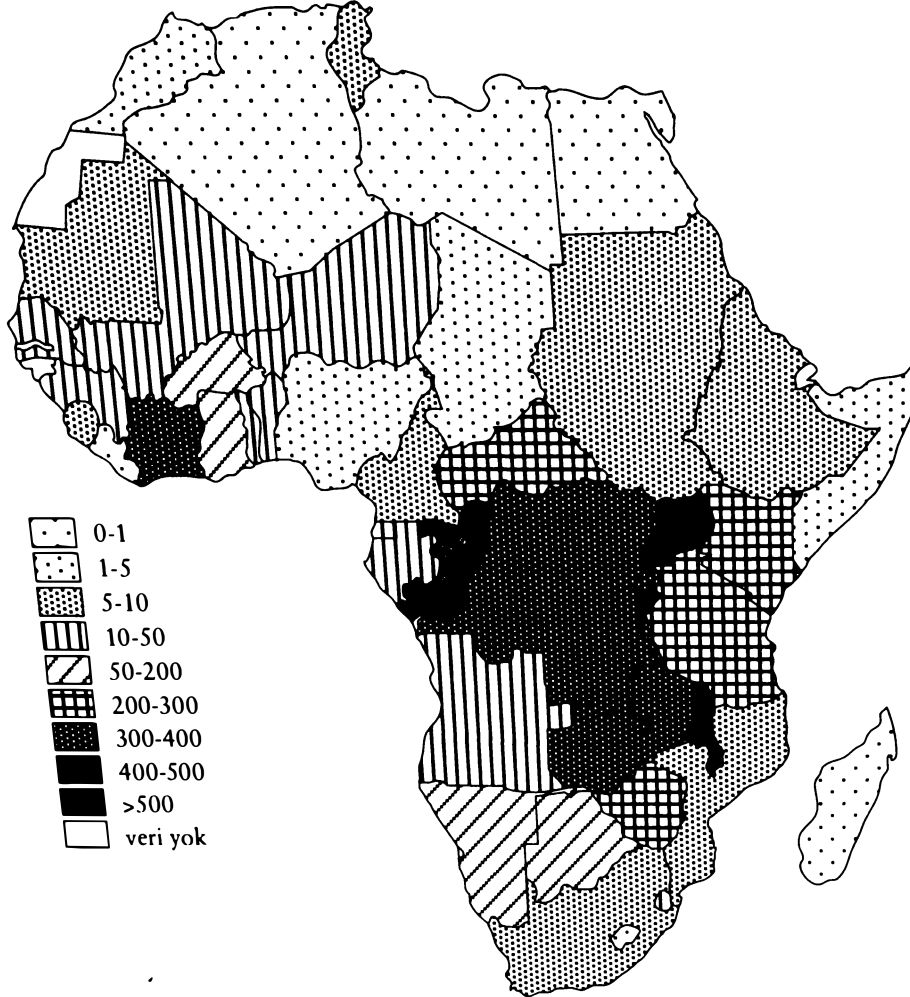
---

110 Burnett ve Blaikie (1992); Hope (1995); Philipson ve Posner (1995); Boahene (1996); Kamali vd. (1996).

111 Boahene (1996).

112 Boahene (1996).

ŞEKİL 2.4
Afrika'da Milyon Kişi Başına AIDS Vakası Sayısı (1990)

Kaynak: Dünya Sağlık Örgütü Salgın Hastalık Raporu, WorldAIDS 1990 ve 1991, hazırlayan Barnett ve Blaikie (1992).

da artması bekleniyor. Yetim çocuklar büyük bir sorun haline geliyor. 2000 yılına gelindiğinde, enfekte olmamış 10 milyon çocuğun ebeveynlerinden birini ya da ikisini de AIDS salgınında kaybedeceği tahmin ediliyordu. Bu öksüz ve yetimler dalgası, genişletilmiş evlat edinme sistemlerini de çökertiyor.

TABLO 2.9
Seçilmiş Afrika Ülkelerinde Kentlerde ve Kırsal Bölgelerde Yetişkinler İçin (15-49 Yaş) HIV'ın Tahmini Yaygınlığı

	HIV Yaygınlığı (%)		HIV Bulaşmış
Ülke	Kentler	Kırsal Bölgeler	Kişi Sayısı (x 1.000)
Uganda	24.1	12.3	894.3
Ruanda	20.1	2.2	81.5
Zambiya	17.2	–	205.2
Kongo	10.2	–	46.5
Fildişi Sahili	10.0	1.3	183.0
Malavi	9.5	4.2	142.5
Orta Afrika Cumhuriyeti	7.8	3.7	54.3
Zaire	7.1	0.5	281.8
Gana	4.7	–	98.7
Burundi	4.3	–	15.0
Tanzanya	3.6	0.7	96.6
Zimbabve	3.2	0.0	30.9
Kenya	2.7	0.2	44.5
Kamerun	1.1	0.6	33.2
Mozambik	1.0	0.6	43.5
Sudan	0.3	–	6.8
Nijerya	0.1	0.0	8.1
Svaziland	0.0	–	0.0
Afrika ülkelerinde HIV kapmış kişilerin toplamı			2,497.6
Bütün Afrika nüfusunda hastalık kapmış kişilerin oranı (%), 1987			0.9

Kaynak: Over (1990), Barnett ve Blaikie (1992) tarafından rapor edilmiştir.

AIDS salgının Afrika'daki çapı ve yayılma hızı, toplumsal ve ekonomik koşullardan kaynaklanıyor. Konuyla ilgili önde gelen uzmanlardan Kempe Ronald Hope şöyle yazıyor: "Afrika ülkelerinde yoksulluk ve ekonomik sıkıntılar, HIV ve AIDS'in hızla yayılmasının en büyük sebeplerinden biridir; buna kuşku yok."[113] Yeterli sağlık hiz-

113 Hope (1995: 82).

metlerinden yoksun olmak, eğitim düzeyinin düşüklüğü, sağlığa zararlı hayat koşulları, temel hizmetlerden sınırlı düzeyde yararlanma, hızlı kentleşme, işsizlik ve yoksulluk birbirleriyle ilgili olgulardır; hepsi de HIV enfeksiyonuyla ilişkili etkenlerdir. Afrika'da sağlık hizmetlerinden yararlanma düzeyi aşırı derecede sınırlıdır. 1988-91 dönemine ilişkin veriler Sahraaltı Afrikası'nda 18 bin 488 kişiye bir doktor düştüğünü gösteriyor; gelişmekte olan ülkelerde 5 bin 767, sanayileşmiş ülkelerde de 344 kişiye bir doktor düşer.[114] Yoksulluk hastalığın önlenmesiyle ilgili bilgilere ulaşımın yanı sıra önleyici yöntemlere erişimi de sınırlamaktadır. Tarımsal kriz, açlık, savaşlar göç zorunluluğu yaratmış, aileleri, cemaatleri, toplumsal ağları dağıtmıştır. Kentsel bölgelere göç etmiş olan, düzenli aralıklarla asıl cemaatlerine dönen erkekler başlıca HIV taşıyıcılarıdır; fahişeler virüsü izledikleri yol boyunca yayarlar. HIV kapan yoksul insanlarda AIDS, sosyoekonomik düzeyi yüksek olan insanlara kıyasla daha hızlı bir biçimde gelişmektedir.

AIDS salgının Afrika'dan dünyanın başka bölgelerine yayılma olasılığı, sanıldığından daha ciddi bir tehdittir. Bu anlamda Güney Afrika çarpıcı bir örnek oluşturuyor. Güney Afrika salgının 1980'lerde başladığı bölgelerle sınır komşusu olsa ve ülkenin siyah nüfusu uzun bir süre olumsuz toplumsal koşullarda ve sağlık koşullarında yaşamış olsa da, Güney Afrika'nın ekonomik ve sanayi kalkınma düzeyi Afrika'nın geri kalan kesimlerinden çok daha yüksektir. Ancak 1990'larda AIDS salgını Afrika'da ilerlemiş, on yıl önce komşu ülkelerde görülen hızlı yayılma, hastalığın yaygınlaşma biçimleri, bu kez Güney Afrika'da gözlenmeye başlamıştır. Fahişeler ve göçmen işçiler gibi belli grupların % 10 ilâ 30'unun enfeksiyonu kaptığı tahmin edilmektedir. Ülke çapında, çocuk doğurma yaşındaki kadınlar arasında, HIV enfeksiyonuna ilişkin tahminler % 4,7 gibi yüksek bir orandadır; Kwa/Zulu Natal gibi bazı bölgelerde, enfekte olma olasılığının daha yüksek bir oranda olduğu görülür. Bugünkü yayılma hızına dayanarak HIV/AIDS'in gelecekteki yaygınlığına ilişkin tahminler, 2010 yılına ge-

114 UNDP (1996).

lindiğinde Güney Afrika nüfusunun % 27'sinin enfekte olacağını gösteriyor. Cinsel partner sayısında % 40'lık bir azalma, prezervatifin etkili kullanımında % 20'lik bir artış öngören daha iyimser tahminler ise, toplam nüfusun % 8'inin enfekte olacağını söylüyor.[115]

Afrika'nın felaketi görmezden gelinir ya da önemsenmezse, coğrafi sınırlar dahilinde kalması olası görünmemektedir. Hem insanlık hem de insanlık duygumuz tehdit altında olacaktır. Küresel ayrımcılık, enformasyon çağında kinik bir yanılsamadır.

Afrika'nın Umudundan Bahsedebilir miyiz? Güney Afrika Bağlantısı

En azından öngörülebilir gelecekte, Sahraaltı Afrikası'nın yeni küresel ekonomide sosyal dışlanmaya yazgılı olduğunu söyleyebilir miyiz? Bu, temel önemde, ancak bu bölümün sınırlarını ve politikadan ya da tahminlerden çok analizle ilgilenen bu kitabın amacını aşan bir meseledir. Yine de tamamen ampirik zeminde, Güney Afrika'da ırk ayrımının son bulması, siyah çoğunluğun yönettiği, demokratik bir Güney Afrika'yla başka Afrika ülkeleri, en azından Doğu/Güney Afrika'dakiler arasında bağlantılar kurulması olasılığı, Afrika'nın daha uygun ve yeni koşullarda, Güney Afrika bağlantısı üzerinden küresel kapitalizmle bütünleşeceği varsayımını incelememizi mümkün kılıyor. Küresel ekonomide sosyal dışlanmayı yeniden üreten ya da değiştiren koşullara ilişkin genel bir analiz için, Afrika dışına adım atmadan önce kısaca bir de bu konuyu değerlendirmek istiyorum.

Güney Afrika açıkça Sahraaltı Afrikası'nın diğer kesimlerinden farklıdır. Sanayileşme düzeyi daha yüksektir, ekonomisi daha büyük bir çeşitlilik gösterir, küresel ekonomide kıtanın geri kalan kısmına kıyasla daha önemli bir rol oynar. Düşük ücretlere dayalı bir ekonomi olmadığı gibi, vasıflılık düzeyi ve rekabet gücü yüksek, yeni doğmakta olan bir ekonomi de değildir. Aslında bu iki ekonominin çeşitli yönlerini birleştiren bir ekonomidir; Güney Afrika'da eşzamanlı kapsan-

115 Campbell ve Williams (1996).

ma ve dışlanma süreçleri, bazı bakımlardan başka birçok ülkeye göre daha açık ve çarpıcıdır. Seçim sonrasında, demokratik dönemde siyasi ortam hızla değişmiştir; Güney Afrika'nın ithal ikameci sanayileşme politikalarından kaynaklanan yüksek gümrük duvarları ve yaptırımlardan dolayı on yıllar süren görece yalıtılmışlığın ardından ülkenin hızla küresel ekonomiyle yeniden birleşmesi de ekonomiye katkıda bulunmaktadır.

Güney Afrika, Sahraaltı Afrikası'nın tamamının gayri safi yurtiçi hasılasında % 44, sanayi üretiminde % 52 pay sahibidir. Sahraaltı Afrikası'nda tüketilen elektriğin % 64'ü Güney Afrika'da kullanılır. 1993'te Sahraaltı Afrikası'nda (Güney Afrika dahil) kişi başına düşen reel gayri safi yurtiçi hasıla 1288 dolara eşitti; tek başına Güney Afrika'da ise kişi başına reel gayri safi yurtiçi hasıla 3 bin 127 dolardı. Güney Afrika'da kişi başına düşen telefon hattı sayısı, Sahraaltı Afrikası'nın genelinden dokuz kat fazladır.

Johannesburg Borsası, dünyanın onuncu büyük borsasıdır (piyasa kapitalizasyonu açısından). Ancak bankacılık ve finans sistemi, dört büyük ticari bankanın egemenliğindedir ve aslen başlıca sanayi sektörlerine hizmet eder. Küçük ölçekli işletmecilere pek az fon sunulmuştur. En azından 19. yüzyılda elmas yataklarının keşfinden itibaren, Güney Afrika küresel ekonomide bir rol üstlenmiştir. Madencilik 20. yüzyılda ülkenin kalkınması açısından kilit önemde olmuş, sermaye birikimi için bir büyüme motoru yaratmıştır. Son yıllardaki gerilemeye karşın, altın madenciliği hâlâ Güney Afrika madencilik sektörünün çekirdeğidir; madencilik sektöründe ihracatın ve istihdamın % 70'ini, sektörün elde ettiği gelirlerin % 80'ini oluşturmaktadır.[116] Ancak Güney Afrika'nın altın rezervlerinin büyük bölümü tüketilmiştir. Geçen yüzyılda, 45 bin tonu aşkın altın çıkarılmıştır; başlangıçta tespit edilen kaynakların üçte ikisini aşan bir miktardır bu. Geride kalan 20 ton altınsa büyük olasılıkla derinlerde ve düşük değerdedir. Stratejik önemdeki başka madencilik ve maden işleme sektörleri arasında demir, çe-

116 MERG (1993).

lik, çinko, kalay, demir alaşımları, manganez, bakır, gümüş, alüminyum ve platin sayılabilir. Madencilik hâlâ toplam dış ticaret gelirlerinin % 71'ini oluşturmaktadır; ancak gayri safi yurtiçi hasılanın yarısından fazlası hizmetlerden, yaklaşık dörtte biri de imalattan gelmektedir.[117] Madencilik sanayi göçmen ve karma işgücüne dayandığından, apartheid sistemine başka sanayilerden çok daha fazla bağlıydı.

İmalat sanayi 1960'larda ciddi bir büyüme kaydetti, ama 1970'lerde yavaşlamaya başladı, 1980'lerdeyse tümüyle durdu. 1970'lerde imalat üretimindeki büyüme yıllık ortalama % 5,3'tü.[118] Ancak 1980 ile 1985 arasında imalat üretimi % 1,2 geriledi; 1985 ile 1991 arasındaki büyüme de yalnızca % 0,7'den ibaretti; imalat sektöründeki istihdamsa % 1,4 geriledi.[119] Güney Afrika'da ithal ikameci sanayileşmenin klasik sorunları imalat sektörüne de damgasını vurmuştur. Tüketim malları üretme kapasitesi güçlüdür, ağır sanayinin bir bölümü madencilik ve maden işleme sanayiiyle bağlantılıdır, ancak sermaye malları ve birçok aramalın üretimi yoktur. Ancak Güney Afrika enformasyonel/küresel ekonomiyle bağlantılıdır, örneğin OECD üyesi olmayan ülkeler arasında internet sunucusu sayısının en yüksek olduğu ülkedir.[120] Bunun yanında, kurumsal ortamın parçalı olması, etkili hükümet desteğinin bulunmaması, teknolojik yeterliliğin büyümesini sınırlamaktadır. Girişimlerin araştırma-geliştirme çalışmalarına yaptığı harcamalar 1983-84 ile 1989-90 arasında % 27 gerilemiştir; teknolojinin yurtdışından, özellikle de lisans anlaşmalarıyla satın alınması yönünde güçlü bir bağımlılık söz konusudur. Araştırma-geliştirme harcamaları, hızlı büyüyen başka ülkelerinkinden çok daha azdır.[121] En azından 1993'te "Bu tür teknoloji transferlerinde, yeni teknolojinin verimli bir biçimde özümsenmesi amacıyla eğitim programlarının da uygulandığı yönünde pek işaret yoktur."[122]

117 *The Economist* (1995).
118 ISP (1995: 6).
119 MERG (1993: 239).
120 Network Wizards (1996).
121 Endüstriyel Strateji Projesi (1995: 239).
122 MERG (1993: 232).

İstihdamın genelinde 1970'lerin ortalarından beri bir düşüş yaşanmaktadır; tarım, ulaştırma, madencilik ve imalat sektörlerinde istihdamda ciddi düşüşler yaşanmıştır. 1986-90 döneminde kamu sektörü istihdamında ciddi bir büyüme yaşanmamış olsaydı, bu dönemde istihdamın toplam büyüme oranı negatif olacaktı. 1989'dan 1992'ye dek ekonominin tarım dışı sektörlerinde toplam istihdam % 4,8 geriledi; bu oran 286 bin işin ortadan kaybolması demekti; yalnızca kamu sektöründe olumlu bir büyüme söz konusuydu. Bu dönemde özel sektörde toplam istihdam, % 7,8 geriledi. 1989'da formel ekonomide istihdam edilen işgücünün toplama oranı Johannesburg/Pretoria bölgesinde % 61'ken daha yoksul bölgelerde yalnızca % 22'lerdeydi. İşsizlik oranına ilişkin elimizde güvenilir veriler bulunmasa da, işe ihtiyacı olan insanların sayısıyla formel ekonominin istihdam yaratma kapasitesi arasında büyük, giderek hızla açılan bir uçurum olduğu kesindir. 1986-90 döneminde Afrikalı işçilerin reel ücret artışı negatif olmuştur. En düşük eğitsel ve mesleki kategorilerde yer alan Afrikalı işçilerin reel ücretleri 1975 ile 1985 arasında yıllık % 3'lük bir oranda gerilemiştir.[123] 1994'te Merkezi İstatistik Servisi'nin tahminlerine göre resmi işsizlik % 32,6'ydı; ancak topraktan gelir elde etme ve geçinme fırsatından, dolayısıyla kırsal bir güvence ağından yoksun olmak –diğer Afrika ülkelerine göre– kitlesel işsizlik sorununun ağırlığını artırmaktadır. İşsizlik özellikle genç nüfus açısından ciddi bir sorundur; 1995'te 16 ile 24 yaşları arasında yer alan, ekonomik bakımdan faal nüfusun % 64'ü (yaklaşık bir milyon genç insan) işsizdi.

Birçok Güney Afrikalı yaşamak için gayri resmi ekonomiye yaslanmaktadır; gerçi sayıya ilişkin farklı tahminler vardır. Merkezi İstatistik Servisi'nin, 1990'daki tahminine göre 2,7 milyon kişi, başka bir deyişle işgücünün % 24'ü gayri resmi ekonomide faaldi. Ancak bu tahmin, gayri resmi ekonomik faaliyetleri ciddi oranda azımsayan bir tahmin olabilir. Örneğin 1990'da, Johannesburg bölgesinin başlıca kasabalarından biri olan Alexandra kasabasının sakinleri arasında yapı-

123 MERG (1993: 149-50).

lan bir araştırmada, kasaba sakinlerinin % 48'i serbest çalıştığını, evde çalıştığını ya da kasabada başka bir yerde çalıştığını belirtmişti.[124] Güney Afrika'da gayri resmi ekonomi temelde yalnızca hayatta kalmaya dayalı bir ekonomiydi. Gayri resmi girişimlerin yaklaşık % 70'ini, özellikle gıda, giyim ya da ilgi çekici mallara yoğunlaşan işportacılar oluşturuyordu.[125] Girişimlerin tahminen % 15-20'si bir biçimde imalatla uğraşan girişimlerdi; sözleşmeyle iş vermenin Güney Afrika'da gayri resmi sektörde, başka her yere göre daha az yaygın olduğu gözlenmektedir. Gayri resmi işletmelerde imalat oranının düşük olmasının sebebi, yalnızca siyahların kentleşmesini, girişimci olmalarını engelleyen ayrımcılık politikalarıyla açıklanamaz; siyahların dinamik bir girişimciliğin ortaya çıkması için temel önemdeki eğitimden, becerilerden, deneyimden, özellikle de enformasyonel becerilerden sistematik olarak yoksun bırakılmış olması da bir gerekçedir. Güney Afrika ekonomisinde sermayenin tek elde yoğunlaşmasının, oligopolleşmiş denetim düzeyinin yüksek olduğunu da ekleyelim.[126]

Güney Afrika'da gelir dağılımı aşırı derecede eşitsizdir; hatta bazı ölçütlere göre dünyada gelir dağılımında eşitsizliğin en derin olduğu ülke Güney Afrika'dır. Güney Afrika'da Gini katsayısı 0,65'tir. Gini katsayısı Brezilya'da 0,61, Meksika'da 0,50, Malezya'da 0,48, ileri sanayi ülkelerindeyse 0,41 ya da daha azdır. Tabandaki % 20'lik kesimin payına, milli hasılanın yalnızca % 1,5'i düşer; en zengin % 10'luk kesimse milli hasılanın % 50'sini alır. Güney Afrika nüfusunun % 36 ilâ % 53'ünün yoksulluk sınırının altında yaşadığı tahmin edilmektedir. Yoksulluk, Afrikalı ve derisi renkli nüfus arasında yaygındır: Yoksulların % 95'i Afrikalıdır, Afrikalılarınsa % 65'i yoksuldur; derisi renkli nüfusun % 33'ü, Asyalıların % 2,5'i ve beyazların % 0,7'si yoksuldur.[127]

Siyah orta sınıfta bir büyüme olduysa da, ırksal farklılıklar hâlâ eşitsizlik açısından önemli bir etkendir. Örneğin 1994'te Merkezi İs-

124 Kapsamlı Alexandra-Sandton UDP raporu (1990), aktaran Benner (1994).
125 Riley (1993).
126 Rogerson (1993); Manning (1993); Manning ve Mashigo (1994).
127 Güney Afrika hükümeti (1996b).

tatistik Servisi'nin haneler üzerinde yaptığı bir araştırmaya göre, üst düzey yönetsel mevkilerdeki siyah erkeklerin oranı yalnızca % 2'ydi; beyaz erkeklerin oranıysa % 11. Üst düzey yönetsel mevkilerde çalışan siyah erkeklerin % 51'i ayda 2 bin rand'ın (yaklaşık 500 dolar) üstünde kazanmaktadır; beyaz erkeklerinse % 89'unun geliri ayda 2 bin rand'ın üstündeydi. Siyah erkeklerin % 51'i "basit işçi" ya da "operatör veya montajcı" olarak istihdam edilmişti; beyaz erkeklerinse % 36'sı.[128]

Güney Afrika'da ekonomi ve toplum, dünyanın en yoksul ülkelerinin oluşturduğu kıtasal ortamla kıyaslandığında göründüğü kadar iyi durumda değildir. Ama Güney Afrika'nın komşularıyla ekonomik ilişkilerini de değerlendirmeliyiz. Ayrımcılık karşıtı mücadele sırasında Güney Afrika, bölgeyi denetim altına almak, Afrika Ulusal Kongresi'ne desteklerinden ötürü komşu ülkeleri cezalandırmak amacıyla topyekûn savaşa giriştiğinden dolayı, komşu Afrika ülkeleri büyük sıkıntılara maruz kalmışlardır. Alternatif nakliyat hatları geliştirme, ticaret ilişkilerini artırma yönündeki çabalarına karşın Afrika'nın güneyindeki devletlerin çoğu, 1980'ler boyunca ağırlıklı olarak Güney Afrika'yla ilişkilerine dayandılar. 1990'ların başından itibaren, Güney Afrika'nın ne ölçüde bütün bölge için bir "büyüme motoru" haline gelebileceğine ilişkin değerlendirmeler önem kazanmaya başladı. Afrika'nın güney bölgelerinin tamamı Güney Afrika üzerinden birleşmiştir; nakliyat yollarının çoğu Güney Afrika'dan geçer; komşu ülkelerin çoğu Güney Afrika sanayinde giderek büyüyen göçmen işgücünün kaynağıdır. Sözgelimi 1994'te madencilik sektöründeki 368 bin 463 işçinin % 45'ini yabancı işçiler oluşturuyordu. 1974'teyse, maden işçilerinin % 77'si yabancıydı. Güney Afrika'ya yabancı ülkelerden gelmiş, kayıt altına alınmamış insanların sayısına ilişkin tahminler değişir. Güney Afrika'da polis güçlerinin tahminlerine göre bu sayı 5,5 milyonla 8 milyon arasındadır. İnsan Bilimleri Araştırma Konseyi'nin benzer tahminine göre de bu sayı 5 ile 8 milyon arasındadır.[129]

128 Güney Afrika hükümeti (1996b).
129 Güney Afrika hükümeti (1996a).

Güney Afrika ile komşuları arasındaki ilişkinin eşitsizliği açıktır. Afrika'nın güneyindeki 11 ülkenin toplam nüfusu 130 milyondur, ancak bu nüfusun 40 milyonu Güney Afrika'da yaşamaktadır. Güney Afrika, bölgenin tamamının gayri safi yurtiçi hasılasında % 80'lik paya sahiptir. Güney Afrikalılar ortalama olarak, Mozambiklilerden 36 kat daha zengindir. Güney Afrika'nın bölgeye ihracatı, bölgenin Güney Afrika'ya ihracatından sekiz kat fazladır. Ancak bir serbest ticaret bloku yoluyla bölgesel bütünleşmeye ilişkin görüşmeler sürmektedir. Mozambik'te savaş yüzünden harap olan demiryollarının yeniden inşasına, Mozambik limanlarının Zimbabwe, Botswana, Zambia'nın ihracatını yüklenmek üzere yeniden inşasına yönelik çalışmalar sürmektedir. Ancak Güney Afrika ile komşularının ekonomik yapıları bakımından farklılıkları dikkate alındığında iki gözlemin kaydadeğer derecede önem taşıdığı görülür: a) Güney Afrika dahil bütün ekonomiler büyük ölçüde emtia piyasalarına bağımlıdır; b) Güney Afrika'nın küçük uyduları Botswana ve Lesotho istisna sayılmak üzere, geniş Güney Afrika piyasası için bir ihracat temeli oluşturabilecek imalat kapasitesi küçüktür. Gerçekten de dış ticarete ilişkin veriler, Güney Afrika şirketlerinin komşu ülkelerin sınırlı ithalat piyasalarının büyük bölümüne hakim olduğunu göstermektedir.

Dolayısıyla tümüyle ekonomik terimlerle konuşacak olursak, Güney Afrika ile çevresindeki ülkeler birbirlerini fazla tamamlamaz. Olacak bir şey varsa eğer, o da küresel turizm gibi bazı kilit sektörlerde Güney Afrika ile çevre ülkeler arasında rekabet yaşanacak olmasıdır. Güney Afrika, kendini peşinden kalkınmayı sürükleyecek kadar büyük, ciddi bir birikim merkezi olarak sunabilecek imalat ve teknoloji temeline sahip değildir. Gerçekten de, kendi yurttaşlarına dönük istihdam politikaları izlemesini gerektiren büyük toplumsal ve ekonomik sorunları vardır. Ayrıca bu tür politikaların, başka ülkelerden gelen göçmen işçiler açısından feci sonuçlar doğurması da mümkündür. Göçmen işçilerin kazançları da komşu ekonomiler için önemli bir döviz kaynağıdır. Güney Afrika'nın asıl sorunu, ekonomisi açıldığında, yeni küresel ekonomideki şiddetli rekabet ortamında kendini bir kenara itil-

mekten nasıl kurtaracağıdır. Bölgesel işbirliği programları, komşu ülkelerde ulaştırma altyapısının, teknolojik altyapının gelişmesini sağlayabilir; Güney Afrika'nın Afrika'nın güneyine yayılmasının (örneğin madencilik kaynaklarına ve turizme yatırım yapması), Namibya, Botswana ve Mozambik'te şimdiden gördüğümüz gibi aşırı yoksulluk koşullarını hafifleteceğine kuşku yoktur. Ancak yeni Güney Afrika'nın, çok katmanlı bir biçimde küresel ekonomiyle eklemlenerek, kıtanın büyük bölümü için kalkınmanın motoru haline gelmesi hayali son derece gerçek dışıdır (Japon stratejistlerin çok sevdiği "uçan kazlar" modelinin Afrika versiyonu). Güney Afrika'nın siyasi kaderi, Afrikalı kimliğiyle bağlantılıysa eğer, kalkınma yolu da harap olmuş komşularının yolundan ayrı olmayı sürdürecektir; altına hücumun son bulması, teknolojik kapasitenin geriliği, artan toplumsal ve ekonomik gerilikler Güney Afrika'yı, Afrika Ulusal Kongresi'nin kaçmak için cesurca mücadele ettiği toplumsal dışlanma uçurumuna sürüklemezse eğer.

Afrika'nın Dışına mı Çıkıyoruz, Yoksa Tekrar Afrika'ya Geri mi Dönüyoruz? Özkaynaklara Dayanma Siyaseti ve Ekonomisi

Antropolog Ida Susser, 1996'da Namibya'da Kalahari Çölü'ndeki saha araştırmasından döndüğünde çiftçilerin, tarım işçilerinin hayatının devlet düzeninin çatlakları arasında günü kurtararak sürüp gittiğini anlatmıştı. Yetersiz geçimleri, günübirlik sağlanıyordu. Toplumsal çözülmeyi ya da kitlesel açlığı gösteren belirgin işaretler yoktu: Yoksulluk vardı, ama yoksunluk yoktu.[130] Kalahari'deki çiftçiler, hâlâ kıta çapında Afrikalıların hatırı sayılır bir kesiminin hayatta kalmasını sağlayan geçinmeye yeter ekonomilerin çeşitliliğinin bir örneği olarak görülmeyebilir. Yine de, gündelik geçime dayalı bu ekonomilerin, bağlantılı oldukları geleneksel toplumların Afrika'da esen yıkım ve çözülme rüzgârlarına karşı bir sığınak oluşturup oluşturmayacağı sorusuyla karşı karşıyayız. Aslına bakarsanız Afrika'nın entelektüel ve siyasi

130 Susser, özel görüşme (1996).

dünyasında, Afrika'yla ilgilenenler arasında sayıca giderek çoğalan bir kesim, kıta toplumlarının kendi gücüne dayanma ve kendine yeterlilik ekseninde yeniden yapılanması çağrısında bulunuyor.[131] Bu çağrı, ilkel ekonomilere, geleneksel toplumlara bağlı kalmak anlamına gelmiyor; yapılanmanın tabandan başlayıp yükselmesi, modernliğe, temelde bugünün küresel kapitalizminde baskın olan değerleri ve hedefleri reddederek başka bir yoldan ulaşılması yönünde bir çağrı. Afrika'nın bugün teknolojik/ekonomik bakımdan marjinalleşmiş olması, yağmacı devletin yükselişi, IMF/Dünya Bankası kaynaklı iyileştirme politikalarının gerek ekonomik, gerek toplumsal bakımdan başarısızlığı gibi deneyimlerde bu konumu güçlendirecek argümanlara rastlanabilir. Aslında toplumsal ve çevresel bakımdan daha sürdürülebilir alternatif bir kalkınma modeli bir ütopya değildir; birkaç ülkede, öz kaynaklara dayalı bir kalkınmaya yönelik gerçekçi, teknik bakımdan sağlam önerilerin yanı sıra bölgesel işbirliği stratejilerinin de bol olduğu gözlenmektedir. Bu önerilerin ve stratejilerin çoğu, bu bölümde sunduğumuz asimetrik bağlantıların doğurduğu sonuçları dikkate alarak, Afrika ekonomilerinin küresel sermaye birikimi ağlarından kısmen ayrılması gerektiği varsayımına dayanır. Ancak öz kaynaklara dayanma stratejilerinin uygulanmasının önünde temel bir engel bulunmaktadır: Afrika'da siyasi elitlerin çoğunluğunun çıkarları, değerleri ve bu elitlerin himaye ağları. Afrikalıların çoğu için bir insanlık trajedisi olan şeyin, elitler için nasıl ve neden bir zenginlik, ayrıcalık kaynağı olmayı sürdürdüğünü gösterdim. Bu çarpık siyasi sistem tarihsel olarak üretilmiş, Avrupalı/Amerikalı güçlerce, Afrika'nın küresel kapitalist ağlara kısmen dahil olmasıyla yapısal olarak korunmuştur. Afrika'nın trajedisinin, karşımızda duran en yeni ifadesinin özgüllüğü, tam da seçici bir yaklaşımla elitler ve değerli varlıklar küresel ekonomiye eklemlenirken halkın geniş kesimlerinin toplumsal dışlanmaya maruz kalmasında, doğal kaynakların büyük bölümünün ekonomik olarak değer kaybetmesinde yatmaktadır.

131 Davidson (1992, 1994); Aina (1993); Wa Mutharika (1995).

Dolayısıyla Afrika'nın küresel ekonomiyle bağını koparmak, kelimenin en eski siyasi anlamıyla bir devrim gerektirmektedir. Nüfusun etnik parçalanmışlığı, halkın liderlerinin ve kurtarıcılarının büyük bölümünden daha yıkıcı bir deneyim yaşadığı dikkate alınırsa, öngörülebilir gelecekte böyle bir devrimin yaşanması mümkün değildir. Yine de direnişle karşılaşmayan bir baskı olmayacağını söyleyen tarihsel deneyimi hatırlarsak, böyle bir devrim şimdilik mümkün değildir demek de nihayetinde duvarda bir yazı olarak kalır. Böyle bir direnişin toplumsal, siyasi sonuçlarına gelince... Değişim süreci kolektif bir intikam, çatışma, mücadele, ümit, başarısızlık, uzlaşma deneyimiyle birlikte ilerlediğinden, yapabileceğimiz tek değerlendirme, belirsizliğin, deneyselliğin altını çizmek olabilir.

AMERİKA'NIN YENİ İKİLEMİ: ENFORMASYON ÇAĞINDA EŞİTSİZLİK, KENTSEL KESİMDE YOKSULLUK VE TOPLUMSAL DIŞLANMA

ABD, dünyanın en büyük, teknolojik bakımdan en ileri ekonomisidir. Enformasyon çağının şafağında, ağ toplumuna damgasını vuran yapısal, örgütsel değişimleri ilk yaşayan toplumdur. Ama aynı zamanda, 20. yüzyılın son yirmi yılında toplumsal eşitsizlik, kutuplaşma, yoksulluk ve sefalette ciddi bir artışın da gözlendiği bir toplumdur. Amerika'nın, tarihindeki ırkçı çizgilerle, tuhaf kentleşme biçimiyle –iç kent–, hükümetin kural koymasına, refah devletine karşı beslediği derinlere kök salmış, ideolojik, siyasi gönülsüzlükle son derece özgül bir toplum olduğuna kuşku yok. Yine de ağ toplumunun oluşma aşamasında deneyimlediği toplumsal eşitsizlik ve sosyal dışlanma, dünyanın başka bölgelerinde, özellikle de Avrupa'da yaşanacakların bir habercisi olabilir. Bunun iki temel gerekçesi var. İlki, kapitalist ülkelerin çoğunun egemen ideolojisinin, siyasetinin, Amerika'da 1980'lerde ve 1990'larda deneyimlenen stratejilerin, politikaların, yönetsel kararların büyük bölümünü yankılayan bir tür "kapitalizmin yeniden kapitalizasyonu" çerçevesinde, piyasaların serbestleşmesini, yönetimin esnekleşmesini

vurguluyor olması.[132] İkinci ve belki de daha belirleyici olan gerekçeyse şu: Sermaye, piyasalar ve şirketlerin ortak bir küresel ekonomi çerçevesinde daha fazla bütünleşmesi, bazı ülkelerin başka bölgelerin kurumsal/makroekonomik ortamından keskin biçimde ayrılmasını son derece güçleştiriyor; hele ki, bu "başka bölgeler"den biri, ABD kadar büyük ve küresel ekonomi açısından merkezi önemdeyse. Avrupalı ya da Japon şirketlerin, sermayenin ve işgücü piyasalarının ABD merkezli şirketlerden daha farklı kurallarla ve daha yüksek üretim maliyetiyle işleyebilmesi iki koşuldan birinin gerçekleşmesine bağlıdır. Ya sermaye ve işgücü piyasaları da dahil piyasalarının korunması gerekir, ya da verimliliğin Amerika'ya kıyasla daha yüksek olması. Ancak son yirmi yılda verimliliğin artışı bakımından geri de olsa da, Amerikan işgücünün verimliliğinin, dünya çapında ilk sıralarda yer aldığını biliyoruz. Fransa ve Almanya'nın biraz gerisinde, Hollanda ve Belçika'ya eşit, ama OECD ülkeleri ortalamasının epey üstünde. Piyasaların korunmasına gelince... Japonya hâlâ büyük ölçüde buna başvursa da, yeni ticaret anlaşmaları, sermayenin giderek hareketlenmesi OECD ülkeleri çapında çalışma koşullarının görece eşit kılınmasına da zemin hazırlıyor. Dolayısıyla, her toplum kendi toplumsal yapısına, siyasi süreçlerine bağlı olarak kendi sorunlarıyla uğraşmak zorunda olsa da, eşitsizlik, yoksulluk, toplumsal dışlanma bakımından Amerika'da yaşananlar, piyasa güçlerinin büyük ölçüde denetimsiz kaldığı, enformasyonel kapitalizme içkin eğilimlerin olası yapısal sonuçları olarak görülebilir. Gerçekten de, karşılaştırmalı araştırmalar Batı Avrupa'da, özellikle Britanya'da ve ABD'de yoksulluğun, gelir dağılımında eşitsizliğin gelişimine ilişkin benzer eğilimlerin (ama farklı düzeylerde) gözlendiğine dikkat çekmektedir.[133] Toplumun üst ve alt kesimleri arasındaki derin eşitsizlik evrensel bir eğilim olsa da, ABD'de daha belirgindir.

İleri toplumlarda enformasyonel kapitalizmin toplumsal etkileri tartışmasını, sağlam bir zemine oturtabilmek için, mümkün olduğunca kısa keserek, Amerika'da son yirmi yılda eşitsizliğin, yoksullu-

132 Brown ve Crompton (1994); Hutton (1996).
133 Funken ve Cooper (1995); Hutton (1996).

ğun ve sosyal dışlanmanın gelişimine ilişkin ampirik bir araştırmaya başvurup bu eğilimleri bölümün başında önerdiğim kategoriler çerçevesinde değerlendirerek ilerleyeceğim.

Amerika'nın İki Yüzü

1990'larda Amerikan kapitalizmi, yeniden yapılanma, enformasyonelizm ve küreselleşme koşulları altında en kârlı sistem haline gelmeyi başarmış görünüyordu.[134] İşletme çevriminin zirve noktasında vergi sonrası kâr oranları, 1973'te % 4,7'yken, 1979'da % 5,1'e çıkmış, 1980'lerde istikrar kazanmış, 1995'te % 7'ye yükselmişti. Menkul kıymetlerin değerleri, Dow Jones endeksinin 11 bin noktasının bir puan üstüne sıçramasıyla, 1999'da tarihinin en yüksek düzeyine ulaşmıştı. Borsada inişler, çıkışlar yaşansa da, finans piyasalarında feci bir çöküş yaşanmadığı (her zaman böyle bir olasılık vardır) sürece Dow Jones endeksinin ortalama seviyesi yüksek, giderek de yükselen bir seviyeye yerleşmiş görünüyordu. Ödüllendirilen yalnızca sermaye değildi; kapitalist yöneticiler de gayet iyi kazanıyordu. Doların 1995'teki değeri üzerinden, merkezi ABD'de bulunan büyük Amerikan şirketlerinin genel başkanlarının ortalama yıllık maaşı 1973'te 1 milyon 269 bin dolarken, 1989'da 3 milyon 180 bin dolara, 1989'da 4 milyon 367 bin dolara yükselmişti. 1973'te genel başkanın aldığı toplam maaş, işçinin aldığı toplam ücretten 44, 8 kat fazlayken, 1995'te 172,5 kat daha fazlaydı. 1999'da zengin hanelerin ilk % 1'lik kesiminin vergi sonrası aylık ortalama geliri 515 bin 600 dolardı; 1977'deyse bu rakam 243 bin 700 dolardı.[135]

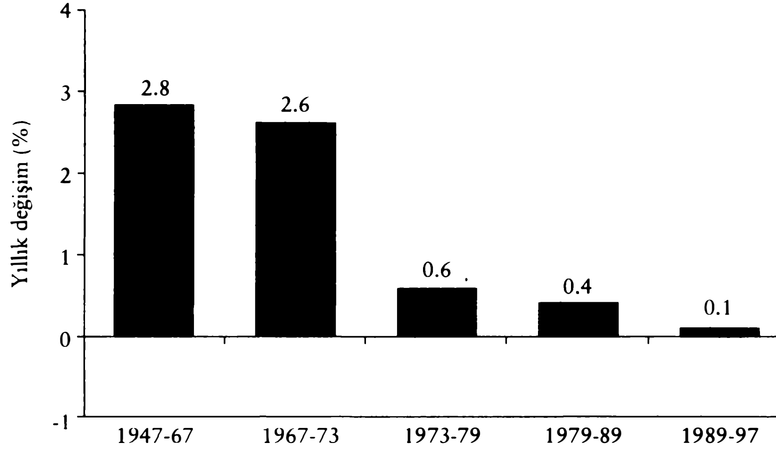
Aynı dönemde orta halli bir ailenin geliri, 1970'lerde yıllık ortalama % 0,6'lık bir büyüme gösterirken, bu oran 1980'lerde % 0,4, 1990'larda yalnızca % 0,1 olarak gerçekleşti (bkz. Şekil 2.5). Bu durum üretimde, denetim sorumluluğu olmayan işlerde çalışan işçilerin

---

134 "İki Amerika" hakkında bu bölümde kullanılan veriler için başlıca kaynağım Mishel vd.'nin güvenilir istatistiklere dayalı derinlikli bir değerlendirme sunan muhteşem çalışmaları (1996, 1999) oldu. Aksi belirtilmediği sürece metindeki veriler bu kaynaktan alınmıştır.

135 ABD Nüfus Sayım Bürosu, 1999.

ŞEKİL 2.5
ABD'de Ailelerin Gelir Ortalamasında Yıllık Artış, 1947-97

Kaynak: Amerikan Nüfus Sayım Bürosu, 1998.

reel ortalama haftalık gelirlerinin düşmesinin bir sonucuydu; reel ortalama haftalık gelir, 1973'te 479, 44 dolarken 1995'te 395,37 dolara inmişti. Amerika'daki hanelerin % 80'i ya da 217 milyon kişi, milli gelirden aldıkları payın azaldığını, 1977'de % 56 olan bu payın 1999'da % 50'nin altlarına düştüğünü görmüştü.

Golden California'da, 1990'larda yaşanan ekonomik patlama döneminde, bütün işçilerin ortalama saatlik ücreti 1993 ile 1998 arasında % 1 gerilemişti; erkeklerin ücretinde % 5'lik bir gerileme söz konusuydu.[136] Öyle ki ABD'nin genelinde, ailelerin çoğunun geçimi, iki kişinin birden aile bütçesine katkıda bulunmasına bağlıydı; çalışan kadınların aile bütçesine ortalama katkısı % 26 düzeyindeyken, bu oran 1992'de % 32'ye çıkmıştı. Aile yapısı, aileler arasındaki gelir farklılığının başlıca sebebi haline gelmişti. Özellikle en düşük ücreti alan işçiler arasında, erkeklerin saatlik ücretlerinin gerilediği gözleniyordu; üc-

---

136 Benner vd. (1999).

retinde gerileme olmayan tek kesim, ücret cetvelinin en tepesinde yer alan kesimdi (**Şekil 2.6a**). Ancak 1980'ler ve 1990'lar boyunca en eğitimli erkek çalışanların bile, ortalama reel ücretlerinde bir gerileme oldu: 1-5 yıllık deneyim sahibi üniversite mezunu erkeklerin saatlik ücretleri 1979-95 döneminde % 10,7 geriledi. 1996-99 döneminde ise erkek üniversite mezunlarının ücretlerinde, çalıştıkları sektöre bağlı olarak oldukça eşitsiz bir artış gözlendi. Örneğin yeni ekonominin Kâbesi olan California'da 1993 ile 1998 arasında erkek üniversite mezunlarının ortalama saatlik ücretleri yalnızca % 0,9 arttı; yüksek lisans ya da doktora yapmış olanlar için bu oran % 0,8'di. Birçok kadınsa, özellikle de iş deneyimine sahip olanlar, bu dönemde maaşlarının arttığını gördü (**Şekil 2.6b**). California'da 1993 ile 1998 arasında üniversite mezunu kadınların saatlik ücretleri % 6,1 arttı. Ancak ABD'de 1989-97 döneminde kadınların ortalama saatlik ücreti yalnızca 0,08 dolar arttı. Saatlik ücretler açısından cinsiyet farkı biraz azalsa ve 1989'da % 66,4'ten 1997'de % 66,9'a gerilese de bu azalma büyük ölçüde erkeklerin ücretindeki düşüşten kaynaklanıyordu.

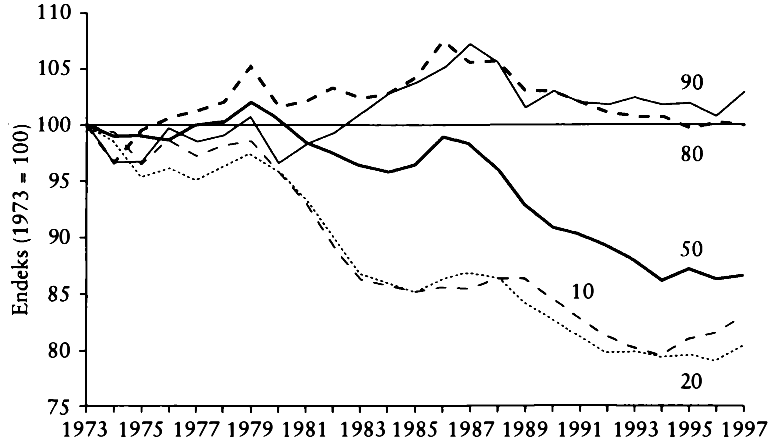
Gelirdeki ortalama gerilemenin, üst, orta ve alt tabakalar üzerinde farklı etkileri oldu. Gini katsayısıyla ölçülen toplumsal eşitsizlik, 1967'de 0,399'ken 1995'te 0,450'ye yükseldi. Ayrıca eşitsizlik kutuplaşma biçimini aldı: 1979-97 döneminde zengin ailelerin ortalama yıllık gelirleri hızla artarken, yoksul ailelerin gelirleri azaldı (**Şekil 2.7**). Bu sürecin bir sonucu olarak, 1999'da yüksek gelir diliminde yer alan ailelerin ilk % 1'lik kesiminin, vergi sonrası gelirleri 1977 ile 1999 arasında % 119,7 artmış, toplam gelirdeki payları % 12,9'a yükselmişti. Gelir cetvelinde en üstte yer alan % 20'lik kesimin toplam gelirden aldığı pay 1977'de % 44,2'yken, 1999'da % 50,4'e yükselmişti. En altta yer alan % 20'lik kesimse toplam gelirin % 4,2'sini alıyordu; bu kesimin vergi sonrası geliri 1977 ile 1999 arasında % 12 düşmüştü (bkz. **Tablo 2.10**).

Wolff'un hesaplamalarına göre,[137] zenginliğin (borçlar çıkarıldığında hanelerin varlıkları) dağılımında, bu dağılımın 1983-97 döne-

---

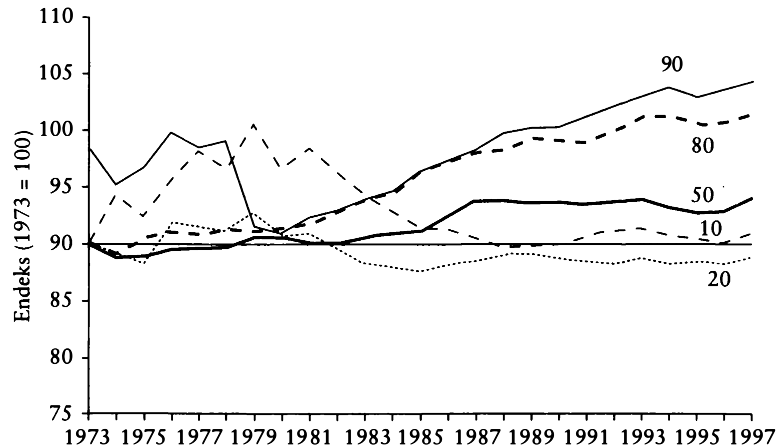
137 Wolff (1994); Mishel vd. (1999).

ŞEKİL 2.6a
ABD'de Ücret Dilimlerine Göre Erkeklerin Aldığı Saat Başı Ücret, 1973-97

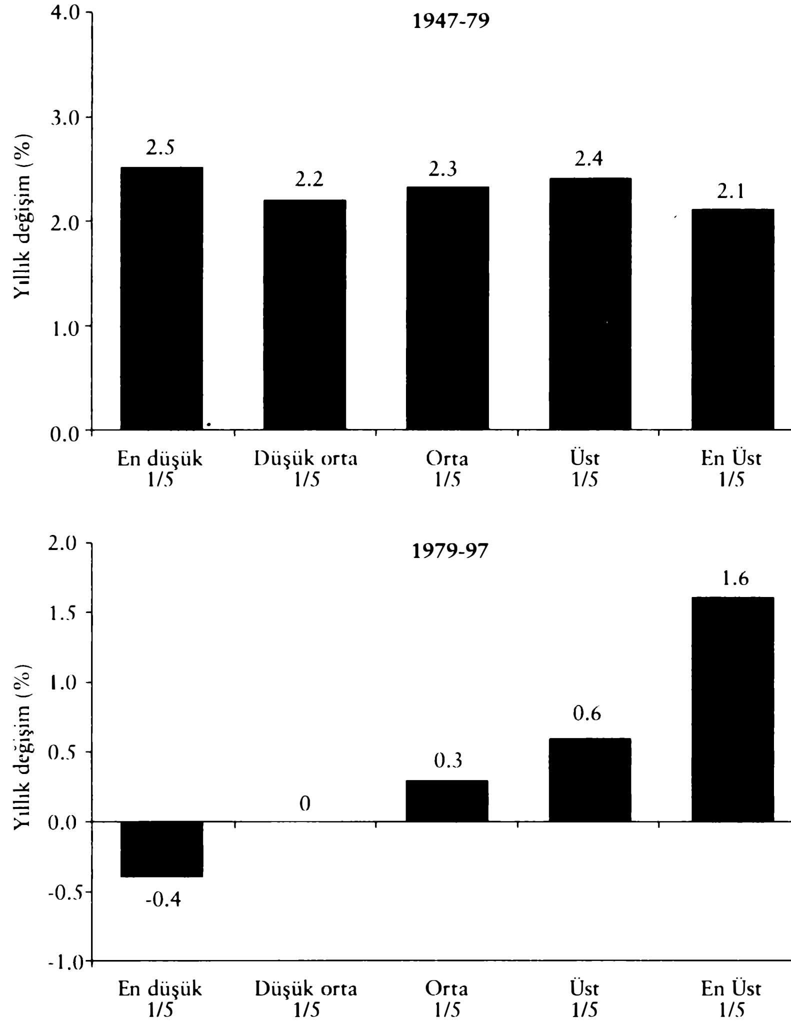
Kaynak: Mishel vd. (1999, 133).

ŞEKİL 2.6b
ABD'de Ücret Dilimlerine Göre Kadınların Aldığı Saat Başı Ücret, 1973-97

Kaynak: Mishel vd. (1999, 134).

ŞEKİL 2.7
ABD'de Ailelerin Gelirinde Yıllık Ortalama Değişim, 1947-97

Kaynak: Amerikan Nüfus Sayım Bürosu (çeşitli yıllar); Mishel vd. tarafından değerlendirilmiştir (1999, 52).

TABLO 2.10
ABD'de Gelir Eşitsizliği, 1977-99

Gelir Grubu	Bütün Gelirlerin Payı (%)[1] 1977	Bütün Gelirlerin Payı (%)[1] 1999	Vergilerden Sonraki (Tahmini) Ortalama, Dolar Olarak 1977	Vergilerden Sonraki (Tahmini) Ortalama, Dolar Olarak 1999	Değişim (%)
En düşük 1/5	5.7	4.2	10,000	8,000	-12.0
Düşük orta 1/5	11.5	9.7	22,100	20,000	-9.5
Orta 1/5	16.4	14.7	32,400	31,400	-3.1
Üst 1/5	22.8	21.3	42,600	45,100	+5.9
En üst 1/5	44.2	50.4	74,000	102,300	+38.2
En yüksek gelirli % 1	7.3	12.9	234,700	515,600	+119.7

(1) Ortalama olarak.
Kaynak: Bütçe ve Politika Öncelikleri Merkezi'nin (Center on Budget and Policy Priorities) Amerikan Kongre Bütçe Ofisi verileri üzerine yaptığı inceleme.

mindeki gelişiminde de benzer bir yoğunlaşma ve kutuplaşma söz konusudur. En üstte yer alan % 1'lik kesim, 1983'te toplam zenginliğin % 33,8'ine sahipken, 1997'de % 39,1'lik bir pay sahibiydi. Diğer yandan alttaki % 80'lik kesimin toplam zenginlikteki payı 1983'te yalnızca % 18,7'yken, bu oran 1997'de % 15,7'ye düşmüştü. Borsanın değerinin yükselmesi de büyük olasılıkla 1995-97 döneminde zenginliğin yoğunlaşmasına katkıda bulunan bir etkendi; ilk % 1'lik dilimin payı 1995'te % 37,6'yken, 1997'de % 39,1'e yükseldi. Öte yandan 1983'te de 1997'de de en alttaki % 20'lik kesimin borçları varlıklarını aşıyordu. Değişim oranlarıyla hesaplarsak, 1989 ile 1997 arasında en üstte yer alan % 20'lik kesimin zenginliği % 1,8 artarken, onların altındaki % 80'lik kesimin zenginliği % 0,8 azalmıştı.[138] Dolayısıyla yalnızca eşitsizlik değil, kutuplaşma da artmıştı.

1997-99 döneminde, ücretli çalışanların en alttaki % 10'luk kesiminin durumu bir parça iyileşti; bu kesimin ücretlerinde ortalamanın epeyce üstünde, % 10'luk bir artış oldu. İş çevreleri bu durumu, "yeni ekonomi"nin sağladığı yararların birikmesinin bir kanıtı olarak

138 Mishel vd. (1999: 262).

gösterse de, aslında ücretlerdeki bu iyileşmenin temel sebebi, hükümetin aldığı bir kararla, 1996'da yasal asgari ücretin yükseltilmesiydi. Yine de neresinden bakılırsa bakılsın, bu % 10'luk artış, saatte 10 sente denk geliyordu; en alttaki % 10'luk kesimin reel ücretleri 1979'daki düzeyin çok çok altındaydı.

Yoksulluk da artış göstermişti. Geliri yoksulluk sınırının altında olanların oranı 1973'te % 11,1'den 1997'de % 13,3'e yükselmişti; başka bir deyişle 35 milyonu aşkın Amerikalı yoksulluk sınırının altında yaşıyordu; bu kesimin üçte ikisi beyazdı ve ciddi bir bölümü de kırsal bölgelerdeydi. Sefalet ya da aşırı yoksulluk daha da hızlı bir büyüme göstermişti. Bu kategoriyi geliri yoksulluk sınırının (1994'te dört kişilik bir aile için yıllık 7 bin 571 dolar) % 50'sinin altında kalan yoksullar olarak tanımlarsak, bu kesim 1975'te bütün yoksulların % 30'unu oluşturuyordu; 1997'de ise % 41'ini: Yaklaşık 14,6 milyon Amerikalı bu gruptaydı.

Enformasyonel Amerika'da eşitsizliğin, kutuplaşmanın, yoksulluğun ve sefaletin yükselmesinin sebepleri tartışılıp duruyor, benim de birkaç paragrafta bu soruya yanıt vermek gibi bir niyetim yok. Ama bu kitabın temel argümanıyla ilgili bazı varsayımlar ileri sürebilirim. Uzun sözün kısası, 1990'larda Amerika'da eşitsizliğin ve yoksulluğun artışını birbiriyle bağlantılı altı farklı süreçle ilişkilendiren bir yorumun, ampirik kanıtlarla desteklendiği kanısındayım. Bu süreçleri şöyle sıralayabiliriz: a) İşgücünün sektörel kompozisyonunda yapısal bir değişimle birlikte sanayi ekonomisinden enformasyonel ekonomiye geçiş; b) Enformasyonel ekonominin yüksek eğitime prim vermesinin yanı sıra, kaliteli kamu eğitiminden yararlanma konusunda eşitsizliğin derinleşmesi; c) Sanayi üretimi, işgücü ve piyasaların küreselleşmesinin etkisi, sanayileşmenin çözülmesi süreçlerinin başlaması; d) Çalışma süreçlerinin bireyselleşmesi ve ağlar oluşturması; e) Ayrımcılık koşullarında, işgücünün göçmen bileşeninin giderek büyümesi; f) Ataerkil ailenin krizinden kaynaklanan artı ekonomik yüklerle birlikte ve ataerkil ayrımcılık koşullarında kadınların ücretli işgücüne dahil olması. Bu yapısal süreçlere, piyasanın dizginlenmemiş güçlerinin egemenliğini

sağlayarak eşitsizlik mantığını güçlendiren sosyopolitik faktörleri de eklemem gerekiyor.[139]

Peki, bu mekanizmalar nasıl bir işleyiş içinde, eşitsizliğin ve yoksulluğun giderek yükselmesine neden olurlar? Öncelikle, ekonominin dinamizmi bakımından bir değerlendirme yaparsak, "yeni ekonomi" sektörüyle geleneksel sektör arasında giderek büyüyen bir eşitsizlik olduğunu görürüz (bkz. Birinci Cilt İkinci Bölüm). *Business Week*'in Eylül 1999'daki hesaplamaları, yeni ekonominin çiçek açtığı 1994-99 döneminde, yeni ekonomi sektörlerinde ortalama reel ücretlerin % 11 arttığını gösteriyordu; ekonominin geri kalan kısımlarındaysa ücret artışı % 3 civarındaydı.[140] Ayrıca 1988 ile 1999 arasında reel ücretlerin gelişimini hesaplarsak, "geleneksel ekonomi" sektörlerinde % 4,5 gerilediklerini görürüz. 1988'de 100'lük bir endeks temel alındığında, 1999'da yeni ekonomideki reel ücretlerin endeks değeri 112'ye çıkmış, "eski ekonomi"de ise reel ücretler 95,5'e inmiştir. Bu tanımlama çerçevesinde kilit nokta, 1999'da yeni ekonomide 19 milyon kişi çalışırken, eski ekonominin hâlâ 91 milyon kişiyi istihdam etmesidir. Bu iki makro sektör, verimlilik, kârlar ve istihdamın büyümesi bakımından büyük farklılıklar gösterirler. Yeni ekonomi şirketlerinin çalışanlara gereksinimi olduğundan, yüksek ücretler ödemeye, özellikle de yenilik ve rekabet açısından kilit önemde olan yüksek eğitimli çalışanlara yüksek ücretler ödemeye hazırdırlar. Öte yandan, vasıf düzeyleri ne olursa olsun çalışanlarının emeğini karşılayacak kâr marjına sahip değillerdir ya da hisse senetlerinin değerleneceği beklentisinden yoksundurlar. Öyle ki, yenilikleri ve verimliliği teşvik etmek yerine maliyetleri düşürmeye odaklı bir gerileme döngüsüyle rekabet güçlerini artırmaya çalışırlar; genellikle ya ücretleri tırpanlayarak ya da işgücünü kısarak maliyetlerini düşürme çabasına girerler. İşgücünün çok daha büyük bir kesimi, eski ekonomiye kısılıp kalmış olduğundan, yeni enformasyonel ekonominin değer yaratma kapasitesi istihdamın nispeten küçük bir kesiminde yoğunlaşmıştır. Bu yüzden de

139 Brown ve Crompton (1994); Navarro (1997).
140 Business Week (1999a: 92-100).

verimliliğin meyveleri eşitsiz bir biçimde sahiplenilir. Yeni ekonomide çalışanlar borsaya yatırım yapacak düzeyde gelir elde edebilir, böylece ekonomik büyümeden daha fazla yararlanabilirler. Yeni ekonomide istihdamın büyüme oranının yüksekliği, en iyi teknolojinin, en iyi yönetsel pratiklerin tüm ekonomiye yayılması dikkate alındığında, zamanla nüfusun daha geniş bir kesiminin bu zenginlik yaratma süreçlerinden yararlanacağı söylenebilir. Ancak ilk aşamada iki sektör arasındaki uyumsuzluğun yarattığı eşitsizlik kendini yeniden üretme eğilimindedir; çünkü daha düşük gelir ve eğitim düzeyi bilgiye dayalı bir ekonomide refaha erme şansının da azalmasına yol açmaktadır. Son kertede nüfusun enformasyon işçisi profiline uymayan kesimlerinde yoksulluk adacıkları oluşmaktadır.

İkincisi, eğitim yeni ekonomide kişinin emeğine değer katmasının kritik önemdeki kaynaklarından biri haline gelmiştir. 1979'da ortalama üniversite mezunu, ortalama lise mezunundan % 38 daha fazla kazanıyordu. 1999'a gelindiğinde arada % 71'lik bir fark vardı. Üstelik eğitim, okula gitmekle aynı şey değildir. Bilgiye dayalı ekonomi, ancak üst düzey eğitsel kurumlarda verilebilecek genel analitik becerilere, anlayıp yenilikler geliştirme kapasitesine sahip olmayı gerektirir. Gelir düzeyi düşük grupların, göçmenlerin ve azınlıkların, gerek lise, gerek üniversite düzeyinde kaliteli eğitim görebilme şansları çok düşüktür.[141] Bu yüzden mesleki ilerlemede eğitimin rolü ne kadar büyük olursa, telafi edici eğitsel politikaların izlenmemesi halinde eşitsizliğin derinleşmesi olasılığı da o kadar fazladır. Tahminlere göre, 2050'de ABD nüfusunun % 50'sini etnik azınlıklar oluşturacağından, mevcut eğilimler düzeltilmedikçe derin bir sosyo-etnik uçurum açılabilir.

Üçüncüsü, küreselleşme, sanayi üretiminin dünyanın başka bölgelerine kayması (ortadan kaybolması değil) sonucu, Amerika'nın kısmen sanayileşmeden ayrı düşmesine neden olmuştur. Başka bir deyişle küreselleşme geleneksel imalat işlerini –yarı vasıflı işçilere yönelik, düzgün ücretlerin ödendiği, çalışan Amerika'nın belkemiğini oluşturan

141 Carnoy (1994); Lemann (1999).

işler– azaltmıştır. Burada kilit mesele, örgütlü emeğin ekonomik ve örgütsel temelinin çözülmesi, böylece işçi sendikalarının zayıflaması, işçilerin kolektif savunma araçlarından yoksun kalmaları olmuştur. Sonuçta vasıf düzeyleri aynı olan imalat işlerinde ücretin hizmet işlerinden daha iyi olmasının sebebi güçlü işçi sendikalarının varolmasıydı. 1999'da ABD'de sendikalaşma oranı işgücünün % 13,9'una düşmüştü; sendikalı işçilerin sayısı giderek artan bir kesimi de kamu sektöründe yoğunlaşmaktaydı. Kamu sektörü örneğinde olduğu gibi özellikle sendikaların yoğun olduğu alanlarda, sendika üyeliğiyle maaşlar arasındaki olumlu ilişkiyi gösteren güçlü bir kanıt vardır. 1985 ile 1999 arasında sendikasız işçilerin ortalama ücretleri % 6 gerilemişti; sendikalı işçilerinkiyse yalnızca % 3.[142]

Dördüncü mekanizma, işin bireyselleşmesi, şirketlerin ağ girişimleri biçiminde dönüşmesi, eşitsizliğe yol açan en önemli etkenlerden biridir (bkz. Birinci Cilt Üçüncü ve Dördüncü bölümler). Bunun gerisindeki sebeplerden biri, işçiler grubunda her bireyin son derece özgül çalışma koşullarında çalışması, bu yüzden de her birinin kendi bireysel kaderine terk edilmiş olmasıdır. Dolayısıyla ağ ekonomisinin genişlediği kilit bölgelerden biri olan California'da, 1993 ile 1997 arasında büyük şirketler 277 bin 443 kişinin işine son verirken, çalışan sayısının 100'den az olduğu şirketler 1,3 milyonun üzerinde yeni iş yaratmışlardır; bu büyümenin % 65'inde de çalışan sayısının 20'den az olduğu şirketler vardır. Bu durum, girişimciliğin güçlü bir göstergesidir, ancak işçiler açısından çok sıkıntılı sonuçlar doğurmuştur: 1000 ya da daha fazla insanın istihdam edildiği şirketlerde çalışanlar, küçük şirketlerin çalışanlarından ortalama % 39 daha fazla kazanırlar, % 68'den fazlası emeklilik programlarına dahildir, küçük şirketlerdeyse bu oran % 13,2'dir. % 78,4'ünün sağlık sigortası vardır, küçük şirketlerdeki çalışanlarınsa % 30'u sağlık sigortasına sahiptir. Ayrıca büyük şirketlerde görev süresi, çalışan sayısının 25'ten az olduğu şirketlere kıyasla iki kat daha fazladır.[143]

---

142 Benner vd. (1999).
143 Benner vd. (1999:31).

Öte yandan, işverenlerle işçiler arasındaki bireysel pazarlık süreci, çalışma koşullarına ilişkin düzenlemelerin olağanüstü bir çeşitlilik göstermesine yol açmış; benzersiz vasıflara sahip olan çalışanların ücretlerini belirleyici düzeyde artırırken, başka birçok çalışanı da kolayca yeri doldurulabilir kılmıştır. Ayrıca ömür boyu iş izleğinin kalkmasıyla birlikte, bugünün başarılı çalışanının, yarının gözden çıkarılan çalışanı haline gelmesi olasılığı belirmiştir; bu yüzden de sonuçta yalnızca yeterince uzun bir süre boyunca merdivenin en üst basamaklarında yer alanlar birikim sahibi olabilirler. Bu ayrıcalıklı azınlığa dahil olmak yüksek eğitim düzeyiyle ilgilidir. Ne var ki buradan, eğitimin gerek bireyler, gerek toplumsal eşitlik açısından çözüm olduğu sonucunu çıkaramayız. Eğitim, enformasyonel ekonomide refaha ermek için gerekli koşuldur, ancak yeterli değildir. Veriler, ortalama rakamlarla, 1990'ların ilk yarısında erkek üniversite mezunlarının reel ücretlerinin de yerinde saydığını, 1990'ların sonundaki ekonomik patlamanın ardından ancak ılımlı düzeyde arttığını gösteriyor. Üniversite mezunu ile üniversite mezunu olmayan arasındaki gelir uçurumunun giderek açılması temelde, eğitim düzeyi düşük olanların ücretlerinin keskin bir düşüş göstermesinden kaynaklanıyor. Çok fazla kazanan çalışanlar, geleneksel istatistiki kategorilerin pek kapsamadığı farklı bir grubu oluşturuyor. Onlar kendi özgül etkinlik alanlarında, girişimlere farklı bir yön kazandıran çalışanlar/oyuncular/girişimciler. Girişimi nasıl farklı kıldıklarının yanıtı değişiyor: Bazen özden çok, imaj yapımıyla ilgili oluyor. Katmadeğerin bu biçimde somutlaşması, yüksek ücretli birkaç girişimci/çalışan/işbirlikçi/danışmanla, birey oldukları için genellikle piyasanın onlara sunduğu en düşük ortak paydayı kabul etmek zorunda kalan sayıları giderek çoğalan bireyler arasında bir eşitsizlik yaratıyor. Bu eşitsizlik de gelir ve varlık dağılımının giderek çarpıklaşmasına neden oluyor.

Beşincisi yapısal ayrımcılık koşullarında artan göç, öncelikle göçmenlerin aldığı ücretin daha da düşmesine yol açıyor. Dolayısıyla göç, genel olarak ekonomik büyümeye önemli, olumlu bir katkıda bulunsa da, göçmenlerin çoğuna, özellikle de kaçaklara piyasanın altında kalan

ücretler ödendiğinden, eşitsizliği derinleştiren bir eğilim olarak karşımıza çıkıyor. California'da, 1999'da California Kamu Politikası Enstitüsü'nün geliştirdiği bir araştırmada, eşitsizlikteki artışın % 25'inin göçten kaynaklandığı ortaya çıktı. Araştırmaya göre, 1990'larda eşitsizlikteki artışın % 44'ü göçten ve eğitimden kaynaklanıyordu.[144]

Son olarak kadınların enformasyonel ekonomiye kitlesel katılımı, ekonominin daha düşük bir maliyetle verimli bir biçimde işlemesinde kritik bir öneme sahiptir. Amerika'da eğitimli kadınların (özellikle de beyaz olanların) ücretlerinde ciddi bir artış olduysa da, ücretleri hâlâ onlarla aynı işi yapan erkek çalışanların aldığı ücretin % 67'sine eşittir. Dolayısıyla genel bir değerlendirmeyle, 20. yüzyılın son yirmi yılında ücretlerin gayri safi yurtiçi hasılanın toplamındaki payı gerilemiştir. Buradan, kadınların enformasyonel ekonomide bir çalışanların başarısı hikâyesi oluşturduğu sonucuna varmayalım. Ataerkil ailenin yaşadığı krizin (kısmen kadınların ekonomik özerkliklerinin artmasından kaynaklanan) birçok kişi, ama özellikle de kadınlar ve bekâr anneler üzerinde cezalandırıcı bir etkisi oldu. Eggebeen ve Lichter'in, Lerman'ın, Rodgers'ın yaptığı araştırmalar, değişen aile yapısıyla kadınlarla çocukların yoksulluklarının derinleşmesi arasında yakın bir ilişki olduğunu ortaya koyuyor.[145] Lerman'ın tahminlerine göre, 1971 ile 1989 arasında çocukların gelir düzeyindeki eşitsizlik artışının yarısı, çocukların yoksulluk oranlarındaki artışın tamamı, evlilikten uzaklaşma ve tek ebeveynli ailelere yönelme eğiliminden kaynaklanıyor.[146]

Ailesiyle yaşamayan insanların yoksulluk oranı 1989-94 döneminde % 2.2 artmış; yoksullar nüfusun % 14,5'ini oluşturan bu grubun % 21,5'ini oluşturur hale gelmişlerdir. Aile reisinin kadın olduğu hanelerde de yoksulluk oranı aynı dönemde % 2,2 artmış; 1994'te yoksullar aile reisinin kadın olduğu hanelerin % 38,6'sını oluşturur hale gelmişlerdir. Sonuçta 1973 ile 1993 arasında, yoksulluk içinde ya-

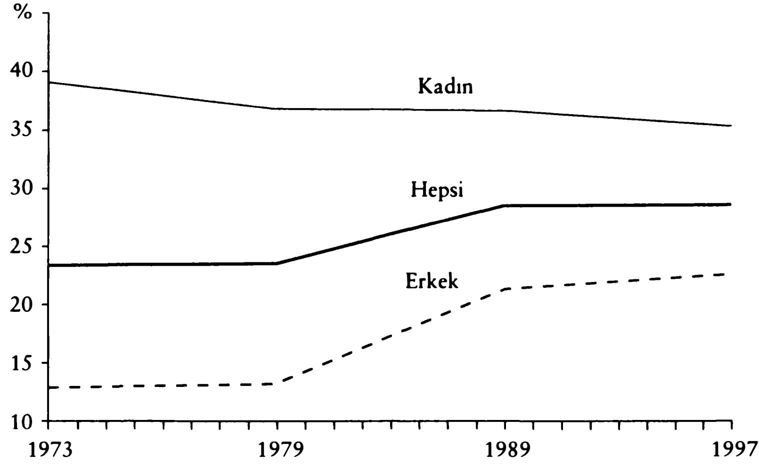
144 Reed (1999).
145 Eggeben ve Lichter (1991); Lerman (1996); Rodgers (1996).
146 Lerman (1996).

şayan beyaz çocukların sayısı % 52,6, Hispanik kökenli çocukların sayısı % 116, siyah çocukların sayısı % 26,9 artmıştır.[147] 1997'de Amerikalı çocukların % 19,9'u yoksulluk içinde yaşıyorlardı; siyah çocuklarınsa % 37,2'si. Altı yaşın altındaki çocuklarda yoksulluk oranının daha fazla olduğu görülür (altı yaşın üstünde % 22, altı yaşın altında % 40,2'dir).

"Yeni yoksulluğun" başlıca özelliği çalışan insanları ve ailelerini etkilemesidir; çalışanlar kazançlarıyla geçinememektedirler. Şekil 2.8'de görüldüğü gibi, 1973 ile 1997 arasında ücretleri yoksulluk sınırında olan erkek çalışanların sayısı artmış, kadın çalışanların sayısı gerilemiş, ücretleri yoksulluk sınırı düzeyinde olan Amerikalı çalışanların oranı 1973'te % 23,7'yken, 1997'de % 28,6'ya yükselmiştir. Bu yeni yoksulluğun en çarpıcı yüzlerinden biri de evsizliktir; 1980'lerde evsiz sayısı Amerikan şehirlerinde hızla yükselmiş, 1990'larda da yüksek oranlarda seyretmiştir. Evsizlerin sayısına ilişkin çeşitli tahminler vardır. Clinton yönetiminin 1994 tarihli "Öncelik: Ev" raporunun tahminlerine göre, 1980'lerin ikinci yarısında evsizlerin sayısı 5 ile 9 milyon arasındaydı; Amerikalı yetişkinlerin % 7'si de hayatlarının bir döneminde evsiz kalmışlardı. Bu tahmin, muhtemelen abartılıdır, ancak asıl önemli nokta, evsiz nüfusun hızla genişleyen büyük bir kesimini çocuklu ailelerin oluşturmasıdır. Gerçekten de New York gibi bazı kentlerde evsizlerin çoğunluğunu aileler oluşturur; 1990'ların başında New York'ta evsizlerin dörtte üçü ailelerdi.[148] Sorun şudur ki, yoksulluk sefalet ve sosyal dışlanma olarak şekillendiğinde –hayat sokaklara düştüğünde– damgalanır; kişiliğin ve toplumsal ağların yıkımı da sıkıntıyı derinleştirir.[149] Böylece enformasyonel kapitalizmdeki baskın eğilimler, eşitsizlik ve yoksulluk arasındaki ilişkiler dizisi sonunda, Amerika'nın şehiriçi gettolarında hayatın terk edilmesi örneğinde olduğu gibi, sosyal dışlanma sürecine yol açar.

147 Cook ve Brown (1994).
148 Da Costa Nunez (1996: 3-8).
149 Susser (1996).

ŞEKİL 2.8
ABD'de Yoksulluk Sınırında Ücret Alan İşçilerin Oranı, 1973-97

Kaynak: Mishel vd. (1999, 137).

Bir Sosyal Dışlanma Sistemi Olarak Şehiriçi Gettosu

Gettodaki hayatın açtığı gündelik yaralar, Amerika'nın en eski, en dokunaklı toplumsal sorunlarından biridir. Kentin içindeki bölgelerin, ırka ve sınıfa göre bölünmesinde somutlaşan kentsel toplumsal kriz, kent sosyolojisinde seçkin bir araştırma geleneğine zemin hazırlamasının yanı sıra, on yıllar boyunca ateşli siyasi tartışmalar kadar bir dizi kamu politikasının da odak noktası oldu.[150] Ancak binyılın sonunda, kent içi gettoları, özellikle de siyahların yaşadığı gettolar, ama aynı zamanda Los Angeles'ın doğusunda olduğu gibi Latin kökenlilerin yaşadığı bazı gettolar, tam da Amerika'da enformasyonelizmin yükseldiği dönemde eşitsizlik, ayrımcılık, insanların sefaleti ve toplumsal krizin en berbat ifadelerinin yoğunlaştığı merkezler olarak karşımıza çıkıyor. Öyle ki, kentsel toplumsal programların, sosyal güvenlik politikalarının ısrarlı çabalarına karşın kent içi gettoların çoğunda toplumsal,

---

150 Drake ve Cayton (1945).

ekonomik koşulların, barınma koşullarının geçen otuz yılda kayda değer ölçüde gerilediği savunulabilir.[151] William J. Wilson ve başka toplumbilimciler gibi ben de, yeni ağ toplumunun nitelikleri olarak incelediğim yapısal dönüşümlerle, gettonun giderek sahipsiz kalması arasında sistemli bir ilişki bulunduğu varsayımını ileri sürüyorum:[152] Kapitalist yeniden yapılanma koşullarında enformasyonel, küresel bir ekonominin oluşması; başlıca görünümlerinden biriyle, kendini refah devletinin krizinde gösteren ulus-devletin krizi; ataerkil ailenin, yerini alternatif bir birlikte yaşama, sosyalleşme biçimine bırakmadan çözülüp gitmesi; hemen her düzeyde topluma ve kurumlarına sızan, işleyebilmek için belli ülkeleri ele geçiren küresel ancak adem-i merkeziyetçi bir kriminal ekonominin ortaya çıkması; nüfusun yoksul olan, yurttaşlık haklarından yoksun olduğunu düşünen geniş kesimlerinde siyasi yabancılaşma, cemaatçi savunmacılık süreçleri. Irk ayrımı, mekânsal bölünme ve toplumsal dışlanma sistemleri olarak gettoların oluşumunda/yerleşmesinde hâlâ başlıca etkenlerdir. Ancak enformasyonelizm koşullarında, ırk ayrımı ve mekânsal bölünme yeni bir anlam kazanmış, daha yıkıcı bir hal almıştır. İzleyen paragraflarda bunun gerekçeleri üzerinde durmaya çalışacağım.

Bunun için, William J. Wilson'ın 1996'da çıkan *When Work Disappears* başlıklı kitabında sunduğu güçlü, ampirik bakımdan sağlam analize dayanacağım. Ancak Wilson'ın yorumunu ana hatlarıyla ikna edici bulsam da, hem bu kitapta sunduğum teoriyle ilişkilendirmek, hem de bulgularını okuma biçimimden Wilson'ın sorumlu tutulmaması için, bu yorumu kendi sözcüklerimle sunacağım. Gerektiğinde başka kaynaklara da başvuracağım.

Amerikan metropollerinde kent içlerinde büyük getto bölgelerinin oluşumu, gayet iyi bilinen bir dizi sürecin sonucudur.[153] İkinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında güney bölgelerinde tarımın makineleşmesi, sanayide çalışan bir işgücünün oluşması, siyah işçilerin

151 Jones (1992); Massey ve Denton (1993); Gans (1995); Van Kempen ve Marcuse (1996).
152 Wilson (1987, 1996); Wacquant (1993, 1996); Susser (1996).
153 Castells (1977: 379-427).

kitlesel göçünü beraberinde getirdi; siyah işçiler federal konut ve ulaştırma politikalarıyla başlayan banliyöleşme sürecinde boşalan semtlerde yoğunlaşmışlardı. Metropol bölgelerdeki iş merkezlerini ve kültürel merkezleri korumaya yönelik federal kentsel yenilik programlarının kitlesel yer değiştirmeler uygulaması, en bakımsız bölgelerde yaşayan siyahların ve başka azınlıkların sayısını artırdı. Kamu konutları projelerinin yerleşim düzeni de mekânsal ayrılığı pekiştirdi. Gecekondu ağalığı ve evlerin terk edilmesi, fırsatı olanların şehir içlerindeki yoksul bölgelerden kaçış sürecini hızlandırdı. Okulların kentleri banliyölerden ayıran adem-i merkeziyetçi bir sistem çerçevesinde konutların yerleşimi temelinde kurulması sonucu, mali kaynağı ve personeli yetersiz olan, kısa süre sonra da çöken kent içindeki devlet okulu sistemindeki dezavantajlı çocukların sayısı arttı. Jeffersoncı yerel öz yönetim geleneğinin saptırılması ihtiyaçlarla kaynaklar arasında mali bir dengesizlik doğurdu; banliyölerin kaynakları, kentlerinse ihtiyaçları daha fazlaydı. 1960'larda toplumsal eşitsizliklerin toplumsal isyanlara, siyasi gösterilere yol açtığı klasik Amerikan gettosu, böyle oluşuyordu. Tabandan gelen baskıyı yanıtlayan toplumsal politikalar kurumsal ayrımcılığı azaltmış, Afrika kökenli Amerikalı siyasi elitleri güçlendirmişti. Bu politikalar Afrika kökenli Amerikalıların büyük kesiminin bireysel tırmanışına katkıda bulunuyordu; bu insanların çoğu kent içi bölgelerden uzaklaşmıştı. Ancak gettoların sakinleri, yüzyılın bir sonraki çeyreğinde durumlarının kötüleşmesine tanık oldu. Peki neden böyle olmuştu?

Wilson'ın yorumunun temel ekseni, ekonominin enformasyonelleşmesi ve küreselleşmesi koşullarında çalışmanın, istihdamın da değişim geçirdiği saptaması, ki buna ben de katılıyorum. Bu yeni teknolojilerin işsizliğe sebep olduğu anlamına gelmiyor: Birinci cildin Dördüncü Bölümünde, gerek ampirik verilerin, gerek analitik değerlendirmelerin, makinelerin yavaş yavaş çalışmayı ve işçileri ortadan kaldırdığı yönündeki basite indirgeyici varsayımı yadsıdığını göstermiştim. Tersine tüm dünyada, kadınların işgücüne kitlesel biçimde dahil olması, tarım işçilerinin imalat ve hizmet sektörlerine, kentlerdeki

kayıt dışı ekonomiye katılmasıyla birlikte ücretli emeğin görülmemiş düzeyde genişlediği gözlenmektedir. Amerika'da gerçekleştirilmesi daha maliyetli olan, ama son derece sanayileşmiş bir ortamda yer verilecek kadar da vasıf gerektirmeyen işlerin ortadan kalkmasına sebep olan daha çok, imalatın küreselleşmesi, üretimin düşük maliyetli bölgelere devredilmesidir. Enformasyonelleşme Amerika'da daha fazla vasıf gerektiren işlerde istihdamı artırmış, küreselleşmeyse düşük vasıflı imalat işlerini yeni yeni sanayileşen ülkelere kaydırmıştır.[154] Dolayısıyla Amerika'da imalat işlerinde, özellikle de fazla vasıf gerektirmeyen işlerde, siyah göçmenleri kentleşmiş bölgelere taşıyan, onların istihdam edilmesinin belkemiğini oluşturan işlerde ciddi bir azalma söz konusudur. Enformasyonel ekonomideki yeni işlerin birçoğu daha yüksek bir eğitim, kent içindeki devlet okullarının nadiren sunduğu sözel/ilişkisel beceriler gerektirmektedir. Ayrıca yeni imalat sektörü ve hizmet sektöründeki işlerin giderek daha büyük bir bölümü banliyölere taşınmıştır; kent içindeki sakinlerin bu işlere erişimi azalmıştır. Dolayısıyla yeni işlerin birçoğunun profili, kent içlerinde yaşayan yoksul siyahların profiline uymamaktadır.[155]

Yine de, özellikle sosyal hizmetlerde ve kamu kesiminde başka düşük ücretli işler de vardır. Pozitif ayrımcılık (olumlu edim) politikaları sağ olsun, bu işler, siyah kadınlar da dahil kent merkezlerinde yaşayan kadınların önündeki başlıca istihdam fırsatlarıdır.[156] Ancak eğitim düzeyi düşük erkeklerin bu tür işler bulma olasılığı düşüktür. Ayrıca geçen yirmi yılda sosyal hizmetlerin tırpanlanmasının ardından kamu kesiminde istihdamın daralması, kamu kesimindeki iş sayısını azaltırken, başvuranların karşılaması gereken eğitsel kıstaslar artmıştır.

Vasıf gerektirmeyen hizmet etkinlikleri arasında da bayağı işler vardır (temizlik işleri, yemek işleri, kayıt dışı inşaat, onarım ve bakım işleri gibi). Siyah erkeklerin bu işleri neden kolayca alamadığı Wilson'ın analizinde yeterince belirgin değil. Kanımca, ırkçılık bir sebep

154 Carnoy vd. (1997).
155 Kasarda (1990, 1995).
156 Carnoy (1994).

olabilir. Ancak Wilson, destekleyici kanıtlar sunmak yerine, siyah işverenlerin de kent içinden siyah erkekleri işe almaya yanaşmadığını vurguluyor. Wilson, iki olası etkeni işaret ediyor. İlki, Meksikalı göçmenlerin işgücü piyasasında vasıf gerektirmeyen işler bulmakta daha başarılı olduğu saptaması. Bu durum, öyle görünüyor ki Meksikalıların ve başka göçmen grupların, genellikle kaçak olmalarından kaynaklanan hassas durumlarından dolayı kendilerine dayatılan ayrımcı koşullarda düşük ücret karşılığında ağır çalışmaya gönüllü olmaları. Dolayısıyla, görüldüğü kadarıyla birçok yoksul siyahın kendileri için belirlediği, genellikle bir işin yapılması sırasında şikâyetlere, hoşnutsuzluğa neden olan çalışma ve ücret standartları işverenlerin zihninde geri tepmekte, kent içlerinden gelen siyah erkeklerin genellikle "zor işçiler" olduğu gibi bir kavrayışı doğurmaktadır. Ayrıca hizmet sektöründeki yeni işler, görünüşe bakılırsa yoksul siyahların, özellikle de erkeklerin yoksun olduğu ilişkisel bazı beceriler gerektirmekte; böylece siyah erkeklerin istihdam edilme şansını düşürmektedir. Nüfusun geneline yayılmış olan ve özellikle siyahları hedef alan ırkçılığın da, tek neden değilse bile, siyah bir çalışanın, müşterileri siyah çoğunluğun oluşturduğu bir bağlam dışında daha büyük bir güçlük yaşamasıyla ilgili önemli bir etken olduğunu düşünüyorum.[157] Dolayısıyla eğitim düzeyi gerileyen okulların vasıfsız işgücünü yeni ekonominin ilişkilere ve enformasyona dayalı etkinliklerine hazırlamadığı doğru olsa da, bu yeni engel daha eski bir dışlama sebebiyle, açık bir deyişle toplumsal iletişimi etkileyen ırkçı engellerle etkileşim içinde olabilir. Bütün bunlara, gettoda aile hayatının krizde olmasını, yaşama ve çalışma koşullarının zorluğunu da eklemek istiyorum. Bu sıkıntılar, siyah erkeklerin, özellikle de genç siyah erkeklerin, hâlâ birçok işverenin işe alma kararlarının dayandığı toplumsal kabul ve iş ahlâkı kalıplarının içine yerleşmekte çektiği güçlüklerle yakın bir etkileşim halindedir. Sonunda siyah gettoda yoksulluk ve ailenin krizi toplumsal ağlardan yoksun kalmaya yol açarken, kişisel bağlantılarla bir iş bulma şansını da azaltır. Wilson'ın

157 West (1993).

savunduğu, Alejandro Portes ve çalışma arkadaşlarının gösterdiği gibi bu durumla,[158] Meksikalı ve Latin Amerikalı göçmenlerin/azınlıkların deneyimleri arasında keskin farklar vardır. Meksikalıların ve Latin Amerikalıların güçlü aile yapıları, geniş çeperli toplumsal ağları iş bulma, işe başvurma konusunda ciddi bir destek kaynağıdır.

Bu eğilimlerin birbirlerini güçlendirmesi sonucu, siyah getto bölgelerinde, özellikle erkeklerin, hele genç siyah erkeklerin istihdam edildiği formel işler kaybolup gitmiştir. Wilson, bu bölgelerde özellikle genç insanlar arasında işsizliğin yüksek oranlarda olduğunu belirterek, kaydadeğer sayıda yetişkinin de işgücünden koptuğunu, artık iş bile aramadığını ekliyor. Woodlawn ile Oakland'e (Chicago'nun güney bölgelerindeki iki yoksul mahalle) ilişkin bulgularından bahsediyor; söz gelimi 1990'da belli bir haftada Woodlawn'da yetişkinlerin yalnızca % 37'si, Oakland'de ise % 23'ü çalışmaktaydı.[159] Dahası, yoksul erkeklerin çoğu kentlere yönelik refah devleti programlarından dışlanmıştı.[160]

Bu yetişkinlerin çoğunun faal olmadığı ya da gelir kaynaklarından yoksun olduğu anlamına gelmiyor. Kayıtdışı ekonomi, özellikle de kriminal ekonomi birçok semtte yaygın hale gelmiştir. Bu semtler bu tür etkinliklerin piyasası olmuş, semt nüfusunun bazı kesimlerinin alışkanlıklarını ve kültürünü giderek daha fazla etkiler hale gelmiştir. 1980'lerde siyah gettolarda crack kokain ticaretinin ve tüketiminin patlaması, birçok cemaat için bir dönüm noktası olmuştur.[161] Çeteler, gençliğin önemli örgütlenme biçimi ve davranış kalıbı haline gelmiştir.[162] Silahlar hem çalışma gereci, hem saygınlık işareti hem de akranların saygısını kazanmanın bir yoludur.[163] Silahların varlığı, yeni silahlara davetiye çıkarır, özellikle de polisin birkaç yoksul semtte yasaları ciddi biçimde uygulamaktan vazgeçmesi sonrası, herkes kendini sa-

158 Portes (1995); Wilson (1996).
159 Wilson (1996: 23).
160 Susser (1993).
161 Bourgois ve Dunlap (1993); Bourgois (1995).
162 Sanchez Jankowski (1991).
163 Wilson (1996).

vunma telaşına düştüğünde.[164] Bu kent içi bölgelerdeki ekonomik işlemler, bir iş ve gelir kaynağı olarak, talep yaratan faaliyetler olarak, enformasyonel ekonomide koruma/vergilendirmenin işlediği birim olarak kriminal ekonominin izlerini taşırlar. Ekonomik rekabet genellikle şiddetle ortaya konur; cemaat hayatı daha fazla yara alırken, çeteler, cemaatlere dayalı kiliseler hariç giderek ayakta kalmayı sağlayan toplumsal ağlarla özdeşleştirilir. Hagedorn'un Milwaukee çetelerine ilişkin araştırmasının sonuç bölümünde yazdığı gibi:

> Milwaukee'deki bu insanların, bu tiplerin hikâyesi çağdaş kentli Amerika'nın bir hikâyesidir. Çalışmamızda yer alan erkek ve kadın çete üyeleri, üretken ve mutlu yetişkinler olmak için verdikleri onca mücadelenin ardından, ekonomik güvencelerinin üzerinde denetim sahibi olmadıkları güçler tarafından çekilip alınışına tanık oldular. Genç kadınlar genellikle geleneksel cinsiyet rollerine asılıp çok daha zorlu koşullarda ailelerini geçindirmeye çalıştılar. Geleceğin onlara ne sunacağı belirsiz... Diğer yandan kayıtsızlaşan, umursamazlaşan erkekler meşru işlerin kaybolup gitmesine, uyuşturucu ekonomisinde "altın avına çıkarak" yanıt veriyor. Böyle yanıt vermeleri tahmin edilebilir bir durum, çünkü sahip oldukları değerlere, kültürel anlayışlarına hepimiz aşinayız; pastadan kendilerine düşen payı istiyorlar. Amerikan Rüyası'nın temel direkleri hâlâ yaşıyor, kent merkezlerimizin köşelerinde dolanıyor.[165]

Gettonun krizi, formel işlerde istihdamın yokluğuna karşılık, kayıt dışı/kriminal ekonomide istihdam edilme meselesinin ötesine geçmektedir. İkinci Cilt'in Dördüncü Bölümünde incelemiş olduğum ataerkilliğin krizi bağlamında, aile oluşturma biçimlerini de etkilemektedir. Bekâr ebeveynliğin ya da evlilik dışı doğumların artması yönündeki eğilimler hiçbir biçimde yalnızca yoksullukla ya da Afrika kökenli Amerikalıların kültürüyle ilişkili değildir. Nitekim, 1993'te Amerika'da 18 yaşın altındaki bütün çocukların % 27'si bekâr bir ebeveynle yaşıyordu; bu çocukların % 21'i beyaz, % 32'si Hispanik, % 57'si

164 Susser (1995).
165 Hagedorn ve Macon (1998: 208).

siyah çocuklardı. 1980 ile 1992 arasında evlilik dışı doğum oranı siyahlarda % 9 arttı, ama beyaz nüfusta % 84 gibi çarpıcı bir artış gösterdi.[166] Artış oranlarındaki bu farklılık kısmen Afrika kökenli Amerikalılar arasında evlilik dışı doğum oranının geleneksel olarak yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Şu da var ki siyah ailenin krizde olduğu savı, sosyologların ve toplumsal politikaları oluşturanların uzun zamandır ileri sürdüğü eleştirel bir savdır. Ancak bu durumu toplumsal sapkınlığın bir işareti olarak görmek yerine, manzaranın siyah kadınların sorumluluklarını yerine getiremeyen erkeklere yalvarmayı bırakıp kendi hayatlarının dizginlerini ellerine almaları gibi öncü bir çabayı yansıttığı da savunulabilir. Ataerkil ailenin kentli Afrika kökenli Amerikalılar arasında zayıf olması hangi tarihsel/kültürel sebeplere dayanıyor olursa olsun, tarihsel bir perspektiften bakıldığında bu izlek Amerikalıların birçoğunun, hatta dünya çapında birçok insanın gelecekte yaşayacaklarının bir habercisi olarak görünüyor (bkz. İkinci Cilt Dördüncü Bölüm).

Wilson'ın tanımladığı birkaç etken de, yoksul siyahların mahallelerinde ailelerin çoğunu bekâr kadınların aile reisi olduğu hanelerin oluşturacağını işaret ediyor sanki. Wilson'ın bahsettiği etkenlerden ilki, genç siyah erkeklerin istihdam fırsatlarından yoksun olmasıdır. Bu durum onların gelirlerini belirsizleştirmekte, bağlılık geliştirme imkânlarını baltalamaktadır. Eklemek istediğim bir şey daha var: Getto gençliğinin hapse girme, yaralanma, hatta ölme olasılığının çok yüksek olduğu düşünüldüğünde, bazı durumlarda ilerde nasıl geçineceği belli olmayan bir aile kurmamanın sorumlu bir davranış olduğu savunulabilir. İkincisi, Wilson, ekibinin etnografik araştırmalarına dayanarak araştırmanın kapsadığı mahallelerde genç siyah kadınlarla erkekler arasında olağanüstü derecede derin bir güvensizlik, hatta düşmanlık olduğunu belgelemiştir. Bu en önemli gözlem konusundaki tek uyarım, büyük metropol bölgelerde orta sınıf beyazlar arasında yapılan benzer araştırmaların benzer sonuçlar doğuracağını hatırlatmak olabilir. An-

166 Wilson (1996: 87).

cak önemli bir fark vardır: Afrika kökenli Amerikalı kadınların çoğu evlenmeme kararı verip evlilik dışında çocuk sahibi olmayı tercih eder. Drake ve Clayton'ın siyahların gettolarıyla ilgili klasik araştırmalarıyla[167] aynı çizgiye yerleşen Wilson, bu kararın beyaz orta sınıftaki evlilik izleklerinin tersine, gettolarda evliliğin getirdiği bir toplumsal yükselme beklentisinin ve ekonomik ödüllerin bulunmamasına bağlanabileceğini ima eder. Evliliğin belirgin bir ekonomik ve toplumsal yarar sağlamadığı bir ortamda, erkeklerin sadakatine uzun zamandır güvensizlikle yaklaşan yoksul siyah kadınları evliliğe teşvik eden şeyler çok azdır; onların kendi sorunlarının yanı sıra bir de erkeklerin sorunlarıyla uğraşmaları gerekmektedir. Dolayısıyla 1993'te Amerikalı çocukların % 3'ünün hiç evlenmemiş bir ebeveynle yaşıyordu; siyah çocuklara gelince % 31'i bulan bu oran, yoksul siyah çocuklar söz konusu olduğunda daha da yüksekti. Wilson'ın verilerine göre, Chicago'nun kent merkezindeki semtlerinde, 18-44 yaş grubundaki siyah yetişkinlerin neredeyse % 60'ı hiç evlenmemiştir; yoksulluğun yüksek olduğu bölgelerde yaşayan siyah ebeveynlerden yalnızca % 15,6'sı evliydi.[168] Peki siyah kadınlar, özellikle de gençler neden hâlâ çocuk sahibi olmayı seçmektedir? Görünüşe bakılırsa bu, kendine ait birine sahip olmanın, hayatta somut bir hedefe sahip olmanın yanı sıra, esasen bir onur, saygı görme, sosyal çevrede bir kişilik haline gelme meselesidir. Ergenlik dönemindeki hamileliklerin birçoğu ileriyi fazla düşünmeden girilen aşk/seks ilişkilerinin bir sonucuysa da, bebeği koruma kararı, genellikle artık kadınlığa geçmekle ilişkilendirilir. Oysa gettonun hayat koşullarında eğitim ya da kazançlı bir iş sahibi olma imkânı azdır.[169] Bekâr annelere ve çocuklarına yardım etmeyi öngören sosyal yardım düzenlemelerinin, bekâr anneliği teşvik ettiğini savunan muhafazakâr argümanı destekleyecek pek kanıt yoktur.[170] Ancak kadınlar, temelde kişisel gerekçelerle kendi başlarına çocuk sahibi olduklarında, sosyal

167 Drake ve Cayton (1945).
168 Wilson (1996:89)
169 Plotnick (1990).
170 Wilson (1996: 94-5).

yardım tuzağından kurtulmaları giderek zorlaşır.[171] Çünkü buldukları işlerde ücret o kadar azdır ki, çocuğun bakımını, ulaşımı, evin giderlerini, sağlık harcamalarını (genellikle işverenlerinin çoğu sağlık sigortası yapmaz) karşılamaya yetmez. Dolayısıyla sosyal yardımla geçinmek ne denli zor olursa olsun, çalışmaktan daha iyi bir seçenek haline gelir; özellikle de çocuğun sağlık harcamaları dikkate alındığında. Ocak 1997'ten itibaren çocuklu bekâr annelere yapılan sosyal yardımda büyük kesintilere gidilecek olması, yoksul kadınların ve çocukların hayatını derinden etkileyecek, yoksul mahallelerde toplumsal hayatın biraz daha çökmesine neden olacaktır.

İşi olmayan, ailesi olmayan genç erkeklerin çoğu, genellikle kriminal ekonominin sağladığı fırsatlara düşerken, iş ahlâkları, iş deneyimleri de formel ekonomide karşılarına çıkabilecek işverenlerin beklentilerini pek karşılamamaktadır; bu da kent merkezlerinden siyah erkeklerin işe alınması karşısında benimsenen önyargılı tutumu güçlendirmekte, nihayetinde genç siyah erkeklerin yazgıları mühürlenmektedir. Dolayısıyla siyah erkeklerin işsizliği ile yoksulluğu arasında bir bağlantı vardır, ancak bu bağlantının gerisinde ırk ayrımı ve siyah erkeklerin ayrımcılığa karşı isyanı durmaktadır.

Mekânsal yapının da tanımladığım ekonomik, toplumsal ve kültürel süreçler üzerinde belirleyici bir etkisi vardır. Ağ toplumunun başlıca niteliği olarak tanımladığım, akışlar uzamının mantığıyla mekânlar uzamının mantığı arasındaki uçurumun giderek açılması, kentlerdeki bölünmeyi perçinlemektedir (bkz. Birinci Cilt Altıncı Bölüm). Bir mekân olarak getto giderek yoksulluğu ve marjinalliğiyle sınırlanmış hale gelmiştir.[172] Bu anlamda belirleyici bir etken de şudur: Kentli siyah ailelerin önemli bir kısmının, siyasetin, eğitimin, pozitif ayrımcılık programlarının yardımıyla ve kendi çabalarıyla toplumun üst kesimlerine tırmanması onlara toplumda bir yer kazandırmıştır. Çocuklarını sosyal dışlanmayı, damgalanmayı yeniden üreten bir sistemden kurtarmak için kent merkezini terk etmiş geniş bir çoğunlukturlar. An-

171 Susser ve Kreniske (1987).
172 Wacquant (1996).

cak kendilerini bireysel olarak kurtarırken, bugün Amerika'nın en çaresiz kesimini oluşturan yoksul siyahların üçte birinin büyük bölümünü (siyah çocukların % 40'ından fazlasını) gettonun çökmekte olan yapılarının arasına sıkışmış bir halde geride bırakmışlardır. Ayrıca değerli mekânları sınırları aşan bir biçimde birleştirmekte telekomünikasyon ve ulaşımı kullanan akışlar uzamının ortaya çıkması, metropol bölgelerin, seçici bir biçimde yeniden yapılandırılmasını da mümkün kılmıştır; böylece kendi haline bırakılmış istenmeyen bölgeler es geçilip stratejik konumlardaki etkinlikler arasında bağlantılar kurulabilecektir. Önce banliyöleşme, daha sonra "Kenar Kent"in (Edge City, bkz. Birinci Cilt Altıncı Bölüm) çevre bağlantılarının oluşması, metropolitan dünyanın kent içi gettoları anlamlarından ve işlevlerinden tümüyle ayırmasına yol açacak, uzamla toplumu sosyal dışlanma ve kentteki ikilik hattı boyunca birbirinden ayıracaktır.[173] Yoksul siyahların mekânsal olarak sınırlanması, onların formel işgücü piyasasından daha fazla dışlanmalarına neden olmuş, eğitim fırsatlarını azaltmış, konutlarını ve kentsel çevrelerini harabeye çevirmiş, mahallelerini çetelerin tehdidiyle karşı karşı bırakmış, suç, şiddet ve uyuşturucularla yoksul siyahlar arasında sembolik bir bağlantı kurulduğundan onların siyasi seçeneklerini gayri meşru kılmıştır. Amerika'da kent merkezlerindeki gettolar, özellikle de siyahların yaşadığı gettolar, hiçbir şeye layık görülmeyen tehlikeli yoksul sınıfları cezalandırmak için kurulan dünyevi cehennemin bir parçası haline gelmiştir. Siyah çocukların büyük bir kısmı bu mahallelerde büyüdüğü içindir ki, Amerika en derinlere işlemiş sosyal dışlama kalıbını, ırklar arası düşmanlığı, kişiler arası şiddeti sistematik bir biçimde yeniden üretmektedir.

Alt Sınıf Cehenneme Gittiğinde

Sosyal dışlamanın nihai ifadesi, toplumun bir kesiminin ya hapishanede ya da gözaltında, şartlı tahliyede olduğu gibi adalet sisteminin gözetimi altında bulunması, böylece fiziksel ve kurumsal bir sınırlamaya

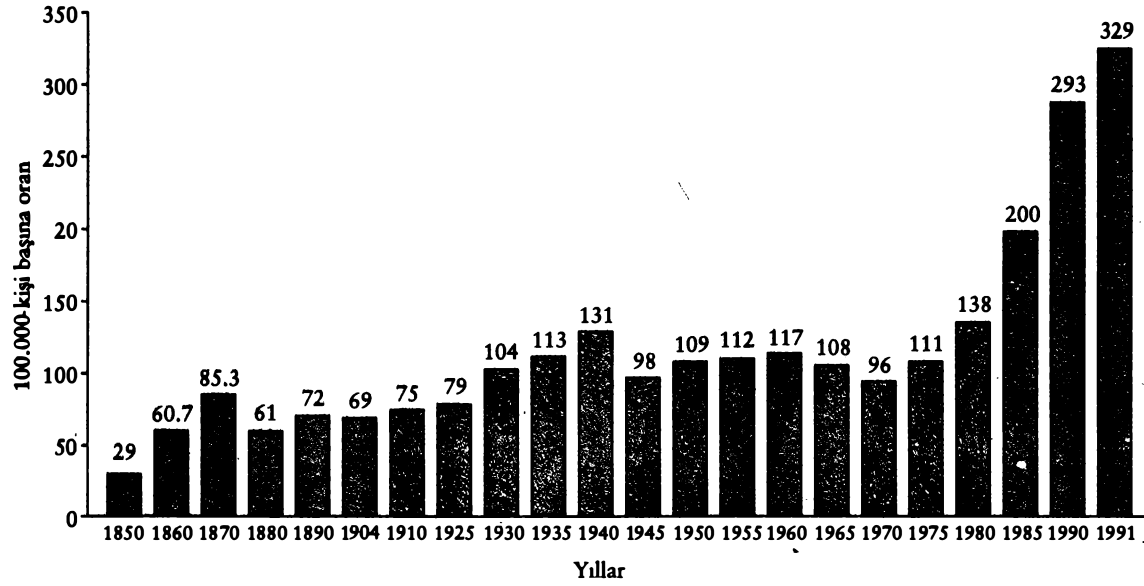
173 Mollenkopf ve Castells (1991).

tabî tutulmasıdır. Amerika, dünyada hapishane nüfusunun en yüksek olduğu ülke olma ayrıcalığına sahiptir, buna kuşku yok. Hapsedilme oranlarında en hızlı artış, 1980'lerden itibaren başlamış, tarihsel eğilimlere karşın çok hızlı bir artış yaşanmıştır (bkz. Şekil 2.9). 1 Ocak 1996'da hapishanelerde (yerel, eyalet ve federal) yaklaşık 1,6 milyon mahkûm bulunuyordu; 3,8 milyon kişi de gözaltındaydı ya da şartlı tahliye edilmişti. Demek oluyor ki toplam 5,4 milyon kişi, yani tüm yetişkinlerin % 2,8'i ıslaha yönelik gözetim altındaydı. 1980'den beri bu rakam üçe katlanmıştı; yıllık ortalama % 7,4'lük bir hızla artıyordu (bkz. Şekil 2.10). 1990'da mahkûmların genel nüfusa oranı, her 100 bin ABD yurttaşına 600 mahkûm düzeyindeydi. Ancak bu oran on yılda neredeyse ikiye katlandı. 1996'da federal hapishaneler kapasitelerinin % 26 üstünde çalışıyorlardı; eyalet hapishaneleri ise kapasitelerinin % 14 ilâ 25 üstündeydiler.[174]

Bu hapishane nüfusu toplumsal ve etnik bakımdan, bir ağırlığı yansıtıyordu: 1993'te mahkûmların % 53'ü siyahtı, % 46'sı beyazdı; siyah mahkûmların sayısı 1990'larda da tırmanmayı sürdürdü. Hispanikler, tevkifhane nüfusunun % 13'ünü, hapishane nüfusunun % 14'ünü oluşturuyordu. Ölüm cezası almış mahkûmların % 40'ı da siyahtı. Siyahların hapsedilme oranının beyazların hapsedilme oranına oranı 1990'da 6.44'tü. Veriler bunun, işlenen suçların sıklığı ve niteliklerinden çok hüküm verme ve önleyici gerekçelerle hapsetme konusunda izlenen ayrımcı tutumdan kaynaklandığını gösteriyor.[175] Şartlı tahliye edilen yetişkinlere gelince... 1995'te bu kişilerin % 49'u siyah, % 21'i Hispanik'ti.[176]

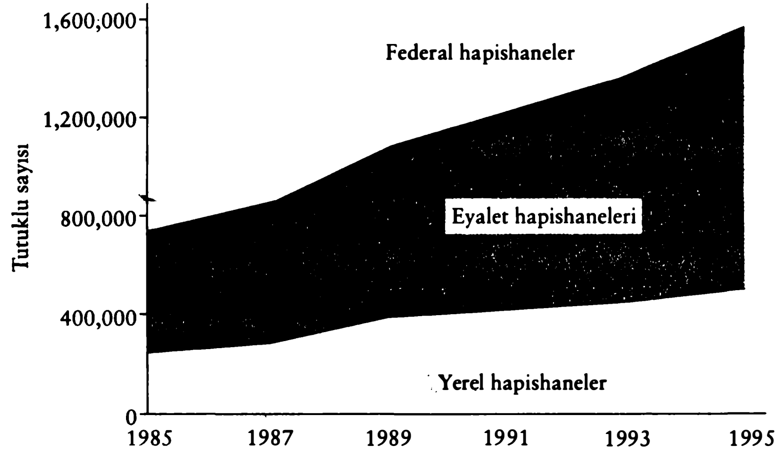
ABD'nin hapishane nüfusunun en yüksek olduğu eyaleti olma ayrıcalığını taşıyan California'ya biraz daha yakından bakarak, hapishane sisteminin gelişimini biraz daha yakından inceleyelim.[177] Eyaletteki mahkûmların sayısı 1980 ile 1991 arasında dört kat artmıştır.

174 Adalet Bakanlığı (1996); Gilliard ve Beck (1996).
175 Tonry (1995).
176 Adalet Bakanlığı (1996).
177 Hewitt vd. (1994); Koetting ve Schiraldi (1994); Schiraldi (1994); Connolly vd. (1996).

350
300
250
20
150
100
50
0
100.000 kişi başına oran
29
60.7
85.3
61
72
69
75
79
104
113
131
98
109
112
117
108
96
111
138
200
293
329
1850 1860 1870 1880 1890 1904 1910 1925 1930 1935 1940 1945 1950 1955 1960 1965 1970 1975 1980 1985 1990 1991
Yıllar

ŞEKİL 2.10
ABD'de Eyalet Hapishanelerinde, Federal Hapishanelerde ya da Yerel Hapishanelerde Bulunan Tutukluların Sayısı
(Gözaltındaki tutuklular, hapishanelerin doluluğu yüzünden yerel hapishanelerde bulunan tutuklular ve ıslahevi gibi yerlerde bulunan tutuklular da dahil. 1994 ve 95 sayımları hapishane dışındaki tutukluları içermez.)

Kaynak: ABD Adli İstatistikleri Bürosu Bülteni, Ağustos 1996.

1990'ların ortalarında toplam hapsedilme oranı 100 bin kişide 626'dır; Güney Afrika ya da Rusya'daki oranının yaklaşık iki katıdır. Beyazların hapsedilme oranıysa 100 binde 215'tir, ama bu oran siyahlar için 100 binde 1.951'dir. 1990'ların Californiası'nda Afrika kökenli Amerikalı on gençten yaklaşık dördü şu ya da bu biçimde adi suçlardan ötürü adaletin denetimine tabîydi. Bu rakamlara göre, üniversitede okuyan Afrika kökenli Amerikalı öğrencilerin sayısı 27 bin 707'ydi; 44 bin 792 Afrika kökenli Amerikalı genç ise hapishanedeydi. California Islahat Bakanlığı 1996'da hapishanelerinin % 194 kapasiteyle çalıştığını bildirmiş, hapsedilme oranına ayak uydurabilmek için 2005'e dek 24 yeni hapishane daha inşa edilmesi gerektiğini açıklamıştı. Doluluk oranının 1996'da % 256'ya ulaşması hesaplanıyordu. Sistem tümüyle cezalandırmaya ve engellemeye yönelmişti. Hapis

cezasının aynı zamanda rehabilitasyonu hedeflemesi gerektiği, 1977'de California'nın Ceza Yasası'ndan çıkarılmıştı.[178]

Irwin, Austin, Tonry, Welch, Mergenhagen[179] ve diğerleri büyük bir titizlikle hapishane nüfusunun profilini çıkarmışlar, mahkûmların hapsedilme gerekçelerini, hapsedilmelerinin toplumsal sonuçlarını ortaya koymuşlardır. Suçların büyük bir çoğunluğunun şiddete dayalı olmadığını görmüşlerdir. Öyle ki, 1990'da hapse atılanların % 28'i şartlı tahliye koşullarının ihlali gerekçesiyle hapishaneye geri dönmüştür; bu vakaların üçte ikisi şartlı tahliyenin hiçbir suç işlenmeden teknik olarak ihlal edildiği vakalardır. Mahkeme kararıyla hapse düşen % 68'lik kesimin % 70'iyse şiddet içermeyen suçlardan hapse düşmüştür (hırsızlık, uyuşturucu taşıma ve kullanma, soygun, kamu düzenini bozan davranışlar). 1993'te, hapistekilerin % 26'sı uyuşturucuyla ilgili suçlardan buradaydı; bu sayı 1980'de % 8 artmıştı; şiddet içeren suçlardan hapsedilenlerin oranıysa % 57'den % 45'e düşmüştü.[180] Irwin ve Austin, araştırmalarında suçlarının büyük bölümünün "suç meselesini büyütenlerin, sansasyon haline getirenlerin ileri sürdüğü popüler imgelerden çok daha küçük olduğunu" gösterdi. Araştırmacılar şöyle diyordu: "... Şehir merkezlerimiz, yaşanabilir, tatmin edici normal bir hayatı sürdürmeye açılan bir yol olmadığından, vasıf gerektirmeyen küçük suçlara bulaşmış, çoğu beyaz olmayan çok sayıda genç adamla doludur."[181] Öyle ki mahkûmların % 64'ü formel lise eğitiminden yoksundur, çoğu "eğitimsiz, vasıfsız (başka uğraşlarda olduğu kadar suç konusunda da) son derece dağınık kişiliklerdir."[182] Adalet sisteminin uğraştığı gençlerin sayısı da hızla artmaktadır: 1991'de bu sayı 600 bindi; 100 bini hapishanelerde ya da gençlere yönelik ıslah merkezlerindeydi. Kadınlar, mahkûmların yalnızca % 6'sını oluşturuyordu; ama 1980'de % 4 olan oranları ciddi biçimde yük-

---

178 Connoly vd. (1996).
179 Irwin (1985); Irwin ve Austin (1994); Tonry (1995); Welch (1994, 1995); Mergenhagen (1996).
180 Mergenhagen (1996).
181 Irwin ve Austin (1994: 59-60).
182 Irwin ve Austin (1994: 143).

selmişti. Kadın mahkûmların % 6'sı hapishaneye hamile gelmişti. Mahkûmların çoğu çocuk sahibiydi: Kadınların % 78'inin, erkeklerin de % 64'ünün 18 yaşın altında çocukları vardı. Bu da açıkçası telefon şirketlerine epeyce para kazandırmıştı; çünkü mahkûmlar çocuklarıyla bağlantılarını koparmamak için onları sık sık arıyordu. Öyle ki *The Wall Street Journal*'ın bir haberine göre, tek bir hapishane telefonu yılda 15 bin dolar gelir getirebiliyordu. Şu da var: Hapishaneler uyuşturucu tüketiminin ve şiddetin yaygın olduğu, kimi zaman hapishane gardiyanlarıyla bağlantılı çetelerin yönettiği tehlikeli yerlerdir. Sağlık önemli bir meseledir. Eyalet hapishanelerindeki mahkûmların üçte biri uyuşturucu tedavisi programlarına katılmışlardır, % 3'ü de ya HIV-pozitif ya da AIDS hastasıdır. Hapishanelerde verem vakalarına rastlanma oranı, nüfus genelindeki orandan dört kat fazladır. Mahkûmların yaklaşık dörtte birinin de klinik bir psikiyatrik sorunu vardır.[183]

Hapishane toplumu suç kültürünü yeniden üretir, ilerletir; böylece hapishaneye düşenler gerek toplumsal bakımdan damgalandıklarından gerek iç dünyalarındaki kırgınlıklardan ötürü, toplumsal bütünleşme fırsatlarının ciddi ölçüde azaldığına tanık olurlar. Irwin'in ve Austin'in sözcükleriyle "Hapishaneler gerçekten birer insan deposu haline gelmişlerdir. Genellikle çok kalabalık, şiddetin ve acımasızlığın kol gezdiği yerlerdir."[184] Bu durumun vergi mükelleflerine maliyeti de çok yüksektir: Mahkûm başına yılda 39 bin dolar. Kriminologlar arasında yaygın olan o eski deyişteki gibi: Bir genci hapishaneye göndermek Yale'e göndermekten daha pahalıya patlar. 1990'larda California eyaleti hapishanelere, eğitim sistemine harcadığı kadar para harcıyordu (eğitime de hapishanelere de eyalet bütçesinden % 9 pay ayrılıyordu).

Cezalandırmanın suçlar üzerinde küçük bir etkisi olduğunu gösteren birkaç araştırma vardır.[185] New York Islah Birliği'nin başkanı Robert Gangi'nin sözleriyle: "Suç meselesini halletmek amacıyla daha fazla hapishane yapmak, ölümcül bir hastalığa çare olsun diye da-

183 Mergenhagen (1996).
184 Irwin ve Austin (1994: 144).
185 Roberts (1994); Lynch ve Paterson (1995).

ha fazla mezarlık inşa etmeye benziyor."[186] Ancak toplumsal sapkınlığın kitlesel olarak cezalandırılmasının, suçtan caydırmaya yönelik araçsal değerini aşan ciddi bir etkisi vardır: Sefaletlerinden dolayı dışlananları suçlayarak, onların olası isyanlarını gayri meşru kılarak, toplumsal sorunları insan yapımı bir cehennemle sınırlayarak toplumsal dışlamanın sınırlarını çizer. Alt sınıftan genç erkeklerin kaydadeğer bir bölümünün tehlikeli bir sınıfa dönüştürülmesi, enformasyon çağında Amerika'nın yeni ikileminin en çarpıcı ifadesi olabilir.

KÜRESELLEŞME, AŞIRI SÖMÜRÜ VE TOPLUMSAL DIŞLAMA: ÇOCUKLARIN HALİ

Enformasyon çağında işgücüyle ilgili temel meselenin çalışmanın son bulması değil, işçilerin durumu olduğu gerçeğine dair herhangi bir şüphe kalmışsa eğer, son on yılda düşük ücretli çocuk emeğinde gözlenen patlamanın bu şüpheleri bastırdığı su götürmez. Uluslararası Çalışma Örgütü'nün (ILO) Kasım 1996'da yayınladığı rapora göre,[187] kalkınmakta olan ülkelerde 5 ile 14 yaş arasında 250 milyon çocuk yevmiyeli işçidir; bu çocukların 120 milyonu tam gün çalışmaktadır. Geliştirilmiş bir metodolojiye dayanan –ve 5-10 yaş grubunu ilk kez hesaba katan– bu tahminler, daha önceki tahminlerin iki katıdır. ILO raporuna göre, bu çocuk işçilerin 153 milyonu Asya'da, 80 milyonu Afrika'da, 17,5 milyonu Latin Amerika'dadır. Ancak tahminlere göre çocuk işçi sayısının en yüksek olduğu bölge Afrika'dır; 5-14 yaş grubundaki çocukların yaklaşık % 40'ının çalıştığı tahmin edilmektedir. Gana, Hindistan, Endonezya ve Senegal'de çocuk işçilere ilişkin 1995 tarihli bir ILO araştırması, bu ülkelerde 5 ile 14 yaş arasındaki çocukların % 25'inin ekonomik bir etkinlik içinde olduğunu, % 33'ünün okula gitmediğini göstermektedir. ILO, piyasa ekonomisine geçiş döneminde Doğu Avrupa ve Asya ülkelerinde de çocuk işgücünün ciddi bir artış gösterdiğini belirtmiş, ancak rakam vermemiştir.[188] Çocuk iş-

186 Aktaran Smolowe (1994: 55).
187 ILO (1996).
188 ILO (1996: 7-8).

çilerin büyük bölümü kalkınmakta olan dünyada bulunsa da, bu olgunun ileri kapitalist ülkelerde, özellikle de fast-food işletmelerinin çocuk emeğine dayanarak zenginleştiği, başka işletmelerin de –örneğin ticari şekerleme satışlarının– aynı hızla ilerlediği ABD'de yükseldiği gözlenmektedir. 1992'de ABD Çalışma Bakanlığı'nın kayıtları, çocuk emeği yasalarının ihlal edildiği 19 bin 443 vaka olduğunu gösteriyordu; ihlal sayısı 1980'deki düzeyin iki katına çıkmıştı. Baş sorumlu fast-food sektörüydü, ama onun dışında Manhattan'da tekstil fabrikalarında, Bronx'ta inşaat işlerinde, Teksas, California ve Florida'da çiftliklerde kaçak olarak çalışan göçmen çocuklar da vardı. İşyerinde Güvenlik Ulusal Enstitüsü'nün tahminlerine göre, her yıl 300 çocuk çalışırken ölüyor, 70 bin çocuk da yaralanıyordu. Dumaine, uzmanların görüşlerine dayanarak, Amerika'da çocuk işçi sayısının artmasını işçi sınıfının hayat koşullarının gerilemesiyle, kaçak göçmenliğin artışıyla ilişkilendirir.[189] Lavalette de, Britanya'da çocuk işçilerin sayısında benzer bir artış eğilimi görmüştür. Değindiği araştırmalardan birine göre, 13-16 yaş grubunda okula giden çocuklardan, kızların % 80'i, erkeklerin % 69'u bir işte çalışmaktadır. Birmingham'da 10-16 yaş grubunda yer alan, okula giden 1.827 çocuğun katıldığı bir başka araştırmaysa çocukların % 43,7'sinin şu ya da bu biçimde çalışmakta olduğunu ya da yakın geçmişte bir iş sahibi olduğunu göstermektedir.[190] Lavalette, "İleri ekonomilerde yarı zamanlı çalışan çocuklara ilişkin araştırmalar sınırlı sayıdadır, ama hepsi de çocukların istihdam edilmesinin geniş çeperli bir ekonomik etkinlik olduğunu, genellikle çok az ödül karşılığı, kötü çalışma koşullarında gerçekleştiğini ortaya koymaktadır," der.[191] İstatistikî gözlemlerin dışında, hem kalkınmakta olan ülkelerde, hem de kalkınmış ülkelerde çok sayıda çocuk kriminal ekonomiyle, özellikle uyuşturucu ticareti, yankesicilik ve örgütlü dilencilikle bağlantılı gelir getirici faaliyetler içindedir.[192] Sokak çocuklarının art-

189 Dumaine (1993).
190 Lavalette (1994: 29-31).
191 Lavalette (1994: 1).
192 Hallinan (1994); Pedrazzini ve Sanchez (1996).

ması büyük ölçüde bu faaliyetlerle ilgilidir. Başta Rio de Janeiro olmak üzere kentleri, sokaklarda yaşayan binlerce çocukla birlikte anılan Brezilya'da yapılan araştırmalar, aslında bu çocukların çoğunun günün sonunda yoksul evlerine geri döndüğünü, kazanabildikleri ne varsa ailelerine götürdüğünü göstermektedir. Rio'daki sokak çocuklarıyla ilgili olarak 1989'da yapılan bir araştırmaya göre, sokaklarda bir başına, ailelerinden ayrı yaşayan çocukların oranı yalnızca % 14,6'dır; bu çocukların % 80'i uyuşturucu bağımlısıdır. % 13,6'lık bir diğer kesim de evsizdir, ama sokaklardaki hayatı aileleriyle paylaşmaktadır; % 21,4'ü aileleriyle birlikte yaşamakta ve ailelerinin gözetiminde sokaklarda çalışmaktadır. Çoğunluğun (% 50,5) aileleriyle bağlantısı vardır ama sokaklarda bağımsız çalışmakta, zaman zaman da sokakta yatmaktadırlar. Aralarındaki farklara karşın bu çocukların hepsi için de şiddet ve ölüm riski yüksektir; genellikle de "sokak temizliği"ne çıkan polislerin ve "asayişi sağlamaya çalışanlar"ın ellerinde kalırlar.[193] Pedrazzini ve Sanchez de, Caracas'taki "malandros" (kötü çocuklar) için benzer bir durumdan bahsetmiştir.[194]

ILO'ya göre, son derece tehlikeli birçok işi de içeren geniş bir faaliyetler yelpazesinde çocuk emeği kullanılmaktadır.[195] Hindistan ve Pakistan'da çocuk emeğinin geniş ölçekte kullanıldığı bir ihraç sektörü olan, şu meşhur sepet ve halı dokumacılığının yanı sıra, Hindistan'da pirinç eşya üretiminde, Pakistan'da tuğla fabrikalarında, Güneydoğu Asya'da muro-ami* yöntemine dayalı balıkçılıkta (derin denizlere dalmayı gerektirir), Sri Lanka'nın böcek ilacıyla zehirlenmiş tarlalarında, Mısır'da, Filipinler'de ve Türkiye'de zehirli dumanlarla dolu tamiratçı dükkanlarında ve marangozhanelerde, Afrika, Asya ve

193 Rizzini (1994).

194 Pedrazzini ve Sanchez (1996).

195 ILO (1996).

(*) Muro ami, Filipinler'de açık denizde, mercan resiflerindeki balıkların avlanmasında kullanılan yasadışı bir yöntemdir. Genellikle deniz kıyısındaki köylerden toplanan çocuklar dalgıç olarak kullanılır. Çocuklar 9-11 metre derine dalarlar ve ellerindeki ağırlıklarla mercan kayalıklarına vurarak çıkardıkları balıkları ağlara sokmaya çalışırlar. Muro ami 1986'da yaklaşık 100 çocuğun ağlara takılıp ölmesinin ardından halkın galeyana gelmesi yüzünden yasaklanmıştı. Yasadışı bir uygulama olarak sürdüğü bilinmektedir – ç.n.

Latin Amerika'da küçük ölçekli madenlerde, ayrıca milyonlarca evde suiistimale maruz kalmaya açık hizmetçiler olarak çocukların çalıştırıldığı biliniyor. Endonezya'da yaklaşık 5 milyon, Sri Lanka'da yaklaşık 500 bin çocuk hizmetçi olarak istihdam edilmektedir. Venezüella'da 10-14 yaş grubundaki çalışan kız çocukların % 60'ı evlerde hizmetçi olarak çalışmaktadır. Çocuk hizmetçilerin ciddi bir bölümü gerçekten çok küçüktür: Bangladeş'te % 24'lük, Venezüella'da % 26'lık bir kesim 10 yaşından küçüktür. Evlerde çalışan bu çocuklar günde 10-15 saat hizmet vermektedir; araştırmalar da ILO'nun "hizmetçi olarak çalışan ergenlerin ve genç kadınların fiziksel, zihinsel ve cinsel suiistimale maruz kaldığı yönünde tehlike çanı niteliğinde işaretler" olarak tanımladığı durumlardan bahsetmektedir.[196]

Bugün küresel toplam işgücünün % 7'sinin istihdam edildiği küresel turizmin hızla büyümesi de, tüm dünyada çocuk emeğinin istihdam edilmesinin başlıca sebeplerinden biridir.[197] Turizm, emek yoğun, faaliyetleri mevsimsel ve düzensiz bir sektör olduğundan, esnek, ucuz emeğin istihdamına, yani çocuk emeğinin istihdamına çok açıktır. Çocuklar komi, garson, odacı, masöz, resepsiyonist, kamu ulaşım araçlarında ücretleri toplayan muavin, "misafirperverlik" gösterme görevlisi olarak çalışmakta, tenisçilerin toplarını toplama, golfçülerin takımlarını taşıma, kuryelik, çay kahve ikramı, plajdaki şezlongların ve midillilerin bekçiliğini yapma gibi işlerle görevlendirilmektedir. Ücretleri çok düşüktür: Black'in değindiği, Meksika'da Acapulco'da yapılan bir araştırmaya göre, 7-12 yaş grubundaki çocuklar içki servisi yapmak üzere istihdam edilmekte, bahşişlerden ve içki başına küçük bir komisyondan başka bir ücret almamaktadırlar.[198] Başka ülkelere ilişkin haberler de aynı minvaldedir.

Başka bazı ülkelerde de çocuk emeğinin korkunç işlerde kullanıldığı gözlenmektedir. Örneğin iç savaşla mahvolmuş, yoksulluktan kırılan Kabil'de 1996'da birçok çocuk ailelerini geçindirmek için çok kâr geti-

196 ILO (1996: 15).
197 Black (1995).
198 Black (1995).

ren insan kemiği çalma, insan kemiği kaçakçılığı işlerinde çalışıyordu. Mezarlıklardan çıkardıkları kemikleri köpek, inek, at kemikleriyle karıştırıp (kaynağı belli olmasın diye), komisyonculara satıyor, komisyoncular da bu kemikleri Pakistan'a gönderiyordu. Pakistan'da bunlar yemeklik yağ, sabun, tavuk yemi ve düğme imalatında kullanılıyordu. Bu ticaretle uğraşan çocuklar ayda yaklaşık 12 dolar kazanıyordu; yani Taliban yönetimindeki Afganistan'da bir memurun aldığı maaşın üç katını.[199]

Çocuk emeğinin en fazla sömürülen biçimi, rehin emektir. 1996 tarihli ILO raporunda dendiği gibi: "Kölelik ölmemiştir. Toplumlar köleliğe kucak açtıklarını kabule yanaşmazlar ama, ILO'ya bildirilen vakalardan anlaşıldığı kadarıyla dünyanın birçok bölgesinde birçok çocuk kölelik kapanına kısılmıştır. Çalışan çocuklar arasında, kuşkusuz en fazla tehlikede olan bu çocuklardır."[200] ABD Çalışma Bakanlığı'nın 1994 tarihli bir araştırmasında da şöyle denmektedir:

> En düşük tahminlere göre, yetişkin ve çocuk rehin işçilerin sayısının 3 milyon olduğu Hindistan'da, borçtan kaynaklanan kölelik, borca ihtiyacı olan ama karşılığında hiçbir garanti gösteremeyen bir kişi kendi emeğini ya da kendisinin kontrolünde başka birinin emeğini borca karşılık gösterdiğinde ortaya çıkar... Hindistan'da hem hizmet hem de imalat sektörlerinde çocuk rehin işçilerin çalıştığına dair haberler çoğalmaktadır... Bazı ülkelerde işverenler bütün ülkeyi dolaşır, ailelerine ödemede bulunarak fabrikalarda çalıştırmak üzere çocuk toplarlar. Örneğin Tayland'da çocuk işçilerin büyük bölümü, yoksulluktan kırılan kuzeydoğu bölgelerinden gelmektedir; aileleri tarafından satılmış ya da borç karşılığında rehin anlaşmalarına tabi tutulmuşlardır. Genellikle bu anlaşmaları vicdansız "iş bulma kuruluşları" düzenler ve çocuklar yine bu kuruluşlar tarafından karides ayıklama ya da fuhuş gibi sektörlere gönderilir. Filipinler'de bir sardalya paketleme fabrikasına yapılan iki ayrı baskında, işçi bulan kişiye borcu geri ödeyebilmek için balık dilimlerini tenekelere yerleştirme işinde çalışan henüz 11 yaşında çocuklara rastlanmıştır.[201]

---

199 *The New York Times Magazine*, 12 Ocak 1997: 30-2.
200 ILO (1996: 15).
201 ABD Çalışma Bakanlığı (1994: 19).

Bu rapor birçok ülkede yapılmış, çocukların köle olarak çalıştırıldığını belgeleyen araştırmalarla doludur. ABD Çalışma Bakanlığı'nın bir başka raporunda da, çocukların ticarete yönelik tarımda zorla ve rehin olarak çalıştırılmasına ve erken çağlarda kimyasal gübrelere, böcek ilaçlarına maruz kalmalarının yol açtığı yıkıcı etkilere ilişkin birçok örneğe rastlanabilir.[202]

Peki çocuk emeğinin kullanımında gözlenen bu yükselişin sebebi nedir? Öncelikle bu durum, yoksulluğun artması ile ekonomik faaliyetlerin küreselleşmesinin eşzamanlı gelişiminden kaynaklanmaktadır. Yukarıda da belgelediğimiz gibi kendi kendini geçindirir durumdaki ekonomilerin krize girmesi, nüfusun geniş kesimlerinin yoksullaşması, aileleri ve çocuklarını hayatta kalabilmek için her stratejiyi denemeye zorlamaktadır: Okula ayrılacak zaman yoktur, ailenin olabildiğince fazla sayıda bireyin gelir getirmesine ihtiyacı vardır, hem de hemen. İhtiyaçların zorlamasıyla aileler kimi zaman çocuklarını rehin işgücünün bir parçası haline getirirler ya da onları sokaklara gönderirler. Araştırmalar, geniş ailelerin çocuk emeği üzerindeki etkisini göstermiştir: Çocuk sayısı ne kadar fazla olursa, ailenin okula gönderileceklerle sokağa salınacaklar arasında ayrım yapması olasılığı da o kadar yüksektir. Ancak aynı araştırmalar, daha gelişmiş sosyal güvenlik politikalarının uygulandığı ülkelerde ve bölgelerde, ailenin büyüklüğünün çocuk emeği üzerindeki etkisinin ciddi oranda düşük olduğunu da göstermiştir.[203]

Diğer yandan ekonomik faaliyetlerin küreselleşmesi, gelişmekte olan ülkelerde bir çocuk işçinin maliyetiyle zengin piyasalarda malların ve hizmetlerin fiyatı arasındaki farka dayanarak çocukların istihdam edilmesi yoluyla ciddi kazançlar elde edilmesine de fırsat tanımıştır. Uluslararası turizm sektöründe vaziyet açıkça budur. Orta gelir düzeyindeki turistlerin "tropik cennetler"de keselerine uygun bulacağı lüks hizmetler büyük oranda, Black'in de belgelediği gibi çok sayıda çocuk da dahil olmak üzere yerel emeğin aşırı düzeyde sömürülmesi-

202 ABD Çalışma Bakanlığı (1995).
203 Grootaert ve Kanbur (1995).

ne dayanmaktadır.[204] Ancak ILO'nun 1996 tarihli bir raporu, çocukların çalıştırılmasında başlıca belirleyici etkenin mutlaka emek maliyeti olmadığını da öne sürmektedir. Örneğin Hindistan'da çocuk emeğinin kullanımıyla sağlanacak tasarruf bilezik üretiminde ürünün nihai fiyatının % 5'ine denktir, halıcılıkta ise ürünün nihai fiyatının % 5 ile 10'u arasındadır. Peki o zaman çocuklar neden çalıştırılıyor? Rapora göre, "Yanıt çocuk emeğinin kullanımından sağlanacak kazancın nerede yattığındadır. Örneğin halıcılık sektöründe doğrudan fayda sağlayanlar, dokuma sürecini denetleyen tezgâh sahipleridir. Sayıca fazla, genellikle yoksul olan bu tezgâh sahipleri, çok düşük bir kâr marjıyla çalışan sözleşmeli küçük girişimcilerdir; çocuk işçileri kullanarak düşük gelirlerini iki katına çıkarabilirler."[205] Dolayısıyla sektörün *esnekliği de kârlılığı da, genellikle toptancı tüccarlar ve büyük mağazalar aracılığıyla zengin piyasalara ihracat yapan büyük şirketlerle küçük üreticiler arasında kurulan ağlara dayanmaktadır.* ABD Çalışma Bakanlığı'nın 1994 tarihli bir araştırması da, çocuk işçilerin çoğu doğrudan ihracata odaklı şirketlerde çalışmasalar da, birçok ülkede sözleşmeyle iş verme ağlarının ve ev merkezli üretimin çocukları ihracat sanayiine dahil ettiğini ortaya çıkarmıştır. Örneğin Latin Amerika'da tekstil sanayiinde kadın terzilere ilişkin bir araştırma, kadın terzilerin % 80'inin evden çalıştığını göstermektedir. Bunların % 34'ü çocuklarından yardım almaktadır. Haftada 50 saat çalışan % 40'lık bir kesimin yardımcısı ise çocuklarıdır. Meksika'nın ihracata odaklı maquiladora'larında* çalışanların çoğu 14-20 yaş grubunda genç kadınlardır; öyle sanılıyor ki, bu işçilerin bir kısmı da 14 yaşından küçüktür.[206]

Ancak öyle görünüyor ki, çocukların çalıştırılmasında en önemli etken savunmasız olmalarıdır; çocukların savunmasızlığı düşük ücretlerin ve acımasız çalışma koşullarının kolayca dayatılmasını da beraberinde getirmektedir. ILO raporu şöyle diyor:

---

204 Black (1995).
205 ILO (1996: 19).
(*) Meksika'ya yerleşen ve dış pazar için üretim yapan işletmeler – ed.
206 ABD Çalışma Bakanlığı (1994: 19).

> Çocuklar yeri doldurulamaz becerilere sahip olmadığından, genelde maliyetleri yetişkinlerden çok çok daha düşük olmadığından, öyle görünüyor ki, çocuk çalıştırmanın en önemli açıklaması ekonomik gerekçelere dayanmamaktadır. Bunun parayla ilgili olmayan birçok gerekçesi vardır, ancak görünen o ki en önemlisi, çocukların haklarının fazla bilincinde olmamaları, daha az sorun çıkarmaları, emir almaya, rutin işleri sızlanmadan görmeye daha yatkın olmaları, daha güvenilir olmaları, çalma olasılıklarının, işten kaytarma olasılıklarının daha düşük olmasıdır. Çocukların işe gelmeme oranının düşük olması, çalışanların gündelik olarak, gevşek bir biçimde istihdam edildiği, her gün yeniden işçi toplamanın gerektiği kayıtdışı sektörler için bulunmaz bir nimettir.[207]

Kullanıma hazır, vazgeçilebilir emek olarak çocuklar, ağlara dayalı küresel kapitalizmde yeni bir çehre kazanan aşırı sömürünün son cepheleridir. Gerçekten de öyle midir?

Çocukların Cinsel Sömürüsü

Sorum aslında retorik bir soruydu. Birçok çocuğun bugün yaşadığı sefaletin daha korkunç boyutları da var: Çocuklar, ileri teknolojinin kullanımı yoluyla küresel olarak örgütlenmiş, turizmin ve görüntülerin küreselleşmesinden yararlanan geniş ölçekli bir sektörün cinsel metaları haline gelmişlerdir. Stockholm'de 27-31 Ağustos 1996'da düzenlenen "Çocukların Ticari Olarak Cinsel Sömürüsüne Karşı Dünya Kongresi" (World Congress Against Commercial Sexual Exploitation of Children), bu sömürünün boyutlarına, hızla yayılmasına ve bu olgunun gerisindeki nedenlere dikkat çeken son derece çarpıcı belgeler ortaya koymuştu.[208] Bu meseleyle ilgili istatistikler kesin bilgiler sunmasa da, güvenilir ampirik tahminler sorunun önemine, genellikle turizmin küreselleşmesi ve standartlaşmış cinsel tüketimin ötesinde cinsel haz arayışıyla bağlantılı olarak hızla gelişmesini işaret etmektedir.[209] Küresel seks sektörünün sıcak bölgelerinden Tayland'da bulu-

---

207 ILO (1996: 20).
208 Dünya Kongresi (1996).
209 Christian Science Monitor (1996).

nan, tanınmış bir hükümet dışı örgütlenme olan Çocuk Hakları Koruma Merkezi'nin tahminlerine göre yaklaşık 800 bin çocuk fuhuş sektöründedir ve HIV bu çocuklar arasında hızla yayılmaktadır. Bakirelik, fiyatı oldukça yüksek bir maldır; prezervatifsiz seksin fiyatı da oldukça yüksektir. *India Today*'in 1991'de yaptığı bir araştırmaya göre, Hindistan'daki çocuk fahişelerin sayısı 400 binle 500 bin arasındadır. Sri Lanka'da ise bu sayı tahminen 20 bindir. O küçük Dominik Cumhuriyeti'nde 25 bin çocuk fuhuş sektöründedir. Başka bir araştırmaya göre Bogota'da 3 bin çocuk fahişe olarak çalışmaktadır. Beyer'in tahminlerine göre, Brezilya'da 200 bin, Peru'da 500 bin ergen fuhuş sektöründedir.[210] Ancak sorun hiçbir biçimde kalkınmakta olan ülkelerle sınırlı değildir. Avrupa Konseyi'nin tahminlerine göre 1988'de Paris'te 5 bin erkek çocuk, 3 bin kız çocuk sokaklarda fahişe olarak çalışmaktaydı; Uluslararası Çocukları Savunma'nın (Defence of the Child International) tahminlerine göre 1990'da Hollanda'da çocuk fahişelerin sayısı 1.000'di; Dünya Kongresi'ne 1996'da sunulan bir araştırma da Rus, Leh, Rumen, Macar ve Çek çocuklar arasında fahişeliğin ciddi oranda arttığını gösteriyordu.[211] Belçika'da 20 Ekim 1996'da, hükümetin dört küçük kız çocuğunun öldürülmesini örtbas etmesi üzerine, en büyük siyasi gösterilerden biri gerçekleşti; cinayetlerin önde gelen siyasetçilerin de karışmış olabileceği bir çocuk fuhuşu şebekesiyle bağlantılı olduğu açıktı.[212]

Çocukların fahişeliğinin hızla yükseldiği piyasalardan biri de Amerika ve Kanada'dır; tahminlere göre 1996'da bu ülkelerde çocuk fahişelerin sayısı 100 binle 300 bin arasındaydı.[213] Ülkenin bazı bölgeleri hedef seçilmektedir. Örneğin New Yorklu pezevenkler seks kölelerini Kansas ve Florida'dan toplar. Pezevenkler bulundukları ortama aşina olmamaları için çocukları o kentten bu kente dolaştırıp durur; onları kilit altında tutar ve para falan da vermezler. Peki çocuklar bu

210 Beyer (1996).
211 Dünya Kongresi (1996).
212 *The Economist* (1996b); Trueheart (1996).
213 Clayton (1996); Flores (1996).

hallere nasıl düşer? ABD Çalışma Bakanlığı'nın bir raporu, bunun çok farklı sebepleri olabileceğini belirtiyor:

> Aileler gelirlerini artırmak için çocuklarını bilerek satarlar ya da çocukları satın alanlar ailelere yalan söylerler; gerçekleştirilmeyecek vaatlerde bulunurlar ya da çocuklar kaçırılır veya kendileri evden kaçarlar ve sokaklarda geçinebilmek için fahişeliğe sürüklenirler... Sebep ne olursa olsun, sonuç aynıdır. Büyük ve kârlı bir endüstri, çocuk fahişelere yönelik talebi tatmin etmek için çocukları cinsel bakımdan sömürmeye hazır beklemektedir. Çocuklar genellikle hayatları boyunca bu izi taşır; gerçi AIDS ve cinsel yoldan bulaşan başka hastalıklar gibi mesleki tehlikeler ya da fiziksel şiddet genellikle sonlarını getirir ve hayatları kısa da sürebilir.[214]

Fuhuşla ilgili, ancak büyük bir patlama gösteren çocuk seksi sektörünün başka bir kesimi de çocuk pornografisidir. Bu sektörün yaygınlaşmasında teknoloji başlıca etken olmuştur. Dijital kameralar, video kayıt cihazları, grafik bilgisayar programları ve evde bilgisayarla düzenleme yapmayı sağlayan teknolojiler, çocuk pornosu sektörünü evin içine taşımış, güvenlik birimlerince izlenmesini güçleştirmiştir. İnternet, seks için çocuk arayanların önüne yeni bilgi kanalları açmıştır. Bilgisayara dayalı bilgilendirme sistemlerinin hapishanedeki pedofiller tarafından işletildiği bazı vakalara da rastlanmıştır. Örneğin Kuzey Minnesota'da yoksul, sanayileşmemiş bir kasabada, polisin mahkûmlar tarafından hapishaneden yönetilen bir pedofili ağının kayıtlarına el koyması, çocukların özel olarak hedef seçildiğini ortaya çıkarmıştır. Pornografik görüntüler ve video klipler, kimlik bilgileri gerekmeksizin indirilebildiğinden ya da yüklenebildiğinden, tamamıyla merkezsiz, yasal takibe pek olanak tanımayan bir küresel çocuk pornografisi sektörü gelişmiştir.[215] Öyle ki bilgisayar üzerinden çocuk pornografisi internette sansür uygulama konusunda ileri sürülen başlıca savlardan biridir. Ne de olsa haberciyi suçlamak haberin kaynağını, yani enformasyonel toplumumuzun geniş kesimlerinin neden bu faaliyetle meşgul olduğunu sorgu-

---

214 ABD Çalışma Bakanlığı (1995: 11).
215 Dünya Kongresi (1996).

lamaktan daha kolaydır. Çocuk pornografisinin (büyük bir kısmı kızlardan çok oğlanlarla ilgilidir) başlıca üreticileri ve dağıtımcıları, Japonya, Danimarka, Hollanda ve İsveç gibi yüksek teknolojiye dayalı toplumlarda serbest ortamlarda bulunan yasal şirketlerdir.[216]

Küresel çocuk seksi sektörünün (çocukların tarih boyunca geleneksel olarak cinsel istismara maruz kalmalarından farklı olarak) bu çarpıcı yükselişinin gerekçelerine ilişkin çeşitli analizlerin bir etkenler dizisini işaret ettiği gözlenmektedir. Bu etkenlerin ilki piyasaların, ister organize seks turları olsun, ister pornografik malzemelerin görsel/işitsel olarak tüm dünyaya dağıtılması olsun, her şeyle ilgili olarak, her yerden, her yeri kapsayacak şekilde küreselleşmiş olmasıdır. Evdeki elektronik donanım ya da egzotik geziler sayesinde kimliklerin gizli kalması, aramızda yaşayan sapık kalabalıkların korku engelini yıkmalarını sağlamaktadır. Cinselliğin normalleştiği bir toplumda (bkz. İkinci Cilt Dördüncü Bölüm) cinsel heyecanlar bulabilmek için sınırların biraz daha ihlal edilmesi, özellikle her şeyden sıkılmış zengin profesyonel kesimlerde yeni duygulara yönelik talebi pekiştirmektedir.

Arz cephesindeyse, ailenin yoksulluğu ve krizi hammaddeyi oluşturmaktadır. Arz ile talep arasındaki bağlantı genellikle, dünyanın büyük bölümünde fuhuşu denetim altında tutan, yeni, daha kârlı ürünler ve piyasalar bulmaya her zaman can atan küresel kriminal ağlarla sağlanmaktadır. Güneydoğu Asya'da çocuk fuhuşu ağları, Tayland'ın, Kamboçya, Filipinler ve başka ülkelerin en yoksul kırsal bölgelerinden çocukları satın alıp, özellikle uluslararası turizm merkezlerini hedef alarak Asya'daki dağıtım ağlarını beslemekte, Yakuza'yla işbirliği içinde Japonya'ya da erişmektedir. Bangkok, Manila ve Osaka, çocuk fuhuşu yüzünden uluslararası alanda adı çıkmış kentlerdir. 1998'de de Honduras, Amerikalı pedofillerin gözdesiydi; pedofiller Tegucigalpa'da temas kuracakları adresi internet yoluyla öğreniyordu. Son olarak 1996'daki Dünya Kongresi'ndeki belgelerde de değinildiği gibi, medyanın çocuk pornografisine ve fuhşuna ilgisi de hiç istemeden

216 Healy (1996).

talebi artırmış olabilir; bilgiye kolayca ulaşabilmek de hem arz hatlarını açmış hem de talebi artırmıştır.

Dolayısıyla hayatın kuşaklar boyunca devam edeceği kavrayışını yitirecek ve insancıl bir tür olarak insanların geleceğini ortadan kaldıracak kadar kendi çocuklarını ortadan kaldıran/tüketen ağ toplumu kendi kendini bitirmektedir.

Çocukların Öldürülmesi: Savaşlardaki Katliamlar ve Çocuk Askerler

Kendi kendimizi bu biçimde reddetmemiz üzerine yazılacak çok şey var hâlâ. Bu binyıl dönümünde, dünyanın birçok ülkesinde, özellikle de en fazla (ama hiçbir biçimde tek diyemeyeceğimiz) yıkıma uğramış bölgesi Afrika'da milyonlarca çocuk savaşlarda öldürüldü ya da öldürülmekte. On binlerce çocuk da gezegeni saran kanlı, anlamsız, ağır aksak ilerleyen savaşları besleyen savaşçı/ölüme gönderilen hayvanlara dönüştürülmüş durumda. UNICEF'in 1996'da yayınladığı *Dünya Çocuklarının Durumu (State of the World's Children)*[217] başlıklı, büyük bölümü son on yılda savaşın çocuklar üzerindeki etkisi konusuna ayrılmış rapor, savaşın doğrudan etkisi olarak bu Soğuk Savaş sonrası dünyada 2 milyon çocuğun öldürüldüğünü, 4 ilâ 5 milyon çocuğun kötürüm kaldığını, 1 milyonu aşkın çocuğun yetim kaldığını ya da ailelerinden koparıldığını, 12 milyonunun evsiz kaldığını, 10 milyonu aşkın çocuğun da psikolojik travma geçirdiğini belirtiyor. Savaşa kurban giden çocuk sayısındaki bu artış, zengin dünyanın barış içinde (bkz. Birinci Cilt Yedinci Bölüm) yaşamaya karar vermesiyle birlikte unutulan bu yeni savaşların niteliklerinden kaynaklanıyor. UNICEF raporu şöyle diyor:

> Bu savaşlar, birbirine düşman ordular arasındaki savaşlar olmaktan çok, karmaşık ilişkileri içeriyor: Ordu ile siviller arasındaki çatışmalar ya da birbirinin hasmı olan silahlı sivil gruplar arasındaki çatışmalar. Bu çatışmaların başka yerlerin yanı sıra köylerde ve banliyölerde yaşandığı gözleniyor. Bu durumda, düşman sathı her

---

217 Bellamy (1996).

yere yayılmış oluyor, savaşçı ile savaşçı olmayan arasındaki ayrım da gündelik çekişmelerden doğan çatışmalar ve kuşkular arasında kaybolup gidiyor.[218]

Ancak giderek daha fazla sayıda çocuk asker olup bu çatışmaların içine sürüklenmektedir. Cohn ve Goodwin Gill, bu meseleyi derinlemesine araştırmışlardır.[219] Yüzbinlerce çocuğun devlet ordularında (İran ya da Bosna gibi), isyancı milisler safında, haydut çetelerinde görevlendirilmesinin hangi boyutlara vardığını, belgelerle ortaya koymuşlardır. Çocukların mayın tarlalarında ölüme gönderildiği örnekler mevcuttur. Mozambik'te hükümet karşıtı RENAMO gerillaları ya da Kamboçya'daki Khmer Rouge örneklerinde olduğu gibi, çocukların sonuçta zihnen hasar görseler de acımasız birer savaşçı olmaları için işkenceden geçirildiği vakalar mevcuttur. Bütün örneklerde çocukların başka seçenekleri olmadığında bu cesur askerî liderlere katıldığı ya da katılmaya zorlandığı görülür. Yoksulluk, yerinden yurdundan sürülme, aileden koparılma, ideolojik ve dinî yönlendirmeler, hepsinin bu işte bir rolü vardır.[220] 1996'da Zaire'nin doğusundaki isyancı güçlerde görüldüğü gibi, bazı durumlarda çocuklar sihirli güçlere sahip olduklarına, bu yüzden de ölmeyeceklerine inandırılır. Güce sahip olma duygusu, etrafa korku salma duygusu, "erkek olma" ya da savaşçı olma duygusu, bir çocuğu kandıracak güçlü güdüleyicilerdir. Öyle görünüyor ki, bütün örneklerde çocuklar öldürmeye hazır, ölmeye gönüllü; savaşla oyun, ölümle yaşam arasındaki gerçek sınırın pek farkında olmayan yiğit savaşçılardır. Hafif, taşınabilir silahlara olağandışı bir ateş gücü kazandıran yeni silah teknolojisi sayesinde, bu çocuk orduları büyük kayıplara yol açabilir hale gelmiştir. Karşılıklı kayıplar verirler. Hayatta kalanların yazgısıysa, Cohn ve Goodwill'in sözcükleriyle şöyledir: "Çatışmalara katılan çocuklar genellikle, zihinsel ve fiziksel olarak, ahlâken bu deneyimin izlerini ömür boyu taşır."[221]

---

218 Bellamy (1996: 14).
219 Cohn ve Goodwin Gill (1994).
220 Drogin (1995).
221 Cohn ve Goodwin Gill (1994: 4).

Çocuklar Neden Harcanıyor

Peki enformasyonel kapitalizmin bu dehşetle ne ilgisi var? Sonuçta, çocukların tarih boyunca istismara maruz kaldığını söyleyemez miyiz? Hem evet, hem hayır. Çocukların tarih boyunca mağdur edildiği, genellikle de ailelerinin kurbanı olduğu; tarihin bütün dönemlerinde iktidara sahip olanların fiziksel, psikolojik ve cinsel istismarına maruz kaldığı; sanayi çağının yükselişi sırasında, çocuk emeğinin geniş ölçekte madenlerde ve fabrikalarda, genellikle de köleliğe yakın koşullarda kullanılışına da tanık olunduğu doğrudur. Çocuklar da insan olduğundan, toplumların çocuklarına muamele etme tarzı, insanlık durumunda kalıcı ahlâkî yaralara yol açar. Ancak ben, enformasyon çağının başlangıcıyla ilgili farklı bir durumun varolduğunu savunuyorum: Enformasyonel kapitalizmin günümüzdeki, denetlenemeyen nitelikleriyle dünya çocuklarının büyük bölümünün hayatlarının yıkılması arasında sistematik bir bağlantı vardır.

Farklı olan, olgunlaşmış sanayi toplumlarında toplumsal reformlarla elde edilmiş toplumsal kazanımların ve çocuk haklarının, geniş ölçekli serbestlik ve küresel ağların hükümetleri es geçmesi sonrasında ciddi biçimde tersine dönmesidir. Farklı olan, tüm dünyada geleneksel toplumların çözülmesi, çocukların mega kentlerin kenar mahallelerindeki korunmasız topraklara terk edilmesidir. Farklı olan, Pakistan'daki çocukların, tedarikçi ağları üzerinden zengin piyasalardaki büyük mağazalara ulaşan dünya çapında bir ihracat ağı için halı dokumalarıdır. Yeni olan, pedofili çevresinde kitlesel, küresel bir turizmin örgütlenmesidir. Yeni olan, dünya çapında internet üzerinden elektronik çocuk pornografisinin yayılmasıdır. Yeni olan, ataerkilliğin çözülmesi, yerini çocukların yeni aile biçimleri ya da devletçe korunduğu bir sisteme bırakmaksızın parçalanıp gitmesidir. Yeni olan, sendikalar ya da toplumsal reform siyaseti gibi çocukların haklarını destekleyecek kurumların zayıflaması, bunların yerini aile değerleriyle ilgili, genellikle sefaletleri yüzünden kurbanları suçlayan ahlâki nasihatlerin almasıdır. Ayrıca enformasyonel kapitalizm bir oluşum değildir. Çocukların aşırı derecede sömürülmesi ve istismara uğratılması eğilim-

lerine karşı koyacak bilinçli politikalar ve stratejiler izlenmediği sürece, enformasyonel kapitalizmin kuralları ve dinamikleri, bu bölümde belirttiğimiz süreçler üzerinden çocuklarla ilgili bu eğilimlerle yakından bağlantılı olacaktır.

Çocukların sömürülmesinin kökeninde, Sahraaltı Afrikası'ndan Amerika Birleşik Devletleri'ne dek, dünya çapında yoksulluğu ve sosyal dışlanmayı yaratan mekanizmalar vardır. Çocukların yoksulluk içinde olmasıyla, ülkelerin, bölgelerin ve mahallelerin zenginlik, iktidar ve bilgi akışlarından dışlanmış olmasının yanı sıra aile yapısının sarsıntıya uğraması çocukların önündeki son koruyucu duvarı da yıkmıştır. Zaire, Kamboçya ya da Venezüella gibi ülkelerde, gecekondu bölgelerinin yanı sıra kırsal bölgelerde de ailelerin çoğu yoksuldur: Çocuklar ailenin ayakta kalması için satılır ya da ailenin geçimine yardımcı olmaları için sokaklara gönderilir. Ya da sonları evlerinin cehenneminden yok oluşun cehennemine kaçmak olur. Başka toplumlarda, ataerkilliğin tarihsel krizi, yerine yeni bir şey koymadan geleneksel çekirdek ailenin sonunu getirmiş, bunun faturasını da kadınlar ve çocuklara çıkarmıştır. Amerikalı çocukların neredeyse % 22'sinin yoksulluk içinde yaşamasının sebebi budur; sanayileşmiş dünyada yoksul çocuk oranının en fazla olduğu ülkedir Amerika. Rodgers ve Lerman'ın analizlerine göre, aile yapısının değişmesiyle, ABD'de kadınların ve çocukların yoksulluk oranlarının artışı arasında yakın bir ilişki olmasının sebebi de budur.[222] Ataerkilliğe her kim başkaldırırsa, bunu kendini ve çocuklarının hayatını tehlikeye atarak yapar. ABD Sağlık ve İnsani Hizmetler Bakanlığı'nın 1996 tarihli bir raporuna göre, ABD'de çocuk istismarı ve ihmali oranı 1986 ile 1993 arasında iki katına çıkmış, istismar ve ihmalden etkilenen çocuk sayısı 1986'da 1,4 milyonken, 1993'te 2,8 milyona yükselmiştir. Ciddi biçimde yaralanan çocukların sayısı, dört kat artarak 143 binden 570 bine çıkmıştır. Gelir düzeyi en düşük düzeydeki ailelerde çocukların cinsel tacize uğraması ihtimali 18, eğitimlerinin önemsenmemesi ihtimali 56, kötü muameleden ciddi

222 Lerman (1996); Rodgers (1996).

biçimde etkilenmeleri ihtimali 22 kat daha fazladır. Bu arada vakaların takibe alınması oranının da giderek azaldığı görülmektedir.[223]

Bu zayıflamış aile yapısının ve bu yoksul çocukluğun yarattığı çocuk arzı, talep tarafında, yukarıda sunduğum analizlerde üzerinde durduğum küreselleşme, işletmelerin ağlar oluşturması, ekonominin bir kesiminin kriminalleşmesi ve ileri iletişim teknolojilerinin gelişmesi süreçleri tarafından karşılanır. Bu arz-talep kümelerinin her birine, çocukların aşırı düzeyde sömürülmesinin, dışlanmasının ve yıkımının sebebi olarak, devletlerin ve toplumların çözülmesini, savaş, açlık, salgın hastalık ve haydutluk yüzünden insanların kitlesel göçe sürüklenmesini de eklememiz gerek.

Toplumlarımızın parçalanmış kültüründe çocukların hayatlarının harcanmasına sebep olan, hatta bunu akılcılaştıran başka bir şey daha vardır. Pedrazzini ve Sanchez'in Caracas sokaklarında yaptıkları saha araştırmasına dayanarak "aciliyet kültürü" olarak adlandırdığı şey de çocuklar arasında giderek yaygınlaşmaktadır.[224] "Aciliyet kültürü", geleceğin ve köklerin olmadığı, yalnızca "şimdi"nin olduğu düşüncesidir. Bu "şimdi" de, anlardan, her bir andan oluşmaktadır. Dolayısıyla hayatın, her bir an son anmış gibi yaşanması gerekir; bunun bireyselleşmiş aşırı tüketimin patlama noktasına dek hayata geçirilmesinden başka bir anlamı yoktur. Şimdideki sahipsizliğinin ötesinde hayatı arama yönündeki bu sürekli, korkusuz meydan okuma, ümitsiz çocukları ayakta tutar: Nihai yıkımla karşılaşana dek biraz daha ayakta kalırlar.

Toplumun geneli açısından bakıldığında, artık büyük ölçüde varolmayan bir geleneksel ailenin değerlerine ilişkin tekrarlanan formüller maskesinin gerisinde, toplumsal kurumların sarsılması bireyleri, özellikle de erkekleri, kuralları çiğneme arzusuyla, güçlerinin kabarmasıyla, hemen haz alma izleğinin damgasını vurduğu tüketime dönük sonu gelmez arayışlarla başbaşa bırakmaktadır. Peki toplumun en savunmasız üyeleri neden avlanmasın ki?

---

223 Sedlak ve Broadhurst (1996).
224 Pedrazzini ve Sanchez (1996).

Ekonomi cephesindeyse, her yerden her yere uzanan her şeyi kapsayan küresel piyasaların mümkün hale gelmesiyle birlikte, türümüzü etkisi altına alan o nihai mallaştırma güdüsü, insanlar arasındaki ilişkilerin tek rehberi haline gelen, toplumun değerlerini ve kurumlarını es geçen katı bir piyasa mantığının en sıkı biçimde hakim olmasıyla çelişmez görünmektedir. Bu sözler elbette ki, enformasyonel kapitalizmin bir pezevenkler ve çocuk istismarcıları çetesinden oluştuğu anlamına gelmiyor. Muhafazakâr kapitalist elitler kuşkusuz aile değerlerinden hoşnuttur, büyük şirketler de çocukların savunulmasına, korunmasına ilişkin projeleri finanse edip desteklemektedir. Ancak ileri enformasyon teknolojilerinin güçlendirdiği küresel, ağlar oluşturmuş bir ekonomide piyasanın kısıtlanmamış mantığıyla bu bölümde anlattığım olgu arasında yapısal bir bağlantı vardır. Hatta ekonomik kalkınma alanında da, çocuk emeğinin yayılmasının belli koşullar altında ülkelere ve ailelere yarar sağlayacak akılcı bir piyasa tepkisi olduğunu kabul eden, bunu destekleyen uzman görüşlerine de sık sık rastlanmaktadır. Çocukların harcanmasının temel sebebi, enformasyon çağında toplumsal eğilimler, toplumun yeni teknolojik/örgütsel kapasitesiyle olağandışı düzeyde güçlenirken, toplumsal denetim kurumlarının küresel bilgi ve sermaye akışlarınca es geçilmesidir. Hepimizin içinde de hem insanlığın melekleri hem de şeytanları yaşadığından, karanlık tarafımızın iş başına geçmesi, beklenmedik, yıkıcı bir gücün ortaya çıkmasına yol açar.

SONUÇ: ENFORMASYONEL KAPİTALİZMİN KARA DELİKLERİ

Bu bölümde enformasyonel kapitalizmin nitelikleriyle dünyanın büyük bölümünde eşitsizliğin, toplumsal kutuplaşmanın, yoksulluğun ve sefaletin yükselişi arasındaki karmaşık bağlantılar dizisini göstermeye çalıştım. Enformasyonelizm, değerli ve değersiz insanlar, bölgeler arasında keskin bir ayrım yaratmaktadır. Küreselleşme ekonomilerin ve toplumların farklı kesimlerini, yeni, başat sistemin başlıca özellliği olan enformasyon, zenginlik ve iktidar ağlarının içine alarak ve dışın-

da bırakarak işlemektedir. Çalışma sürecinin bireyselleşmesi, sürekli değişen piyasa güçleri karşısında kendi kaderlerinin pazarlığını yapma konusunda işçileri kendi başlarına bırakmıştır. Ulus-devletin, sanayi çağında ulus-devlet etrafında oluşmuş kurumların ve sivil toplumun içinde bulunduğu kriz, kısıtlanmamış piyasa mantığından doğan toplumsal dengesizlikleri düzeltmeye yönelik kurumsal kapasiteyi baltalamaktadır. Bazı Afrika ve Latin Amerika ülkelerinde olduğu gibi bu eğilimin uç noktasında, temsil kuvvetinden sıyrılmış devlet kendi halkının yağmalayıcısı haline gelmiştir. Servet birikimini ve yoksulluğun yaygınlaşmasını beraberinde getiren bu küresel girdabın aracı da yeni enformasyon teknolojileridir.

Ancak bu toplumsal yeniden yapılanma sürecinde eşitsizlik ve yoksulluktan da fazlası vardır. Küresel, enformasyonel kapitalizmin bakış açısıyla halkların ve ülkelerin dışlanması, yapısal olarak ilgisiz bir konuma itilmeleri de söz konusudur. Bu yaygın, çokbiçimli toplumsal dışlanma süreci, kozmik bir metafora başvurma özgürlüğüne sığınarak *enformasyonel kapitalizmin kara delikleri* dediğim şeyin oluşmasına yol açmıştır. İstatistiki açıdan konuşacak olursak, bu toplumsal bölgeler, şu ya da bu biçimde içlerine girmiş olanların, insanlık durumunun maruz kaldığı acılardan ve yıkımdan hiçbir biçimde kaçamayacağı bölgelerdir. Enformasyonel kapitalizm evrenini yöneten yasalarda bir değişiklik olmadığı müddetçe bu böyle olacaktır; çünkü kozmik güçlerin tersine amaçlı insan eylemi, sosyal dışlanmaya sebep olanlar da dahil olmak üzere toplumsal yapının kurallarını değiştirebilir.

Bu kara delikler, birçok kaynaktan akan, insanları etkileyen bütün yıkıcı enerjinin yoğunlaştığı bölgelerdir. İnsanların ve bölgelerin bu kara deliklere nasıl düştüğü, sonrasında neler olduğu kadar önemli değildir. Sonrasında sosyal dışlanma yeniden üretilir, zaten dışlanmış olanlarda yeni yaralar açılır. Sözgelimi, Timmer ve diğerlerinin araştırmaları, Amerikan kentlerinde evsizliğe açılan birçok yol olduğunu göstermektedir.[225] 1990'lardaki evsiz nüfus, ucuz meyhanelerin ve

---

225 Timmer vd. (1994).

otellerin bulunduğu civarda takılan klasik evsiz barksız takımı ve hastane dışında kalmış zihinsel hastalardan oluşan o "eski evsizler"in yanı sıra, "sosyal güvenlik yardımı anneleri", sanayinin uzaklaşması ve yeniden yapılanmanın geride bıraktığı genç aileler, semtleri nezihleştirme girişimleriyle evlerinden çıkarılmış kiracılar, evden kaçmış gençler, evi olmayan göçmenler ve erkeklerden kaçan hırpalanmış kadınlar gibi yeni karakterleri de kapsayan bir nüfustur. Bir kere sokağa düştüler mi, evsizliğin kara deliği bir damga misali, bir şiddet ve istismar dünyası olarak hiçbir ayrım gözetmeksizin evsizleri etkisi altına alır; hayatları bir süre sokaklarda geçerse eğer onları ümitsizliğe yazgılar. Ida Susser, New York'ta evsizlere ilişkin barınak düzenlemesinin kadınların çocuklarından ayrılmasına, bu sürecin genellikle daha önceki sayfalarda açıkladığımız anlamıyla çocukların harcanmasına yol açtığını göstermişti.[226]

Fazla bahsi geçmeyen başka bir durumsa, okuma yazma bilmemenin giderek dilin şifresini çözme konusunda asgari bir kapasiteye dayalı hale gelen bir toplumda işsiz kalma, yoksulluk ve nihayetinde sosyal dışlanma mekanizmalarını tetiklemesidir. Bu işlevsel yoksunluk, ileri toplumlarda genelde teslim edildiğinden çok daha yaygındır. 1988'de ABD Eğitim Bakanlığı'nın ülke çapında yaptığı, okuma yazma düzeyine ilişkin bir araştırmada, örnek kümenin % 21-23'ünün –yani Amerika'da 40-44 milyon yetişkinin– İngilizce okuma yazmanın yanı sıra, temel aritmetik düzeyinin de açıkça yetersiz olduğu görülmüştü. Araştırmaya göre, bu grubun üçte ikisi ortaöğrenimlerini tamamlayamamıştı. Dörtte birlik bir kesimiyse İngilizce öğrenme sürecindeki göçmenler oluşturuyordu; demek oluyordu ki, 30 milyon yerli Amerikalı okuma yazma bilmiyordu. % 25-28'lik bir kesimse, araştırmanın "2. düzey" olarak nitelendirdiği, yazılı talimat alabilme ama kredi kartı bildirimindeki bir hatayı açıklamak için bir mektup kaleme alma ya da otobüs ve uçak tarifelerini kullanarak toplantı planlama gibi becerilere uzanamayan dar bir anlama kapasitesine sahipti. İşlevsel

226 Susser (1991, 1993, 1996).

okuma yazmadan yoksun olma, hangi düzeyde olursa olsun formel işgücü piyasasıyla bütünleşmenin önündeki başlıca engellerden biridir ve düşük ücretli istihdamla, yoksullukla güçlü bir bağı vardır: Okuma yazması en düşük düzeyde olanların neredeyse yarısı yoksulluk içinde yaşamaktadır. Aynı şekilde ABD'de hapishane nüfusunun büyük bölümü de okuma yazmadan yoksundur.[227] Uyuşturucu bağımlılığı, zihinsel rahatsızlıklar, ihmalcilik, hapsedilme ve yasadışılık da toplumsal olarak tanınmış yaşama hakkından geri çevrilemez biçimde sapma olasılığını güçlendiren, özgül bazı sahipsizlik koşullarına açılan yollardır. Hepsinin de tek bir ortak noktası vardır: Yoksulluk, içine doğdukları ya da yönlerinin çevrildiği yoksulluk.

Bu kara delikler,toplumsal/kültürel bakımdan genel olarak toplumun evreniyle iletişimden uzak olsalar da, kendi aralarında iletişim halindedirler. Ancak ekonomik bakımdan bazı özgül piyasalara bağlıdırlar (örneğin uyuşturucu ve fuhuşu kapsayan kriminal ekonomi üzerinden) ve bürokratik olarak devletle ilişkilidirler (polis ve sosyal güvenlik kurumları gibi, onları çevrelemek, kuşatmak üzere kurulmuş kurumlar gibi). Uyuşturucu, hastalık (örneğin AIDS), suçlar, fuhuş ve şiddet aynı ağların bir parçasıdır; her biri bir diğerini güçlendirmektedir (HIV'nin uyuşturucu bağımlılarının paylaştığı iğneler üzerinden ve/veya fuhuşla bulaşması gibi).[228]

Sosyal dışlanma genellikle uzamsal terimlerde ifadesini bulur. Değerli işlev ve insan ağlarından kopuk değersiz nüfusların bölgesel olarak çevrelenmesi, Birinci Cilt'in Altıncı Bölümünde tartıştığım üzere ağ toplumunun uzamsal mantığının başlıca niteliklerinden biridir. Bu bölümde Sahraaltı Afrikası'nın marjinalleşmesine bakarak ve Amerika'da kent içlerindeki gettolara uzanarak sosyal dışlanmanın uzamsal mantığını belgelemeye çalıştım. Ancak enformasyonel kapitalizmin eşitsiz coğrafyasında böyle bölgesel olarak şekillendirilmiş başka birçok dışlanma örneği vardır. Küresel kapitalizmin gücünün çekirdeğinde yer alarak dönüşen Pasifik bölgesinin ortasında turizmin yol açtığı

227 Kirsch vd. (1993); Newman vd. (1993).
228 Susser (1996).

bir toplumsal çözülmeye maruz kalan, mutlak yoksulluk içinde yaşayan tropik cennetlerin, Pasifik adalarının birçoğunun kaderi de daha az çarpıcı değildir.[229] Aynı şekilde insanların neden kara deliklere girdiği, bölgelerin neden ve nasıl dışlandığı, kapsandığı marjinallik yörüngesine "kilitlenmiş" özgül olaylara bağlıdır. Bunun sebebi Zaire'de olduğu gibi haris bir diktatör olabileceği gibi, belli mahallelerin uyuşturucu satıcılarına bırakılması yönünde bir polis kararı ya da evlerini kiralayanların belirlediği bir "kırmızı hat" ya da bölgenin geçim kaynağı olan madenlerin tükenmesi, tarım ürünlerinin değerini yitirmesi de olabilir. Sebep ne olursa olsun, bu bölgeler, bu bölgelerde kısılı kalan insanlar daha dibe inen bir yoksulluk, sahipsizlik, nihayetinde kopukluk girdabının içinde sürüklenirler; ta ki içinde bulundukları duruma isyanları da dahil karşıt bir güç, bu eğilimi tersine çevirinceye dek.

Binyılın sonunda, eskiden İkinci Dünya (devletçi evren) olarak adlandırılan şey enformasyon çağının güçlerine hakim olamayıp çözülüp gitmiştir. Onunla birlikte, ilgili bir oluşum olarak Üçüncü Dünya da ortadan kaybolmuştur. Üçüncü Dünya jeopolitik anlamından yoksun kaldığı gibi, ekonomik ve toplumsal gelişimi de olağandışı bir çeşitlilik göstermektedir. Ancak Birinci Dünya neo-liberal mitolojinin her şeyi kapsayan evreni haline gelememiştir. Çünkü gezegen çapında toplumsal dışlanmanın hüküm sürdüğü birçok kara delikten oluşan yeni bir dünya, Dördüncü Dünya ortaya çıkmıştır. Dördüncü Dünya, Sahraaltı Afrikası'nın geniş kesimleri, Latin Amerika ve Asya'nın yoksul bölgeleri gibi gezegenin geniş bölgelerini kapsamaktadır. Ancak bu yeni sosyal dışlanma coğrafyası kelimenin tam anlamıyla her ülkede, her kentte mevcuttur. Amerika'da kent içlerindeki gettolardan, İspanya'da genç işsiz kitlelerden, Fransa'da Kuzey Afrikalıların toplandığı banliyölerden, Japonya'da Yoseba mahallelerinden ve Asya'da mega kentlerin gecekondu mahallelerinden oluşmaktadır. Milyonlarca evsiz, hapsedilmiş, fuhşa itilmiş, suça itilmiş, acımasızlığa maruz kalmış, damgalanmış, hasta ve okuma yazmadan yoksun insan, bu dünyanın

229 Wallace (1995).

insanıdır. Bu insanlar bazı bölgelerde çoğunluğu, bazı bölgelerde azınlığı, bazı ayrıcalıklı bağlamlarda küçük bir azınlığı oluşturmaktadırlar. Ancak enformasyonel kapitalizmin seçiciliği ve refah devletinin siyasi çöküşü sosyal dışlanmayı yoğunlaştırdıkça, bu nüfus sayıca her yerde artmakta ve daha görünür hale gelmektedir. Bugünkü tarihsel bağlamda Dördüncü Dünya'nın yükselişi enformasyonel küresel kapitalizmin yükselişinden ayrılamaz.

3
RESIST

Son birkaç yıldır, uluslararası camia daha fazla sayıda siyasi altüst oluşa, jeopolitik değişime ve teknolojik yeniden yapılanmaya sahne oldu. Kuşkusuz, örgütlü suçun daha "geleneksel" biçimlerinin yeni bir boyutu olan ulusaşırı örgütlü suçlar da bütün bu sorunların en korkutucusudur. Faaliyetlerini genişletebilen, özellikle de kalkınmakta olan ülkelerle geçiş dönemindeki ülkelerin ekonomilerini, güvenliklerini hedefleyen ulusaşırı örgütlü suçlar, hükümetlerin, istikrarı sağlamak, halklarını güvende tutmak, toplumun dokusunu korumak, ekonomilerin yaşayabilirliğini ve daha fazla kalkınmasını sağlamak adına uğraşmak zorunda oldukları başlıca tehditlerdir.

Birleşmiş Milletler, Ekonomi ve
Toplumsal İşler Konseyi, 1994, s.3.

Uluslararası kriminal örgütler, coğrafi bölgelerin paylaşımı, yeni piyasa stratejilerinin geliştirilmesi, karşılıklı yardımlaşmaya ve çatışmaların çözümüne yönelik formüllerin geliştirilmesi konusunda uzlaşmaya ve anlaşmaya varmışlardır; bu gezegen düzeyinde bir anlaşma ve uzlaşmadır. İradesini meşru devletlere dayatabilen, kurumların altını oyabilen, hukuku korumakla ve

asayişi sağlamakla görevli güçleri baltalayabilen, hassas ekonomik ve mali dengeleri bozabilecek, demokratik hayatı yıkabilecek gerçek bir kriminal karşıt güçle karşı karşıyayız.
İtalya Parlamentosu Anti-mafya Komisyonu[1]

Suç insanlık tarihi kadar eskidir. Gerçekten de, kutsal kitapların anlattığı, köklerimize ilişkin hikâyelere göre çilemiz yasadışı elma kaçakçılığıyla başlamıştır. Ancak küresel suç, güçlü suç örgütlerinin ve ortaklarının gezegen çapında ortak faaliyetlere girişerek ağlar oluşturması, gerek uluslararası gerek ulusal düzeyde ekonomiyi, siyaseti, güvenliği, nihayetinde toplumları derinden etkileyen yeni bir olgudur. Sicilyalı *Cosa Nostra* (ve ortakları *La Camorra, Ndrangheta, Sacra Corona Unita*), Amerikan mafyası, Kolombiya kartelleri, Meksika kartelleri, Nijeryalı kriminal ağlar, Japon yakuzası, Çin triadları, Rus mafya örgütleri, Türk eroin kaçakçıları, Jamaikalı Posseler, dünyanın bütün ülkelerinde yerel ve bölgesel ölçekte faaliyet gösteren kriminal gruplar, küresel, çeşitlilik gösteren bir ağ içinde bir araya gelmişlerdir. Sınırları aşan, her tür faaliyeti birleştiren bir ağdır bu. Dünya çapındaki bu sanayiin en önemli ayağı uyuşturucu ticareti olsa da, silah kaçakçılığı da değeri yüksek bir piyasadır. Ayrıca kurumsal bir ortam çerçevesinde yasaklandığı için bir katmadeğer kazanan her faaliyet, bu ağın önemli bir parçasıdır: Radyoaktif maddeler, insan organları ve yasadışı göçmen kaçakçılığı dahil her şeyin, her yerden her yere kaçakçılığının yapılması; fuhuş; kumar; tefecilik; adam kaçırma; haraç ve şantaj; fason mal üretimi; kalpazanlık; sahte finansal belgeler, kredi kartı ve kimlik kartı üretimi; kiralık katillik; değerli bilgi, teknoloji ve sanat eseri kaçakçılığı; hırsızlık mallarının uluslararası ticareti; hatta çöplerin yasadışı biçimde bir ülkeden diğerine gönderilmesi (örneğin 1996'da ABD'deki çöpler yasadışı biçimde Çin'e kaçırılmıştı). Haraç da uluslararası ölçekte icra edilmektedir; mesela yakuza yurtdışındaki Japon şirketlerine karşı böyle bir faaliyet içindedir. Sistemin kalbinde milyarlar-

1 İtalya Parlamentosu Anti-mafya Komisyonu'nun BM Genel Kurulu'na raporu, 20 Mart 1990, aktaran Sterling (1994: 66).

ca (belki trilyonlarca) doları bulan kara para aklama operasyonları vardır. Karmaşık finansal programlar ve uluslararası ticaret ağları kriminal ekonomiyi formel ekonomiye bağlamaktadır. Böylece kriminal ekonomi finans piyasalarına derinden sızmakta, hassas, küresel bir ekonominin önemli, kısa vadeli bir unsurunu oluşturmaktadır. Birçok ülkede (İtalya, Rusya, eski Sovyet cumhuriyetleri, Kolombiya, Meksika, Bolivya, Peru, Ekvador, Paraguay, Panama, Venezüella, Türkiye, Afganistan, Burma, Tayland'ın yanı sıra Japonya [bkz. Dördüncü Bölüm], Tayvan, Hong Kong ve aralarında Lüksemburg ile Avusturya'nın da yer aldığı birçok küçük ülkede) ekonomi ve siyaset, gündelik işleyişlerine içkin olan kriminal ağların dinamikleri değerlendirmeye alınmaksızın anlaşılamaz. Bu kriminal faaliyetlerin uluslararası ağlarla kurduğu esnek bağlantılar, enformasyon çağının toplumsal/siyasi dinamiklerinin ve yeni küresel ekonominin temel unsurlarından biridir. Bu olgunun gerçekliği ve önemi genelde teslim edilir: Gazetecilerin gayet iyi belgeledikleri haberler başta olmak üzere bu olguyla ilgili zengin kanıtlar mevcuttur, ayrıca uluslararası örgütlerin düzenlemiş olduğu konferanslar vardır.[2] Ama iş ekonomileri ve toplumları anlamaya geldiğinde sosyalbilimcilerin bu olguyu büyük ölçüde gözardı ettiğini görürüz. Verilerin aslında güvenilir olmadığı, sansasyonelliğin yorumları boğduğu gibi tezler ileri sürülür. Bu görüşleri dikkate almıyorum. Şayet bir olgunun, toplumlarımızın, hatta yeni, küreselleşmiş sistemin temel boyutlarından biri haline geldiği teslim ediliyorsa, o zaman bu kriminal faaliyetlerle, toplumlar ve ekonomiler arasında ne gibi bağlantılar bulunduğunu araştırmak için elimizdeki bütün verileri kullanmalıyız.

2 Küresel suçlarla ilgili en yetkin uluslararası kaynak, BM Ekonomik ve Sosyal Konseyi'nin 21-23 Kasım 1994 tarihlerinde Napoli'de düzenlenen Ulusüstü Organize Suçlar Dünya Bakanlar Konferansı vesilesiyle topladığı belgelerdir. Bu malzemelerden çok yararlandım, bunları bana sağlayan kişilere, Cenevre'de ILO Uluslararası Çalışma Araştırmaları Enstitüsü Başkanı Dr. Gopinath'la Viyana'da BM Suçu Önleme ve Ceza Adaleti Dairesi Başkanı Bay Vetere'ye teşekkür etmek isterim. Küresel suçun yayılmasını belgelere dayanarak inceleyen muhteşem bir araştırma için bkz. Sterling (1994). Sterling'in çalışması sansasyon yaratmaya çalışmakla eleştirilse de, her zaman araştırmacı gazetecilikle ve özel görüşmelerle desteklediği olgulara itiraz edildiğini şimdiye dek duymadım. Ayrıca bkz. Martin ve Romano (1992); Gootenberg (1999); biraz eski olsa da Kelly (1986).

SUÇUN ÖRGÜTSEL OLARAK KÜRESELLEŞMESİ, SUÇLULARIN KÜLTÜREL BAKIMDAN TANIMLANMASI[3]

Son yirmi yılda kriminal örgütlenmelerin, ekonomik küreselleşmeden, yeni iletişim ve ulaştırma teknolojilerinden yararlanarak operasyonlarını giderek ulus-üstü ölçeğe taşıdıkları gözleniyor. İzledikleri strateji, yönetim ve üretim işlevlerinin riskin düşük olduğu, kurumsal ortam üzerinde görece kontrol sahibi olduğu bölgelerde üslenmesini öngörüyor. Bu stratejinin diğer ayağınıysa, talebin fazla olduğu bölgelerin piyasa olarak tercih edilmesi, böylece fiyatların yüksek tutulması oluşturuyor. İster Kolombiya ve And bölgesinde kokain üretimi olsun, ister Güneydoğu Asya'da Altın Üçgen'den ya da Afganistan'dan ve Orta Asya'dan gelen afyon/eroin olsun, uyuşturucu kartelleri açıkça böyle bir strateji benimsemiştir. Silah ticaretinde ve radyoaktif madde kaçakçılığında da temel mekanizma budur. Rusya/eski Sovyet cumhuriyetlerinin yanı sıra dünyanın dört bir yanında kriminal ağlar, geçiş döneminde Rusya ve eski Sovyetler Birliği cumhuriyetlerinde yargıdan görece muaf olmalarından yararlanarak, Soğuk Savaş sonrası kargaşa içindeki uluslararası sahnede en yüksek fiyatı verenlere sunulacak askerî ve nükleer tedarikin önemli bir bölümünün denetimini ele geçirmiştir. Kriminal faaliyetlerin böyle uluslararası bir nitelik kazanması, farklı ülkelerde organize suçların birbirleriyle savaşmak yerine, birbirlerine iş vererek, ortak girişimler üzerinden birbirlerinin bölgelerinde

3 Bu bölümde sunulan verilerin başlıca kaynağı, aksi belirtilmediği sürece Birleşmiş Milletler, Ekonomik ve Sosyal Konseyi (UN-ESC), (1994) diye gösterilen, 1994 tarihli BM Ulusüstü Organize Suçlar Konferansı'nın hazırlık raporudur. Organize suçun Avrupa'daki etkisiyle ilgili olarak Sterling'in derinlikli analizinin (1994) yanı sıra Roth ve Frey'e (1995) de bkz. İtalyan mafyasıyla ilgili olarak bkz. Colombo (1990); Santino ve La Fiura (1990); Catanzaro (1991); Calvi (1992); Savona (1993); Tranfaglia (1992) ve Arlacchi (1995). Amerikan mafyasının son dönemde geçirdiği dönüşüm hakkında bkz. Potter (1994) ve yine Sterling (1994). Küresel suçun Amerikan suç dünyasına etkisi hakkında bkz. Kleinknecht (1996). Çin Triadları hakkında bkz. Booth (1991); Murray (1994); Chu (1996). Burma-Tay Altın Üçgeni'nde eroin kaçakçılığı hakkında bkz. Renard (1996). Japon Yakuzalar hakkında bkz. Kaplan ve Dubro (1986) ve Seymour (1996). Afrika hakkında bkz. Fottorino (1991). Rusya ve Latin Amerika hakkında aşağıda belirtilen kaynaklara bakınız. Amerika, Avrupa, Rusya'da basında çıkan, Emma Kiselyova'nın toplayıp analiz ettiği haberleri kaynak olarak kullandım. Bu bölümde kullanılan özel bilgilerin kaynakları dipnotlarda belirtilmiştir.

işbirliğine yönelik stratejik ittifaklara gitmelerini de beraberinde getirdi. Bu enformasyon çağının (bkz. Birinci Cilt Üçüncü Bölüm) başlıca özelliği olan, "ağ müessesesi" olarak tanımladığım şeyin örgütlenme mantığına yakın bir işletme pratiğidir. Dahası bu faaliyetlerin işleyişinin büyük bölümü de, küresel finans piyasaları üzerinden aklanmaları yoluyla tanım gereği küreselleşmiştir.

Kriminal ekonominin yarattığı kâr meblağına, finansal akışlara ilişkin birçok tahmin vardır; üstelik bu tahminler tam anlamıyla güvenilirlikten uzaktır. Yine de tanımlamaya çalıştığımız olgunun çarpıcı boyutlarının bir göstergesidir bu tahminler. 1994'teki BM Küresel Organize Suç Konferansı'nın tahminlerine göre, küresel uyuşturucu ticareti yıllık 500 milyar doları buluyordu; yani küresel petrol ticaretinin dört katını aşıyordu.[4] Kriminal faaliyetlerin tamamından elde edilen kârsa, yıllık 750 milyar dolar gibi büyük bir meblağdı.[5] Başka tahminlere göre 1993'te kriminal faaliyetlerin tamamından yılda 1 trilyon dolar kâr ediliyordu; bu rakam o dönemdeki ABD federal bütçesine denkti.[6] Sterling, küresel "narkodolar" getirisinin yıllık 500 milyar olarak değerlendirilmesini akla yakın bulur.[7] 1999'da da IMF, küresel para aklamanın yıllık 500 milyar dolar ile 1,5 trilyon dolar arasında (ya da küresel gayri safi yurtiçi hasılanın % 5'i oranında) gerçekleştiğine ilişkin çok geniş çaplı bir tahminde bulunmuştu.[8] Kârın ciddi bir bölümü aklanmakta (aklayanlara nominal dolar fiyatının % 15 ilâ 25'i kadar bir komisyon verilir), aklanan paranın yarısı da –en azından Sicilya mafyası örneğinde böyledir– meşru faaliyetlere yeniden yatırılmaktadır.[9] Kriminal faaliyetlerden elde edilen kârla bu kârın meşru faaliyetlere yatırılması arasındaki süreklilik küresel suçun etkisinin yalnızca bu faaliyetlerden elde edilen kârla sınırlı tutulmasını imkân-

4 UN-ESC (1994).
5 BM kaynakları, aktaran Cowell (1994).
6 Merkezi Washington olan Ulusal Strateji Enformasyon Merkezi, *Newsweek* haberi, 13 Aralık, 1993.
7 Sterling (1994).
8 *The Economist* (1999a: 17).
9 Sterling (1994: 30).

sız kılmaktadır. Çünkü bu kârın meşru faaliyetlere yatırılması, sistemin dinamiklerinin sağlamlaştırılmasında, üzerinin örtülmesinde büyük bir rol oynamaktadır. Farklı ülkelerdeki yasal prosedürlerin, finansal sistemlerin hünerli bir biçimde yönlendirilmesi; şiddetin seçici bir biçimde kullanılması; hükümet görevlilerinin, bankacıların, bürokratların ve yasaları uygulamakla görevli personelin giderek yolsuzluğa batması, bütün bunlar kriminal örgütlerin aralarında vardığı anlaşmaların uygulanmasında bir arada yer alan unsurlardır.

Küresel suçun kaynağında ulusal, bölgesel, etnik kökenlere dayalı örgütlenmeler vardır. Bu örgütlenmelerin çoğunun ülkelerin ve bölgelerin kültürleri, ideolojileri, namus, şeref anlayışları, bağlılık mekanizmalarıyla ilişkili uzun bir tarihi vardır. Kültürel temellere dayalı bu kriminal örgütlenmeler, yeni, küresel ağlar içinde ortadan kaybolmamışlardır. Tam tersine küresel ağlar oluşturmuş olmaları, geleneksel kriminal örgütlenmelerinin zor dönemlerde devletlerin denetimlerinden kaçmasını sağlayarak ayakta kalmalarına, zenginleşmelerine katkıda bulunmuştur. Sözgelimi Amerikan mafyası 1980'lerde FBI'dan aldığı yıkıcı darbelerin ardından ciddi sıkıntılar yaşamasının ardından, 1990'larda Sicilya mafyasının akınıyla, Çin triadları, Rus mafyası ve çeşitli etnik çetelerle yapılan ittifaklarla canlanmıştır.[10]

Sicilya mafyası hâlâ dünyanın en güçlü kriminal örgütlerinden biridir; İtalya'nın güneyinde tarihten gelen bir denetime sahip olmasından, İtalyan devletinin derinlerine sızmış olmasından yararlanmaktadır. İtalyan Hıristiyan Demokrat Partisi'yle bağlantıları, Sicilya mafyasının varlığını tüm ülkeye yaymasını sağlamış; bankacılık sistemiyle bağlantı kurmasına, bankacılık sistemi üzerinden ülkenin siyaset sahnesi ve iş dünyasının seçkinleriyle ilişkiler geliştirmesine katkıda bulunmuştur. Hatta mafya, etkisi altında görünen Banco Ambrosiano üzerinden Vatikan'la çok yakınlaşmıştır. 1987'de Sicilya mafyası ile Medellin karteli arasında yapılan bir anlaşma, Asya/Avrupa'dan gelen eroinin Kolombiya'dan gelen kokainle takas edilmesinin yolunu aç-

10 Kleinknecht (1996).

mıştır. Böylece Kolombiyalılar, ABD'de o zamana dek Sicilya ve Amerika mafyalarıyla Çin triadları arasında paylaşılan eroin piyasasına girebilmiştir. Kolombiyalılar Sicilyalıların altyapısını kullanarak, Sicilyalılara bir pay ödeyerek kokainlerini Avrupa'da dağıtabiliyorlardı.[11] Bu anlaşma, Sicilya mafyasının bir dizi uluslararası hamlesinden, en iyi biçimde belgelenmiş hamlelerden biriydi. Sicilya mafyasının, Almanya'nın kriminal piyasalarına derinden sızması, geçiş döneminde eski Sovyetler Birliği'nde büyük mülk ve nakit spekülasyonuna girmesi de (aşağıda görüleceği üzere) bu uluslararası hamleler arasındadır.

İtalya devletinin mafyaya karşı çıkarak özerkliğini yeniden kazanmaya çalıştığı dönemde, Hıristiyan demokratların ve başka geleneksel partilerin ülke üzerindeki denetimlerinin 1990'ların başında sarsılmasına mafya görülmemiş bir zalimlikle karşılık verdi (Örneğin İtalya'da suç karşıtı operasyonlara girişen bazı önde gelen kişiliklerin, Yargıç Falcone ve Borsalino'nun öldürülmesi gibi). Halkın tepkisi, basın-yayın organlarının konuya geniş yer ayırması, İtalya'da yolsuzluğa batmış siyasetin kısmen sarsılması ve kanlı mafya lideri "capo di tutti capi" Toto Riina'nın yakalanıp hapse atılması mafyanın İtalya'daki gücünü ciddi oranda zayıflattı. Ancak mafyanın faaliyetlerinin 1990'larda uluslararası bir nitelik kazanması, mafya üyelerinin yeni bir zenginliğe kavuşmalarını sağladı. İtalya'da yerel toplumlar ve hükümet kurumları üzerindeki denetimlerinin bir bölümünden (ama büyük bölümünden değil) vazgeçmek zorunda kalsa da, mafya yeniden zenginleşti.

İtalya mafyası, bu uluslararasılaşma sürecini, bugün dünyanın en büyük ve en iyi eklemlenmiş kriminal örgüt ağlarından biri olan Çin triadlarıyla birlikte yaşadı. Yalnızca Hong Kong'da üye sayısı 160 bini bulan Çin triadları, "14k", "Sun Yee On" ve "Wo Grubu" arasında bölünmüştür. Bir başka güçlü ağ olan Birleşik Bambu'nun (United Bamboo) merkezi de Tayvan'dır. İtalyan ve Amerikan mafyaları gibi Çin triadlarının da kökleri tarihe ve etnik kimliğe dayalıdır. 16. yüz-

11 Sterling (1994).

yılda, Çin'in güneyinde Qing hanedanının Mançu işgalcilerine karşı bir direniş hareketi olarak doğmuşlardır. Komünist devrimin ardından Çin'den ayrılmışlar, tüm dünyaya, özellikle de ABD'ye yayılmışlardır. Triadların 1997'de Hong Kong'daki merkezlerini kaybedecekleri öngörüsüne dayanan bir hamleyle, bundan on yıl önce uluslararasılaşma ve çeşitlenme yönünde bir girişimde bulunarak, özellikle Çinli kaçak göçmenleri ABD'ye, Avrupa'ya ve Kanada'ya sokmuşlardır. Triadların bu ülkelere kaçak yollardan soktuğu bu göçmenler, bazı durumlarda yine onların denetiminde kalmıştır. Paris'te Place d'Italie, San Francisco'da eski (Grant caddesi civarı) ve yeni Çin mahalleleri (Clemens caddesi civarı), Çin işletmelerinin yayılmasına tanık olmuşlardır. Bu işletmelerin bazıları geniş bir kriminal faaliyetler yelpazesine destek hizmeti sunmuş, kimileri para aklama aracı olmuştur. Kriminal faaliyetlerin başlıcası da, zamanında Çan Kay-şek'in ordusunda görev yapan ve Soğuk Savaş sırasında CIA tarafından desteklenen uyuşturucu baronlarının ordularının denetimindeki Altın Üçgen'den yapılan eroin ticareti olagelmiştir.[12]

Japon yakuza (*Boryokudan*, yani "şiddet uygulayanlar") da Japonya'da yarı yasal bir varlığa sahiptir; işletmeler ve siyasi faaliyetlerde (genellikle aşırı milliyetçi siyasi birliklerde) açıkça varlık gösterir. En önemli çeteler, ağlar oluşturmuş 944 çetenin oluşturduğu 26 bin üyeli *Yamagachi-gumi,* 8 bin 600 üyesi bulunan *Inagawa-kai* ve 7 bini aşkın üyesi bulunan *Sumiyoshi-kai*'dir. Bu çetelerin kökleri de, isyancı samurayların 19. yüzyılda Japon kentleşmesinin ilk aşamalarında kentlerin yoksul nüfusu içinde kurduğu korumacı ağlara uzanmaktadır. Başka örgütlenmelerde de olduğu gibi, korumacılık kendi üyelerini yağmalamaya dönüşmüştür. Uzunca bir süre, Japon yakuzası kendi memleketinde o kadar güvende olmuştur ki, uluslararası faaliyetleri ABD'den Japonya'ya silah kaçırmak, başka Asya ülkelerinden Japon genelevlerine ve gece kulüplerine kadın seks köleleri bulmakla sınırlı olmuştur. Ancak Japon şirketlerinin küreselleşmesinin peşinden,

12 Renard (1996).

onlar da şirketlere yönelik geleneksel şantaj uygulamalarını, haraç faaliyetlerini ABD'ye ihraç etmeye başlamışlardır. *Sokaiya*'larını (şiddete başvuran provokatörler) göndererek yurtdışındaki Japon yöneticileri sindirmeye girişmişlerdir. Özellikle Amerika'da gayrimenkul yatırımlarıyla, finans piyasalarında hisseleri yönlendirmeleriyle de Japon şirketleri taklit etmişlerdir. ABD ve Avrupa'da iş yapabilmek için, çeşitli Rus kriminal gruplarının yanı sıra Sicilya ve Amerikan mafyalarıyla da bazı anlaşmalara gitmişlerdir.

Rusya'da birkaç kriminal ağın büyümesi de, 1990'ların başından beri tüm dünyada manşetlerden düşmeyen gelişmelerden biri. Bu yeraltı dünyasının bazı liderleri eski Rusya'daki *vorovskoi mir* ("hırsızlar cemaati" ya da "hırsızlar dünyası") geleneğiyle ilişkiliyse de, günümüz Rusyasında ve eski Sovyet cumhuriyetlerinde örgütlü suçlar devletçilikten vahşi kapitalizme kaotik, denetimsiz geçişin bir sonucudur. Sovyetler Birliği'nin çöküşüyle ortaya çıkan enkazdaki suç ağları, *nomenklatura* üyelerinden, "binyıl sonunun hırsız baronları" olmaya heves eden son derece girişimci "kapitalistler"den ve bir grup etnik çeteden (en zalimleri, en korkutucuları Çeçenlerdir) oluşmaktadır. Bu gruplar, bu topraklardan tüm dünyaya yayılmışlar, başka yerlerdeki organize suçlarla bağlantılar kurmuşlardır. Koşullar nasıl gerektiriyorsa artık, kimi zaman birleşmişler, kimi zaman rekabete girmişler, kimi zaman kârı paylaşmışlar, kimi zaman da birbirlerinin canını almışlardır.[13]

Latin Amerika'daki uyuşturucu kaçakçılığından doğan, Kolombiya'daki Medellin ve Cali kartelleri, Meksika'daki Tamaulipas, Tiju-

---

13 Uluslararasılaşmış Rus suç dünyası ile Latin Amerikalı uyuşturucu kaçakçıları arasındaki bağlantılara dair en çarpıcı vakalardan biri Mart 1997'de ABD Uyuşturucuyla Mücadele Bürosu'nun Miami'de Rus göçmen Ludwig Fainberg'le Kolombiya uyuşturucu kartellerinin aracısı olduğu sanılan Kübalı Juan Almeida ve Nelson Yester'ı yakalaması oldu. Büroya göre Miami Havaalanı yakınında striptiz bar işleten Fainberg Kübalılarla, Sovyet donanmasından eski bir amiralin, komutasındaki bir Sovyet denizaltısının mürettebatıyla birlikte, ABD'nin batı sahili boyunca kokain kaçakçılığı yapmak üzere satılması işini görüşüyordu. Aslında bu ortaklar 1992'de de birlikte çalışmıştı. O zamanlar kartellere iki Rus helikopteri satılmıştı. Sovyetler Birliği döneminde diş hekimi olan Fainberg, Rusya'ya kokain sevkiyatını da organize ediyor ve uyuşturucu nakliyatının Rus ve Kolombiyalı suç örgütleri tarafından birlikte yürütülmesine yönelik yeni yöntemler tasarlıyordu. (bkz. Adams, 1997; Navarro, 1997).

ana ve Ciudad Juarez kartelleri ve hemen her Latin Amerika ülkesindeki benzer gruplar, üretim, yönetim ve dağıtım faaliyetlerini ağlar halinde örgütlemişler, böylece tarımsal üretim alanlarını, kimyasal laboratuvarları, depolama tesislerini ve zengin piyasalara ihracatta kullanılan ulaştırma sistemlerini birbirine bağlamışlardır. Bu karteller neredeyse yalnızca uyuşturucu kaçakçılığına, başlangıçta kokaine yoğunlaşmışlar, ama daha sonra esrar, eroin ve kimyasal uyuşturucuları da faaliyet alanlarına dahil etmişlerdir. Kendi kurallarını, uygulama birimlerini ve özerk para aklama programlarını kurmuşlardır. Ayrıca polise, orduya, yargısal ve siyasal sistemlere sızmaya da sıcak bakmışlar, böylece Latin Amerika siyasetini değiştiren, gelecek yıllarda da etkisini hissettirecek genç bir nüfuz ve yolsuzluk ağı yaratmışlardır. Bu karteller özleri itibarıyla (aslında kartel liderlerinin şiddet, mali destek ve dağıtım imkânlarını kullanarak denetim altında tuttuğu küçük üreticilerin oluşturduğu koordine bir ağdan oluşurlar) daha baştan uluslararası bir nitelik taşırlar. Başta ABD'ye, ardından Avrupa'ya sonra da tüm dünyaya ihracat yapmayı hedeflerler. Stratejileri aslında, IMF'nin Latin Amerika'daki bazı bölgelere yüksek teknolojiye dayalı yeni küresel ekonomide rekabet edebilmeleri için önerdiği ihracata odaklı büyüme politikalarının ilginç bir uyarlamasıdır. Ürünlerini dağıtabilmek için Amerika ve Avrupa'daki yerel/ulusal suç örgütleriyle bağlantılar kurmuşlardır. Küresel finansal sistemin derinlerine, diğer bütün kriminal örgütlenmelerden daha fazla sızan geniş bir finansal, ticari para aklama imparatorluğu yaratmışlardır. Kolombiyalı ve Latin Amerikalı uyuşturucu kaçakçıları da, Sicilyalı, Çinli, Japon ve Rus meslektaşları gibi köklü ulusal ve kültürel kimliklere sahiptir. Medellin kartelinin lideri Pablo Escobar şu sloganla meşhur olmuştu örneğin: "Kolombiya'da bir kabri, ABD'de bir hapishaneye tercih ederim." Bu temennisi de gerçekleşti. Escobar'ın tavrı ve Latin Amerika'daki uyuşturucu krallarının benzer tutumları bariz bir fırsatçılığı yansıtmaktadır; çünkü kendi ülkelerinde yargıçlar, polis ve ceza sistemi üzerinde göreli bir denetime sahip olduklarından emindirler. Ancak ABD'ye karşı duruşlarında, bölgelerine ve uluslarına bağlılıklarında kuşkusuz başka

bir şey daha vardır. Daha özgül bir kültürel bileşen, birazdan inceleyeceğim bir tema, bu tavırda etkilidir.

Burada andığım, ulusal ve etnik temellere dayalı kriminal örgütlenmeler en korkunç olanlardır, ama hiçbir biçimde küresel sahnede yalnızca bunların bulunduğunu söyleyemeyiz. Türk örgütlü suç çeteleri (Türkiye siyasetinde ve yasaları uygulayan kurumlarda ciddi nüfuza sahiptirler) eroinin Avrupa'ya taşındığı, bugün artık her tür kaçakçılık için kullanılan geleneksel Balkan hattının başlıca aktörlerinden biridir. Arnavutluk mafyası da 1990'larda, İtalya'ya yasadışı yollardan göçmen akışında önemli bir güç haline geldi. Arnavutluk mafyası 1998-99 döneminde Kosova Kurtuluş Ordusu'nun finansmanına ve silahlanmasına etkin bir katkıda bulunarak, Balkanlar'da belirleyici bir jeopolitik rol oynadı. Çeşitlilik gösteren Nijerya kökenli kriminal ağlar da yalnızca Nijerya ve Afrika'da (buralarda, bölgeye ilişkin bilgilerini uluslararası kartellerle paylaşıyorlardı) değil, dünya arenasında hesaba katılması gereken bir güç haline geldi. Nijerya kökenli bu ağlar, örneğin kredi kartı yolsuzluklarında lider konumundaydı. Her ülkede, her bölgede çeteler ve çete ağları bugün artık daha geniş faaliyet zincirleriyle ilişki kurmanın sunduğu fırsatların bilincindedir. Bir faaliyetler ağı sunan bu yeraltı dünyası birçok mahallede, kentte ve bölgede başat güç haline gelmiş, hatta Venezüella sahillerinde bir ada ülkesi olan Aruba gibi küçük ülkelerdeki mal varlığının büyük bölümünü satın almayı bile başarmıştır.

Kriminal örgütlenmeler, kökleri kimliğe uzanan bu yerel, ulusal, etnik temellere ve kişilerarası güven/güvensizlik ilişkilerine (doğal olarak makineli tüfeklerle konuşturulan) dayanarak, geniş bir faaliyet alanında iş görürler. Uyuşturucu kaçakçılığı başlıca iştir. Öyle ki, organize suçların karşı karşıya kalabilecekleri en büyük tehdit büyük olasılıkla uyuşturucuların yasallaştırılmasıdır. Ancak bu örgütler, toplumların sorunun kökenini görmekte aciz kalan siyasi körlüğüne, yanlış yere yönelen ahlâkçılığına güvenebilir. Sorunun kökeninde talebin arzı yaratması vardır. Uyuşturucu bağımlılığının, dolayısıyla dünyadaki suçların birçoğunun kaynağında, toplumlarımızda gündelik hayatın

insanlarda açtığı psikolojik yaralar yatmaktadır. Bu yüzden baskı olsa da olmasa da, öngörülebilir bir gelecekte uyuşturucuların kitlesel tüketime konu olacağını söyleyebiliriz. Küresel örgütlü suçlar da, her zaman bu talebi karşılamanın bir yolunu bulacaklardır. Uyuşturucu kaçakçılığı en kârlı iş kolu haline gelirken, diğer bütün suçların da anası olacaktır.

Ancak kriminal ekonomi uyuşturucu kaçakçılığının yanı sıra, faaliyet alanını olağandışı bir çeşitliliği kapsayacak ölçüde genişletmiş; birbirinden farklı ancak birbirine bağlı alanları kapsayan küresel bir sanayi yaratmıştır. 1994'teki BM Ulusüstü Suçlar Konferansı'nda, kriminal örgütlerin uyuşturucu kaçakçılığı dışında faaliyet gösterdiği başlıca alanlar şöyle sıralanmıştı:

1) Silah kaçakçılığı: Silah kaçakçılığı elbette, yasal silah ticaretiyle arasındaki sınırlar çok da belli olmayan milyarlarca dolarlık bir faaliyet alanıdır. Bu alanda asıl mesele, nihai alıcının kimliğidir. Uluslararası sözleşmeler ya da jeopolitik değerlendirmeler gereği, nihai alıcının belli silah tiplerini edinmesi yasaklanmıştır. Bazı örneklerde, nihai alıcının uluslararası ambargoya tabî ülkeler olduğu görülür (İran, Irak, Libya, Bosna, Sırbistan gibi). Bazı durumlardaysa gerilla grupları ya da iç savaştaki taraflar alıcı konumundadır. Terörist gruplar ya da kriminal örgütlenmeler de alıcı olabilir. ABD ve Sovyetler Birliği, kendi jeopolitik oyunları çerçevesinde, savaş halindeki çeşitli gruplara cömert silah yardımlarında bulunarak dünya çapında büyük bir savaş silahları arzı yaratmıştı. Soğuk Savaş sonrasında silahlar genellikle, güvenilmez ellerde kaldı. İşte bu güvenilmez eller de, piyasayı beslemek için kendi stoklarını kullandı. Başka bazı anlaşmaların gerisindeyse, Fransa, Britanya, Çin, Çek Cumhuriyeti, İspanya ya da İsrail gibi silah üreten ülkelerden yapılan yarı yasal ihracatlar vardır. Örneğin Mayıs 1996'da San Francisco'da düzenlenen bir operasyonda Çin'den yasadışı yollarla ithal edilen 2 bin AK-47 ele geçirildi. Çin hükümetine bağlı silah şirketinin bir temsilcisi de bu işe karışmıştı.[14] BM raporunda

14 *Time*, 3 Haziran, 1996.

konuyla ilgili olarak şöyle diyor: "Ancak nihai alıcı kim olursa olsun, karaborsa silah alım satım anlaşmalarının başlıca üç niteliği vardır: Bunlar gizli faaliyetlerdir, maliyetin büyük bölümü işlemin gizlice yapılmasından kaynaklanır ve elde edilen kazanç aklanır."[15]

2) Nükleer madde kaçakçılığı: Bu faaliyet alanı, nükleer silahlarda kullanılan zenginleştirici maddelerin kaçakçılığını kapsar. Amaç, bu malzemeleri nükleer silah yapımında kullanmak ya da bu silahları kullanma tehdidini bir şantaj unsuru haline getirmektir. Sovyetler Birliği'nin çözülmesi, bu tür malzemelerin tedariki için büyük bir fırsat yarattı. 1990'larda Almanya bu kaçakçılığın merkezi konumundaydı. Eski Varşova Paktı üyesi ülkelerden kriminal ağlar, uluslararası aktörler adına nükleer madde kaçakçılığı yapıyordu. Kimi zaman bu kaçakçılık son derece tehlikeli bir hal alıyordu. Örneğin son derece radyoaktif maddeler kaçakçının ceplerinde taşınıyordu.[16] Alman Federal Polisi'nin başkanı Hans-Ludwig Zachert'in ifadesine göre 1992'de 158 radyoaktif madde kaçakçılığı vakası yaşanmıştı; 1993'te bu rakam 241'di. Bu iki yılda, toplam 39 vakada kaçakçılık konusu nükleer maddeler ele geçirilmiş, 1993'te 545 şüphelinin kimliği belirlenmişti. Bunların % 53'ü Alman'dı; geri kalanların büyük bölümüyse Çek, Polonyalı ve Rus'tu.[17] Ancak arzın genelde Doğu Avrupa'dan kaynaklandığı bu ticaret uluslararası bir nitelik taşıyordu: 10 Ağustos 1994'te Alman polisi 350 gram zenginleştirilmiş plütonyum ele geçirdi. Basındaki haberlere göre, bu anlaşmada alıcı taraf Alman İstihbarat Servisi olmasına karşın, bir Kolombiyalıyla iki İspanyol tutuklandı.[18] Nükleer maddelerin ele geçirildiği diğer vakalar ise Budapeşte ve Prag'daydı. Uzmanlar, Çin'in nükleer stoklarından da kriminal ticarete bazı sızmalar olduğu inancındadır.[19] Ancak bu kaçakçılığın kaynağında, Rusya'da nükleer silah sanayiinin feci bir durumda olması yatmaktadır.

---

15 UN-ESC (1994: 18).
16 Sterling (1994).
17 UN-ESC (1994: 18).
18 Der Spiegel, 4 Nisan, 1995.
19 *Time*, 1 Ağustos 1994.

1994'te Rusya nükleer silah sanayiinde aylık ücretleri ortalama 113 dolar olan (tabii o da ödenirse) 100 bin işçi istihdam ediliyordu. Nükleer silah sanayii çalışanları, sefaletlerine dikkat çekmek için birkaç kez greve gitti. 1996'da Rusya'da askerî nükleer kompleksle bağlantılı başlıca nükleer araştırma enstitüsünün başkanı ümitsizlikten intihar etti. Bu koşullarda, bomba yapacak miktarda plütonyumun karaborsa fiyatının yüz milyonlarca doları bulduğu düşünülürse, bu kaçakçılık on binlerce işçiden en azından birkaçı için çok çekicidir. Rusya dışındaki Sovyet üslerinin kaldırılmasının, çok gevşek güvenlik koşullarında gerçekleştiğini de eklemek gerek: 1995'te Estonya hükümeti, Padilski nükleer üssünde radyoaktif madde hırsızlığı yaşandığını itiraf etmişti söz gelimi.[20] Rusya'nın uzakdoğu bölgelerindeki limanlarda nükleer denizaltıların bıraktığı radyoaktif atıklar, uygun depolama tesisleri kullanılmaksızın istiflenmektedir. Bu durum yalnızca ciddi bir felakete kapıyı aralamakla kalmamakta, aynı zamanda denetimin gevşek olduğu doğu sınırından kolayca kaçakçılık yapılmasına da davetiye çıkarmaktadır.[21] BM Ekonomik ve Sosyal İşler Konseyi'nin 1994 tarihli raporunda, bu konuyla ilgili şu sonuca varılmıştı:

> Bu ticaretin, sırf maddelerin uygun biçimde taşınmamasının bir sonucu olarak dahi, çevreye ciddi bir zarar vermenin yanı sıra kaydadeğer bir suiistimal olasılığı yarattığı aşikardır... Nükleer maddelerin genellikle Rusya Federasyonu'nda hükümetin denetimindeki kurumlardan tedarik edilmesi, kâr amacı güden kriminal örgütlerin de bu işe karıştığını akıllara getirmektedir. Bu kârı bir biçimde (bir müşteriye satarak) elde edemezlerse, bir tür nükleer şantaja başvurarak elde etme girişiminde bulunmalarına yalnızca küçük bir adım kalmıştır. Nükleer silahsızlanma sürdükçe, bu maddelerin elde edilebilirliği azalacağına artma yolundadır.[22]

3) Yasadışı göçmen kaçakçılığı: Tüm dünyada insanların sefaleti, nüfusların yerlerinden edilmesi, kilit ekonomilerin dinamizmi, hep-

20 *Baltic Observer*, 30 Mart-5 Nisan 1995.
21 *San Francisco Chronicle*, 18 Aralık 1996.
22 UN-ESC (1994: 19).

si birden milyonlarca insanı göçe zorlamaktadır. Diğer yandan, özellikle zengin toplumlarda sınır kontrollerinin artmasıyla, göç akışının önü alınmaya çalışılmaktadır. Birbirine ters bu eğilimler, kriminal örgütlere büyük bir piyasaya girme yönünde bulunmaz bir fırsat sunmuştur. Küresel ölçekte "coyote"[23] kaçakçılığıdır bu piyasa. 1994 tarihli BM raporunun sunduğu güvenilir tahminlere göre, yoksul ülkelerden zengin ülkelere yasadışı göçmen kaçakçılığı yılda bir milyon insanı bulmaktadır. Bu insanların % 20'si Çinlidir. Ancak bu tahminlerin, her yıl farklı yollardan ABD'ye gelen yaklaşık 700 bin kayıtsız göçmeni de kapsadığını söylemek zordur. 1990'ların sonunda Avrupa Birliği'ne yasadışı göç yılda 500 bin kişiyi bulmuştu (bkz. Şekil 3.1). Doğu Avrupa mafyaları da bu kaçakçılığın bir bölümünün örgütlenmesinde başlıca rolü oynuyorlardı.[24] Dolayısıyla dünya çapında yasadışı göçmenlerin gerçek sayısı BM tahminlerinden yüksek olmalıdır. Yasadışı göçün kriminal örgütlerin denetiminde olmasının bu örgütlere bıraktığı kâr, yalnızca olası göçmenlerin yapacağı ödemeler değildir (örneğin yalnızca Meksika ve Karayipler'de yılda 3,5 milyar dolarlık bir gelir elde edilir). Kriminal örgütlerin denetimi aynı zamanda göçmenleri uzunca bir süreliğine köleleştirir; çünkü borçlarını yüksek faizle ödemeleri gerekir. Ayrıca göçmenler dolandırıcılığa, suiistimale, şiddete maruz kalırlar, ölebilirler. Dahası, yasal kanallardan göç imkânlarını aşma tehdidi yaratan bu kaçakçılık alanı, demagog siyasetçilerin yönlendirmesiyle birçok ülkede kültürel dayanışma duygularını zedeleyen yabancı düşmanı bir tepkiyi de tetiklemektedir.

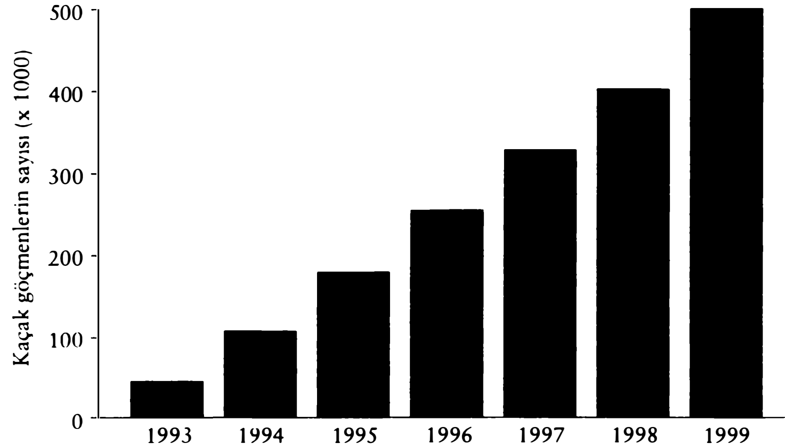
4) Kadın ve çocuk kaçakçılığı: Küresel turizm, küresel fuhuş sektörüyle yakından ilişkili hale gelmiştir. Küresel fuhuş sektörü, özellikle Asya'da etkindir ve burada genellikle Triadların, yakuzanın denetimindedir. Ama Avrupa'da da varlık gösterir. Örneğin Arnavut mafyası 1990'ların sonunda İtalya'da geniş bir fuhuş ağı örgütlemişti. Çoğu Arnavutluk'tan, diğerleri Doğu Avrupa ve Ortadoğu'dan köleleştirilmiş göçmen kadınların kaçakçılığıyla oluşturulmuştu bu ağ. Bu yasadışı in-

---

23 "Coyote" Meksika ile ABD arasında insan kaçakçılığı yapanlara denir.

24 *The Economist* (1999b: 26-8).

ŞEKİL 3.1
AB'ye Giren Kaçak Göçmenler, 1993-99 (tahmini)

Kaynak: Uluslararası Göç Politikaları Geliştirme Merkezi, hazırlayan *The Economist* (1996b: 26).

san kaçakçılığı giderek çocukları da etkilemektedir (bkz. İkinci Bölüm). Çocukların istismara ve sömürüye maruz kalmasının yanı sıra giderek büyüyen bir evlat edinme sektörü de vardır. Özellikle Latin Amerika'da gelişen bu sektörün hedef ülkesi ABD'dir. 1994'te Orta Amerikalı bebekler birçok örnekte (ama her zaman değil) ailelerinin rızasıyla 20 bin dolara evlat edindirme şebekelerine satılıyordu. Bu kaçakçılığın da milyarlarca dolarlık bir ticarete dönüştüğüne inanılmaktadır.

5) Organ kaçakçılığı: BM'nin 1994 tarihli raporuna göre, bu kaçakçılığın Arjantin, Brezilya, Honduras, Meksika ve Peru'da geliştiğine ilişkin doğrulanmış raporlar vardır. Alıcılar genellikle Alman, İsviçreli ve İtalyan'dır. Arjantin'de sahte beyin taramalarının ardından beyin ölümünün gerçekleştiği açıklanan hastaların kornealarının alındığı vakalar yaşanmıştır. Sorunun Rusya'da ciddi boyutlara ulaştığı görülmektedir. Bunun başlıca sebebi de morglarda binlerce sahipsiz cesedin yatmasıdır. 1993'te Moskova'da tek bir şirketin, böbrek, kalp ve akciğer gibi 700 temel organ, 1.400'ün üzerinde karaciğer parçası, 18

bin timüs, 2 bin göz, 3 bin çift testis çıkardığı, bu organların tamamının yüksek fiyatlar ödeyen müşterilere nakledilmek üzere satıldığı rapor edilmiştir.[25] 1999'da Rus basını St. Petersburg'da organ kaçakçılığıyla bağlantılı olduğundan şüphelenilen birkaç cinayet vakasını haber vermiştir. Yine 1999'da Japon basınında da bazı tefecilerin, borçların organla geri ödenmesi talebinde bulunduğu yönünde haberler çıkmıştır. California Üniversitesi'nde, Berkeley'de 26-28 Nisan 1996'da, tüm dünyadan önde gelen akademisyenler ve profesyonellerin katılımıyla düzenlenen "Organ Ticareti: Küresel Piyasada Kültür, Siyaset ve Biyoetik" başlıklı konferansta da, bu genişleyen piyasanın önemi teyit edilmişti. Konferans aynı zamanda kriminal kaçakçılıkla, hükümetlerin desteklediği ticaret arasında çok ince bir çizgi olduğunu da vurgulamıştı. Örneğin bu konferansa sunulan raporlara göre, Çin hükümeti idam edilen insanların organlarının satışına izin vermektedir. Her yıl gerçekleşen yüzlerce idam vakası sonrası elde edilen gelir de yasal olarak devletin kasasına akmaktadır. Organ kaçakçılığı özellikle Hindistan'da ve Mısır'da önemli boyutlara ulaşmıştır; alıcılar genellikle zengin Ortadoğulu hastalardır. Organların çoğu, insanların henüz hayattayken (bir böbrek, bir göz) gönüllü olarak sattığı ya da ölümlerinden sonra ailelerinin rızasıyla alınmış parçalardır. Ancak ulusal ve uluslararası yasal düzenlemeler gereği bu kaçakçılık yasadışıdır ve kaçakçılık ağları tarafından yürütülmektedir. Nihai müşteriler de doğal olarak dünyanın dört bir köşesindeki önde gelen hastanelerdir. Küresel yoksulluk ve yüksek teknoloji arasındaki bağlantılardan biri de budur. Kasım 1999'da akademisyenler ve insan hakları savunucuları yine Berkeley'de bir araya gelerek organ kaçakçılığı vakalarını belgelemek, kamuoyuna duyurmak ve nihayetinde bu kaçakçılığa son vermek üzere "Organs Watch" adında bir kurum kurmuşlardır.

6) Para aklama: Bütün bir kriminal sistem, ancak elde edilen kârların yasal ekonomide kullanılması, yatırıma konu olabilmesi halinde işletmecilik bakımından bir anlam kazanır. Elde edilen kârın dik-

25 *The Times*, 18 Kasım 1993.

kat çekici hacimde olması sebebiyle bu süreç giderek karmaşık bir hal almıştır. İşte bu yüzden para aklama, küresel suçun belkemiğidir. Küresel suçun küresel kapitalizme doğrudan bağlanma noktasıdır. Para aklama üç aşamada gerçekleşir.[26] İlk ve en hassas aşama, bankalar ya da başka finansal kurumlar aracılığıyla nakit paranın finansal sisteme sokulmasıdır. Bazı örneklerde, bu bankaların denetimin gevşek olduğu ülkelerde bulunduğu görülür. Panama, Aruba, Cayman Adaları, Bahamalar, St Maertens, Vanuatu, ama aynı zamanda Lüksemburg ve Avusturya (bu iki ülkede son dönemde işler biraz değişmiş olsa da) polis raporlarına göre, kirli paranın finansal sisteme girdiği kilit noktalardır. Ancak önde gelen ekonomilerde belli bir miktarın üzerindeki (örneğin ABD'de 10 bin dolar) nakit işlemlerin rapor edilmesi gerekmektedir. Bu yüzden mevduat, çok sayıda 9 bin 999 dolarlık (ya da daha az) işlem üzerinden gerçekleşir; bu sürece "smurfing" denir. İkinci aşama "ayırma"dır: Yani ilerde tespit edilmelerini önlemek için bu fonların kaynaklarından ayrılması. Bu aşamada kritik önemdeki nokta, finans piyasalarının küreselleşmiş olması ve fonların saniyeler içinde elektronik olarak transfer edilebilmesidir. Döviz takası, başka başka hisse senetlerine yapılan yatırımlar ve "kirli para"nın yasal kaynaklardan gelen parayla birlikte kullanılması işlemlerin hızı ve çeşitliliğiyle birleşince, fonların kaynağını tespit etmek son derece zor bir hal alır. Başlıca kapitalist ülkelerde el konulan fonların çok küçük miktarlarda olması, bu zorluğun kanıtlarından biridir.[27] Üçüncü aşama "bütünleştirme"dir; yani aklanmış sermayenin yasal ekonomiye sokulmasıdır. Genelde gayrimenkul ve menkul kıymetlere yapılan yatırımlarla gerçekleşen bu işlemde yasal ekonomiye girişteki en zayıf noktalar, para aklamayı önleyici yasal düzenlemelerin az sayıda olduğu ya da hiç bulunmadığı ülkeler kullanılır. Bu bütünleşmenin ardın-

26 "Para aklama" teriminin kökeni 1920'lerin Chicagosuna uzanır. Yerel mafyadan biri, hizmet karşılığında sadece nakit ödeme yapılabilen birkaç çamaşırhane satın almıştı. Her akşam vergi hesapları için gelirini kayıt düşmeden önce "kirli" parasının bir kısmını "aklanmış" parasına eklerdi. (*Literaturnaya Gazeta*, 12 Temmuz 1994).

27 Sterling (1994).

dan, kriminal ekonomide üretilen kârlar, küresel finansal akışların girdabına karışır.[28]

Küresel suçların 1990'larda kazandığı başarıda, genişlemelerinde kilit önem taşıyan unsur, örgütlenmelerinin esnekliği ve çeşitliliğidir. İşleme biçimleri ağlar oluşturmaktır. Her kriminal örgüt hem kendi içinde (Sicilya mafyası, Cali karteli gibi) hem de başka kriminal örgütlerle ilişkilerinde ağlar oluşturarak işler. Dağıtım ağları da özerk yerel çetelere dayanarak çalışır. Bu çetelere mal ve hizmet tedarik ederken, karşılığında nakit alır. Her büyük kriminal örgütlenmenin, anlaşmalarını uygulamakta kullandığı araçlar vardır. Acımasızca başvurulan şiddet (yıldırma, işkence, aile bireylerinin kaçırılması, öldürme) elbette rutinin bir parçasıdır. Bu işler sözleşmeli katillere verilir. Ama daha da önemlisi organize suçların "güvenlik aygıtı"dır. Bu ağ, yasaları uygulamakla sorumlu bireylerden, yargıçlardan, siyasetçilerden oluşur. Örgütün para ödediği bu kişiler, bir kere sisteme dahil olduklarında ömür boyu onun tutsağı olurlar. Savunmanın pazarlığı ya da tanık koruma programları gibi yargısal taktikler özellikle Amerika'da ve İtalya'da organize suçların bastırılmasına katkıda bulunduysa da, kriminal liderlerin güvenli sığınaklar bulma becerisinin giderek artması, kiralık katillerin küresel bir menzile sahip olması 1950'lerin Amerikası ve 1980'lerin İtalyası'ndaki klasik bastırma yöntemlerinin etkisini sınırlamaktadır.

Kriminal ağlar arasında stratejik ittifaklar kurulması, bu ağların yeni işleyiş biçiminde temel önem taşır hale gelmiştir. Bunun sebebi, ulus-devletlerden kaynaklanan polis baskısından kaçma gereksinimidir. Hiçbir örgüt kendi başına bütün dünyayı kapsayamaz. Üstelik başka bir kriminal gücün geleneksel topraklarına girerek, uluslararası erimini genişletmesi mümkün değildir. Katı bir işletme mantığıyla bakıldığında, kriminal örgütlerin birbirine saygılı olmasının, ulusal sınırları ve bölgeleri aşan birleşme noktaları bulmalarının sebebi budur. Cinayetlerin çoğu aynı ulustan gelenler arasında yaşanır: Ruslar Rusları,

---

28 De Feo ve Savona (1994).

Sicilyalılar Sicilyalıları, Medellin ve Cali kartellerinin üyeleri birbirlerini öldürmektedir. Amaçları işlerini rahatça yürütebilecekleri yerel/ulusal merkezin denetimini elde tutmaktır. Küresel suçun örgütlenme gücünün gerisinde de, kökleri geleneklere ve kimliğe uzanan yerel gruplar arasında, destekleyici bir kurumsal ortamda kurulan esnek ağlar ve küresel bir erim sağlayan stratejik ittifaklar vardır. Bu sayede küresel suç, enformasyon çağının ekonomisinde ve toplumunda başlıca aktörlerden biri haline gelmiştir. Suç örgütlerinin oynadığı bu küresel stratejik rol, hiçbir yerde Rusya'nın Sovyet devletçiliğinden vahşi proto-kapitalizme geçiş sırasında ve sonrasında yaşadığı yağmada olduğu kadar görünür değildir.

RUSYA'NIN YAĞMALANMASI[29]

> *Mafyanın kaynağı neresidir? Basit bir soru bu. Mafya siyasetçilerin, işadamlarının ve gangsterlerin ortak çıkarlarıyla başlar. Başka herkes, bu korkunç ittifakın esiridir. Başka herkes, biz demek oluyor.*
>
> Pavel Voshchanov, *Komsomolskaya Pravda*, s.13

Sovyetler Birliği'nin piyasa ekonomisine kaotik geçişi, organize suçların Rusya'da ve başka cumhuriyetlerde iş dünyasının faaliyetlerine yaygın biçimde sızmasını sağlayacak koşullar yarattı. Ayrıca silah, nükleer madde, nadir bulunan metaller, petrol, doğal kaynaklar ve döviz kaçakçılığı gibi, Rusya'da ve eski Sovyetler Birliği'nde doğan suçların yayılmasını da beraberinde getirdi. Uluslararası kriminal örgütler

29 Bu bölüm çeşitli kaynaklara dayanıyor. Öncelikle, Emma Kiselyova'nın gerek Rus gerek Batılı kaynaklarda yayımlanmış haberlerle ilgili analizini temel alıyor. Herkes bunları bildiğinden bütün bu haberlerin kaynaklarını ayrı ayrı belirtmeye gerek duymadım. İkinci kaynağım bu cildin birinci bölümünde ve birinci cildin ikinci bölümünde bahsettiğim ve sunduğum, 1989-96 döneminde Rusya'da gerçekleştirdiğim saha araştırması. Üçüncü kaynağımsa, konuyla ilgili birkaç önemli kitap ve makale. Rusya'daki örgütlü suçlara dahil İngilizce'deki en iyi değerlendirme Handelman'ın kitabıdır (1995). Sterling'in küresel suçlarla ilgili kitabında da (1994), Rusya'yla ilgili birkaç güçlü bölüm vardır. Voschchanov (1995) ile Goldman (1996) da Rus ekonomisinin krinalleşmesinin sebepleriyle ilgili yorumlara dair zorlayıcı argümanlar ileri sürerler.

para aklama, değerli mülk edinme, kârlı yasadışı ve yasal işlerin denetimini kazanma amacıyla, çoğu etnik çizgilerde (Çeçen, Azeri, Gürcü vs.) örgütlenmiş Sovyet sonrası yüzlerce mafya ağıyla bağlantı kurdu. Rusya Devlet Başkanlığı'nın Sosyal ve Ekonomik Politikalarının Analizi Merkezi'nin, organize suçlar üzerine hazırladığı 1994 tarihli bir raporda yer verilen tahminlere göre, küçük işletmelerin neredeyse tamamı kriminal gruplara haraç veriyordu. Daha büyük özel şirketler ve ticari bankalarınsa % 70-80'inin kriminal gruplara koruma bedeli ödediği yönünde haberler çıkmıştı. Bu ödemeler, bu şirketlerin sermaye gelirlerinin % 10 ilâ 20'sini oluşturuyordu. Kârlarının yarısından fazlasına denk bir meblağdı bu.[30]

Görünen o ki, bu durum 1997'de de düzelmemiştir. *Izvestiya*'nın başka bir haberine göre, yaklaşık 41 bin sanayi şirketi, bankaların % 50'si ve ortak girişimlerin % 80'inin kriminal bağlantıları vardı.[31] *Izvestiya*, bütün görünümleriyle gölge ekonominin Rus ekonomisinin % 40'ına denk düştüğünü belirtiyordu. Marshall Goldman'ın da aralarında bulunduğu başka gözlemciler, örgütlü suçların iş dünyasına ve hükümete geniş ölçekte yayıldığı tahmininde birleşmektedir.[32] Vergi sisteminin çöküşü, doğrudan işletmelerin güvenilir bir devletin yokluğunda sorunlarını çözmek için haraç örgütlerine başvurmalarıyla ilgilidir. Sorunları çözemeyen bir yönetimle, zalim de olsa etkili bir haraç sistemi arasında kalan şirketler ve insanlar, korkudan ya da sunduğu rahatlıktan ya da her ikisinden dolayı giderek ikincisine dayanmaya alışır hale gelmişlerdir.

Bazı kentlerde (örneğin Vladivostok) yerel yönetim şaibeli bağlantılar üzerinden iş görmeye fazlasıyla koşullanmıştır. Şu da var ki bir işletme örgütlü suçlarla ilişkili olmasa bile, kriminal grupların yaygın bir varlık gösterdiği bir ortamda iş görmektedir. Özellikle bankacılık, ithalat-ihracat, petrol, nadir ve değerli metallerin ticaretinde durum böyledir. 1990'ların ortasında Rus iş dünyasında şiddet gerçekten de

30 *Izvestiya*'da haber, 26 Ocak 1994.
31 *Izvestiya*, 18 Şubat 1997.
32 Goldman (1996).

olağanüstü boyutlara varmıştı: 1996'da *Kommersant* her gün, görevi başındayken öldürülen işadamlarının listesini içeren bir ölüm ilanları bölümü yayınlıyordu. Sözleşme cinayetleri iş dünyasında hayatın bir parçası haline gelmişti.[33] İçişleri Bakanlığı'na göre, 1995'te yaklaşık 450 sözleşme cinayeti tespit edilmişti ve bunların yalnızca 60'ı polis tarafından çözülebilen vakalardı. Yeni zengin Ruslar, kendilerine, ailelerine yönelik tehditlerden kaçabilmek için Moskova'daki işlerini California'daki konutlarından yönetiyor, yine de her gün dünyada eşine rastlanmayan bir servet sahibi olabilme fırsatı sunan bir çarkın içinde dönüyorlardı. İş anlaşmalarının belirsiz bir yasal ortamda uygulanabilmesi, genellikle sindirme, kimi zaman cinayetle sağlanıyordu. Şiddete başvurulacak işlerin ya da yasadışı operasyonların bir fiyat karşılığı kendisine havale edilmesi, örgütlü suçları genellikle pek tatmin etmiyordu. Ya hisse senedi ya da daha sıklıkla nakit olarak işletmede bir pay istiyor, genellikle de istediklerini alıyorlardı. Ya da, ayrıcalıklı kredi veya kaçakçılık imkânı gibi bazı ayrıcalıklar istiyorlardı. Özel sektörde işletmeler hükümet yerine kriminal örgütlere "vergi" ödüyorlardı. Hatta bir girişimin finansal yolsuzluklarını hükümetin vergi müfettişlerine açıklamak, örgütlü suçun kullandığı şantaj yöntemlerinden biriydi.

Uluslararası suç kartellerinin Rusya'da ve eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaygın bir varlık göstermesine paralel olarak, Sovyet sonrası kriminal ağların yurtdışında, özellikle Amerika ve Almanya'da ciddi biçimde yayıldığı gözlenmiştir. Amerika'daki bu kriminal ağlar, son derece ileri bir finansal ve teknolojik düzeyde iş görüyorlardı. Genellikle yüksek eğitimli, genç profesyonellerce örgütlenen bu çalışma biçiminde, profesyoneller aşırı ama hesaplı bir biçimde uygulanan şiddetin de desteğini alıyorlardı. Profesyonellere şiddet konusunda destek verense eski KGB görevlileriydi. Soğuk Savaş sonrası profesyonel bir meslek sahibi olmuşlardı.[34] Rusya'nın küresel örgütlü suçla bu yeni, derin ilişkisi, ülkenin stratejik, ekonomik ve siyasi öneminden, büyük askeri ve nükleer cephaneliğinden ötürü bu binyılın sonunda en kaygı

33 Shargorodsky (1995).
34 Kleinknecht (1996); Kuznetsova (1996); Wallace (1996).

verici meselelerden biri haline gelmiş, tüm dünyada jeopolitik toplantıların en önemli gündem maddelerinden biri olmuştur.[35]

Peki, işler nasıl oldu da bu hale geldi? Öncelikle, bu durumun geçmişteki Rusya deneyimiyle ya da Sovyetler Birliği'nin yeraltı ekonomisiyle tarihsel bir süreklilik *taşımadığını* belirtmek gerekir; eski sistemde kriminal ya da yasadışı faaliyetlere karışan kişiler, yeni kriminal ekonomide çok etkin olsalar bile. Bu kişilere, kriminal sahnede birçok aktör daha katılmıştır. Ayrıca yeni kriminal ekonominin oluşma ve gelişme mekanizmaları tümüyle farklıdır. Kriminal örgütler yüzyıllarca Rusya'da varlık göstermişlerdir.[36] Genellikle hapishaneden, bir "vory v zakonye" ("yasal hırsızlar") eliti tarafından yönetilen "voroskoi mir" ("hırsızlar dünyası") baskılara karşı ayakta dururken, Çarlık'a karşı da Sovyet devletine karşı da mesafesini korudu. Ancak Stalin döneminde ağır bir cezalandırmaya maruz kaldı. Ardından, özellikle 1950'lerdeki "Serseri Savaşları" sırasında kendi içindeki bölünmeler ve cinayetlerle ciddi ölçüde zayıfladı. *Perestroyka* döneminde yeniden ortaya çıktı, ancak etnik mafyaların yayılması yüzünden, işe yeni katılanlar olduğundan sokakların ve kaçakçılığın denetiminde bir pay sahibi olamadı, rakip bir güç haline gelemedi. "Voroskoi mir" 1990'larda, daha geniş kapsamlı tablonun bir parçasıydı. Bu tablodaki iktidar merkezleri ve zenginlik geçiş döneminde ortaya çıkmıştı. Günümüz Rus mafyası Brejnev döneminde büyüyen yeraltı ekonomisinin denetimini elinde tutan ağların bir devamı değildir. Yeraltı ekonomisi kriminal grupların değil, Sovyet *nomenklatura*sının elindeydi. Bürokratik yüklerin bekçilerine bazı ödüller (haraç) kazandırırken, giderek katıla-

35 Rusya'nın küresel suçlara bulaşmasının anlamı ve önemi hakkında bkz. Ovchinsky (1993). Rusya'da kriminal faaliyetlerin kök salmışlığıyla ilgili olarak İçişleri Bakanı A. Kulikov'un hazırladığı 17 Ocak 1997 tarihli raporda şu tahminlere yer veriliyordu: 1996'da 7 milyon suç işlenmiş, bunların yaklaşık 2.62 milyonu kayıtlara geçmişti. 29.700 cinayet ve cinayete teşebbüs suçu işlenmişti. Polis 200'den fazla çeteyi yakalamıştı. Kulikov bakanlığında yolsuzluğun yaygın olduğunu teslim ediyordu. Bakanlığın Teknik ve Askeri İkmal İdaresi başkanı ile 30 memur daha yolsuzluk yüzünden işlerinden atılmıştı. İçişleri Bakanlığı'nda görevli 10.000 kişi 1996'da soruşturma geçirmişti, bunlardan 3.500'ü kriminal vakalar yüzünden soruşturma geçirmişti.

36 Handelman (1995).

şan bir komuta ekonomisine de esneklik kazandırıyordu. Birinci Bölümde anlattığım gibi, bu yeraltı ekonomisi genellikle komünist iktidar yapısıyla bağlantılı devasa bir bürokratlar ağının gözetiminde ve onların hesabına müesseseler arasında takasın yanı sıra, ekonomik sistemin hemen her düzeyinde yasadışı mal ve hizmet satışını da içeriyordu. Bu yeraltı ekonomisinin varlığı tümüyle komuta ekonomisiyle bağlantılıydı, dolayısıyla bu ağlar, Sovyet devletinin çöküşü sonrası ayakta kalamadı. *Nomenklatura*da kâr edenlerin birçoğu, nüfuzlarını ve biriktirdikleri serveti Sovyet sonrası Rusyası'nın yeni kriminal ekonomisinde bir yer edinmek için kullandılarsa da, kriminal ekonominin yapısı ve girişimlerle hükümet arasında bağlantı kurma mekanizmaları tümüyle yeniydi.

Yeni kriminal ağlar 1987-93 döneminde, Rusya'nın yağmalanmasından kazanç sağlamak adına kuruldu. 1990'lar boyunca iş dünyası ve siyasi sistemle iç içe geçerek bütünleşti.[37] Bu sıradışı gelişimi analiz etmeye çalışırken, eldeki veriler ışığında makul olduğuna inandığım üç aşamalı bir açıklama önereceğim.[38] Açıklamam, yapısal bir yorumu, Sovyet varlıklarının denetimsizce mal edinilmesinde rol oynayan aktörlerin tanıtımını, bu aktörlerin çok kısa zamanda zenginlik ve güç kazanmak amacıyla kullandığı mekanizmaların tanımını içeriyor.

37 1987-93 döneminin bugünkü Rus mafyalarının oluştuğu dönem olarak görülmesi boşuna değildir. 1987'de Gorbaçov, özel girişimlerin oluşturulmasına, son derece kafa karıştırıcı koşullarla izin vermişti, üstelik gerekli yasal düzenlemeler, buna uygun yasal bir ortam da bulunmuyordu. Bu da nüve halinde bir protokapitalizmin oluşmasına neden oldu; bu nüve genellikle korunma amaçlı yasadışı birtakım düzenlemeler çerçevesinde iş görmek zorunda kaldı. Ekim 1993'te Yeltsin Sovyet döneminde kurulmuş son Rus Parlamentosu'nun isyanı bastırmak için tankları kullandı ve siyasi geçiş dönemini fiilen bitirdi. İşte organize suçlar da bu belirsizlik döneminde, dizginlerin kimin elinde olduğunu Devlet Başkanı dışında kimsenin bilmediği bu dönemde girişim ağlarını kurdu, birçok siyasetçi Rusya'nın servetinin genelleştirilmiş kısmında kendilerine bir mevki buldular. 1993'ün sonuna gelindiğinde, yeni bir Anayasa, demokratik biçimde seçilmiş yeni bir parlamentoyla birlikte Rusya bir tür kurumsal normallik dönemine girdi. Gelgelelim, o zamana dek iş çevreleri, hükümet ve suçun iç içe geçmişliği pekişmiş ve yeni sistemin bir niteliği haline gelmişti.

38 Yukarıda 29. notta belirtilen kaynaklara bakınız. Ayrıca bkz. Bohlen (1993, 1994); Bonet (1993, 1994); Ovchinsky (1993); Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Komisyonu (1994); Erlanger (1994a, b); Gamayunov (1994); *İzvestiya* (1994b, c); Podlesskikh ve Tereshonok (1994); Savvateyeva (1994); *The Current Digest* (1994); Kuznetsova (1996); Bennett (1997).

Yapısal Perspektif

İş dünyasının kısmen kriminalleşmesine yol açan ekonomik kargaşanın gerisinde öncelikle bir komuta ekonomisinden bir piyasa ekonomisine geçiş süreci yatmaktaydı. Piyasaları örgütleyecek ve düzenleyecek kurumlardan yoksun olduğu gibi, gelişmeleri dizginleyemez, denetleyemez hale gelmiş devlet kurumlarının çökmüş olmasıyla malûl bir piyasa ekonomisiydi bu. Marshall Goldman şöyle diyor:

> Sovyetler Birliği'nin parçalanmasına, ekonomik altyapının çöküşü de eşlik etti. Gosplan, bakanlıklar, toptancılık operasyonları, hepsi kaybolup gitti. Nihayetinde kurumsal bir boşluk oluştu. Her şeyin ötesinde, iş dünyasında izlenecek tutuma ilişkin kabul edilmiş bir kurallar bütünü yoktu ortada. Rusya kendini birden bir piyasa oluşturmanın ortasında buldu; ne var ki ortada ne bir ticaret kanunu, ne bir medeni kanun, ne etkili bir bankacılık sistemi, ne etkili bir muhasebe sistemi, ne de iflas ilanına ilişkin bir prosedür vardı. Geriye kalanların da pek katkısı olmadı, özellikle de o her şeyin önüne geçen, devleti dolandırmanın son derece yerinde olduğu düşüncesinin.[39]

Bu kurumsal kargaşa koşullarında, fiyat denetiminin serbest bırakılması dahil piyasa mekanizmalarına doğru hız kazanan bu geçiş, hangi yollarla olursa olsun, ama genellikle kriminal unsurlarla işbirliği içinde devlet mülkünün ele geçirilmesi yönünde vahşi bir rekabetin de önünü açtı. Goldman'ın dediği gibi, "Bir ölçüde, Rus reformcuların mafya hareketini olması gerektiğinden daha kötü kıldığı yönünde bir sav ileri sürülebilir."[40]

---

39 Goldman (1996: 42).

40 Goldman (1996: 40). Demokratik Rusya'nın ilk hükümeti, 1992'de, piyasaların uygun bir biçimde işlemesini sağlayacak kurumlar oluşturulmadan önce hızlandırılmış bir biçimde piyasa ekonomisine geçmenin olası sonuçları hakkında gereğince uyarılmıştır. Rus hükümetine danışmanlık yapan, 1992'de başkanlığını yürüttüğüm uluslararası komite (bu cildin birinci bölümü ve birinci cildin ikinci bölümündeki açıklamalara bakınız), başka ülkelerdeki kapitalist kalkınma tarihinin de gösterdiği üzere piyasaların kurumlar ve düzenlemeler gerektirdiği yolunda şifahen tekrar tekrar uyarılarda bulunmanın yanı sıra, notlar ve raporlar da sunmuştur (bunlar bende hâlâ mevcut). Burbulis Temmuz 1992'de bana, savlarımıza katıldığını, fakat "Kremlin güçleri"nin daha büyük bir hareket serbestisi sağlayacak, daha pragmatik, o kadar düzenleyici

Bu kurumsal kaos, Sovyetler Birliği'nin 15 cumhuriyete bölünmesiyle daha da berbat bir hal aldı. Güvenlik kurumları ve silahlı kuvvetler dağılmıştı; bürokratik komuta hatları bulanıklaşmıştı; yasalar düzensiz bir biçimde yayılıyordu; sınır denetimleri de yoktu. Proto-kapitalistler ve kriminal gruplar farklı cumhuriyetleri dolaşıyorlar, en elverişli ortamı seçiyorlardı. Yine de eski Sovyetler Birliği'nin geniş topraklarında iş görüyorlardı. Teknolojik azgelişmişlik, geniş bir ülkede sermaye, mal ve hizmet hareketlerini izlemeyi zorlaştırıyordu. Yerel mafyalar yerel eyaletlerin denetimini ele geçirmişler, kendi ağlarını kurmuşlardı. Mafyalar ve onların iş dünyasındaki ortakları enformasyon çağına devlet bürokratlarından daha hızlı girdiler. Hem yerel bağlantı noktalarını, hem de iletişim ağlarını denetim altında tutan yarı kriminal girişimler, hâlâ yerli yerinde duran merkezi denetimleri aşmayı başardı. Bu girişimler, ülkeyi kendi ağlarıyla yönetiyorlardı.

Aktörleri Tanıyalım

Kısmen kriminal çıkarlarla şekillenen bu vahşi birikim sürecinin oluşumunda yer alan aktörler kimlerdi? Rus siyaset sahnesinin en saygın gözlemcilerinden Pavel Voshchanov'a göre bu sorunun yanıtı belirsizdir:

---

olmayan bir yaklaşımdan yana olduğunu söylemişti. IMF'nin desteklediği Gaidar, piyasa güçlerinin engelleri kendi başlarına ortadan kaldırabilecek güce doğası gereği sahip olduğuna inanıyordu. Sadece fiyatların serbestleşmesi, insanların kuponlarıyla hisse satın alması yetecekti ona göre. 1996'da, bizim komisyonumuzun 1992'de önceden görüp haber verdiği, özelleştirmeyle ilgili kimi sorunları sonradan kabul ederek "komünistleri ve onların müttefikleri"ni suçladı. Ben şahsen, Gaidar, Burbulis ya da 1992'de ilk Yeltsin hükümetinde yer alan başka önde gelen isimlerin yozlaşmış olduğu kanısında değilim. Bence asıl mesele kararlarının sonuçlarını denetleyebilecek yasal, siyasal ya da bürokratik güce sahip olmamalarıydı. Dolayısıyla ülkeyi liberalleştirdiler, ekonomik güçleri serbest bıraktılar ve devletin gerek içinde gerek dışında yuvalanmış her tür baskı grubu onları es geçti, ezdi. Liberalleşme ve özelleştirme süreci herkesin serbestçe katılabildiği bir kavgaya dönüştüğünde, devlet kurumları hiçbir güvence veremez olduğunda, çeşitli mafya grupları sahneye çıktı ve kısmen durumun kontrolünü ele aldı. Bu önemli bir tarih dersidir. Devletin meşru güçlerinin denetim ve düzenlemeyle sahip çıkmadığı alanlarda, vahşi, özel birtakım grupların gayri meşru güçlerinin acımasız denetimi hüküm sürecektir. Balta girmemiş piyasalar, vahşi toplumlardan farksızdır.

> Kriminal Rus devleti nasıl doğdu? Bir bakıma Ağustos 1991 darbesinden sonra ortaya çıktı. O sırada yeni siyasi elit, belki de en önemli sorunla boğuşuyordu: Darbe sonrasındaki ekonomik ve siyasi değişimlerin nasıl geri alınamaz kılınacağıyla. Bu yetkililer bir toplumsal dayanakları olması gerektiğinde hemfikirdi: Bir mülk sahipleri sınıfı oluşturmaları gerekiyordu. Bu sınıfın biraz geniş ve yöneticilerini destekleyebilecek çapta olması gerekiyordu. Sorun, hepsinin gelir ve mülk olarak aynı düzeyde olduğu bir başlangıç noktasından hareketle, bu sınıfı nasıl kuracaklarıydı... Kremlin'deki yeni nomenklaturanın önündeki en büyük engel neydi? Yasalardı. Her yasa bir engeldi, çünkü 1991'de devlet başkanı yardımcılarının belirttiği üzere "demokrasi sürecini engelliyorlardı."[41]

1991-92 döneminde iktidardaki reformcuların siyasi çıkarları, Rusya'da kapitalizmin gelişmesinden yarar uman geniş bir mülk sahipleri sınıfı yaratabilecek hızlı bir serbestleşme ve özelleştirme sürecinin kapısını araladı. Belki bu reformcuların bir kısmı, iktidardaki konumlarından yararlanarak kişisel kazanç sağlamayı da düşünüyordu; ilerleyen bazı yıllarda bazıları bunu gerçekleştirdi. Ancak asıl önemli nokta reformcuların kasıtlı ya da kasıtsız, parası ve gücü olanların devlet mülkünü –yani bütün Rusya'yı– ele geçirmelerine fırsat yaratmış olmasıdır. Bu sözde kapitalistler öncelikle, özellikle *perestroyka* yıllarında devlet fonlarını yurtdışındaki kişisel hesaplarına aktararak servet edinmiş komünist *nomenklatura*nın önde gelen isimleriydi. Yeltsin kabinesinin önde gelen isimleri 1992'de bana, iktidara geldiklerinde Sovyet devletinin altın ve döviz rezervlerinin neredeyse tamamının gittiğini anlatmışlardı. Sonradan çeşitli kaynaklarca doğrulanan, başkalarının yanı sıra 1996'da Yegor Gaidar tarafından kamuoyuna açıklanan bir haberdi bu. Sovyetler Birliği Komünist Partisi'nin gizli yurtdışı hesaplarını, küresel finansal akışlarda kaybolup gitmiş o hesapları da buna eklemek gerek. Neresinden bakarsak bakalım on milyarlarca dolar söz konusudur. Bu sermayenin bir bölümü, Rusya'da hatırı sayılır ölçüde mülk, girişimler, bankalar, mal ve hizmet edinmeye ye-

41 Voshchanov (1995: 13).

terdi. Hele ki, hâlâ *nomenklatura*nın dostlarının elindeki siyasi nüfuzun devlet mülkünün satın alınmasını kolaylaştırdığı bir ortamda. Sovyetler Birliği'nin çöküşünden yalnızca birkaç ay sonra, Rus ekonomisinde çok çeşitli alanlara yatırım yapmış devasa finans imparatorlukları ortaya çıktı. Kısa süre sonra bu holdingler, yeni siyasal sistemle bağlantılar kurdu. Çünkü kurumsal bir boşluk vardı ve kararname silsileleriyle periyodik olarak sarsılan bu belirsiz ortamda zenginleşmek, bir tür özel hükümet desteğini gerektiriyordu.

Yeni Rus kapitalizminin vahşi gelişimine etkin biçimde katılımda bulunan başka aktörler de vardı. Küresel örgütlü suç, özellikle de Sicilya mafyası ve Kolombiya kartelleri, kaydadeğer oranlarda para aklamanın yanı sıra, "kirli para"yı milyarlarca sahte dolarla karıştırmak için Rusya'daki kargaşadan yararlandı.[42] Gaidar 1994'te, Rusya'da hatırı sayılır miktarda "kirli para"nın, aklanmış sermayenin ve aklanma aşamasında sermayenin bulunduğunu bizzat doğrulamıştı.[43] Rusya'da 1980'lerin sonlarında, 1990'ların başlarında kendilerine bir yer edinen küresel kriminal ağlar, Rus örgütlü suçlarla bağlantılar kurarak, yeni kriminal örgütlenmeler oluşturarak özelleştirme sürecinden yararlanmayı başarmışlardı. Aynı zamanda silah depolarının, nükleer tesislerin, petrol yataklarının, değerli ve nadir metal madenlerinin çevresinde gelişen kaçakçılık ağlarıyla da bağlantılar kurmuşlardı.[44]

Kurumsal sistemin 1991'de çökmesi, düzensiz bir piyasa ekonomisinin sokaklarda gelişmeye başlamasıyla birlikte eski, yeni, farklı etnik kökenlerden her tür kriminal grup, Rusya'da ortaya çıkan küçük, büyük her tür işletmeye asalak olup dadandı. Kâr amacı gütmeyen, vergiden muaf birçok kurum mafyanın nüfuzuna girdi: Ulusal Spor Vakfı, Rusya Afganistan Savaşı Gazileri Vakfı, Rusya Sağırlar Derneği gibi. Rus Ortodoks Kilisesi bile, muhtemelen mafyanın koruması altında insani yardım amacıyla gümrüksüz sigara ithal ederek, petrol ticareti yapan şirketlere yatırımda bulunarak vergi muafiyetinden yarar-

42 Sterling (1994).
43 Gaidar'la söyleşi, *Trud*, 10 Şubat 1994.
44 Beaty (1994); Handelman (1995); Gordon (1996).

lanılan işlere girdi.[45] Etkili devlet düzenlemelerinin ve denetiminin yokluğunda, özel girişimlerin büyümesiyle kriminal ağlar tarafından korunması/haraca bağlanması arasında sembiyotik bir ilişki kuruldu. Suç dünyasının sızdığı bu girişimler yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde siyasetçilerle bağlantılar kurdu, öyle ki sonunda üç alan (siyaset, iş dünyası ve suç dünyası) iç içe geçti. Bütün bunlar, suç dünyasının siyaseti denetim altında tuttuğu ya da girişimlerin çoğunun kriminal olduğu anlamına gelmiyor. Yine de, girişimlerin, suç dünyasının derinden sızdığı bir ortamda iş gördüğü, iş dünyasının siyasi iktidarın korumasına gereksinim duyduğu, 1990'larda birçok siyasetçinin girişimleri yoluyla kaydadeğer servetler sağladığı anlamına geliyor.

BİRİKİM MEKANİZMALARI

Rusya'da başlangıç aşamasındaki bu kapitalist birikim, çok çeşitli mekanizmalar üzerinden sağlanmıştır: Hatta Rus kapitalistleri ve dolandırıcıların her gün cüretkâr, hayalgücüne dayalı programlar geliştirdiğini söyleyebiliriz. Ancak temel mekanizma, şeffaflıktan yoksun, çok az denetlenen ve güvenilmez hesaplara dayalı *özelleştirme süreci* oldu. Rusya'daki bütün değerli varlıklar denetimsiz bir özelleştirme yoluyla, parası ve bu işlemi denetleyebilecek iktidara sahip olanlara gülünç fiyatlara satıldı. Hükümet yetkililerinin, eski *nomenklatura*nın, Rus ya da uluslararası örgütlü suçların isteyerek ya da istemeyerek bir araya gelmesinin gerisinde bu süreç yatar.

Özelleştirme sürecinin hemen öncesinde birkaç büyük vurgun, ekonomik kurumların istikrarsızlaşmasına yol açarken, Rusya'da mal varlığı birikimi sağlamaya yönelik çekirdek sermayeyi de sağladı. Claire Sterling, 1990-92 dönemindeki bu vurgunların muhtemelen en büyüklerinden birini tanımlamış ve titizlikle belgelemiştir. Küresel kriminal ağların, özellikle de Sicilya mafyasının başlattığı bu vurgun, Sovyet hükümetinin yanı sıra Batılı istihbarat servislerindeki bağlantı noktalarının suç ortaklığıyla gerçekleşmiştir. Ben de Sterling'in isim, yer,

45 *Business Week*, 9 Aralık 1996; Specter (1996).

tarih ve rakam zikreden birkaç güvenilir kaynağa değinen değerlendirmesinden aktarıyorum.[46] Kısacası, kriminal örgütler ve onların bağlantıda olduğu isimler "uluslararası işadamı" olarak görünen birkaç aracı üzerinden rublenin fiyatını kırmışlardır. Rusya'da "kirli" dolarla milyarlarca rubleyi büyük bir indirimle alıp bu rubleleri dünya piyasasına düşük fiyatlardan satmışlardır. Dahası, daha büyük işlemlerin gerçekleştirileceğine dair söylentiler yayarak, rubleyi daha da ucuzlatmışlardır. *Nomenklatura* unsurları da hem kendi yararlarına hem de bazı örneklerde Sovyet devletinin döviz rezervlerini artırmak adına bu değersiz rubleleri dövize çevirmekle ilgileniyorlardı. Bu işlemler *perestroyka*nın son döneminde, Sovyetler Birliği'nden sermaye kaçışını tetikledi. Öyle görünüyor ki, devletin altın rezervleri bu işlemlerin bir kısmında teminat olarak kullanıldı. Rublenin devalüasyonu, Rusya'da varlıkları ve malları daha da ucuzlattı. Kriminal ağlar, spekülatif aracılar ve *nomenklatura* patronları topladıkları milyarlarca rubleyi ve birkaç milyon doları petrol, silah, hammadde, değerli ve nadir bulunan metaller satın almakta, bu malların kaçakçılığını yapmakta kullandı. Gayrimenkule, otellere ve restoranlara da yatırım yaptılar. Özelleştirme kuponlarıyla ne yapacağını bilmeyen ya da bu kuponları satmaya zorlanan vatandaşlardan da büyük miktarda kupon satın aldılar. Bu spekülatif/kriminal sermaye kendine ekonomide bir yer edinir edinmez ülkeye yatırım ve ithalat/ihracat faaliyetleri konusunda Sovyet, sonra da Rus devletinin desteğini aramaya başladı ve bu desteği kazandı. Bu başlangıçta aklanan parayla ve/veya devlet kasasından zimmete geçirilen parayla yapıldı ve bu yüzden de hatırı sayılır ölçüde çoğaldı. Meşru yabancı yatırımların büyük bölümü kısa süre sonra, Rusya'nın güvensiz ortamında yatırıma girişmekten korkar hale gelirken, yabancı sermayeyi ve dış ticareti teşvik eden Sovyet ve Rus yasaları da büyük ölçüde yarı kriminal ağlar lehine işledi. Bu vurguncuların bir kısmının kimliği tespit edildi (Sterling Amerikalı Leo Wanta ve Marc Rich'in isimlerini veriyor), ama hiçbiri tutuklanmadı. İşlerini

46 Sterling (1994: 169-243).

başka ülkelerdeki güvenli sığınaklarından yürütmeyi sürdürdüler (Rich 1994'te İsviçre'de Zug'deydi). Sterling, 1992'de 20 milyar dolarlık bir sermaye kaçakçılığı yaşandığını belirtiyor. Yasadışı petrol ve madde akışıysa 17 milyar dolar değerindeydi. Bu meblağ, 1991-96 döneminde Rusya'ya yapılan doğrudan yabancı yatırımların birkaç katına eşitti. Sterling'in hikâyesi bir gerilim romanının bütün ögelerini barındırsa da, sunduğu belgeler tezini makul kılacak ölçüde ciddidir. Tezinin ana teması da, başka kaynakların değerlendirmeleriyle örtüşmektedir.[47] Ayrıca kendi elimde olgusal bazı kanıtlar bulunmasa da, 1989-96 döneminde Sovyet ve Rus hükümetinin üst düzey isimleriyle yaptığım görüşmeler de dahil olmak üzere Rusya'da yaptığım saha araştırmasında, ekonomik istikrarsızlık ve yasadışı işlemlere ilişkin toparladığım tablo Sterling, Handelman, Voshchanov ve başka birçok gözlemcinin değerlendirmelerine ters düşmemektedir.

Ancak küresel suç örgütlerinin, Sovyetler Birliği'nin çöküşü sırasındaki kargaşa dönemindeki spekülatif hamleleri, siyaset, iş dünyası ve suç dünyasının 1990'larda Rusya sahnesine damgasını vuracak şekilde iç içe geçmesini açıklamaya yetmez. Önce Gorbaçov'un Sovyet sistemini yerine bir şey koymadan dağıtması, sonra Rus demokratlarının toplumsal ve kurumsal bir denetim olmaksızın piyasa ekonomisine hızlı geçiş için bastırmaları gibi ağır hatalar, dünyanın en büyük, doğal kaynaklar bakımından en zengin ülkelerinden birinin yağmalanmasına zemin hazırladı. Suçun her şeyi aşan bir varlık göstermesinin gerisinde, iktidardakilerce başlatılan ya da göz yumulan bu vahşi mülk edinme süreci vardır; yoksa suçun varlığı, bu vahşi mülk edinme sürecinin sebebi değildir. Ancak kendilerini zenginleştirmenin yanı sıra yatırıma yönelik sermaye birikimini sağlamak amacıyla ellerindeki her araca başvuran Amerikalı "hırsız baronlar"ın aksine, vahşi Rus kapitalizmi küresel suç dünyasına ve küresel finans ağlarına derinden kök salmıştı. Kâr elde edilir edilmez küresel finansın meçhul girdabına gönderiliyordu. Kârın yalnızca küçük bir bölümü bu girdaptan çıkı-

47 Sterling'in (1994) argümanı bu bölümün notlarında alıntılanan diğer kaynaklarla tutarlıdır.

yor, gereğince aklandıktan sonra getirisi bol ama riskli Rus ekonomisine yatırım olarak dönüyordu.

The New York Times'ın Ağustos 1999'da yayınladığı bir haberle tüm dünya Rusya kaynaklı yasadışı sermaye transferinden haberdar oldu. Bank of New York üzerinden yapılan bu sermaye transferinde, Britanya, İsviçre, ABD ve birkaç denizaşırı merkezde bulunan paravan şirketler aracı rolünü üstlenmişlerdi. Aktarılan meblağ on milyarlarca dolardı. Meblağın büyüklüğü yüzünden, Rus mafyasının tek başına bu sermayenin kaynağı olamayacağı kısa sürede anlaşıldı. Gerçi İsrail vatandaşı olan, eskiden Budapeşte'de üslenmiş Doğu Avrupa mafyalarının patronu Mogileviç'in de bu transferde parmağı vardı. Sonraki aylarda olay açıklık kazandıkça, Avrupa basını ve Rus basını vergi yolsuzluğu ve dikkat çekici meblağların Rusya'dan yasadışı ihracı yönünde birleşen geniş bir çıkarlar ağı hakkında haberlere ağırlık vermeye başladı. IMF kredilerinin önemli bir bölümünün çok üst düzey Rus makamlarının da bilgisi dahilinde bankacılar ve hükümet yetkilileri tarafından Rusya dışına çıkarıldığı, başka hesaplara yönlendirildiği öne sürülüyordu. *Corriere della Sera*'da çıkan haberler, doğrudan Başkan Yeltsin'in ailesini ve Kremlin'in yöneticisini bu işe karışmakla suçluyordu. Londra merkezli *The Times,* Britanya bankaları üzerinden Rusya'dan ABD'ye yasadışı fon transferini belgeledi ve bu paranın Washington, DC'deki Amerikalı yetkililere rüşvet olarak gönderildiği suçlamasında bulundu. Bilgi ve karşı bilgi Rusya'da ve tüm dünyada siyasi bir cephane haline geldiğinden, bu son derece önemli, ama fazlasıyla karanlık olayda bırakın bir şeyi kanıtlamayı, gerçeği yalandan ve yönlendirmeden ayırmak da çok güçtü. Meseleye açıklık getirmek adına şunları ileri sürüyorum: Birincisi, yasadışı sermaye kaçakçılığının kaynağında Rus hükümetinin sermayenin denetimi ve girişimlerin vergilendirilmesiyle ilgili saçma ve muğlak yasal düzenlemesiyle, bu kuralların bir hayli keyfi bir biçimde uygulanması yatmaktadır. Rusya'da meşru işletmelerin, özellikle de finans sektöründe ve ihracat alanında faaliyet gösterenlerin işleyebilmeleri için olağandışı tedbirlere başvurması gerekir: Yurtdışına yapılan yasal ihracatın bedelini tutmak ve bu-

radan elde edilen kârı Rus bürokrasisinin kısıtlamalarından kaçmak için yurtdışına yatırmak gibi. Yasadışı olabilir, ancak bu kendi içinde mafyayla ilgili bir operasyon değildir. İkincisi, kaçırılan vergilerin ülke dışına çıkarılması gerekmektedir. Üçüncüsü, hükümet içinde ve çevresinde yasadışı yollardan edinilmiş fonların da ülke dışına çıkarılması gerekmektedir. Dördüncüsü, yönetimin çeşitli kademelerindeki hükümet yetkilileri yasadışı sermaye ihracına yönelen ve yasadışı gelir getiren bu planları örtbas ederler. Karşılığında onlar da paylarını alırlar ve sermaye ihracatçıları kulübüne katılırlar. Beşincisi, bazı kriminal örgütlerin yasadışı sermaye dolaşımı ağlarının kurulmasına katkıda bulunmuş olması da mümkündür. Bu ağları kendi gelirlerini aklamak için kullanmış olabilirler. Altıncısı, hem Rusya'da hem de Batı'da bir aracılar ağı, çoğu uluslararası ticaretin gri bölgelerinde bulunan karmaşık bir paravan şirketler ve finans kurumları sistemi geliştirmiştir. Amaç farklı kaynaklardan gelen Rus sermayesini ve kendi gri girişimlerinden gelen kârları çekmektir. Son olarak Bank of New York ve başka saygın finans kurumları yalnızca parayı almıştır ve hiçbir soru sormamışlardır: Aslında Rusya doğumlu çalışanlarını kârlı iş bağlantılarından dolayı da ödüllendirmişlerdir; hele ki talimat konusu para milyarlarca dolarsa. Bu noktada para bütün sınırlamalardan uzaktır ve bir bölümü yabancı sermaye olarak yeni, daha lehte koşullarla Rusya'da yatırıma konu olabilir. Dolayısıyla medyanın Rus mafyası dediği şey, geniş yasadışı operasyonlar ağının yalnızca küçük bir parçasıdır. Nihayetinde ülkenin zenginliği (ve belki de uluslararası yardımların bir bölümü) bu ağ üzerinden birkaç bireyin malı haline gelir. Büyük Batılı bankalar ve finans kurumlarının işbirliğiyle küresel finans ağlarına aktarılır.[48]

The Economist Ağustos 1999'da, Rus gölge ekonomisinin 1990'lardaki gelişimine ilişkin bir araştırmanın ardından bu ekonominin dönüşümünü özetleyen bir grafik yayınlamıştı. Grafik, marjinal bi-

48 Bu meselenin bir özeti ve Kasım 1999'a giden olayların kronolojisi için Rusça karma bir kaynaktan, Rusya'daki siyasi haberlerin sunulduğu (http://www.polit.ru/stones.html) adresindeki web sitesinden yararlanılabilir. Batılı kaynaklardan bilgi almak için bkz. Bonner ve O'Brien (1999) ve *The Economist* (1999a).

reyler ve etnik mafyalarca gerçekleştirilen, alt düzeyde yer alan suç teşkil eden faaliyetlerin yanı sıra, özelleştirme süreci boyunca devletin şemsiyesi altında yoğunlaşmış, üst düzeylerce gerçekleştirilen suç teşkil eden, faaliyetlerin dönüşümünü gösteriyordu (bkz. **Grafik 3.1**). Üst düzeylerce gerçekleştirilen, suç teşkil eden faaliyetlerin Batılı hükümetlerin ve kurumların bilgisi dahilinde gerçekleştiğini de eklemek istiyorum. Bu hükümetler ve kurumlar, Rusya siyaseten Batı yanlısı bir liderliğe tabî olduğu sürece yolsuzluklara göz yummayı tercih etmişti. Rusya'nın yağmalanması sürmektedir. Bu yağma, kolay elde edilen kâr kaynağı olmanın yanı sıra, geliri küresel finans ağlarına yayılan uluslararası yasadışı ve kriminal faaliyetlerin de bir platformudur.

Olanca kalabalıklığıyla Rus toplumu bu binyılın sonunda enformasyon çağından dışlanmıştır. Ancak Rusya'nın suçlarla sarılmış kapitalizmi, Rusya'da demokrasi umutlarını yolundan çıkararak ulaşabildiği küresel zenginlik ve iktidar akışlarına tam anlamıyla gömülmüştür.[49]

LATİN AMERİKA'DA *NARCOTRAFICO*, KALKINMA VE BAĞIMLILIK[50]

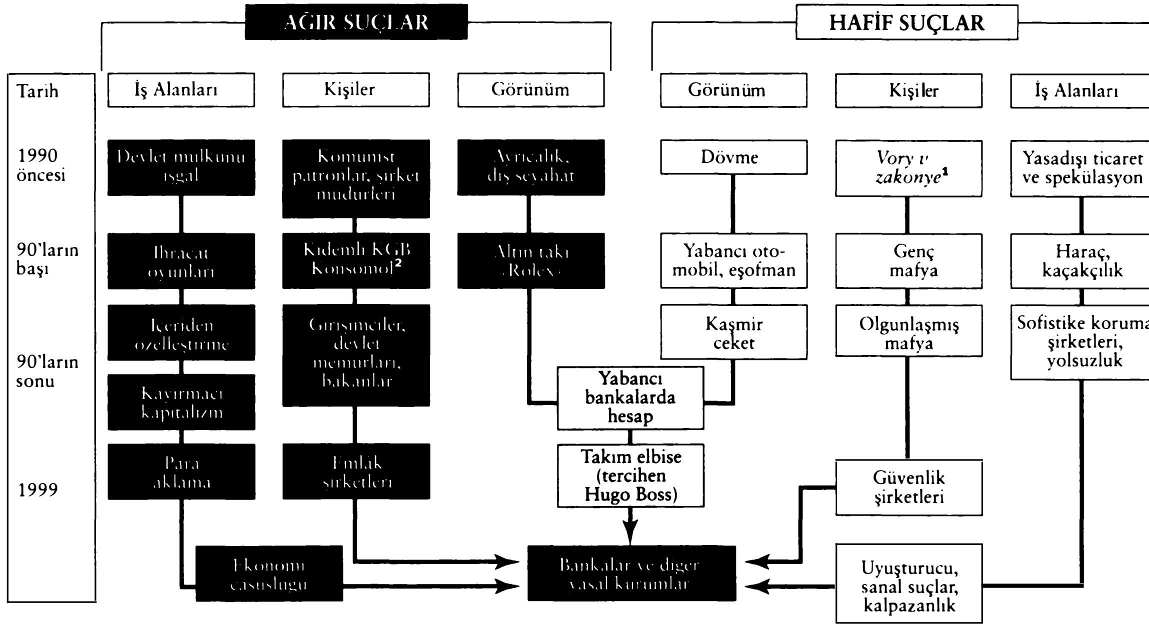
Uyuşturucu kaçakçılığının 1970'lerden bu yana olağandışı bir büyüme göstermesi Latin Amerika'da ekonomi ve siyaseti dönüştürmüştür.

---

49 Castells ve Kiselyova (1998).

50 Latin Amerika'daki uyuşturucu kaçakçılığına dair en iyi siyasi-ekonomik analizlerden biri, her ne kadar Kolombiya'ya odaklanmış olsa da Thoumi'dir (1994). Latin Amerika'daki uyuşturucu sanayinin uluslararası yapısıyla ilgili olarak bkz. Arnedy (1990), Tokatlian ve Bagley (1990); Del Olmo (1991); Simposio Internacional (1991); Laserna (1991); ve Bastias (1993). Koka üretimi ve kokain kaçakçılığının ulusal ve bölge ekonomileri üzerindeki etkileri hakkında bkz. Laserna (1995, 1996). Uyuşturucu kaçakçılığının psikolojisi, toplumsal bağlamı ve siyasi etkileriyle ilgili en heyecan verici belge, Gabriel Garcia Marquez'in sıradışı makalesi *Noticia de un secuestro*'dur (1996). Uyuşturucu kaçakçılığı dünyasının kültürel boyutları hakkında bkz. De Bernieres (1991); Prolongeau (1992); Salazar ve Jaramillo (1992). Uyuşturucu sanayi ve ABD-Latin Amerika ilişkileri arasındaki bağlantılar hakkında bkz. Scott ve Marshall'ın klasikleşmiş çalışması (1991). Bolivya hakkında bkz. Laserna (1995) ve Pasquini ve De Miguel (1995). Ekvador hakkında Bagley vd. (1991). Venezüella hakkında Azocar Alcala (1994). Meksika hakkında Meija Prieto (1988); Garcia (1991); ve bu kitabın ikinci cildinin beşinci bölümü. Peru hakkında Turbino (1992); Pardo Segovia (1995). Latin Amerika'daki uyuşturucu kaçakçılığının si-

GRAFİK 3.1
Rusya'da Yasadışı Suç Çetelerinin Gelişimi

1. Geleneksel gangster grupları; 2. Komünist Parti Gençlik Kolu.
Kaynak: "Control Risk", *The Economist* (1999a).

Klasik bağımlılık ve kalkınma paradigmalarının, temel bir unsur olarak uyuşturucu sanayiini ve onun devlet kurumlarına, toplumsal örgütlenmelere derinden sızmasını kapsayacak şekilde yeniden düşünülmesi gerekmektedir. Uyuşturucu sanayiinin merkezinde temelde koka ve kokain üretimi, işlenmesi ve ihracatı vardır. Ancak 1990'larda eroin de giderek bu sanayinin önemli bir bileşeni haline geldi. Esrar da özellikle Meksika'da 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında sahip olduğu önemi kısmen yeniden kazandı. Uyuşturucu ticaretinden doğan güçlü kriminal ağların çevresinde, başka kriminal faaliyetler (özellikle para aklama, kaçakçılık, silah kaçakçılığı, göçmen kaçakçılığı, uluslararası fuhuş ve adam kaçırma) örgütlenmiştir. Böylece son derece adem-i merkeziyetçi yapısıyla bütün Latin Amerika toplumlarının içine işleyen, onlara damgasını vuran karmaşık bir kriminal dünya ortaya çıkmıştır. *Narcotrafico* sanayiinin belli başlı birkaç özelliği vardır.

1) Talebin güdümünde ve ihracata odaklıdır. İlk ve hâlâ da en önemli piyasası ABD'dir. Ancak Batı Avrupa ve zengin Asya ülkeleri de önemli piyasalar haline gelmektedir. Kokain sanayiinin kâra odaklı ekonomisinin bir tablosunu şöyle çizebiliriz: 1991'de Kolombiya'da bir kilo kokain üretmenin maliyeti (başka ülkelerden sağlanan koka hamuru üretiminin maliyeti de dahil) tahminen 750 dolardı; Kolombiya'dan ihraç fiyatı yaklaşık 2 bin doları buluyordu; yine bir kilo kokainin Miami'de toptan satış fiyatı 15 bin dolardı; başka bileşenlerle gereğince "kesilmesinin" ardından gramla satıldığı Amerika sokaklarında ise fiyatı toplam 135 bin doları buluyordu.[51] Nakliye ve dağıtım maliyetleri, ayrıca bu nakliye ve dağıtım sistemlerinin korunması,

yasal ekonomisiyle ilgili başlıca bilgi ve fikir kaynaklarımdan biri Cochabamba'da Universidad Mayor de San Simon'da ekonomi profesörü olan Roberto Laserna oldu. 15 yılı aşkın bir zamandır devam eden entelektüel etkileşimimiz, bu mesele hakkındaki düşünme biçimimi belirleyici derecede şekillendirdi, tabii çıkabilecek hatalarımın sorumluluğu tümüyle bana aittir. Ayrıca 1985'te ve daha sonra 1998'te La Paz'da ve Cochabamba'da geçirdiğim günler, 1985'te Chapare'ye yaptığım son derece ilginç ziyaret de dahil olmak üzere uyuşturucu sanayiini kavrayışımın esasını oluşturur.

51 Thoumi (1994: 295).

açıktır ki kokainin yasadışı olmasıyla ve ABD'de talebin sürekliliğini korumasıyla ilgilidir.

2) Tümüyle uluslararasılaşmış bir sanayidir. İş bölümü çerçevesinde farklı bölgelere farklı roller düşer. Yine kokaini mercek altına alalım. Koka yaprakları And bölgesinde binlerce yıldır üretilmekte ve güvenle tüketilmektedir.[52] Yüzyıl dönümünde Kolombiya tüm dünyada koka yaprağı üretiminde % 40'lık bir pay sahibiydi. Bolivya ve Peru'nun da toplam % 40'lık bir payı vardı bu üretimde. Geri kalan % 20'lik üretim ise Ekvador, Venezüella, yakın zamanda Brezilya ve Meksika arasında paylaşılmıştı. Koka yapraklarının, koka hamuruna, son aşamada baza dönüştürülmesi üretim yapılan ülkelerde gerçekleştirilir. Ancak bu iş yakalanmamak için genellikle tarlalardan biraz uzakta gerçekleştirilir. Örneğin 1985'te Bolivya'nın başlıca koka üretim merkezi olan, Cochabamba eyaletindeki Chapare'yi ziyaret ettiğimde koka hamuru Chapare'den 100 km uzakta Cochabamba kentini çevreleyen vadilerdeki köylerde üretiliyordu. Buradan hamalların sırtlarında gizli yollardan ormana taşınıyordu. Bolivya'da üretilen bu koka hamuru ve baz koka buradan Kolombiya'ya geçirilir. Peru'daki başlıca üretim merkezi Alto Huallaga'dan gelen de öyle. Kokain sanayiinin başlıca merkezleri 1970'lerin sonlarından beri Kolombiya'da denetimlerini iyice yerleştirmişlerdir. Baskılara karşın Kolombiya hâlâ kokainin rafine edildiği ve ileri düzeyde işlendiği başlıca merkezdir. Aynı zamanda yönetim ve ticaret merkezlerine de ev sahipliği yapar. Bu merkezler çok hassas bir operasyonu örgütlerler: Kokainin zengin piyasalara, özellikle de ABD'ye nakledilmesi. Ayrıca 1990'ların sonunda Peru ve Bolivya hükümetleri ABD Uyuşturucuyla Mücadele Bürosu'nun (Drug Enforcement Agency/DEA) talepleri üzerine koka üreticileri üzerinde baskıyı artırınca, Kolombiya büyük bir üretim merkezi haline geldi. Bunun sebebi ülkenin, hükümetin denetimi dışında kalan geniş alanlara sahip olması, çiftçilerin başka ülkelere göre daha düşük bir baskı riskiyle koka yaprağı üretmelerinin mümkün olmasıdır.

---

52 Laserna (1996); Gootenberg (1999).

Sanayiinin başlangıç aşamalarında ABD'ye nakliyat, insanların sırtında ilkel kaçakçılık yöntemleriyle yapılırken, bugün küçük uçaklar kullanılmaktadır. ABD'ye kokain taşıyan bu uçaklar Karayipler'den havalanır. Bu yöntem ilk kez önde gelen kaçakçılardan Carlos Lehder tarafından kullanılmıştır. Bahamalar'da Norman's Cay adında küçük bir adacık satın alan Lehder, buradaki pisti başka ihracatçılara da açmış, böylece ihracatçılar arasında işbirliğinin de temelini –esnek bir kartel– atmıştır. Ancak gümrük görevlilerinin denetimleri sıkılaştıkça başka yollara da başvurulmuştur, başvurulmaktadır: Ticari havayolları, yük gemileri, kuryeler, kokainin yasal olarak ihraç edilmiş malın içine gizlenmesinin (inşaat malzemeleri, cam paneller, meyveler, konserveler, giysiler vs.) yanı sıra, özellikle 1990'larda Meksika-ABD sınırından kara nakliyatı. Böylece Meksikalı uyuşturucu kartelleri 1990'larda önce Kolombiyalıların aracıları olarak, sonra kendi başlarına güçlü bir gelişme göstermiştir. Kolombiyalıların ortağı olarak taşıdıkları kokainin yanı sıra, eroin, amfetamin ve esrar ticaretinde de mesafe kat etmişlerdir.

Birçok durumda nakliye yöntemi doğrudandır: Bir ya da birkaç ülkenin gümrük görevlilerine rüşvet verilir. Yaratıcılık eseri başka yöntemlerin kullanıldığı başka vakalar da olmuştur: Örneğin 1999'da, ABD'nin Kolombiya'daki askerî operasyonlarından sorumlu Amerikalı bir albayın karısı, Kolombiya'daki ABD Büyükelçiliği'nden New York'a altı tane paket postalamaya ikna edilmişti.[53] Avrupa ya da Asya gibi uzak mesafedeki piyasalara nakliyatta genellikle yük gemileri kullanılır. Gemi, varacağı limana yanaşmadan önce kokain boşaltılıp küçük teknelere yüklenir. İspanya'nın Galiçya bölgesinde böyle yapılır örneğin. Galiçya bugün kokainin Avrupa'ya başlıca giriş noktalarından biridir. Oradaki sigara kaçakçılığı ağlarının tarihsel bir devamı olarak görülebilir bu durum. ABD'deki dağıtım ağları Kolombiyalıların ya da ortaklarının denetimindedir. Ortaklar genellikle Meksikalıdır. Dağıtım ağlarında kendi milletlerinden (hatta bölgelerinden) göç-

53 Mc Fadden (1999).

menleri kullanırlar: Güvene dayalı ağlar söz konusudur. Avrupa ve Asya'da ise Kolombiya kartelleri yalnızca malı getirir, dağıtımı farklı bölgelerin sorumluluğunu üstlenmiş kriminal örgütlere bırakırlar. ABD'ye deniz nakliyatında Guayaquil başlıca rolü oynar. Avrupa'ya hava nakliyatında ise kalkış noktası Venezüella'dır.

Uyuşturucu sanayiinin diğer önemli girdileri kimyasal uyarıcılardır. Kimyasal uyarıcılar genellikle İsviçre, Almanya ve ABD'den ithal edilir. Ancak Latin Amerika, özellikle de Arjantin ve Brezilya kimya sanayileri de giderek kimyasal uyarıcı tedarikçisi rolünü üstlenmektedir. ABD Uyuşturucuyla Mücadele Bürosu'nun Kolombiya'daki laboratuvarlar üzerindeki baskısı arttığından, işleme sektörüne koka üretiminin sınırlı olduğu Brezilya da katılmıştır. *Narcotrafico*'nun coğrafi izdüşümünün erimi gelişip genişlese de, iç hiyerarşisi dikkat çekici derecede istikrarlıdır. Bunun gerisinde Kolombiya kartellerinin egemenliklerini korumaları vardır. Kolombiya kartelleri, birazdan inceleyeceğim gerekçelerle ve mekanizmalarla bunu başarmışlardır.

Yüzyıl sonunda uyuşturucu sanayiindeki uluslararası iş bölümünde gözlenen üç önemli dönüşümü şöyle sıralayabiliriz: a) Meksika'nın ABD'ye yakınlığından yararlanarak, yarı özerk bir ihracat merkezi olarak yükselmesi; b) Kolombiya kartellerinin dünya çapında kriminal örgütlerle, özellikle de Sicilya mafyası, Amerikan mafyası ve Rus kriminal ağlarıyla kurduğu stratejik ittifaklar; c) Yeni iletişim teknolojilerinin, özellikle de cep telefonları, taşınabilir bilgisayarların iletişimde, işlemlerin izlenmesinde yaygın biçimde kullanılması. Böylelikle uyuşturucu sanayii daha esnek, daha karmaşık bir hal almıştır.

3) Bütün bir uyuşturucu sanayiinin kritik bileşeni, para aklama sistemidir. Para aklama sistemi de Kolombiyalı ve Meksikalı kaçakçıların denetimindedir. Ancak Kolombiya, Venezüella, Panama ve Florida'daki bankalara, finans kurumlarına yerleşmiş uzmanlar tarafından yürütülür. Cayman Adaları, Turcos ve Caicos, Aruba gibi küçük Karayip ülkeleri, Bahamalar 1980'lerde para aklamada başlıca giriş noktaları olarak temel bir rol oynamışlardır. Ancak bu durumun ortaya çıkması sonrasında küresel para aklama sistemindeki rolleri küçül-

müştür. Yine de kaçakçıların kişisel hesapları için güvenli ortamlar sunarlar.

4) Bütün işlemler, *olağandışı düzeyde bir şiddetle kuralların uygulanmasına dayalıdır.* Bütün büyük kriminal örgütlerin kendi tetikçi ağları vardır (örneğin Kolombiyalı *sicarios*). Bu tetikçilerin kimileri son derece uzmandır ve profesyonelleşmiştir. Birçokları, binlercesi kentlerin denetiminden, terörize edilmesinden sorumludur. Ya örgütün bir üyesi olarak bu göreve getirilirler ya da örgütün bu işi havale ettiği dışarıdan kişilerdir. Tetikçi ağı, denetim işlevinin yanı sıra bir rekabet ve koruma aracıdır. Örgütler belli bir piyasanın denetimini ele geçirmek için çatıştıklarında ya da kârın paylaşımında anlaşmazlığa düştüklerinde, her örgüt kendi tetikçi ağını kullanır. Hatta Thoumi, bu yüksek düzeyde şiddetin sanayideki olası rakiplere yönelik bir "giriş engeli" olduğunu gözlemiştir.[54] Olası yeni katılımcılar bu riski üstlenecek kaynağa, isteğe sahip olmadıkları sürece, piyasaya daha girmeden eleneceklerdir.

5) Uyuşturucu sanayii, sistemin bütün noktalarında işleyebilmek için, içinde bulunduğu kurumsal ortama sızmayı, bu ortamı yozlaştırmayı gereksinir. Uyuşturucu kaçakçıları, yerel ve ulusal makamları, polisi, gümrük görevlilerini, yargıçları, siyasetçileri, bankacıları, kimyagerleri, nakliye çalışanlarını, gazetecileri, basın yayın organı sahiplerini ve iş adamlarını yozlaştırmak ve/veya sindirmek zorundadır. Bu insanların birçoğu için, kaydadeğer meblağda para almakla ailelerinin hırpalanması arasında bir tercih yapmak zorunda olmanın, karşı konulamaz bir etkisi vardır. Devlet iktidarının kararlı bir olumlama göstermediği durumlarda, *narcotrafico* ağları çevrelerinde gereksinim duydukları insanları ve örgütleri denetimlerine alırlar. Doğru, Kolombiya'da 1984-93 döneminde Pablo Escobar ve Medellin kartelinin yaptığı gibi devlete karşı cepheden saldırıya girişmek, genellikle kriminal örgütlerin felaketi olur. Ancak Medellin'in taktikleri çok aşırıydı ve liderlerinin kişilikleriyle çok yakından ilişkiliydi. "El Meksikano"

---

54 Thoumi (1994).

diye nam salmış Rodriguez Gacha 1989'da öldürüldü. Pablo Escobar ise kendini siyasetin dışında bırakan hükümete derinden içerlemiştir. Medellin kadar acımasız olan, şiddetten kaçınmayan Cali karteliyse daha ince bir sızma stratejisi geliştirmişti. Öldürmek yerine satın alıyordu. Cinayet işleri rakip Medellin'e ve kolayca itaat edecek alt düzey personele bırakılıyordu. Sonunda Cali kartelinin liderleri Miguel ve Gilberto Rodriguez Orejuela tutuklanıp Ocak 1997'de yargı önüne çıktıklarında büyük olasılıkla sonuçta hapiste ancak üç ya da dört yıl geçirmelerine varacak bir cezaya çarptırıldılar. İzledikleri stratejinin bir sonucuydu bu. Devletin sistematik olarak yozlaştırılması ve bir hayat tarzı olarak aşırı şiddet *narcotrafico* sanayiinin temel bileşenleridir.

Latin Amerika'daki Uyuşturucu Sanayiinin Ekonomik Açıdan Sonuçları

Kriminal ekonominin binyılın sonunda, Latin Amerika ekonomilerinin hatırı sayılır çaptaki en dinamik kesimini oluşturduğu su götürmez bir gerçektir. Dahası Latin Amerika'da üretimin ve ticaretin uluslararasılaşmasındaki geleneksel kalıpların tersine, uyuşturucu sanayii Latin Amerika'nın denetiminde, ihracata odaklı, küresel rekabet gücünü kanıtlamış bir sanayidir. Gelecekte, aslının yerini kimyasal uyuşturucular alacak olsa bile, Kolombiya merkezli ağlar piyasadaki başatlıklarını sürdürecek sisteme sahiptirler. Buna yeni ürün tasarımı ve nakliye ile teknolojiyi finanse ettikleri araştırma geliştirme faaliyetleri de dahildir. Başlıca piyasa ABD'dir. Uyuşturucu tüketimi yönünde ciddi ölçekte sürekli bir talep vardır ABD'de. Bu bağımlılığın bir sonucu olarak ABD, olağanüstü boyutlara ulaşmış bir suç, toplumsal parçalanma tablosunun, polis/yargı/hapishane masraflarının yükünü çekmektedir. Bütün bunların kökeninde uyuşturucuların ve uyuşturucu kaçakçılığının kriminal örgütlerin elinde olması yatmaktadır. Asya'dan gelen eroinin de bir rolü vardır. Amerika'nın birçok kentindeki çetelerin yanı sıra Amerika ve Sicilya mafyaları da suç sahnesinde önemli bir rol oynamaktadır. Ne var ki, Latin Amerika merkezli uyuşturucu kaçakçılığı, Amerika'da işlenen suçların önemli bir bileşenidir.

O kadar ki, ABD'nin Latin Amerika'ya karşı izlediği politikaya, uyuşturucu kaçakçılığıyla tedarik noktasında mücadele etme takıntısı hakimdir. Bu imkânsız bir iştir, ancak ABD-Latin Amerika ilişkilerini dönüştürmüştür. Eski moda emperyalizmin yerini, her kaçışında siyasi sistemlere hasar veren, elden kayıp giden bir düşmanın peşine düşme histerisi almıştır.

Peki *narcotrafico* bağımlılık kalıbını değiştirdiğine göre, kalkınmacı olduğu söylenebilir mi? Uyuşturucu kaçakçılığının siyasal ekonomisi üzerine çalışan Latin Amerikalı ekonomist Francisco Thoumi'ye göre bu sorunun yanıtı hayır. Diğerleri, örneğin Sarmiento Kolombiya'nın büyümesini uyuşturucu kaçakçılığından elde edilen gelire ve yatırımlara bağlıyor.[55] Başka araştırmacılar, örneğin Laserna ise ikisinin ortası bir konumu benimsiyor. Kokanın, kokainin ekonomik etkisini ne tür bir kalkınmadan, sanayiinin hangi kesiminden bahsettiğimize bağlı olarak değerlendirebileceğimizi, kalkınmanın nerede gerçekleştiğini dikkate alarak sorgulayabileceğimizi söylüyor.[56] Ben de ona katılıyorum. Üretim yapılan bölgelerde –Bolivya, Peru, Ekvador ve Kolombiya'da– gelir artmıştır, ancak hayat koşullarının iyileştiğini söylemek zordur. Bunun sebebi üretimin istikrarsızlığı, tehlikesi yüzünden bu yerleşimlere kalıcı yatırımlar yapılamamasıdır. Buralar, her zaman hareket halinde, bir yerde bozulup yağmur ormanının 100 km derininde yeniden kurulmaya hazır sınır kasabalarıdır. 1985'te Chapare'de, bölgesel üretimin zirvede olduğu dönemde son derece sağlıksız, sudan yoksun, elektriği bir gün gelen öbür gün giden yoksul kulübelerden başka bir şey görmemiştim. Ne okul vardı, ne sağlık hizmeti. Birkaç kadından, çok daha az sayıda çocuktan başka da kimse yoktu. Ama asfalt yolda 3 km ötede başka bir yerde, yol kenarında sıra sıra Mercedes ve BMW'lerin dizildiğini, Japon malı elektronik aletlerden geçilmediğini de görmüştüm. Bir IBM PC sahibi, gururla bu bilgisayarın çocuklarının eğitiminde büyük rol oynayacağını anlatmıştı. Chapare'de kazanılan paranın büyük bölümü (koka üreten, yılda dört kez

55 Sarmiento (1990).
56 Laserna (1995, 1996).

mahsul alan bir aile için yıllık 20 bin dolar), sokaklarda pezoyla değiştiriliyor, sonra da bir kamyonet almaya ya da köyde bir ev yapmaya harcanıyordu. Paranın bir kısmı da Cochabamba'daki bankalara yatırılıyordu, bu sermaye, La Paz, Karayipler ve Miami üzerinden aklanıyordu. 1985'te Cochabamba'da bile, altı yedi tane yeni yapılmış villa dışında göze çarpan bir zenginlik yoktu. Ancak 1998'deki ikinci ziyaretim sırasında, Cochabamba'da daha fazla villaya ve lüks tüketime rastladım. Sanki "narko-burjuvazi" kendini daha rahat, daha saygın hissediyor gibiydi. La Paz ve bir bütün olarak Bolivya ekonomisi bu sanayiden daha fazla yararlandı. Peru gibi: Peru'nun 1992-96 dönemindeki çarpıcı sermaye yatırımının bir bölümü kriminal ekonomiden kaynaklanmış olabilir. Ancak büyük ölçüde *Sendero Luminoso* (Aydınlık Yol) gerillalarının –uyuşturucu kaçakçılarıyla işbirliği yaparlar– denetimindeki Alto Huallago bölgesi bu patlamadan fazla yararlanamamış görünüyordu. Kolombiyalılar kârdan daha büyük bir pay almışlardı; en büyük pay kuşkusuz, kriminal ekonomiye dayalı, küçük bir işadamları elitine kâr sağlamak üzere küresel finans piyasalarının döngüsüne girmiş olsa bile. Ancak 1980'lerin ortalarından itibaren Kolombiya'da inşaat sektörü, gayrimenkul gelişimi ve yatırımı alanlarında ciddi bir patlama yaşandı. Narko-terörizmin çökmesine, siyasi istikrarsızlığa karşın 1995'te Bogota metropol bölgesinin gayri safi hasılasında yıllık % 12 oranında bir büyüme gerçekleşti. Bogota'da Aralık 1994'te, Medellin Belediye Başkanı'yla birlikte yediğim hayatımın en gerçeküstü akşam yemeğinde, başkan kenti 21. yüzyıla bağlayacak, büyük kalkınma planlarını bana açtı. Kuşkusuz Kolombiya'da 1990'ların ortalarında yaşanan bu yatırım patlaması doğrudan kriminal kaynaklarla ilişkilendirilemez. Ancak düzenli yabancı sermayenin Kolombiya sahnesine sağduyulu mesafesi dikkate alındığında, bu yatırımın bir kısmının, hatta inşaat, tarım, sanayi ve ileri hizmetlere yapılan yatırımları yönlendiren aracıların yayılması uyuşturucu kaçakçılığından kazanılan kârın yasal işlere yatırılmasıyla açıklanabilir. Bogota ve Kolombiya'nın çok kâr bırakan uyuşturucu kaçakçılığındaki merkezi konumlarından, ekonomik olarak yararlandığını söyleyebiliriz.

Ancak terörizmin sebep olduğu yıkım ve şiddet ortamı, uyuşturucu ticaretinin sağladığı bu ekonomik yarara kısmen ket vurmuştur. Uyuşturucu kaçakçıları ile ABD hükümetinin iki koldan baskı uygulamasının yarattığı siyasi istikrarsızlık da, ekonomik yarara ket vurmuştur. Hatta 1990'ların sonunda Kolombiyalı uyuşturucu kaçakçılarının hükümet ve ABD kurumlarından daha fazla baskı görmesi, şiddet ve gerilla savaşının ülkeye yayılması sonucu Kolombiya ekonomisi ciddi bir durgunluğa sürüklendi. Narko-sermayeye bağımlı bir ekonominin yapısal istikrarsızlığının bir deliliydi bu.

Neden Kolombiya?[57]

Kolombiya kartellerinin/ağlarının küresel kokain sanayiine hakim olmaları, kahve ihracatının yanında ilk kez küresel ekonominin başlıca sektörlerinden birinde başat konuma yükselmeleri kültürel ve kurumsal niteliklerle ilişkilidir. İhracata odaklı bir uyuşturucu kaçakçılığı sanayiinin Kolombiya'da, Kolombiya'nın kontrolünde nasıl geliştiğini kısaca hatırlatmak istiyorum. Böylece küresel suça ilişkin geliştirdiğim yorumun başlıca temalarından birine de değineceğim. *Kriminal ağların oluşumunda, işlemesinde ve stratejilerinde kültürel kimliğin önemi* üzerinde duracağım.

57 Kolombiya'da uyuşturucu kaçakçılığının belgeli bir sosyal tarihi için bkz. Betancourt ve Garcia (1994). Castillo'nun çalışması (1991) gazeteci gözünden iyi bir değerlendirmedir. Kolombiya'daki ekonomik sonuçlar için bkz. Sarmiento (1990); L. F. Sarmiento (1991); Kalmanovitz (1993); Thoumi (1994). Kolombiya'daki kriminal altkültürlere ve bunların gündelik hayatla ilişkilerine dair sosyal analizler için bkz. Prolongeau (1992); Salazar ve Jaramillo (1992). Kokain bağlantılı suç örgütlerinin en belgelenmişi olan Medellin karteline ve kartelin Cali karteliyle savaşlarına dair haberler ve analizler için bkz. Veloza (1988); De Bernieres (1991); Gomez ve Giraldo (1992); Strong (1995). Kolombiya'da uyuşturucu kaçakçılığı ile paramiliter örgütler arasındaki bağlantıların incelendiği, Boyaca'ya ağırlık veren bir çalışma için bkz. Medina Gallego (1990). İlave bilgi için ayrıca bkz. Camacho Guizado (1988); Perez Gomez (1988); Arrieta vd. (1990). Garcia Marquez'in *Noticia de un secuestro*'su (1996), uyuşturucu kaçakçılığı ile Kolombiya toplumu arasındaki etkileşimi anlamak açısından en aydınlatıcı kaynaktır. Ayrıca 1992, 1994 ve 1999'da Bogota'ya yaptığım seyahatlerde de analizimi şekillendirdim, bilgi topladım. Birkaç meslektaş ve dostla görüşme, sohbet etme ayrıcalığını yaşadım. Fakat muhtemelen aşırıya kaçan bir temkinlilik gösterisi olarak adlarını burada anmamayı tercih ediyorum. Yine de hepsine, özellikle de E.H.'ye sessiz olsa da derin minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Kolombiya'da ihracata odaklı uyuşturucu kaçakçılığı 1960'ların sonunda, 1970'lerin başında Atlantik sahilindeki La Guajira bölgesinde, Santa Marta yakınlarındaki dağlarda yetiştirilen marihuananın (marihuananın "Santa Marta Gold" çeşidi meşhurdur) ticaretiyle başladı. Kolombiya'daki sosyal tarihçiler, marihuana potansiyelinin keşfinde, 1960'larda ABD Barış Gücü'yle bölgeye gönderilen genç Amerikalıların Kolombiya marihuanasına gösterdiği ilginin rol oynadığını anlatıyor. Amerikan mafyası Panama'dan Kolombiya'yla bağlantı kurdu ve La Guajira'daki gevşek ağlarla işbirliği yaparak kaçakçılığı örgütledi. Bu ağlar, yüzyıllar boyunca korsanların, dünyanın bir ucundan gelen göçmenlerin ve kaçakçıların yurdu olmuş Barranquilla çevresinde yoğunlaşmıştı. 1970'lerdeki zenginlik döneminde bu insanlar Marimberos diye bilinecekti. Ancak bu çok uzun sürmedi. Marihuana kolayca nakledilemeyecek kadar hacimliydi, ayrıca fiyat-hacim oranının düşük olması da ABD gümrüğünün denetimleri sıkılaştığında, rekabet gücünü düşürdü. ABD'deki marihuana piyasasının talebi ABD içinden karşılanmaya başladı. Kuzey California'daki Humboldt County kısa zamanda marihuana üretiminde Kolombiya'yı geride bıraktı. ABD'nin Meksika ve Kolombiya'da marihuana kültürünü ve kaçakçılığını bastırmaya başlaması, üretim yerlerinin büyük bölümünün ABD'ye taşınmasını hızlandırdı (örneğin Apalaşlar bölgesine). 1990'lara dek bu durum devam etti. Ancak bu yıllarda Meksika kartellerinin Meksika devletinin büyük bölümünde denetimi sağlamaları sonrasında, bu ülkede sınır ötesine ihraç etmek üzere marihuana üretimine geri dönüldü.

Kolombiya'nın marihuana ihracatı etrafında oluşturulmuş ağlar bir ölçüde ayakta kalmıştı. Günün birinde Panama merkezli Amerikan mafya grupları Kolombiya'yı Bolivya'yla karıştırıp, Kolombiyalı bağlantılarına kokaine dönme imkânları olup olmadığını sordu. Kaçakçılık işindeki bazı girişimci Kolombiyalılar bu fırsatı kaçırmadı. Onlar da koka üretebilirdi; daha da önemlisi Bolivya, Ekvador, Peru ve Şili'de gelişmekte olan kaçakçılığın denetimini ele geçirebilirlerdi. Bu girişimcilerden biri de Medellin'den, eski öğrenci liderlerinden Pab-

lo Escobar'dı. Escobar, çalıntı mezar taşı kaçakçılığıyla yükünü tutmuştu. Hem rüşvetle, cinayetle yargının takibinden nasıl kaçılacağını da çoktan öğrenmişti. Escobar, elverişli iş ortamından yararlandı.

Antioquia'nın başkenti Medellin, geleneksel olarak Kolombiya'da girişimciliğin beşiği olmuş bir kentti. Brezilya'daki Sao Paulo gibi. 1970'lerde, uluslararası alanda sentetik fiberle rekabete dayanamayan geleneksel tekstil endüstrisi çökmek üzereydi. Kolombiya'da girişimciliğin diğer merkezlerinden Cali, Valle del Cauca eyaletinin başkenti de aynı durumdaydı. Cali'nin şeker sanayii de, dış ticarette şekere yeni kotalar uygulanmasından büyük darbe almıştı. Bir başka bölge, ülkenin merkezindeki Boyaca da başlıca geçim kaynağı olan zümrüt madenciliği ve kaçakçılığındaki kriz yüzünden bir bunalım dönemindeydi. Bu üç bölge kokain etrafında örgütlenen uyuşturucu kaçakçılığının merkezleri haline geldi. Eli kanlı, popülist bir liderin, Rodriguez Gacha'nın denetimindeki Boyaca Pablo Escobar ve Ochoa ailesinin denetimindeki Medellin grubuna katıldı. Cali ise kendi ağını kurdu, sık sık da Medellin'le kanlı çatışmalara girişti. Rodriguez Orejuela kardeşlerin liderliğindeki Cali karteli Cali'nin üst orta sınıfından geliyordu. İş dünyasını, saygınlığı, zenginliği, toprakları, hükümeti, muhafazakâr ve liberal partileri her zaman elinde tutmuş geleneksel Kolombiya oligarşisinin iktidarına hiçbir zaman meydan okumadı. Bu oligarklar, liberallerle muhafazakârları birbirine düşürmenin bir yolunu bulmuşlardı. *La Violencia* diye anılan 1950'lerdeki bu kanlı iç savaş dönemi, Kolombiya'da kriminal ağlara damgasını vuracak bir şiddet izleğinin de habercisiydi.

Cali kartelinin aksine alt orta sınıftan gelen Medellin grubununsa, yerel elitle sınıf farklılıklarını halletmesi gerekiyordu. İçinde yaşadığı kültür, yalnızca zenginliğin saygı gördüğü bir kültürdü. Medellin grubu ayrıca siyasetle son derece ilgili bir gruptu. O kadar ki Pablo Escobar'la yakın bir siyasi müttefiki 1982'de Kolombiya Kongresi'ne seçildi. Ancak ABD Büyükelçiliği'nin devreye girmesi sonucu Kongre'den ihraç edildiler. Ayrıca bu iki kartelin nüfusun marjinal kesimleriyle ilişkileri de birbirinden çok farklıydı. Escobar, düşük gelirlilere

yönelik bir konut programıyla, Medellin'deki yoksullara yönelik sosyal hizmetleri finanse ediyordu. Gecekondu sakinleri arasında büyük destek kazanmıştı. Hatta ulusal polis teşkilatının bariz ihlallerine karşı, çetesinin genç üyelerinin "insan hakları"nı dahi savunmaya çalışmıştı. Cali karteliyse "toplumsal temizlik" gerçekleştiriyordu; yani yüzlerce, belki de binlerce "desechables"i (ıskartaya çıkmışlar) rastgele öldürüyordu. Uyuşturucu kaçakçılarının bakış açısına göre evsizler, fahişeler, sokak çocukları, dilenciler, yankesiciler ve eşcinseller bu gruba giriyordu. Ne yazık ki Bogota'da paramilis birimler bu uygulamayı hâlâ sürdürmektedir. Yüksek sınıflardan esinlenen bu "av partileri" geceleri kentte terör estirmektedir.

Ancak uyuşturucu kaçakçılığıyla uğraşan bütün gruplar askeri becerilerini aynı tetikçiler ağında, MAS'ta (Muerte a Secuestradores) kazandı. MAS, 1981'de Martha Nieves de Ochoa'nın (Medellin'deki Ochoa ailesinden geliyordu) solcu M-19 gerillalarınca kaçırılmasına cevaben kurulmuştu. Bayan Ochoa müzakerelerden sonra serbest bırakıldı, ama cinayetler yıllarca sürdü. Yüzlerce insan öldürüldü: Uyuşturucu kaçakçıları kimsenin onlara dayatmada bulunmasına izin vermeyecek kadar güçlü ve kararlı oldukları mesajını göndermeyi sürdürdü.

Ancak uyguladıkları şiddet, izledikleri taktikler farklılık gösterse de, Medellin kartelinin de Cali kartelinin de bütün umudu Kolombiya toplumuyla tam anlamıyla bütünleşmekti. Devlet başkanlarına Kolombiya'nın dış borcunu nakit olarak ödemeyi, sermayelerini Kolombiya'ya yatırmayı tekrar tekrar önerdiler. Böylece meşru işadamları haline geleceklerdi. Bu gerçekleşmesi imkânsız bir hayal değildi. Ama hayaldi. ABD hükümeti çizgiyi çekmeye karar vermişti bir kere. Uyuşturucu kaçakçılarının Kolombiya'yı güvenli bir sığınak haline getirmesini önlemek amacıyla elinden geleni ardına koymayacaktı. Temel mesele, uyuşturucu kaçakçılarının ABD'ye teslim edilmesiydi. ABD 1980'lerde bu isteğine ulaştı. Ancak Medellin kartelinin, ilgili yasaların değiştirilmesi için "Extraditables" (teslim edilebilirler) adına, Kolombiya devletine karşı cepheden savaş açmasının sebebi de buydu işte. Medellin çatışmayı kaybetti, ama savaşı kazandı. Yıllar süren, La-

tin Amerika'nın tanık olduğu en şiddetli kent terörünün ardından Medellin kartelinin liderliği ortadan kaldırıldı. Pablo Escobar, Aralık 1993'te Medellin'de bir evin damında vurularak öldürüldü. Yine de 1992'de yürürlüğe giren yeni Kolombiya Anayasası'nda uyrukların başka ülkelere teslim edilmesi yasaklandı. Ne var ki suçluların iadesine ilişkin düzenleme, ABD'nin baskıları sonucu 1998'de yeniden yürürlüğe kondu.

Uyuşturucu kaçakçılarının ülkelerine, doğdukları bölgelere bağlılıkları, stratejik hesapların ötesine geçen bir bağlılıktır. Kültürlerine, geleneklerine, geldikleri bölgelerin insanlarına derinden bağlıdırlar. Zenginliklerini kentleriyle paylaşmakla, servetlerinin ciddi (ama büyük olmayan) bir bölümünü ülkelerine yatırmakla kalmamışlar, yerel kültürleri diriltmişler, kırsal hayatı canlandırmışlar, dini duygularını, yerel azizlere ve mucizelere besledikleri inancı güçlü biçimde yaşatmışlar, halk müziğini desteklemişler (Kolombiyalı ozanlar onları methiyelere boğmuştur), Kolombiya futbol takımlarını ülkenin gururu haline getirmişler, Medellin ve Cali'nin uyuyan ekonomilerini, toplumsal hayatını canlandırmışlardır; ta ki bombalar ve makineli tüfekler neşeleri kaçırana dek. Pablo Escobar'ın cenazesi kentin, özellikle de kentin yoksullarının ona saygı duruşuydu. Yoksulların çoğu onu velinimetleri olarak görürdü. Cenaze törenine katılan binlerce kişi hükümet aleyhine sloganlar attı, dualar etti, şarkılar söyledi, ağladı, onu selamladı.

Peki neden Kolombiya? İlginç bir bileşim yüzünden: ABD'ye uzanan mevcut uyuşturucu kaçakçılığı ağlarının; Latin Amerika'da sanayileşmenin başarısızlığı yüzünden marjinalleşmiş bir girişimci sınıfının; görece eğitimli, yükselmeye hevesli kaçakçıların kültürlerine ve yerel toplumlarına derinden kök salmış olmalarının yarattığı bir bileşim yüzünden. Ancak bu rastlantısal bileşim, bir gelenek üzerine kurulmuş, çok elverişli bir kurumsal ortamdan yararlanmıştır. Gelenek, Kolombiya tarihine, özellikle de 1950'li yıllara damgasını vurmuş olan şiddettir. 1980'lerin *sicarios*'ları, *La Violencia* döneminde Kolombiya'nın kırsal kesimlerinde hem liberaller hem de muhafazakârlar için çalışan *pajaros*'un ("kuşlar"=katiller) yeniden doğmuş haliydi. Ko-

lombiyalı uyuşturucu kaçakçıları, Kolombiya devletinin yıllardır süregelmiş meşruiyet ve denetim krizinden de yararlandılar. Binyılın sonunda Kolombiya, geniş toprakların hükümetin denetiminden kaçtığı tek Güney Amerika ülkesiydi. Fuerzas Armadas Revolucionarias Colombianus gibi komünist gerillalar ve Ejercito de Liberacion Nacional gibi daha küçük gruplar son elli yıldır, kırsal kesimin, ormanların ve dağların denetimini ellerinde tutmaktadır. 1980'lerde Rodriguez Gacha ve Carlos Lehder, ordunun da göz yummasıyla Kolombiya'nın orta kesimlerinde "komünizm karşıtı serbest bölgeler" oluşturmuşlar, rahatça terör estirmişlerdi. Kolombiya devleti, hem dar bir oligarşinin sultası altındadır hem de yolsuzluk derinlerine işlemiştir üstelik. Latin Amerika'da başka hiçbir devlette olmadığı kadar. Luis Carlos Galan gibi cesur liderler gidişatı tersine çevirmeye çalıştıklarında, öldürülüvermişlerdir (Garlan, Escobar'ın sicarios'ları tarafından öldürülmüştü). Polis ve silahlı kuvvetlerdeki unsurlarla bağlantıları olan paramiliter gruplar, hükümetteki ılımlılara acımasız boyunduruklarını dayatmışlardır. Genellikle de seçilmiş yetkilileri, sendika liderlerini, cemaatçi eylemcileri, entelektüelleri ve sol kanat militanları gözlerini kırpmadan öldürmüşlerdir. Şu da var ki, organize suçlar kokain kaçakçılığının Kolombiya'da önem kazanmasından çok çok önce hükümet üzerinde söz sahibiydi. Thoumi, Kolombiya'nın küresel kokain ticaretinde başlıca aktör haline gelmesinde Kolombiya devletinin zayıflığının kritik bir etken olarak rol oynadığını işaret eder.[58] Bu tabloya bakınca, bu varsayımın akla yatkın olduğunu söyleyebiliriz. Thoumi'nin varsayımı daha geniş çeperli bir eğilimi de işaret ediyor. Büyük ama zayıf devletler (Kolombiya gibi) küresel kriminal ağların komuta ve denetim merkezlerinin yerleşmesini kolaylaştırırsa, bu kriminal merkezlerin gücünün devletleri aşması muhtemeldir. Dibe doğru inen bir döngüden bahsedebiliriz. Sonunda kriminal örgütler bazı devletleri denetimleri altında tutar hale gelebilir. Medellin tarzı taktiklerle, şiddetli çatışmalara girerek değil, rüşvet, sindirme, siyasetin finansmanı ve kül-

58 Thoumi (1994).

türel kimliğin olumlanmasını hünerli bir uluslararası işletme yönetimiyle birleştirerek bunu yapabilirler. Önce Kolombiya, ardından Meksika gelir, sonra Rusya, sonra Tayland, sonra Nijerya, sonra Arnavutluk, sonra...

Küreselleşme ve kimlik, Latin Amerika'nın kriminal ekonomisinde etkileşim içindedir. Kalkınma ve bağımlılığı tarihsel olarak görülmemiş biçimlerde yeniden tanımlayan ters bağlantıyı örgütlerler.

KÜRESEL SUÇUN EKONOMİ, SİYASET VE KÜLTÜR ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Para aklama ve türevleri, küresel finansal akışların ve borsaların sorunlu bir bileşeni haline gelmiştir. Bu sermayelerin çapı, kesin olarak bilinemese bile, büyük olasılıkla kaydadeğerdir. Ama daha da önemlisi hareketlilikleridir. Kriminal ekonomide yaratılan sermaye, izlenmekten kaçmak için sürekli bir finansal kurumdan diğerine, bir para biriminden diğerine, bir hisseden diğerine, gayrimenkule yatırımdan eğlence dünyasına yatırıma geçer. Kriminal sermaye, değişkenliği ve büyük riskleri almaya hazır olması yüzünden finans piyasalarındaki spekülatif çalkantıları izler ve bunları güçlendirir. Dolayısıyla uluslararası finans ve sermaye piyasalarında önemli bir istikrarsızlık kaynağı haline gelmiştir.

Kriminal faaliyetlerin bazı ulusal ekonomiler üzerinde güçlü bir doğrudan etkisi de vardır. Bazı örneklerde, kriminal sermayenin çapının, küçük ülkelerin ekonomilerini aştığı gözlenir. Kolombiya, Peru, Bolivya ve Nijerya gibi başka ülkelerde, kriminal sermaye makroekonomik süreçleri koşullandıracak kadar büyüktür. Bazı bölgelerde ve sektörlerde belirleyici bir etkisi vardır. Rusya ve İtalya örneklerinde olduğu gibi başka ülkelerde de kriminal sermayenin iş dünyasına ve kurumlara sızmış olması ekonomik ortamı dönüştürür, belirsiz hale getirir, kısa vadeli getiriye odaklanan yatırım stratejilerini teşvik eder. Japonya gibi büyük ve sağlam ekonomilerde bile, kriminal hamleler mali krizlere neden olabilir, 1995'te yakuzanın bazı bankacıları geri dönmeyecek krediler vermeye zorlaması yüzünden, yüz milyarlarca dolar-

lık tasarruf ve kredinin batması örneğinde olduğu gibi. Kayıtdışı kriminal ekonominin para politikaları ve geniş ölçekte ekonomi politikaları üzerindeki yıkıcı etkileri, küresel bir ekonomi çerçevesinde ulusal ekonomik süreçlerin denetlenmesini daha da zorlaştırır. Çünkü ulusal ekonomilerin öyle bir bileşeni vardır ki, hiçbir resmi varlığı yoktur.

Suçun devlet kurumları ve siyaset üzerindeki etkileri çok daha büyüktür. Denetimleri aşan, hiçbir örgütün hazmedemeyeceği düzeyde büyük bir riske giren esnek suç ağları, devletin, küreselleşme ve kimlik süreçleriyle zaten baltalanmış olan egemenliğini doğrudan tehdit eder (bkz. İkinci Cilt Beşinci Bölüm). Küresel ağlar oluşturmayı sağlayan teknolojik fırsatlar, örgütlenmelerinin buna müsait olması örgütlü suçları dönüştürmüş, güçlendirmiştir. Örgütlü suçun temel stratejisi uzunca bir süre, faaliyetlerini korumak için kendi ülkesindeki ulusal ve yerel devlet kurumlarına sızmak olmuştur. Sicilya mafyası, Japon yakuzası, Hong Kong merkezli, Tayvan merkezli ya da Bangkok merkezli triadlar, Kolombiya kartelleri gerek bürokratlar, gerek siyasetçiler üzerinden ulusal ve bölgesel yönetimlerin çeşitli kesimleriyle zaman içinde derin bağlantılar kurma becerilerine dayanıyorlardı. Bu durum, örgütlü suçun işleyiş tarzında hâlâ önemli bir unsurdur: Örgütlü suç, ancak devlet personelinin, kimi zaman da devlet kurumlarının yolsuzluklarına ve sindirilmesine dayanarak ayakta kalabilir. Ancak son dönemde küreselleşme örgütlü suçun kurumsal stratejisinde belirleyici bir değişiklik yaratmıştır. Gezegenin dört bir köşesinde güvenli ya da görece güvenli sığınaklar kurulmuştur: Küçük (Aruba), orta (Kolombiya), büyük (Meksika), çok büyük (Rusya) ölçekte sığınaklardır bunlar. Başkaları da vardır. Ayrıca ağların son derece hareketli, aşırı ölçüde esnek olması ulusal yasalardan ve güvenlik güçlerinin uluslararası düzeydeki işbirliğinin getirdiği katı kurallardan kaçmayı mümkün kılmıştır. Avrupa Birliği'nin bütünleşmesi de, örgütlü suça harika bir fırsat sunmuştur: Kriminal örgütler, AB ülkelerinin yasal düzenlemeleri arasındaki farklılıklardan ve polislerin büyük bölümünün kendi bağımsızlıklarından vazgeçmeye yanaşmamasından yararlanırlar. Böylelikle, Almanya Sicilya mafyasının başlıca operasyon merkezlerinden

biri haline gelmiştir, Galiçya Kolombiya kartellerinin başlıca hareket noktalarından biridir, Hollanda ise Çinli triadların eroin ticaretinde önemli bağlantı noktalarına ev sahipliği yapar.[59] Devletin, uluslararası güçlerin (genellikle ABD'li istihbarat servislerinin) baskısı "güvenli" addedilen belli bir ülkede, hatta bir bölgede aşırı boyutlara vardığında (1995-96 döneminde Sicilya'da, 1994-96 döneminde Medellin ve Cali'de kriminal örgütlerin bastırılması örneklerinde olduğu gibi), ağın esnekliği sayesinde örgütlenme geometrisi değişir: Tedarik merkezleri değiştirilir, nakliye rotaları değiştirilir, patronların konutları başka yerlere taşınır. Patronlar giderek İsviçre, İspanya ve Avusturya gibi saygın ülkelere yerleşmeyi seçmektedir. Asıl önemli olan şeye, paraya gelince... Paranın zaman ve uzamdaki yolculuğunun rotası kıyı bankacılığı merkezlerince çizilir. Para bu merkezlerce yürütülen, bilgisayara dayalı finansal işlem akışlarında güvenli bir biçimde dolanır.

Ayrıca ağlar oluşturarak ve küreselleşme yoluyla polis denetiminden kaçmak, örgütlü suçların ulusal merkezleri üzerindeki denetimlerini korumasını da sağlamıştır. Örneğin 1990'ların ortalarında Kolombiya kartelleri (özellikle de Medellin) ciddi darbeler aldıklarında, Kolombiyalı uyuşturucu kaçakçıları örgütlenmelerini değiştirerek ve yapılarını adem-i merkeziyetçi hale getirerek ayakta kalmışlardı. Aslında hiçbir zaman hiyerarşik, bütünleşik karteller olmamışlardı. Daha ziyade gevşek bir ihracatçılar birliği yapısındaydılar. Örneğin Cali'deki 200'ü aşkın bağımsız örgütlenmeyi kapsıyorlardı. Bazı liderler fazlasıyla uygunsuz hale geldiğinde (Rodriguez Gacha ve Escobar örneğinde olduğu gibi) ya da bertaraf edildiğinde, bu ağlar yeni anlaşmalar yaptılar, yeni iktidar ilişkileri kurdular, istikrarsız da olsa yeni işbirliği biçimleri buldular. Kriminal ekonomi, yerel esnekliğe ve uluslararası karmaşıklığa ağırlık verdi. Böylelikle ulusal temellere dayalı, eğilip bükülmez devlet kurumlarının beyhude denetim girişimlerine ayak uydurabildi. Devlet kurumları şu an itibarıyla savaşı kaybettiklerini bilmektedirler. Bununla birlikte devletin egemenliğinin ve *meşru-*

---

59 Sterling (1994); Roth ve Frey (1995); *The Economist* (1999b).

iyetinin önemli bir bileşenini de yitirmektedirler: Yasaları uygulamak ve asayişi sağlamak.

Demokratik devletler, organize suçun giderek artan gücüne karşı nafile bir tepkiyle, kendilerini savunma amacıyla demokratik özgürlükleri kısıtlayan, kısıtlayacak olan önlemlere başvurmaktadır. Ayrıca göçmen ağları genellikle organize suçlar tarafından topluma sızmak için kullanılmaktadır. Bu yüzden göçmenlikle suçlar arasında haksız, aşırıya varan işbirliği, kamuoyunda yabancı düşmanı duyguları tetiklemektedir. Giderek çok etnili bir hal alan toplumlarımızda, büyük ihtiyaç duyduğumuz hoşgörüyü ve bir arada yaşama yetisini yıkmaktadır. Ulus-devletin kuşatma altında olduğu, toplumların, ulusal ekonomilerin ulus aşırı sermaye ağlarıyla ve başka halklarla iç içe geçmek karşısında güvensizlik hissettiği bu ortamda küresel suçların etkisinin giderek artması, demokratik hakların, değerlerin ve kurumların ciddi biçimde törpülenmesine yol açabilir.

Örgütlü suç, devleti yalnızca dışardan aşmaz. Devlet aynı zamanda içeriden parçalanmaktadır. Kriminal örgütlerin polise, yargıçlara ve hükümet yetkililerine rüşvet yedirmelerinin, onları sindirmelerinin yanında daha sinsi, daha yıkıcı, derinlere işleyen başka bir olgu vardır: Demokratik siyasetin yozlaşması. Siyasi adayların ve partilerin finansal gereksinimlerinin giderek önem kazanması, örgütlü suça altın bir fırsat sunmaktadır. Önemli siyasi kampanya dönemlerinde siyasilere desteklerini önerme fırsatı. Bu yönde bir hamle, sonsuza dek siyasetçinin başını bağlayabilir. Ayrıca skandal siyasetinin, karakter katlinin ve imaj yapımının demokratik süreçlere hakim olması organize suça siyasi nüfuzunu kullanabileceği bereketli bir alan sunmaktadır (bkz. İkinci Cilt Altıncı Bölüm). Siyasetçileri seks, uyuşturucu ve para tuzağına çeken ya da gerektiği zaman kurgulanan çeşitli iddialara konu eden örgütlü suç, geniş bir istihbarat ve şantaj ağı kurmuştur. Sessiz kalmanın, nüfuz kullanmakla değiş tokuş edildiği bir alandır bu. Ancak bu bilinen ya da kuşkulanılan siyasi yozlaşma vakalarının yanında, skandal siyasetinin yaygınlığı organize suçların, bazı ülkelerde siyaset ve medya dünyasında kendine bir yer edinmiş olduğu olasılığını

da akla getirmektedir. Japonya'da (Yakuza)[60] ve İtalya'da (Sicilya mafyası) olduğu gibi.

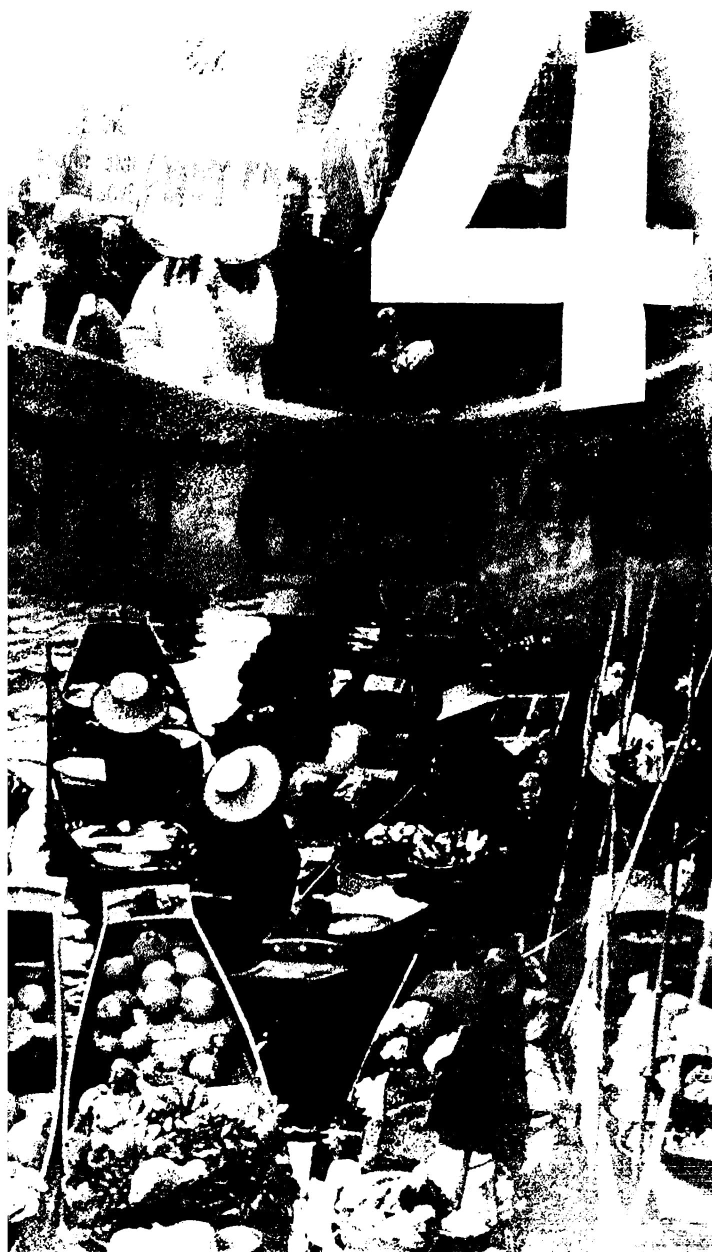
Küresel suçun etkisi, daha ince biçimlerde ***kültürel alana*** da uzanır. Kültürel kimlik bu kriminal ağların birçoğunu besler. Kültürel kimlik, her ağın kendi içinde güveni ve iletişimi kurmasını sağlayan kuralların, bağların dayanağıdır. Bu ortaklık, kendi cinsinden olana karşı şiddete başvurulmasını yasaklamaz. Tam tersine, şiddetin büyük bölümü, ağın içinde yaşanır. Ancak kriminal örgütlenmede, tarihe, kültüre ve geleneğe dayanan daha geniş kapsamlı bir paylaşım ve anlaşma düzeyi vardır. Ağı meşrulaştıran ideoloji burada üretilir. Bu durum, Sicilya ve Amerikan mafyalarına ilişkin birçok araştırmada da belgelenmiştir. Sicilya ve Amerikan mafyaları 18. yüzyılda Fransız işgaline karşı direnmişlerdir. Güneyin kuzeyden gelen işgalcilere direnişi sırasında doğan Çinli triadlar da, sonradan yabancı topraklarda kardeşlik ağları olarak gelişmişlerdir. Kolombiya kartellerine ilişkin kısa değerlendirmemde, bölgesel kültürlerine, kırsal geçmişlerine nasıl derinden kök saldıklarına, bunları diriltmeye çalıştıklarına da değinmiştim. Tasarıları itibarıyla muhtemelen en kozmopolit kriminal örgütlenme olan Rus mafyası da Rusya kültürüne, kurumlarına derinden kök salmıştır. Aslına bakarsanız, örgütlü suç ne kadar küreselleşirse, en önemli bileşenleri de küresel akışların girdabında kaybolup gitmemek için kültürel kimliklerini o denli fazla vurgular. Bunu yaparken etnik, kültürel temellerini, mümkünse ülkelerindeki üslerini korurlar. Bu onların gücüdür. Kriminal ağlar, kültürel kimliği ve küresel girişimi birleştirme yönünde sergiledikleri belirleyici yetiyle, muhtemelen çokuluslu şirketlerin ilerisindedirler.

60 Japonya'da organize suçların hükümete sızmasının tek bir örneğinden bahsedeyim ve ülkenin güvenilir dergilerinden birinde çıkan bir haberi özetleyeyim. 3 Ocak 1997'de Japonya'nın eski savunma bakanlarından ve Shinshinto partisinin önde gelen siyasetçilerinden biri olan Keisuke Nakanishi, Haneda Havaalanı'nda iki yakuza üyesinin saldırısına uğrayıp hafif yaralandı. Görünüşe bakılırsa saldırının sebebi, eski bakanla yakuza arasında çıkan bir anlaşmazlıktı. Eski bakanın yakuza yararına, bir yatırımcıya bir bankadan yüklü miktarda kredi almaya çalışırken izlediği tutum beğenilmemişti. İşlem sırasında 200 milyon yen ortadan kaybolmuştu, yakuza da parayı kurtarabilmek için gözdağı verme yöntemlerine başvurmuştu. Nakanishi'nin savunma bakanlığı görevindeyken yakuza gruplarıyla çeşitli ortak girişimler yürütmüş olmasından şüpheleniliyordu. (Shukan Shincho, 16 Ocak 1997).

Ancak küresel suç ağlarının toplumlar üzerindeki temel kültürel etkisi, kendi kültürel kimliklerini ifade etmelerinin ötesine geçer. Bu temel etki, ***doğurdukları yeni kültürde*** kendini gösterir. Birçok bağlamda, cüretkâr, başarılı kriminal kişilikler yoksulluktan kolay bir çıkış yolu göremeyen, tüketimin sefasını sürme ya da macera yaşama şansı olmayan genç bir kuşağın rol modelleri haline gelmiştir. Gözlemciler, Rusya'dan Kolombiya'ya, yerel gençliğin mafyaya duyduğu hayranlığın altını çizmektedir. Bir dışlanma dünyasında, bir siyasi meşruiyet krizinin ortasında, isyan, anlık haz duyma izlekleri ve suç arasındaki sınırlar giderek bulanıklaşmaktadır. Örgütlü suç dünyasındaki genç katillerin "aciliyet kültürü"nü belki herkesten daha iyi yakalayan, Garcia Marquez olmuştur. Marquez, *Noticia de un secuestro* (1996) adlı romanında genç katillerin ölümcüllüğünü ve olumsuz bakışını anlatıyordu. Bu gençlere göre toplumda umut yoktur, her şey, özellikle de siyaset ve siyasetçiler çürümüştür. Hayatın hiçbir anlamı yoktur, kendi hayatlarının da geleceği yoktur. Kısa zaman sonra öleceklerinin farkındadırlar. İşte bu yüzden önemli olan andır. Hemen tüketmek, iyi giyinmek, iyi bir hayat sürmek, sürekli hareket halinde olmaktır önemli olan. Bir de, korku salmanın, silahlarıyla kendilerini güçlü hissetmelerinin yarattığı tatmin duygusu. Bir tek yüce değerleri vardır: Aileleri, özellikle de uğruna her şeyi yapabilecekleri anneleri. Dini inançları da önemlidir. Özellikle de kötü zamanlarda yardımlarına koşan bazı azizlere duydukları inanç. Garcia Marquez, dünyanın dört bir yanında toplum bilimcilerin gözlemledikleri olguyu çarpıcı bir edebiyatla ifade eder: Genç kriminaller, hayata karşı duydukları hevesle kendi sınırlarını gerçekleştirme arasında sıkışmışlardır. Dolayısıyla dolu dolu yaşamak için hayatı birkaç ana sıkıştırırlar, sonra da kaybolup giderler. Bu kısacık varoluş anlarında, kuralların kırılması, güçlenme duygusu, uzun ama çileli bir hayatın tekdüzeliğini telafi eder. Başka birçok genç de, o kadar aşırı biçimlerde olmasa da, onların değerlerini paylaşmaktadır.[61]

61 Souza Minayo vd. (1999); Waiselfisz (1999).

Kriminal dünyanın gündelik hayatının medyada geniş yer bulması, örgütlü suç kültürünün yayılmasına katkıda bulunmaktadır. Dünyanın dört bir yanında insanlar, yatırım yapılan finans piyasalarının dinamiklerinden çok, medyanın sunduğu biçimiyle "hit adamlar"ın ve uyuşturucu kaçakçılarının çalışma koşullarını, hissiyatını bilir. Bütün bir gezegenin, kahramanlarını örgütlü suç dünyasından seçen aksiyon filmlerine beslediği kolektif hayranlık, yalnızca psikolojik oluşumumuzda şiddet dürtüsünün bastırılmış olmasıyla açıklanamaz. Geleneksel ahlâki düzenin kültürel çöküşünün ve yeni bir toplumun örtülü bir biçimde kabulünün de göstergesi olabilir pekâlâ. Cemaatçi kimlik ve kuralsız rekabetten oluşan yeni bir toplumdur bu. Küresel suç da bu toplumun yoğunlaştırılmış bir ifadesidir.

4

ASYA PASİFİK'İN DÖNEN TALİHİ[2]

2 Temmuz 1997 öncesinde Asya-Pasifik denince akla, gerek ekonomik kalkınma, gerek teknolojik modernleşme bakımından son elli yılda başarı hikâyesiyle öne çıkmış bir bölge gelirdi. Haksız da değildi böyle düşünenler. Gerçekten de, 1965 ile 1996 arasında tüm dünyada gayri safi milli hasıla reel terimlerle yıllık ortalama % 3,1'lik bir büyüme göstermişti. Oysa Asya-Pasifik bölgesinde, Çin'in gayri safi milli hasılasının yıllık ortalama % 8,5, Hong Kong'un % 7,5, Güney Ko-

---

1 Bu bölüm, 1997-98 Asya krizi ve krizin küresel ekonominin yanı sıra Asya Pasifik'teki ülkelere ve toplumlara etkisiyle ilgili yeni malzeme ve analizlerin dahil edilmesi amacıyla 1999 güzünde ciddi biçimde gözden geçirildi.

2 Asya kriziyle ilgili olarak 1996-98 döneminde bütün ülkeler hakkındaki veriler iş çevrelerine yönelik standart yayınlardan, özellikle de *Far Eastern Economic Review, Business Week, The Economist, The Wall Street Journal, The Financial Times, The International Herald Tribune*'den ve internet üzerinde çeşitli kaynaklardandır. Bütün bu bilgiler kamuya açık olduğundan burada alıntılanan herhangi bir rakamla ilgili bir kaynak belirtmeyi gerekli görmüyorum. Ayrıca bkz. Jomo (1999) ve Henderson (1999). Birkaç meslektaşım da değerli fikirler ve bilgiler sundular. Özellikle Tayvan Ulusal Üniversitesi'nden Chu-Joe Hsia'ya, Manchester Üniversitesi'nden Jeffrey Henderson'a, British Columbia Üniversitesi'nden You-tien Hsing'e, Berkeley California Üniversitesi'nden Jong-Cheol Kim'e ve Harvard Üniversitesi'nden Jeffrey Sachs'a teşekkürlerimi sunarım.

re'nin % 8,9, Singapur'un % 8,3, Tayland'ın % 7,3, Endonezya'nın % 6,7, Malezya'nın % 6,8, Filipinler'in % 3,5, Japonya'nın % 4,5 büyüdüğüne tanık olunmuştu. 1950'de Asya'nın tüm dünyada elde edilen gelirdeki payı % 19'du. 1996'da ise bu pay % 33'ü bulmuştu. Asya-Pasifik, 30 yıllık bir zaman diliminde gezegende sermaye birikiminin başlıca merkezi haline geldi. Dünyanın en büyük imalatçısı, ticarette rekabet gücü en yüksek bölgesi, enformasyon teknolojisinde yeniliğin ve üretimin önde gelen iki merkezinden biri, yerkürenin en hızlı büyüyen piyasası oldu. Birçok etkisi olan bir dizi gelişmeyle birlikte, yükselen piyasalara yönelen küresel sermaye yatırımlarının da başlıca hedeflerinden biri haline geldi: 1990'larda kalkınmakta olan Asya ülkelerine, tahminen 420 milyar doları aşkın bir sermaye akışı oldu. Çin'in bir dünya gücü olarak yükselmesine, Japonya'nın teknolojik ve finansal gücüne bakınca, sanki jeoekonomik bir tektonik değişim yaşanıyormuş, Pasifik Çağı başlayacakmış gibi görünüyordu. Sonra 1997'de ve 1998'de birkaç ay içinde bazı ekonomiler tümüyle çöktü (Endonezya, Güney Kore), bazıları da derin bir durgunluğa girdi (Malezya, Tayland, Hong Kong, Filipinler). Bölgenin lideri olan dünyanın ikinci büyük ekonomisi Japonya ise mali yolsuzluklarla sarsıldı. Bunu Japon bonoları ve hisse senetlerinin uluslararası piyasalarda değer kaybetmesi izledi. Nihayetinde Japon ekonomisi de durgunluğa girdi. Tayvan ve Singapur, ılımlı bir devalüasyona sahne oldularsa da, çok daha az yara aldılar. 1998'de Tayvan'ın büyümesi yavaşlarken, Singapur'un büyümesi de sadece bir parça geriledi. İlk kez oluyordu bu. Çin ise, krizin başlangıcındaki ilk sarsıntıyı hazmetmiş görünüyordu. Bölgenin istikrar kazanmasına katkıda bulunabilen tek ülke de o oldu. 1997 ile 1998 yıllarındaki küresel karmaşanın ortasında Çin, Tayvan ve Singapur ekonomilerinin farklı bir yönde ilerlemesi, krizi ve sonrasında yaşananları açıklamamızı sağlayacak ipuçları sunan bir gözlemdir. Bu gözlemin anlamını bölümün sonunda açıklayacağım.

1999 yılının başında, Asya ekonomileri kriz sonrasında ayağa kalkmış görünüyordu. Bunun gerisinde, Japon ekonomisinin hükümet tarafından canlandırılması vardı. Ülkenin Asya ülkelerinden yaptığı it-

halat % 13 artmıştı. 1998'de ithalatta yaşanan % 10'luk bir gerilemenin ardından Asya-Pasifik büyümeyi sürdürüyordu. Birçok para biriminin devalüe edilmesi sayesinde ihracat yine ekonomik iyileşmenin motoru haline gelmişti. Bölge borsaları Temmuz 1999'a dek keskin bir yükseliş gösterdi: Menkul kıymet fiyatları 1999'un ilk yarısında Güney Kore, Malezya ve Endonezya'da % 60 yükseldi. Ancak 1999'un ikinci yarısında, Japonya dışında bütün ülkelerin ekonomik büyümesinde ciddi bir yavaşlama yaşandı. Çin % 7 dolaylarında büyümeyi sürdürse de, bu temelde hükümetin harcamalarından kaynaklanıyordu. Hükümetin harcamaları, deflasyonun kıyısındaki bir ekonomiye para pompalıyordu. Asya-Pasifik'te (Japonya hariç) dış borçlar 1998'de bilançoda 50 milyar dolarlık, 1999'da da 26 milyar dolarlık bir açığa sebep oldu. Oysa kriz öncesinde, 1996'da 110 milyar dolarlık bir bilanço fazlası yaratmışlardı. 2000 yılına ilişkin tahminler de benzer bir olumsuzluğu işaret ediyordu. Hatta *BusinessWeek*'e göre (18 Ekim 1999) Doğu Asya ülkelerine borç verenler 300 milyar dolar yekûnunda bir borcu silmek zorunda kalmışlardı. Asya'ya portföy yatırımları da 1996 ile 2000 arasında keskin bir düşüş gösterdi. Genel bir değerlendirmeye gidersek, ekonomik istikrarsızlığın ve finans piyasalarında değişkenliğin kriz sonrası döneme damgasını vurduğunu söyleyebiliriz. Asya-Pasifik yeni binyılla beraber gerçekten de yeni bir çağa adım attı. Ama bu Pasifik Çağı değil, bir belirsizlik ve ekonomik yeniden yapılanma çağıydı. Kriz sonrasında ekonomiler, toplumlar ve devlet kurumları arasında yeni bir ilişkiler dizisi doğmuştu.

1997-98 dönemindeki Asya krizinin nedenlerini ve niteliklerini değerlendirmemiz, Asya'nın küresel kapitalizmle eklemlenme sürecini kavramamıza, böylece küresel kapitalizmin yeni niteliklerini anlamamıza katkıda bulunabilir. Tabii ki bu konuda ekonomistler arasında hararetli bir tartışma yaşanmaktadır. Ayrıntılı bir biçimde sunmaya kalkarsak eğer, bizi bu bölümün merkezinden, analizlerimizin odak noktasından çok çok uzaklara götürecek bir tartışmadır bu. Ayrıca Asya krizi münferit bir vaka olmadığından, sonuçları kesintisiz bir süreçte kendini göstermeye devam ettiğinden, krizin niteliklerine ilişkin am-

pirik değerlendirmeler siz bu satırları okuduğunuz sırada çoktan geçerliliğini yitirmiş olacaktır. Ben de bu yüzden Asya krizinin Asya'nın uzun vadeli kalkınma süreci çerçevesinde yorumlanmasında genel bir analitik değer taşıyan unsurlara yoğunlaşacağım. Bu süreçte merkezi bir önem taşıdığına inandığım bir etkene odaklanacağım: Küreselleşme ile devlet arasında gelişen ilişkiyi mercek altına alacağım.

Asya krizi, kaynağı itibarıyla bir döviz krizinin sebep olduğu finansal bir krizdi. Tayland'ın para birimi baht'ın 2 Temmuz 1997'de geçirdiği devalüasyonun ardından, tam anlamıyla konvertibl olmayan yuan dışında, bölgede birçok para birimi sallanmaya başladı (örneğin Endonezya rupisi bir yılda dolar karşısında % 80 kaybetti; ama altı aylık değer kaybı çok daha fazlaydı: % 250). Para birimlerinin devalüasyonu, yerel bankaların yabancı kaynaklara dış borçlarını ödemelerini imkansız hale getirdi. Çünkü o zamana dek hep para birimlerinin dolara çıpalı olduğu bir ortamda iş görmüşlerdi. Hükümetler, birçok örnekte IMF'nin baskıları sonucu para birimini savunmak amacıyla faiz oranlarını yükseltmek için harekete geçtiğinde, iflas etmiş bankalar, şirketler üzerindeki baskıyı daha da artırdılar. Sonunda sermaye kaynaklarını kurutarak ekonomilerini batağa sapladılar. Ayrıca Jeffrey Sachs gibi bazı önde gelen ekonomistler, IMF'nin müdahalesinin de krizi ağırlaştırdığını savunuyor.[3] İkna edici bir tezdir bu. Gerçekten de, başlıca sorun bir para birimine güven duyulmamasıysa, kilit önem taşıyan çözüm bu güveni yeniden inşa etmektir. Oysa IMF'nin krizdeki ekonomilere, bu ekonomilerde faaliyet gösteren bankaların, finans kurumlarının güvenilmezliğine ilişkin açıklamaları finans piyasalarında paniği körüklemiş, uluslararası yatırımcıların da, yerli yatırımcıların da paralarını çekmesine, borç vermeyi kesmesine yol açmıştır. Bu yüzden de para birimleri biraz daha değer kaybetti, binlerce şirket iflasa sürüklendi. Asya finans piyasalarındaki istikrarsızlık, spekülatif hamlelerin bölgenin bütün döviz piyasalarına yayılmasına neden oldu. 23 Ekim 1997'de bir istikrar sembolü olan Hong Kong doları,

3 Sachs (1998).

süreğen bir saldırıya maruz kaldığında, ülke ekonomisi de bu durumdan ciddi bir yara aldı. 1997 ortası ile 1998 ortası arasında emlak fiyatları % 40 değer kaybederek Hong Kong'un servetinden 140 milyar doları alıp götürdü. Çin'in Hong Kong'un finansal sistemini koruma çabası Hong Kong dolarını bir süreliğine istikrara kavuşturduysa da, burada yaşanan kriz küresel yatırımcıları Asya'da yükselen piyasaların tehlikelerine karşı uyaran bir dönüm noktasıydı. En borçlu ekonomi, o dönemde dünyanın on birinci büyük ekonomisi olan Güney Kore gerçekten de çöktü. 1997'nin sonuna gelindiğinde, Güney Kore'nin iflasını ilan etmesi, 58 milyar dolarlık yardım karşılığında ekonomik egemenliğini IMF'ye teslim etmesi gerekti. IMF tarihinin en büyük yardımıydı bu. Güney Kore'de ve bölge genelinde uygulanan tasarruf tedbirleri Asya Pasifik ekonomilerinin birçoğunun 1998'de durgunluğa sürüklenmesine sebep oldu. Çin ve Tayvan dışında.

Dolayısıyla Asya krizinin kökeninde, yatırımcıların güvenlerini yitirmeleri, Asya para birimlerinin ve menkul kıymetlerinin küresel finans piyasalarında ani bir itibar kaybına uğramaları vardır. Krizi tetikleyen şey, sermaye akışlarındaki amansız tersine dönüştü: En büyük hasarı gören beş ülkeye (Güney Kore, Tayland, Endonezya, Malezya ve Filipinler) 1996'da 93 milyar dolarlık bir sermaye girmişti. 1997'de ise bu ülkeler sermaye girişi şurada dursun, 12 milyar dolarlık sermayenin kaçtığına tanık oldu. 105 milyar dolarlık bir değişimdi bu. Peki ama bu güvenilirlik krizinin ardında yatan neydi? Bazı ekonomistler, örneğin Krugman ve IMF'den Fischer, Asya ekonomilerinin zayıflıklarına dikkat çekiyor: Örneğin cari açıklar; finansal sistemlerin kapalı olması; para birimlerinin aşırı değerli olması; aşırı düzeyde kısa vadeli borçlanma ve gayrimenkullerin (şişmiş bir piyasadır) kredi teminatı olarak kullanılması. Sachs ve Stiglitz gibi başka ekonomistlerse tam tersine, Asya ekonomilerinin çoğunda gözlenen sağlam temelleri işaret ediyor: Örneğin bütçe fazlaları; düşük enflasyon; yüksek tasarruf oranı; ekonomilerin ihracata odaklı olması. Bunların hepsi de iyi bir kalkınma performansı gösteren ülkelerin olağan payandalarıdır. Sahiden de, küresel yatırımcılar da böyle düşünüyordu. Krizde kader ortaklığı

yaşayan ekonomilerin makroekonomik verileriyle sanayi bileşimleri arasında büyük farklılıklar olduğunu da eklememiz gerek. Tayvan, Çin, bir ölçüde de Singapur fırtınayı dindirebilmiş, durgunluktan kaçınabilmişti. Dolayısıyla krizin küresel finans piyasalarının dinamikleriyle bağlantılı bir dış kaynağı vardır. Öte yandan, ekonomik farklılıklar ve kurumsal özgüllükler, krizin etkisi ve kriz sonrası gelişmeler bakımından her ülkeyi bir diğerinden farklı sonuçlara götürmüştür.[4] Şimdi bu iki gözlemi sırasıyla inceleyelim.

Öncelikle krizin dış boyutuna bakalım: Finansın küreselleşmesinin bazı ülkelerin finansal istikrarını nasıl ve neden etkilediği sorusunun cevabını arayalım. Asya ekonomilerinin bazı unsurları (bankacılık uygulamalarının siyasi kanallardan düzenlenmesi, muhasebenin şeffaflıktan yoksun olması) sağduyulu kapitalist yatırımlar açısından kaygı vericiydi. Ancak bunlar, Asya ekonomilerinin öteden beri bilinen yönleriydi. Doğrudan yabancı yatırım akışını ve menkul kıymetler alanına büyük yabancı yatırımların akmasını engellememişlerdi. Peki neden 1997'de bu güven birkaç ay içinde kaybolup gidiverdi? Nasıl oldu da yatırımcılar, hükümetin korumasını kayırmacı kapitalizm, finansal esnekliği de sorumsuzca borçlanma olarak görmeye başladı? Öyle görünüyor ki, Asya finans piyasalarındaki istikrarsızlığın başlıca sebeplerinden biri, büyük bölümü kısa vadeli olmak üzere aşırıya varan dış borç hacmiydi. Dış borç öyle boyutlara ulaşmıştı ki, Jeffrey Sachs'ın da dediği gibi yatırımcılar, bütün yatırımcılar borç vermeyi keserse Tayland, Endonezya ve Güney Kore gibi ekonomilerin batacağını anlamıştı. Dolayısıyla bazı para birimlerinin (özellikle de baht ve von'un) aşırı değerli olması kaygı uyandırmaya başlayınca, her yatırımcı parasını bir diğerinden önce çekme çabasına girdi, yatırımcılar arasında bir geri çekilme yarışı başladı. Böylece de korkulan başa getirildi. Ekonomik belirsizlik sonucu emlâk fiyatları dibe vurduğunda, halihazırdaki kredilerin teminatı olan varlıkların çoğu da eriyip gitti. Hükümetler de, çok sayıda bankanın, şirketin aynı anda yardım tale-

4 Henderson (1998a).

biyle karşılaşınca, destek vaatlerini gerçekleştiremez hale geldi. Ardından küresel kurumlar krizi derinleştirdi. Moody's ve Standard & Poor's gibi özel kredi derecelendirme kurumları, ülkelerin bütün notlarını düşürerek alarm çanları çaldı. Bu, notu kırılan ülkede faaliyet gösteren bütün finansal şirketlere ve kurumlara uzanan bir derecelendirmeydi ("bağımsız tavan öğretisi" dedikleri budur). Böylece bütün yabancı yatırım akışı durdu. Bahsettiğimiz Asya ülkelerinde sallantıdaki şirketlerin, özellikle de finans sektöründeki şirketlerin pazarlıklarla belirlenen fiyatlardan ucuza kapatılması dışında, bu ülkelere sermaye girişi kesildi. Diğer yandan IMF'nin dayattığı politikalar yabancı yatırımcıların parasının büyük bölümünü kurtardı. Kurtardı kurtarmasına ama, güvenilirlik krizini derinleştirmek, Asya ekonomilerini durgunluğa itmek pahasına. Bu politikalar, şirketlerin kredileri geri ödemesini çok çok daha fazla güçleştirirken, iflasın çapını da genişlettiler. En zayıf ekonomiler, örneğin Endonezya, kelimenin tam anlamıyla çöktü. Endonezya'da sanayide yaygın bir çözülme yaşanırken, kentlerden kırsal kesime tersine bir göç başladı. Bunu ciddi bir toplumsal huzursuzluk izledi. Kimi zaman etnik/dini nefrete dönüşen bir kargaşa yaşandı. Kimi zaman da olumlu toplumsal ve siyasi değişimler oldu (örneğin Suharto'nun diktatörlüğü son buldu; Kim Dae-Jung yönetiminde Güney Kore'de ekonomik reforma gidildi ve demokrasi güçlendi; Tayland'da siyasi bir değişim yaşandı).

Asya krizinin zamanlamasını ve niteliklerini değerlendirirken dikkate alınması gereken başka bir etken daha vardır. Bu da Japonya'nın 1990'lar boyunca yaşadığı krizdir. Japonya'nın krizi, bölgenin değişken sermaye akışlarının tetiklediği huzursuzluğu cevaplayamamasında rol oynayan başlıca etkendi. Japonya borç sermaye verecek, ithalatı hazmedecek, finans piyasalarını yeniden düzenleyebilecek durumda olsaydı, Asya krizi gelip geçici bir çalkantı olarak yaşanabilirdi. Oysa Japonya, 1990'ların başından beri, kalkınma modelinin yaşadığı yapısal krizle cebelleşiyordu. Üstelik Japon devleti bir süredir kendini çekme, geri planda durma rolüne saplanıp kalmıştı. Sonuçta Japonya Asya'daki krize karşı bir siper, bir kale olacağına, bölgeyi saran

finansal çöküşle ciddi bir yara aldı. Japon bankalarının ve finans kurumlarının sallantılı durumları açığa çıktı ve ekonomi yıllar süren durgunluğun ardından gerilemeye girdi. Ta ki Japonya sonunda bir ekonomik reform süreci başlatıp 1998-99 döneminde bunun sonuçlarını alana dek. Japonya'daki krize, bu krizin Asya kriziyle ilişkisine daha sonra döneceğim.

Ancak Asya krizine ilişkin yorumları, bu kitapta sunduğumuz enformasyonel, küresel kapitalizm teorisine paralel olarak, daha geniş kapsamlı bir analiz çerçevesine yerleştirmeliyiz. Küresel finans piyasalarının Asya ekonomilerinde istikrarı boğmasının temel sebebi, 1990'ların ortalarına gelindiğinde küresel finansal akışların bu ekonomilere derinden işlemiş olmasıdır. O kadar derinden işlemişlerdir ki, Asya ekonomileri hacimli kısa vadeli borçlanmaya bağımlı hale gelmişlerdir. Ekonomileri, yatırım akışlarındaki ani değişimlere aşırı ölçüde duyarlı kılmış bir uygulamadır bu. Spekülatif hamleler de, kuşkusuz bazı para birimlerinin çökmesinde etkili olmuştur. Ancak spekülasyonu, birkaç habis karakterin bir şirket odasına kapanıp komplolar kurmasıyla bir tutmamalıyız. Spekülasyon denince, ben daha ziyade kurumsal yatırımcılar, *hedge fon** şirketleri de dahil her tür yatırımcının başvurduğu kâr yaratma amaçlı stratejileri anlıyorum. Bilgisayar ağlarına bağlı olan bu yatırımcılar değer yitirmekte olan bir para biriminden ya da sallantıdaki bir borsadan finansal yarar sağlamaya çalışırlar, böylece piyasanın eğilimlerini belirleyici ölçüde güçlendirirler.

Peki, küresel finansal akışlar Asya ekonomilerinde neden böyle boğucu bir rol oynadı? Öyle görünüyor ki, bunun ardında iki etken yatıyor: İlki, bu ekonomilerin başarılı olması, yüksek ekonomik büyüme vaat etmesidir; ikincisiyse finansal kurumlarının tümüyle devlete dayalı olması, zayıf olmasıdır. Yabancı yatırımcılar Asya finans piyasalarında, ABD ya da Avrupa piyasalarına kıyasla, ciddi ölçüde yük-

(*) ABD borsasında gelecekteki riskleri en aza indirgemek için bir grup tarafından oluşturulan fon – ed.

sek gelirler elde ediyorlardı. Hiçbir soru da sorulmuyordu. Asya hükümetleri uzunca bir süre bankalarına ve finans kurumlarına tam bir destek verdiğinden (Hong Kong'da başlıca destekçi, 1997 krizinde de görüldüğü gibi paradoksaldır ki Çin Halk Cumhuriyeti'ydi), bir aksilik çıktığında hükümetlerin işleri yoluna koyması bekleniyordu. Dolayısıyla, kriz sonrasında küresel yatırımcıların dilinden düşmeyen şikâyetler (yasal düzenlemelerin bulunmaması, hükümetin müdahalesi), aslında Asya'ya görülmedik bir yabancı sermaye yatırımını teşvik eden başlıca unsurlardı.

Ama hâlâ cevap bekleyen başka bir soru var: Asya'daki finans kurumları, bankalar ve menkul kıymet şirketleri neden bu denli sallantıdaydı? Hükümetlerin Asya tarihindeki en olağanüstü ekonomik büyüme sürecini yaratmasını sağlayan finansal yönetim mekanizmaları, küresel borçlanmanın ve yatırımların yönetiminde neden etkisiz hale gelmişti? Ben 1960'ların başıyla 1980'lerin sonu arasındaki hızlı kalkınma süreci boyunca, Asya ekonomilerinin devletleri tarafından korunduğunu, böylece küresel finans piyasalarının girdabına yuvarlanmalarının –hatta bir ölçüde, küresel ticari rekabete girmelerinin de– önlendiğini düşünüyorum. Bu süreçte, kendi ekonomilerine sığınan Asya şirketlerinin ticaret ve yatırımda küresel oyuncular haline geldiği görüşündeyim. Bu ekonomilerin ölçeği, bu şirketlerin çapı ve onların küresel kapitalist ağlarla bağlantıları, küresel ekonomiyle çift yönlü bir bütünleşmeyi beraberinde getirdiğinden, devletler artık sermaye, mal ve hizmet hareketlerini koruyamaz, denetleyemez hale geldi. Böylece küresel ekonomik akışlar devletleri aştı. Asya devletleri, önceden gelen kurallar çerçevesinde ekonomilerini düzenleyebilecek, yönetebilecek konumda değildi. Başarıları bu kuralları geçersiz kılmıştı. Devletin korumasından yoksun kalan Asya finans piyasaları, şirketleri, küresel sermaye akışlarınca yutuldu. Küresel finans piyasaları Asya finans piyasalarından büyük kârlar sağladılar. Sonra da Asya piyasalarının şeffaflıktan uzak olması, bu piyasaları fazlasıyla riskli hale getirdiğinde, arkalarını dönüp gittiler. Hesaplanmış olsun olmasın, sonuçta birçok örnekte de görüldüğü üzere küresel yatırımcı-

lar için (küreselleşmiş Asya sermayesi de dahil) kârlı bir operasyon oldu bu. Çünkü batık krediler için verilen uluslararası yardım, temelde onların kayıplarını karşılamayı amaçlıyordu. Ayrıca yerli şirketlerin iflası, özellikle Amerikalı ve Batı Avrupalı yabancı şirketler için bir fırsat oldu. Sonunda son derece elverişli koşullarda gerçekleştirilmiş satın almalarla, ortak girişimlerle Asya ülkelerinde finans sektöründe bir çatlak açabildiler. Toparlayacak olursak, Asya mucizesinin kalbindeki kurumsal sistem, kalkınmacı devlet, Asya ekonomisinin yeni küresel bütünleşme ve kapitalist kalkınma aşamasının önünde bir engel haline gelmişti. Asya ekonomilerinin yalnızca rakipler ve yatırımcılar olarak değil, aynı zamanda piyasalar ve küresel yatırımın aktığı yerler olarak küresel ekonomiye tam anlamıyla katılabilmesi için küresel finans piyasalarınca disipline edilmeleri gerekiyordu. Bu da onların, gerektiğinde iflas, kötü kredi notu ve peşi sıra IMF'nin dayattığı politikalar üzerinden uygulanan standart piyasa kurallarına boyun eğmesi anlamına geliyordu. Kapitalist bir komplo yoktu bunların gerisinde. Finans ve döviz piyasalarının bütünleşmesinde somutluk kazanan ortak, küresel bir kapitalist mantık vardı. Asya'daki kalkınmacı devlet, tarih içindeki yolculuğunda, yoksul, kıyıda kalmış ekonomileri enformasyonel kapitalizmin açık denizine kavuşturmayı başarmıştı. Ama sonra bir merkezi olmayan, kurumları olmayan küresel finans piyasalarının fırtınalı okyanusuna varıldığında, kalkınmacı devlet birçok ülkede dibi boyladı. Faydası olmayan bir araçtı bu sularda. Kendi ülkesinin kıyılarına attığı çıpanın esiriydi. Ekonomiler ve toplumlar, yavaş yavaş devletsizleşmeye başladılar ve sermaye akışlarının, bilgisayar ekranlarında patlayan talimatlarda açığa çıkan yeni tiranlığının farkına vardılar birden.

Ancak Henderson'ın da gözlemlediği üzere,[5] Asya Pasifik bölgesinde kalkınma ve kriz izleği toplumsal, ekonomik ve kurumsal ortamların özgüllüklerine göre büyük farklılıklar gösterir. Japonya, Kore, Çin, Singapur, Tayvan, Endonezya ya da başka bir ülkede olup

5 Henderson (1998b).

bitenler, o ülkede devlet, ekonomi ve toplum arasındaki özgül ilişkiler dizisine bağlıdır. Dolayısıyla her bir ekonominin neden kalkındığını, krizden neden etkilendiğini (ya da etkilenmediğini), krizin farklı koşullara sahip bu ülkelerin hepsini farklı ölçülerde de olsa neden etkilediğini açıklamamız gerek. Asya Pasifik'in çelişkilerle dolu kalkınma ve kriz sürecinin açıklaması, her ikisi de devlet üzerinden aktarılan iç toplumsal dinamiklerle dış finansal akışların etkileşiminde yatmaktadır.

Dolayısıyla Asya Pasifik'teki yeni tarihsel aşamayı, bu aşamanın enformasyon çağıyla ilişkisini kavramak için, toplumlara ve kalkınma süreçlerine ayrı ayrı odaklanarak Asya Pasifik'in kalkınma destanının toplumsal ve kurumsal kökenlerinin izini sürmem gerekiyor. Ancak ülkelere ilişkin bu analizler dizisinin ardından, 1997-98 dönemindeki Asya krizinin nedenlerine ve sonuçlarına dönüp, krizin hem Pasifik'te hem de genel olarak dünya çapındaki olası sonuçlarını değerlendirmeye geçeceğim. Toplumlar küresel olmadıklarından ve tarihsel ve kültürel köklere sahip olduklarından, Asya Pasifik'in yükselişine ilişkin analizimi, bu bölgedeki birkaç ülkenin son otuz yıldaki seyahatini özetleyerek sürdüreceğim. Araştırma kapasitemin sınırlılıkları yüzünden, krizi anlamak açısından önemli olan bazı ülkelere, özellikle de Endonezya, Tayland ve Malezya'ya ilişkin gözlemlere burada yer veremedim. Ancak bu ülkelerdeki ekonomik krize ilişkin analizimi, bu bölümün son kısmında, Asya Pasifik'in yeniden yapılanması bağlamında eklemeye çalışacağım. Öncelikle yeni Asya Pasifik ekonomisinin çekirdeğini oluşturan ve kalkınmanın tarihsel anlamını sonsuza dek değiştiren altı ülkedeki kalkınma sürecini mercek altına alacağım. Bölgenin belirleyici ekonomisi Japonya'yla başlayıp Asya'nın dört "kaplanı"nı inceledikten sonra, son olarak insan türünün beşte birini barındıran Orta Krallığın dönüşümünü özetlemeye geçeceğim.

HEISEI'NİN JAPONYASI: KALKINMACI DEVLET VE ENFORMASYON TOPLUMU KARŞI KARŞIYA[6]

Japonya'nın yenilmesi kaçınılmazdı. Japonya hammaddeden yoksundu, bilimde de geriydi. İnsanları da öteden beri yoz karakterliydi, kördü. Japonya'nın yenilgisini ilâhi bir lütuf, ilâhi bir yargının tecellisi olarak görmelisiniz. Yeni anavatanımızın yeniden yapılanmasına katkıda bulunmak için şevkle çalışmalısınız. Japon halkı yeniden doğmalıdır. Bu görüşe vardığım için, bugün mutlu bir insanım.

Guam'da 1949'da idam edilen, Japon donanmasında tıp alanında hizmet veren bir subayın idam edildiği gün yazdığı son mektup[7]

Japonya'nın son yarım yüzyılda gerçekleştirdiği ekonomik büyüme, teknolojik dönüşüm ve toplumsal kalkınma süreci, enkaza dönen emperyal heveslerinin küllerinden yeniden doğması olağanüstü bir başarı değil de nedir? Gerçekten de Japonya'nın yaşadığı bu süreç, dünyayı değiştirmiştir. Dünyanın kalkınmasına ilişkin kavrayışımızı dönüştürmüştür. Ekonomik büyümeyi yeniden dağılımla, reel ücretlerin ciddi oranda yükselmesiyle, gelir dağılımındaki eşitsizliğin azaltılmasıyla birleştirmeyi başarmış bir süreçtir bu. Gelir dağılımındaki eşitsizlik o denli azalmıştır ki, Japonya eşitsizliğin en düşük düzeylerde seyrettiği

6 Japon toplumunu analizim, 1995'te Hitotsubashi Üniversitesi'nde konuk sosyoloji profesörü olarak görev yaptığım dönemde şekillendi. Sosyal Bilimler Fakültesi Dekanı Profesör Shuijiro Yazawa'ya hem daveti hem de yaptığımız, sonra da yapmaya devam ettiğimiz son derece aydınlatıcı sohbetler için özellikle minnet borçluyum. Japonya'nın çeşitli üniversitelerinden meslektaşlarım ve yüksek lisans öğrencilerine de Hitotsubashi'deki seminerlerime etkin bir katılım gösterip derinlikli katkılarda bulunmalarından ötürü teşekkür borçluyum. Japonca malzemenin analizinde bana yardımcı olan, Japonya'daki enformasyon toplumu hakkında bir veritabanı hazırlayan araştırma asistanım Keisuke Hasegawa'ya da öyle. Tokyo Üniversitesi Sosyoloji Bölüm Başkanı Profesör Kokichi Shoji, Japonya hakkında bir sosyolojik incelemeler deryasını cömertçe önüme açtı ve ülkedeki toplumsal dönüşümle ilgili fikirlerini benimle paylaştı. Yazawa da Shoji de yorumlarıma ilham kaynağı oldu, fakat tabii ifadelerimin ya da olabilecek yanlış anlamaların sorumluluğu tümüyle bana aittir.

7 Aktaran Tsurumi (1970: 172).

ülkeler arasına girmiştir.[8] Dahası, bu süreçte Japonya'da toplum ve çevre derin bir dönüşüm geçirse de, Japon kültürel kimliği büyük ölçüde korunmuştur. Japonya, modernleşmenin Batılılaşmadan da mümkün olduğuna dair güçlü bir tarihsel örnek haline gelmiştir.[9] Kuşkusuz bu başarılar, bütün Japon toplumunun gayret göstermesini, çok çaba sarfetmesini gerektirdi. Uzun bir zaman boyunca Japon işçiler, Amerikalı ve Avrupalı işçilerden çok daha fazla sürelerde çalıştı, bütün ülkede daha az tüketildi, daha fazla tasarruf/yatırım yapıldı.[10] Paradoksaldır, Amerikan işgalinin dayattığı reformların da Japonya'ya katkısı oldu. Bu reformlar arasında en önemlileri toprak reformu, çalışma koşullarına ilişkin düzenlemeler (örgütlü emeğin haklarının tanınması da dahil), ekonomik tekellerin yasaklanması (zaibatsuların ortadan kalkmasına yol açtı) ve kadınlara seçme hakkı tanıyan yeni seçim yasalarıydı. Ayrıca Soğuk Savaş ortamında ABD'nin Japonya üzerine açtığı askeri şemsiye Japon ekonomisini askerî harcama yükünden kurtardı. Japon devletini, üretime, teknolojiye ve ihracata takıntılı bir biçimde odaklanmaktan alıkoyacak, dış politikayla ilgili başağrılarından uzak tuttu. Ancak bu elverişli ortamı dikkate alsak bile, Japonya'nın geçirdiği tuhaf kalkınma ve yapısal dönüşüm süreci ancak Japon toplumunun iç dinamikleriyle açıklanabilir.

Japonya'da toplumsal dinamiklerin kökeni, ulusal kimliğin olumlanması projesinde yatmaktadır. Tarihsel bakımdan 1868'deki Ishin Meiji'nin devamı olarak görülebilecek bir projedir bu. Japonya kültürel ve toplumsal bakımdan dünyanın en homojen toplumlarından biridir. Gerçi Japonların birçoğunun sandığı kadar da homojen değildir. Japonya'da milyonlarca Korelinin, Okinawa'lının, Ainulunun yaşadığını, kültürel olarak asimile olmuş ama toplumun dışladığı Burakuminlerin de Japon toplumunun bir parçası olduğunu unutmamak gerek. Japonya'nın yüzyıllarca adalara özgü bir yalıtılmışlık içinde yaşaması, bu kimliği güçlendirmiştir. Ancak 1853'te Commodore

8 Allen (1981); Tsuru (1993).
9 Reischauer (1988); Shoji (1991).
10 Tsuru (1993).

Perry'nin "siyah gemileri"yle, Batı sömürgeciliğinin dayatmasıyla Japonya'nın Batı'yla ticarete açılması Japon kimliğini tehlikeye soktu. Bu tehdide gösterilen tepkiler Meiji Restorasyonu'nu ve sonraki yıllarda ülkenin hızla modernleşmesini beraberinde getirdi. Japonya'nın Batı'ya karşı ayakta durmasının tek yolunun buradan geçtiği düşünülüyordu.[11] Japonya'nın yüzyılı aşkın süredir devam eden kalkınma çabasının temelindeki toplumsal oydaşmayı ve siyasi meşruiyeti anlamamızı sağlayacak temel etken budur. Taisho dönemine (1912-26) damgasını vuran demokratik yoldan modernleşme projesinin ve Showa döneminde askerileşmeye ağırlık veren aşırı milliyetçi projenin iflasından sonra Japon milliyetçiliği yeniden dirildi. Japon milliyetçiliği bu kez, uluslararası ekonomide barışçı rekabeti hedefleyen, devlet güdümlü bir ekonomik kalkınma projesi biçimini almıştı.[12] Enerji ve doğal kaynaklar bakımından tümüyle dışarıya bağımlı olan, kendine güvensizlikle, özellikle ilerici entelektüel çevreleri etkisi altına almış bir suçluluk duygusuyla, utançla karşı karşıya kalan bu yoksul, savunmasız ülke kolektif bir seferberlik içine girdi: Öncelikle ayakta kalacaktı, sonra rekabet edecekti, sonunda da sanayi üretim, ekonomik yönetim ve teknolojik yenilikler üzerinden kendini kabul ettirecekti. *Japonya'nın kalkınmasına* ilişkin bir analizin, başlangıç noktası şu olmalıdır: Aslolan, Japonya'nın savaşmasını ve silahlı kuvvetlere sahip olmasını ebediyen yasaklayan 1947 Anayasası'na ters düşmeden, ***barışçı yollarla ulusal bağımsızlığa ulaşmak, ulusal gücü kazanmaktı.*** Bu doğrultuda ben de, hem 1956-73'teki aşırı büyüme dönemine hem de 1974'te petrol krizinin yarattığı sorunları başarılı bir biçimde yanıtlayan tekno-ekonomik yeniden yapılanmaya damgasını vurmuş Japon kalkınma modeliyle bu milliyetçi proje arasındaki doğrudan bağlantıyı göstermeye çalışacağım. Ancak Pasifik bölgesinin, 21. yüzyılın öncü bölgesi olarak ortaya çıkmasına ilişkin analizimde ileri süreceğim tezler, bu gayet iyi bilinen kalkınma deneyimini yeniden değerlendirmenin ötesine geçecek. Heisei döneminde (7 Ocak 1989'da başlamıştı) Japon kal-

11 Norman (1940).
12 Kato (1987); Beasley (1990).

kınma modelinde temel önemde bir kriz yaşandığını ileri sürüyorum. Heisei dönemindeki bu krizin kendini 1990'larda, öncelikle siyasi sistemin istikrarsızlığında gösterdiğini savunuyorum. Japonya önceki elli yılda böyle bir siyasi buhrana sahne olmamıştı. Kanımca, "balon ekonomisi"nin patlamasını izleyen yıllardaki uzun durgunluk dönemi de Heisei dönemindeki krizin bir izdüşümüdür. Gençliğin önemli bir bölümünde yaygın olan psikolojik karmaşa da öyle. *Aum Shinrikyo*'nun yükselişi, Japon gençlerinin yaşadığı bu karmaşayı açıkça ortaya koymuştu (bkz. İkinci Cilt Üçüncü Bölüm). ***Bu çok boyutlu krizin Japon kalkınma modelinin başarısından kaynaklandığı*** varsayımında bulunuyorum. ***Japon kalkınma modelinin, milliyetçi projeye, dolayısıyla kalkınmacı devlete öncelik verilmesine meydan okuyacak yeni ekonomik, toplumsal, kültürel güçlerin önünü açtığını*** savunuyorum. Bu krizin koşulları ve çözülme biçimleri, Japon toplumunu, Japonya'nın Pasifik'le ilişkilerini, nihayetinde bütün bir Pasifik bölgesinin kaderini derinden etkileyecektir.

Japon Kalkınma Sürecinin Toplumsal Bir Modeli[13]

Kalkınma sosyolojisi alanında yıllardır devam eden araştırmaların ardından, ekonomik büyüme ve yapısal dönüşüm süreçlerinin kurumla-

---

13 Kanımca, Japon kalkınmasının kökenleri ve niteliklerine ilişkin Batılı bir bakış açısıyla kaleme alınmış en iyi siyasal ekonomik analiz, seçkin İngiliz akademisyen G. C. Allen'a ait pek tanınmamış bir kitaptır (1981). Elbette ki, kalkınmacı devletin oluşumu ve işleyişiyle ilgili, "kalkınmacı devlet" kavramını da icat eden klasik çalışma Chalmers Johnson'ın kaleme aldığı *MITI and the Japanese Miracle*'dır (1982). Bu bakış açısının daha ayrıntılı bir biçimde işlenişi için, Johnson'ın Japonya'da siyasi sistemle ilgili makalelerinden oluşan seçkisine (1995) bakınız. Japonya'da Meiji Restorasyonu'ndan başlayarak modern devletin doğuşuna dair en iyi tarihsel analiz hâlâ Norman'a (1940) aittir. Ülkedeki ekonomik kalkınma sürecinin 1950'lerden itibaren ele alındığı bir Japon'un bakış açısını yansıtan bir çalışma için bkz. Tsuru (1993). Yeni kalkınmacı devletin oluştuğu kültürel ve psikolojik koşullar için bkz. Tsurumi (1970). Japonya'nın 1960-90 sürecindeki evrimiyle ilgili, neo-milliyetçiliğin altını çizen kapsamlı bir sosyo-politik analiz için bkz. Shoji (1991). Japonya'daki toplumsal hareketlere dair bir analiz için bkz. Yazawa (1997). Kültürel milliyetçilikle ilgili bir inceleme için bkz. Yoshino (1992). Japon toplumu ve siyasetine getirilen (bence yanlı olan) Batı kaynaklı eleştirilere dalmak isterseniz Van Wolferen (1989) ve Harvey'e başvurabilirsiniz. Japon devletine ilişkin teorik bir yorum için bkz. Kato (1984, 1987) ile Taguchi ve Kato (1985). Japon devletinin iç dinamiklerine ilişkin ilginç bir

ra içkin olduğu, kültür tarafından yönlendirildiği, toplumsal oydaşmayla desteklendiği, toplumsal çatışmalarla şekillendirildiği, siyasette mücadele konusu olduğu, politikalar ve stratejilerle güdüldüğü açıklık kazanmış olsa gerek.[14] 1950'lerden bu yana, Japon kalkınma sürecinin kalbinde yatan şey, ulus adına devlet bürokrasisi tarafından uygulanan milliyetçi bir kalkınmacı devlet projesi olmuştur.[15] Kısacası, devlet bürokrasisi girişim ağları olarak örgütlenen (*keiretsu* ve *kigyo shudan*) Japon şirketlerini yönlendirmiş, koordine etmiş, dünya ekonomisinde başarılı bir biçimde rekabet edebilmeleri için onlara ticaret politikası, teknoloji politikası ve krediler yoluyla yardım etmiştir. Ticaret fazlası finansal fazla olarak yeniden dolaşıma sokulmuştur ve bu durum, yüksek oranlardaki iç tasarrufla birlikte enflasyon baskısı yaratmayan bir genişlemeyi mümkün kılmıştır. Aynı zamanda yatırım oranlarının yüksek olmasını, reel ücretlerin hızla artmasını ve hayat standartlarının iyileşmesini sağlamıştır. Araştırma-geliştirme alanına yüksek oranlarda yatırım yapılması ve ileri imalata odaklanılması Japonya'yı enformasyon teknolojisi sanayiinde öncü bir konuma yükseltmiştir; hem de enformasyon teknolojisi ürünleri ve süreçlerinin küresel ekonomide temel önem arz etmeye başladığı bir dönemde. Bu ekonomik performans toplumsal istikrar ve yönetimle işgücü arasındaki işbirliğiyle sağlanan

---

değerlendirme için bkz. İkuta (1995). Kanryo'ya (Japon bürokrasisine) ilişkin mükemmel, güncel bir analiz için bkz. İnoguchi (1995). Japonya'da siyasi hayatın ampirik bir analizi için bkz. Kishima (1991). Japonya'da siyasi yolsuzluklar da dahil, siyasi mekanizmaya dair bir inceleme için bkz. Schlesinger (1997). Japonya'da neo-milliyetçilik hakkında bkz. Watanabe (1996). Japonya'da kadınların durumu ve seferberliği hakkında bkz. Ueno (1987), Gelb ve Lief-Palley (1994); Shinotsuka (1994); Yazawa (1995). Japon ailesi hakkında bkz. Seki (1987); Totani ve Yatazawa (1990). Japon okullarına dair ampirik bir değerlendirme için bkz. Tsuneyoshi (1994). Japon sosyoloji kaynaklarına ilişkin kılavuz niteliğinde bir bibliyografya için bkz. Shoji (1994). Japonya'da girişimlerin yapısı, çalışma ilişkileri, iş hayatının örgütlenmesi, işgücü piyasaları ve istihdam uygulamalarıyla ilgili olarak bkz. birinci cildin üçüncü ve dördüncü bölümlerindeki analizlerim. Burada bu analizlerde kullanılan kaynaklara bir daha atıfta bulunmayacağım, bunları Birinci Cilt'te bulabilirsiniz. Bu bölümde sunduğum analizde kullandığım diğer kaynaklar, dipnotlarda belirtilmiştir. Burada işlediğim konularla ilgili veri ve kullanılabilir kaynak yığınına tabii ki elimi bile sürmedim. *Yalnızca değerlendirmemde doğrudan kullandığım kaynakların adını anıyorum.*

14 Evans (1995).

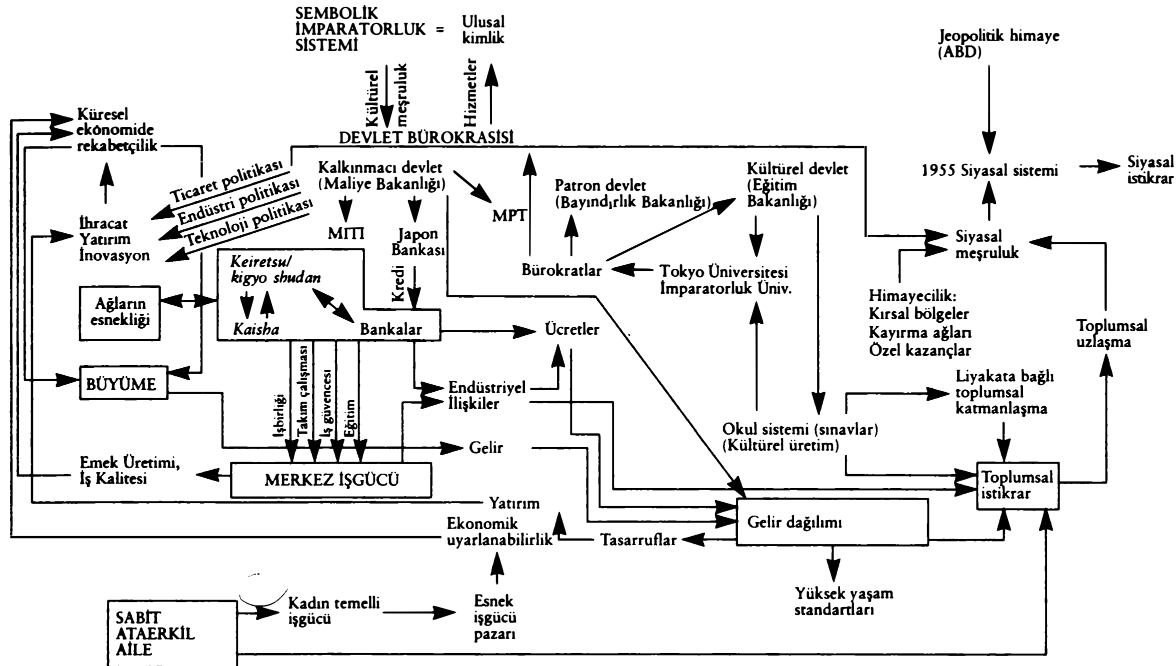
15 Kato (1984); Taguchi ve Kato (1985); Johnson (1995).

yüksek emek verimliliğine dayanıyordu. Yönetimle işgücü arasındaki işbirliğinin temelinde de çekirdek işgücü açısından istihdamın istikrarlı olması, işte terfi etmenin kıdeme bağlı olması yatıyordu. İşgücü piyasasının esnekliği yarı zamanlı ve koşullara bağlı istihdamla sağlanıyordu. Esnek işgücü de genellikle kadınlardan oluşuyordu. Kadınların işgücüne katılımı yükselmişti. Toplumsal istikrarın gerisindeyse başlıca üç etken vardı: a) İnsanların ülkenin yeniden yapılanması yönündeki kararlılığı, kendilerini buna adamaları; b) Tüketebilme, hayat koşullarının ciddi ölçüde iyileşmesi; c) Geleneksel değerleri yeniden üreten, iş ahlâkını doğuran, kadınları baskı altında tutmak pahasına üyelerinin kişisel güvenliğini sağlayan güçlü, istikrarlı bir ataerkil aile. Siyasi istikrar, Liberal Demokrat Parti çatısı altında bir çıkarlar koalisyonu, himaye ağı oluşturarak sağlanmıştı. Yaygın yolsuzluklara karşın ABD'den ciddi bir destek gören Liberal Demokrat Parti, 1993'e dek Japonya'da iktidarda kaldı. Ekonomik kalkınma vaadiyle meşruiyet kazanan kalkınmacı devletin başka meşruiyet kaynaklarından da yararlandı: İnsanların LDP'ye verdiği oylar ve "Sembolik İmparatorluk Sistemi" de devletin meşruiyet kaynağıydı. "Sembolik İmparatorluk Sistemi" ulusal kimliğin kökleriyle tarihsel bir süreklilik sağlıyordu. **Grafik 4.1**, Japonya'nın ekonomik kalkınmasının ardındaki toplumsal/kurumsal mantığı sunabilme çabasıyla hazırlandı. Bu fazlasıyla yoğun özete, kısa bir değerlendirmeyle açıklık kazandırayım.

Bütün toplumsal seferberlik süreçlerinde olduğu gibi, süreçteki başat aktörün (bu örnekte Japon devleti) toplumun desteğini kazanmasını, iş dünyasını kendi koordinasyonuna tabî tutmasını sağlayacak meşruiyet kaynaklarını tanımlamak temel önem taşır. Japon devletinin meşruiyet kaynağı, bürokrasi dışında, "Sembolik İmparatorluk Sistemi"nde (Shocho Tennosei) ve çok daha az bir ölçüde olmakla birlikte 1947 Anayasası'ndan beri demokratik olarak seçilmiş hükümetlerde yatmaktadır. Çok daha az bir ölçüde dedim çünkü hükümet anayasal olarak seçilmiş olsa da, neredeyse elli yıl boyunca "Nagatacho siyaseti"ne bağımlı kaldı. "Nagatacho siyaseti" yolsuzluk batağına saplanmış, insanların gözünde pek değeri olmayan Liberal Demokratik Par-

GRAFİK 4.1

Japon Kalkınmasına İlişkin Toplumsal Bir Model, 1955-85

ti çevresinde örgütlenmiş çıkarlar, hizipler, himayecilik ağlarını kapsıyordu. Kalkınma sürecine rehberlik edense, verimli çalışan, genellikle temiz kalan devlet bürokrasisi oldu. Devlet bürokrasisi, çok çeşitli bir çıkarlar, ideolojiler ve kişilikler koalisyonu olan LDP'nin farklı hizipleri arasındaki çatışmaların aşılmasında köprü görevi üstlenerek siyaset oluşturma sürecine bir istikrar kazandırdı.[16] Devlet bürokrasisi önceden hükümete bağlı olsa da, meşruiyetini çağa uydurulmuş Sembolik İmparatorluk Sistemi'nin değerleri üstüne inşa etti. Masao Maruyama 1946'da kaleme aldığı, bugün hâlâ Sembolik İmparatorluk Sistemi'ne ilişkin en derinlikli analiz olarak görülen, Japon siyasetine ilişkin klasikleşmiş eserinde şöyle diyordu: "Bizler Japonya'da ulusal egemenliğin hem manevi otoriteyi hem de siyasi iktidarı kapsadığı bir durumla karşı karşıyayız. Ulusun eylemlerinin doğru ya da yanlış olarak değerlendirilmesinde kullanılacak ölçüt yine ulusta (yani "ulusal oluşum"da) yatıyor."[17] Maruyama bunun sebebini şöyle açıklıyor:

> Reformasyon sonrası dönemde Batı'da ulusal iktidar formel egemenliği, yani dış egemenliği temel alırken Japon devleti (Meiji sonrası) dış alanla iç alan arasına bir çizgi çekebilme, otoritesinin yalnızca dışarısı için geçerli olduğunu kavrama noktasına hiçbir zaman ulaşmadı... Bu yüzden de, 1946'da İmparator'un kutsallığının bir İmparatorluk Bildirisi'yle kaldırıldığı güne dek, prensipte Japonya'da inanç özgürlüğünün hiçbir temeli olmadı. Ulus, hakikate, ahlâka ve güzelliğe ilişkin bütün iç değerleri kendi "ulusal oluşumu"nda kapsadığından, bilim de sanat da bu ulusal değerlerden ayrı bir varlık süremezdi... Ne zaman ki başarı güdüsü milliyetçilikle güçlerini birleştirdi, işte o zaman Japonya "ilerleme koşusu"nu başlatabildi. Ne var ki Japonya'nın çürümesine yol açan da bu güç birliği, bu bileşimdir. Özel meselelerin kendi başlarına ahlâken haklı görülemeyeceğini, her zaman ulusal meselelerle birlikte değerlendirilmeleri gerektiğini söyleyen mantığın ters bir etkisi oldu: Özel çıkarlar, önü alınamaz biçimde ulusal kaygıların derinlerine sızdı.[18]

16 Inoguchi (1995); Schlesinger (1997).
17 Maruyama (1963:8).
18 Maruyama (1963: 6-7)..

Korporatist Japonya'ya ya da eleştirenlerin deyişiyle Japonya Ltd.'ye dönüşen sistemin toplumsal mantığı Maruyama'nın siyasi kültüre ilişkin analizinde gizlidir. Aşırı milliyetçi projenin küçük düşürücü yenilgisinin ardından, Sembolik İmparatorluk sistemi, ülkeyi yeniden yapılandırmayı sürdüren bir bürokrasiye tarihsel süreklilik ve siyasi meşruiyet kazandırdı. Bürokrasi bu süreçte, pragmatik yollar buldu; dünya ekonomisini yakalayarak nasıl güçlü ve modern bir Japonya yaratılacağını keşfetti. G. C. Allen ve Chalmers Johnson, Japon kalkınmacı devletinin yükselişine ilişkin akla yatkın ampirik analizler sunmuşlar; kalkınmacı devletin en azından 1955 ile 1985 yılları arasında ülkenin ekonomik büyümesine nasıl bir stratejik rehberlik yaptığını göstermişlerdir.[19] Devlet bürokrasisinde başat ajan, satın almayı denetleyen, dolayısıyla karar oluşturma sürecinde maddi güce sahip olan Maliye Bakanlığı'ydı. Maliye Bakanlığı'nın kullandığı başlıca iki araç ise, efsanevi Dış Ticaret ve Sanayi Bakanlığı (MITI/Ministry of International Trade and Industry) ile Japonya Merkez Bankası'ydı. Çünkü devlet bürokrasisinin Japon girişimlerini koordine etmesini, onlara destek olmasını, rekabeti örgütlemesini ve zaman zaman da şirketleri baskı altında tutmasını sağlayan temel araçlar, krediler, ithalat/ihracat izinleri ve teknolojik kalkınmaya verilen destekti. Altyapıya odaklanmış bazı bakanlıklar, özellikle Posta ve Telekomünikasyon Bakanlığı da 1980'lerden itibaren teknoloji üretiminin maddi koşullarının yaratılmasında, teknolojinin yayılmasının seçici bir anlayışla örgütlenmesinde kritik roller oynadı. Başka bakanlıklarsa, tamamlayıcı nitelikteki özgül alanlarına göre buna paralel, kimi zaman da ters düşen farklı işlevler üstlendi. Eğitim Bakanlığı kültürel kimliğin korunmasından, hiyerarşik, katı bir sınav sistemi uygulayarak düzenli bir yükselme ve toplumsal tırmanma sisteminin örgütlenmesinden sorumluydu. Japon çocuklarının ve gençlerinin hayatlarına damgasını vuran, bütün aileleri meritokrasi ideolojisinin ve ritüellerinin içine hapseden bir sistemdi bu. Başka bakanlıkların, daha siyasi işlevleri vardı. Öyle görünüyor ki,

19 Allen (1981); Johnson (1982, 1995).

Bayındırlık Bakanlığı, Tarım Bakanlığı ve Ulaştırma Bakanlığı özel fonların LDP'nin siyasi kampanyalarına aktarılmasında baş rolü oynadılar.[20] Hükümet fonlarının yerel ve bölgesel hükümetlere dağıtılmasıyla, yerel temsilcilerin güvence altına alınmasında da bu bakanlıkların payı vardı. Kalkınmacı devletin kolları da dahil devlet bürokrasisinin tutarlılığı çok da abartılmamalı. Her devlette olduğu gibi, Japon devleti de iç çelişkilerle, çatışan çıkarlarla parçalanmıştı. Bürokrasinin çeşitli kolları, iktidar oyununda kendi konumlarını koruma çabasındaydı. Örneğin Posta ve Telekomünikasyon Bakanlığı'nın rolü altyapı ve teknolojiyle sınırlı değildi. Çünkü posta tasarrufu sistemi üzerinden, en büyük tasarruf kaynağı üzerinde denetim sahibi olması, bu bakanlığa finans piyasalarına, hükümetin kamusal ve özel yatırımları finansmanına belirleyici müdahalelerde bulunma gücü veriyordu. Ayrıca genel anlamda devlet bürokrasisi siyasi elitler karşısında özerkti, fazla etki altında kalmıyordu ancak, bürokratlarla siyasetçiler arasında kaydadeğer bir etkileşim vardı. Bakanlık koltukları farklı siyasi hiziplerin üssü haline gelmişti ki, bu da sistemi daha karmaşık kılıyordu. Ancak, bürokrasinin en üst mevkiinde yer alacakları yetiştiren kaynakların sıkı bir denetim altında tutulması ve bu insanların Eğitim Bakanlığı'nın titizlikle takip ettiği kurumlardan seçilmesi yoluyla kültürel homojenlik sağlanıyor, sembolik olarak İmparatorluk sisteminde somutlaşan ulusal çıkarların üstünlüğüne duyulan ortak inanç korunuyordu. Bürokraside yer alacakların seçildiği kilit okullar, Tokyo Üniversitesi, özellikle de bu üniversitenin Hukuk Fakültesi ve imparatorluk üniversiteleridir. Birkaç seçkin özel üniversiteyi de eklemek gerekir. Üst düzey bürokrasinin bütün üyeleri bu okullardan çıkar. Zirvedeki bu toplumsal bütünlük, toplumun geneline yayılır. Çünkü bürokraside işe alınanların yalnızca % 1'i üst düzey bürokrat olur. Diğerleri, kariyerlerinin sonraki yıllarında "cennetten inerler", şirket yöneticiliği, siyasi liderlik gibi görevler üstlenirler; yapılanma ve sivil topluma rehberlikten sorumlu yarı kamusal kurumların yöneticiliğini üstle-

20 Ikuta (1995); Johnson (1995).

nirler. Böylece bürokratik sınıfın kültürel tutkalı, seçkinlerin toplumsal ve ekonomik hayatın farklı alanlarında dolaşımıyla yayılır. Düşünceler dolaşır, çıkarlar tartışılır ve ideoloji yeniden üretilir.

"Japon mucizesi" üzerine kaleme alınmış monografiler deryası, bu milliyetçi bürokrasi tarafından tasarlanan ve uygulanan ekonomik büyümeyi teşvik mekanizmalarını ayrıntılı olarak ortaya koymuştur: Emek verimliliğinde ciddi bir artışın, iş kalitesinin ve iç piyasaların korunmasının mümkün kıldığı dikkat çekici bir rekabet gücüne dayanarak tümüyle ihracata odaklanmak; tasarruf oranlarının yüksekliğinden kaynaklanan, Japonya Merkez Bankası'nın *keiretsunun* bankalarına düşük faizlerle kısa vadeli borçlar vermesine de dayalı bir sermaye bolluğu; hükümetin finanse ettiği teknolojik satın alma ve teknolojik yenilik programlarıyla teknolojik kalkınma yönünde sürekli bir çaba gösterilmesi; imalata ağırlık verilmesi; sanayi politikasının düşük yoğunluklu teknoloji üretiminden teknolojinin orta yoğunlukta olduğu üretime, ardından teknolojinin, dünya çapında talebin ve Japon sanayiinin üretim kapasitesinin gelişimine ayak uydurarak yüksek teknoloji sanayiine geçmesini bu mekanizmalar arasında sayabiliriz. MITI Maliye Bakanlığı'yla yürüttüğü programları bitirdikten sonra, stratejik planlamada, Japon girişim ağlarına yardımcı olma, rehberlik etme, onları destekleme konusunda ciddi bir rol oynadı. Özellikle ticaret politikasında, teknoloji politikasında ve sanayi politikasında, yatırımda öncelik verilecek sektörlerin belirlenmesinde önemli bir rolü oldu. MITI'nin kararları her zaman başarılı olmadığı gibi, bu kararlara her zaman uyulmadı da. Örneğin 1980'lerde, o çok fazla reklamı yapılan beşinci kuşak bilgisayar programları tam bir fiyaskoydu. Sonra MITI'nin Teknopolis Programı çerçevesinde 1980'lerde ve 1990'larda ülke çapında çeşitli bölgelerde kurulan 26 teknopolün çoğu başarılı oldularsa bile, MITI'nin başta hayalini kurduğu, mini silikon vadilerinden çok fabrika topluluklarıydı. Ancak zamanla MITI'nin stratejik planlamacıları hedefi bulmaya başladı. Japon sanayii de dikkat çekici bir hızla düşük katmadeğerli ürünlerden katmadeğeri yüksek ürünlere ve süreçlere geçmeyi başardı. Otomobillerden yarı iletkenlere birçok

kilit sanayiide önce Avrupa, ardından ABD geride bırakıldı; ta ki 1990'larda ABD şirketlerinin teknolojik/yönetsel karşı saldırısı, bu şirketleri mikrobilgisayar, yazılım, mikroelektronik, telekomünikasyon, biyoteknoloji ve internet çevresinde gelişen yeni, belirleyici önemdeki sanayiide Japon rakiplerinin önüne geçirene dek. Ancak Japon şirketleri elektronik tüketim malları, hafıza çipleri ve yarı iletken teçhizat imalatında başatlıklarını korumaktadır. Farmasotik ve kimya gibi önemli istisnalar dışında bütün ileri imalat sektörlerinde güçlü bir rekabetçi konuma sahiptirler. Japon şirketlerinin internetle ilgili teknolojilerde ve girişimlerde ilerde sahip olabileceği rekabet gücünü azımsamak yanlış olur.

Etkili yönetsel kılavuzluk, Japon girişimlerinin ağlar oluşturan yapısına belirleyici bir katkıda bulundu. Bu konuyu Birinci Cilt'in Üçüncü Bölümü'nde biraz ayrıntılı olarak incelemiştim. Devlet bürokratları birkaç oyuncuyu koordine ederek ve şirket ağları arasındaki rekabeti zirvede tutarak kendi kendini yıkan bir strateji olan merkezî planlamaya başvurmaksızın bütün bir ekonomik yapıya ulaşabildiler. Japon modeli, stratejik, seçici devlet müdahalesinin, bir piyasa ekonomisini nasıl daha verimli ve daha rekabetçi kılabileceğini gösteren, böylece *laissez-faire* ekonomisinin özü itibarıyla üstün bir verimliliği olduğunu yalanlayan kritik bir deneyimdir.

Ancak, sanayi yönetimleriyle emek arasında tam bir işbirliği olmasaydı eğer, yukarıda bahsettiğimiz stratejilerin, mekanizmaların hiçbiri işe yaramazdı. Japonya'nın rekabet gücü üzerinde belirleyici rolü olan verimliliğin, istikrarın ve uzun vadeli stratejik yatırımların kaynağında bu işbirliği vardı. Ticari korumacılık Latin Amerika ekonomilerinde yaygın olarak başvurulmuş bir stratejidir. Bazıları çok büyük olan bu Latin Amerika ekonomilerinin hiçbiri de katmadeğeri yüksek küresel piyasalarda büyük oyuncular olmayı başaramamışlardır. Emeğin üretim hattı düzeyinde kararlara katılımı, Japon girişimlerin toplumsal bir barış ortamında işlemesi Japon ekonomisine, daha en başlarda belirleyici bir avantaj sağlamıştır. Japonya'nın enformasyon teknolojisine dayalı imalat ve hizmetlere geçişinde bu, özellikle

önemli olmuştur. Çünkü enformasyon teknolojisine dayalı imalat, işgücünün düşünme kapasitesinin yeni teknolojilerden en iyi biçimde yararlanabilme yönünde tam anlamıyla kullanılmasını gerektirir. Ancak işgücünün katılımı ve şirketlerle işbirliği, etno-kültürel özelliklere atfedilemez. Japon işçilerin güçlü kültürel özgüllüğü, onların seferber olmasını, greve gitmesini ve militan bir işçi hareketi örgütlemesini engellememiştir. Japon işçiler bu konuda özgürlüğe sahip olduklarında, 1920'lerde 1930'ların başlarında hareketlenmişlerdir. Ardından 1940'ların sonlarında 1950'lerde de böyle bir hareketlilik yaşamışlardır.[21] Bu mücadeleler 1950'li yıllarda bir dizi çalışma politikası ve toplumsal politika reformlarına yol açmıştır. Bu reformlar temelinde, Japon girişimciler ve Japon hükümeti 1960'larda yeni bir çalışma politikası ve sanayi ilişkileri sistemi kurdular. Yeni sistemin başlıca dört ayağı vardı. İlki şirketlerin, *keiretsu*'daki başka şirketlerde olsun, ana şirkette olsun büyük şirketlerdeki çekirdek işgücünün uzun vadeli istihdam edileceği güvencesi vermesiydi. Buna karşılık Japon işçiler de çalışma hayatları boyunca aynı şirkette kalacakları güvencesi verecekti. Sistemin ikinci ayağı, terfilerde esas ölçütün kıdem olmasıydı. Böylece yönetimin cezalandırma/ödüllendirme yoluyla işçiler arasında ayrıma gitme, işgücünde bireysel rekabet kaynaklı bölünmeler yaratma gücü elinden alınmış oluyordu. Kıdem sistemi işçilerin hayatlarında öngörülebilirliği sağlıyordu. Üçüncü ayaksa, işbirliğine dayalı bir çalışma biçiminin benimsenmesiydi. Fabrikalar ve bürolardaki denetim görevleri yatay bir örgütsel hiyerarşiyle düzenlenmişti; çalışma ekipleri ve kalite kontrol grupları oluşturulmuştu; ayrıca üretim sürecinin veriminin ve kalitesinin artırılması için işçilerin inisiyatifine başvuruluyordu. Sistemin dördüncü ayağı, işçi sendikalarının şirket bazında örgütlenmesiydi. Sendikalar, sendika liderleri ve üyelerinin çıkarlarını, şirketin çıkarlarıyla bir tutuyordu. Japonya'da işçi federasyonları vardı, hâlâ vardır. Ayrıca bazı sektörlerde ulusal düzeyde, kolektif bir pazarlık süreci yaşanıyordu. Öncesinde örgütlü emeğin potansiyelini göstermek

21 Yazawa (1997).

üzere sembolik gösteriler (ritüel haline gelmiş "bahar isyanları" gibi) düzenleniyordu. Ancak şirket bazında sendikalaşma, işçilerin üretim düzeyindeki katılımı ve yönetimle işgücünün ulusal ekonominin iyiliği için elbirliğiyle çalışması sayesinde Japon kapitalizminde çalışma ilişkileri, başka hiçbir piyasa ekonomisinde görülmemiş derecede iyiydi.

Bu çalışma pratikleri, genelde Japonya'daki başarılı yönetim pratikleriyle ilişkilendirilen mekanizmaların uygulanması açısından temel önemdedir. Birinci Cilt'te Üçüncü ve Dördüncü Bölümler'de Japonya'da işgücü ve çalışma koşullarına ilişkin analizimde de bu tezi savunmuştum. Stoklamanın bertaraf edileceği bir "tam zamanında" sistemi ancak ve ancak yumuşak bir çalışma ilişkileri sisteminden ötürü iş bırakmaların yaşanmadığı, çalışmanın durmadığı bir ortamda işleyebilirdi. "Zımni bilgi"nin işçiler tarafından geliştirilmesi ve yayılması da tek koşulda mümkün olabilirdi: İşçilerin o benzersiz deneyimlerini, şirketin üretim sistemine ilişkin içeriden edindikleri bilgileri, ait oldukları şirketin başarısına yatırmayı teşvik edecek etkenler varsa eğer. Nonaka ve Takeuchi'nin etkili analizine göre, işçiler böylece "bilgi üreten şirket"in kaynağında yer alıyorlardı.[22] Özetle Japonya'nın rekabet gücünün başlıca dayanağı olan emeğin verimliliği ve iş kalitesinin temelinde emek açısından ciddi kazanımların mümkün kıldığı bir işçi-işveren ilişkisi ve işbirliğine dayalı çalışma sistemi vardı. Şirketin cömert sosyal yardımlarda bulunması, işletme çevriminin gerilediği durumlarda bile istihdamın uzun vadeli olması güvencesi bu kazanımlardan bazılarıydı. Çalışma ilişkilerinde Wa'nın (uyum) sağlanmasının, cemaatçi ekip çalışması ruhunun, Japonya'yı yeniden inşa etme, onu güçlü, saygın bir ülke kılma yolundaki ulusal seferberliğin de 1960'larda iş dünyası, emek ve hükümet arasında toplumsal uzlaşmanın sağlanmasına katkıda bulunduğu doğrudur.

Yine de çalışma ilişkilerindeki bu işbirliği boyutu, Japon işgücü piyasalarının hikâyesinin yalnızca bir kısmıdır. Birinci Cilt Dördüncü Bölüm'de sunduğum ampirik analiz çerçevesinde, Japon işgücü piya-

22 Nonaka ve Takeuchi (1994).

salarında esnekliğin, küçük şirketlerde ve geleneksel sektörlerde (perakende ticaret gibi) çok daha esnek çalışma pratiklerinin benimsenmesiyle, işçilere daha az hak tanınmasıyla, büyük şirketlerde de yarı zamanlı çalışma pratiğinin benimsenmesiyle sağlandığını eklemek istiyorum. Bu yarı zamanlı ve geçici işgücünün büyük kısmı kadınlardır; sayıları da giderek artmaktadır. Özellikle de genç yaşlarda çocuklarını büyüttükten sonra çalışma hayatına dönen kadınlar oluşturmaktadır bu esnek işgücünü. Kadın işgücü piyasasının genişlemesi, işgücü piyasalarının esnek ve farklı koşullara uyarlanabilir olmasının anahtarıdır. Emek verimliliğinin kaynağında yatan çekirdek işgücünün istikrarını sağlayan ve gerileme dönemlerinde şirketlerin geçici işçileri işten çıkararak kendilerini rahatlatmalarını mümkün kılan da budur. Başka sanayileşmiş ülkelerde de işgücü piyasasında benzer bir bölümlenme söz konusudur. Toplumsal yapının da aynı ölçüde bölümlenmesine, dolayısıyla eşitsizliğe ve yoksulluğa yol açan bir bölümlenmedir bu. Japon toplumunun asıl mucizesi, bu sınıfsal bölümlenmenin Japon ataerkil ailenin gücüyle ortadan kaldırılmış olmasıdır. İstikrarlı bir biçimde istihdam edilen erkek işçilerle, geçici kadın işçileri çatısı altında birleştiren ataerkil aile yapısı, toplumsal ayrılıkların ailenin birliği içinde çözülüp gitmesini sağlamıştır. Japon kadınların eğitim düzeyinin yüksek olduğunu da dikkate aldığımızda, bu olgu iyice önem kazanır. Japon kadınların eğitimli olması bu geçici işgücünün daha az vasıflı olduğu değil, daha değersiz olduğu anlamına gelmektedir.

Ataerkillik Japon kalkınma modelinin temel bileşenlerinden biridir; üstelik yalnızca ekonomik gerekçelerle de değil. Ataerkil aile kişisel istikrarı sağlayan ve kültürü yeniden üreten sağlam bir birim olarak hızlı sanayileşme ve modernleşmeye karşı ayakta kalabilmiştir. Boşanma sayısı artsa da, İtalya ve İspanya hariç (bkz. İkinci Cilt Üçüncü Bölüm) başka ileri sanayi ülkelerine kıyasla çok daha düşüktür. 1980'de, yaşını başını almış Japonların üçte ikisi yetişkin çocuklarıyla birlikte oturuyordu. Son otuz yılda bu sayı hızla gerilediyse de, yaşlı Japonların çoğu hâlâ yetişkin çocuklarıyla birlikte yaşamaktadır. Çocuklar büyük ölçüde hâlâ sıkı bir aile disiplinine tabîdir; utanç kültü-

rü hâlâ çocukların davranışlarını belirleyen başlıca unsurlardan biridir. Kadınlar, aile içindeki bütün rollerini yerine getirirler. Yaygın bir başkaldırıya dair pek işaret yoktur. Bunun sebebi de büyük ölçüde, Japon erkeklerin Amerika'da yaşananın tersine aile kuralları dışında kişisel mutluluk arayışına girmemeleridir (bkz. İkinci Cilt Üçüncü Bölüm). Gerektiğinde devlet de ataerkilliği ödüllendirecek küçük kurumsal dokunuşlarda bulunur. Örneğin Japon vergi yasası, kadınların aile bütçesine yarı zamanlı işlerden kazandıkları ücretlerden fazla katkıda bulunmasını anlamsız kılar, çünkü iki gelirli aileler için öngörülen vergi oranları cezalandırıcı ölçüde yüksektir. Eğitimli, hiperaktif kadınların Japonya'da esnek işgücü piyasalarına, istikrarlı ailelere ve geleneksel kültüre katkıları Japonya'nın toplumsal ve ekonomik dengesinin önemli bileşenlerinden biridir. Ve eğer farklı ülkelerdeki deneyimleri karşılaştırmanın bir anlamı varsa eğer, bunun Japon modelinin en zayıf halkası olduğunu da söyleyebiliriz.

Kültürün yeniden üretimi de devlet tarafından, özellikle de Eğitim Bakanlığı tarafından sağlanır. Eğitim Bakanlığı, okul öncesi eğitimden önde gelen üniversitelere dek eğitsel programları yakından izler, denetler. Eğitsel programlar çerçevesinde geleneksel kültüre ve hiyerarşik, karmaşık bir sınav sistemine ağırlık verilir. Sınav sistemi genellikle hayatının ilk yıllarında her Japon'un mesleki kaderini belirler. Katı disiplin kuraldır. 1990'da küçük bir kız öğrencinin, okulun derse geç kalan öğrencileri dışarda tutmak için koyduğu raylı, sürgülü kapıya sıkışarak öldüğü kazada bunun bir örneğine tanık olduk. Bu tabakalanmış, kültürel homojenlik bir yandan işbirliğinin, iletişimin ve cemaatçi/ulusal bir kültür içinde bir aidiyet duygusunun sağlanması, bir yandan da toplumsal farklılıkların teslim edilmesi ve herkesin göreli yerine saygı gösterilmesi açısından temel önemdedir. Aşağıdan güçlü bir ataerkil ailenin, yukarıdan da güçlü bir Milli Eğitim Bakanlığı'nın baskısıyla kültürel yeniden üretim kolaylaşır, radikal değişim yönündeki alternatif değerler sistem dışına sürülür, böylece isyan marjinalleştirilir.

Başka deyişle Japonya'da temel, hayat standartlarının yükselmesi, işçi-işveren işbirliği, geleneksel değerlerin yeniden üretimi ve ülke uğ-

runa toplumsal seferberlikle atıldı. Siyasi istikrar bu temel üzerinde, Amerikan işgali sonrasında Liberal Demokrat Parti (LDP) adı altında çabucak bir araya toparlanan, farklı kişilikleri, çıkar gruplarını ve himayecilik ağlarını kapsayan derme çatma bir koalisyonla sağlandı. LDP (Vatikan ile ABD tarafından komünizme ve sosyalizme direniş gösterme amacıyla kurulmuş İtalyan Hıristiyan Demokrat Parti'ye benziyordu) istikrarsız bir siyasi hizipler koalisyonuydu. Her hizbin bir "capo"su vardı (en güçlüleri Kakuei Tanaka'ydı). Elli yıl boyunca bu "capo"lar etrafında çıkarlar, suç ortaklıkları, entrikalar, sırlardan ve borçlardan oluşan ağlar örüldü. LDP hizipleri, Amerikalıların kendilerinden hoşnut olmasından yararlanarak (Japon girişimler için kritik önemdeydi bu; çünkü Amerika piyasalarına girebilmek, ABD'nin tedarik kaynaklarından yararlanabilmek için ABD'nin güvendiği bir aracıya gereksinimleri vardı), siyasi aracılık sanatında mükemmelliğe eriştiler. Oy karşılığı para, para karşılığı ayrıcalık, ayrıcalık karşılığı mevki, mevki karşılığı himaye, himaye karşılığı oy vs. alıp verdiler. Bu kayırmacı, himayeci sistem içinde kaynakların denetimi konusunda sürekli çatıştılar, ancak her zaman ortak çıkarları etrafında birleştiler. Dönem dönem, özellikle de 1976'daki "Lockheed olayı"ndan sonra skandallarla sarsıldılar. "Lockheed olayı" Başbakan Tanaka'nın istifa etmesine neden olmuş, ayrıca siyasi sırların medyada açığa vurulmasının mümkün olabileceğini göstermişti. Nixon'ı batıran Watergate skandalının ABD siyasetinde yarattığına benzer bir etkisi oldu "Lockheed olayı"nın da. İkinci Cilt Altıncı Bölüm'de incelediğimiz üzere, başka birçok ülkede olduğu gibi Japonya'da da siyasi yozlaşma siyasi kampanyaların, siyasi hiziplerin finansmanıyla bağlantılıydı. Partiye kaynak bulanlara da küçük bir bahşiş ayrıldığını eklemek gerek. Yukarıda da belirtildiği üzere, öyle görünüyor ki Bayındırlık, Tarım ve Ulaştırma Bakanlıkları devlet fonlarının kayırılan özel şirketlere aktarılmasında ayrıcalıklı mekanizmalar haline gelmişlerdi. Buna karşılık şirketler de LDP'nin faaliyetlerini ve liderlerini finanse ediyor, yerel patronlar oylarını LDP'ye veriyordu.[23] Ancak tek siyasi fi-

23 Ikuta (1995); Johnson (1995); Schlesinger (1997).

nansman kaynağı bu değildi. Yakuza ve LDP liderleri (başbakanlar da dahil) arasındaki açık bağlantılar da tekrar tekrar Japon medyasının gündemine oturmuştu.

Siyasi yolsuzlukların dışında, geleneksel kayırmacılık sistemleri de kırsal bölgelerde ve daha azgelişmiş eyaletlerde LDP adaylarının yaygın bir destek kazanmasını sağladı. Seçim yasaları, bu bölgelerin parlamentodaki temsilci sayısının daha fazla olmasını sağlıyordu. Bu yüzden de LDP'nin üst üste kazandığı başarılara karşı koymak, bu başarıyı aşmak son derece güçtü. Ancak bu siyasi sistem işe yaradı. Neredeyse elli yıl boyunca, bütün sınırlılıklarına karşın LDP'nin bu sistemi Japonya'da siyasi istikrarı sağladı. Çatışmaları "aile" içinde tuttu, halkın zar zor kazandığı zenginliğin sefasını sürmesini sağladı. Gerçi insanlar giderek bütün siyasetçiler karşısında kinik bir tavrı benimsiyordu. Ancak bu sistemin sınırlı meşruiyetine karşın ayakta kalmasının bir tek koşulu vardı: Daha yüksek bir yetkenin, Sembolik İmparatorluk Sistemi'nin Japon halkı için ahlâkî bir güvence olmayı sürdürmesi ve bir aydın despotlar kastının devlet işlerinin sorumluluğunu üstlenmesi, ülkenin yeniden yapılanmasında işletmeleri ve işçileri bir araya getirebilmesiydi bu koşul.

Dünyayı hayrete düşüren, Amerika'yı korkutan, Avrupa hükümetlerini Avrupa Birliği'nin eteklerinin altına kaçıran toplumsal kalkınma modeli buydu işte. Gerçekten de tutarlı, güçlü ve parlak bir modeldi. Ama tarihin ölçüsüne vurulduğunda kısa ömürlü oldu. 1980'lerin ortasında zirve noktasına ulaştığı sıralarda, Heisei döneminin ilk yıllarında açık, yapısal bir krize girdi.

Batan Güneş: Japon Kalkınma Modelinin Krizi

1980'lerin ortalarından itibaren Japonya yavaş yavaş, ekonomik, toplumsal ve siyasi hayatın farklı boyutlarında kendini gösteren yapısal bir krize sürüklendi. 1999'da Japon ekonomisi iyileşme yolunda görünüyorduysa da, krizin ardındaki sorunların çoğu çözülmemişti. Dolayısıyla Japonya'nın yeniden yapılanmasının yüzyıl sonunda hâlâ tekliyor olduğunu söyleyebiliriz. 1990'lardaki kriz, ilk bakışta birbiriyle il-

gisiz bir dizi olayla kendini gösterdi. Umarım bu olayları birbirine bağlayan mantığı, analizimin sonunda gösterebilirim.

Önce Japonya'nın yapısal krizinin başlıca sebebi olan finansal krize odaklanalım dilerseniz.[24] Finansal krizin karmaşasından özüne inersek, temel sorunun Japon bankalarındaki batık kredi yekûnunun çarpıcı boyutlara ulaşması olduğunu söyleyebiliriz. 1998'de batık kredilerin toplamı, 80 trilyon yene ulaşmıştı. Japonya'nın gayri safi yurtiçi hasılasının % 12'sine denkti bu rakam. Japon bankalarının 1998'deki durumunu değerlendiren yabancı uzmanlara göre, büyükler sıralamasında ilk 19'da yer alan bankalardan yalnızca ikisi, bu olası kayıpları karşılayabilecek kapitalizasyona sahipti. En çarpıcı örnek, dünyanın en büyük bankalarından biri olan Long Term Credit Bank'tı (LTCB). LTCB, 1998'de 7 milyar dolar içeride olduğunu ilan etti. Banka, Amerikalı fon yönetimi şirketlerinden Ripplewood Holding çevresinde örgütlenen bir finans grubuna satılacaktı ki, hükümet duruma müdahale etti. Vahim durumdaki bankalar arasında batık kredi meblağı 17 milyar doları bulan Fuji Bank, olası kayıpları 11 milyar dolara yaklaşan Sakura Bank, 1,5 milyar dolar kaybeden Nippon Credit de vardı. Bu bankaların hepsi de 1998-99 döneminde farklı oranlarda kamusallaştırıldı, yeniden yapılandı ya da birleştirildi, bazı durumlarda tasfiye edildi. Japon bankalarının iflasın eşiğinde olması yüzünden hisse senetleri değer yitirdi. Uluslararası krediden yararlanmaları, yasak denecek düzeyde pahalılaştı. Buna bağlı olarak, ayakta kalan bankalar borç vermeyi ciddi oranda sınırladı. Böylece ekonominin kredi kaynakları kurudu. 1998'de, 1970'lerdeki petrol krizinden bu yana ilk kez Japon ekonomisi geriledi.

Sormamız gereken kilit soru şudur: Batık kredi miktarı neden bu kadar fazlaydı; bu kredilerin geri ödenmeyeceği neden onca zaman göz ardı edildi? Bu sorunun yanıtı, Japon kalkınma modelinin iç çeliş-

24 Japonya'da 1996-98 döneminde yaşanan mali krize dair analiz, 2. dipnotta belirtilen yayın organlarında çıkan haberlere dayanmaktadır. Yararlı değerlendirmeler için bkz. *The Economist* (1997); Eisenstodt (1998); Nakame Uluslararası Ekonomik Araştırmalar, Nikkei ve Global Business Network'ün ilginç senaryoları (1998).

kilerinde yatmaktadır. Japon finans piyasalarının küresel finans piyasalarına açılması bu çelişkileri güçlendirmişti. Açıklayayım: Japonya'nın yüksek büyüme oranı, hükümetin desteklediği bir finans sistemine dayanıyordu. Hükümet destekli bu finans sistemi tasarruf sahiplerini ve bankaları güvenceye almaya odaklıydı; bu arada şirketlere de düşük faizli kredi veriliyordu. Japon finans kurumları, uzunca bir zaman uluslararası sermaye akışlarından görece uzak, Maliye Bakanlığı'nın koyduğu yasal düzenlemelere ve politikalara göre iş gördüler. Borsa büyük bir finans kaynağı değildi. Tasarruflar için cazip yatırım olanakları sunmuyordu. Yüksek tasarruf oranları enflasyon yaratmadan yatırımı artırmak açısından kritik önemdeydi. Ancak tasarruflarla yatırımlar arasındaki akış, posta ofisinde, bankalarda, tasarruflar ve kredilerde toplanan mevduatla sağlanıyordu. 1997'de mevduatların gayri safi yurtiçi hasılaya oranı Japonya'da % 92,5'tu. ABD'deyse bu oran % 34'tü. Dolayısıyla bankalar ve tasarruf kurumları nakitle dolup taşıyor, bu birikimi borç vermeye can atıyordu. Bankalar bir *keiretsu*'yla bağlantılıydı, dolayısıyla tercih edilen müşterilere borç vermekle yükümlüydüler. Karşılığında bütün bir *keiretsu* yapısı tarafından korunuyorlardı. Hükümet de hiçbir bankanın iflas etmemesine özen gösteriyordu. Kredilerin teminatı gayrimenkul ya da hisse senediydi. Dolayısıyla riskin az, faiz oranlarının düşük olduğu bu ortamda bankalar çıkarlarını kâr marjında değil, yüksek hacimli borç vermede görüyordu. Öyle görünüyor ki kolay para, hem uluslararası alanda hem de içeride ekonomiyi besledikçe, yüksek büyüme oranı da kredilerin geri ödenmesini sağladı. Böylece gelecekteki krediler için daha fazla para yaratıldı. Ayrıca gayrimenkul fiyatları da tavana vurdu; özellikle de Tokyo ve Osaka'da. Bu da teminatların, borçlanmanın sınır tanımadan genişlemesini destekler biçimde değerlenmesi anlamına geliyordu. Arazi ve emlâkın bu biçimde aşırı değerlenmesinin iki sebebi vardı: Öncelikle, temelde Japonya dış ticaretinin sürekli fazla vermesinden kaynaklanan hızlı sermaye birikimi, gayrimenkul yatırımlarına fon ayrılmasını mümkün kılmıştı. Böylece gayrimenkul fiyatları yükselmişti. Diğer yandaysa üretim ve teknolojinin titiz bir stratejik

planlamaya tabî olmasının tersine, ülkenin plansızca, kaotik bir biçimde kentleşmesi vahşi bir gayrimenkul piyasası yaratmıştı.[25] Sonuçta zaten sürekli, kullanılabilir toprakların az olması kaygısıyla yaşayan bir ülkede, hızlı ekonomik büyüme yüzünden nüfus ve faaliyetler kentleşmiş bölgelerde yoğunlaştı. Siyasi kayırmacılık mekanizmalarının, büyük bölümü kentleşmiş bölgelerin kıyısındaki kırsal bölgelerde yaşayan çok sayıda küçük arazi sahibine özel ayrıcalık tanıması da arazi fiyatlarını artırdı. Örneğin 1983 ile 1988'de, mesken olarak ve ticari amaçlarla kullanılacak arazilerin ortalama fiyatları Tokyo bölgesinde sırasıyla % 119'luk ve % 203'lük bir artış gösterdi.[26] Küçük arazi sahiplerinin emlâk spekülasyonuna, bu işten büyük kazanç sağlayan büyük finans şirketleri de katkıda bulundu. Yerel hükümetlere planlamaya gitmemeleri, konut alternatifleri sunmamaları, piyasanın karar vermesine izin vermeleri karşılığında kazanç ve siyasi destek güvencesi verildi. Böylece arazi sahipleri ve bankalar gayrimenkul değerlerinin yükselmesiyle zenginleşti. Ev sahibi olmak isteyen insanların da tasarruflarını artırması gerekiyordu. Bu da bankalara ve finans kurumlarına daha fazla para girmesi anlamına geliyordu. Yurtdışında rekabete, yüksek ihracat gelirine, yüksek tasarruf oranına, yurtiçindeyse değerin artışına dayanan bu finansal sistem işledikçe, kendi kendini genişletti. Öyle ki dünyanın dört bir yanından işletme danışmanları, sanayi ve ticaret alanında rekabet gücünü artırırken kendi kendine değer yaratabilen bu mucizevi finansal sistemi incelemek, takdir etmek üzere Tokyo'ya akın etti. 1990'da mevduat hacmiyle değerlendirildiğinde, dünya sıralamasında ilk on bankadan sekizi Japon bankalarıydı.

Kolay borç verme uygulamasının başka, gizli bir boyutu daha vardır: Krediye erişme ayrıcalığına sahip olmak. Bankalar, bankaya erişme ayrıcalığına sahip şirketlere, bireylere ya da örgütlere kredi vermekle yükümlüydüler. Yatırımın sağlamlığı ya da kredinin riske atılıp atılmaması değerlendirilmiyordu. Bu "borçlu seçme" uygulaması, belli başlı dört kıstasa dayanmaktadır. İlki, borç vermek için seçilen müşte-

25 Machimura (1994).
26 Fukui (1992: 217).

rinin bankanın bağlı olduğu *keiretsu*'dan olmasıdır. Böylece borçlanma politikası, daha geniş kapsamlı bir şirket politikasının bir parçası olarak değerlendirilir. İkinci kıstas, Maliye Bakanlığı'nın tavsiyesidir. Maliye Bakanlığı, Japon ekonomisinin çıkarları çerçevesinde bir kredinin verilmesini uygun görüp böyle bir tavsiyede bulunabilir. Üçüncü kıstas, bankanın (ya da tasarruf ve kredi kurumlarının) yakuzayla bağlantılı şirketlerin baskılarına boyun eğmesidir (bkz. Üçüncü Bölüm). Dördüncü kıstassa, siyasi partilerin, genellikle de iktidar partisi LDP'nin finanse edilmesi ya da bu partilerde görevli siyasilerin desteklenmesidir. Sonuçta buna karşılık bankalar, hükümetin, bağlı oldukları *keiretsu*'nun ve genel olarak bankacılık sanayiinin kol kanat germesi sayesinde talihsizliklerden korunur. Böylece çember tamamlanmış olur. Finans piyasalarının, bireysel yatırımcıların ve tüketicilerin bankacılık sistemi üzerinde pek az etkisi olduğundan, Japon finans sistemi işleyişi itibarıyla devlet-kapitalist korporatizminin ders kitaplarına girecek bir örneği haline gelmiştir. Bankalar pek özerk değildir: Onlar yalnızca tasarrufları yakalamanın ve bu tasarrufları Japonya Ltd.'nin dolambaçlı ağlarınca belirlenen ulusal çıkarlara ve ülkenin temsilcilerinin kişisel çıkarlarına hizmet edecek hedeflere tahsis etmenin araçlarıdır.

Bu sistem, devam ettiği sürece son derece dinamikti. Hedeflerini gerçekleştirmek konusunda hayli verimliydi. Ancak kendi kendini tersine çevirdiğinde, değer yaratmayı bırakıp değer yıkmaya geçtiğinde Japon ekonomisinin parçalanmasına sebep oldu. Japonya'da finansal sistemin çöküşünde üç sebepler dizisinin kritik önemde olduğunu söyleyebiliriz. İlki emlâk piyasasında ve borsada oluşan balonun 1991'de patlamasıydı. İkincisi Japon finans kurumlarının küresel finas piyasalarına açılmasıydı. Bu durum Japonya'da geleneksellеşmiş finansal uygulamalara devam edilmesini güçleştirdi. Üçüncüsü ise hükümetin bankaların borçlarını karşılama, batık kredi olasılığına karşı bankalara destek olma kapasitesini büyük oranda yitirmiş olmasıydı. Şimdi bu üç gerekçeyi, biraz ayrıntılı inceleyelim.

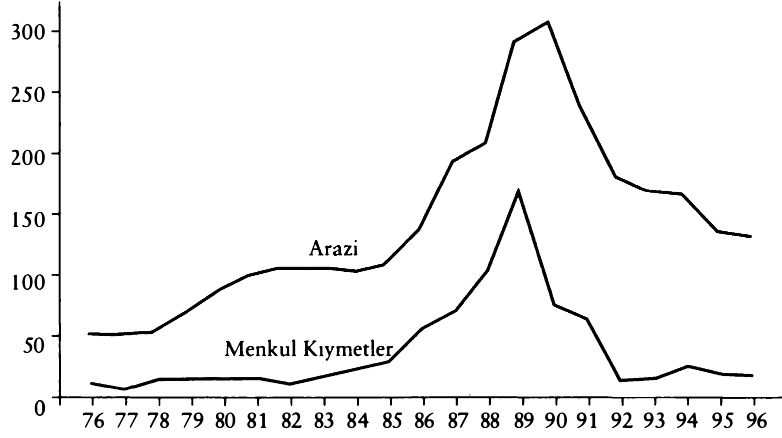
Öncelikle emlâk piyasasında ve borsada oluşan balon patladı; çünkü genellikle her balon sonunda patlar. Buna da işletme çevrimi

denir. Ancak Japonya örneğinde bu durumu ağırlaştıran özgül bazı koşullar söz konusuydu. Ekonomi aşırı ısınmıştı ve yen paritesini yukarıya itiyor, Japonya'nın dış ticaretteki rekabet gücünü baltalıyordu. Ancak yenin güçlü, borsanın da canlı olması, şirketlerin finansal yatırımlara girişmesine, gerek uluslararası alanda gerek ülke içinde yüksek hacimde borçlar vermesine neden oldu. Konut talebinin yapısal olarak fiyat artışlarını hazmedememesinin yanı sıra büro inşa piyasasının aşırı kapasiteyle çalışmasından ötürü gayrimenkul fiyatları sonunda geriledi. Ardından borsa da düşmeye başladı. Böylece sürekli yüksekten uçulacağı yönündeki tehlikeli varsayım üzerine kurulmuş Japon finans sistemi de istikrarsızlığa sürüklendi. Enflasyondan korkan hükümet ekonomiyi frenledi, böylece 1990'ların başında ekonomik gerileme yaşandı. Borsanın hızlı düşüşü, gayrimenkul piyasasının çöküşü 1996'ya gelindiğinde, 1980'lerde yapay olarak yaratılmış değerin büyük bölümünü silip götürmüştü (bkz. Şekil 4.1). Kırk yıldır ilk kez Japon ekonomisi durgunluğa gömüldü ve ancak 1990'ların ortalarında kendine gelebildi. Hükümetin harcamalarıyla canlanmıştı, ama hâlâ yavaş bir büyüme gösteriyordu.[27] Ancak bu iyileşme de kısa ömürlü oldu. Finansal istikrarsızlık bankaları borç verme pratiklerini sıkılaştırmaya yöneltti. Dolayısıyla hükümetin, faiz oranlarını düşürme yönündeki çabasına ve faiz oranlarının 1998'te % 1 gibi tarihin en düşük düzeyine inmesine karşın ekonomi paradan yoksundu, bu yüzden büyüme de gerçekleşemiyordu. 1997 ve 1998'de Japonya keskin bir gerileme gösterdi.

Ancak Japon finans dünyasını etkileyen en ciddi sorun, küresel finans piyasalarına açılmasıydı. Bu konuyu değerlendirirken üç temel mesele dikkate alınmalıdır. İlki Japon ekonomisinin durgunluğa girmesiyle, Asya Pasifik piyasasınınsa canlanmasıyla karşı karşıya olan Japon bankalar ve finans kurumları yükselmekte olan Asya Pasifik piyasalarına büyük borçlar verdiler. Kendi ülkelerinde başvurdukları borç verme kurallarını burada da uyguladılar: Seçtikleri müşterilere

27 Asahi Shimbun (1995).

ŞEKİL 4.1
Japonya'da Menkul Kıymetlerin ve Arazilerin Değeri, Milyar Yen Olarak, 1976-96
(Toplam gerçekleşmemiş kıymet)

Kaynak: *The Economist* (1997, 4).

kısa vadeli ve yüksek hacimli borçlar veriyorlar, büyük yerel şirketlerin ve hükümetlerin güvencesi olduktan sonra kredilerin geri ödenmeme riski olup olmadığını değerlendirmiyorlardı. Verdikleri kredilerin büyük bölümünün teminatı, aşırı değerli gayrimenkullerdi. Asya'da emlâk piyasası balonu patladığında, kredilerin büyük bölümü teminatlarını yitirdi, böylece batık kredi haline geldiler. Tayland, Endonezya, Malezya, Filipinler, Güney Kore ve Hong Kong'da borsalar çöktüğünde, kredilerin geri ödenmesi güvencesi veren şirketler bu vaadi yerine getiremeyecek duruma düştüler. Bu ülkelerin para birimleri değer yitirdiğinde, Japon bankalar dolar ya da yene bağlı kredilerini kurtaramadılar. Asya hükümetlerine dönüp de "pahalı"ya satın aldıkları dostlarından verdikleri sözü tutmalarını istediklerinde, Asya hükümetleri bunu yapamadılar. Hükümetler hepsi de aynı zamanda ödenmesi gereken dağ gibi borçlarla karşı karşıyaydı. Dolayısıyla Japon finans kurumlarının kurtuluşu Asya piyasalarında aramakla aslında kendi

krizlerini buralara ihraç ettiğini, sonunda bu krizin dönüp dolaşıp Japonya'yı vurduğunu söyleyebiliriz.

İkincisi, Japon finans kurumları küresel aktörler haline geldiklerinde, kendi ülkelerinde alışık oldukları içeriden alım satım uygulamalarıyla ya da sınırı zorlayan işletme pratikleriyle iş görmeleri artık çok zorlaştı. Bunun sebebi "daha temiz bir ortama" girmiş olmaları değildi. Aslına bakarsanız Batılı finans kurumlarının sorgulanabilir, riskli, hatta yasadışı uygulamalarına çok sayıda örnek gösterilebilir. ABD ve Avrupa hükümetleri ve bankacılık sektörleri de çökmesi an meselesi olan bankalara ve finans kurumlarına el uzatmışlardır. Üstelik hükümetlerin kararlı bir tavır alamadığı durumlar yaşanmış, finans sektörüne yardımlarda genellikle vergi mükelleflerinin parası kullanılmış, büyük paniğe sebep olunmuştur. 1980'lerde ABD'de tasarruf ve kredi birliklerinin kurtarılması (250 milyar dolar gibi çarpıcı bir meblağ karşılığı), Lüksemburg'da BCCI'nin kapanması, Fransa'da Crédit Lyonnais'nin kurtarılması (100 milyar dolarlık bir finansal açık kapatılmıştır), 1998'de New York'ta Long Term Capital Management'ın kurtarılması (4 milyar dolarlık bir yardımla) küresel ekonomide riskli finansal uygulamaların yaygınlığını gösteren birkaç örnektir. Japon bankaları ve menkul kıymetler şirketlerinin sorunu, yurtdışında oynamanın kurallarını tam anlamıyla kavramış olmamalarıydı. Başka bir deyişle Japonya'da sahip oldukları içeriden bilgiye, bağlantı ağlarına küresel olarak sahip değillerdi. Dahası Japonya'da olduğunun tersine dünyanın başlıca finans piyasalarında hükümetlerin teminatına güvenemezlerdi. Küresel kuralları nice zorluklarla sonunda öğrendiklerinde, bankaların ve menkul kıymetler şirketlerinin çoğu için artık iş işten geçmişti. Başkalarının yanı sıra, Sanwa Bank ABD'de cezalandırıldı; Nomura Securities ABD ve Japonya'daki skandallar ve büyük kayıplarla ağır bir darbe aldı; dünyanın en büyük menkul kıymet şirketlerinden Yamaichi Securities 1997'de iflasa sürüklendi.

Dahası küresel finans piyasalarını tam anlamıyla kucaklayan Japon bankaları ve menkul kıymetler şirketleri görünürde kudretli, ama aslında güçsüz olan, giderek genişlemekte olan finansal gruplar

lejyonuna da katılmıştı. Başka bir deyişle yüksek hacimde sermaye toplamalarına, büyük yatırımlar yapmalarına karşın finans piyasalarını şekillendiren olaylar üzerinde denetim sahibi değillerdi. Dolayısıyla Japon şirketleri, dünyanın başka yerlerindeki şirketlerin maruz kaldığı risklerle karşı karşıyaydı. Ancak Japon şirketleri için büyük risk kaynağı haline gelen iki etken vardı. İlki, yüksek, istikrarlı bir büyümeye dayanarak riskli kredilerin geri ödeneceğine güvenerek finansal bir piramit inşa etmiş olmalarıydı. Verdikleri borçların ciddi bir bölümünün kısa vadeli olduğu dikkate alınırsa, herhangi bir aksilik, zincirleme finansal kayıplara yol açabilirdi. İkincisi, benim "zayıf dev paradoksu" dediğim şeydir. Sağduyunun söyleyebileceğinin tersine, bugün küresel finans sistemindeki bir finans kurumu ne denli büyük olursa, krizlere de o denli açık olur. Çünkü dünyanın farklı bölgelerine ne ölçüde girileceğini belirleyen, finans kurumunun çapıdır. Geri dönmesi gereken sermayenin hacmi ne denli büyük olursa, finans kurumunun ortalama kârı tutturmak için girmek zorunda olduğu operasyonun çapı, ölçeği de o denli büyük olur. Küresel finans piyasaları birbirine bağımlıdır, bu finans ağlarının herhangi bir bağlantı, düğüm noktasında yaşanacak bir çalkalanma büyük ölçüde temel ekonomik verilerden bağımsız olarak başka piyasalara da yayılır. Dolayısıyla bir şirketin yatırımları başka denizlere ne kadar açılırsa, bir yerlerde bir kayba ya da eşzamanlı birçok kayba uğrama olasılığı da o kadar büyür. Oysa başarılı piyasalarda kâr elde etme imkânı, şirketin çapıyla doğru orantılıdır. Ancak kâr ya da zarar, zamanda ve uzamda tahmin edilebilir olmadığından, yatırımların getirisinin değişkenliği, finans şirketinin çapı ve karmaşıklığıyla birlikte artacaktır. Dolayısıyla belli bir risk düzeyinde, şirket ne denli büyük olursa, ne denli küreselleşmiş olursa, finansal getirilerinin değişkenliği de o kadar yüksek olacaktır. Hedge fonların bu paradoksu yanıtlaması düşünülmüştü. Oysa bu fonlar, en maceracı yatırımların bir aracı haline geldiler. Hedge fon şirketleri genellikle, bir finansal varlık için riski azaltmaya değil, anlaşmanın iki tarafı arasındaki uzam ve zaman farklılıklarından yararlanarak ekstra kâr getirecek alternatif senaryolar geliştirir. Dolayısıyla hedge fonlar finan-

sal değişkenliği önleyeceklerine artırır. Bu bağlamda, Japon şirketlerin dış ticaret fazlalarından gelen nakitle yüklü devasa Japon bankaları küreselleştiğinde, elektronik işlemlerin hızıyla ivme kazanmış finans piyasalarındaki istikrarsızlıklara da daha açık hale geldiler (bkz. Birinci Cilt İkinci Bölüm).

Japon finans sisteminin krize girmesine yol açan üçüncü büyük gelişmeyse, Japon hükümetinin finans kurumlarının zararlarını karşılama kapasitesinin gerilemesiydi. Bunun birkaç gerekçesi vardı. Zarar hacmi öyle bir düzeye ulaşmıştı ki, kamu fonları ihtiyacı karşılayamaz hale geldi; özellikle de finans piramitlerinin dalgalanmasından ötürü bu kayıplar aynı zamana denk geldiğinde. Maliye Bakanlığı ekonomiyi durgunluktan çıkarma çabasıyla faiz oranlarını düşürdü. Böylece bankalar ek gelirden yoksun kaldı. Ayrıca eldeki kamu fonları da kamu hizmetlerine ilişkin yatırımlara aktarıldı. Böylece bankalara vergi mükelleflerinin parasıyla yardım eli uzatma hamlesinde bulunma imkânı da kısıtlanıverdi. Ancak hükümetin finansal sistemi kurtarma kapasitesine sahip olmamasının en önemli gerekçesi, siyaseten zayıf olmasıydı. Birazdan aşağıda da tartışacağım gibi, LDP'nin Japon siyasetine hakimiyetinin sona ermesi, karar oluşturma sürecinin muhalefet partilerine hesap verebilir olması anlamına geliyordu. Peş peşe patlak veren skandallar kamuoyunun güvenini yıktığında, hükümet de başı dertte olan dostlarına perde arkasından yardım etme gücünü yitirdi. Ayrıca bu güven krizi ülke tarihinde ilk kez bürokrasiyi de etkiledi, özellikle de eskiden çok güçlü olan Maliye Bakanlığı'nı. 1997-98 döneminde muhalefetin reform yönündeki bütün çağrılarının başında, finansal reformları denetlemek üzere Maliye Bakanlığı'ndan bağımsız, ayrı bir finansal kurum oluşturulması geliyordu. Dolayısıyla hem LDP'nin hem de bürokrasinin siyaseten zayıf durumda olması, eski finans sisteminin krizini perçinledi. Krizin derinleşmesi, ekonominin daha da zayıflamasına yol açtı. Dolasıyla siyasi sorumluluğu üstlenmeksizin, bankaları yeniden yüzdürmek iyice güçleşti.

Nihayetinde, incelemiş olduğum bu üç etken –işletme çevriminin tersine dönmesi, finansın küreselleşmesine içkin olan çelişkiler, si-

yasi yönetimin krizi– 1990'lı yıllar boyunca birbirlerini güçlendirdiler ve bankacılık krizinin tümüyle kontrolden çıkmasına neden oldular. Finansal işlemlerin kısmen serbestleşmesi, sermaye akışlarının hareketini kolaylaştırırken, Japonya'dan sermaye kaçışının da önünü açtı. Yenin dibe vurmasına, böylece sermaye kaçışlarının daha da hızlanmasına sebep oldu. Japon tasarruf sahipleri/yatırımcılar yakın gelecekte uluslararası yatırım fonlarına daha kolay erişebileceklerinden, yabancı piyasalarda faiz oranları daha yüksek olduğundan Japonya'da finans piyasasının boşalması da ufukta beliren bir olasılıktır.

Ülkelerinde, borsanın ve emlâk piyasasının çöküşüyle karşı karşıya kalan, Japonya ve Asya'da yeterince garanti almadan verdikleri büyük borçları tahsil edemeyen Japon bankaları ve finans kurumları hükümeti imdada çağırdı. Hükümet 1997'de 60 milyar dolarlık bir yükün altına girdi, 1998'de 570 milyar dolarlık bir yük daha aldı. Bütün bunlara bir de yalnızca Daiwa Bank için 72 milyar dolar daha eklendi. Bazı bankalara el kondu, bazıları kamulaştırıldı. Sonra bunlar satıldı ve çoğu yeniden yapılandı ya da birleşti. Hükümetin önayak olduğu birkaç büyük birleşmeyle 1999'da dev bankalar/finans grupları oluşturuldu: Toplam varlıkları 141 trilyon yeni bulan DKB, IBJ ve Fuji Bank'ın birleşmesiyle, varlık itibarıyla dünyanın en büyük bankalarından biri kuruldu. Sumitomo ve Sakura Bank birleşti; toplam varlıkları 98,7 trilyon yene ulaştı. Tokai ve Asahi Bank birleşti; toplam varlığı 66,3 trilyon yeni bulan bu birlikteliğe Daiwa Bank'ın da katılması olasıydı. Bu birleşmelerin en önemli yönü, farklı *keiretsu*'larca yönetilmesi, böylece bankaların kendi *keiretsu*'larına karşı yükümlülüklerine bağlı kalmalarına son verilmesiydi. Birleşmeler, bankaları, sigorta şirketlerini ve finans kurumlarını da bir araya getirdi. Bu yeniden yapılanmanın ardından Bank of Tokyo/Mitsubishi ile Sanwa grubunu da eklersek Japon finans sektörü beş büyük grup etrafında örgütlü hale geldi. Hükümet bankaların batık kredilerinin ciddi bir bölümünü üstlendi. 1999'un sonuna gelindiğinde, borsa bankaların yeniden yapılanma çabalarını ödüllendirdi. Büyük bankaların hisse senetleri, 1999 için yapılan hisse başına getiri tahminlerinin 60 katını aşan bir değer

kazanmıştı. Hükümetin destek eli uzatacak parası olmadığından, ekonomiyi canlandırmak için harcamalarını da artırdığından, yardım parasını borç aldı. Böylece hükümetin ve ülkenin Japon bankalarını kurtarmak için ödemesi gereken bedel, dikkat çekici bir bütçe açığını (gayri safi yurtiçi hasılanın % 10'u kadar) ve görülmemiş düzeyde bir ulusal borcu (gayri safi milli hasılanın % 140'ı) kabul etmek oldu. 21. yüzyılda Japon ekonomisini meşgul edecek bir bedeldir bu. Ancak Japonya'daki krizin geçici olarak halli, Japon ekonomisinin derinlerine kök salmış sorunların çözümüne bir katkıda bulunmadı. Bütün bir ekonomik kalkınma modeli sorgulanmaya başlandı.

Küreselleşme de sanayi kalkınma modelini değiştirmişti. 1980'lerin ortalarında Amerika'nın ve Avrupa'nın korumacılık korkuları, yenin güçlü olması, Japonya'da iş görmenin yüksek maliyeti sonunda Japon şirketlerini küresel merkezsizliğe doğru itti. Japonya'nın imalat temeli de nispeten zayıfladı.[28] Üretim maliyetinin düşürülmesi, ileri ekonomilere ihracat için daha elverişli platformlar bulma çabasıyla yapılan ilk hamlelerde hedef Asya'ydı.[29] Ama daha sonra dışa açılma, 1980'lerin sonunda fabrikalar ve ticari tesislerle birlikte araştırma ve geliştirme birimleri de dahil bütün üretim birimlerinin Japonya'nın başlıca pazarlarına, özellikle de ABD, Britanya ve Almanya'ya taşınmasıyla hız kazandı.[30] Asya ülkeleri de yalnızca bir üretim merkezi değil, aynı zamanda pazar haline geldi. MITI, Japon sermayesinin ve teknolojisinin bu kaçışına Teknopolis Programı'nı geliştirerek karşı koymaya çalıştı. Daha azgelişmiş eyaletlerdeki bölgelerle işbirliği içinde geliştirilen bu program, yüksek teknoloji şirketlerini yabancı ülkelere gitmek yerine bölgesel adem-i merkeziyetçilik stratejisiyle çekmeyi amaçlıyordu.[31] Kyushu, Teknopolis programından çok yararlandı. Bunun gerisinde kısmen yabancı elektronik şirketlerinin Japon piyasasına yerleşmeye duyduğu ilgi vardı. Japon şirketleri, kendilerine bağlı

28 Aoyama (1996).
29 Ozawa (1996).
30 Aoyama (1996).
31 Castells ve Hall (1994).

bazı fabrikaları da merkezden kopardı. Ancak temel yetenekleri ve üst düzey operasyonları Tokyo-Yokohama yenilik ortamında bıraktı. İmalat, ticaret ve finansal faaliyetlerin dışarıya kaçması, öncesiyle kıyaslanamaz ölçüde yüksek hacimde yatırımları da beraberinde götürüyordu. Bu dışarıya kaçmanın bir kısmı, düşük maliyete üretimi amaçlıyordu. Daha sonra ürünler tekrar Japonya'ya gönderiliyordu. Bu yüzden Japonya'nın Asya'yla ticaretinin ciddi bir bölümünü, aslında Asya'daki Japon imalat ağları arasındaki bu geliş gidişler oluşturmaktadır. Ancak bu dışa açılmanın büyük bölümü, Aoyama'nın Berkeley Üniversitesi'ne sunduğu, Japon tüketici elektroniği şirketlerinin uluslararası yerleşim stratejileri üzerine hazırladığı doktora tezinde de ampirik olarak gösterdiği üzere Japon şirketlerin Japon sahillerinin ötesine geçip gerçekten de küreselleşmesine varmıştır.[32] Bu eğilim 1990'ların sonlarında daha da yayılmıştır. Korumacılık korkularının etkisiyle, özgül piyasa bilgilerine ulaşma gereksinimiyle, teknolojiye erişme (ABD örneğinde), işgücü piyasalarına girme (vasıflı olduğu kadar vasıfsız işgücüne de ulaşma) ihracat platformlarını çeşitlendirme çabasıyla hız kazanmıştır. Genel bir değerlendirmeye gidildiğinde Japon çokuluslu şirketleriyle, Japon ulusal ekonomisinin birbirinden kopma eğiliminin de giderek güçlendiği gözlenir. Bu eğilimin en önemli sonucu MITI'nin ve kalkınmacı devlet sisteminin, Japon şirketleri üzerindeki şemsiyesinin büyük ölçüde kapanması, hatta nüfuzunun kaybolup gitmesi olmuştur. Sebep yalnızca şirketlerin daha büyük olması, kendilerini kendi stratejilerini kendi başlarına belirleyecek güçte görmeleri değil, aynı zamanda küresel olmaları, küresel ağlara ait olmalarıdır. Şirketlerin çıkarları da artık giderek çeşitlenmekte, farklı ülkeler, farklı sektörler ve farklı üretim hatları için farklı stratejiler gerektirmektedir.[33] Kuşkusuz, Japon şirketlerin çıkarlarının büyük bölümü hâlâ Japonya'dadır (gerçi bu oran giderek azalmaktadır). Japon şirketlerin ülkelerine karşı coğrafi/kültürel sadakati de, benzer bir küresel erime sahip başka şirketlere kıyasla daha fazladır. Japon devletinin, ABD hükümeti gibi (ör-

32 Aoyama (1996).
33 Imai (1990).

neğin ABD Savunma Bakanlığı, Airbus'la rekabet edebilmeleri için 1996'da Boeing ile McDonnell Douglas arasındaki devasa birleşmeyi desteklemiştir) kendi şirketlerine uygun politikalar benimsediği de doğrudur. Ancak 1960'ların ya da 1970'lerin tersine MITI'nin artık Japon şirketler üzerinde doğrudan bir etkisi olmadığı gibi; bu şirketler de stratejilerini öncelikle Japonya'nın ekonomik çıkarları çerçevesinde belirlememektedir. Kalkınmacı devlet ile Japonya merkezli çokuluslu şirketlerin birbirinden ayrılması Japonya'ya ve genel olarak dünyaya yeni bir dinamik getirmiştir.

Bahsettiğimiz yeni dinamiğin kilit unsurlarını şöyle sıralayabiliriz: Çokkatmanlı bir yerleşim yapısı içinde küresel rekabet koşullarıyla karşı karşıya kalan Japon şirketlerin çekirdek işgücü için uzun vadeli istihdam sistemini koruyup koruyamayacağı belirsizdir. 1999'da işsizlik arttı. Gerçi % 4,6 gibi ılımlı bir orandaydı. Ancak yaratılan yeni iş imkânlarının çoğu yarı zamanlıdır. Japon şirketleri performansları bakımından iyi düzeyde olmayan kendilerine bağlı çok sayıda şirketten vazgeçmektedir. Böylece ana şirkette atıl hale gelen işçiler ve yöneticiler için onurlu çıkış yolları da kapanmaktadır. İmalat süreci özellikle zorludur; işten çıkarmalarla darbe almıştır. İstikrarlı istihdam sisteminin yavaş yavaş zayıflaması, geçici işgücünün genişlemesi, Japonya'daki istikrarlı çalışma ilişkileri kurumunu baltalamaktadır. Japonya Kalesi'nin Dünya Ticaret Örgütü'nün yeni kurallarıyla oynanacak oyunda uzun süre dayanıp dayanamayacağı da belirsizdir. ABD yönetimiyle ticarete ilişkin görüşmelerde yaşanan pürüzler, bu belirsizliğin göstergesidir. Japonya'nın ABD'yle doğrudan karşı karşıya gelmekten kaçınmak amacıyla ticaret görüşmelerini çok taraflı kılma girişimleri, aslında gerilimi daha da artırabilir. Çünkü AB rekabetçi konumunu güçlendirme yolunda ilerlemektedir. Japon finansal yatırımlarının dünya çapında, küresel akışların belirsizliklerine aşırı ölçüde açılması Japon bankalarının *keiretsu* içindeki yükümlülüklerini yerine getirmelerini giderek zorlaştırmaktadır. Finans akışlarının sürekli Japon ekonomisine giriş çıkışı, Japonya Merkez Bankası'nın parasal denetimlerinin etkisini azaltmıştır. Bu yüzden Maliye Bakanlığı artık, sanayiye

yönelik finans politikalarının belkemiği olan faiz oranlarını belirleyebilecek durumda değildir. Telekomünikasyonun, medyanın ve kamu hizmetlerinin serbestleştirilmesi yavaş yavaş ama emin adımlarla ilerlemektedir. Dış kaynaklar da dahil çeşitli kaynaklardan yatırım fırsatlarının önü açılmaktadır.[34] Japon finans sektörünün yeniden yapılanması sayesinde, istikrar bir ölçüde yeniden sağlanabildiyse de, yeniden yapılanmış Japon bankaları küresel finans piyasalarının dolambaçlı ağları içindedir; hükümet bürokrasisinin tavsiyelerine uymak yerine küresel oyunun kurallarına göre oynamaları gerekmektedir. Ayrıca 1999'da Nikkei endeksinin Japon ekonomisinin iyileştiğini haber verircesine yükselmesinin gerisindeki en güçlü etken, büyük miktarda yabacı yatırımın Japon hisse senetlerine yönelmesidir (1999'da 125 milyar doları buluyordu bu yatırımlar). 1999'da Tokyo Borsası'nın değerinin % 15'i yabancı yatırımcıların elindeydi; oysa on yıl kadar önce bu oran % 5'ti. Başka Asya ülkelerinin deneyimlerinin de gösterdiği gibi, bu yükselişin olumsuz yönü piyasanın değişkenliği, sermaye akışlarının yön değiştirme olasılığının bulunmasıdır. Dolayısıyla kriz sonrası finans piyasaları Japonya'yı küresel sermaye hareketlerine derinden bağlamış, Japon devletinin özerkliğini sarsmıştır.

Dahası 1998'de, G-7 grubu, ABD hükümeti ve Uluslararası Para Fonu, Japonya'yı o denli zayıf görüyorlardı ki, Japon hükümetine bütün bir küresel ekonmiyi tehdit eden krizi aşmak için gerekli gördükleri ekonomik politikaları dikte etmekten korkmamışlardı. Japonya kararlı bir tavırla yabancılardan tavsiye almayı reddettiyse de, dışarıdan gelen bu baskılar Japonya'da birkaç kilit önlemin, özellikle de finansal reform ve para politikasıyla ilgili önlemlerin alınmasında belirleyici oldu.

Uzun sözün kısası, Japon mucizesine damgasını vuran yönetsel rehberlik sistemi çözülme sürecindedir. Ve bu çözülme sürecinin gerisinde de, özellikle hükümetin finans piyasalarının küreselleşmesi koşullarında finans sistemini denetim altında tutamaması yatmaktadır.

34 Khan ve Yoshihara (1994).

Japon piyasalarının açılmasının önünde hâlâ bir dizi kültürel/kurumsal engel vardır: Bürokrasi, girişim ağlarının kendi iç disiplinleri, Japon malı alma/tüketme yönündeki kültürel milliyetçi alışkanlık gibi. Japon girişimcilerine rehberlik etmek/yardımcı olmak/destek vermek üzere kurulan dayatmacı devlet mekanizması yerinde durmaktadır. Aracın işlevi yarattığı bürokratik hayatın gayet iyi bilinen kurallarından biridir: MITI her zaman yapacak birşeyler bulacaktır. Yine de kalkınma izleklerinde temel bir dönüşüm söz konusudur; Maruyama'nın da tahmin ettiği şirketler Japonya'nın çıkarlarına hizmet etmek yerine, ülke çıkarlarını kendi çıkarlarıyla özdeşleştirmeye çalışmaktadır.

Daha temel bir dönüşüm de yaşanmaktadır. Sumiko Yazawa, Chizuko Ueno ve başka araştırmacıların[35] ampirik araştırmalara dayanarak savunduğu gibi, Japon kadınları işgücüne kitlesel olarak katılmalarına paralel olarak, gerek taban düzeyinde, gerek siyasi sistemde, özellikle de yerel siyasette hareketlilik içindedir. Feminizmin açıkça savunulması, ifade edilmesi hâlâ sınırlı olsa da, kadın mücadeleleri ve kadın haklarının, daha fazla sayıda yerel cemaatte öne çıktığı görülmektedir. Medyanın bu faaliyetlere odaklanması da, bu faaliyetlerin etkilerini güçlendirmekte, ikinci sınıf işçi ve siyaseten bastırılmış özneler olarak bugün kadınlara biçilen statüye karşı başkaldırının önünü açmaktadır. Kadın hareketi yaygınlaşırsa, ataerkil ailenin özel alanına sızarsa eğer, Japonya'nın bütün bir toplumsal yapısı sıkıntıya girecektir. Çünkü kurumsal sistem ataerkillikle derinden ilişkilidir. Böyle sıkıntıların yolda olduğuna dair de dağınık, ama önemli işaretler de belirmektedir. 1999'da Japonya'da boşanma oranları keskin bir artış göstermişti; kadınlar daha geç yaşlarda evleniyorlardı ve mesleki, kişisel bağımsızlığa ağırlık veren tutumlar Japonya'da gündelik hayatın her alanında çoğalmaktaydı. Bütün bunlar, Japonya'da ataerkil ilişkilerin dönüşmekte olduğu yönünde göstergelerdir.[36] Son olarak, Japonya'da ekonomik kriz ve toplumsal değişim, ağır bir siyasi kriz başlatmıştır. Devlet ve sivil toplum arasında yeni bir ilişki modelinin önünü açması olası bir krizdir bu.

35 Ueno (1987); Yazawa (1995).

36 Yazawa vd. (1992); Iwao (1993); Yazawa (1995).

"Nagatacho Siyaseti"nin Sonu

Japon kalkınma modelinin krizi, 1990'larda siyasi sistemin kriziyle birlikte ağırlaştı. Siyasi kriz, LDP'nin 1993'teki seçimi kaybetmesiyle, LDP'den ayrılarak kurulan yeni partilerle sosyalistler arasında yeni bir koalisyon hükümetinin kurulmasıyla başladı. İki yıl sonra oyun değişti. LDP, sosyalistlerle koalisyon hükümeti kurarak iktidara geri döndü. 1996'da yeni bir seçim, LDP'yi azınlık hükümeti olarak iktidara taşıdı. Biraz küçülmüş bir Sosyalist Parti de dahil olmak üzere parlamentodaki küçük partilerce destekleniyordu bu azınlık hükümeti. Ancak parlamentonun kompozisyonu, yeni koalisyonların oluşup dağılacağını, Japon siyasetinin bir istikrarsızlık dönemine girdiğini gösteriyordu. Gerçekten de Temmuz 1998'de parlamentonun üst kamarasını belirlemek için yapılan seçimlerde LDP, 126 sandalyeden yalnızca 44'ünü kazanarak ağır bir yenilgi yaşadı. 1998 seçiminde, muhalefetteki Demokrat Parti'nin lideri Naoto Kan'ın yükselişine tanık olundu. Kan Japonya'nın en popüler siyasetçisiydi. Önemli bir gelişme de, etkin bir taban kampanyasına girişen Komünist Parti'nin sandalye sayısını üç katına çıkarmasıydı. Seçim yenilgisinin ardından LDP lideri Başbakan Hashimoto istifa etti. Yerine partinin deneyimli, konsensüs oluşturma becerisine sahip aparatçiklerinden Keizo Obuchi geçirildi. LDP partiyi parçalama tehdidi yaratan merkezkaç kuvvetlerine direnme çabasındaydı. Ancak Obuchi, ekonomik reformlara devam kararlılığıyla, başta eleştiri okları yöneltenlerin birçoğunu şaşırttıysa da, gelecek seçim sonrasında LDP'nin iktidarda kalacağına şans tanıyan gözlemcilerin sayısı azdı. Gerçekten de yüzyılın sonunda, LDP'nin, siyaset arenasının serseri kurşunlarından biri olan Budist yönelimli Komeito koalisyonuyla ittifakına daha bağımlı hale geldiği gözlenmektedir.

Japonya'daki siyasi kriz, toplumsal alana doğrudan etkilerinden çok, ortaya koyduğu, işaret ettiği şey açısından önemlidir.[37] Gerçekten de 1993-99 döneminde siyasi kişilikler bakımından hiçbir gerçek değişimin yaşanmadığı, çünkü sosyalistlerin kaydadeğer ölçüde

37 Ikuta (1995); Johnson (1995); Schlesinger (1997).

destek kaybettiği, LDP'nin iktidarı yitirmesinin temel sebebinin de birkaç hizbin partiden ayrılıp yeni partiler kurması olduğu savunulabilir. Sert parti içi çekişmelerin LDP'yle eskiden LDP'de olan gruplar arasında ilerde koalisyona gidilmesini zorlaştırdığı durumlar olmuştu. Özellikle de Ichiro Ozawa'nın Jiyu partisi açısından durum böyleydi. Ancak kriz göründüğünden daha derindir. Shoji, "büyük değişim"in "küçük değişim"lerin bir birikimi olarak geldiğini, bu küçük değişimlerin en önemlisinin de Japon halkının hayat tarzındaki değişimler olduğunu öne sürüyor.[38] Ben de onun izinden gideceğim.

Amerikan yanlısı güçlerin ulusal birliğinin, hem Japon girişimleri ve toplumsal elitleri hem de Amerikan çıkarları açısında esas önemde olduğu jeopolitik acil durumun son bulması, LDP'nin aşamalı olarak parçalanmasını kolaylaştırmıştır.[39] Ayrıca, ABD'yle ticari ilişkilerdeki gerilimlerin açıkça tanınması, eski moda LDP siyasetinin Amerika'nın yeni bir ekonomik süper gücü kabule yanaşmayan tutumunu yumuşatmakta işlevsel olmayacağını da göstermiştir. Japonya'nın küreselleşmesiyle, finans sektörünün krize girmesiyle birlikte ulusal çıkarların da çeşitlilik göstermesi, politikalar ve stratejiler üzerine bir tartışma başlatmıştır. Kalkınmacı devletin bürokratlarının ürettiği politikalara onay veren koltuk bakıcılar koalisyonunun ötesinde, gerçekten rekabetçi bir siyasi sistemin kurulmasının gerekliliği tartışmaya açılmıştır. Japonya'nın tümüyle kentleşmesi, geleneksel himayecilik ağlarını baltalamıştı. Yeni bir seçim haritası çıkarmaya yönelik bir siyasi reformla, 1994-95'te seçim bölgeleri yeniden çizildi; parlamentonun seçiminde bölgesel temsil ülke çapındaki oylamayla birleştirildi. Halkın yaygın siyasi yolsuzluklara karşı beslediği hoşnutsuzluk, siyasetçileri savunmacı bir konuma itmişti. Birkaç siyasetçi kendilerini yenilenmiş siyasi liderler olarak sunup yeni bir çıkış yapmayı denediler. Siyasi rekabet döneminin açılması ve LDP ailesi içindeki sadakat bağlarının kopması, siyasi at yarışı için de yeni fırsatlar yaratmıştı. Siyasi kişilikler, siyasi kulüpler ve özel çıkar sahipleri siyasi pazarlama-

38 Shoji (1995); Smith (1997).
39 Curtis (1993).

cılığa girişiyor, yeni rekabetçi siyaset alanıyla tanışıyordu. Bu süreçte LDP'nin kirli çamaşırları da giderek cüretkârlaşan ve özerkleşen medya tarafından iyice ortalığa saçıldı. Böylece LDP koalisyonunun yeniden yapılanması, merkezkaç kuvvetlerin durdurulması önlendi. Japonya'dan da, yurtdışından da birçok gözlemcinin LDP'nin egemenlik döneminin son bulduğunu söylemelerinin sebebi budur.[40] Bundan sonrasını tahmin etmek çok daha güçtür; çünkü sosyalistler LDP'den de hızlı bir çözülme içindedir. Ayrıca 1995'te bağımsız bir aday olarak yürüttüğü şirket karşıtı kampanyayla seçilen Tokyo Valisi Aoshima gibi yerel kişilikler de istikrarlı bir halk desteğinden yoksun kaldıkları ya da akla yatkın bir program öneremedikleri için çabucak istimlerini tüketmektedir. Bu "geçiş siyaseti" dönemi, pekâlâ geçici olmayabilir: Yani "parti sistemi" yerini medyanın ifşaatına ve kamuoyunun desteğine dayalı bir "siyasi pazar"a bırakabilir. Bunu siyasi istikrarsızlığın derinleşmesi izleyecektir. Siyasi partilerin yaslanmakta olduğu, halkın hoşnutsuzluğuyla Sembolik İmparatorluk Sistemi adına hareket eden devlet bürokrasinin üst mevkileri arasında duran yumuşak yastık ortadan kalkacaktır. 1997-98 dönemindeki finans krizinde Maliye Bakanlığı'nın gücünü yitirmesi, işletmelerin, muhalefetteki siyasetçilerin ve genel olarak halkın eskiden dokunulmaz olan bürokrasiye karşı güvensizlik beslemesi Japon devletinin çevriminin son bulduğunu işaret ediyordu. Bürokrasinin iktidarını yitirmiş olmasından bahsetmiyorum. Aslına bakarsanız, bugün Japonya'da geride kalan tek tutarlı, istikrarlı iktidar sistemi muhtemelen bürokrasidir. Ancak bürokrasinin yetkesi, her köşeden o kadar fazla meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır ki, bürokrasi Japonya'da karar oluşturma süreçlerinin karmaşık ağında yalnızca bir bağlantı noktası, bir düğüm haline gelmiştir. Temel bir düğüm olup olmadığı da kuşkuludur. Yeni Japon toplumunun hevesleriyle tarihsel meşruiyetin eski yapıları arasındaki bu doğrudan çatışmadan, Japon ulusal kimliğini kalbinden vuran daha temel bir siyasi kriz doğabilir.

40 Curtis (1993); Johnson (1995); Schlesinger (1997).

Daha derinlerdeki bu toplumsal ve siyasi krizin bazı unsurları, 1990'ların ortasında su yüzüne çıkmıştır. 1990'ların ortasında Japonya'da radikal öğrenci hareketlerinin ve 1960'lardaki siyasi ve kültürel yenilgisinin ardından büyük ölçüde uykuya yatmış toplumsal hareketlerin sınırlı bir biçimde dirildiği gözlendi. Başlangıç halindeki bu toplumsal protestolar temelde çevre sorunlarına, nükleer güç karşıtlığına, kadın sorunlarına, cemaatlerin ve bölgelerin canlandırılmasına odaklanmaktadır.[41] Genellikle yerel siyasetle bağlantılıdırlar. Örneğin yerel seçimlerde popülist adayların başarılı olmasına etkili destekleriyle katkıda bulunmuşlardı (1995'te Tokyo ve Osaka'daki yerel seçimlerde olduğu gibi). Ağustos 1996'da Maki kasabasında düzenlenen bir referandumla nükleer santral yapımına karşı koymaları da başka bir örnektir. Öte yandan, toplum, özellikle de zenginlik içinde büyüyen genç kuşaklar kafa karışıklığına sürüklenmekte, anlamlı değerleri yitirmektedir. Bunun gerisinde de ataerkil aile yapılarının ve bürokratik aşılamanın, çeşitli kaynaklardan enformasyon akışlarıyla dolu bir toplumda denetimlerini kaybetmesi yatmaktadır. Verilen görevi tamamlamış olan bir toplumda kişisel hayaller, kültürel mücadeleler ya da sosyal dinamiklerde oluşan boşluğu, ritüelci Japon geleneklerinin, Amerika kaynaklı ikonların, yüksek teknoloji tüketiminin bir bileşimi doldurmaktadır. Japonya 50 yılda güvenli, zengin ve saygın bir ülke haline gelmiştir. Şimdi Japonlar onca sıkı çalışmanın ardından ışığın sonundaki tüneli bulmuşlardır. Acil durumu aşan kalkınmacı devlet, artık giderek daha soyut, yeni teknokratik hedefler koymaktadır. Ya da daha da kötüsü, zengin, güvenli ve bağımsız olma yönünde yıllar süren sıkı çalışmanın ardından, finansal kriz ve küreselleşmenin etkisi Japonya'yı durgunluğa sürüklemiş, ekonomik yeniden yapılanmayı zorunlu kılmış, istikrarlı istihdam sisteminin altını oymuştur. Sosyolojik araştırmalara göre, insanların çoğu yalnızca iyi bir hayat sürüp, sessiz sedasız tüketimin tadını çıkarmayı istemektedir; daha az *karoshi*, daha çok tatil, daha iyi konutlar, daha iyi kentler ve sınavsız bir hayat beklemek-

41 Hasegawa (1994); Smith (1997); Yazawa (1997).

tedir.[42] Daha bir özgürleşen tutkularının enerjisiyle yanıp tutuşan gençlerse deney peşindedir. Yıkıcı isyan işaretleri de, böyle deneyler sırasında dolandıkları karanlık vadilerden gelmektedir. *Aum Shinrikyo* örneğinde olduğu gibi (bkz. İkinci Cilt Üçüncü Bölüm). *Aum* münferit bir vaka değildi, öyle kalmayacaktır. Çünkü Asahara ve takipçilerinin gösterdiği gibi Japon toplumunun aynasındaki çatlaklar, görünen o ki Heisei'nin Japonyasındaki temel bir çelişkiden doğmaktadır: Kalkınmacı devletle –Japonya'nın kalkınmasının baş aktörü ve Japon kimliğinin garantörüydü– bu devletin kararlı bir biçimde yarattığı enformasyon toplumu arasındaki uyumsuzluktur bu çelişki.

Hatten Hokka *ve* Johoka Shakai: *Çelişkili Bir İlişki*[43]

"Enformasyon toplumu" (*Johoka Shakai*) kavramı aslında bir Japon icadıdır. Simon Nora ve Alain Minc'in Fransa Başbakanı için hazırladığı raporun başlığıyla Batı'ya taşınmıştır.[44] Kavram ilk olarak 1963'te, "enformasyon sanayilerinin" yoğunluğuna dayalı bir toplumun gelişimi kuramı üzerine kaleme aldığı makalede Tadao Umesao tarafından önerildi. Umesao'nun makalesi, Hoso Asahi'nin Ocak 1964 sayısında tartışma konusu olduğunda, dergi editörleri bu tartışmayı sunarken *Johoka Shakai* terimini ilk kez kullandı. Terim birkaç yıl sonra

42 Shoji (1994, 1995).

43 Japon enformasyon toplumuna dair bu analiz kısmen, 1995'te Hitotsubashi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'ndeki asistanım Keisuke Hasegawa'nın derleyip ayrıntılandırdığı veritabanına dayanmaktadır. Japonya'daki enformasyon toplumuna dair yayınlar ve veriler, bundan önce 1990-94'te Berkeley'de California Üniversitesi Şehir ve Bölge Planlama Bölümü'ndeki asistanım Yuko Aoyama tarafından gözden geçirilmiştir. Peter Hall'la birlikte gerçekleştirdiğim Japon teknopolleri hakkındaki çalışma (Castells ve Hall, 1994) ile 1989 ve 1995'te Japonya'da gerçekleştirdiğim söyleşilerden de ilave malzemeler aldım. Japonya'da enformasyon toplumunun yayılmasıyla ilgili başlıca istatistiki veri kaynaklarından biri Posta ve Telekomünikasyon Bakanlığı'dır (1995). Ayrıca bkz. Japonya Enformasyon İşleme Geliştirme Merkezi (1994); Wakayabashi (1994) ve InfoCom Research (1995). "Japonya'nın fethi" derken 1990'larda biraz modası geçmiş olsa da, ülkenin enformasyon teknolojisi sektöründeki rekabet gücüne dair Batılı gözünden bir değerlendirme için bkz. Forrester'ın mükemmel değerlendirmesi (1993). Japonya'nın enformasyonelleşmesiyle bağlantılı toplumsal dönüşümlerle ilgili analitik meselelere dair tartışmalar hakkında az çok fikir sahibi olabilmek için bkz. Ito (1980, 1991, 1993, 1994a, b); Kazuhiro (1990); Watanuki (1990); Sakaiya (1991).

44 Ito (1991).

Japon fütürologlar, özellikle de Masuda ve Hayashi tarafından popülerleştirildi. Ancak enformasyon toplumunun, ileriye dönük politika ve strateji oluşturmada başlıca tema haline gelmesinin gerisinde, 1967'de MITI'nin Sanayi Yapı Konseyi'nin Enformasyon Sanayii Bölümü tarafından temel mesele olarak benimsenmesi yatıyordu. Geleneksel imalatı temel alan kapsamlı kalkınma programının sınırlarına erişen MITI, ülkeyi seferber edecek yeni hedefler arıyordu. Çevreyi daha az kirletecek, daha düşük maliyete üretim yapan Asyalı rakipler karşısında rekabetçi bir avantaj getirecek sanayi sektörlerinin bulunmasına da ağırlık veriliyordu. Konseyin 1969'da yayınladığı bir rapora göre enformasyon teknolojisi sanayiileri açıkça aday gösteriliyordu: "*Johoka* İçin Görevler - Enformasyon İşleyen Sanayiler Üzerine Rapor".

Rapor iki açıdan dikkat çekiciydi: Bir yanda elektronik sanayiinin küresel rekabetin yeni aşamasında temel bir rol üstleneceği tahmininde bulunuyordu; diğer yandaysa enformasyonelizm kavramını tüm ekonomiyi ve toplumu kapsayacak şekilde genişletiyor, enformasyon teknolojisinin yayılmasıyla Japonya'nın köklü bir dönüşüm geçirmesi çağrısında bulunuyordu. Gerçekten de bu yeni kalkınma biçimi, Japonya'nın kaynak tüketimine dayalı, enerji-yoğun sanayilerden uzaklaşıp zekâ yoğun üretim ve ihracatta uzmanlaşma projesine çok uyuyordu. Doğal kaynakları sınırlı olduğundan Japonya kaynak tüketen, enerji-yoğun sanayilerde açıkça dezavantajlı durumdaydı. 1973'teki petrol krizi de bu teşhisin doğruluğunu ortaya koydu; enformasyon teknolojisinde dünya lideri olma yarışında Japonya'ya güç kazandırdı. Japonya bu hedefe neredeyse ulaştı: Otuz yıl süren olağanüstü bir rekabetçi çabanın ardından ABD'nin ardından ikinci sıraya yerleşti.[45] Japonya, enformasyon teknolojisi ürünlerinin tasarımı, üretimi ve ihracatına paralel olarak yeni teknolojilerin fabrikalarda ve şirketlerin ofislerinde de hızla yaygınlaştırılmasına girişti. Dünyadaki fabrika robotlarının çoğu Japonya'dadır. Mikroelektroniğe dayalı sayısal kontrol makineleri Japonya'nın uzmanlık alanı haline gelmiş, Japon fabri-

45 Forester (1993).

kalarında dünyanın geri kalan kısmından daha önce kullanılmıştır. Video kayıt cihazları, TV alıcıları, video oyunları, video kameralar ve genel olarak tüketime dönük elektronik ürünler, başka Asyalı üreticiler bu sanayiin düşük maliyetli ucunda rekabete girişene dek Japonya'nın tekelinde kalmıştır. Japonya'da barların, eğlence mekânlarının çoğu karaoke makineleriyle doludur. Hükümet kurumlarının, evlerin ve okulların enformasyon teknolojilerine geçişi daha yavaş olmuştur. Yine de Japonya'nın teknolojik modernleşmesi, ABD önemli bir istisna olmak üzere, dünyanın başka ülkelerinden daha hızlı gerçekleşmiştir. Keisuke Hasegawa'nın yardımıyla Japonya, ABD ve Britanya'nın 1985'te ve 1992'de (araştırmayı yaptığım dönemde eldeki en yakın tarihli istatistikler bu yıllara aitti) "enformasyonelleşme" bakımından hangi düzeylerde olduğunu gösteren bir tablo çıkarmıştım. Verilerimize göre (burada yeniden yayınlamayı gereksiz gördüm, çünkü Japon istatistik yıllıklarında bulunabilirler) Japonya bu yıllarda Britanya'nın önünde, ancak ABD'nin gerisindeydi. Ama çok hızlı bir ilerleme gösteriyordu (gerçi ev bilgisayarı, cep telefonu gibi kişisel elektronik teçhizat üretiminde ABD'nin gerisindeydi).

Enformasyon teknolojisine dayalı makinelerin üretimi ve yayılmasıyla birlikte Japonya, enformasyon toplumunu öngören, aslında toplumsal düşüncenin, siyasi projelerin yerine bilgisayara/telekomünikasyona dayalı bir toplum hayalini koymaya çalışan, bunların üstüne biraz da insancıl, yarı felsefi bir sos döken fütürolojik görüşler etrafında yeni bir mitoloji inşa etti. Birçok kurum, yayın, seminer, uluslararası konferans, teknolojik devrimin Japonya'nın ve Japonya'dan yayılarak tüm dünyanın geleceğini kurtaracağını söyleyen bu yeni ideolojinin aygıtı haline geldi. Kalkınmacı devlet (Japonca *hatten hokka*), stratejik girişimler çıkarabileceği yeni bir altın madeni bulmuştu: Bakanlıklar, uzmanlık alanları çerçevesinde enformasyon toplumunun altyapısını kurarak Japonya'yı dönüştürmeyi amaçlayan teknoloji odaklı programlar geliştirme yarışına girdi.[46] MITI de Teknopolis

46 Castells ve Hall (1994).

Programı'nı o dönemde başlatmıştı. Programın amacı silikon vadileri üretmek, bu süreçte bölgesel yerleşkeler üzerinde denetim kurarak enformasyon çağında MITI'nin konumunu güçlendirmekti. Posta ve Telekomünikasyon Bakanlığı, telekomünikasyon alanında ayrıcalıklı bir rol üstlenerek başka girişimlerin yanı sıra, 63 model kente interaktif medya kurulmasını öngören Teletopya Programı'nı başlattı. Bayındırlık Bakanlığı, Akıllı Kentler Programı'yla karşılık verdi. Karayollarını denetleme yetkisini kullanarak fiberoptik ağlar döşedi, kamu hizmetleri üzerindeki denetimini kullanarak akıllı ofis binaları, evler inşa etmeye girişti. Japonya Bölgesel Kalkınma Birliği, Tsukuba Bilim Kenti'ni kurdu. Hükümetten yeni bir üniversite kurma izninin yanı sıra tarıma ve biyolojik araştırmaya ağırlık veren 40 ulusal araştırma enstitüsünü Tsukuba'ya yerleştirme iznini aldı. Güçlü bölgeler kendi kalkınma programlarını hazırladı. Böylece Japonya'nın büyük bölümü, hepsi de çeşitli düşünce kuruluşlarının başkanlığını yürüten emekli üst düzey bürokratlar ve şirket yöneticilerinden oluşan bir fütürologlar ordusunun vaat ettiği yeni enformasyon toplumunun maddi temelini hazırlamaya girişti. Yalnız bir sorun vardı: Japon toplumu kültürel/tarihsel bakımdan özgül kendi enformasyon toplumu modeline doğru ilerliyordu ilerlemesine, ama bu ilerleme, sadece soyut bir toplumsal modelin teknokratik hedefleriyle değil, bu modeli yaratanların kurumsal ve siyasi çıkarlarıyla da ters düşüyordu. Dahası Japonya'nın teknolojik ve ekonomik kalkınmasını tümüyle enformasyonel paradigmaya bağlamasının ardından devletin mantığı da, bu paradigmanın verdiği meyvelere ters düşmeye başladı. Açıklayayım:

Enformasyon toplumu, enformasyon teknolojisi kullanan toplum değildir. Enformasyon toplumu enformasyonel paradigmanın yükselişiyle bağlantılı, ama onun tarafından belirlenmeyen özgül bir toplumsal yapıdır. Bu kitabın ilk cildinde, daha sosyolojik bir niteleme ortaya koymak için *ağ toplumu* dediğim bu toplumun hem yapısal özelliklerini hem de kültürel/tarihsel bağlamlara göre farklı görünümlerini sunmaya çalışmıştım. Birinci Cilt'te bahsettiğim bu niteliklerin birçoğu 1990'larda Japon toplumuna da damgasını vurmuştu, ancak

Japon niteliklerle birlikte. Ağ toplumunun bu nitelikleri, Japon devletinin tarihsel olarak son elli yılda kurulan mantığıyla, kurumlarıyla çelişkiye düştü. Bu çelişkinin neden ve nasıl geliştiğini açıklayacağım.

Öncelikle Japon şirketlerinin, finans piyasalarının küreselleşmesi, yukarıda da belirttiğim gibi kalkınmacı devletin nüfuzunu baltaladı. Kalkınmacı devletin bürokratik, felç edici boyutunu ortaya çıkardı. Değişken geometrili, manevra ve uyum kabiliyetinin dur durak bilmeyen bir koşuşturma, rekabetçi bir yarış içinde hayatta kalmak için kritik önemde olduğu bir dünyada, kalkınmacı devletin bu yönü bir engel haline gelmişti.

İkincisi tüm dünyada ve Japonya'da serbestleşme, özelleştirme dalgası, Japon hükümetini yavaş yavaş, ama tamamen, telekomünikasyon, medya, kamusal hizmetler, bayındırlık işleri ve başka birkaç alandaki denetimini gevşetmeye zorladı. Böylece hükümet, ekonomiyi denetleme, ülkeyi yönlendirme araçlarını kaybetti.

Üçüncüsü, Japonya'da bilim zayıftı. Bu yüzden, Japon şirketleri teknolojik yeniliklerin sınırlarını zorlamaya başladığında, ülkenin mevcut teknolojiyi geliştirme, iyileştirme ve ucuzlatma becerisi sınırlıydı. Amerikan elektronik şirketlerinin 1990'larda Japonya'dan yükselen rekabet dalgasını tersine çevirme başarılarının ve Japon şirketlerin biyoteknoloji ve yazılım alanında sınırlı bir ilerleme kaydetmelerinin gerisinde, temel bilimler ve araştırma eğitimindeki bu gerilik yatıyordu. Japonya'nın teknolojiye uyarlanma becerisiyle, bilime dayalı teknoloji üretme becerisi arasındaki bu uçurum kültürel değil, kurumsal etkenlerden kaynaklanır. Japonların doğuştan gelen becerileri/beceriksizliklerine ilişkin yarı ırkçı genellemelerle pek ilgisi yoktur. Bunun ardında temelde bürokratik nitelikteki Japon üniversite sistemiyle, entelektüel yenilikçiliği harekete geçirmektense kültürel yeniden üretimi sağlamaya yoğunlaşmış sınava odaklı, modası geçmiş pedagojik sistem vardır. Bilindiği üzere üniversitelerin şirketlerle çalışması yasaktır; profesörler devlet memurudur, girişimci olmalarına genellikle izin verilmez; yüksek lisans programları zayıftır, doktora programları okul içi terfiye yöneliktir; fakültelere işe alımlarda endogami kuraldır. Dolayı-

sıyla yurtdışında öğrenim görmeye kaynak ve zaman yatırımında bulunmayı teşvik eden bir şey yoktur. Üstelik kadınlar akademik kariyerlerinde açıkça ayrımcılığa maruz kalır; böylece bilimsel yenilik ve kaliteli öğretim sunacak olağanüstü bir potansiyel harcanır. Üniversiteler özerk düşünmenin öğretildiği yenilik merkezleri değil, öncelikle kültürel yeniden üretimi ve toplumsal seçilimi amaçlayan derece bahşeden bürokrasilerdir. Bunlar devlet kurumları tarafından teslim edilen gerçeklerdir. Ancak kolay kolay düzeltilemezler. Çünkü düzeltilmeleri Eğitim Bakanlığı'nda vücut bulan temel misyonla çatışır: Japon kimliğinin korunması, geleneksel değerlerin aktarımı ve meritokratik yükselmenin yeniden üretimi. Sistemi bireysel rekabete, özerk düşünmeye, piyasanın talep ettiği değişik programlara, dış dünyanın etkilerine açmak *nihonrijon*'un (Japonların benzersizliği ideolojisi) kalesini yıkmak anlamına gelecektir. Daha açık söyleyeyim: Japon kimliğinin enformasyon toplumuna ters düştüğü gibi bir iddiam yok. Yine de başka bütün kültürel kimlikler gibi Japon kimliği de tarihin akışı içinde mutlaka değişecektir. Benim vurgulamak istediğim nokta şu: Japon eğitim sistemi, enformasyon toplumunun öznelerini üreten kaynak, mevcut yapısı ve hedefleriyle astronomik sayıda mühendislik fakültesi mezunu yetiştirse de o kritik önemdeki araştırmacılar topluluğunu ve araştırma programlarını doğurabilecek durumda değildir. Oysa işletmelerin sanayi ve teknoloji alanlarında yeniliklere gidebilmeleri, kültürel gelişmelere açık olabilmeleri bir araştırmacılar topluluğuna dayanmalarına bağlıdır. Japon şirketlerinin 1960'lar-1980'lerde mükemmelliğe ulaştıkları taklit oyunu artık dünya çapında o kadar fazla rakip tarafından oynanmaktadır ki, Japon şirketlerin, Japon kurumlarına, Japonya'da eğitim görmüş bilimadamları ve mühendislere sırtlarını yaslayarak yüksek gelir getiren enformasyona dayalı sanayilerinde rekabet güçlerini korumaları imkânsız hale gelmiştir. Öyle görünüyor ki, Ağustos 1996'da Japon hükümetinin bilim ve teknoloji alanındaki çalışmaları ilerletmeye yönelik özel bir programa onay vermesi, 100 üniversitede ve özel okulda yürütülecek programlara 5 yıl boyunca 155 milyar dolar yatırım yapmayı kararlaştırması, bu gerçeğin teslim edilmesinden

başka bir şey değildi.[47] Ancak Japonya'da eğitim kurumlarında temel bir reforma gidilmediği sürece, eğitim kurumlarına daha fazla kaynak aktarılması yalnızca daha çok sayıda, daha iyi eğitimli bürokratik zihniyette mezunun, bürokratik olarak örgütlenmiş, etkileşime dayalı bir hal alan küresel araştırma evreniyle etkileşim kurma yetisini giderek yitiren araştırma kurumlarını doldurması anlamına gelecektir. 1990'ların sonunda internetin gerek iş dünyası, gerek toplum çapında hızla yaygınlık kazanması, Japonya'nın teknolojik eksiklerini daha bir açığa çıkarmıştır. Japonya'da bireysel girişimciliğin yokluğundan, hükümet bürokrasisinin enformasyon toplumunun bilgisayara dayalı iletişime değil süper bilgisayarlara dayanacağı gibi yanlış bir tahminde bulunmasından kaynaklanan eksiklerdir bunlar.

Ağ toplumunun gerektirdiği esnekliğin önündeki dördüncü bir kurumsal engel de, çekirdek işgücünün uzun vadeli istihdamını öngören sistemin sorgulanması olasılığıyla ilgilidir. Bu sistem yalnızca sermaye ile emek arasındaki pazarlığın bir sonucu değildir. Devletin tüm ulusu kalkınma yönünde seferberliğe çağırmasıyla, acil durum ilanıyla ortaya çıkmıştır. Japon girişimleri, tüm dünyada, özellikle de Asya Pasifik'te yaygınlık kazanan işletme pratikleriyle daha fazla karşılıklı bağımlılık içindedir. Yeni işletme pratiklerinin başlıca niteliği de işgücünün esnek olmasıdır. Esnek işgücünü benimsemiş işletme pratikleriyle karşılıklı bağımlılık, Japon şirketlerin *choki koyo* sistemini korumasını zorlaştırmaktadır (bkz. Birinci Cilt Dördüncü Bölüm). *Choki koyo* sistemi üç açıdan toplumsal istikrarın kalbinde yer almaktadır: İşçi-işveren ilişkileri sistemi; himayeci tutumuyla uzun vadeli güvenlik güvencesi veren devletin meşruiyeti; ataerkil aile. Ancak aile reisi erkeğe istihdam güvencesinin verilmesi kadınların esnek işgücünü oluşturmasını sağlamaktadır. Kadınların kendi bağımsız geleceklerini kurmaya kalkmaksızın, bir yandan evi çekip çevirip bir yandan da geçici işçiler olarak çalışması ancak bu durumda daha az riskli bir hal almaktadır. İş güvencesinin olmaması, bugün genç çalışanlar arasında gözlenen is-

47 "Japan's blast-off in science", *Business Week*, 2 Eylül 1996.

tihdam istikrarsızlığı eğiliminin ötesinde bir yaygınlık gösterirse eğer, çok ağır sonuçlar doğuracaktır. Çünkü Japonya'da sosyal güvenlik yardımlarının çoğunun kaynağında, işveren şirket vardır.

Beşincisi, gerçek sanallık kültürü Japonya'da hızla yaygınlaşmaktadır (bkz. Birinci Cilt Beşinci Bölüm). Multimedya, video oyunları, karaoke, kablolu televizyon ve son dönemde de bilgisayara dayalı iletişim Japonya'da toplumsal hayatın yeni cepheleridir.[48] Özellikle de genç kuşaklarda. Bu kültürün eşzamanlı küreselleşme ve bireyselleşme etkisi sonucu, bazı Japon kimlikleri bu dokuyla birleşecek ya da etkileşime girecek, çok çeşitli kültürel ifadelere açık hale gelecektir. Japon kimliğinin geleceği ne olacaktır? Yüzeysel bir gözlemci, Japon gençliğinin kültürünün açıkça Amerikanlaştığını fark edebilir (rap'ten spor ikonlarına kadar). Ancak daha yakından bakıldığında, bu imgelerin 21. yüzyılın Japon hayat tarzına uyarlandığı görülecektir. Nedir bilemiyorum ama, bu hayat ve varoluş tarzı geleneksel Japon kimliği değildir. Japon kültürünün güncelleştirilmiş bir versiyonu da değildir. Başka bir şeydir: Japonya'nın kendi kültürü de dahil olmak üzere, çeşitli kültürel kaynaklardan akan mesajların, ikonların bir kaleydoskobudur. Japonya'da Japonlar tarafından üretilir ve tüketilir. Ama sanal üstmetnin küresel vadilerinden asla uzak düşmeyen, yalıtılmayan bir ortamda vücut bulur. Bu anlamda geleneksel kültürel aygıtların benzersiz Japon değerlerine sadakati güçlendirmeyi vurgulaması, yeni kuşakların içinde yetiştiği kültürel ortamla ters düşmektedir. Doğal seslerin büyük sadakatini değil (high fidelity)* kakofoni yaratmaktadır.

Altıncısı, kimliğe dayalı toplumsal seferberliğin ülkesel cemaat, cinsiyet ve çevrenin savunulmasının etrafından geçen yeni yolları, devlet bürokrasisinin sunduğu biçimiyle Japonya'nın toplumsal homojen-

48 Dentsu Beşeri Araştırmalar Enstitüsü (1994).

(*) Castells burada bir kelime oyunu yapıyor ve elektronik alanında kullanılan bu terimle, bir yandan Japonya'nın elektronik alanındaki ileri teknolojisine göndermede bulunurken, bir yandan da terimi Japon kültürüne sadık kalma telkinleriyle ilgili olarak, kelimesi kelimesine "büyük sadakat" anlamıyla kullanıyor. High fidelity'nin elektrik, elektronik alanındaki birçok terim gibi tam bir Türkçe karşılığı bulunmuyor. Cümlenin devamındaki "kakofoni"yi verebilmek için, elektronikteki anlamıyla birlikte böyle bir tamlama kullanmayı seçtim – ç.n.

liği, üstün bir ulusal birlik imgesiyle doğrudan çelişiyor. Japonların çoğunun hâlâ kültürel milliyetçi olduğu, dünyanın başka kültürleri karşısında açık bir kültürel üstünlük duygusunu ifade ettiği doğru. Shoji'nin araştırmaları da bunu gösteriyor.[49] Ancak 1990'larda Japonya'da ortaya çıkan toplumsal hareket nüveleri bu ulusal birlik imgesini dışarıda bırakıyor. Ulusa karşı değil, ama ulus içinde farklılık iddiasında bulunarak farklı çıkarlar ileri sürüyor. Bu bakış açısı da, Sembolik İmparatorluk Sistemi'nin temel aldığı, ulusal oluşumun çözülemez bir bütünlük olduğu düşüncesiyle doğrudan çelişiyor.

Yedincisi, Japonya'da son 20 yılda yaratılan enformasyon toplumu, etkin, özerk, iddialı bir sivil toplumdur; yozlaşmış, verimsiz bir siyasi sisteme karşı giderek eleştirel bir tavrı benimsemekte, siyasi tartışmaların rutin bir hal almasına karşı çıkmaktadır.[50] Bu toplumun, kuşatma bittikten sonra, kuşatma zihniyetinin ötesinde hayatın nasıl olması gerektiği yönündeki temel tartışmaları öğütebilecek, dinamik, açık bir siyasi sisteme gereksinimi vardır. Çünkü "1955 siyasi sistemi" kalkınmacı devlete makyaj niyetine eklenmiş bir denetim mekanizmasıydı. Çünkü bu sistem meşruiyetten, kendini enformasyon çağının yurttaşlar agorasına dönüştürme kapasitesinden yoksundur.[51] Dolayısıyla siyasi sistemin meşruiyetini yitirmesi, kalkınmacı devleti *Johoka Shakai*'ın iddialarına, zorluklarına doğrudan açık hale getirmiştir. Japonya, bu çatışmanın hakimiyetindedir, öyle de olacaktır.

Son olarak, yüzyıl sonunda Japonya'da ağ toplumunun yukarıda belirttiğimiz engellere karşın, tahmin edilemeyen doğrultularda geliştiği yönünde birçok işaret ortaya çıkmıştı.[52] İnternet hızla gelişiyordu: 1999-2000'de yaklaşık 23 milyon Japon internet kullanıcısıydı. Bu durum yatay, serbest iletişimi mümkün kılmıştı. Kısa zamanda, tüketicilerin, yurttaşların şikâyetlerini dile getirme aracına dönüşen bu kanal, aynı zamanda dünyaya bağlanmanın da bir aracı haline geldi. PC

49 Shoji (1994).
50 Shoji (1995); Smith (1997); Yazawa (1997).
51 Inoguchi (1995).
52 *Business Week* (1999b).

satışlarında keskin bir artış yaşandı (1999'da % 80'lik bir artış oldu). Böylece genç profesyoneller enformasyon işleme kapasitesinden ve e-postayla iletişimden yararlanabilir hale geldi. Elektronik ticaret, yerleşik şirketleri bertaraf ederek canlı bir sektör haline geldi. Bireysel girişimcilik artık geleneksel Japon şirketlerinin hiyerarşisini kabul etmeyen binlerce genç mezun için yarı zamanlı, geçici istihdam, şirket merdivenlerini tırmanma bekleyişi karşısında bir seçenek haline geldi. Posta tasarrufları mevduatlarından 430 milyar doların serbest bırakılacak olması, devasa bir kaynağın ümit vaat eden yeni girişimlere yapılacak yatırımları besleyebileceği anlamına geliyor. Japon ekonomisinde devrim yaratabilecek bir gelişme bu. İstihdamda istikrarın krize girmesi, eşzamanlı olarak bireysel hareketlilik yollarının açılması toplumsal davranış biçimlerinin temel aldığı hazzın ertelenmesi anlayışını ciddi biçimde kırdı. Daha fazla sayıda kadın, yeni bir kararlılıkla haklarını talep ediyor. Geleneksel Japon ailesi tehdit altında, geleneksel Japon şirketi de. Onlarla birlikte Japon kalkınmacı devleti de tehdit altında.

Dolayısıyla, eğer hâlâ yerlerinde duruyorlarsa, MITI'nin stratejik planlamacıları açısından baktığımızda, geleceğin geldiğini, geleceğin artık şimdi olduğunu görüyoruz. Ve tarihte hep olduğu gibi, bu şimdi, raporların içindeki tahminlerden çok daha ağır görünüyor. Çünkü Japon halkının gerçek ihtiyaçları, hak iddiaları, korkuları ve hayalleriyle dolu.

Japonya ve Pasifik

Japonya'da Sembolik İmparatorluk Sistemi'nin hayatta ve iyi durumda olduğunun kanıtı, Japon siyasi elitlerinin Japonya'nın 1930'lardaki, 1940'lardaki saldırganlığı ve savaş suçları yüzünden Asyalı komşularından özür dilemeyi inatla reddetmesidir. Bu itirazlara başka bir anlam vermek mümkün değildir. Almanya da Japonya'yla aynı tutumu benimsemiş olsaydı eğer, bugün Avrupa Birliği olmazdı. Ama Japonya ***kültürel milliyetçilik kurumlarından geçen***[53] başka bir yolu seçmiş ol-

53 Watanabe (1996).

duğu için, Pasifik'te siyasi bütünleşme kurumları ortaya çıkmayacaktır. Böyle kurumsallaşmalara Çinliler, Koreliler ve Ruslar (Rusya da bir Pasifik ülkesidir) sürekli itiraz edeceklerdir.

Diğer yandan Asya Pasifik'te ekonomik karşılıklı bağımlılık giderek güçlenmekte, bir çıkarlar dizisinin büyük ölçüde Japon şirketlerin Asya'daki üretim ağları etrafında toplandığı gözlenmektedir. Ayrıca Japonya'nın enerji ve hammadde için dışarıya bağımlı olması, bu bölgeye coğrafi yakınlığı, Asya piyasalarının genişlemesi, barışçı işbirliği ve alışverişi teşvik eden güçlü etkenlerdir. Sonunda Pasifik'te sağlam bir işbirliği doğabilir. Yine de, ekonomik çıkarların gerilimli paylaşımı ötesinde bir işbirliğine gidilmesinin önündeki asıl engeller, Japonya'yı ve başka Asya Pasifik ülkelerini küresel ekonomiye ve enformasyon toplumuna yönelten kurumlardır. Çünkü Japonya'da da Asya Pasifik ülkelerinde de kalkınma sürecinin motoru, kalkınmacı devletlerinin kalbinde yatan milliyetçi projeler olmuştur. Dolayısıyla ancak ve ancak Japonya ile diğer ülkelerdeki milliyetçi kalkınmacı devletin aşılması, yeni kimliklerin, yeni kurumların, yeni tarihsel yörüngelerin yolunu açabilir.

EJDERHANIN BAŞI GİDİYOR MU? EJDERHA BAŞLI DÖRT ASYA KAPLANI VE SİVİL TOPLUMLARI[54]

Japonya'nın kalkınması, Batı'ya meydan okuması tarihin yaptığı bir sürprizin yalnızca yarısıdır. Sonuçta Japonya 19. yüzyılın sonlarından

54 Bu analiz büyük ölçüde, Hong Kong (Hong Kong Üniversitesi, 1983, 1987), Singapur (Singapur Ulusal Üniversitesi, 1987, 1989), Güney Kore (Kore Bayındırlık Araştırma Enstitüsü ve Seul Ulusal Üniversitesi, 1988) ve Tayvan'da (Tayvan Ulusal Üniversitesi, 1989) öğretim görevlisi olarak çalışmam, konferanslar vermem ve araştırmalar yürütmem sırasında gerçekleştirdiğim saha çalışmaları, okumalar ve edindiğim kişisel deneyimlere dayanmaktadır. Hong Kong ve Singapur'la ilgili analizim için bkz. Castells vd. (1990). Bu monografide verdiğim bibliyografyayı burada tekrarlamak istemiyorum. Bu kitabı 1990'lara dek Hong Kong ve Singapur'la ilgili kaynaklara dair genel bir referans olarak değerlendirebilirsiniz. Tayvan hakkında Profesör Chu-Joe Hsia ile You-tien Hsing'in, Güney Kore hakkında Profesör Ju-chool Kim'in fikirlerinden ve yardımlarından yararlandığımı belirtmeliyim. Bu bölümde doğrudan kullandığım kaynaklar arasında şunlar da var: Lethbridge (1978); Amsdem (1979, 1985, 1989, 1992); Lau (1982); Lim (1982); Chua (1985); Gold (1986); Deyo (1987a); Krause vd. (1987); Kim (1987); Whi-

beri sanayileşmiş bir ülkeydi. 1930'larda sağlam bir sanayi ve askeri makine haline gelebilmişti. Avrupalı ataların kültürlerinin egemen olduğu dünya düzeni için tehlike çanlarını çalan aslında Doğu Asya'da dört kaplanın yükselişiydi: Güney Kore, Tayvan, Singapur ve Hong Kong. Ekonomileri savaşlarla, jeopolitik hesaplarla enkaza dönmüş olan, iç piyasadan, doğal kaynaklardan, enerji kaynaklarından, sanayileşme geleneği ya da teknolojik bir temelden yoksun olan bu kıraç toprakların otuz yıl içinde, dünyanın rekabet gücü en yüksek üreticilerine ve ihracatçılarına dönüşmesi, yeni, küresel ekonominin hızlandığı, bambaşka kurallara göre yapılandığı yönünde açık bir işaretti. Öyle görünüyordu ki, "kaplanlar" oyunun yeni kurallarını daha önceden sanayileşmiş ülkelerden hızlı öğrenmişler, bu kurallarla oynamakta onlardan daha usta hale gelmişlerdi. Oyunun yeni kurallarından biri yeni enformasyon teknolojilerini özümsemek, ürünlere de üretim sürecine de yansıtarak kullanmak ve güçlendirmekti. Bir başka kuralsa, olası yeni teknolojileri öngörebilme yönünde stratejik bir beceriye sahip olmak, dolayısıyla ülkelerin sanayilerinin, yönetimlerinin ve işgüçlerinin teknolojik yenilenmesine odaklanmaktı. Bu yüzden, dört Asya "kaplanı"nın kalkınma süreçlerinin analizi, teknoloji, ekonomi, devlet ve toplum arasındaki yeni ilişkilere, enformasyonel, küresel bir ekonomiye geçişi işaret eden bu ilişkilere de ışık tutacaktır. Ayrıca 1997'de başlayan Asya ekonomik krizi "kaplanlar"ı farklı biçimlerde etkilemiş, her birinde farklı görünümlerle ortaya çıkmıştır. Örneğin Güney Kore ekonomisi, bu dört ekonominin en büyüğüydü. Güney Kore ekonomisi 21 Kasım 1997'de dış borç ödemelerini yapamayacağını duyurarak çöktü. Ekim 1997 sonrasında Hong Kong, yukarıda da belirttiğimiz gibi borsada ve emlâk piyasasında ciddi bir düşüşe tanık oldu. Singapur dolarında ılımlı bir gerileme yaşanmasına karşın kriz Singapur'a da yansıdı. 1998'de ülke ekonomisi daraldı. Tayvan'ın ise krize direndiği görüldü.

(1988); Wrin kler ve Greenhalgh (1988); Robinson (1991); Sigur (1994); Evans (1995). Ayrıca kitabını tamamladıktan kısa bir süre son a aramızdan ayrılan Koreli genç bir araştırmacının ilginç, uzgörülü, pek bilinmeyen bir katkısını da burada anmak isterim: Ahn (1994). Yararlandığım diğer malzemeleri, metnin dipnotlarında özel olarak belirttim.

Kitabın analitik amaçları açısından, dört "kaplan"ın krize farklı cevaplar vermiş olması, krizin doğasını kavrayabilme fırsatı sunuyor. Dolayısıyla, dört "kaplan"ın kalkınma süreçlerine ilişkin gözlemleri ve yorumları karşılaştırmalı bir yaklaşımla aktardıktan sonra, yine karşılaştırmalı bir yaklaşımla 1997 krizinin bu ülkelerdeki yansımalarını analiz etmeye geçeceğim. Bu bölümde, kalkınma süreçlerinin ve 1997 krizinin analizinin de ötesine geçip bu süreçlerin tetiklediği, enformasyonel topluma geçişi başlatan toplumsal ve siyasi çelişkileri, bu toplumların küresel ekonomiyle bütünleşmelerini de tartışmaya çalışacağım. Kalkınmacı devlet (hikâyemde "ejderha") ekonomik büyüme ve teknolojik modernleşmenin hızlandırılmasında, yönlendirilmesinde, desteklenmesinde otuz yıl boyunca kritik bir rol oynadıysa da, 1990'larda sivil toplum ve iş dünyası devletin bunaltıcı varlığından büyük bir rahatsızlık duymaktadır. Ve ekonominin küreselleşmesi de, toplumun millileştirilmesine ters düşmektedir. Sonuçta bu dört ülkenin üçünde yeni toplumsal ve siyasi koşullar ortaya çıkmıştır. Dördüncüsü, Singapur da sibernetik, küresel bir düğüm noktası olma yolunda olağandışı bir deneyime dönüşmektedir. Bahsettiğimiz Asya toplumlarının küresel ekonomiye neden farklı biçimlerde eklemlendikleri, neden farklı toplumsal değişim yolları izledikleri sorusunun yanıtını, kalkınma, kriz, devlet ve toplum arasında gelişmekte olan etkileşimde bulabiliriz.

Asya'nın Kalkınmasını Anlamak

1960 ile 1990 yılları arasında, toplumların ödediği büyük bedeller ve siyasi baskı pahasına, bu dört ülkede dikkat çekici bir ekonomik büyümeye ve modernleşmeye yol açan toplumsal süreçlerin kavranması, ideolojik tartışmaların hararetiyle gölgelenmiştir. Bunun gerisinde, bu ekonomilerin gösterdiği performansın, kalkınma teorisi alanındaki neoklasik ekonomi anlayışının da, dogmatik bağımlılık analizlerinin de geleneksel kavrayışına ters düşmesi yatmaktadır.[55] Kapitalizm çerçevesinde bağımlı toplumlarda ekonomik kalkınmanın gerçekleşemeyeceğini söyleyen

55 Amsdem (1979); Evans (1995).

baskın sol görüşün tersine, dört Asya "kaplanı", gayri safi milli hasılalarının büyüme oranıyla, otuz yıl boyunca bütün dünya ülkelerini geride bırakmıştır. Dünya piyasalarında ciddi pay sahibi olmuşlar, bu süreçte ekonomik yapılarını ve toplumsal dokularını da dönüştürmüşlerdir. Ayrıca sömürü ve baskı bu ülkelerde kalkınma sürecinin ayrılmaz parçaları olsa da (Avrupa'nın sanayileşmesinde böyle olmuştur), ekonomik büyümeyle birlikte hayat koşullarında (ücretler, sağlık, eğitim ve konut) da ciddi iyileşmeler yaşandı. Üstelik gelir dağılımı eşitsizliği de 1960'larda azalmış, 1970'lerde sabitlenmişti. 1980'lerde biraz artmış olsa da, 1980'lerin ortalarına gelindiğinde 1950'lere göre daha azdı. Gelir dağılımındaki eşitsizlik ABD, Britanya, Fransa ve İspanya'nın da gerisindeydi. Doğru, bu ekonomik ve toplumsal dönüşüm siyasi ve ideolojik baskı ortamında sağlanmıştı. Ancak dünyanın gelişmekte olan birçok ülkesi benzer baskılara sahne olmuştu. Hem bu ülkeler kalkınmalarını engelleyen, büyük ölçüde sömürge ya da ya da yarı sömürge oldukları dönemlerden miras aldıkları sorunları da aşamamışlardı. Geçmişin zincirlerini kırmayı başaran yalnızca "kaplanlar" olmuştu. Böylece diğer Asya ülkelerine de ilham kaynağı olmuşlardı. 1990'larda, Asya'da birçok ülke, koşulları, politikaları farklı da olsa aynı yolu izlemeye çalışır görünüyordu. Aradaki bu farklılıkların sebebi de "kaplanlar"ın kalkınmasıyla birlikte bu ülkelerin içinde bulunduğu bağlamın değişmesi, küresel ekonomiyle Pasifik arasında yepyeni bir bağlantı kurulmasıydı.

Diğer yandan serbest piyasayı savunan bazı ekonomistler ve siyasetçiler de ideolojik söylemlerini desteklemek için Asya "kaplanları"nın ekonomik başarısına başvurdular. Asya kalkınmasını yeniden inşa eden bu yorumlar, Asya "kaplanları"nı neo-liberalizmin kayıp cenneti olarak sunuyordu. Ama Asya-Pasifik bölgesini izleyen ciddi bir gözlemci, ekonomiye sistemli devlet müdahalesinin, devletin ülkesindeki ulusal şirketleri ve çokuluslu şirketleri stratejik olarak yönlendirmesinin sanayileşmekte olan ülkelerin kalkınma süreçlerinde bir aşamadan diğerine geçmelerinde temel etken olduğunu bilir.[56] Japonya'da

56 Deyo (1987a); Appelbaum ve Henderson (1992).

olduğu gibi, yeni sanayileşmiş ülkelerin deneyimlerinin özünde "kalkınmacı devlet" yatar.[57] Singapur, Güney Kore ve Tayvan bağlamında bu olgu genellikle kabul görür. Kendi incelemelerim de dahil daha az bilinen çalışmalara dayanarak, Hong Kong'da da aynı durumun geçerli olduğunu savunacağım.[58] Ancak devletin, bu ülkelerde ekonomik kalkınmanın itici gücü olduğunu savunmak, kalkınma teorisi açısından beraberinde yanıttan fazla soru getirir. Çünkü devlet müdahalesinin kalkınmakta olan diğer ekonomilerde de yaygın, genellikle de verimsiz olduğunu dikkate alırsak, Asya Pasifik'te kalkınma sürecinin başarılı sonuç vermesini sağlayan özgül toplumsal koşulları anlayabilmemiz için, bu bölgede devlet, toplum ve ekonomi arasındaki karmaşık ilişkiler dizisini yeniden kurmamız gerekir. Böyle bir açıklama sunmaya çalışacağım. Önce her ülkenin özgül kalkınma sürecini inceleyeceğim, ardından karşılaştırmalı bir yaklaşımla analitik sorular yöneltip bunları yanıtlamaya çalışacağım. Sunumum, devlet müdahalesinin en fazla olduğu ülkeden en az olduğu ülkeye doğru bir sıralama izleyecek: Önce Singapur, sonra Güney Kore, sonra Tayvan ve son olarak da Hong Kong'a bakacağım.

Singapur: Devletin Çokuluslu Şirketler Üzerinden Ulus İnşası

Ekonometrik terimlerle değerlendirdiğimizde, Yuan Tsao'nun 1965-84 döneminde Singapur'un büyümesinin sebepleriyle ilgili analizi, sermaye girdisinin ekonomik büyümeye katkıda bulunan başlıca etken olduğunu göstermektedir. İşgücü girdisinin de olumlu bir etkisi olmuştur. Toplam faktör verimliliğinin katkısı ise önemsenmez boyutlardadır.[59]

İşgücüne bakalım: 1966'da Singapur'da işsizlik oranı % 9'du, işgücüne katılım oranıysa % 42,3'tü. 1983'e gelindiğinde işsizlik oranı % 3'e gerilemiş, işgücüne katılım oranı % 63'ü bulmuştu. Başlıca sebep kadınların kitlesel olarak işgücüne katılımıydı. Okullarda İngilizcenin zorunlu ders haline getirilmesi, mesleki eğitim programlarının

57 Johnson (1987).
58 Castells vd. (1990).
59 Tsao (1986: 17-65).

başlatılmasıyla birlikte işçilerin eğitim düzeyinde ciddi bir yükselme gözlenmişti. Düşük ücretli faaliyetlerin ülkeye yerleşmesini önlemek ve Singapur vatandaşlarını ayrıcalıklı kılmak için göçmenlik katı bir biçimde sınırlanmıştı. Kayıtdışı göçmenlik sıkı tedbirlerle önleniyordu.

Ancak asıl önemli etken, başlıca iki kaynaktan gelen büyük sermaye girişiydi: a) Doğrudan yabancı yatırımlar. 1970'lerde gayri safi yurtiçi hasılanın % 10'uyla 20'si arasında gidip gelen bir doğrudan yabancı sermaye girişi oldu; b) Gayri safi milli tasarruflarda sıradışı bir büyüme yaşandı. 1980'lerin ortalarında gayri safi milli tasarruflar gayri safi yurtiçi hasılanın % 42'sine ulaşmıştı. Dünya çapında en yüksek tasarruf oranıydı bu. 1966-85 dönemi boyunca gayri safi milli tasarruflar toplam gayri safi yurtiçi sermaye oluşumunun % 74'ünden fazlasını oluşturuyordu. Bu tasarrufların büyük bölümü kamu sektöründen, insanlara tasarrufu dayatmak için tasarlanmış hükümetin kontrolündeki bir sosyal güvenlik programı olan Merkezi Önlem Fonu üzerinden sağlanıyordu (% 46). Hükümet bu tasarrufların büyük bölümünü (ama hepsini değil), kamusal altyapı yatırımlarında kullanıyordu. Bu yatırımların bazıları kamuya ait şirketlerdeydi (1980'lerde Singapur'da 500'ü aşkın kamu şirketi vardı). Hükümet, hükümet gelirlerinin Singapur ekonomisinin çevrimlerine duyarlılığını azaltmak için yurtdışında borsalara, emlâk piyasalarına da yatırımlarda bulunuyordu. Ayrıca hükümetin toplam gelirlerinin yaklaşık dörtte biri ekonomiyi istikrara kavuşturmak ve stratejik harcamalara kaynak yaratmak üzere hükümete ait bir kalkınma fonunda tutuluyordu. Bu rezerv, hükümetin parasal istikrarı sağlamak, enflasyonu denetim altında tutmak için başvuracağı önemli bir araçtı.

Hükümetin mali temkinliliği, yatırım ve ekonomik büyüme sorumluluğunu doğrudan yabancı yatırımların omuzuna yüklüyordu. Singapur hükümeti daha ülkenin bağımsızlığını kazandığı tarihte, 1965'te, bu yoksul küçük ülkenin ancak çokuluslu şirketlerin ihracat platformu olması halinde zenginleşebileceği kararına varmıştı.[60] Yine

60 Deyo (1981).

de Singapur'un kalkınma sürecindeki başlıca etken, hükümetin yabancı sermayeyi çekebilmek için gerekli teşvikleri sağlaması ve uluslararası ekonominin gidişatını değerlendirerek geleceğe yönelik stratejik planlar geliştirmekle görevli Ekonomik Kalkınma Kurulu'nu kurarak yabancı yatırımcılara ulaşmaya çalışmasıydı. Singapur'a yatırımı (ilk aşamada imalat sektörüne yönelmişti yatırımlar) cazip kılan başlıca etkenleri şöyle sıralayabiliriz: İşgücü maliyetlerinin düşük olması da dahil, girişimlerin elverişli koşullarla desteklenmesi; bağımsız sendikaların 1960'ların başında bastırılmasını ve ortadan kaldırılmasının ardından toplumsal huzurun sağlanmış olması; İngilizce konuşan eğitimli bir işgücü; sosyal güvenlik ve çevreyle ilgili olarak girişimcileri sıkmayan yasal düzenlemeler; ulaştırma ve iletişim yapısının mükemmel olması; hükümetin inşa ettiği "anahtar teslim" fabrikalar da dahil tam bir donanıma sahip sanayi bölgelerinin bulunması; enflasyon farklılığının avantaj yaratıyor olması; istikrarlı bir maliye politikası; siyasi istikrar.[61]

Singapur hükümeti, sanayi kollarının çeşitlendirilmesinde, ülkede gerçekleştirilen üretim operasyonlarının teknik düzeyinin yükseltilmesinde, böylece zamanla Singapur ürünlerinin değer kazanmasında başrolü oynadı. Singapur yavaş yavaş geleneksel hizmetlerden (bölgesel ticaret) imalata (genelde elektrik-elektronik ürünleri), sonra da ileri hizmetlere (kıyı bankacılığı, iletişim, işletmelere dönük hizmetler) geçti. Düşük vasıf düzeyiyle gerçekleştirilen fabrika üretiminden mikro-elektronik alanında araştırma geliştirme çalışmaları ve silikon üretimi de dahil olmak üzere ileri ürünlere ve imalat süreçlerine geçti. Deniz ticaretinin ve petrol arıtımının hakim olduğu bir ekonomiden, makine üretimi, elektronik üretimi, ulaştırma donanımı üretimi, üretime dönük hizmetler ve uluslararası finansı kapsayan, büyük çeşitlilik gösteren bir sanayi yapısına ulaştı. Bu ilerlemenin gerisinde büyük ölçüde hükümet vardı. Hükümet teknolojik ve eğitsel altyapıyı kurdu (dünyanın en iyi telekomünikasyon ve hava ulaşımı altyapısı da dahil); yeni, işletmelere dönük uluslararası hizmetlerin gelişebileceği yasal düzenlemelerin gevşek

61 Chen (1983).

olduğu bir ortam hazırladı, gayrimenkul ve enformasyon sistemi gereksinimlerini karşıladı; bir dizi katı önleme başvurarak işgücünü daha yüksek bir düzeye taşıdı. Singapur ekonomisinin tutunma devresini aşmasından sonra, vasıfsız, ucuz emek arayan şirketlerin elenip gitmesi için 1979-82 döneminde maaşların yükseltilmesi de bu önlemler arasındadır. Acımasızca işletilen baskı ve toplumsal bütünleştirme mekanizmalarıyla, hükümetin etkili bir yönetim sergilemesi sağlandı, siyasi istikrar yaratıldı. Bu da çokuluslu şirketlere, Singapur'un şu sıkıntılı dünyanın en güvenli sığınağı olduğu inancını aşıladı. Entelektüeller, bağımsız gazeteciler, siyasi muhalifler, kural tanımayan gençler, kayıtdışı göçmenler, hamile olan yasal göçmenler, sigara tiryakileri, uyuşturucu bağımlıları ve berduşlar dışında herkes için de öyleydi. Nüfusun % 87'sine, çoğu planlı olarak düzenlenmiş yeşillikler içindeki yerleşim bölgelerinde, konfor sağlayacak donanıma sahip kaliteli kamu konutları sunuldu. Ayrıca kamusal sağlık hizmetlerinin, eğitimin, kitle ulaşım araçlarının büyük ölçüde sübvanse edilmesi, reel ücret artışı ve gelir dağılımındaki eşitsizliğin azalmasıyla birlikte nüfusun hayat koşullarında ciddi bir iyileşme yaşandı: 1990'larda Singapur'da kişi başına gelir Britanya'dakinden fazlaydı. Maddi zenginlik, 1950'lerde ve 1960'larda Singapur'a damgasını vuran toplumsal çatışmaların, etnik gruplar arası çekişmelerin de yatıştırılmasını sağladı. Güvenlikten sorumlu sofistike bir devlet aygıtı, birkaç muhalifle sessiz sedasız ilgilenirken, Singapur'u da "Asyalı olmayan" değerlerin etkisinden korudu. Singapur'un eğitsel ve teknolojik temelini yükseltmek üzere 1980'lerin başında girdiği yeniden yapılanma süreci, 1985-86 döneminde kısa süreli bir ekonomik durgunluk yarattı. Ancak "Aslan Kent", bu durgunluk dönemini atlattığında daha iyi durumdaydı. Hükümet ekonomik serbestleşme ve uluslararasılaşma programı başlatmıştı. Amaç Singapur'u Kuala Lumpur'la yakın rekabet içinde, Güneydoğu Asya'nın teknolojik, finansal ve iş dünyasına yönelik hizmetler merkezi haline getirmekti.

1990'larda bilgisayar diski sürücüsü üretimi gibi orta vasıflı imalat Singapur dışına, Güneydoğu Asya'nın daha düşük maliyetli üretim merkezlerine kaymaya başladığında hükümet mikro-elektronik

üretimini Singapur'da tutmak için büyük bir çabaya girdi. Amaç mikro-elektronik üretiminin gayri safi yurtiçi hasıladaki payının % 25'in altına düşmemesiydi. İmalatın ülkenin zenginliği açısından kritik önemde olduğunu söyleyen stratejik değerlendirmeyle tutarlı bir çabaydı bu. Yüksek değerli imalat hedefleniyordu; yani ileri çipler için araştırma-geliştirme çalışmaları ve silikon üretimi. Singapur hükümeti artık zengin olduğundan, kendini mikro-elektronik üretimine adadı. Hükümete bağlı Sözleşmeli Yarı İletken İmalatı (Chartered Semiconductor Manufacturing), 1,1 milyar dolarlık bir yatırım yaparak Singapur'da iki fabrika kurdu; 1996'da dört fabrika daha kurmayı tasarlıyordu. Hükümet 1,6 milyar dolar yatırımda bulunup iki fabrika daha inşa etmek üzere, Texas Instruments, Canon ve Hewlett Packard'la ortak bir girişim kurdu. Hitachi ve Nippon Steel'le başka bir ortak girişim kurarak, 1 milyar dolarlık bir yatırımla bir yarı iletken fabrikası daha inşa etti. SGS-Thomson hükümetin eğitim ve vergi sübvansiyonlarına dayanarak, 710 milyon dolarlık bir ek yatırımla Singapur'daki çip imalat fabrikasını 1998'e dek genişletmeye karar verdi. Hepsi bir arada değerlendirildiğinde, Singapur'un yarı iletken sanayii, 2000 yılına gelindiğinde hem nicelik hem de nitelik bakımından bir Avrupa ülkesinin mikro-elektronik üretimini aşacakmış gibi görünüyordu.

Dahası bölge ekonomilerinin, özellikle de Tayland, Malezya ve Endonezya'nın hızlı büyümesi, Singapur'un enformasyonelizm merdivenlerini tırmanmasına, küresel ekonominin başlıca limanlarından biri haline gelmesine katkıda bulundu. Singapur yalnızca büyümekle kalmıyor, büyüme kalitesini de dönüştürüyordu. Dünyanın çeşitli ülkelerinden şirketler, yönetimleri ve yatırımları için gezegenin en dinamik ekonomik bölgesinde yer alan Singapur'u seçiyorlardı.

Böylece Malezya'yla bağlantısı 1965'te zorla koparılan, 1968'de İngiliz İmparatorluğu'nun terk ettiği bir depo, bir askeri üsten başka bir şey olmayan Singapur, bütün engellere karşın yeni kalkınma sürecinin başlıca örneklerinden biri haline gelmeyi başardı. Kalkınmacı bir kent devletin kendine çektiği ve koruduğu çokuluslu yatırımlara dayanarak ulusal bir kimlik inşa etti.

Güney Kore: Devlet Eliyle Oligopolcü Kapitalizm

Amerika'nın Kore'ye müdahalesi, 1948-60 döneminde bu ülkede modern ekonominin temellerinin atılmasında belirleyici oldu. Toprak reformu, ABD'nin askeri desteği, büyük mali yardımlar yakın tarihin en kanlı savaşlarından birini geride bırakan ülkenin yeniden yapılanarak ayakta kalmasını sağladı. Ancak Kore'nin hızlı kalkınma süreci aslında, Mayıs 1961'deki darbeyle iktidara gelen, Ekim 1963'teki tartışmalı seçimler sonrasında Üçüncü Cumhuriyet olarak kurumsallaştırılan Park Chung Hee rejimiyle başladı.

Güney Kore ordusu ve onun siyasi kolu Demokratik Cumhuriyetçi Parti, ABD'den gelen askerî, finansal ve siyasi desteğe dayanarak, milliyetçi projelerinin temelini oluşturacak güçlü bir ekonominin inşasına giriştiler. Kalkınma sürecinin ilk aşamalarında devlete bağlı kamu girişimleri ve hükümet yatırımları yoluyla girişimci bir rol üstlendi. Böylece 1963-79 döneminde hükümetin ve kamu girişimlerinin alımları, gayri safi yurtiçi sermaye oluşumunun yıllık ortalama % 38'ine ulaştı. Ancak Japon modelinin büyük etkisi altındaki Park rejimi, holding olarak örgütlenmiş büyük Güney Kore şirketlerine dayanarak bir sanayi altyapısı oluşturmayı amaçlıyordu. Bunu yapabilmek için iç piyasaları koruma amaçlı sıkı önlemler aldı. Ancak iç piyasaların satın alma gücünün sınırlılığını dikkate alan hükümet imalata dayalı ve tümüyle ihracata odaklı bir strateji benimsemeye karar verdi. Devlet bankacılık sistemi ve ithalat/ihracat lisansları üzerindeki denetimini kullanarak, Kore şirketlerini Japon *keiretsu*'lara benzeyen, ama mali bağımsızlığa sahip olmayan büyük, yatay ağlar *(chaebol)* oluşturacak şekilde birleşmeye teşvik etti (bkz. Birinci Cilt Üçüncü Bölüm). 1977'ye gelindiğinde 500'den fazla işçi çalıştıran Kore şirketleri bütün şirketlerin % 2,2'sini oluşturuyor olsa da, işgücünün % 44'ü bu şirketlerdeydi. Hükümet beş yıllık kalkınma planları hazırlayıp uygulamakla görevli bir Ekonomik Planlama Kurulu kurdu. Ekonomik Planlama Kurulu, Kore şirketlerini, ulusal ekonominin ya kendi kendine yetmesini sağlama ya da dünya ekonomisinde rekabet gücünü artırma açısından stratejik önemde görülen sektörlere yönlendiriyordu. Böylece

Güney Kore kalkınma yolunda sistemli bir ilerleme gösterdi. Sırasıyla tekstil, petrokimya, gemi yapımı, çelik, elektrikli cihazlar, tüketime dönük elektronik malları, otomobiller (1980'lerde), kişisel bilgisayar ve mikro-elektronik alanlarına yatırımlar yaptı (mikro-elektronik alanında dikkat çekici bir başarı da kazandı; 256k'lık çip tasarlayıp üretme kapasitesine Batı Avrupa'dan önce ulaştı).[62] Devlet kurumlarının bazı stratejik kararları sık sık yanlış uygulandı, ekonomik gerilemeye yol açtı.[63] Ancak hükümet kayıpları telafi etmeye, fabrikaları değiştirmeye ve yeni krediler vermeye her zaman hazırdı.[64]

Daha geniş bir ölçekte Singapur örneğinde görüldüğü gibi, devlet, 1960'lar ve 1970'lerde *chaebol*'lerin kurulmasını, büyümesini mümkün kılabilmek için sermaye çekme, işgücünü denetim altına alıp seferber etme konusunda kritik bir rol oynadı. Sermayenin ciddi bir bölümü yabancı kaynaklıydı, ancak Singapur deneyimiyle arada önemli bir fark vardı. Kore hükümetinin milliyetçiliği yüzünden, toplumu ve siyaseti etkileyecekleri korkusuyla yabancı çokuluslu şirketlerin ülkede varlık göstermesine itiraz ediliyordu. Dolayısıyla Güney Kore'ye sermaye girişi kredi biçimini aldı. ABD'nin sponsorluğundaki bu kredilere hükümet geri ödeme güvencesi veriyordu. Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlardan gelen kamusal fonlarsa, hükümetin bir üretim altyapısı oluşturması içindi. Hükümet, stratejik planlara uygunluklarını dikkate alarak Kore şirketlerine özel krediler aktarıyordu. Böylelikle yabancı sermaye 1962 ile 1979 arasında gayri safi yurtiçi sermaye oluşumunun % 30'unu oluşturdu. Dış borçların gayri safi milli hasılaya oranı 1978'de % 26'ya yükseldi. Böylece Güney Kore 1980'lerin başında dünyanın en borçlu ekonomilerinden biri haline geldi. Ancak faiz ödemelerinin ihracata oranı aşırı boyutlarda değildi; 1970'te % 19,4'ken, 1980'lerin başında % 10,5'e düşmüştü. Dış ticaretin (ithalat ve ihracat) gayri safi milli hasılaya oranıysa 1963'te % 22,7'den 1979'da % 72,7'ye yükselmişti. Güney Kore deneyimi borç-

62 Lee (1988).
63 Johnson (1987).
64 Lim ve Yang (1987).

lu olmanın kalkınmayı aslında engellemediğini gösterir: Ekonomi açısından sonucu belirleyen kredilerin nasıl kullanıldığıdır. Güney Kore, Latin Amerika'daki bazı askeri rejimlerin tersine kredileri altyapı inşasında ve ihracatın desteklenmesinde kullanmıştı. ABD'nin Güney Kore'nin komünizme karşı Asya'nın kalesi olması karşılığında, hükümetin büyük savunma harcamalarını üstlenmesi ekonomiye manevra kabiliyeti kazandırmıştı.

1970'lerde Güney Kore ekonomisinin temelleri, devlet tarafından yönlendirilen *chaebol*'lerin sıkı denetimi altında iyice yerleştiğinde hükümet faal bir biçimde doğrudan yabancı yatırım aramaya başladı. Ancak o dönemde de yabancı şirketlere çok sıkı denetimler uygulandı: Yabancıların bir girişimin hisselerinin en fazla % 50'sine sahip olabileceği sınırlaması getirildi. Yabancı şirketler, Koreli şirketlerle ortak girişimler kurmaya zorlandı. Kore piyasası dışında tutulan özel ihracat bölgeleri bu kuralın istisnasıydı. Hükümet yabancı yatırımlara kapıyı açarken de çok seçici davranıyor, özellikle teknoloji transferine katkıda bulunabilecek şirketleri seçmeye çalışıyordu. Japon şirketleri tekstil, elektrikli makine ve elektronik alanlarına yatırım yaptı. Amerikan şirketleri özellikle petrol ve kimya sanayiine ağırlığını koydu. Ancak bütün yabancı yatırımlar 1978'de Güney Kore ihracatının % 19'unu, imalat sektörünün toplum üretiminin % 16'sını oluşturuyordu.

Devlet önce üretim sonra dağıtım ilkesi çerçevesinde, işgücünün de bu yeni sanayi ekonomisine itaatkâr bir katılım göstermesini sağlamaya çalıştı. Eğitimli ve çalışkan Kore işgücü de Asya'nın geri kalan kısımlarında olduğu gibi, kalkınma sürecinde kilit bir unsurdu. Ancak bu katılım süreci, Kore'de diğer toplumlara göre biraz daha baskıcı bir ortamda gerçekleşti.[65] İşçilerin yarı askeri yönetimlerce örgütlenmiş büyük fabrikalarda yoğunlaşması, militan sendikacılığın doğuşuna zemin hazırladı. Bağımsız işçi sendikaları yasaklanmıştı, grevler acımasızca bastırılıyordu, çalışma ve hayat koşulları, fabrikadaki ve evdeki

65 Deyo (1987b).

hayat uzunca bir süre asgari düzeyde tutuldu. Böyle baskıcı bir tavır, Asya'nın en militan işçi hareketlerinden birini doğurdu; 1980'ler ve 1990'lardaki grevlerin sıklığında ve şiddetinde tanık olduğumuz gibi. Ücret artışını, verimlilik artışına göre çok daha düşük bir düzeyde tutmak, hükümetin ekonomik politikasının köşe taşlarından biriydi.

Gerçi ekonominin ihracata odaklı sanayileşmenin güdümünde çarpıcı bir başarı göstermesi sayesinde hem nüfusun genelinin hem de sanayi işçilerinin hayat koşullarında iyileşmeler oldu. Örneğin 1972 ile 1979 yılları arasındaki kritik kalkınma döneminde hükümetin gelirleri yıllık % 94,7'lik bir artış gösterirken, en tepedeki 46 *chaebol* katmadeğerde yıllık % 22,8'lik bir artışı topladı. Aynı dönemde reel ücretlerde de yıllık % 9,8'lik bir artış oldu. Yoksulluk sınırının altında kalanların oranı 1965'te % 41'ken, bu oran 1975'te % 15'e düştü. Gelir dağılımındaki eşitsizlik 1970'lerde derinleşmiş olsa da, 1980'lerde ABD'de gelir dağılımındaki eşitsizlik Güney Kore'ye kıyasla daha derindi.

Bilime ve teknolojiye önem verilmesi, Kore sanayiinin ürünlerinin, üretim süreçlerinin daha yüksek bir düzeye taşınması, 1960'lardan itibaren Güney Kore devletinin ısrarlı olduğu başlıca konulardı. Güney Kore devletinin ısrarla yürüttüğü bu programlarla, araştırma-geliştirme çalışmaları yapacak bir dizi uzmanlaşmış enstitü kuruldu, bu enstitüler Bilim ve Teknoloji Bakanlığı'nın güdümünde sanayiiyle birleştirildi. Güney Kore, yeni uluslararası işbölümünde teknolojik merdiveni en hızlı tırmanan sanayileşmekte olan ülkeydi.[66] Örneğin 1970 ile 1986 arasında mühendislik ürünleri ihracatı yıllık ortalama % 39'luk bir artış gösterdi. Japonya'yı epey geride bırakan bir performanstı bu. Aynı dönemde Japonya'nın mühendislik ürünleri ihracatı yıllık % 20'lik bir artış göstermişti. 1990'larda Koreli mikro-elektronik, tüketime dönük elektronik ve bilgisayar şirketleri, Japon ve ABD şirketlerinin ciddi rakipleri haline geldiler. Elektronik alanında dünya piyasasının paylaşımında Avrupalı şirketleri epey geride bıraktılar.

66 Ernst ve O'Connor (1992).

Güney Kore, Alice Amsdem tarafından haklı olarak "Asya'nın yeni ekonomi devi" olarak adlandırılmıştı: 1965 ile 1986 arasında dünya hasılasındaki payını % 345 artırmıştı.[67] Güney Kore'nin dört lider *chaebol*'u Samsung, Lucky Gold Star, Daewoo ve Hyundai 1990'larda dünyanın en büyük 50 holdingi arasındaydı. Bu dört holding, küresel bir erimi olan, hem ihracatlarıyla hem doğrudan yatırımlarıyla Amerika, Avrupa, Asya ve Latin Amerika'daki piyasalara giren yatırımcılardır. Avrupa ve Amerika, Kore'den gelecek yatırımı çekmek için birbiriyle mücadele ediyor. 1996'da Fransız hükümeti sıkıntıdaki "ulusal lideri" Thomson'u Daewoo liderliğindeki bir konsorsiyuma 1 franka satmaya kalkmıştı. Ancak satış ilanı Fransa'da milliyetçi tepkiler koparınca anlaşmadan vazgeçmişti.

Harap olmuş, bölünmüş bir ülkenin yaklaşık otuz yılda, olağanüstü bir biçimde küllerinden doğmasının gerisinde, kalkınmacı devletin milliyetçi projesi vardı. Hedef, dünya ekonomisinde küresel oyuncular haline gelebilecek büyük Kore şirketleri yaratmaktı. Dış kredilerin ve Amerikan askeri desteğinin kullanılması, Kore işgücünün acımasızca sömürülmesi sayesinde bu hedefe ulaşıldı.

Tayvan: Esnek Olmayan Devletin Güdümünde Esnek Kapitalizm

Asya-Pasifik bölgesindeki yüksek kalkınma standartlarıyla değerlendirildiğinde bile, Tayvan herhalde asıl başarı hikâyesidir. Tayvan yüksek bir büyüme oranı yakalamıştı (1953-82 döneminde yıllık ortalama % 8,7, 1965-86 döneminde % 6,9 düzeyinde); dünya gayri safi yurtiçi hasılasındaki payını artırmıştı (1965-82 döneminde 3,6 faktör katlandı); dünya ihracatındaki payını artırmıştı (bu oran 1986'da % 2'yi aşmıştı; Güney Kore dahil yeni sanayileşmekte olan diğer ülkeler geride bırakılmıştı); dünya imalat çıktısındaki payını artırmıştı (1965-86 döneminde 6,8 faktör katlanmıştı. Güney Kore'deyse 3,6 faktör bir katlanma olmuştu). Bütün bunlar, gelir dağılımındaki eşitsizliğin İskandi-

67 Amsdem (1989).

navya ve Japonya hariç başka bütün ülkelerden daha az olduğu bir ortamda gerçekleşiyordu. Gelir dağılımı eşitsizliği büyüme sürecinde hızla gerilemişti: Gini katsayısı 1953'te 0,558'di, 1980'deyse 0,303. Eşitsizlik 1980'lerde biraz artmış olsa da, Gini katsayısı ABD ve Batı Avrupa ortalamasının epeyce altındaydı.[68] Sağlık koşulları, eğitim ve genel hayat standartlarında da ciddi iyileşmeler olmuştu.[69]

Tayvan'ın ekonomik büyümesi, büyük ölçüde esnek bir üretim sisteminin yarattığı verimlilik ve rekabet gücüyle sağlanmıştı.[70] Amerikalı akademisyenlerin İtalya'nın kuzeyinde keşfetmelerinden çok önce Tayvan'da uygulamaya konmuş bir esnek üretim sistemiydi bu. Esnekliği hem sanayi yapısının kendisinden, hem de dünya ekonomisinin değişen koşullarına ayak uydurabilmesinden kaynaklanıyordu. Güçlü bir devletin güdümündeydi. Devlet, kalkınmanın ilk aşamalarında ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı'nın desteğini ve tavsiyelerini almıştı. Kalkınma süreci boyunca ekonomik büyüme modelinde ciddi değişiklikler oldu. 1950'lerde ithal ikameciliğe ağırlık verilirken, 1960'larda (kalkış dönemi) ihracata odaklı sanayileşmeye geçildi. 1970'ler ve 1980'lerde de Thomas Gold'un deyişiyle "ihracata odaklı ithal ikamecilik" (yani, mamul mal ihracatının beslenmesi için sanayi temelinin derinleştirilmesi) benimsendi.[71] 1980'lerde Tayvan kendi başına bir ekonomik güç haline geldi. Tayvan şirketleri dünya piyasalarına yerleşti; hem Asya'ya (özellikle Çin'e) hem de OECD ülkelerine (başta ABD olmak üzere) açılarak üretimlerini ve yatırımlarını uluslararasılaştırdı.[72]

Tayvan'ın kalkınma sürecinin dört aşamasında da, bir önceki aşamadan farklı, büyük krizler yaşamaksızın gelişen, kendini aşan bir sanayi yapısıyla karşılaşırız. Ancak bütün aşamalarda iki temel unsur göze çarpar. Kalkınma sürecini bu iki unsurla kavrayabiliriz: a) Ko-

68 Kuo (1983).
69 Gold (1986).
70 Greenhalgh (1988).
71 Gold (1986).
72 Hsing (1997a).

mintang (KMT)* devletinin sanayi yapısının merkezinde yer alması; b) Sanayi yapısının bir ağ olması. Bu ağ, şirketlerin kendi aralarındaki ilişkilerden, şirketlerle devlet arasındaki ilişkilerden, Tayvan şirketlerinin aracı şirketlerle (çoğu Japon şirketidir) dünya çapındaki ticari aracılar (bkz. Birinci Cilt Üçüncü Bölüm) üzerinden dünya piyasasıyla ilişkilerinden oluşmaktadır.

1950'li yıllar boyunca ABD'den büyük ekonomik yardımlar alan, ABD'nin askeri korumasında olan KMT devleti, 1947-50 dönemindeki kanlı baskı dönemi ile 1950'lerdeki "beyaz terör"ün ardından toplum üzerinde tam bir denetim sağladıktan sonra ekonomi reformuna girişti. Amerika'dan esinlenen bir toprak reformuyla toprak sahipleri sınıfı ortadan kaldırıldı ve geniş bir küçük çiftçi kesimi ortaya çıktı. Küçük çiftçiler devletin desteğiyle tarımsal verimlilikte büyük artışlar gerçekleştirdi. Tarımsal verimlilik birikimin ilk kaynağıydı. Yatırım için sermaye oluştururken, kentlerdeki sanayi sektöründe çalışacak işgücünü de yarattı. Devlet krediler ve gübre kullanımı üzerindeki denetimini kullanıp tarımsal girdi karşılığında pirinç verilmesini öngören bir takas sistemi örgütleyerek, çiftçileri sanayi ekonomisiyle eşitsiz bir değiş tokuşta bulunmaya zorladı. Bankalar (çoğu devlete aitti) ve ithalat lisanslarını da denetimi altında tutan devlet, Tayvan ekonomisini ithal ikameci sanayileşmeye yönlendirdi; tümüyle koruma altındaki bir piyasada kapitalist bir yapı oluşturmaya başladı. Ayrıca, ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı'nın da desteğiyle gerekli sanayi ve iletişim altyapısını oluşturdu; işgücünün eğitimine ağırlık verdi. Bu stratejileri uygulayabilmek için birkaç hükümet ajansı kuruldu ve dört yıllık planlar hazırlandı.

1950'lerin sonuna gelindiğinde, Tayvan iç piyasasının talep potansiyeli tükenmişti; büyümeyi teşvik edemeyecek durumdaydı. Yine ABD'li uzmanların tavsiyesiyle KMT devleti iddialı bir ekonomik yapılanma programı başlattı. Bu kez dışarıya yönelecekti. 1960'ta, 19 maddeden oluşan "Ekonomik ve Finansal Reform Programı"yla tica-

(*) Çin Nasyonalist Partisi.

ret denetimleri kaldırıldı, ihracat teşvik edildi ve yabancı yatırımları çekecek bir strateji tasarlandı. Tayvan, Özel İhracat Bölgesi kuran ilk ülke oldu. Bu ihracata özel bölge Kaoshiung'da kuruldu. 1964'te General Instruments elektronik üretimini Tayvan'a kaydıran ilk şirket oldu. Orta ölçekli Japon şirketler de ücretlerin düşük olmasından, çevre denetimlerinin bulunmamasından, eğitimli işgücünden ve Tayvan hükümetinin desteğinden yararlanmak üzere hızla harekete geçti. Ancak Tayvan'da sanayi yapısının çekirdeği, yine Tayvan topraklarında yetişmişti. Bu çekirdek çok sayıda küçük ve orta ölçekli şirketten oluşuyordu. Ailevi tasarruflarla ya da kooperatif tasarruf ağlarıyla kurulmuş, gerektiğinde hükümetin banka kredileriyle desteklediği şirketlerdi bunlar. Bu şirketlerin çoğu metropol bölgelerin kenarında kurulmuştu. Aileler hem toprak işlerinde hem de sanayi işlerinde çalışıyorlardı. Örneğin 1989'da Taichung yakınlarında Chang-hua tarım-sanayii bölgesini ziyaret etmiştim. Burada küçük şirket ağları, dünyanın şemsiye üretiminin % 50'sini gerçekleştiriyordu. Tayvan devleti, yabancı yatırımları sermaye edinmenin ve uluslararası piyasalara ulaşmanın bir aracı olarak görüyordu. Ancak yabancı şirketler sözleşmelerle çok geniş bir küçük şirketler ağına bağlanmışlardı. Sanayi üretiminin temelini bu küçük şirketler oluşturuyordu. Aslına bakarsanız, elektronik üretimi dışarda tutulursa doğrudan yabancı yatırımlar, Tayvan ekonomisinin temel bir bileşenini oluşturmuyordu, oluşturmuyor. Örneğin 1981'de yabancı şirketlerin Tayvan'a doğrudan sermaye yatırımı gayri safi milli hasılanın yalnızca % 2'sini oluşturuyordu. Yabancı şirketlerde istihdam edilenlerin toplam istihdama oranı % 4,8'di. Yabancı şirketlerin üretimi toplam üretimin % 13,9'una, ihracatı toplam ihracatın % 25,6'sına eşitti.[73] Tayvan'ın dünya piyasalarına açılmasını sağlayanlarsa ilk etapta Japon ticaret şirketleriyle Amerika'daki mağazaların doğrudan Tayvan şirketlerinden gelen ürünler arayan müşterileriydi.

Dolayısıyla ekonominin dışarıya yönelmiş olması, çokuluslu şirketlerin denetiminde olduğu (Singapur'daki gibi) ya da büyük ulu-

73 Purcell (1989: 81).

sal holdinglerin kurulduğu (Güney Kore'deki gibi) anlamına gelmez. Gerçi birkaç sanayi grubu devletin koruması altında serpilip gelişmiştir. 1990'larda büyük, tümüyle uluslararasılaşmış birkaç Tayvan şirketi de vardı. Ancak Tayvan'ın kalkınmasının gerisinde büyük ölçüde aileye dayalı Tayvanlı şirketlerin oluşturduğu merkezsiz ağlar vardı. Tayvan'da yerleşmiş yabancı imalatçılara sözleşmeyle çalışan bu ağlar, genellikle aracılar üzerinden birbirine bağlanmış uluslararası ticari ağlar için üretim yapıyordu. "Tayvan yapımı" mallar, gündelik hayatın bütün alanlarına böyle girdi işte.

Esneklik sayesinde rekabet gücünü artırma konusunda Tayvanlı orta ve küçük ölçekli şirketler büyük bir öneme sahip olsalar da, kalkınma sürecinde, en azından 1980'lerin ortalarına dek devletin oynadığı rol de küçümsenemez. Devlet, sanayileşme sürecinin yönlendirilmesinde ve koordinasyonunda, gerekli altyapının kurulmasında, yabancı sermayenin çekilmesinde, stratejik yatırım önceliklerinin kararlaştırılmasında başrolü oynamış, gerektiğinde koşullarını dayatmıştı. Örneğin hükümet, Toyota'nın koşullarını reddettiğinde Tayvan'da otomobil üretimini başlatmaya yönelik ilk girişim de başarısızlığa uğramıştı.

Başka "kaplanlar"da da gördüğümüz gibi, ekonomik verimliliğin artırılmasında kritik etkenlerden biri düşük ücret, iyi eğitim, çok çalışma ve toplumsal huzur bileşimiyle emekten yüksek getiri elde etmektir. Tayvan'da emeğin toplumsal denetimi öncelikle, devlet otoritesine karşı her başkaldırıya sınırsız bir baskı uygulanmasıyla sağlandı. Ancak baskının yanı sıra, birkaç etken çatışmanın yayılmasını, işçilerin taleplerinin bastırılmasında belirleyici oldu. Devlet sağlık hizmetleri ve eğitimin sübvanse edilmesine dayalı bir güvenlik ağı kurmuştu. Ancak bu güvenlik ağı insanları konut sahibi kılmayı kapsamıyordu. Hükümete bağlı konut kooperatifleri konut krizinin ertelenmesinde büyük rol oynadı. Ancak 1980'lerin ortasında açığa çıkan bu kriz, kentlerde toplumsal hareketleri tetikledi. Ancak toplumsal huzurun sağlanmasına katkıda bulunan en önemli etken, aile bireylerine, toplumsal ağlara dayanan, kimi zaman yarı zamanlı tarımsal faaliyet-

lerle de bağlantılı binlerce küçük şirketten oluşan sanayi yapısının kendisiydi. Çokuluslu şirketlerde vasıfsız işgücünün büyük bölümünü, diğer Asya toplumlarında olduğu gibi genç kadınlar oluşturuyordu. Kadınlar hem ailede hem fabrikada, yani iki koldan ataerkilliğe tabiydi. 1990'larda Tayvan'da güçlü bir feminist hareketin büyümesiyle birlikte bu durum değişmeye başlasa da (bkz. İkinci Cilt Üçüncü Bölüm), sanayinin kalkışa geçtiği o kritik dönemde toplumsal huzurun sağlanmasında işgücünün cinsiyet ayrımına dayalı olması önemli bir etkendi.

KMT devleti dünya piyasalarında korumacılık tehdidiyle mücadele edebilmek, Çin'in ABD tarafından diplomatik olarak tanınması sonrasında uluslararası alanda yalıtılma tehlikesine karşı koyabilmek için sanayiini yenileme, modernleştirme çabasına girdi; özellikle de yüksek teknoloji üretimine yöneldi. Bu çaba, Tayvan'da mikro-elektronik ve kişisel bilgisayar üretiminin başlaması, bilgisayar üretimine destek sanayilerin kurulması anlamına geliyordu. Asya'nın en başarılı teknoloji parklarından biri de bu dönemde kuruldu: Taipei yakınlarındaki Hsinchu.[74] Birkaç Tayvanlı şirket, DEC ve IBM gibi büyük elektronik şirketlerinin başlıca tedarikçisi haline geldi. Ağlar oluşturan diğer Tayvan şirketleriyse Silikon Vadisi'ne, ABD'de başka bölgelere açıldılar ve kendi başlarına mücadele ettiler.[75] Hükümet tekstil sanayii gibi başka sektörlere de, yabancı piyasalarda uygulanan, genellikle hacimle hesaplanan ithalat kotalarını aşabilmek için ürünlerinin kalitesini ve değerini artırma tavsiyesinde bulundu.

1980'lerin ortalarına gelindiğinde Tayvan, olgun, çeşitlilik gösteren, dünya piyasalarına sağlam bir biçimde yerleşmiş, dünyanın en büyük döviz rezervine sahip bir ekonomi haline gelmişti. Tayvan şirketleri Hong Kong üzerinden yatırım yapıp Çin ekonomik mucizesinin kilit oyuncuları haline gelerek Çin'i ele geçirebilecek denli güçlü hissediyorlardı kendilerini (ilerleyen satırlarda göreceğiz). Tayvan'da ücretlerin artışı, işçi örgütlenmelerinin çoğalmasıyla birlikte, Tayvan çıkışlı ihracata yönelik kotaların sıkılaştırılması yüzünden, büyük Tayvan

74 Castells ve Hall (1994).

75 Ernst ve O'Connor (1992).

şirketleri üretimlerini Çin'e ve Güneydoğu Asya'ya kaydırmaya başladı. Tayvan bugün dünyanın en büyük ayakkabı ihracatçısıdır, ama Tayvan şirketlerinin üretiminin büyük bölümü aslında Çin'de gerçekleşir.[76] Ne var ki Tayvan şirketlerinin uluslararası piyasalarla bu biçimde birleşmesiyle birlikte sivil toplumun büyümesi, KMT'nin denetimine giderek daha fazla karşı çıkılmasını da beraberinde getirdi. Sonuçta doğma büyüme Tayvanlı olan Teng Hui Lee'nin Ocak 1988'de devlet başkanlığına seçilmesiyle birlikte Tayvan devleti de dönüştü. KMT'nin meşruiyet kazanmak için başlattığı, Tayvan'ı, Tayvan Boğazı'nı, hatta Çin'i kapsayan kalkınma süreci, KMT'nin pabucunu dama atacak karmaşık bir sanayi, zengin ve eğitimli bir toplum yaratmıştı.

Hong Kong Modeli Hong Kong Gerçekliğine Karşı: Dünya Ekonomisinde Küçük İşletmecilik ve Refah Devletinin Sömürgeci Versiyonu

Hong Kong, dizginlenmemiş kapitalizmi savunanların tarihsel referans noktası olma özelliğini hâlâ korumaktadır. Japonya, Güney Kore, Singapur ve Tayvan ekonomilerinin aşırı büyümesinde devletin başrolü oynadığı reddedilemeyecek kadar aşikârken, Hong Kong'un 1950'li yıllarda erken bir kalkış yapmış olması, *laissez-faire* (bırakınız yapsınlar) tarzı kapitalizm, devletsiz kapitalizm hayallerinin somutlaşmasıdır. Hong Kong hükümetinin açıktan izlediği "olumlu müdahil olmama" politikasıyla da desteklediği bir hayaldi bu. Dolayısıyla Hong Kong, 1997 krizini pekâlâ atlatabilirdi. Ödünç alınmış bir mekânda, ödünç alınmış bir zaman diliminde inşa edilmiş bir toplumdu ne de olsa. Ancak Hong Kong'un 1950'lerin ortasından bu yana ekonomik kalkınması dikkatli bir gözle incelendiğinde, devletin büyümeye, rekabet gücünün artırılmasına zemin hazırlayacak koşulları yaratmaktaki rolü de açıkça görülür. Ancak diğer üç "kaplan"ın izlediğinden çok daha örtülü ve dolaylı yollardan gerçekleşen bir müdahaleydi bu. Yine de en az diğer kaplanlardaki kadar önemli bir süreçti.[77]

---

76 Hsing (1997a).

77 Leung vd. (1980); Youngson (1982); Schiffer (1983); Castells vd. (1990).

Öncelikle, kesinlik arz eden bazı olgulara bakalım. Hong Kong'un serbest piyasa cennetinde bütün topraklar (komünal köy toprakları olan Yeni Topraklar hariç) Taç'ın toprağıydı. Hükümet bu toprakları yıllar boyunca satmamış, kiralamıştı. Ve bu kiralama işlemi de hükümetin, kamu gelirlerini artırma amacıyla tümüyle denetim altında tutup yönlendirdiği bir arazi piyasasında gerçekleşmişti. Bu arazi politikası hükümetin kamu konutu projelerinin yanı sıra, konut olarak kullanılacak daireleri bulunan fabrikalar ve sanayi tesisleri de geliştirmesini mümkün kılmıştı. Bu tesisler, sanayileşmenin ilk aşamasında küçük imalatçı şirketlere yer açılmasında büyük rol oynamışlardı. Dahası kritik ekonomik kalkış yıllarında (1949-80), gayri safi yurtiçi hasıla etkileyici bir biçimde 13 faktör artarken, hükümetin reel harcamaları 26 katına çıkmış, sosyal harcamaları da (konut, eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik) 72 katına yükselmişti. Çarpıcı bir artıştı bu. Böylece hükümet harcamalarının gayri safi yurtiçi hasılaya oranı 1980'de % 20,3'e yükselmişti. Hükümetin sermaye oluşumundaki toplam payı da 1960'lar ve 1970'ler boyunca büyümüş, 1966'da % 13,6'yken, 1983'te % 23,4'e çıkmıştı. 1980'lerin sonundaysa bu pay % 16 civarına düşmüştü.[78]

Hükümetin denetimi, genelde teslim edildiğinden daha önemli boyutlardaydı. Örneğin, 1980'lerin başında bir dizi finans skandalının, Hong Kong piyasalarını tehdit etmesinin ardından, hükümetin müdahalesi bankacılık sektörü açısından önemli olmuştu.[79] Ancak asıl önemli olan, hükümetin Hong Kong ekonomisinin dünya piyasalarında rekabet gücüne sahip olmasının koşullarını hazırlama rolünü üstlenmiş olmasıydı. Bu tezi özetleyeyim.

Edward K. Y. Chen'in 1955-74 döneminde Hong Kong'da ekonomik büyümenin sebeplerini incelediği klasik ekonometrik araştırması, Singapur'da olduğu gibi Hong Kong'da da sermaye ve emek girdilerinin ekonomik büyümede ileri sanayi ekonomilerine kıyasla daha büyük bir rolü olduğunu göstermişti.[80] Chen, ihracatın ve ululararası

78 Ho (1979); Youngson (1982); Castells vd. (1990).
79 Ghose (1987).
80 Chen (1979).

ticaretin Hong Kong'un büyümesinin başlıca sebepleri olduğunu söylüyordu. Tsong-Biau Lin, Victor Mok ve Yin-Ping Ho'nun mamûl mal ihracatıyla ekonomik büyüme arasındaki yakın ilişkiye dikkat çeken titiz istatistiki analizi de bu yorumu doğrulamış ve genişletmişti.[81] Mamûl mal ihracatıyla ekonomik büyümenin yakın ilişkisi pek şaşırtıcı bir olgu değildir, ancak anlamlı bir gözlemdir. Özellikle de 1990'larda Hong Kong'un bir finans ve ileri hizmetler merkezi olarak yükselişinin ülkenin zenginliğinin asıl kaynaklarını gölgelediği dikkate alınırsa. Chen'in araştırması, Hong Kong'un ihracatının zamanla, diğer üç "kaplan"da gözlenen durumdan farklı bir biçimde belli birkaç sanayide –tekstil, kumaş, ayakkabı, plastik, tüketime dönük elektronik mallar– yoğunlaştığını gösteriyordu. İhracat artışının gerisinde, temelde Lin ve diğerlerinin "farklı mal kompozisyondan kaynaklanan değişimler" diye adlandırdığı şey yatıyordu;[82] yani, aynı sektördeki ürünlerin değerinde ve üretim çizgisinde meydana gelen değişimler. Bu anlamda, *asıl önemli olan Hong Konglu imalatçıların herhangi bir sektörde, sektör içi değişimlere giderek dünya piyasasının taleplerine hızla ve verimli bir biçimde ayak uydurabilmesiydi.*

Yine de sektörlerin talebe ayak uydurabilme becerilerinin yanında rekabet güçlerini de açıklamamız gerekiyor. Edward K. Y. Chen'in başka bir ekonometrik araştırması bize bir ipucu sunuyor: *Hong Kong'un büyüme denkleminde kritik önemdeki açıklayıcı değişken, Hong Kong'daki fiyatlarla Hong Kong ihracatının başlıca pazarı olan ABD'deki gelir düzeyi arasındaki farklılıktır.*[83] Hong Kong'da imalatçılar fiyat düzeyini, genelde emek-yoğun sektörlerdeki ücret düzeyleriyle belirlediğinden, Hong Kong şirketleri verimli, vasıflı, sağlıklı, motivasyonu yüksek bir işgücüyle çalışsalar da, ücret artışlarını ABD'de gelir artışlarından daha düşük bir seviyede tutabiliyorlardı. İmalat sektörünün yaptığı ihracatın genişlemesi, dolayısıyla ekonomik büyüme bu işgücüne dayanıyordu. Dolayısıyla Hong Kong'un büyü-

81 Lin vd. (1980).
82 Lin vd. (1980).
83 Chen (1980).

mesini açıklayan başlıca etkenlerin, görece düşük üretim maliyetine dayanan rekabet gücü yüksek fiyatlar ile imalatın esnekliği olduğunu söyleyebiliriz. Ancak "açıklayıcı değişkenler"in kendileri de ekonominin esnek olmasını ve rekabet gücüne sahip olmasını mümkün kılan belli bir sanayi yapısının, belli bir kurumsal ortamın sonucudur.

Esneklik, küçük işletmelerin damgasını vurduğu bir sanayi yapısının sonucudur: 1981'de Hong Kong'daki imalatçı şirketlerin % 90'dan fazlasında işçi sayısı 50'yi geçmiyordu. İmalatın gayri safi yurtiçi hasıladaki payına, büyük şirketlerin (100'ü aşkın işçi çalıştırıyorlardı) katkısıysa yalnızca % 22,5'ti. Mamûl malların % 90'ı ihraç edildiğinden, elimizde yeterince kanıt olmasa da küçük işletmelerin ihracat performansının da aynı ölçüde önemli olduğunu varsayabiliriz. Ancak yabancı imalatçıların Hong Kong'un mamûl mal ihracatında küçük bir payı olduğunu (1974'te % 10,9, 1984'te % 13,6) biliyoruz. Aslında Hong Kong'daki imalat tesislerinin ortalama çapı zaman içinde küçülmüştür: 1951'de tesis başına 52,5 işçi düşüyordu, 1981'deyse bu sayı 20'ydi. Asıl mesele bu küçük şirketlerin dünya piyasasına nasıl bağlandığı sorusunda yatmaktadır. Tayvan'daki durumun tersine, yabancı ticari şirketlerin Hong Kong'da önemli bir rolü yoktur. Evet, Hong Kong'da geleneksel temellere sahip Britanya kökenli ticari müesseseler, yani "Honglar" vardır (James Clavell'ın romanlarını dolduran kahramanların çıktığı efsanevi Jardine Matheson ya da Swire grupları gibi), ancak bu müesseselerin mamûl mal ihracatındaki rolleri daha küçüktür. Victor Sit'in klasik bir araştırmasına göre, yerel ihracatın % 75'i yerel ihracat/ithalat şirketlerince yönetilmektedir.[84] Bu küçük şirketlerin çoğu, kendi başlarına küçük işletmelerdir. 1977'de Hong Kong'da böyle 14 bini aşkın şirket vardı. ABD, Japonya ve Batı Avrupa'dan büyük mağazalar, ancak 1980'lerde gelip Hong Kong'da büro açıp, yerel şirketlere doğrudan sipariş vermeye başladı. Dolayısıyla Hong Kong'daki temel sanayi yapı, küçük şirketlerin kendi aralarındaki *ad hoc** ağlardan oluşuyordu. Küçük şirketler bu ağ-

84 Sit (1982).
(*) Özel ve geçici – ed.

lar üzerinden iş alıp veriyor, ihracat/ithalatta uzmanlaşmış başka küçük şirketlerin kendilerine aktardığı siparişleri hazırlıyordu. Çin'deki devrimin ardından Hong Kong'a yerleşen Şangaylı 21 sanayicinin uygulama bilgileri ve aile tasarruflarını buraya yatırmasıyla tohumları atılan bu esnek yapı, işletmelerin genişleyen dünya piyasasında talepteki değişimlere hızla ayak uydurmalarını sağlayan etkili bir araca dönüşmüştü.

Peki ama bu küçük şirketler dünya piyasası hakkında bilgi edinmeyi, bu bilgiler doğrultusunda üretimlerini yenilemeyi, makine parkurlarını geliştirmeyi, verimliliklerini artırmayı nasıl başarabildi? Hong Kong hükümeti bu konuda belirleyici değilse de, önemli bir rol oynadı. Öncelikle MultiFiber Antlaşması çerçevesinde izin verilen ihracat kotalarının tekstil sanayiindeki farklı şirketlere dağıtımını örgütledi. Böylece Sanayi Bakanlığı'nın kılavuzluğu doğrultusunda üretim ağlarını şekillendirdi. Hükümetin attığı ikinci adımsa, 1960'larda birkaç enformasyon ve eğitim merkezi kurmak oldu. Eğitim programları, danışmanlık ve teknoloji hizmetleri sunmaya odaklanan Hong Kong Verimlilik Merkezi bunlardan biriydi. Diğeri ise dünyanın dört bir yanındaki ofisleriyle ihracatı artırmaya çalışan, dünya piyasaları hakkında Hong Kong şirketlerini bilgilendiren Hong Kong Ticareti Geliştirme Konseyi idi. Hong Kong Kredi Sigorta Şirketi gibi başka hizmetler de, ihracatçıların girdiği bazı riskleri azaltmaya çalışıyordu. 1970'lerin sonunda, kilit piyasalardaki korumacılık duvarlarına bir yanıt verebilmek için Hong Kong ekonomisini yeniden yapılandırma, yenileme gereksinimi doğduğunda hükümet bir Sanayi Çeşitlilik Komisyonu atadı. Komisyon Hong Kong'un sanayileşmesindeki yeni aşamaya ilişkin stratejik bir plan geliştirdi. 1980'lerde büyük ölçüde bu plan uygulandı.

Ne var ki, Hong Kong hükümetinin küçük işletmelerin esnekliğine ve rekabet gücüne başlıca katkısı, kolektif tüketim alanına müdahalede bulunmasıydı. Bu müdahalenin kilit unsuru, geniş ölçekli bir kamu konut programıydı. İlk konutlar ürkütücü denebilecek kadar kalitesiz olsa da, binalar zamanla iyileşti. Kentli insanın konfor gerek-

sinimini karşılayacak donanımda birkaç büyük şehir inşa edildi. 1980'lerde de hükümet program çerçevesinde inşa edilmiş konutları yenilemeye girişti. Eski yapılar yıkılıp yeniden yapıldı. Bu arada evlerinden çıkarılanlar için de yeni konutlar inşa edildi. Ayrıca zamanla aradan geçen yıllar içinde kapsamlı bir kamu eğitimi, kamu sağlığı, kitle ulaşım hizmeti, sosyal hizmetler ve gıda yardımı programı uygulamaya kondu. Böylece işgücüne büyük bir dolaylı ücret desteği sağlandı. Schiffer'ın analizine göre, 1973-74'te piyasa dışı güçlerin mavi yakalı hanelerin harcamalarına etkisi şöyleydi: Sübvansiyonlar, hane başına harcamanın ortalama % 50,2'sine ulaşıyordu.[85] Yu ve Li de ortalama bir kamu konutunun kirasının, hane gelirinin % 70'ine denk düşeceği tahmininde bulunmuştu.[86] Dolayısıyla Hong Kong'daki kamu konutları ve refah devletinin özel bir türü, işçileri sübvanse ediyor, işçilerin işverenler üzerinde fazla baskı yaratmasına meydan vermeksizin çalışma süresinin uzun tutulmasını sağlıyordu. İşverenlerin çoğu ücret artışlarını karşılayamayacak durumdaydı. İşçilerin refahının sorumluluğunun, büyük ölçüde hükümetin sırtına yüklenmesi, küçük işletmelerin rekabet gücü yaratacak fiyatlandırma politikaları izlemesini, talepteki değişikliklere bağlı olarak işgücünü daraltmalarını ya da genişletmelerini mümkün kılıyordu.

Hong Kong'un sömürgeci refah devletinin, ekonominin rekabet gücüyle doğrudan ilgili iki önemli işlevi daha vardı. Öncelikle uzunca bir dönem boyunca işçi-işveren ilişkilerinde barış rüzgârlarının esmesini sağladı. Hong Kong'un işçi sınıfının toplumsal mücadele geleneği dikkate alındığında bu önemli bir noktadır. Bu gelenek 1956, 1966 ve 1967'de kentlerde patlak veren şiddet dolu isyan dalgasıyla bir kez daha su yüzüne çıkmıştı.[87] İkincisi, düşük riskli girişimcilik için bir güvenlik ağı oluşturdu. Hong Kong'da küçük işletmelerin başlıca niteliği de budur. Aslına bakarsanız, başka yerlerde olduğu gibi Hong Kong'da da küçük işletmelerin başarısız olma oranı çok yüksektir: Or-

85 Schiffer (1983).
86 Yu ve Li (1985).
87 Hong Kong hükümeti (1967); Endacott ve Birch (1978); Chesnaux (1982); Chan vd. (1986).

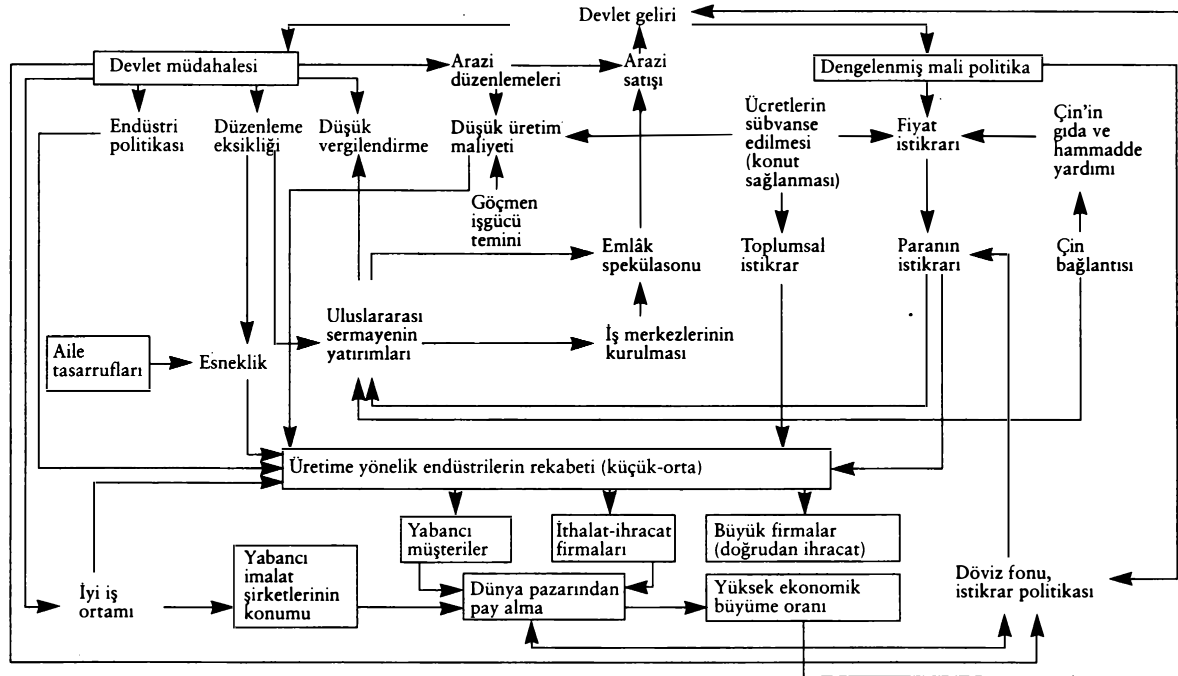
talamaya vuracak olursak, bir girişimci ancak yedinci denemeden sonra başarılı olur.[88] Ancak işletmelerin çoğu, ailelerinin desteğine ve kamu konutlarıyla, kamu hizmeti sübvansiyonlarından oluşan güvenlik ağına sırtlarını yaslayarak şanslarını deneyen, küçük tasarruflarını kullanan işçiler tarafından kurulmuştur. Bu işçiler, girişimcilik hayalleri suya düştüğünde, güvenlik ağına yumuşak bir iniş yapmışlar, yeni gruplar oluşturup, şanslarını yeniden deneyebilmişlerdir.

Dolayısıyla kolektif tüketimi sübvanse etmenin ve toplumsal istikrarın, doğrudan ücretlerin işletmeler üzerindeki baskısını hafifletmekte, işçi-işveren ilişkilerine istikrar kazandırmakta, küçük ve orta ölçekli girişimcilerin boy atacağı bir yuva kurmakta kritik bir rolü olmuştur. Küçük ve orta ölçekli girişimciler gerçekten de Hong Kong ekonomisinin itici gücüdür. Ancak Milton Friedman'ın Hong Kong ekonomisine ilişkin kurgusal yazılarında öngördüğünden çok farklı toplumsal ve kurumsal koşullarda, ekonominin itici gücü olmuşlardır. Araştırmalarımdan, araştırmalarımda başvurduğum kaynaklardan yola çıkarak hazırladığım **Grafik 4.2**, 1950'lerin başı ile 1980'lerin ortası arasında Hong Kong'un kalkınma sürecine damgasını vuran ilişkiler dizisini sentezleyen bir görünüm sunuyor.

1984'te Çin ile Britanya arasında egemenliğin 1997'de devrini öngören anlaşmanın imzalanmasının ardından, Hong Kong yeni bir kalkınma modeli benimsedi. Hong Kong'un yeni bir kalkınma modeline geçmesinin gerisinde hem dünya ekonomisindeki yeni rakip güçlerin baskısı hem de kurumsal ortamın dönüşümü vardı. Hong Kong'un yeni ekonomisi üç büyük stratejik hamleye dayanıyordu. İlki, sınırı aşan Pearl Nehri Deltası'ndaki üretimin büyük bölümünün merkezden koparılmasıyla, Hong Kong hükümetinin, ihracata yönelik imalattaki rolünü derinleştirmesiydi (bkz. Birinci Cilt Altıncı Bölüm). 1990'ların ortasında Guandong eyaletinde, Pearl Nehri deltasındaki Hong Kong şirketlerinde çalışan işçi sayısı, bazı tahminlere göre 10 milyon, bazılarına göreyse 6 milyondu. Bazı tahminlerse işçi sayısının

88 Sit (1982).

GRAFİK 4.2
Hong Kong'da Ekonomik Kalkınma Yapısı ve Süreci, 1950-85

5 milyondan az olduğunu söylüyordu. İkinci hamleyse, Hong Kong'un bir uluslararası girişimcilik merkezi haline gelme yolunda 1980'lerde üstlendiği rolü, finansal denetiminin esnek olmasından, mükemmel iletişim ve işletme altyapısından, bağlantı ağlarından yararlanarak daha geniş bir alana yaymasıydı. Üçüncü hamleyse Hong Kong'un tarihte hep olduğu gibi, ama bu kez daha geniş ölçekte Çin'le, Çin mucizesiyle bağlantı noktası haline gelmesiydi. Çin'e yapılan yatırımların çoğu Hong Kong üzerinden geçer. Dolayısıyla Hong Kong, Çin'in küresel ekonomiye eklemlenmesi açısından vazgeçilmez hale gelerek, yeni bir ortama uyum sağlama becerisine oynayarak, Pasifik bölgesinin Çin'in hakimiyetindeki öne çıkacağı bir yüzyılda zenginleşmeye bakarak kendi kaderini yazdı. Ne var ki Hong Kong'un kendini dünyaya ve Çin'e satabilmesi, son yarım yüzyılda gösterdiği ekonomik büyüme performansına bağlıdır. Yaygın deyişle "Hong Kong modeli"nin ardında yatan bu süreç, aynı zamanda kalkınmayla ilgili olarak Hong Kong gerçekliğinden alınacak zengin derslerle doludur.

Kaplanların Beslenmesi: Kaplanların Ekonomik Kalkınma Süreçlerindeki Ortak Noktalar ve Farklılıklar

Önceki sayfalarda, değerlendirmeye aldığımız dört ülkenin her birinde, kalkınma sürecinin ardında yatan siyasi/ekonomik mantığı özetlemeye çalıştım. Dört ülkenin deneyimlerini kuramlaştırma yolunda ilerleyebilmek için, şimdi de karşılaştırmalı bir yaklaşımla, bu dört kalkınma sürecinin ortak noktalarına ve farklılıklarına odaklanacağım. Kaplanların kalkınma süreçlerindeki ortak noktaları ve farklılıkları, küresel ekonomide kalkınmayı tetikleyen kurumsal ve toplumsal süreçleri kavramamızı sağlayacak ipuçları olarak görüyorum.

Bahsettiğimiz dört ülkenin her birinde açıkça farklılık gösteren, dolayısıyla kalkınma sürecinin kritik bir ögesi olarak değerlendirilemeyecek *farklı etkenlerle* başlayalım. En önemli farklılık, bahsettiğimiz dört ülkenin sanayi yapılarının birbirine benzememesidir. Öyle ki, "çevre ülkelerdeki" yeni sanayileşme dalgasının, temelde "merkezdeki" çokuluslu şirketlerin üretimlerini merkezsizleştirmelerinden kay-

naklandığını söyleyen "yeni uluslararası iş bölümü" tezini reddetmemiz gerekiyor. Nitekim çokuluslu şirketler Singapur'un kalkınma sürecinde temel önemde olmuşlardır, ancak Tayvan'ın sanayileşmesinde ikincil bir rol üstlenmişlerdir. Güney Kore ve Hong Kong'da da hâlâ küçük oyunculardır (gerçi 1980'lerin ortalarından itibaren çokuluslu finans şirketleri Hong Kong'da önemli bir etken haline gelmiştir). Yukarıda da belirttiğim gibi Singapur'un sanayi yapısının başlıca nitelikleri çokuluslu şirketlerle devlet arasında, devlete ait olan ya da devletin ortağı olduğu bazı önemli şirketler arasında doğrudan bağlantılar olmasıdır. Güney Kore ekonomisinin merkezinde devletin beslediği, desteklediği ve yönlendirdiği *chaebol*'ler vardır; öyle ki 1990'ların ortalarında Güney Kore'nin dört büyük *chaebol*'ü ülkedeki üretimin % 84'ünü gerçekleştiriyordu. Tayvan küçük ve orta ölçekli aile işletmelerine dayalı esnek bir yapıyı, az sayıda büyük, ulusal şirketle ve büyük (Amerikalı) ya da orta ölçekte (Japon) önemli, ancak az sayıda yabancı şirketin varlığıyla harmanlamıştır. Hong Kong'un ekonomik büyümesi ise, 1980'lerin ortalarına dek çoğu küçük ve orta ölçekli imalatçı şirketle gerçekleştirmiştir. Bu şirketler yardımsever sömürge devletince desteklenmiştir. Devlet Hong Kong şirketlerinin üretim altyapısını hazırlamış, kolektif tüketimi sübvanse etmiş, ince bir sanayileşme politikası gütme riskine girmiştir. Dolayısıyla ekonomik büyümenin, herhangi bir sanayi yapısıyla ilişkisi yoktur.

Ekonomilerin sektörel uzmanlaşmaları da ortak bir özellik değildir. Rekabet gücünün artması, sanayileşme çabalarının tekstile ya da elektroniğe yoğunlaşmasıyla açıklanamaz. Çünkü Güney Kore ve onun kadar olmasa da Tayvan yavaş yavaş faaliyetlerini çok çeşitli sektörlere yaymışlardır. Singapur petrol ve elektronikle (özellikle de yarı iletken imalatı) yola çıkmış, elektronik alanında uzmanlığını derinleştirmiş (bilgisayar diski sürücüsü imalatına geçmiş, 1980'lerde bu alanda dünya lideri haline gelmiş, sonra 1990'larda ileri mikro-elektronik üretimine geçmiştir), sonunda geniş bir ileri hizmetler yelpazesi sunmaya, finans ve ticaret hizmetleri vermeye başlamıştır. Öte yandan Hong Kong, başta beş sektörde geliştirdiği uzmanlaşmayı derinleştir-

miştir: Tekstil, kumaş, plastik, ayakkabı ve tüketime dönük elektronik mallar üretimine ağırlık vermiştir. Ayrıca Singapur gibi, Hong Kong da bu yelpazeye güçlü bir ileri hizmetler sektörünü eklemiştir. Dolayısıyla bahsettiğimiz dört kalkınma sürecinin ortak noktası, bu dört ülkede şirketlerin ve izlenen politikaların dünya piyasasının talebine esneklikle yanıt vermesi, ayak uydurabilmesiydi. Ancak bu esneklik ya birkaç sektörün varlığıyla (Tayvan'daki gibi) ya da öncelik verilen sektörlerin değişmesiyle (Güney Kore'deki gibi) ya da geleneksel sektörlerin yenilenmesiyle (Hong Kong'daki gibi) sağlandı. Öyle görünüyor ki rekabet gücü "kazananları seçmekle" değil, kazanmayı bilmekle ilgilidir.

Kolektif tüketimin sübvanse edilmesi yoluyla bir tür refah devletinin varlık göstermesi, kent devletlerin –Hong Kong ve Singapur– kalkınmasında belirleyici bir unsur olmuştur. Ancak Güney Kore'de durumun böyle olmadığı açıktır. Güney Kore'de devlet işçilerin gereksinimleriyle ilgilenmemiş, yalnızca *chaebol*'ler şirket lojmanları gibi "baskıcı himayecilik" diyebileceğimiz bazı unsurları devreye sokmuştur. Tayvan'da durum böyle değildir. Devlet gelir dağılımındaki eşitsizliği gidermeyi amaçlamış, eğitim garantisi vermiştir. Ancak Tayvan devleti ekonomik büyümenin damla damla yayılma etkisine güvenmiş, nüfusun gereksinim duyduğu temel malları piyasanın sağlamasına izin vermiştir.

Sonuncu, ancak en az öncekiler kadar önemli bir farklılık da, toplumsal barışın Doğu Asya'da kalkınma sürecinin temel bileşeni olduğu mitinin, gözlemlerle desteklenmemesidir. Singapur, ancak devletin yoğun baskısının ardından, çoğunluğun üye olduğu bağımsız sendika hareketinin 1960'ların başında yasaklanması sonrasında istikrara kavuştu. Tayvan'da gerilim, KMT'nin işgaline direnen yaklaşık 10 bin-20 bin Tayvanlı'nın idam edilmesi sonrasında, 1950'lerde hüküm süren "beyaz terör"ün ardından yatıştı. Ayrıca 1977'de Chung Li isyanı sonrasında Tayvan'da yine toplumsal çatışmalar boy gösterdi, 1980'lerin sonunda her tür toplumsal hareket iyice yaygınlaşmıştı. Yine de ekonomik dinamizm bundan zarar görmedi. Hong Kong'da ise işgücü uzunca bir süre sendikalı oldu. Sendikalaşma oranı diğer üç ülkeye göre daha yüksekti. En büyük işçi federasyonu da Çin Halk

Cumhuriyeti Komünist Partisi'nin denetimindeydi. Hong Kong'un "toplumsal barışı" 1956, 1966, 1967 isyanlarıyla tekrar tekrar bozuldu. Sonuncu isyanı birkaç ay süren protestolar izledi, hatta bombalar patladı. 1970'lerin sonlarından itibarense güçlü cemaat hareketleri Hong Kong'da bugün etkin bir "demokrasi hareketi" diyebileceğimiz şeyin temelini attı. Gerek Hong Kong'da gerek Pekin'de resmi makamların kaygılanmasına yol açan bir harekettir bu. Güney Kore, 1960'ta Syngman Rhee'nin devrilmesine yol açan öğrenci isyanından bu yana, ardı arkası kesilmeyen öğrenci gösterilerine, işçi mücadelelerine (çoğu bastırıldı ya da görmezden gelindi), yurttaş ve işçi isyanlarına sahne oldu. Bu isyanların en dikkat çekicisi de 1980'de Chun Doo Hwan diktatörlüğü tarafından bastırılan, 2 bin kişinin öldürülmesiyle sonuçlanan Kwangju isyanıydı. Kore'deki toplumsal hareketler ve siyasi gösteriler 1987'de askeri rejimin sonunu getirdi, demokrasinin kapısını araladı. Siyasi kargaşa, işçilerin direnişten bir gün bile vazgeçmemesi ve etkili grevlere gitmeleri *chaebol*'ün yetkesine meydan okudu, ancak Güney Kore'nin ekonomik büyümesini engellemedi. Güney Kore 1990'larda hızla büyümeyi sürdürdü. 1991-96 döneminde yıllık % 5 ile % 9 arasında değişen oranlarda büyüdü.

Dolayısıyla toplumsal istikrar arayışı ve bu amaca kısmen ulaşılması, dört ülkede de kalkınma politikasının temel bir unsuru olsa da, bu ülkelerde toplumların verili bir niteliği değildi. Tam tersi söz konusuydu: Bu dört toplum da kalkınma süreçlerine hassas toplumsal ve siyasi koşullar altında başlamışlardı, bu yüzden de ekonominin büyüme gösterebileceği asgari asayiş ortamını sağlamak adına toplumun önemli kesimlerinin bastırılması, ehlileştirilmesi sonra da yeniden bütünleştirilmesi gerekmişti. Sonra toplumsal hareketler yeniden su yüzüne çıktığında da, Singapur hariç bu ülkeler büyümeyi ve yeniden dağıtımı, demokratik serbestiyle bir arada götürmeyi başarabilmişlerdi. Toplumsal istikrar kalkınmanın öncülü değil, her zaman beraberinde getirdiği kesin sonuçlardan biridir.

Asya ülkelerinin kalkınmasına ilişkin gözlemimde bu ülkelerin benzeştiği noktalar olduğunu da gördüm. Bu ortak noktalar olmaksı-

zın, yeni tarihsel kalkınma süreçlerini kavramamızı sağlayacak tekrarlanan bir örüntüden bahsedemeyiz. İlk ortak nokta, hem ulusal hem jeopolitik büyük gerilimler ve çatışmaların bir sonucu olarak *toplumda bir aciliyet durumunun varlığıyla* ilgilidir. Güney Kore ve Tayvan'da bu çok belirgin bir unsurdur. Hong Kong'un da 1949'da Çin devriminin bir sonucu olarak ciddi bir değişim geçirdiği ve Çin ticaretinin geleneksel antreposu rolünü büyük ölçüde yitirip Kraliyet'in bütçesine fazla yük olmadan ayakta kalabilmenin bir yolu olarak ihraç malı üretimine yönelmek zorunda kaldığı unutulmamalı. Hatta Hong Kong'un sömürgelerin çözülmesi sürecine katılmasını engelleyen şey, ekonomik başarısının yanı sıra, Çin karşısındaki konumu olmuştur. Çünkü Britanya da Çin de Hong Kong'un bağımsızlığını tanımaya yanaşmazdı. Aynı şey Singapur için de geçerlidir. Singapur önce Endonezya'nın işgalinden Britanya birlikleri tarafından kurtarılmış, sonra 1965'te Malezya Federasyonu'ndan çıkarılmış, 1965-68 döneminde Britanya tarafından kaderine terk edilmiş, nihayetinde Vietnam Savaşı'nda Amerika'ya destek verdiği için siyasi ve ekonomik bakımdan güvenli sulara çıkabilmiştir. Latin Amerika'nın tersine Doğu Asya'daki kritik jeopolitik unsur, ABD'nin Asya'nın büyük bölümünün komünistler ve müttefikleri tarafından ele geçirilme tehlikesi içinde olduğunu düşünmesiydi. Aslında bu değerlendirmeyi destekleyen bazı unsurlar da vardı. ABD'nin bölgeye yönelik politikasında, stratejik değerlendirmeler başka bütün hesapların önüne geçiyordu. Bu yüzden Washington, dış politika konusunda ve ülke içinde komünizmin bastırılması anlamında ABD'nin "uydu devletleri" olarak kalmaları koşuluyla, Asya devletlerinin kendi ekonomilerinin dizginlerini kendi ellerinde tutmasına izin vermişti. Asya ülkeleri de, bu koşulu memnuniyetle kabul etmişlerdi. Dört "kaplan"ın (Hong Kong dahil) izlediği politikalarda temel bir ortaklık varsa eğer, o da, bu ülkelerin kalkınma süreçlerinin kökeninde *hayatta kalma siyasetinin dayattığı politikalara* rastlamamızdır.

Asya'daki Soğuk Savaş'ın hakim olduğu bu bağlamın bir başka sonucu da, Amerika ve Britanya'nın bu hükümetlere ve ekonomilerine önemli bir destek vermiş olmasıdır. Amerikan yardımı, 1950'lerin

ikinci yarısında Güney Kore ve Tayvan ekonomilerinin yeniden inşasında ve yönelimlerinin belirlenmesinde etkili olan başlıca unsurdu. Hong Kong'un Britanya'ya katkısı, Britanya'nın Hong Kong'a katkısından daha fazla olsa da, savunma gibi bazı kritik işlerin yükü Britanya'nın omuzlarındaydı. Ve daha da önemlisi, Hong Kong'un İngiliz Uluslar Topluluğu'na ihracat yapmasına izin verilmiş, Hong Kong, dünya piyasalarına erken bir giriş yapmasında belirleyici olan ihracat kotalarının garantiye alınması konusunda Britanya'nın güçlü desteğini arkasına almıştı. Öte yandan Singapur fazla dış yardım almasa da, 1960'larda Vietnam'daki Amerikan ordusuyla yapılan kârlı petrol ticareti ve Amerikan gemilerinin onarımı işleri ekonomi için bir sıçrama tahtası olmuştu. Jeopolitika, hayatta kalma siyasetinin başarılı kalkınma politikalarına dönüşmesine zemin hazırlamıştı.

İkinci önemli ortak noktaysa, bu dört kalkınma sürecinin de *dışarıya yönelmiş bir ekonomiye, daha belirgin bir ifadeyle mâmul mal ihracatındaki başarıya* dayanıyor olmasıdır. İhracatlarının başlıca hedefi de ABD piyasalarıdır. Güney Kore'nin ve Tayvan'ın izlediği ithal ikameci politikaların kalkınma sürecinin başında, sanayinin temelinin atılması bakımından yeri doldurulamaz bir önemi vardır, doğru. Ama bu ülkeler, korunmakta olan iç piyasalarından başlayarak yüksek ekonomik büyüme oranına ancak, ihracatta başarıyı yakaladıklarında ulaştılar. Bu anlamda dünya ticaretinin 1960'larda patlaması ve yeni, küresel bir ekonominin oluşma süreci, Asya "kaplanları"nın içinde yaşadığı vazgeçilmez orman haline gelmiş görünüyor.

Üçüncü ortak noktaysa kırsal, toprak sahibi bir sınıfın bulunmamasıdır. Hong Kong ve Singapur'da böyle bir sınıf yoktur, Güney Kore ve Tayvan'da ise bu sınıf 1950'lerde Amerikalıların esin kaynağı olduğu toprak reformlarıyla silinip gitmiştir (ya da sanayicilere dönüşmüştür). Güçlü bir toprak sahibi sınıf kalkınmanın önünde engeldir, çünkü bu sınıfın yatırımları spekülatif bir nitelik taşır, ayrıca toprak sahibi sınıf kendi toplumsal ve kültürel başatlığını tehlikeye atacak modernleşme süreçlerine katılmaya gönülsüz yaklaşır. Öyle görünüyor ki, Endonezya'nın kalkınma sürecinin önündeki engellerden biri de

toprak sahibi sınıftı, ta ki 1980'lerde devletin kanatları altında başlayan Endonezya ekonomisinin uluslararasılaştırılması hamlesi, geleneksel kırsal/finansal oligarşilerin çıkarlarını es geçinceye dek de bu durum sürdü.[89]

Bahsettiğimiz dört ülkenin kalkınma süreçlerindeki dördüncü ortak nokta da, *sanayinin güncelleştirilmesi sürecinde vasıflarını geliştirebilme yetisine sahip, verimliliği yüksek ve uluslararası standartlara göre daha düşük bir ücret düzeyinde çalışan eğitimli bir işgücünün bulunmasıdır.* 1980'lerin sonunda Güney Kore'de büyük fabrikalarda çalışan işçiler istisna olmak üzere, bu ülkelerde işgücü iş disiplini ve işgücünün talepleri anlamında büyük ölçüde kontrol altında tutulmuştur. Disiplinli, verimli, görece ucuz işgücü Asya ülkelerinin kalkınma sürecinin temel bir bileşenidir. Ama bu disiplinin ve verimliliğin kaynağında, sanıldığı gibi Asyalı işgücünün itaatkârlığı yoktur (böyle bir değerlendirme açıkça ırkçı bir varsayımdır). Daha incelikli bir tarzda iddia edildiği gibi bu Konfüçyüsçülükten de kaynaklanmaz. Eğitime büyük değer verilmesi, dolayısıyla devlet eğitim imkânlarından yararlanma koşullarını yarattığında ortaya kalitesi yüksek bir emeğin çıkması Konfüçyüsçülükle açıklanabilir. Ama Konfüçyüsçülük itaatkârlığın açıklaması olamaz, çünkü Konfüçyüsçü felsefeye göre otoritenin meşru olması ve meşru biçimde icra edilmesi gerekir, aksi takdirde otoriteye direnmek gerekir. Gerçekten de, Çin'deki halk ayaklanmalarının uzun tarihi, ayrıca Şangay ve Kanton'daki devrimci işçi sınıfı hareketleri, bu tür yanlış bilgilere dayalı, ideolojik değerlendirmelerle çelişmektedir.[90] Biraz önce belirttiğim gibi, dört ülkede de işgücünün disiplini öncelikle baskıcı yöntemlerle sağlanmıştır. Ama buna bağlı olarak hepsinde de, tarihsel olarak isyancı bir nüfusun neden sonunda, kalkınma sürecinin büyük bölümü boyunca insanların çoğunun çalışma ve hayat koşullarına damgasını vuran sömürü koşullarına ayak uydurduğunu açıklayan, güçlü toplumsal bütünleşme unsurları vardır. Toplumsal bütünleşmeye katkıda bulunan bu etkenlerin başlıcası, işçilerin hayat standart-

89 Yoshihara (1988).
90 Chesnaux (1982); Chan vd. (1986).

larının gerçekten iyileşmesidir. Amerikalı ya da Japon bir işçinin düşük bulacağı bir ücret, Doğu Asya'nın yoksul ülkelerinde sanayi işçileri için bir servettir. Ayrıca veriler, bu ülkelerde kalkınma süreçlerinin ilk aşamasında gelir dağılımı eşitsizliğinin gerilediğini, otuz yıl içinde reel ücretlerde ciddi bir artış yaşandığını göstermektedir. Şu da var: Hong Kong ve Singapur'da, refah devletinin kamu konutları projeleri ve yeni şehirler çevresinde maddi olarak örgütlenmiş tuhaf bir versiyonu, hem hayat koşullarının iyileştirilmesinde hem de devletin toplumsal kontrol ve siyasi meşruiyet tesis etmesinde temel önemde bir rol oynamıştır. Tayvan'da kırsal hayatın ve kent hayatının aynı ailede bütünleşmesi ve toplumsal ağların canlılığı hem hızlı sanayileşmenin sarsıntıları karşısında ayakta kalmayı sağlayan güvenlik ağları oluşturmuşlar, hem de işçileri sisteme başkaldırmaktan alıkoyacak kendilerinin dengi insanların yer aldığı gruplara dayalı bir toplumsal kontrol mekanizması yaratmışlardır. Böylece devletin baskıları, devletin bütünleştirmesi, ekonomik koşulların iyileşmesi, toplumsal ağların koruması ve denetimi, bunların hepsi bir araya gelmiş, sonuçta giderek daha eğitimli hale gelen işgücü (büyük bölümünü kadınlar oluşturuyordu), acımasız olduğu kadar dinamik olan bir sistemin beklentilerini yerine getirmeyi kendi çıkarlarına daha uygun bulmuştur. Kalkınma süreçlerinde hayatta kalma aşaması geçip gittikten sonradır ki, kendiliğinden gelişen toplumsal direniş hareketleri, özellikle Güney Kore'de bir işçi hareketi ve siyasi alternatifler çerçevesinde şekillenmeye başlamıştır.

Doğu Asya'nın sanayileşmesinde gözlenen beşinci ortak nokta, ***bu ekonomilerin enformasyonel paradigmaya ve küresel ekonominin değişen örüntülerine ayak uydurma becerisidir***; teknolojik güncelliği yakalama, piyasayı genişletme ve ekonomiyi çeşitlendirme yoluyla kalkınma merdivenini tırmanmışlardır. Özellikle dikkat çekici bir nokta vardır (Hong Kong hariç bu ülkeler için bir kalkınma modeli olan Japonya'da olduğu gibi), o da bu ülkelerin araştırma-geliştirme ve yüksek teknoloji sektörlerinin yeni, küresel ekonomide oynadığı kritik rolü kavramalarıdır. Bilime ve teknolojiye yapılan vurgunun (Güney Kore ve Tayvan'da güçlü bir vurgudur bu, ama öbür iki kent devlette de

göze çarpar) gerisinde devletin kararları vardır ve bu kararlar devlet tarafından uygulanmıştır, ama sanayi şirketleri de bu anlayışı iyi karşılamışlar, içselleştirmişlerdir. Bu dört ülke otuz yıl içinde, enformasyonel ekonominin ileri üretim yapılarına geçmişlerdir, gerçi daha az teknoloji yoğun etkinlikleri de korumuşlardır. Ama zaten ABD'de de durum böyledir.

Latin Amerika ekonomilerinin çoğuna damgasını vuran, ekonomik büyümede yaşanan kısa vadeli patlamaların tersine, bu ülkelerde sürdürülebilir bir büyümeyi mümkün kılan şey, bir kalkınma düzeyinden diğerine geçebilme, küresel ekonomiye kıyısından eklemlenme konumundan çıkıp yüksek değer üreten etkinliklerde daha dinamik, daha rekabetçi bir yere gelebilme yetisi olmuştur.[91]

Dört Asya "kaplanı"nın deneyimlerindeki kritik ortak noktaların büyük bölümünün gerisinde bir unsur vardır ki, bütün bu ortaklıkların en önemlisi olarak karşımıza çıkar: Devletin kalkınma sürecinde oynadığı rol. Yüksek vasıflarda bir işgücünün yaratılması, sonra da kontrol altına alınması, dünya ekonomisinin fırtınalı denizlerinde stratejik bir kılavuzluk yapmak, enformasyonelizme ve küreselleşmeye geçiş sürecinde ekonomiye yol göstermek, ekonominin çeşitlendirilmesi süreci, bir bilim ve teknoloji temelinin atılması, bu temelin bütün bir sanayi sistemine yayılması; bütün bunlar başarılarıyla kalkınma sürecinin uygulanma biçimini, imkânlarını belirleyen politikalar olmuştur.

Politikalar elbette devletin izlediği siyasetin bir sonucudur. Asya "kaplanları"nın ekonomik performansına hayat veren de, kalkınmacı devlet denilen ejderin nefesidir.

Doğu Asya'nın Sanayileşmesinde Kalkınmacı Devletin Rolü: Kalkınmacı Devlet Kavramı Üzerine

Önceki sayfalarda Doğu Asya'nın sanayileşmesine damgasını vuran etkenlere ilişkin değerlendirmem akla yatkınsa, o zaman bu kalkınmacı devlet deneyimini anlayabilmek için, bu ülkelerde kalkınmacı devle-

91 Fajnzylber (1983).

tin oluşumuna ve müdahalesine ilişkin sosyolojik bir analize gitmemiz gerekir. Ama öncelikle, Japonya'ya ilişkin analizimde de kullanmış olduğum kalkınmacı devlet kavramının ne anlama geldiğini tanımlamam gerekiyor. Bu terimi Chalmers Johnson'ın kavramlaştırmasından aldım; Johnson, Peter Evans, Alice Amsdem ve kalkınma kuramı alanında çalışan diğer akademisyenlerin bu terime yüklediği anlama da karşı çıkmıyorum. Ama Doğu Asya "kaplanları"yla ilgili analizim için anladığım biçimiyle kalkınmacı devlete ilişkin kendi tanımımı sunmam yararlı olabilir. Tabii bu tanım, Doğu Asya dışında başka bağlamlarda da kullanılabilir.

Bir devlet, sürekli yüksek bir ekonomik büyüme oranı tutturmayı ve gerek ülke içinde gerek uluslararası ekonomiyle ilişkisi içinde üretim sisteminde yapısal değişikliklere gitmeyi kalkınma olarak anlayıp kalkınmayı teşvik etme ve sürdürme yetisini meşruiyet ilkesi olarak tesis ediyorsa, kalkınmacı devlettir. Ancak bu tanım, belirli bir tarihsel bağlamda "meşruiyet"in anlamını belirgin bir biçimde ortaya koymamızı gerektiriyor. Birçok siyasetbilimci demokratik devletle ilgili, etnosentrik bir meşruiyet kavrayışının tutsağıdır. Bu kavrayışa göre bir devlet, sivil toplumla birlikte egemenlik tesis ettiğinde ya da bir konsensüs oluşturduğunda meşrudur. Ancak bu meşruiyet biçimi, devletin kendisinin, olduğu biçimiyle toplumun temsili ilkesine boyun eğmeyi kabul ettiğini varsayar. Fakat tarih boyunca mevcut düzenden kopmaya çalışan devletlerin, olduğu biçimiyle sivil toplumu bir meşruiyet kaynağı olarak görmediklerini biliyoruz. Buna karşın birçok savunmacı askerî diktatörlük örneğinde gördüğümüz üzere, sadece çıplak gücün aygıtları da değillerdir. Bunun en açık örneği devrimci devletler olabilir; özellikle de komünist devrimlerden ve ulusal kurtuluş hareketlerinden doğan devletler. Bu devletler, tebalarına rızasını almak anlamında değil, temsil ettikleri tarihsel proje anlamında, kaderlerinden ve çıkarlarından tam anlamıyla haberdar olmayan sınıfların ve milletlerin öncüleri olmak anlamında meşruiyet iddia ederler. Komünist ve devrimci devletler ile Doğu Asya'daki sağcı diktatörlükler arasındaki belirgin ve önemli ideolojik farklılıklar, kanımca, biçimsel ben-

zerliklerin ötesinde, devletin mantığının kalbini oluşturan bazı temel ortak noktaların es geçilmesine yol açmıştır. Bu ortak noktaları şöyle sıralayabilirim: Aygıtı bir arada tutan, iktidara erişme ve iktidarı icra etme kurallarını, ilkelerini belirleyen ve örgütleyen meşruiyet ilkesi. Başka bir deyişle meşruiyet ilkesi, toplum adına (demokratik devlet) ya da toplumsal bir proje adına icra edilebilir. Devlet toplumsal hedeflerin tanımında kendini toplumun yerine geçirirse, böyle bir toplumsal proje toplumsal düzenin temelden dönüşümünü içeriyorsa (konuya ilişkin değer yargılarımız ne olursa olsun), ben bu devlete devrimci devlet diyorum. *Toplumsal proje toplumsal düzenin daha geniş kapsamlı parametrelerine (örneğin küresel kapitalizm) saygı gösteriyor ama ekonomik düzenin temelden dönüşümünü (sivil toplumun çıkarları ve arzularından bağımsız olarak) amaçlıyorsa, bu durumda kalkınmacı devletin varlığıyla karşı karşıya olduğumuz varsayımını ileri sürüyorum.* Bu toplumsal projenin tarihsel ifadesi genellikle ulusal kimliğin inşası ya da yeniden inşası, belli bir toplumun ya da belli bir kültürün dünya üzerindeki ulusal varlığının tescili biçiminde tezahür eder (Doğu Asya ülkelerinin çoğunda olduğu gibi). Hatta kimi zaman bu ulusal tescil, kalkınmacı devletin siyasi denetimindeki ülkeye denk düşmeyebilir bile: Komintang devletinin, ABD'nin Yedinci Filosu'nun etekleri altına sığınıp "Çin Cumhuriyeti" adına konuşması örneğinde olduğu gibi.

Dolayısıyla nihayetinde, kalkınmacı devlete göre ekonomik kalkınma bir amaç değil, araçtır. Dünya ekonomisinde rekabetçi bir güç haline gelmek bütün Asya "kaplanları" için öncelikle hem bir devlet hem de bir toplum olarak hayatta kalmanın yoluydu. İkincisi bu, aynı zamanda ulusal çıkarlarını dünyaya ilan etmelerinin de bir yolu oldu; yani ABD'nin koşulsuz ön cephesi haline gelmek pahasına bağımlılık durumundan kurtulmalarının. Kalkınmacı devletin, kaderini gözeten uluslararası güçlerin gözünde tehdit edici olmayan tek meşruiyet ilkesini, yani ekonomik kalkınmayı benimseyerek, "kendinde" bir siyasi özneden, "kendi için" bir siyasi aygıta dönüşme sürecini etkilediği düşüncesini ileri sürüyorum.

Kalkınmacı Devletin Yükselişi: Hayatta Kalma Siyasetinden Ulus İnşası Sürecine

Doğu Asya'daki kalkınmacı devlet hayatta kalma ihtiyacından doğmuş sonra, dünya sahnesinde kültürel/siyasi kimliği tescil eden milliyetçi bir proje temelinde büyümüştür. *Ama önce hayatta kalmıştır.*

Singapur 1965'te bağımsız olduğunda bir neredeyse yok olmuş durumdaydı. Çöküp gitmiş Britanya İmparatorluğu'nun terk ettiği bir askeri karakol; Endonezya'yla bağları kopmuş, iflas etmiş bir antrepo ekonomisi; Malezya'nın kendi rızası hilafına Malezya Federasyonu'ndan kapı dışarı edilmiş bir parçası ve çevresindeki Malay ortamın baskılarına maruz kalan, Çinli çoğunlukla Müslüman Malay ve Hindu Tamil azınlıkları arasındaki şiddetli etnik ve dini gerilimle parça parça olmuş çok etnili bir toplumdu Singapur. Yeni bir Sri Lanka'ya dönüşmesi işten bile değildi. Britanya'ya karşı sömürge karşıtı mücadelenin başını çekmiş olan Lee Kwan Yew liderliğindeki Halkın Eylemi Partisi'nin başlıca kaygısı, Singapur'u bir arada tutup yaşamasını sağlamak, bir yandan da Çinlilerin liderliğindeki, Çin Halk Cumhuriyeti tarafından desteklenen Malezya Komünist Partisi gerillalarının şerri olarak görülen şeye karşı mücadele etmekti.

Güney Kore, komünist Kuzey Kore'nin topyekûn saldırısını daha yeni atlatmış, McArthur'un emperyal fantezileriyle Çin Halk Kurtuluş Ordusu arasında bir nükleer savaşın ortasında kalmaktan yakayı zor kurtarmıştı. 1953'te ülke harap haldeydi, ulus bölünmüştü. Syngman Rhee'nin Birinci Cumhuriyeti ise ABD'nin savaşta bilenmiş, yeni bir Güney Kore ordusuna dayanarak kuzey Asya cephesinde komünizmle özgür dünya arasında güçlü bir savunma hattı inşa etmesini sağlayan bir yapıydı, o kadar.

Tayvan ise henüz Tayvan olmamıştı. O yıllarda Tayvan, mağlup Komintang ordularının son kalesi haline gelmiş, ABD'nin Çin Halk Cumhuriyeti'nin yükselen gücüne karşı olası bir tehdit ve siyasi bir duruş noktası olarak yedekte tuttuğu yoksulluktan kırılan ve terörün kol gezdiği bir adaydı. Aslında ABD'yi, Tayvan Boğazı'nda bir hat çekme noktasına getiren Güney Kore'nin komünistlerce işgali olmuştu.

ABD'nin bu kararı, Komintang'ı kurtaracak, Komintang'ın Çin Cumhuriyeti'ni Tayvan Eyaleti'nde kurma yolundaki ideolojik fantezisini yaşamasını sağlayacaktı. Çoğu başka yerlere göç etmiş Çinli kapitalistlerin paylaşmadığı bir fanteziydi bu.

Hong Kong ise, Çin Devrimi'nin ve Kore Savaşı sebebiyle BM'nin Çin'e uyguladığı ambargonun ardından hızla bir anakronizma haline gelmekteydi. Çin'le antrepo ticareti artık kaçakçılık haline düşmüştü, Hong Kong silinip giden bir imparatorluğun son sömürgesi olma yolunda ilerliyordu. Çin'in denetimi dışında yaşayacak bir Hong Kong'un varlığına izin verip vermeyeceği yönündeki ciddi kuşkuların yanı sıra, İşçi Partisi'nin de Britanya kamuoyunun da burayı sömürgelerin bağımsızlaşması yönündeki bir sonraki dalgaya katmayabileceği konusundaki siyasi korkular vardı. Hong Kong, akıbetinin ne olacağı endişesiyle yaşıyordu. Bu arada devrimden ya da sefaletten kaçarak peş peşe gelen Çinli göçmen/mülteci dalgaları da Hong Kong'u kendi kapanları haline çeviriyordu.

Daha sonraları kalkınmacı olan devlet aygıtlarının (Singapur'da Halkın Eylemi Partisi rejimi, Güney Kore'de Park rejimi, Tayvan'da Komintang devleti ve Hong Kong'da sömürgeci devlet) ilk refleksi sorumlulukları altındaki toplumların fiziksel, toplumsal ve kurumsal olarak yaşamasını sağlamak oldu. Bu süreçte siyasi aygıtlar olarak kendi kimliklerini inşa edip sağlamlaştırdılar. Ancak ileri sürdüğüm varsayıma göre bu aygıtlar, devletlerini özgül siyasi projelere dayanan kalkınmacı meşruiyet ilkesi etrafında şekillendirdiler. Sözünü ettiğim özgül siyasi projelerin, ülkeden ülkeye farklılık gösteren, ama hepsi de bu devletlerle denetimlerini ve liderliğini üstlendikleri toplumlar arasındaki ilişkilerin kırılması noktasında ortaya çıkan özgül siyasi aktörleri vardı.

Singapur'da Halkın Eylemi Partisi sömürge karşıtı mücadelenin başını çekmişti ama, 1950'lerdeki bu mücadele sırasında sol hareketlerle (sol sendikalar da dahil), hatta komünistlerle bile yakın bir ittifak içinde olmuştu. Ancak 1960'ların başındaki olaylar sonrasında, Singapur'un ulusal lideri Lee Kwan Yew, ülkeyi bir sömürge karakolundan modern bir ulusa dönüştürmeyi hedefleyen özerk bir siyasi projeyi

başlatmak için sol kanadı bastırması gerektiği düşüncesine kani oldu[92] ve bunu da acımasızca yaptı. Halkın Eylemi Partisi aslında Leninist çizgide örgütlenmiş, sıkı toplumsal denetim ve toplumsal seferberlik mekanizmalarına sahip, parti iktidarının merkezi biçimler aldığı ve iyi eğitim görmüş, iyi ücretler alan, genelde temiz bir devlet teknokrasisi üzerinden ekonomiyi doğrudan yönlendiren bir partiydi. Halkın Eylemi Partisi'nin kamu konutlarının imarı ve kamu hizmetleri dahil sosyal politikaları Singapur'un karmaşık çoketnili yapısını tek bir ulusal kültürün potasında eritmeyi amaçlıyordu. Bu arada Çinli nüfus içinde Konfüçyüsçülüğün ve Mandarin okuyup yazmanın vurgulanması da, farklı bölgesel kökenlere sahip Çinli ağların çevresinde örgütlenmiş altkültürleri parçalamayı amaçlıyordu. Ekonomik kalkınmaysa, Singapur'u hem yaşayabilir bir ülke kılma hem de bu topraklarda yeni bir ulus inşa etme hedeflerine ulaşmanın aracıydı.

Tayvan'daysa Komintang devleti, Çin'i kaybettiği gerçeğini mecburen kabul etmesinin akabinde, ekonomi yönetimlerinin felaket getirdiğini ve sınır tanımayan yolsuzluklarının Çin üzerindeki siyasi denetimlerine büyük zarar verdiğini teslim ettikten sonra, Tayvan'ı, reform geçirmiş bir Komintang'ın Çin ve Çin halkı için neler yapabileceğini gösteren bir örneğe dönüştürme çabasına girdi.[93] Açıkça demokratik merkeziyetçilik ilkeleri etrafında örgütlenmiş, yarı-Leninist bir parti olan Komintang kendi içinde bir reforma girişti, Sun Yat Sen'in "halkın üç ilkesi"ne bağlılığını resmi ideolojisi haline getirdi ve toprak reformu, eşitsizliğin azaltılması, eğitimin vurgulanması politikalarını bu resmi ideolojiye dayandırdı. Komintang'ın Tayvan'daki iktidarının sağlamlığı açısından kritik önem taşıyan mesele, adanın müreffehliğinin artırılmasını güvence altına alma yetisiydi. Komintang kalkınma projesinin başarılı olmasının, gelecekte anakıtadaki komünist güce meydan okuduğunda dünyanın dört bir yanındaki Çinlilerin desteğini kazanması açısından kritik önemde olduğunu düşünüyordu. Aslında Çin'in 1980'lerde izlediği "açık kapı politikası" kısmen, Tay-

92 Chua (1985).
93 Gold (!986).

van'ın yarattığı ekonomik mucizenin sadece okumuş yazmış Çinli nüfus değil, Çin liderliği üzerindeki etkisine karşı verilmiş bir yanıttı.

Güney Kore'deki Park rejiminin izleri de, hem sömürge düzeniyle hem de ülke savaşın getirdiği yıkımın cefasını çekerken devletin dağıttığı ABD yardımının sefasını süren Japon yanlısı ticari burjuvazinin kalıntılarına göz kulak olan yoz, verimsiz Rhee rejimiyle bağlarını koparmış yeni bir siyasi aktörün ortaya çıkışında görülebilir.[94] Syngman Rhee'ye karşı öğrencilerin liderliğindeki bir isyandan doğmuş olan kısa ömürlü sivil John Chang hükümeti 1961 darbesiyle devrildiyse de, askerî darbecilerin ideolojisi ve pratiği basit bir yasa-düzen refleksinin ötesine geçmişti. Japonya'da eğitim görmüş, Mançurya'da Japon ordusunda hizmet vermiş Tuğgeneral Park dışında darbenin liderleri alt rütbelerden genç ve milliyetçi subaylardı. Güney Kore ordusu tümüyle yeni bir kurumdu, örgütlenmesi ve büyümesi açıkça Kore Savaşı'yla bağlantılıydı. 1950'de 100 bin askeri olan bir orduyken, 1961'de 600 bin askeri olan, dünyanın en kalabalık, iyi eğitimli ve profesyonel ordularından biri haline gelmişti. ABD'nin Kore'ye askeri ilgisinden ötürü, modernleşme çabalarının ve destek yardımlarının büyük bölümü silahlı kuvvetlere odaklanmıştı. Dolayısıyla küçük bir öğrenciler grubu ve daha da küçük bir aydınlar kesimi dışında, ordunun profesyonel eğitim ve örgütlenme kapasitesi 1960'lardaki Güney Kore toplumunun geri kalan kesimlerinden çok daha ileriydi. Devletin, ekonominin ve toplumun çözülmesi koşullarında 1961-63 döneminde iktidarı ele alan subayların, göründüğü kadarıyla "Nasırcı" tipte milliyetçi askeri rejimlere benzediğini söyleyebiliriz. Toplumsal bir tabandan yoksun olan, ABD'nin jeopolitik işlevi dışında Kore'nin ulusal tahayyülüne destek verip vermeyeceğinden emin olmayan Park rejimi kalkınmacı stratejiyi Kore ulusunu yeniden inşa etmenin ve siyasi özgürlük yolunda paye kazanmanın bir aracı olarak görmüştü.

Peki ya Hong Kong'da ne olmuştu? Hong Kong'da daha örtülü tarzdaki yarım ağız, yarı kalkınmacı devlet nasıl ortaya çıkmıştı? Bir

94 Cole ve Lyman (1971); Lim (1982).

sömürge hükümeti nasıl olmuştu da kendini sömürgenin kaderiyle bir tutar hale gelmişti? Geleneksel Honglar ve yeni girişimciler yalnızca kendi işletmeleri için kaygılanıyor, Britanyalı "nerede eski zamanlarcılar" emekliye ayrılıp Surrey'e yerleşecekleri günlerin hayalini kuruyor, Çinli sanayiciler California'da yeşil kart sahibi olma çabası güdüyor idiyse, nasıl olmuştu da Hong Kong'da kolektif bir aktör ortaya çıkıp burayı dünya ekonomisinin geleceğini aydınlatan dört başı mamur bir kent devletine çevirmişti? Tarihsel bir yakın çekimle bu soruyu yanıtlamaya çalışayım.

Hong Kong'daki kurumsal iktidar, bütün bir kalkınma süreci boyunca Westminster'dan atanan sömürge valisinin elinde olmuştu. Ancak atanmış vali, Hong Kong'un iç politikalarına karar verme konusunda tümüyle özerkti.[95] 1957'den itibaren Hong Kong bütçesinin, Londra tarafından resmen onaylanması zorunluluğu kalkmıştı. Yani sömürge, merkezinde Vali'nin ve Vali tarafından atanmış Bakanlar başkanlığında bir dizi komitenin yer aldığı özerk bir devlet tarafından yönetiliyordu. Hükümetin bu idari kolu, 1980'lerdeki reformlara dek çoğu hükümet tarafından atanan resmi ve gayri resmi üyelerden oluşan birkaç yasama ve danışma kurulunca destekleniyordu. İyi eğitimli ve verimli çok sayıda devlet memuru bu kurumlara hizmet ediyordu. 1980'lerde devlet memurlarının sayısı 166 bini bulmuştu. Ne var ki Miron Mushkat'ın ampirik araştırması, Henry Lethbridge'in tarihsel/antropolojik monografisi ve benim saha araştırmam da dahil başka bazı araştırmalar, Hong Kong'da iktidarın bu biçimsel yapısının gerisinde, iktidarın gerçek yapısına ilişkin daha farklı, hayret verici başka bir hikâye anlatır.[96] Görünüşe bakılırsa bu gerçek iktidar yapısının çekirdeği, Mushkat'ın "idari sınıf" dediği, küçük bir grup seçilmiş memurun elinde olmuştur. Çoğu Oxford ve Cambridge mezunu bu memurlar, 1970'lere dek Britanya'da Sömürge Hizmetleri departmanında işe başlamıştı. 1842 ile 1941 yılları arasında Hong Kong Sömürge Hizmetleri departmanında görev yapan "kadet" (1960'lara dek bu me-

95 Miners (1986).

96 Lethbridge (1970); Mushkat (1982); Kwan ve Chan (1986).

murlar böyle anılmıştı) sayısı yalnızca 85'ti. 1970'lerde personel sayısının ciddi boyutlarda artırılmasının, işe alımlarda Çinlilere ağırlık verilmesinin ardından dahi, "genel idari memur" sayısı yalnızca 398 kişiydi.[97] Öyle görünüyor ki, Hong Kong'un sömürge tarihi boyunca, devlet iktidarını elinde tutan, toplumsal ve ideolojik bakımdan birbirine sıkı sıkıya bağlı, aynı mesleki çıkarları ve kültürel değerleri paylaşan bu idari sınıf olmuştu. İktidarı icra ederken, iş çevrelerinden elitlerin çıkarlarını da gözetmişlerdi; ama yalnızca idari sınıfın iktidarı, geliri, saygınlığı ve ideolojik öz meşruiyetinin dayanağı olan ekonomik refahı sağlamalarına yetecek ölçüde. İdari sınıfın Hong Kong'un geleceğiyle ilgili çıkarları iki katmanda değerlendirilebilir: Sömürge yönetimlerinin çözüldüğü, sömürgelerin bağımsızlığını kazandığı kargaşa ortamında ve Britanya İşçi Partisi'nin benimsediği tehdit edici duruşa karşı Sömürge'yi, yani Hong Kong'u elde tutmak; yeni Asya dünyasında halkın büyük bölümünün düzgün hayat standartlarında yaşaması da dahil refahı sağlama konusunda, Britanya İmparatorluk geleneğinden geriye kalanlar adına hareket eden Sömürge Hizmetleri'nin başka bütün siyasi kurumlardan (bağımsızlığını kazanmış yeni ulusal devletler de dahil) daha yetkin olduğunu tüm dünyaya göstermek. İnsana "aydınlanmacı despotizm"in tarihsel öncülüyle karşılaştığını düşündüren babacan bir tavırdı bu. Konuyla ilgili olarak, elimde bulunan etnografik malzemeler kesin bir sonuç ileri sürmemi engelleyecek ölçüde dağınık olsa da, bunlardan hareketle, elit Hong Kong Sömürge Hizmetleri departmanının sergilediği kararlılık ve etkinin, Britanya İmparatorluğu'nun son zafer çığlığı olmaya yaklaştığına kani oldum. "Hong Kong kadetleri" bir yandan İngiltere'de geçirecekleri emeklilik yıllarını garantiye almaya çalışırken, diğer yandan kaybolup gitmiş İmparatorluğun tarihsel hatırasının ideolojik bir anıtı olarak Hong Kong'un refaha ermesini amaçlamışlardı.

Öyle görünüyor ki, yeni sanayileşmiş Asya ülkelerinde kalkınmacı devlet, incelediğimiz toplumların her birinde kendine özgü fark-

97 Scott ve Burns (1984).

lı biçimlerde ortaya çıkmış ve büyük ölçüde içinde yaşadıkları toplumdan özerk hareket eden siyasi aktörlerin başlattığı ulus (ya da kent) inşa (ya da yeniden inşa) süreçlerinin aracı olmuştu. Ne var ki, bu siyasi aktörler kendi kalkınma stratejilerini, ancak kendi sivil toplumlarını seferber edebilme ve denetleme yetisine sahip oldukları için uygulayabilmişlerdi.

Doğu Asya'nın Yeniden Yapılanmasında Devlet ve Sivil Toplum: Kalkınmacı Devlet Kalkınma Sürecinde Nasıl Başarılı Oldu

Asya-Pasifik'teki kalkınma sürecinin temel aktörlerini (kalkınmacı devletler) tanımlamak, temel sorunu çözmemize, neden başarılı olabildikleri sorusunun yanıtını vermemize yetmez. Tabii başarıdan, ekonomik kalkınma hayallerinin gerçekleştirilmesini anlıyorsak. Bu başarının gerisindeki etkenleri tanımlamak için üç farklı soruyu yanıtlamam gerekiyor: a) Asya'daki kalkınmacı devletlerle uluslararası sistemdeki başka devletler arasındaki ilişki; b) Kalkınmacı devletlerin iç mantığı; c) Kalkınmacı devletlerle toplumları arasındaki ilişki.

Öncelikle, Doğu Asya'da sanayileşmenin ilk aşamalarının, bu ekonomilerin içinde şekillendiği jeopolitik ortam tarafından olağandışı ölçüde desteklendiğini unutmayalım, önemli bir noktadır bu: Asya'daki Soğuk Savaş ve ABD'nin bu rejimlere tam destek vermesi, Britanya'nın da Hong Kong'u desteklemesi bu jeopolitik ortamı belirlemiştir. Ancak bu devletleri "Amerikan emperyalizminin kuklaları" olarak gören, fazlasıyla basite indirgeyici solcu bakış açısına da itiraz etmemiz gerekiyor: Aslına bakarsanız bu devletler kendi ulus-inşa süreçlerini güçlendirerek özerkliklerini göstermişlerdir. Bu devletlerin tarihsel özgüllüğünü anlayabilmemiz için, bu belli siyasal oluşumu "vasal devlet" kavramıyla karşılamayı öneriyorum. Feodalizmle benzerlik kurarak, *vasal devleti, "egemen devlet" karşısında üzerine düşen belli katkıları yerine getirdikten sonra, kendi politikalarının belirlenmesinde ve uygulanmasında büyük ölçüde özerk olan devlet olarak tanımlıyorum.* Yani Asya kaplanlarının devletleri, yapısal-tarihsel bağımlılık teorisinin bağımlı toplumları ve bağımlı devletleri tanımladığı biçimiy-

le "bağımlı devletler" değillerdir. Bu Asya devletleri, ait oldukları genel jeopolitik sistemde çok sınırlı bir özerkliğe sahip olan, buna karşılık korumanın yanı sıra, iç işlerinin yürütülmesinde kendilerine önemli ölçüde özerklik tanınan devletlerdir. Tayvan'ın en azından 1970'lerin başına dek, Güney Kore'nin de en azından 1987'ye dek ABD'nin vasal devletleri olduğunu, Hong Kong'un ise her zaman Britanya'nın (sömürgesi değil) vasal devleti olduğunu ileri sürüyorum. Singapur'a gelince... Singapur Vietnam Savaşı dolayısıyla, ordusunun İsrailliler tarafından örgütlenmesi ve eğitilmesi de dahil bazı şaibeli bağlantılar sebebiyle ABD'nin yarı vasal devletiydi. Bu "vasallık" koşulu, bir güvenlik şemsiyesi yaratmış, bu ülkelerin savunma bütçelerini büyük ölçüde rahatlatmış ve dünya piyasalarına açılmaları yolunda kritik olan ilk aşamalarda yardımcı bir rol oynamıştır.

Kalkınmacı stratejinin başarısını açıklayan ikinci unsur, *verimli, teknokratik bir devlet aygıtının inşasıdır*. Bunun yozlaşmış, yolsuzluğa batmış bürokrasiler ve temiz bürokrasiler arasında yapılan geleneksel ayrımla pek ilgisi yoktur. Yolsuzluklar Güney Kore'de yaygındı, Tayvan'da önemli bir varlık gösteriyordu, Hong Kong'da yaşanıyordu ve Singapur'da da yok değildi. Ama buna karşın, bu dört devlet de yüksek bir verimlilik düzeyi yakalamayı başarabildi, iyi eğitim görmüş memurların hizmetinden yararlandı ve kalkınmanın farklı aşamalarında ihtiyaçlara göre değişen esnek hatlar üzerinde örgütlenebildi. İşlevsel anlamda yolsuzluklar, yalnızca bürokrasinin kendisine verilmiş görevleri yerine getirmesini engellediğinde verimliliğin önünde bir engeldir. Ve ancak kamu hizmetinin özel çıkarlardan önce gelmesini bekleyen bir sivil topluma karşı hesap verme konumunda olan bir demokratik devletin varlığı halinde yolsuzluklar meşruiyet önünde bir engel teşkil eder. Ama örneğin Güney Kore'de yolsuzluklar ve rüşvetler, ordunun ve parti yetkililerinin, devletin desteklediği sanayicilere büyük yarar sağlayan kalkınmacı hedefler doğrultusunda ilerlemeye karşılık bu sanayicilerden aldığı ödemeydi. Genel olarak değerlendirildiğinde bu devletlerin bürokratik değil, daha çok teknokratik olduğu görülür, çünkü devlet aygıtları yalnızca diktatörlüğün meyvelerini top-

lamak için değil (toplamanın yanı sıra), stratejik, tarihsel bir projeyi uygulamak üzere inşa edilmiştir.

Ama kalkınmacı devletlerin projelerini gerçekleştirme yetilerinin temel bileşeni, *kendi mantıklarını toplumlarına aşılayabilme, toplumlarının da bu mantığı içselleştirmesini sağlama yönündeki siyasi kapasiteleri olmuştur.* Kalkınmacı devletlerin özerkliği, projelerini toplumlarının talepleri karşısında pek az taviz vererek uygulayabilme becerileri, Konfüçyüsçülüğün metafiziğine başvurmaksızın, ampirik, tarihsel terimlerle açıklanmayı gerektiriyor.

İlk açıklama oldukça basit: Baskıcılık. Tayvan'da Komintang devleti, 9 Mayıs 1947'de dört bir yandaki katliamlarla adada egemenliğini tesis etmeye başlatı. Bu katliamların ardından acımasız bir siyasi denetim aygıtı kurdu. Sonraki otuz yıl boyunca gerek sağ kanattan gerek sol kanattan hepsine de komünist yaftası yapıştırılmış siyasi muhalifler tutuklandı, işkence gördü ve öldürüldü. Singapur'da Halkın Eylemi Partisi döneminde (1961-65) ciddi bir duruşu olan siyasi muhalefetin tamamı ortadan kaldırıldı, başlıca sendikalar yasaklandı, muhalif Barisan Sosyalistleri'nin liderleri tutuklandı. Bu olay Halkın Eylemi Partisi'nin Sosyalist Enternasyonal'den atılmasına yol açacaktı. Halkın Eylemi Partisi, sonraki yıllarda da sık sık, Britanya Sömürge İç Güvenlik Yasası'na başvurdu. Yasa, hükümetin "yıkıcı" faaliyetlerinden şüphelenilenleri belirsiz bir süre yargısız göz altında tutmasına izin veriyordu. Hong Kong 1956, 1966 ve 1967 isyanlarını bastırmak için Britanya askerlerine başvurdu ve 20 bini aşkın polisin görev yaptığı çok büyük ve etkili bir emniyet gücünü korudu. Bu polis gücü kamu düzenine tehdit olarak değerlendirilen muhalifleri bir dakika bile beklemeden Çin'e yolluyordu. Güney Kore'yse dünyanın en e-kili, en acımasız polis gücünü (Kore CIA'si) kullanarak muhalifleri tutukladı, öldürdü, işkenceye maruz bıraktı, bu arada otoriter rejimin 1980'lerde çöküşüne dek bağımsız sendika faaliyetlerinin tamamı ve bağımsız siyasi faaliyetler yasaklandı.

Ne var ki birçok üçüncü dünya ülkesi benzer baskıcı politikalara sahne olmuştur; yine de başka ülkelerde baskıcı politikalar protesto-

ların bastırılmasında başarılı olmadığı gibi, toplumların kalkınma yolunda seferber edilmesi konusunda da pek etkili olmamıştır. Dolayısıyla Doğu Asya'daki kalkınmacı devletlerin toplumları karşısında gösterdiği örgütlenme kapasitesinin gerisinde başka etkenler de olsa gerek.

Önemli bir etken, Hong Kong kısmen istisna olmak üzere, *geleneksel, başat toplumsal sınıfların ya yok edilmiş, ya çözülmüş ya da devletin boyunduruğuna girmiş olmasıdır.* Kore ve Tayvan'daki toprak reformları, Singapur'da sömürgeci olmayan bir burjuvazinin bulunmaması, bu toplumlarda geleneksel oligarşiyi yıkmıştır. Ticari-sanayi burjuvazisinden geri kalanlar, devletin belirlediği kalkınma stratejisinin bir parçası haline getirilmişlerdir. Ülke içinde birikim yapmaya müsait bir temel olmadığından, devletin dünya ekonomisine açılan kapının bekçisi olarak üstlendiği rol, yerel kapitalistleri tümüyle ithalat-ihracat izinlerine ve hükümetin finanse ettiği kredilere bağımlı hale getirmişti. Singapur'da ise çokuluslu şirketler, Aslan Kent'in, ancak ve ancak hükümetin "işine karışmamak" koşuluyla kendileri için tropik bir cennet olabileceğini çok geçmeden anlamışlardı. Hong Kong'da ise her zaman olduğu gibi, daha karmaşık bir örüntü gelişmişti. Hem geleneksel burjuvazi (Britanyalı Honglar), hem de yeni gelenler (Şangaylı sanayiciler), bazı hükümet komiteleri yoluyla seçilip belirlenmişti. Hükümete rapor vermesi ve hükümetin talimatlarına uyması koşuluyla, Çin burjuvazisinin kendi işlerini sürdürmesine izin verilmişti. Jokey Kulübü, siyasi elitleri ve iş dünyasını toplumsal olarak birleştiren bir "tutkaldı", ama liderlik açıkça "kadetler"deydi. Ciddi sayıda üst düzey hükümet memuru da emekliye ayrılıp Hong Konglu iş çevrelerini temsil eden birliklerin, derneklerin temsilcisi olmuştu. Bu grup, genelde hükümetin aydınlanmış teknokrasisi liderliğinde uyumlu bir işbölümü içinde yaşayıp giden hükümet ile iş dünyası arasında gayri resmi ve etkili bir iletişim kanalı oluşturmuştu.[98]

İşçi sınıfına gelince, *dört devlet de baskı politikalarını tamamlayacak ve mümkünse uzun vadede bu politikaların yerini alacak bütün-*

98 Lethbridge (1978); King ve Lee (1981); Scott (1987); Castells vd. (1990).

leşme stratejileri geliştirmişlerdi. Bu dört devlet de işçilerin rızasını kazanmak için ekonomik büyümeye ve eğitim, sağlık hizmetlerinden yararlanmak da dahil hayat standartlarının iyileştirilmesine bel bağlamıştı. Aslında bu strateji kalkınma döneminin büyük bölümünde etkili oldu. Hayat standartlarının iyileştirilmesinin yanı sıra, açıkça toplumsal bütünleşme amacıyla tasarlanmış politikalar da vardı. Tayvan, gelir dağılımı eşitsizliğinin azaltılmasını vurguluyordu. Hong Kong ve Singapur, Britanya refah devletinin Asyalı bir versiyonunu yaratmıştı; kamu konutlarının inşası ve sosyal hizmetlerin etrafında örgütlenmişti bu devlet. Kamu konutları, toplumsal bütünleşmenin sağlanmasında temel bir rol oynuyordu. Hong Kong'da, kamu konutlarında kiracı olmak, çoğunluğunu göçmenlerin oluşturduğu işçi sınıfı için fiilen yurttaşlık bağı anlamına geliyordu. Singapur'daysa kamu konutları/yeni şehirler programıyla yürütülen toplumsal mühendislik, gündelik hayatta etnik gruplar arasındaki gerilimin çözülmesi açısından temel önemdeydi.[99] Güney Kore, işçi sınıfına karşı daha sert, acımasız bir politika izledi ve sonuçta bugün Asya'nın en militan işçi hareketlerinden biriyle karşı karşıya gelmek zorunda kaldı. Ancak hayat koşullarının olağanüstü derecede iyileşmesi, zengin bir orta sınıfın ortaya çıkması ve ataerkilliğin ailede güçlü bir varlık göstermeyi sürdürmesi, Güney Kore'nin işçi-işveren çatışmasını 1980'lere dek denetim altında tutmasını sağladı. Yani kalkınmacı devletler toplumsal bütünleşme, dünya ekonomisinde rekabet gücüne sahip olmak için gerekli ekonomik koşullarla uyumlu olduğu ölçüde, toplumsal bir bütünleşme sağlamaları gerektiğinin farkındaydılar. Bu devletler baskıcı diktatörlüklerden ibaret değildi. Projeleri iki yüzü bulunan bir saban gibiydi, gerektiğinde kılıca dönüşmekte tereddüt etmiyorlardı.

Bununla birlikte kalkınmacı devletlerin uygulamayı başardıkları kalkınma süreci sadece ekonomiyi dönüştürmekle kalmadı, toplumu da tamamen değiştirdi. 1980'lerde, artık teknokratlar, şantajcılar ve siyasi polisten oluşan bir devlete gerek olmadığına giderek daha fazla

99 Castells vd. 1990).

inanan, dünya sahnesine çıkmaya hazır, yeni, daha iddialı bir kapitalist sınıf ortaya çıktı. Yeni, tüketime odaklı, eğitimli, liberal bir orta sınıf, hayatın suni olarak icat edilmiş bir ulusun tarihsel projesine feda edilmeyecek kadar güzel olduğu kararına vardı. Ve yeni, daha bilinçli, daha iyi örgütlenmiş toplumsal hareketler, işçiler, öğrenciler, yurttaşlar, kadınlar ve çevreciler de kalkınmanın koşulları, hedefleri ve paylaşılmasıyla ilgili sorular yöneltmeye hazır görünüyordu. Doğu Asya'daki kalkınmacı devlet sonunda bu devlet aygıtlarının yıkılmasına, mesihçi hayallerinin silinip gitmesine yol açtı. Kan, ter ve gözyaşıyla yaratılmasına katkıda bulundukları toplumlar gerçekten de sanayileşmiş, modern toplumlardır. Ama binyılın sonunda bu toplumların gerçek tarihsel projeleri, artık tarih yapmanın açık arenasında yurttaşlar tarafından şekillendirilmektedir.

Yollar Ayrılıyor: Asya "Kaplanları" Ekonomik Krizde[100]

1990'ların sonundaki ekonomik kriz, incelediğimiz ülkelerde kendini çok farklı biçimlerde hissettirdi. Güney Kore ekonomisi çöktü. Hong Kong Ekim 1997 ile Haziran 1998 arasında borsanın ve emlâkların değerinde 300 milyar dolarlık bir değer kaybı yaşadı: Kabaca yerel bankalardaki mevduatların toplamına eşitti bu rakam. 1998'de Hong Kong ekonomisi otuz yıldır ilk kez durgunluğa girdi. Singapur ekonomisi ise ılımlı bir gerileme yaşadı, 1998'de ekonomi % 1 daraldı. Tayvan da 1998'de iyi bir hızla, yaklaşık % 5 oranında büyümeyi sürdürdü. Singapur ekonomisi de Tayvan ekonomisi de Asya krizinden etkilenmiş olsa da, krize neden daha büyük bir direniş gösterdiklerini kavramak, 21. yüzyılda kalkınmanın hangi yolları izleyeceğini görmemizi sağlayabilir.

Hong Kong'daki krizle Güney Kore'deki krizin kökenlerinde keskin bir farklılık gözleniyordu. Hong Kong'da emlâk piyasasının çökmesi ve bunun borsaya etkisi, mali kriz açısından belirleyici bir rol

100 Bu bölümde entelektüel açıdan Jeffrey Henderson, Chu-Joe Hsia, You-tien Hsing, Jong-Cheol Kim'in katkılarına çok şey borçluyum, tabii bütün yorum hatalarının sorumluluğu bana aittir. Analitik yaklaşımlar ve bilgi kaynakları için bkz. Dolven (1998); Dornbusch (1998); Henderson (1998a, b); Henderson vd. (1998); Kim (1998); Stiglitz (1998); Thompson (1998).

oynadı. Güney Kore'de büyük *chaebol*'lerin kârlılık krizine girmesi, riske girerek yabancı fonlardan borç almalarına neden oldu, sonunda borç geri ödemelerini gerçekleştiremeyeceklerini ilan ettiler. Ancak her iki durumda da, küresel sermaye kaynaklarının sallantılı bir finans sisteminin sunduğu fırsattan yararlanarak bu ülkelerin para birimlerine spekülatif saldırılarda bulunması krizin etkilerini güçlendirdi. Analizi basitleştirmek için önce Hong Kong'la Singapur'u sonra da Güney Kore'yle Tayvan'ı karşılaştıracağım.

Hong Kong'da özel piyasada gayrimenkullerin değeri 1990'larda fırlamıştı. 1990 ile 1996 arasında konut fiyatları dört kat artmıştı. Bu durum kısmen Britanya ile Çin Halk Cumhuriyeti arasında 1984'te imzalanan anlaşmada yer alan, hükümet toprakları için düzenlenecek ihalelerin, Çin Halk Cumhuriyeti başka türlü düzenlemelere izin vermediği sürece her yıl 50 hektarla sınırlı tutulmasını öngören bir maddeden kaynaklanıyordu. Bu yüzden Hong Kong'da finans ve işletme hizmetlerinde yaşanan patlamanın ardından arazi talebi hızla artarken, arz geriledi. Hong Kong hükümeti arazi fiyatlarının artmasından yararlanıyordu. Yukarıda da gösterdiğim gibi, arazi gelirleri hükümet için büyük bir gelir kaynağıydı; hatta vergi gelirlerinin yerini tutuyordu. Ayrıca Hong Kong 1990'larda ekonomisini, imalat ekonomisinden hizmet ekonomisine dönüştürmüştü. Hong Konglu imalatçılar teknolojilerini güncelleştirmek yerine üretimi sınır ötesine taşıyarak maliyetleri düşürmeyi ve yatırım hizmetlerine, finans piyasalarına, gayrimenkule yatırım yapmayı tercih etmişlerdi. Hong Kong'u başlıca operasyon üslerinden biri haline getiren ve Hong Kong borsasına yatırım yapmayı tercih eden yurtdışındaki Çinli yatırımcılar da onlara katılmışlardı. Hong Kong gerekli finansal düzenlemelerden yoksundu; ayrıca döviz kurunu istikrarlı tutmak için kurulan döviz kurulu sistemi hükümetin para politikasına başvurma kapasitesini sınırlıyordu. Böylece Ekim 1997'de Hong Kong dolarına akın yatırımcıların güvenini zedeledi. Çin Halk Cumhuriyeti kararlı bir tavırla Hong Kong para biriminin arkasında durdu ve dolara çıpalı kalmasını sağladı. Ama bunun bedeli çok yüksek oldu. Faiz oranlarının yükselmesi ve yatırım-

cıların Hong Kong piyasasına güvenini yitirmesi, hem gayrimenkul hem de emlâk piyasalarının çökmesine yol açtı. 1998 yazında Hong Kong hükümeti, sırf spekülatörlere cezalandırıcı kayıplar verdirebilmek, cesaretlerini kırıp hamlelerini önlemek için uyarıda bulunmaksızın Hong Kong hisselerini alıp satarak spekülatif finansal akışlarla kedi fare oyunu oynadı. Nafile bir stratejiydi, küresel bir tsunamiyi kovayla durdurmaya çalışmaktan farkı yoktu. Hong Kong hükümeti 10 milyar doları aşkın bir kayba uğramasının ardından mücadeleyi bıraktı ve para biriminin bütün sorumluluğunu Çin Halk Cumhuriyeti'nin üstlenmesine izin verdi. Kendini bir finans ve hizmet ekonomisine dönüştürmüş olan, devalüasyona inatla karşı koyduğu için rakipleri karşısında rekabet gücünden kaybeden Hong Kong, durgunluğun ne anlama geldiğini öğrenmişti.

Bu arada öbür kent-devlet Singapur 1990'larda çok farklı bir yol izlemişti; nihayetinde krizin yarattığı sarsıntıyı büyük ölçüde hazmetmesini sağlayacak bir yoldu bu. Emlâk fiyatları büyük ölçüde kontrol altında tutulmuştu. Nüfusun daha büyük bir bölümünün (% 87) kamu konutlarında yaşıyor olması, spekülasyonların gayrimenkul piyasası üzerindeki etkisini kısıtladı, zira Hong Kong'da olduğu gibi Singapur'da da araziler devletin elindeydi. Ama Hong Kong'da olduğunun tersine arazi gelirlerinin hükümetin finansmanında sınırlı bir rolü vardı, bu yüzden de hükümet kendi başına spekülatif bir arazi sahibi olma yolunda ilerlemek gibi riskli bir maceraya atılmaya pek ilgi duymuyordu. Singapur hükümeti bunun yerine, Merkezi Tedbir Fonu'nda biriken meblağın yanı sıra geniş, çoğunluğu kârlı girişimlerden oluşan kamu teşekkülleri sektörünün gelirlerine yaslanmayı sürdürdü. Öyle ki, 1998'de hükümet ve hükümetle bağlantılı girişimler, Singapur'un gayri safi yurtiçi hasılasının % 60'ını üretiyordu.

Şu da var ki, Singapur büyük bir finansal merkez ve ileri bir hizmet ekonomisi haline gelirken, önde gelen bir imalat merkezi olma özelliğini korumaya da özen göstermişti. İmalat temelde, çokuluslu bir operasyondu, ama bu bölümde biraz önce de gösterdiğimiz gibi hükümet politikaları tarafından sürekli destekleniyordu. Singapur hüküme-

ti, Singapur merkezli şirketlerin teknolojik bakımdan güncelleştirilmesi yönünde bir strateji tasarlamıştı, böylece toplam istihdamın % 25'ini oluşturan imalat sektöründeki istihdam mamul ürünlerin yüksek katmadeğeri yüzünden imalatın gayri safi yurtiçi hasılada daha fazla pay sahibi olması anlamına geliyordu. Finans piyasaları Hong Kong'a kıyasla daha fazla düzenlemeye tabi olan (özellikle de Singapur'da Barings Bank'ın çöküşü sonrası), gayrimenkul fiyatlarının daha sıkı denetlendiği, güçlü, üretken bir kamu sektörünün bulunduğu, imalatta ve işletme hizmetlerinde kârlı yatırım fırsatlarının söz konusu olduğu Singapur, Malezya ya da Hong Kong'un maruz kaldığı spekülatif saldırılardan onlar kadar fazla çekmedi. Kuşkusuz, Singapur'la komşusu Güneydoğu Asya ekonomileri arasındaki güçlü bağlantılar, 1998'de ekonomik büyümede bir gerilemeye ve hafif bir durgunluğa yol açtı. Asya krizinin devam etmesi, Singapur ekonomisinde ciddi bir sıkıntıya sebep olabilirdi. Ancak Singapur devletinin gücü ve kararlılığının, çokuluslu imalat şirketleriyle arasındaki güçlü bağlantıların, yeni küresel ekonomi koşullarında krizin savuşturulmasında Hong Kong'un serbestçe dönüp duran finans piyasalarından ve ortodoks ekonomi politikalarından çok daha işe yarar olduğu görüldü.

Güney Kore ve Tayvan'ın deneyimleri kent-devletlerinkinden çok farklıydı. Her ikisi de temelde imalat sektörlerinin rekabet gücüne dayanıyorlardı. Ancak sanayi yapıları çok farklıydı: Güney Kore'de geniş, dikey olarak örgütlenmiş *chaebol*'ler; Tayvan'daysa, bazıları rekabet güçleri sayesinde kaydadeğer ölçüde genişlemiş esnek, girişimci küçük ve orta ölçekli şirketler vardı. Devletin denetimi konusunda da farklılıklar gözleniyordu: Güney Kore devleti, *chaebol*'lere derinden işlemişti ve bu yüksek büyüme döneminde onların finansmanını tamamen denetim altında tutmuştu. Tayvan devletiyse, yukarıda da anlattığım gibi teknoloji, altyapı ve ticaret politikası anlamında belirleyici bir destek sunmuş, ancak şirketlerin kendi stratejilerini kendilerinin belirlemesine izin vermişti. Bunun yanı sıra Tayvan devleti, Tayvan'ın başlıca bankalarının sahibi ya da ortağı olsa da, sanayi politikasının bir aracı olarak bankalara borçlanmaya nadiren başvurmuştu. Onun

yerine, Tayvan'da 1990'lardaki girişimci şirketler iç tasarrufları üretken yatırımlara kanalize eden gayet iyi beslenen risk sermayesi piyasasına yaslanmıştı. Bu farklılıkların önemini görmek için, kriz döneminde bu iki ülkenin izlediği farklı yollara bakalım.

Güney Kore'nin krizi Ocak 1997'de en büyük *chaebol*'lerden biri olan, çelik ve inşaat sektörlerinde faaliyet gösteren Hanbo'nun iflasıyla başladı. Sonraki aylarda en büyük 30 *chaebol* arasında yer alan başka birkaç *chaebol* daha Hanbo'nun izinden giderek iflaslarını ilan etti: Sammi, Jinnro, Daenong, Kia, Sangbangul, Haitai iflaslarını ilan etti. Eylül 1997'ye gelindiğinde batık krediler ve iflaslar 32 trilyon von'a yani gayri safi yurtiçi hasılanın yaklaşık % 7,5'ine ulaşmıştı. Ardından hisse senedi fiyatlarının gerilemesi ve uluslararası kredi derecelendirme kurumlarının Güney Kore menkul kıymetlerinin derecesini düşürmesi, yabancı kreditörlerin paniğe kapılıp kredilerini geri çekmesine yol açtı. Bunu sermaye kaçışı izledi. Rezervlerinin büyük bölümünü para birimini savunmaya harcayan Güney Kore hükümeti sonunda pes etti ve von çöktü. 21 Kasım 1997'de Güney Kore hükümeti dış borç geri ödemelerini gerçekleştiremeyeceğini ilan etti ve ekonomik bağımsızlığından feragat etme karşılığında IMF'nin yardımını istedi. Yani mali kriz ve para biriminin krizi, kısa süre öncesine kadar küresel ekonominin en sıkı rekabetçi güçleri arasında yer alan büyük Güney Kore şirketlerinin iflasıyla başladı.

Bu şirketlerin çöküşünde üç unsur etkili oldu. İlki, Güney Koreli imalatçıların 1990'ların başlarından bu yana, özellikle de ABD piyasasında rekabet güçlerini ciddi ölçüde yitirmeleriydi. Güney Kore şirketleri, daha alt seviyede yer alan, Asya'daki yeni imalatçılardan daha pahalıya üretim yapıyorlardı, bu arada Japon, Amerikan, hatta Tayvan şirketlerinin teknolojik düzeyini de yakalamış değillerdi. Bu eğilim özellikle yarı iletken üretiminde göze çarpıyordu. Koreli şirketlerin hafıza çipi üretimindeki göreli başatlığı (dünya piyasasının % 40'ına sahiplerdi), daha esnek, daha yenilikçi Tayvanlı şirketler (Acer, Powerchip, Windbond) tarafından silinip gidiyordu. 1998'lerin sonuna gelindiğinde Tayvanlı şirketler, dünya piyasasının % 9'una sahipti.

Otomotiv şirketi Kia, ihracat stratejisinde büyük bir fiyaskoya imza atmıştı. Devletin tam desteğine güvenerek kendi yollarını açmaya alışmış Koreli *chaebol*'ün tepkisi rekabet gücünü artırmak için borç alıp yatırım yapmak oldu. Ama Güney Kore devleti ve küresel ekonomi 1990'ların başından beri çok değişmişti. Ekonomik Planlama Kurulu, Kim Young Sam'in yönetiminde Maliye Bakanlığı'na taşınmıştı ve ekonomiye kılavuzluk yaparak ortaya koyduğu strateji belirleme yeterliliğini yitirmişti. Mali sistem serbestleşmişti, *chaebol*'ün doğrudan dış borç alması mümkündü. Finansal işlemler artık devletin aracılığında gerçekleşmiyordu, Güney Koreli bankalar tarafından gevşekçe düzenleniyordu. Kendi ülkelerinde yüksek faiz oranları yakalayamayan Japon finans şirketleri, her zaman Güney Kore devletinin geleneksel korumasına güvenen *chaebol*'e borç vermekten memnunlardı. Böylece Güney Kore şirketlerinin borç/ipotek oranı hızla yükselerek mali sistemi riskli bir yola soktu.

Krizin tetiklenmesinde üçüncü ve belirleyici etken, Güney Kore devletinin tavır değişikliğiydi. Güney Kore devleti bu kez *chaebol*'lere yardım elini uzatmadı. Sonuçta birkaç *chaebol*'ün iflas bayrağını çekmesi, yabancı kreditörler arasında bir güven bunalımı doğurdu ve bu da bütün bir mali krizi tetikledi. Peki ama devlet, neden daha önce müdahalede bulunarak iflasları önlemeye çalışmamıştı? Öncelikle en büyük *chaebol*'ler, devletten epeyce bağımsız küresel oyuncular haline gelmişlerdi. *Chaebol*'ler devletin denetimindeki bankaların sunduğundan daha büyük, küresel bir kredi kaynağına ulaşmak için mali serbestlikten yararlanıyorlardı. İkincisi Güney Kore devleti, demokratik bağlamda toplumun geneline hesap verme durumundaydı, bu da manevra alanını sınırlıyordu. *Chaebol*'ler ve siyasi sınıflar arasındaki yakın bağlantılar demokratik rejim sırasında da devam etti, ama bu devletin genel bir niteliği olmaktan ziyade kayırmacı bir ilişkiydi. Çeşitli siyasi hiziplerin belli *chaebol*'lerle bağlantıları vardı, dolayısıyla bir bütün olarak devlet/*chaebol* sistemini korumaktansa kendi bağlaşıklarını koruma oyununa giriştiler. Başka bir deyişle, iş dünyasının özgül çıkarları adına korporatist devlet kapitalizminden yoz hükümet uygu-

lamalarına bir geçiş yaşandı. Yasal düzenlemelerin bulunmaması, hükümetin kapsamlı müdahalede bulunmak yerine, finansal sistem üzerindeki denetimini gevşek tutması, mali krizin Güney Kore ekonomisini mahvetmesini mümkün kıldı.

Dolayısıyla Güney Kore krizi, chaebollerin küresel ekonomide kalkınmacı devletin desteği olmaksızın rekabet etmeyi ve büyümeyi sürdürememesinden kaynaklanmış olabilir. Güney Kore'deki kalkınmacı devlet, *chaebol*'lere geçmişte sunduğu düzeyde bir destek veremiyordu. Bunun bir sebebi şuydu: Toplumsal seferberlik ve siyasi demokrasi, devlet kaynaklarının yalnızca *chaebol*'ler yararına kullanımına bazı sınırlamalar getirmişti. Bir diğer sebebiyse Güney Kore ekonomisinin küresel ekonomiyle bütünleşmesi, ABD'nin baskısıyla finans piyasalarının ve döviz kontrollerinin serbestleşmesi, devletin elinden temel politika araçlarını almıştı. *Chaebol*'lerin ihtiyaçlarıyla devletin sınırlı kapasitesi arasında böylece yaratılan boşluğu, spekülatif finansal akışların Güney Koreli şirketlere kolay para sağlayan küresel girdabı doldurmuştu. Ancak olası iflasın ilk işareti alındığında geri çağrılan da bu kısa vadeli, risk düzeyinin yüksek olduğu borçlardı.

Özetle, Güney Kore'deki kriz şu etkenlerin kümülatif etkisinin bir sonucuydu: İhracata yönelik imalat yapan büyük Güney Koreli şirketlerin kârlılığının bunalıma girmesi; spekülatif, büyük risklerle borç veren yabancı kreditörlerin, özellikle de Japonların sömürdüğü Güney Koreli finans kurumlarının zayıflığı; demokratik bir toplumun yerleştirdiği yeni kontroller ve ticaretle finansın serbestleştirilmesi yönündeki uluslararası (açıkçası ABD) baskılar sonucu, devletin kalkınmacı kapasitesinin ciddi biçimde kısıtlanması.

Tayvan devletiyse tersine, 1990'larda Tayvan şirketlerinin rekabet gücünün yükselmesi sürecinde tali bir rol oynamıştı. Bu şirket ağları Tayvan'da, Asya'da ve ABD'de (özellikle Silikon Vadisi'nde), yarı iletken piyasasındaki çöküşten kaçmanın bir yolunu buldular. Hatta, hafıza çipleri, kişisel bilgisayar, LCD ekran ve yazılım ürünleri konusunda kazandıkları piyasa payıyla Güney Koreli ve Japon rakiplerini geride bıraktılar. Tayvan'ın dünya çapında birinci sırada yer alan ge-

niş döviz rezervleri spekülatif saldırıların birçoğunun önünü kesiyordu. Ancak para birimi, % 6,5 oranında devalüe edildi; bu hamlenin yuan'ın değerini düşürüp Çin ekonomisini yoldan çıkarmaya yönelik bir komplo olduğu söyleniyordu. Ama piyasalar daha sonra Tayvan para biriminin değerini yukarı çekti, Tayvan ekonomisinin sağlamlığına dair bir işaretti bu. Gerçekten de Tayvan Asya'da ihracat piyasalarının ciddi bölümünü kaybettiği için krizde sıkıntı çektiyse de, finansal kargaşanın büyük bölümünden yakayı kurtardı. Tayvan'ın emlâk piyasası sermaye birikiminde küçük bir rol oynamıştı. Ülkenin bankacılık sistemi, ihracata dönük imalatçılardan büyük ölçüde kopmuştu; ihracata yönelik imalat yapanların kendi finansman kaynakları vardı. Borsadaki hisse senetlerinin değeri de büyük ölçüde, borsadaki şirketlerin kârlılığıyla belirleniyordu. Bu yüzden Tayvan, dışarıdaki bir krizden olumsuz etkilenmekle ülke içindeki ekonomik ve kurumsal kusurların bir sonucu ortaya çıkan yerli bir ekonomik kriz arasındaki farklılıkları görebilmemiz açısından iyi bir örnektir. 1990'larda Tayvan'daki kalkınmacı devlet de, Güney Kore'de olduğu gibi zayıflamıştı, çünkü demokratik siyasete ve etkin bir sivil topluma ayak uydurması gerekiyordu. Tayvan'da kalkınmacı devlet, yönlendirme faaliyetini (dirigisme) kaydadeğer ölçüde geri çekti. Ancak devletin girişimci esnekliğinden ötürü, Tayvan işletmelerinin devlete artık ihtiyacı yoktu. İmalatçılarının rekabet gücüne ve onların ülke içindeki sermaye piyasasına yaslanan Tayvan ekonomisi, küresel kökenli kontrol edilemez finansal akışların hakimiyeti altına girmedi. Dolayısıyla finansal kargaşa, Güneydoğu Asya'da yatırımları ve ticareti genişletmeyi amaçlayan "Güneye Yürüyüş"ü tehlikeye attıysa da, ekonomiye zarar vermedi.

Genel olarak değerlendirildiğinde, dört "kaplan"ın yaşadığı krizin sebeplerine ilişkin açık, belirgin bir örüntü gözlenmemektedir, zira görünüşe bakılırsa kriz bu ülkelerin her birinde farklı biçimlerde yaşanmıştır. Ancak krizi başlatanın, kalkınmacı devletin varlığı ve kapsamlı müdahaleciliği olmadığını söyleyebiliriz; çünkü Singapur etkili devlet müdahalesinin krizin etkisini sınırladığını gösterirken, Hong Kong'da ortodoks ekonomik reçetelerin izinden giden finansal serbest-

lik ortamı ve döviz kurulu politikasının mali değerin büyük bir yıkıma uğramasına yol açtığını görüyoruz. Hatta öyle görünüyor ki, Güney Kore'de de krizi başlatan şey, kalkınmacı devletin, o zamana dek gelen düzeni bozarak ekonominin yönetiminden çekilmesi ve bankacılık sisteminin gevşek kurallara tabî olmasıdır. Yani krizin sebebi devletin müdahalesi değil, bu müdahalede gözlenen tutarsızlıklardır. Tayvan'da devletin yönlendirmesinin "yumuşak bir iniş" yapması ve Singapur'da devlet kontrolünün devam etmesi sayesinde, Güney Kore'de devletin kargaşa yaratarak sahneden çekilmesi ve Hong Kong'da hükümetin hatalı müdahalelerinin yarattığı tuzaklara düşülmedi.

İkinci bir gözlem de şudur: Tayvan'da ve Singapur'da imalat sektörünün rekabet gücü, bu ülkelerin görece sağlam ekonomik performansının temelini oluşturmaya devam etmiştir. Hong Kong'da sanayileşmenin çözülmesi ve Güney Kore'de *chaebol*'ün rekabet gücünü yitirmesi yüzünden bu ülkelerin ekonomileri zayıflamıştır. İleri bir hizmet ekonomisinin de dinamik bir imalat sektörüyle arasında sağlam bir bağ olmasına ihtiyaç duyar; sanayileşmecilik sonrası mitleri geçerli değildir. Son olarak, küresel finans akışlarının kısa vadeli hamlelerinin istikrarsızlık yaratması, krizin en önemli sebeplerinden biridir. Ancak ekonomiler iç kurallarını yıkıp kolay paraya bağımlı hale gelirlerse, bu akışların yıkıcı darbelerinden daha fazla etkilenirler. Ulusal ekonomilerin, küresel finansın rahatsız edici etkilerine farklı biçimlerde direniş göstermesinde kritik önem taşıyan etkenlerden biri de kurumsal zayıflıklardır. Bu kurumsal zayıflıkların izi, devletin krizine dek sürülebilir. Öyle görünüyor ki, kalkınmacı devletin yaşadığı krizin gerisinde, devlet ile toplum arasındaki ilişkide yaşanan değişiklikler vardır.

1990'larda Doğu Asya'da Demokrasi, Kimlik ve Kalkınma

26 Ağustos 1996'da, Güney Kore'nin eski diktatörü ve devlet başkanı General Chun Do Hwan, 1979 darbesine katıldığı ve 1980'de demokrasi yanlısı göstericilerin öldürüldüğü Kwangju katliamından sorumlu olduğu gerekçesiyle Seul'de idam cezasına çarptırıldı. Chun Do Hwan'ın zamanında himayesine almış olduğu halefi, Güney Kore'nin

demokrasiye geçişine başkanlık etmiş olan Roh Tae Woo'ya ise en az 22 yıl hapis cezası verildi. Devlet Başkanı Kim Young Sam yönetimindeki Kore demokrasisi, bu son derece sembolik jestle, otoriter devlet karşısında kendini ortaya koymuştu. Yargılanan yalnızca askeri diktatörlük değildi: Otoriter rejimle Güney Kore iş dünyası arasındaki yozlaşmış bağlar da kınanmıştı. Sekiz *chaebol*'ün başkanları eski devlet başkanı Roh'a rüşvet verme suçundan hapis cezasına çarptırıldı. Cezalar askıya alındı, ancak bu davalar geçmişle bağların koparılması yolunda atılmış bir adımdı.

Aralık 1997'de Güney Kore'de radikal demokratik muhalefetin tartışmasız lideri Kim Dae Jung, devlet başkanı seçildiğinde daha büyük bir kopuş yaşandı. Kim Dae Jung'un paramparça bir ekonomiyi yönetecek olması da aynı ölçüde sembolikti. Güney Kore'nin kalkınmacı devleti hem ekonomik performansı, hem de siyasi denetimi anlamında batmıştı. Kim Dae Jung, son derece sembolik bir jestle eski diktatör Chun Do Hwan'ı, kendisini ölüm cezasına çarptıran adamı affetti. Demokrasi ulusal uzlaşmayı amaçlayan, demokratik milliyetçi bir proje çerçevesinde ileride Kuzey'le yeniden birleşmenin zeminini hazırlayan jestler yapmaya elverecek denli güçlüydü. Ancak bu siyasi projenin yeniden inşası –otoriter kalkınmacı devletle bağları koparmak– Güney Kore siyasetinin yozlaşmış kökenlerine bir saldırıda bulunulmasını gerektiriyordu. Eylül 1998'de kamu savcısı eski hükümette yer alan Büyük Ulusal Parti'yi, vergi memurlarını kullanarak seçim kampanyası için *chaebol*'lerden 6 milyon dolar toplamakla suçladı. Devlet Başkanı Kim Dae Jung, partiye, yaptıkları "vergi hırsızlığı" için özür dilemeleri çağrısında bulundu, bu yeni bir siyasi kriz başlattı. Dahası Ağustos 1999'da Devlet Başkanı Kim Dae Jung, en büyük *chaebol*'lerden birinin, Kore'nin kalkınmasını belki de en fazla simgeleyen *chaebol*'ün, 2,5 milyonu aşkın çalışanı olan Daewoo'nun parçalanmasına aracılık etti. 50 milyar dolarlık borç yüzünden denetim dışı bir iflasa sürüklenmesini engellemek için, Daewoo'ya bağlı yüzlerce şirket ayrıldı ve birbirinden bağımsız olarak satıldı, yalnızca otomotiv şirketinin ve ticaret şirketinin marka ismi Daewoo'yu taşımasına izin verildi. Bu

olay, *chaebol*'ün Kore siyaseti ve ekonomisi üzerindeki geleneksel hakimiyetinin yeni sınırlarını gösteriyordu.

Böylece 1990'lardan bu yana birbirini izleyen olaylar çerçevesinde, Güney Kore siyasetinin ağırlık merkezi, askeri bir bürokrasinin kalıntılarından profesyonel bir orta sınıfa kök salmış, yeni, demokratik, siyasi bir elite kaydığını gösteriyordu. Toplumsal hareketlerin etkisiyle sivil toplum bir dönüşüm geçirmemiş olsaydı, siyasette ve devlette de böyle bir dönüşüm yaşanmazdı.

27 Aralık 1996'da Koreli yüzbinlerce işçi, çeşitli biçimler altında birkaç hafta süren bir genel grev başlatmıştı. Dönemin Devlet Başkanı Kim Young Sam'in önerdiği, hükümetin parlamentodaki çoğunluğunun onayladığı yeni bir yasayı protesto ediyorlardı. Yasa, Kore şirketlerinin işçi çıkarmasını kolaylaştırıyordu; yasayı savunanlara göre, yeni küresel rekabet gereği işgücü piyasalarının esneklik ihtiyacına uyarlanma çabasıydı bu. Haftalar süren grevler, gösteriler ve polisle çatışmaların ardından kamuoyunun ve siyasi muhalefetin de desteğiyle sendikalar siyasi ve sosyal düzeyde tanınırken, çalışma koşullarıyla ilgili bazı tavizler koparmayı da başardı. Ardından ekonomik krize karşın, işçi sendikalarının etkisi arttı. Fakat 1998'de, Güney Kore ekonomisinin çöküşüyle yüz yüze kalınca iş çevreleri ve hükümetle toplumsal bir sözleşmeye varmayı kabul ettiler. Böylece Kim Dae Jung, ülkeyi iyileşmeye götürme şansına sahip olacaktı. Chun'un kontrollü bir serbestleşme süreci başlatması yönünde demokratik çevrelerden gelen baskılara boyun eğdiği 1987 sonrasında, dört etken birleşerek Güney Kore'de devlet, toplum ve ekonomi arasındaki ilişkileri dönüştürecekti. Askerî rejimin devrilmesindeki ilk etken, güçlü toplumsal hareketlerin yayılmakta olduğu sivil toplumun giderek daha iddialı bir hale gelmesiydi.* Geleneksel olarak militan bir öğrenci hareketi olmuştu. Ama radikal öğrenciler, rejime karşı mücadele ettikleri uzun yıllar boyunca toplumun genelinden yalıtılmışlardı. 1980'lerin sonuna gelindiğinde canlanmış, hayata dönmüş bir işçi hareketi de onlara katıldı. Güney Kore'nin işçi sınıfı üzerindeki baskısını sarsan yüzlerce grevden akıp gelen işçilerdi bunlar. Aralık 1996 ve Ocak 1997'deki grevler ve

gösteriler, hükümet ve iş çevrelerinin emekçiler üzerindeki baskısının sonunda işçiler tarafından parçalandığını açıkça ortaya koyan gövde gösterileriydi. Sendikaların gövde gösterisiydi. Özellikle konut imarı ve kentlerin yenilenmesi yönünde, genellikle kiliseler tarafından desteklenen topluluk hareketleri Kore'nin büyük ölçüde kentleşmiş toplumunu seferber etti. Eğitimli, müreffeh bir orta sınıf "normal bir ülke"de, "normal bir hayat" yaşamak istiyordu. Hep birlikte siyasi manzaranın değişmesine katkıda bulundular.

İkinci bir etkense, Kore *chaebol*'lerinin devletten giderek uzaklaşmasıydı, *chaebol*'ler küresel şirketler haline geldikçe çıkarları da değişiyor, çeşitleniyordu, ayrıca hükümetin kendi politikalarını dayatmasından da hoşnutsuzluk duyuyorlardı. Üçüncü bir etkense, demokratik bir Güney Kore'nin istikrar kazanması yönünde özellikle ABD'den gelen uluslararası baskılardı. SSCB'yle gerilimin ortadan kalkması, ABD'nin askeri kararlılığının jeopolitik mantığını baltaladığından Güney Kore'nin Kuzey'e karşı savunulması ancak siyasi gerekçelerle mümkündü. 1988'deki Olimpiyat Oyunları, yeni Kore Cumhuriyeti'nin dünyaya açılmasını simgeliyordu.

Dördüncü bir etkense, daha az bilinen, ama bence Güney Kore'nin siyasi dinamiklerini kavramak açısından temel önem taşıyan bir unsur: Siyasetin bölgeselleşmesi. Etnik olarak böyle homojen bir ulusta, coğrafi olarak böyle küçük bir ülkede şaşırtıcı görünse de, bölgesel kimlik Kore siyasetinin kritik bileşenlerinden biridir. Askeri rejimin bu kimlikleri milliyetçi bir projede kaynaştırmakta başarısız olması, siyasi denetimi sağlama çabalarını da tehlikeye attı. Örneğin 1988'deki ilk demokratik parlamento seçimlerinde Kim Young Sam'in partisi memleketi olan Pusan eyaletinde 16 sandalyenin 15'ini kazandı ve yakındaki Güney Kyungsang eyaletinde de güçlü bir performans gösterdi. Demokratik muhalefeti temsil eden rakibi Kim Dae Jung ise kendi bölgesinde, Kuzey ve Güney Cholla eyaletlerinde 32 sandalyenin 31'ini kazandı. "Üçüncü Kim" Kim Jong Pil ise, Güney Chungchung eyaletinde galip çıktı. Ordunun desteklediği parti, DJP Roh'un doğup büyüdüğü eyalette, Kuzey Kyungsang'da galip çıktı. Öyle görünüyor ki,

yalnızca Seul/Inchon bölgesi, seçmen profili bakımından çeşitlilik gösteriyordu. Bu metropol bölgenin nüfusu göç dalgalarıyla oluşmuştu. 1997'deki devlet başkanlığı seçimlerinde Kim Dae Jung'un galibiyeti yine Cholla bölgesinde ezici bir çoğunlukla galip çıkmasına dayanmıştı. Ancak 1997 seçiminde Kim Dae Jung, özellikle orta sınıfların Kim Young Sam yönetimi döneminde yolsuzlukların devam etmesinden duyduğu hoşnutsuzluk yüzünden Seul/Inchon bölgesinde geniş bir destek bulabilmişti. Güney Kore siyasetinin bölgesel kimlik temelinde bu biçimde parçalanması, muhalefetin askeri rejime karşı güvenilir, sevilen bölgesel liderlere dayanarak örgütlenmesini mümkün kıldı. Böylece çoğulcu siyasi ifadelere izin verildiğinde, askerî denetimin de altı oyuldu. Ama öte yandan bu durum, demokratik muhalefet için aynı zamanda zayıflatıcı bir etkendi; çünkü bölünme anlamına geliyordu, bu yüzden de demokratların seçimlerde iktidar partisini yenilgiye uğratma şansını baltalıyordu. Aslında bu çıkmaz, ancak 1990'larda Kim Young Sam, son derece akıllıca, ama riskli bir siyasi manevrayla güçlerini Roh Tae Woo'yla birleştirdiğinde aşılabildi. Kim Young Sam böylece, ordu yanlısı siyasetçilerden geri kalanlara demokratik meşruiyet sağlamasına karşılık, Roh'tan sonra devlet başkanlığı koltuğuna oturmayı başarabildi. Ne var ki bölgesel kimliğin parçalanması, Güney Kore'nin seferber olmasında da, istikrarsızlığa sürüklenmesinde de başlıca etken olmayı sürdürmektedir. 1988'de, demokratik muhalefetin bir kesiminin siyasi ideallerini henüz temsil ettiği sıralarda Kim Young Sam'le Seul'deki evinde yaptığım kişisel sohbetlerde, Kore'de bölünmeye yol açan siyaseti yeniden yoluna koymak yönündeki kritik hedeften bahsetmişti. Onun bakış açısına göre, milliyetçi projeyi demokrat olmayan ordunun elinden alıp demokratların eline vermek temel önemdeydi. Ancak bundan sonra Kore bölgesel kimliği, güçlü bir Kore ulusal kimliğince özümsenebilecekti. Ancak bu tür bir demokratik milliyetçiliğin temel bir görevi yerine getirmesi gerekiyordu: Kore'nin yeniden birleşmesi. Kore'nin birleşmesi, uzunca bir süre Kore'deki demokratik hareketlerin şiarı oldu. 1990'larda Kore demokrasisi bu yönde nasıl ilerleneceğine dair tartışmaların hakimiyeti altın-

daydı hâlâ; bu kolay bir proje değildi, çünkü Kuzey Kore komünizmi ülkeye, söz gelimi Doğu Alman komünizminin Doğu Almanya'da olduğundan çok daha derinden işlemişti. Ama Kore'nin demokratik liderleri Kim Dae Jung ve Kim Young Sam, 21. yüzyılda güçlü bir Kore, Japonya ve Çin'in birbirlerine paralel olarak dünya iktidar ve nüfuzunun zirvesine yükselmelerinin yarattığı zorluklar karşısında ayakta kalabilecek denli güçlü ve yeni yeni küreselleşen Koreli şirketlerin merkez üssü olabilecek denli istikrarlı bir Kore inşa edebilmek için birleşmenin temel bir zorunluluk olduğu görüşündeydi. Bu yüzden eski kalkınmacı devletin çözülmesi çerçevesinde ulusalcı kimliğin demokratik zeminde yeniden inşa edilmesi projesi temel bir önem taşıyordu. Çünkü meşruiyet ilkesi kalkınmacı milliyetçilikten yurttaşlığa dayalı milliyetçiliğe kaymıştı.

Kimlik, 1990'larda Tayvan'da demokratik siyasetin yönelimleri ve tartışmaları açısından da kritik bir önem taşıyordu. Tayvan toplumu her zaman, bulanık bir kimlikle yaşama sorunu çekmişti. Tayvanlı akademisyen Chu-joe-Hsia'nın "yetim sendromu" dediği şeydi bu: Komintang ve Çin Komünist Partisi'nin uzlaştığı tek bir konu vardı; Tayvan'ın Tayvan değil, Çin'in bir eyaleti olduğu. Ama önceki yarım yüzyılın büyük bölümünde Japonya'nın sömürgesi olarak yaşayan Tayvan'ın, geçen yarım yüzyıldaki gerçekliği Çin'in bir eyaleti olmak olmadığı için insanlar kendilerini hiçbir şeye ait hissetmiyorlardı. Tayvan'da anakıtalılar ile Tayvanlılar arasında temel bir bölünme yaşanması, Tayvanlılar arasında da yerli Tayvanlılar, Fujililer ve Hakka arasında bir bölünme daha olması işleri daha da kötüleştirdi. Dolayısıyla etnik bir bakış açısıyla hepsi Han Çinli olsa da, Tayvan nüfusunda keskin bir toplumsal/kültürel bölünme vardı; Komintang devletinin liderliğinin 1988'de Chiang Ching Kuo'nun ölümüne dek anakıtalıların ellerinde olduğu dönemde devletin bütün düzeylerine işleyen bir bölünmeydi bu. Sıkıyönetimin 1987'de kaldırılmasıyla birlikte (aynı yıl Güney Kore'nin demokratikleşme sürecinin başlaması önemlidir), Tayvan'ın siyasi sistemini, ülkenin yeni tarihsel gerçekliğinin üzerine inşa etmek için bir çaba başlatıldı. 1990'da, Tayvan doğumlu, yüksek eği-

tim görmüş Komintang lideri Teng Hui Lee, devlet başkanı seçildi. Lee, Tayvan'ın demokratikleşmesini yönetti. Tayvan'ın uluslararası arenada özerk varlığını tesis etmesini, Tayvan'ın ekonomik ve sanayi gücünü varolma hakkına çevirmeyi amaçlıyordu. Demokratik muhalefetin önemli bir kesimi daha da ileri gidiyordu: 1986'da kurulan önde gelen muhalefet partisi İlerici Demokrat Parti, Tayvan'ın bağımsızlığını başlıca hedefi ilan etti. Çin her iki hamleye de şiddetle karşı çıktı ve Tayvan'ın bağımsız bir ülke olma yolunda ilerlemesi halinde askerî harekât düzenleme tehdidini savurdu. ABD yine Tayvan'ın imdadına yetişti, ama belli sınırlar dahilinde. Yani, Çin ABD'yle işbirliğine sıcak bakan bir tavır içinde olduğu sürece, Tayvan'ın uslu davranması ve siyaseten iki arada bir derede durumunu sürdürmesi gerekiyordu. Demek oluyor ki Tayvan 1990'larda, tuhaf tarihinin ilk yıllarına geri döndü: ABD'nin Çin karşısında izlediği jeopolitik stratejiden doğan Tayvan, öngörülebilir gelecekte tümüyle ABD-Çin ilişkilerine bağımlı olacak. Sorun şu ki, bu arada küresel ekonomiye tam anlamıyla bağlanmış ekonomik bir enerji reaktörü haline gelen, yatırımlarıyla Güney Çin'de yeni kapitalizmin gelişmesine ciddi bir katkıda bulunan bu adada yaşayan insanların sayısı 20 milyonu bulacak. Tayvan'da sivil toplum 1990'larda güçlendi; çok etkin cemaat hareketleri, çevre hareketi, öğrenci hareketi, kadın, eşcinsel ve lezbiyen hareketleri (bkz. İkinci Cilt Üçüncü Bölüm), bir biçimde yeniden canlanmış işçi sendikaları, bağımsız, etkili bir medyanın hizmet ettiği bilgili ve eğitimli bir kamuoyu boy gösterdi. Bu toplumsal hareketlerin birleşmesi ve bir ulusal, yerel kimlik arayışı bağımsızlığı savunan İlerici Demokrat Parti'yi, 1995'te Taipei'de düzenlenen yerel seçimlerde zafere taşıdı. Yeni seçilen belediye başkanı Chen Shui-pien'in "Yurttaşların Kenti" sloganı halkın büyük desteğini kazandı. Ne var ki, ulusal siyaset Komintang'ın egemenliğinde oldu. Devlet Başkanı Lee, 21. yüzyıla dek görev yapmak üzere yeniden seçildi. Bunun sebebi temelde, insanların bağımsızlık yanlısı liderleri seçerlerse Çin'i kışkırtacakları kaygısına kapılmış olmalarıydı. Hem zaten Lee, Çin hükümetinin kişisel olarak karşısına alabileceği kadar iddialı görünüyordu. Ayrıca 1999'da bir KMT adayı, ilk demok-

ratik yönetimin zayıf bir performans göstermiş olmasının meyvelerini toplayarak Taipei belediye başkanlığına seçildi. Ama bu sözünü ettiğimiz KMT, elli yıl önce adada kanlı bir diktatörlük kuran KMT'den çok farklıydı. Yüzyılın sonundaki KMT, hem uluslararası arenada hem ülke içinde yeni bir meşruiyet zemini arıyor; sözgelimi, katılımcı demokrasi mekanizmaları oluşturabilmek için cemaat hareketleriyle bağlantı kurmaya çalışıyordu. Bağımsızlık hareketiyse bağımsızlık ve ulusal kimlik için bastıran köktenci kanadıyla jeopolitik tartışmaya girmeksizin demokrasi ve toplumsal değişim amaçlayan toplumsal hareketler kanadı arasında giderek bölünmektedir. Ancak kalkınmacı devleti küçültme, hatta ortadan kaldırma konusunda bir görüş birliği oluşmaktadır. Büyük olsun, küçük olsun Tayvan'ın işletme ağları, artık küresel ekonomide ve Asya ekonomisinde kendilerine yaşayabilecekleri bir ortam bulmuşlardır. Devletin ekonomik rehberliği genellikle bir engel olarak görülür. Tayvan'ın sivil toplumunun hükümetten talepleri üretim ve teknolojiden çok, tüketim ve hayat kalitesiyle ilgilidir. Ve kimlik arayışı da giderek, kamusaldan özele, ulustan aileye ve bireye, imkansız olan Tayvanlı kültürel kimliğinden tarihin dalgalarıyla çıktıkları bu kıraç adada mücadele eden, hayatta kalan ve yaşayan Çinli halkın gündelik kişisel kimliğine doğru kaymaktadır.

Tarihsel belirsizlikler, Hong Kong'un geleceğine daha derinden işlemiştir. Hong Kong bugün Çin'in bir parçası. Ama her zaman Çin'in çok özel bir parçası olacak. Bunun bir sebebi yıllardır oynadığı rolü koruyacak olması: Çin ile uluslararası ekonomi arasındaki temel bağ olmanın yanı sıra, Çin'in kapitalist girişimleri için bir okul ve deneme zemini olmayı sürdürecek. Ama Hong Kong'un Çin'in çok özel bir parçası olmasının bir sebebi daha var; o da 1980'ler boyunca Hong Kong'un cemaat hareketlerinin ve geniş, iyi eğitimli bir orta sınıfın demokratik değerlerini açıkça ortaya koyduğu etkin bir sivil toplum haline gelmiş olması. On binlerce profesyonel ABD, Britanya, Avustralya ve Kanada'ya yerleşmek için Hong Kong'u terk etti. On binlercesi yabancı ülkelerden oturma izni ya da pasaport aldı, Hong Kong'daki kârlı işleriyle, Vancouver ya da Perth'e yerleşmiş aileleri arasında me-

kik dokudular. Ama Hong Kong halkı Hong Kong'daydı. Girişimler –yerel ve çokuluslu– Hong Kong'a bağlıydılar, çünkü Hong Kong, emlâk ve finans piyasalarındaki yıkıcı krizden sonra bile hâlâ küresel ekonominin başlıca bağlantı noktalarından biri ve öyle de olacak. Hong Kong halkının geleceği o kadar kesin değil, ama kimlikleri belli. Yeni Çin'in, karmaşık bir ulusal/eyalet/yerel hükümetler ağı tarafından yönetilen, bu ağla etkileşim içindeki bölgesel toplumlar ve ulus üstü girişim ağlarından oluşan Çin'in temel bir bileşeni. Ve Hong Konglular da Çin'in belirsiz geleceğini paylaşıyorlar.

Hikâyemizin son "kaplan"ı Singapur, başka herkes gibi beni de hayret içinde bıraktı. Diğer üç ülkenin tersine 1990'larda Singapur'da gerçekten bir sivil toplum gelişmedi, ayrıca yapılan bütün açıklamalara karşın devlet hiçbir zaman olmadığı kadar etkin ve güçlü görünüyordu. Bu söylediğim Singapur'un kalkınma sürecinin izlenmesi ve yönetilmesi kadar, bilgi akışının kontrol edilmesi ve otoriter yönetim anlamına da geliyor. Devlet 30 yıl önce olduğu gibi, çokuluslu şirketlerle yakın temas halinde olmayı sürdürdü, ancak artık zengin olduğundan kendi başına ya da bir girişim ortaklığı çerçevesinde şirketlere yatırımda bulunmak istediğinde kendi kaynaklarına başvuruyor. Singapur'da kişi başına gelir, artık AB ortalamasının üstünde. Kent-devlet, tam anlamıyla planlanmış bir metropolitan sistem içinde sorunsuz işliyor. Ada, tümüyle fiber optik kablolarla kaplanmış ilk ülke, ayrıca dünyanın sigara içilmeyen, uyuşturucu kullanılmayan ilk ülkesi haline gelme yolunda ilerliyor (uyuşturucu kaçakçıları idam cezasına çarptırılıyor ve bu ceza genellikle uygulanıyor). Kent temiz: Sokaklara çöp atmak ağır para cezasıyla veya yeşil üniformalar içinde sosyal hizmetlerde mecburi çalışmakla ya da suçluların medyaya açıklanmasıyla cezalandırılıyor. Siyasi ve kültürel muhalefet asgari düzeyde tutuluyor, ama aşırı derecede baskıcı olma gereği de duyulmuyor. Biçimsel bir demokrasi ve sembolik bir muhalefet var. Muhalefet liderlerinden biri hükümetin kötü uygulamalarından birini eleştirecek olsa, ilgili hükümet yetkilisi kendisine dava açıyor ve mahkeme de bu cüretkâr eleştirmenin ağır bir para cezası alması ya da hapse tıkılması için gerekeni

yapıyor. Etnik gruplar arası çatışmalar etkili bir biçimde yönetiliyor. Nüfusun tamamı silahlı milis olarak örgütlenmeye devam etse ve Singapur Hava Kuvvetleri uçuş planlarına göre birkaç dakika uzaktaki büyük kentlere karşı bombardımanda bulunmak üzere sürekli alarm durumunda olsa da, Singapur kendini çevreleyen Müslüman dünyayla görece barış içinde yaşıyor. Artık başbakan olmasa da Lee Kwan Yew'un etkili kişiliği Singapur'un siyasi kültürüne ve kurumlarına işlemiş durumda. Lee Kwan Yew, hiç yoktan bir toplum yaratmayı ve bu toplumu "Asya değerleri"nin tarihsel üstünlüğünün kanıtı olarak sunmayı başarmıştı. Muhtemelen Oxford'da okuduğu yıllarda bunun hayalini kurmuştu, milleti olmayan bir milliyetçiydi.[101] Aslına bakarsanız Lee Kwan Yew bütün o ahlâki erdemleri baştacı edişiyle, temizlik takıntısıyla, yoksulları hakir görmesiyle, eğitime ve yüksek eğitim görmüş küçük bir kesimin doğal üstünlüğüne beslediği inançla Victoria dönemi İngilteresini yeniden keşfetmişti. Buna biraz yüksek-teknoloji sosu eklemiş, gerçekten de belli grupların biyolojik üstünlüğünü bilimsel temellere dayandırmayı amaçlayan çalışmaları finanse etmişti. Irkçı değil, hayır, sınıfsal temellere dayalı bir üstünlüktü bu. Onun inançları Singapur siyasetini doğrudan şekillendirmişti. Örneğin Singapur'da 1980'lerde, üniversite eğitimi görmüş kadınların mümkün olduğunca fazla çocuk doğurmaları özel devlet yardımlarıyla destekleniyordu, çocuklarının eğitimi için aile izni almalarına izin veriliyordu; ama işçi sınıfından kadınlar (Çinli ya da Malezyalı), fazla çocuk doğurduklarında vergilendiriliyordu. Amaç eğitimli ailelere doğan çocuk sayısını artırarak Singapur nüfusunun kalitesini yükseltmekti. Bütün Singapur, en uygun olanın hayatta kalması prensibi üzerine kurulmuştu. Devlet politikalarının nihai hedefi, karşılıklı bağımlılık içindeki bir dünyada, küresel ekonominin amansız rekabet ortamında, teknoloji, toplumsal mühendislik, kültürel bütünleşme, insan kaynaklarının kendi kendine seçilimi ve acımasız siyasi kararlılık yoluyla Singapur'un hayatta kalmasını ve kazanmasını sağlamaktı. Halkın Eylemi Partisi,

101 Chua (1998).

Lee Kwan Yew'un sömürgecilik karşıtı harekete katılıp işçi sınıfı avukatı olarak geçirdiği direniş yıllarında öğrenip benimsediği Leninist ilkeler doğrultusunda uyguladı bu projeyi ve bunu sürdürüyor. Hatta muhtemelen ayakta kalan, orijinal şablonu bugünlere çıkan tek gerçek Leninist projenin Singapur olduğunu söyleyebiliriz. Singapur, meşruiyetin inşası, toplumun kontrol altında tutulması ve ekonominin yönlendirilmesi bakımından devrimci devletle kalkınmacı devletin birleşmesini temsil etmektedir. Aynı zamanda 21. yüzyıl için de başarılı bir model olabilir: Milliyetçi bir projenin kalkınmacı hedeflerinin peşinden giden Komünist Çin devletinin bilinçli olarak aradığı bir model.

Öyle görünüyor ki Asya "kaplanları"nın ve Singapur hariç yeni yeni sanayileşmekte olan komşularının çoğu, kalkınmacı devlet denilen ejderin kafasını uçurma sürecinde; ama bu arada daha büyük bir ejder (unutmayalım ki Çin mitolojisinde ejderler yararlı yaratıklardır) binyıllık yalıtılmışlığından sıyrılmış, dünyaya hükmetme; iyi mi kötü mü olacağı bilinmez ama, dünyayı kesinkes değiştirme yolunda ilerliyor.

ÇİN'İN SOSYALİST NİTELİKLERDEKİ KALKINMACI MİLLİYETÇİLİĞİ[102]

Ekonomik inşayı kilit bağlantı olarak alma politikası asla değişmemeli; reform ve açık kapı politikası asla değiştirilmemeli. Partinin temel çizgisi 100 yıl boyunca sarsılmamalı. Eski Sov-

102 Çin hakkındaki analizimde, birinci elden gözleme dayalı iki ana kaynağım oldu. İlki 1980'lerde Çin'e yaptığım seyahatler ve orada gerçekleştirdiğim saha araştırmalarıdır. Martin Carnoy ve Patrizio Bianchi'yle birlikte 1987'de Devlet Konseyi'ne bağlı Teknoloji ve Uluslararası Ekonomi Enstitüsü'nün davetiyle teknoloji politikasını ve ekonomik modernleşmeyi incelemek üzere gerçekleştirdiğimiz saha araştırması Çin'deki reformları kavramam açısından özellikle önemlidir. Pekin, Şangay, Guangzhou, Shenzhen'de hükümet yetkilileriyle, fabrika yöneticileriyle, Amerika ve Avrupa şirketlerinin yöneticileriyle, yerel ve bölgesel temsilcilerle görüştük. Çalışmamızın bir özeti için bkz. Bianchi vd. (1988). O zamandan beri Çin'de işler değişti. Ben de işte bu yüzden ikinci bir doğrudan gözlem kaynağına başvurdum: 1992-97 döneminde Çin'in tamamında, ama özellikle de Guandong, Fujian, Şangay ve Pekin'de British Columbia Üniversitesi'nden Profesör You-tien Hsing'in gerçekleştirdiği saha araştırmasıdır. Kendisi araştırmasına dair geniş kapsamlı notlarını ve belgelerini benimle paylaşma nezaketini gösterdi, konuyla ilgili sohbetlerimiz ve e-posta yazışmalarımızla da bu paylaşımını sürdürdü. Bu büyük yardımın-

yetler Birliği'nden gerekli dersleri çıkarmalı, parti merkezi ile yerellikler arasındaki ilişkileri uygun biçimde ele almalıyız. Çin Komünist Partisi'nin liderliğini desteklemeliyiz. Çin Komünist Partisi'nin iktidar partisi olarak sahip olduğu konuma asla karşı çıkılmamalı.

Deng Şiaoping, 1994.[103]

Çin'in Sosyalist modernleşme çabası, reform pratiği ve açık kapı politikası, dünyadaki yeni gelişmeler, parti tarafından sentezlenmelidir, böylece Marksizm'e başvurulurken, bir yandan da Marksizm'in geliştirilmesine çalışılır.

Ciang Zemin, 1990.[104]

Mevcut politikalardan en fazla yararlananlar kimlerdir? Kariyer peşinde koşanlar ve kapitalist tarzdaki politikacılar. İnsanlar fena hırpalanıyor. Başkan Mao'nun ülkesi bu insanlar tarafından mahvedilecek. Ulusumuzun gelişiminde Konfüçyüs'ten Sun Yat Sen'e büyük bir tarihsel süreklilik olmuştur. Tarih bu-

---

dan dolayı ona gerçekten de derinden borçluyum. Fakat tabii bu analizin sorumluluğu tümüyle bana ait, hatalarımdan, aşırılıklarımdan ben sorumluyum. Hsing'in analizini kısmen görebilmek için bkz. Hsing (1997-99). 1990'lardan itibaren Çin'de devam etmekte olan gelişmelerle ilgili birkaç kaynağa da başvurdum, geniş bir literatürün küçük bir parçası sadece. Olup bitenlerin mükemmel bir özeti için bkz. Lam (1995). Gazeteci gözüyle, yararlı ekonomik değerlendirmeler için bkz. *The Economist*, 17 Ağustos 1996 ve Overhalt (1993). Kapsamlı bir tarihsel değerlendirme için bkz. Spence (1990). Çin'de komünizm döneminde toplumsal ve siyasi ilişkiler hakkında klasik bir eser Walder'dır (1986), arkasından daha yakın dönemi ele alan çalışması gelir, Walder (1995). Denizaşırı Çinli girişim ağlarıyla ilgili olarak bkz. Hsing'in (1997a, b) yanı sıra bkz. *Business Week*, 29 Kasım 1993 (Asya'nın zenginliğiyle ilgili özel dosya); Clifford (1994); Ong ve Nonini (1997). Çin'de merkez-çevre ilişkileriyle ilgili olarak bkz. Hao ve Zhimin (1994). Guanxi ve enformel ağlarla ilgili olarak bkz. Yang (1994). Çin'in mali politikaları ve merkez-çevre ilişkileri hkkında bkz. Wong vd. (1995). Demokrasi hareketleri hakkında bkz. Lin (1994); Walder (1992). Çin'deki yeni kapitalizmin başlıca nitelikleri hakkında Çince ve İngilizce özel, seçilmiş bir bibliyografya için bkz. Hsing (1997a). 30 yıl evvel Kültür Devrimi'nin hayalini kuran entelektüeller hakkında Walder ve Gong'un derleyip çevirdiği belgelerin (1993) okunmasını salık veririm. Bu bölümün yazımında yararlanılan diğer kaynaklar şunlardır: Granick (1990); Nathan (1990); White (1991); Mackie (1992); Bowles ve White (1993); Cheung (1994); Naughton (1995); Yabuki (1995); Li (1996).

103 Qingdao ziyareti sırasında yaptığı konuşma, muhtemelen kamuya hitaben son siyasi talimatları; aktaran Lam (1995: 386).

104 Aktaran Lam (1995: 12).

nu inkâr edenleri cezalandıracaktır. Yalnızca övgülere izin vermek, gerçek sorunlardan ve güçlüklerden bahsedilmesini yasaklamak, eksiklerin ve hataların ciddi biçimde hasır altı edilmesinin bir göstergesidir.

Mao Yingsing, 1970.[105]

Yeni Çin Devrimi

Orta Krallık bin yıllık, mutlak ya da göreli yalıtılmışlık kalıbını kırarak, bilinçli bir biçimde dünyanın geri kalan kısmıyla kaynaşmaya çalışarak dünyanın tarihini değiştirdi. "Açık kapı" politikasının uygulamaya başlanmasının üstünden yirmi yıl geçmeden, Çin'in 20. yüzyılın son yirmi yılında gezegenin en hızlı büyüyen ekonomisi olması ve dış ticaretteki rekabet gücü hükümetlerin yanı sıra şirketleri de hayrete düşürmüş, çelişkili duyguların doğmasına yol açmıştı. 1, 2 milyar kişilik yeni bir pazara daha sahip olma vaadi, Batı'da erimekte olan talebin bir bölümünü bile karşılasa uzun vadede aşırı üretimden kaynaklanabilecek bir bunalımın savuşturulmasını sağlayabilir, küresel kapitalizmin 21. yüzyıldaki yükselişini sağlama bağlayabilirdi. Daha geniş bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde, insanoğlunun en eski uygarlığıyla, bu uygarlığın sıradışı kültürel geleneğiyle etkileşimin artması, manen zenginleşmeyi, tarafların karşılıklı olarak birbirlerinden birşeyler öğrenmelerini getirecek, buna kuşku yok. Ama öte yandan, Çin'in büyük bir ekonomik ve askeri güç olarak yükselmesi, Komünist Parti'nin toplum üzerinde denetimini korumakta ısrar etmesi, Çin hükümetinin insan hakları ve siyasi demokrasi konusunda uluslararası camiadan ve ülke içinden yükselen itirazlara karşı katı bir tutum takınması, özellikle Asya'da, ama ABD gibi diğer ülkelerde de 21. yüzyılı tehlikeli bir biçimde gölgeleyebilecek yeni bir Soğuk Savaş'ın başlayacağı yönünde ciddi kaygılara yol açtı. Bazı gözlemcilerse Asya'daki ekonomik krizin Çin ekonomisinin çöküşüne sebep olması ve yoksul-

105 Guasu eyaleti Jingning bölgesinde, Kamu Güvenliği Bakanlığı tarafından "faal devrim karşıtı" olmakla suçlanıp 14 Nisan 1970'te asılan bir kadın öğretmenin son mektubundan; aktaran Walder ve Gong (1993: 77).

luğun, işsizliğin toplumsal protestoları besleyip siyasi meydan okumalara yol açması halinde, ülkede bir kargaşa ve sivil çatışma dönemi yaşanabileceğinden korkuyorlardı. Ancak 1990'larda Çin'in dönüşümüne ilişkin görüşler ve hisler ne olursa olsun, ben bu görüşlerin birçoğunun Çin'in kalkınmasının toplumsal ve siyasi niteliklerine ilişkin köklü bir yanlış anlamayı yansıttığına, bu yüzden ülkenin ekonomisi, dış ilişkileri ve iç siyasetinin geleceğiyle ilgili hatalı çıkarsamalara yol açtığına inanıyorum. Bu bölümün sınırları dahilinde, bir öncüle dayalı alternatif bir varsayım ileri sürmeye çalışacağım.

Öncülümüz şu: *Çin'in modernleşmesi ve uluslararası alana açılması, Komünist Parti liderliği tarafından tasarlanan ve bugüne dek kontrol edilen bilinçli bir devlet politikasıydı, politikasıdır.* 1970'lerin sonunda Maoculara karşı giriştiği, 1980'lerde de liberal reform yanlılarına karşı yürüttüğü mücadelelerden galibiyetle çıkan Deng Şiaoping'in işiydi bu. Deng'in ölümü sonrasında ciddi bir meydan okumayla karşılaşmaksızın ya da parti içi bir çatışmaya neden olmaksızın kendi liderliğini kabul ettiren Ciang Zemin de, Deng'in merkezci, ihtiyatlı politikasını sürdürmüştü. Buna bağlı olarak açık kapı politikasının saikleri, yönelimleri ve gelişmesi, kendini halkın ve ulusun çıkarlarının temsilcisi ilan eden Komünist Parti'nin çıkarları temelinde şekillendirilip uygulanan belli bir siyasi projenin varlığı çerçevesinde anlaşılmalıdır. Ayrıca söz ettiğimiz çıkarları anlayabilmek için, *Çin devriminin temelde sosyalist niteliklere sahip milliyetçi bir devrim olduğunu unutmamak gerekir.* Japonya'nın işgali ve yozlaşmış, sevilmeyen Komintang rejiminin yetersiz bir direniş göstermesi, Çin'de komünist iktidarın belkemiğini ve Mao'nun karizmatik liderliğinin kalesini oluşturan Halk Kurtuluş Ordusu'nun nüfuz sahibi olmasına, büyümesine zemin hazırlamıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Batı-Sovyet ittifakı bağlamında Çinli komünistlerin Japonya'ya karşı verilen mücadeleye kararlılıkla katılmış olmaları da, Halk Kurtuluş Ordusu'nun Komintang orduları karşısında kazandığı nihai çatışmanın siyasi ve askerî koşullarını yaratmıştır. Komintang orduları 1945-49 döneminde Amerika'nın desteğine rağmen bozguna uğramıştır. Mao'nun ideolojisi ve Komünist

Parti'nin pratiği, hiçbir zaman Çin devrimini sosyalist bir devrim olarak değerlendirmemişti: Çin devrimi, "emperyalizm ve uşaklarına" karşı bir sınıf ittifakları stratejisine dayanan "demokratik bir devrim"di. Yoksul köylülerin, komprador burjuvazinin yozlaşmış kentli dünyasına karşı giriştiği seferberliğe dayanıyordu. "Öncü proletarya" bu devrimde neredeyse ortada yoktu; bunun bir sebebi de pek sanayileşmemiş olan Çin'de sanayi proletaryasının çok küçük bir oranda bulunmasıydı. Marksist-Leninist terminolojinin sınıflandırması, 20. yüzyıl Çin'inin karmaşık sınıf yapısı ve siyasi ideolojisini açıkça kavramamıza yetmez, ama durumun böyle olması Çin devriminin baskın milliyetçi mantığına dikkat çeken iyi bir işarettir. Çin komünistlerinin etrafında ciddi bir destek toplanmasını sağlayan şey, kulak'ları* öldürmek yerine, nefret edilen toprak sahiplerini bertaraf eden ve köy yapısını güçlendiren bir toprak reformunun yanı sıra, küçük düşmüş bir Çin'in kardeş Sovyetler Birliği de dahil olmak üzere yabancı güçlere karşı savunmaya geçmiş olmasıydı. Çin devrimi, köylülerin gözetilmesi ve milliyetçilik ayakları üzerinde duruyor ve yürüyordu. Ama devrimin beyni, motoru ve silahı Komünist Parti'de vücut bulmuştu. Parti komünist, yani Leninist olduğundan (hâlâ da öyledir) yeni bir devlet, yeni bir ekonomi ve yeni bir toplumun inşa edilme süreci boyunca Çin'in devrimci milliyetçiliğine "sosyalist" nitelikler kazandırdı. Bunların başlıcası, Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi partinin bir merkezî planlama sistemiyle ekonomi üzerinde kontrol sahibi olması ve Marksist-Leninist ideolojinin hakimiyetini sağlayan, bilgi ve iletişimi sıkı denetim altında tutan kapsamlı bir ideolojik aygıtla toplumu kontrol etmesiydi. Siyasi sistem, Leninist-Stalinist geleneğin izlerini taşıyordu; parti bir siyasi komiserler ağıyla, ordu dahil devlet kurumlarının bütün düzeylerini, bütün şubelerini denetim altında tutuyordu. İktidar sisteminin kalbinde partinin Merkez Komitesi'nin Merkez Askerî Komisyonu vardı (vardır). Mao'nun her zaman elinde tuttuğu tek konum, bu komisyonun başkanlığıydı. Aynı mevki Deng'in, 1987'de en son ayrıldı-

(*) Toprak sahibi zengin çiftçiler.

ğı mevkiydi. Jiang da 1997'ye dek elinde tuttu. Şimdi olduğu gibi o zamanlarda da Çinli komünistler için "iktidar, barut fıçısının dibinde yatıyordu." Ama parti, aynı zamanda güçlü, adem-i merkeziyetçi bir siyasi makineydi; ülke çapında her üretim biriminde, her mahallede, her köyde mevcuttu; tarihte ilk kez Çin'i en ufak köşesine dek kontrol eden yoğun, hiyerarşik bir ağ oluşturmuştu. Bahsettiğimiz öyle antik çağların tarihi de değildir: 1998'de, 54 milyon üyeli Çin Komünist Partisi hayattaydı ve gayet iyi durumdaydı; partinin yerel liderleri ve kadroları bölgelerinde, hadi diyelim sevilmiyorlarsa da, en üst düzeyde iktidar ve nüfuz sahibiydi. Bu, Çin'in evrimini şekillendiren, koşullandıran temel bir gerçekliktir. İktidar sisteminin en tepesinde, bütün komünist sistemlerde olduğu gibi –bunun tarihte bir istisnası yoktur, başta bir yönetimin bulunmadığı kısa süren dönemler hariç– liderlik aşırı ölçüde kişiselleştirilmişti, hatta bir kişilik kültü haline getirilmişti. "Mao Zedung'un Düşüncesi"nin ardından 1990'larda sırada "Deng Şiaoping'in Düşüncesi"ne (Deng bu terimi kibarca reddetmiş olsa da) geldi. Halk Kurtuluş Ordusu'nda da Deng'in *Seçilmiş Eserler*'i okunuyor, yorumlanıyordu, mecburi bir çalışmaydı bu. Çin'de liderliğin kişiselleştirilmesinin ("yeni imparatorlar") tarihsel bir süreklilik göstermesine ilişkin tartışmalar özellikle önemli değildir, çünkü bu Çin'e özgü bir nitelik olduğu kadar komünist bir özelliktir aynı zamanda. Çin komünizminde liderliğin aşırı kişiselleştirilmesi, siyasi gönüllülüğe güçlü bir destek veriyordu. Liderin aldığı karar, toplumun tamamına ve iktidar merkezlerine yayılan komuta zinciri sayesinde maddi bir güç haline geliyordu. Mao Zedung'un partinin kolektif liderliği hilafına uygulamayı kararlaştırıp yönettiği "Büyük Proleter Kültürel Devrim" ve "İleriye Doğru Büyük Hamle" gibi olağanüstü derecede yıkıcı maceraları ancak böyle açıklayabiliriz. Mao'nun parti içinde gördüğü muhalefet o boyuttaydı ki, kendi "devrim muhafızları" Halk Kurtuluş Ordusu'nun da desteğini alarak temelde Komünist Parti kadrolarını ve örgütlenmesini hedef alan bir kıyıma giriştiler. Çin Komünist Partisi'nin kendi intihar eğilimlerine (yani Maoculuğa) karşı sağ kalmayı başarması, başka komünist deneyimleri çok aşan bir siyasi güce delalettir.

Ama Maoculuk bir budalalık değildi (gerçi eylemlerinin birçoğu öyleydi). Aslında tek bir cevapla, Çin devriminin temel sorununa karşılık veriyordu. Bu soru da şuydu: Teknolojik ve ekonomik kalkınmanın Çin Denizi'nin karşı kıyılarında hızla ilerlediği, süper güçlerin hakimiyetindeki bir dünyada bir yandan komünist iktidarı koruyup bir yandan Çin'i güçlü ve bağımsız kılmak nasıl mümkün olacaktı? Deng'in ve Liu Shao-shi'nin 1950'lerden itibaren bu soruya verdiği cevap, sanayileşmenin, ekonomik büyümenin ve teknolojik modernleşmenin Sovyet modeli uyarınca hızlandırılması oldu. O dönemde Çin komünistlerinin önündeki tek örnek Sovyetler Birliği'ydi çünkü. Mao'nun cevabıysa kendine güven, ideolojinin vurgulanması, kırsallığın korunması ve son caydırıcı çare olarak nükleer silahlanmaya dayanırken, herhangi bir işgalciye karşı koymak için belli bir merkezden yönetilmeyen, gerilla savaşına ağırlık vermekti (gerçi bir noktada, Kültürel Devrim'in zirvede olduğu günlerde Mao ciddi ciddi sosyalizmin kapitalizmin nükleer enkazı üzerine inşa edilmesinden bahsetmişti). Orta noktada yer alan Zhu En-Lai ise çatışan tarafların arasını bulup merkezci bir rotanın izlenmesini, ulusal bağımsızlığının garantisi olarak Çin'in teknolojik-askerî kompleksinin korunması yolunda ilerlemeyi sağlamaya çalıştı. Sonuçta 1960'ların ve 1970'lerin siyasi kargaşa ortamında bu teknolojik-askerî kompleks görece dokunulmadan kaldı. "Dörtler Çetesi"nin yenilgisinden sonra, doğup büyüdüğü Chungking'in caddelerini silip süpüren Kültür Devrimi'nden sağ kurtulan Deng Şiaoping iktidara gelince, ekonomik refah ve teknolojik modernleşmenin Çin'in gücü ve bağımsızlığının temel direkleri olduğu yönündeki düşüncesine geri döndü. Ayrıca Kültür Devrimi'nin insanların hayatları ve zihinleri üzerindeki yıkıcı etkisinin ardından, yalnızca Çin'in bağımsızlığını korumak değil, Komünist Parti'nin meşruiyetini de yeniden inşa etmek gerekiyordu. Böyle canice bir ideolojik orjinin ardından, ancak hayat koşullarının derhal iyileştirilmesi, mülkiyet haklarının yaygınlaştırılması ve yaşadıkları süre boyunca daha iyi bir hayat sürme olanaklarının sunulması Çinlileri, onarımdan geçmiş bir komünist rejim etrafında birleştirebilirdi. Deng'in yıllar sonra, 1990'daki 13. Mer-

kez Komite toplantısında belirttiği gibi: "Ekonomi gelişirse, başka politikalar da başarılı olabilir ve Çin halkının sosyalizme inancı güçlenir. Eğer böyle olmazsa, sosyalizm yalnızca Çin'de değil, dünyanın başka yerlerinde de tehlikeye girer."[106] Ama 1978'de Sovyetler Birliği Çin'in düşmanıydı ve Çin, Asya- Pasifik, özellikle de etnik bakımdan Çinli ekonomiler tarihte görülmemiş bir hızla büyüyüp modernleşirken Sovyet ekonomi modeli açıkça sıkıntı içindeydi. Böylece Çin Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin 1978'in soğuk bir aralık günü Pekin'de, Deng'in inisiyatifiyle aldığı kararın amacı, Asya "kaplanları"ndan (Çin'de "ejderler" deniyordu) ders alarak Çin'in kapitalist küresel ekonomiye ve enformasyonel paradigmaya geçişini sağlamaktı (açık kapı ve "dört modernleşme" politikalarının savunucuları bu sözcüklerle ifade etmiyordu gerçi). Ne var ki bu yeni kalkınma yolunda, "sosyalizmi", yani Çin halkının temsilcisi olarak Çin Komünist Partisi'nin iktidarını, kontrolünü ve nüfuzunu koruyacak bir biçimde ilerlenmeliydi. Bu anlamda, yapılanların Gorbaçov'un yalnızca yedi yıl sonra Sovyetler Birliği'nde yapmaya çalıştıklarından temel bir farkı yoktu. Ancak başarısız olabileceğini düşünemeyecek denli kibirli olan Gorbaçov'un tersine Çin liderliği, hızlı bir ekonomik, dolayısıyla toplumsal değişim döneminde toplum üzerindeki komünist kontrolün gevşetilmesinin, süreci "Çin usulü kapitalizm"e doğru sürükleyip böylece kendilerini devre dışı bırakabileceğini anlamıştı. Deng ve şûrekası haklı olarak kafalarını bu düşünceye takmışlardı; sonradan Gorbaçov'un ve Sovyetler Birliği'nin kaderi de en azından kendi bakış açıları doğrultusunda teşhislerinin doğru olduğunu doğruladı. "Singapur modeli"nin Çinli komünist liderler arasında bu kadar popüler olmasının sebebi budur. Sivil toplumun baskılarına boyun eğmeyen, küresel arenada manevra yapma yetkisini sıkı sıkıya devletin ellerine teslim eden kapsamlı bir ekonomik ve teknolojik kalkınma süreci düşüncesi, nihai varoluş sebebi Çin'in bir dünya gücü haline getirilmesi, mümkünse bunu yaparken komünist mitolojinin de korunması olan bir partiye hitap

106 Aktaran Lam (1995: 5).

ediyordu tam. Ancak minicik Singapur'un deneyimini, insanoğlunun beşte birini barındıran bir ülkeye uyarlamak son derece zordu. Ve Sovyetler Birliği'nde de komünistlerin denetiminde kapitalizme geçiş süreci felaketle son bulmuştu. Çinli komünistlerin, haritaya dökülmemiş tarihsel sularda büyük bir dikkat ve pragmatizmle seyahat etmelerinin sebebi buydu. Çin'deki fiili dönüşüm sürecinin, Deng'in 1980'lerin başında ortaya koyduğu deneme mahiyetindeki planına uymak yerine, çok sayıdaki aktörün kararlarının ve ekonomik reform politikalarının tetikleyip açığa çıkardığı çıkarlar, uzlaşmalar, çatışmalar ve ittifakların bir sonucu olmasının sebebi de buydu.

Özetle, Çin'in yeni küresel ekonomi çerçevesinde ekonomik bakımdan kalkınması ve teknolojik bakımdan modernleşmesi süreci, bu süreci ülke çapında iktidara sahip olmanın vazgeçilmez bir aracı ve Komünist Parti'nin yeni meşruiyet ilkesi olarak gören Çin komünist liderliği tarafından yönlendirildi. Bu anlamda 20. yüzyılın başlarındaki Çin komünizmi, kalkınmacı devletle devrimci devletin tarihsel birleşmesini temsil ediyor. Ancak 1990'larda Deng Şiaoping, Jiang Zemin ve Zhu Rongji liderliğindeki Komünist Parti, bu stratejik amacın gerçekleştirilmesi için birkaç zor sorunla uğraşmak zorunda kaldı: Küresel ekonomiyle bütünleşmenin hangi biçimde gerçekleşeceği; kırsal kesimden göç ve toplumsal eşitsizliğin tetiklediği toplumsal çelişkilerin yönetimi; siyasi demokrasinin bastırılması; doğmakta olan sivil toplumun kontrol altına alınması; orduda ve partide geniş çaplı bir hizipleşme tehlikesi yaratmamak için ideologları kıyıda tutarak iktidar elitinde yetki ve nüfuzun dengelenmesi. Bu konulara kısaca değindikten sonra argümanımı ilerleterek hepsini kapsayan bir varsayım öne süreceğim: *Gelecekte başarılı olması kesin değilse de makul derecede olası, bu dengeyi sağlamaya dayalı karmaşık süreç, kendini yabancı kötülüklerden sonsuza dek kurtaran büyük bir güç olarak Çin'in milliyetçi projesini bölgedeki kalkınmacı devletlerle birlikte örerek tamamlanma yolunda ilerliyor*. Bu süreçte iktidar eliti yeni zenginlik ve saygınlık kaynakların hatırı sayılır ölçüde yarar sağlasa da, kapitalizm ve demokrasinin belirsiz geleceği yalnızca bu temel hedefin araçları.

Guanxi Kapitalizminden Bahsedebilir miyiz? Çin Küresel Ekonomide

Çin'in küresel ekonomiyle bütünleşmesi 1980'lerin başında yanlış bir notaya basılmasıyla başladı. Hong Kong, Macau ve Tayvan'a bakan dört ayrı ihracata yönelik imalat bölgesinin kurulmasıydı bu yanlış nota. Yabancı yatırımcılara, özellikle de çokuluslu şirketlerin ucuz işgücü ve arazi, vergi muafiyeti ve sosyal disiplinden yararlanmasına izin verilen bu bölgelerin ihracat platformu olarak kullanılması amaçlanıyordu. Bu bölgelerin hem fiziksel hem de hukuksal olarak Çin topraklarından ayrı olması tasarlanmıştı, böylece sosyalizm buralara bulaşmayacaktı. Çinli işçiler bu bölgelere gönderilecekti, ancak başka Çinli yurttaşlar buraların dışında tutulacaktı. Bu plan doğrultusunda özel ekonomik bölgelerin yabancı sermaye ve teknolojiyi çekmesi, gelir üretmesi ve Çin'e çok değerli bir uzmanlık bilgisi sağlaması umuluyordu. Projenin gerisindeki amaç önce dört tane, sonra da birçok yeni Çin ejderi yaratmaktı, ama bu ejderler Çin hükümetinin kontrolünde olacak, Çin'in tamamı yararına işleyecekti. Plan işe yaramadı. 1987'de orta düzeydeki Çinli yetkililerle bu konulara dair yaptığım kişisel sohbetlerde temel hatalarının ne olduğunu anladım: Bazı Batılı Marksistlerin ileri sürdüğü "emeğin yeni uluslararası işbölümü teorisini" okumuşlar ve bu teoriye inanmışlardı; temelde teknoloji transferine karşılık, çokuluslu şirketlere Çin emeğinin bir bölümünü sömürülmek üzere sunmaya niyetlenmişlerdi. Ama o zamanlar onlara açıkladığım gibi, çokuluslu şirketlerin ucuz emek ve vergi muafiyeti arayışları çerçevesinde, siyasi belirsizliklerle dolu ve altyapısı zayıf olan Çin'e girmekte bir çıkarları yoktu, çünkü kalkınmakta olan başka ülkelerde, çok daha elverişli siyasi ortamlarda benzer koşullardan yararlanmaları mümkündü. Çokuluslu şirketler Çin pazarına girmek, gelecekte bu piyasanın genişlemesini sağlayacak olan yatırım tohumları ekmek istiyorlardı. Ama bunu yapabilmek için kısıtlı özel ekonomik bölgelerin ötesinde bütün Çin'e girmeye ihtiyaç duyuyorlardı; çok az gümrük vergisi ödeyerek ya da hiç ödemeksizin kendi tedarik mallarını ithal etmeye ihtiyaç duyuyorlardı; ayrıca kendi tedarik ve dağıtım ağlarını kurma özgürlüğüne

sahip olmaya ihtiyaç duyuyorlardı. İstekleri tek kelimeyle, sırf ihracat amacıyla Çin'in emeğini ya da arazisini kullanmak değil, Çin ekonomisine girmekti. Ancak çokuluslu şirketlerin girişimleriyle ilgili istekleri, gelecek kaygısı içindeki Çinli liderler için sıkıntı anlamına geliyordu. Çinli liderler bir yandan ülkedeki yabancı şirketlerle yaşayacakları rekabet yüzünden yerlerinden edilebilecek olan devlete ait şirketlerin çıkarlarını korumak istiyorlardı. Öte yandan, aslında Çin'in ihtiyacı olan şey, mamul mal ihraç edip teknoloji ve uygulama bilgisi ithal etmekti, yabancı üreticilerin Çin sanayiini, yabancı ürünlerin de Çin pazarını ele geçirmesine izin vermek değil. Böylece Çin, 14 Sahil Kenti politikası çerçevesinde kentsel-sanayi bölgelerinin büyük bölümünü resmen yabancı yatırımlara ve ticarete açtı, ancak kısıtlamalar ve bürokrasi bu sürecin hükümetin kontrolü altında işlemesini sağlıyordu. Çokuluslu şirketlerin bu duruma tepkisi yatırımları sınırlamak, teknoloji aktarımını geciktirmek ve pazar paylarını doğrudan hükümetle pazarlık etmek oldu. Şangay ve Pekin'deki Avrupalı ve Amerikalı şirketlerle 1987'de yaptığım görüşmelerde, şirket yetkilileri Çin'deki operasyonlarını bir teknolojik ve ekonomik geri kalmışlık okyanusundaki bir sanayi adacığına benzetmişlerdi; bazıları imalat için gereksinim duydukları girdilerin % 90'ını ithal ediyorlardı. Hiçbiri kâr etmiyordu. Hepsi de gelecekte doğacağını umdukları fırsatlardan yararlanmak üzere Çin'de varlıklarını sürdürmek için, sermaye yatırımı ve eski teknoloji transferiyle uğraşıyordu. O zamandan bu yana işler epey değişti. Japon, Amerikalı ve Avrupalı şirketlerin üretimi ciddi ölçüde arttı. Bunda hükümetin siparişlerini üreten bir yüksek teknoloji piyasasının oluşması, yerel hükümetlerce korunan bölgesel piyasaların kurulması etkili oldu (örneğin Şangay'da Volkswagen, Shendang'da Almanların bira üretimi gibi). 1994'te General Motors'la imzalanan 1 milyar dolarlık yatırım anlaşması gibi bazı sembolik anlaşmalar hükümetin yabancı yatırımcıları cezbetme konusundaki kararlılığını yansıtıyor. Ne var ki, çokuluslu şirketler, Batılı ve Japon yatırımcılar en azından 1990'ların ortalarına dek Çin ile küresel ekonomi arasındaki temel bağı oluşturmuyorlardı. Hatta **Tablo 4.1**'de de görüldüğü gibi 1979 ile

TABLO 4.1
Çin'de Kaynağa Göre Sözleşmeli Yabancı Yatırımlar, 1979-92
(Parantez içindeki sayılar milyon ABD doları)

	1979-90	1991	1992	1979-92
Ülke genelinde toplam	45,244	12,422	58,736	116,402
	(100)	(100)	(100)	(100)
Hong Kong	26,480	7,531	40,502	74,513
	(58.5)	60.6	(69.0)	(64.0)
Tayvan	2,000	1,392	5,548	8,968
	(4.4)	(11.2)	(9.4)	(7.7)
ABD	4,476	555	3,142	8,163
	(9.9)	(4.5)	(5.3)	(7.0)
Japonya	3,662	886	2,200	6,748
	(8.1)	(7.1)	(3.7)	(5.8)

1979-1989 yılları arasında Çin'de vaat edilen vaat edilen (sözleşmesi yapılan) doğrudan yabancı yatırımların toplam değeri 32.37 milyar dolardı. Bunun 15.61 milyar doları, yani % 48'i gerçekleşmiş durumda. % 48'i gerçekleşen yabancı yatırımların vaat edilen toplama oranı olarak alırsak, 1979-1992 yılları arasında Çin'de gerçekleşen toplam doğrudan yabancı yatırım 56 milyar dolardır.
Kaynak: Sung (1994, 50).

1992 arasında Çin'e vaad edilen 116,4 milyar dolarlık ABD kaynaklı yatırımın % 71,7'si Hong Kong ve Tayvan'dan, % 7'si ABD'den ve % 5,8'i Japonya'dan geliyordu. Tek tek Avrupalı şirketlerin yatırımlardaki payı çok daha düşüktü. Keza, Çin'in ithalatının yalnızca küçük bir bölümü OECD ülkelerinden geliyordu. Öte yandan, silah satışlarını saymazsak eğer, Çin'in ihracatının (ya Çinli şirketlerden ya da Çin'deki ortak girişimlerden) büyük bölümü Batı Avrupa ve ABD'ye gidiyordu. Hatta görünüşe bakılırsa ABD'nin Çin'le dış ticaretindeki açık, başka ülkelerle ticaretindeki açığı aşan boyutlardaydı. Ancak Çin'in sahip olduğu bu yeni rekabet gücünün gerisinde ne verimsiz kamu teşekkülleri var ne de hâlâ emekleme çağındaki özel sektör. Çin'in rekabet gücü yatırımlar, uygulama bilgisi ve özel bir tür kurumsal ortakla birlikte (aşağıya bakınız) 1980'ler ve 1990'larda Çin'le küresel ekonomi arasındaki temel bağlantıyı oluşturan yurtdışındaki Çinli yatırımcıların dünya piyasasına dair uzmanlığı etrafında örgütlenmişti.

Çin'in küresel ekonomiyle bütünleşmesinin etnisiteyle bağlantısı, hem pratik hem de teori açısından birçok derslerle dolu gerçekten de olağanüstü bir hikâyedir. Ancak bu hikâye, You-tien Hsing'in yaptığı gibi "Çin çemberi"nde faaliyet gösteren "Çinli girişim ağları"yla ilgili araştırma sektörüne damgasını vuran anekdotvari kanıtlara başvurmaksızın ya da romantizme kapılmaksızın anlatılmalı.[107] Bu etnik girişim ağları, Çin'in bugünkü kalkınması açısından temel önemdedir, ancak açık kapı politikasının sunduğu fırsatlardan yararlanarak hayat bulmuşlardır. Çin'e yatırım yapmak risklidir, ancak büyük ölçüde balta girmemiş, emek maliyetinin düşük olduğu bu piyasada, karmaşık bir ortamda nasıl iş görüleceği bilgisine sahip olmak koşuluyla yüksek kâr elde etmek mümkündür. Hong Kong ve Tayvan'dan Çinli yatırımcılar, kendi ülkelerinde üretim maliyetinin daha yüksek olması ve ihracat kotalarının sınırlanması rekabetçi konumlarını tehdit ettiğinde, Çin'in bu açılma politikasından yararlanarak üretimlerini merkezden uzaklaştırıp özellikle de Pearl Nehri Deltası'na ve güney Çin'in başka bölgelerine aktardılar. Riskleri azaltmak için kendi ilişki *(guanxi)* ağlarını kullandılar, özellikle kendi hemşehrilerini *(tong-xiang)*, akrabalarını ya da dostlarını ya da aynı lehçeyi konuştukları insanları arayıp buldular. Uluslararası bağlantıları desteklemek üzere gerekli altyapının inşası (oteller, işletme hizmetleri, havaalanları, yollar, bayındırlık hizmetleri), ekonomik reform sürecinin çok başlarında bu tür yatırımlara giren Hong Kong merkezli büyük şirketler için hemen bir piyasa yarattı (1983 gibi erken bir tarihte Hong Konglu girişimlerin Guangzhou'da inşa ettiği uluslararası bir otelde kalmıştım). Birinci Cilt'in Altıncı Bölümü'nde incelendiği üzere, 60 milyon insanın yaşadığı Hong Kong - Shenzhen - Guangzhou - Zhuhai - Macau - Pearl Nehri Deltası'nı kapsayan mega bölge 1990'ların başlarında, 21. yüzyılın olası küresel bağlantı noktalarından, düğümlerinden birini oluşturan bir ekonomik birim haline geldi. Buna cevaben Şangay'da da, büyük ölçüde "Şangay grubu"nun hakim olduğu Pekinli siyasi elitlerin desteğiyle

---

107 Hsing (1999).

1990'ların başında girişimcilere hitap eden yeni bir bölge, Pudong kuruldu. Pudong'un Çin'in en büyük finans ve ileri hizmetler merkezi haline gelmesi hedefleniyordu.

1980'lerin sonunda Hong Kong ve Tayvan'daki bu yatırım ağları kurulduğunda, dünyanın dört bir yanından sermaye akmaya başladı. Sermayenin büyük bölümü yurtdışındaki Çinlilerden, Singapur, Bangkok, Penang, Kuala Lumpur, Cakarta, California, New York, Kanada ve Avustralya'daki Çinlilerden geliyordu. İstatistiklerde Hong Kong'un öne çıkması aslına bakarsanız bir seraptı. Bu istatistiki bilgi, birçok yatırım kaynağının Hong Kong merkezli Çinli şirketler tarafından yönetildiğini yansıtmaktadır. "Küresel sermaye" olarak yorumlanabilir. Ancak Japon bankalarından kara para aklayıcılara dek herhangi bir kaynaktan aktığını söyleyebileceğimiz bu "küresel sermaye"nin büyük bölümü, genellikle aile ilişkilerine dayanan, bazı piyasalar ve projeler konusunda keskin bir rekabet yaşasalar da birbirleriyle bağlantılı Çinli girişim ağları tarafından yönetiliyor ve kontrol ediliyordu. Peki ama, Çinli girişimciler başka yabancı yatırımcılara kıyasla neden daha avantajlıydı? Proto-kapitalist Çin'in belirsiz koşullarında neden Batılı ya da Japon yatırımcılar kadar riske maruz kalmıyorlardı? Doğrusu, ülke içi bilgiye ve kişisel bağlantılara sahip olma gibi kültürel açıklamalar karşısında şüpheye kapıldım. Ve nihayet Yang'ın, bugün Çin'de kırsal bölgelerde yaşanan *renqing* ve kentlerde yaşanan *guanxi* pratiklerine ilişkin mükemmel antropolojik değerlendirmesini okuduktan sonra,[108] bildiğim kadarıyla Latin Amerika'da yaşanan benzer pratiklerle Çin'deki durum arasında ciddi farklılıklar olmadığı kanısına vardım. Fakat şu vardı: Amerikalı yatırımcılar on yıllar boyunca Latin Amerika ekonomilerine hakim olmuşlar ve bildiğim kadarıyla bölgenin *guanxi*'ye en fazla dayanan ülkelerinden biri olan Meksika 1990'larda, bölgeye yapılan doğrudan yabancı yatırım furyasından Meksikalıların doğrudan aracılığına gerek kalmaksızın yararlanmıştı. Yani bu süreçte Meksikalı girişim ağları tasarruflarını Meksika'ya ya-

108 Yang (1994).

tırmak yerine, yurtdışına ihraç etmeyi sürdürmüşlerdi. Çin'deyse, yurtdışındaki Çinli girişim ağları gerçekten de yurtdışındaki Çin sermayesi dahil küresel sermayeyle Çin piyasaları ve üretim/ihracat merkezleri arasındaki temel aracıydı. Ne var ki bunun sebebi yurtdışındaki Çinli girişimcilerin de güney Çin'deki ortakları gibi buğulanmış morina balığına bayılmaları değildi. Sebep, *Çin'le küresel ekonomi arasındaki bağların yerel olmasıydı, yani yurtdışındaki Çinli girişimlerle Çin'deki yerel ve bölgesel yönetimler arasındaki bağlantılar üzerinden işlemesiydi.* Hsing'in "bürokratik girişimciler" dediği *sui generis* (kendine özgü) kapitalist bir sınıftı bu yerel ve bölgesel yönetimler.[109]

Çin'deki Bölgesel Kalkınmacı Eyaletler ve Bürokratik (Kapitalist) Girişimciler

Deng, Çin Komünist Partisi ve Halk Kurtuluş Ordusu'nun üst düzey kadrolarının ekonomik reform karşısındaki ideolojik direnişlerini aşmak için, reform sürecinin başından itibaren yerel ve bölgesel yönetimlerin, hükümetlerin desteğini kazanmaya çalıştı. Pekin'deki merkezde ve kuzey eyaletlerinde yoğunlaşmış muhafazakârların gücünü etkisiz kılmak için *yindizhiyi* ("her yerelliğe kendi niteliklerine göre") ilkesini ilan etti; bu ilkeyle birlikte 1980'lerde mali bakımdan kaydadeğer bir adem-i merkeziyetçilik uygulandı: Merkezin gayri safi yurtiçi hasıladaki payı 1978'de % 37'yken bu oran, 1992'de % 19'a indi. Ayrıca 1993'te merkezin toplam vergi gelirlerindeki payı sadece % 35'ti.[110] Deng, özellikle Çin'in yabancı ticaret ve yatırımlarla tarihsel bağlantı noktaları olan Guandong ve Şangay'a ağırlık verdi. 1992'de güney eyaletlerini kapsayan o meşhur *nanxun*'a (imparatorluk seyahati) çıktı. Özellikle Guandong'u büyüme oranına ivme kazandırıp uluslararası ekonomiye açılarak Asya Pasifik'teki ejderleri geçmesi yolunda cesaretlendirdi. "Yalnızca kalkınma, aklın sınavını geçer," diyordu.[111] Guandong, Şangay, onların yanında başka eyaletler ve yerellikler de

109 Hsing (1999).
110 Lam (1995: 88).
111 Aktaran Lam (1995: 132).

Deng'in sözüne kulak verip hem mali meselelerde hem altyapılarını finanse etmeye, yeni girişimler yaratmaya ve yabancı yatırımcıları çekmeye yönelik kredi politikalarında ekonomik özerkliklerini tesis ettiler. Ekonominin aşırı ısınması ve peşinden 1988, 1992 ve 1993'te yaşanan enflasyon dalgaları, hükümetin denetimi sıkılaştırmasına ve mali adem-i merkeziyetçiliği geri almasına yol açtı. 1993'te mali adem-i merkeziyetçiliği tersine çeviren, hükümetin kendi gelir kaynağını korumasına izin veren bir çifte vergilendirme sistemi kuruldu. Başta Guandong olmak üzere eyalet hükümetleri, siyasi ve ekonomik güçlerini kullanarak gelir paylaşımını öngören bu yeni planlara direndiler. Ancak bu eyaletler, özerklik yönündeki itkilerini (yeni zenginliklerinin kaynağında bu vardır) hayata geçirirken, merkezin kaynaklarını alma yoluna değil, sahip oldukları yeni manevra kabiliyetini kullanarak kendilerine yeni gelir kaynakları yaratma yoluna girdiler. Deng'in istediği kolektif girişimciliği yaygınlaştırmak idiyse eğer (onun gibi pragmatik bir kişilik için belki de fazla incelikli bir düşünce), başarılı olmuştu. Çin'deki eyalet hükümetleri ve yerel hükümetler (basitlik adına "bölgesel" etiketi altında topluyorum), genellikle yabancı yatırımcılarla ortaklıklar kurarak piyasa odaklı yeni girişimlere yatırımda bulundular ve kendi girişimlerinin getirisini paylaşan kolektif girişimciler olarak "özel" kapitalist birikimin kaynağı haline geldiler. 1993'te devlet girişimleri ("tümüyle halka ait şirketler") sanayi imalatının toplam değerinin % 48,4'ünü oluşturuyordu; özel girişimler (yabancıların ortak olduğu girişimler de dahil) % 13,4'ünü, "kolektif girişimler" (yani, çoğu bölgesel yönetimlerle özel yatırımcıların ortaklığa gitmesiyle kurulmuş şirketler) ise toplamın % 38,2'sini temsil ediyordu ve payları da giderek büyüyordu.[112] Üstelik sanayi imalatı, bölgesel yönetimlerin ve çoğunluğunu yurtdışındaki Çinlilerin oluşturduğu yabancı ortaklarının yatırım yaptığı başlıca sektör değildi. Bu yabancı yatırımcıların ülkeye giriş noktası, imar ve bayındırlık faaliyetleri olmuştu: İmar ve bayındırlık faaliyetleri fazla riskli değildi, sahil bölgeleri kısa sürede devasa bir

112 Lam (1995: 94-5).

inşaat sahasına dönüşmüş bir ülkede derhal gelir getiriyordu ve yerel ağlara dahil olmak için sağlam bir bağlantı noktasıydı. Ayrıca, kendi arazileri üzerinde denetim sahibi olmak yerel hükümetler/eyalet hükümetleri için vazgeçilmez bir nimetti. Finans sektörü de eyaletlerin özerkliğinin güçlendirilmesi ve kapitalist ekonomik yönetimle tanışmak açısından kritik önemde bir sektördü. 1981 gibi erken bir tarihte, yine Guandong hükümeti tarafından sıkı bir finansal deney başlatıldı. Halk Bankası'nın Guandong Şubesi belli miktarda sermaye kullanmak, kısa ve orta vadeli krediler vermek konusunda özerklik kazandı.[113] Eyaletin kendi finans kurumunun tesis edilmesi ve Guandong Kalkınma Bankası'nın da hisse sahibi olması 1988'de onaylanıp uygulamaya kondu. Sonrasında Guandong'a bir hisse senedi ve menkul kıymetler borsası kurma, döviz uyum merkezleri oluşturma ve döviz mevduatı işiyle uğraşma izni de verildi. Eyalet, merkezin onayıyla yabancı kaynaklardan borç alıp kendi bonolarını yurtdışında piyasaya sürme imkanına da kavuştu. Merkezî hükümet 1994'te mali tasarruf programı uygulamaya başladığında Guangzhou'nun yerel yönetimi, ya Guangzhou'daki ortak girişimlerin yabancı ortakları ya da yerel yönetime ait Guangzhou Uluslararası Kredi ve Yatırım Şirketi ile Hong Kong'daki Yuexiu Şirketi üzerinden uluslararası finans piyasalarından kaynak toplamaya başladı.[114] Haziran 1994 ve Kasım 1994 arasında ülke çapında tasarruf tedbirlerinin uygulandığı bir ortamda, Guangzhou'daki altı banka yerel girişimlere 380 milyon dolar kredi verdi.[115] Guandong, yurtdışından borç almanın yanında Çin'in başka eyaletlerinden de sermaye çekti. Yani 1990'ların ortalarında birçok bölge tasarruf tedbirlerinin sıkıntısını çekerken Pearl Nehri Deltası'ndaki kentler ve bölgeler hükümetin merkezî planlamasının izin verdiğinden iki ilâ beş kat büyük, bonolar ve kredilerle finanse ettikleri bütçelerle kendi genişleme planlarını sürdürdüler. Ekonominin aşırı ısınmasına ilişkin tartışmalar sürüp giderken, Pearl Nehri Deltası'ndaki kentlerden Dongguan'ın be-

113 Cheung (1994: 26-39).
114 Lu (1994a).
115 Lu (1994b).

lediye başkanı çıkıp "İhtiyat tedbirleri alıp duracaksak, Pearl Nehri Deltası Doğu Asya'nın dört ejderine nasıl yetişeceğiz?" diye sordu.[116] Guandong yerel yönetimi, slogan üreten Çinlilerin kapitalist ilkeleri hızla özümsediğini gösterir biçimde "Su aşağılara akar, insanlar yükseklere çıkar, para da kâra koşar" ilkesi uyarınca istisnai ölçüde yüksek faiz oranları sunarak (% 18 ilâ 20; yani Sichuan ve Hunan eyaletlerindekinden % 8 yüksek) sermaye çekiyordu.[117] Guandong, Şangay ve Çin'in hızla büyüyen başka bölgeleri ancak dışarıdaki mali kaynaklara açılarak, merkezî planlama sisteminin ekonomik denetimlerini aşmayı başardı. Bu sistem hâlâ yerli yerinde durmaktadır, ama temel rolü verimsiz devlet sektörünü sübvanse etmek ve merkezin önceliklerini tedarik edebilmek için yeterince gelir toplayabilmektir. Bu öncelikler arasında teknolojik ve askeri yatırımları, devletin ve parti aygıtlarının kendilerini üretmelerini sayabiliriz.

İşte bu ve benzeri süreçlerle, *Çin'de temelde "bürokratik girişimciler"den, yani hükümet kurumları ve kasası üzerinde denetime sahip oldukları için kaynaklara erişebilen bireylerden (genelde de Komünist Parti üyelerinden) oluşan yeni bir kapitalist sınıf ortaya çıktı.* Bu yeni kapitalist sınıf, eriştiği kaynakları kullanarak temsil ettikleri hükümet kurumları adına, ya başka bürokrasilerle birlikte kendi başlarına ya da yabancı yatırımcılarla bağlar kurarak yatırımlar yaptı. İşte Çin'in yeni kapitalizminin özünde bu karma girişimler vardır. Son derece adem-i merkeziyetçi bir kapitalizmdir, çünkü bölgesel ve yerel ittifakların, bunların bağlantılı olduğu girişim ağlarının geçtiği hatları izler: Yerel piyasalarda oligopolcü, ulusal ve uluslararası düzeylerde rekabetçi bir kapitalizmdir. Ayrıca bu kapitalizm, yerel/bölgesel girişimlerin vazgeçilmez ortaklarının, örneğin planlı ekonomiyi aşmak için kol kanat germelerine ihtiyaç duyulan üst düzey askerî yetkililer ya da parti kadrolarının ve girişimlere doğrudan dahil olmayan hükümetin daha üst mevkilerinin paylarının ödenmesine (resmi ya da gayri resmi olarak) yetecek fazlayı yaratmak zorunda olduğunu bilen bir kapitalizmdir.

116 Aktaran Lu (1993).
117 Aktaran Hsing (1997).

Bu "bürokratik kapitalist kalkınma" süreci 1990'ların ortalarına dek devletin gözetimi altında yürüdü. Ancak piyasa ekonomisi yayıldıkça kaos yaratmaksızın siyasi kontrol uygulamak giderek zorlaştı. Bunun başlıca üç sebebi vardı: Öncelikle sermaye birikim merkezleri temelde yabancı piyasalar ve finans kaynaklarıyla doğrudan bağlantılı bölgesel/yerel girişimlerin elindeydi. İkinci sebepse binlerce *gumin*'in ("borsa delisi spekülatör") ortaya çıkmasıydı. Enformasyon teknolojisine başvurarak, Çin'in herhangi bir yerinden Pekin, Şangay ve Shenzhen borsalarında oynayan bu spekülatörler, tasarrufları buralara kanalize ediyor ve hükümet denetimlerini aşıyorlardı. Üçüncü ve temel gerekçeyse Çin'deki yeni güç dengesinin merkezle bölgelerin karşılıklı bağımlılık içinde olduğu, parti ve orduyla da bağlantılı karmaşık bir örüntü haline gelmiş olmasıydı. Bölgelerin, özellikle de zengin eyaletlerin ekonomik özerkliğini kısma yönünde merkezin kararlı bir girişimde bulunması, ekonomik reformları (temelde eyalet yönetimi kapitalizmine dayanıyordu bu reformlar) baltalamakla kalmayacak, reform geçirmiş Komünist devletin bir yanda Çin'in ulusal gücü ve bir yanda Deng'in "Zengin olmak muhteşemdir" sloganı altında ulaştığı hassas statükonun sorgulanmasını da beraberinde getirecekti.

Fırtına Savuşturuldu mu? Asya Ekonomik Krizi ve Çin

1999'un sonuna gelindiğinde Çin, hâlâ ekonomik büyüme yolunda ilerliyordu. Yıllık ortalama büyüme oranı yaklaşık % 7'ydi. Ancak bu büyüme büyük ölçüde hükümetin deflasyon halindeki ekonomiyi canlandırmak için büyük harcamalarda bulunmasından kaynaklanıyordu. 1999 sonbaharına gelindiğinde, fiyatlarda üst üste 23 aydır gerileme yaşanmaktaydı. 1999'da ihracat % 5 gerilemişti, ticaret fazlasında da % 60'ı aşan bir düşüş söz konusuydu. Yine de ticaret fazlası 8 milyar dolar düzeyindeydi, döviz rezervleri de 150 milyar dolar civarındaydı. Hükümetin borcunun az olması (gayri safi yurtiçi hasılanın % 10'u kadar), bütçeyi genişleterek fiyat artırıcı politikaları finanse etmesini mümkün kıldı. Ancak ekonomik gelecek belirsizliklerle doluydu, zira Çin'in kalkınması büyük ölçüde Asya-Pasifik'in gösterdiği perfor-

mansa bağlıydı. Çin başta spekülatif saldırılara karşı yuanı başarıyla savundu gerçi, ama bu satırları okuduğunuz sırada devalüasyona gitmiş olması da mümkün. Fakat asıl önemli soru, bu devalüasyonun hangi oranda olacağı.

Ama genel bir değerlendirmeyle şunu söyleyebiliriz: 1997-98 dönemindeki kriz sırasında Çin, finansal akışların yıkıcı saldırılarına karşı direnerek ve durgunluğa girmeyi engelleyerek ekonomik gücünü ortaya koydu ve görece bir istikrar sergiledi. Hatta Çin hükümeti kendini, Hong Kong dolarını devalüasyondan koruyacak kadar güçlü hissetti. Çin Halk Cumhuriyeti'nin kararlılığı ve bu kararlılığın gerisindeki 140 milyar dolarlık döviz rezervi, Hong Kong'un döviz kuru sisteminin en azından bir süre ayakta kalmasını sağladı. Çin'in Hong Kong ekonomisini desteklemesinin, Hong Kong'un artık tamamen Çin toprağı olması dışında başka iyi sebepleri de vardı. Çin hükümeti ve bankaları Hong Kong'da en büyük arazi sahipleri ve hissedarlardı, bu yüzden kayıplarını asgari düzeyde tutmak istemişlerdi. Ancak daha da önemlisi Çin'e yapılan yabancı yatırımların başlıca kaynağı Hong Kong'du. Bu yatırımların büyük bölümü yurtdışındaki Çin işletmelerinden geliyor, Hong Kong'daki şirketler üzerinden Çin'e giriyordu. Hong Kong'da istikrarı sağlamak için uluslararası yatırımcılarla Çin pazarı arasında bağlantı kurmak, tam da Çin sermaye kaçışı eğilimlerine karşı koymaya çalıştığı bir dönemde bunu başarmak temel önemdeydi. Çin, Hong Kong doları ve yuanın yabancı para birimleri karşısındaki değişim oranını istikrarlı tutabilmek için ticaret alanındaki rekabet gücünün bir bölümünü feda etmeye hazırdı, hem zaten Asyalı rakiplerinin para birimleri değer kaybettiğinden yaptıkları ihracat da ciddi ölçüde değer kaybetmiş, ucuzlamıştı. Çin iki noktada sıkıntı çekiyordu: İhracatının büyümesi önemli ölçüde gerilemişti, 1997'de Çin'in ihracatının büyüme oranı % 22'yken bu oran 1998'de % 5'e düşmüştü. Başka Asya ülkelerinde olduğu gibi Çin'den de sermaye kaçışı hızlanmıştı: 1997'de 20 milyar dolar kaçmıştı, yatırımcılar yuanın devalüe edilmesinden korktuğu için 1998'de daha büyük miktarda bir sermaye geri çekilmişti. Yine de Çin ekonomisi genelde krizden diğer Pasifik

ülkeleri kadar etkilenmedi. Bunun neden böyle olduğunu kavramak, analitik bakımdan son derece önemlidir; yurtiçi gelişmelerden kaynaklanan yeni bir kriz, sonunda Çin'e ağır bir darbe indirdiyse bile.

Çin'in 1997-98'deki krizin sarsıntılarını görece hazmedebilmesini açıklayan temel etken, küresel ekonomiyle, özellikle finans piyasaları anlamında sınırlı ölçüde bütünleşmiş olmasıdır. 1998'de yuan tam konvertibl değildi, dolayısıyla spekülatif saldırılara karşı açık piyasada işlem gören diğer para birimlerine göre daha iyi korunuyordu. Çin'deki bankacılık sistemi 1997-98 döneminde en az Japonya'daki bankacılık sistemi kadar sıkıntıdaydı. Bankalar en az 240 milyar dolar borca batmıştı ve bunların büyük bölümü batık krediydi. Standard and Poor's'un geçtiği raporlar, batık banka kredilerinin gayri safi yurtiçi hasılanın % 60'ına ulaştığını gösteriyordu. Ancak hükümetin bankalara arka çıkması sayesinde, iflas koşulların kontrol altında tutulduğu bir ortamda yaşandı; yabancı kaynaklara borçlanma da sıkı denetime tabî olduğundan Çin bankaları Asya'nın diğer bölgelerinde mali krizin başlıca kaynağı olan kısa vadeli dış borçlanmanın yarattığı sıkıntıya maruz kalmadı. Bazı bankalar Hong Kong merkezli bankalar üzerinden dış kaynaklara borçlandılarsa da, Hong Kong "tampon"u Çin'in Endonezya'yı ve Güney Kore'yi vuran türden bir mali panik yaşamasını engelledi. Yani hükümetin Çin finansal sistemiyle küresel piyasalar arasındaki bağlantıları kontrol altında tutması, dünyayı dolanan finansal akışların ani, sert hamlelerine direnç göstermeyi sağlayan bir hava yastığı oluşturdu.

Çin'in kalkınma yolunda ilerlemeyi sürdürmesini sağlayan ikinci etkense, uluslararası ticaretle bütünleşme hızının hükümetin yönetiminde olmasıydı. Çin, dış ticarete açıklık politikasının benimsenmesini öngören Dünya Ticaret Örgütü'nün üyesi olmak için bastırsa da, 1998'de ihracatının gerilemesini ithalatı kısıtlayarak telafi etmiş, böylelikle sağlıklı bir cari denge yakalamıştı. Çin, Asyalı rakiplerinden gelecek ucuz, değeri düşük ürünlerin ülkesine akmasını önlemek için bürokrasiye başvurdu ve yerel üretimi desteklemek için ithalat şirketlerine döviz kontrolü uyguladı. Ancak kritik yüksek teknoloji sektöründe

ve değeri yüksek mamul mallarda Çin, ileri imalat sanayiinin teknolojik düzeyi iyi olduğu için ithalatı kontrol altında tutabiliyordu. Gerçekten de kamu teşekkülleri sektörünün verimsizliği üzerine çok şey yazılıp çizildiyse de, devletin kontrolündeki bu şirketlerin bazıları, özellikle de telekomünikasyon alanında faaliyet gösterenler verimliliklerini ve teknolojik kalitelerini iyileştirme, Çin'de faaliyet gösteren yabancı rakiplerinden, hatta yabancı şirketlerin Çin'de imal ettiği ürünlerde dahi pazar payı kapabilme yetisine sahipti. Çin şirketleri Huawei, Datang ve Great Dragon gibi devletin kontrolündeki şirketlere dayanarak, Çin telekomünikasyon piyasasında 1995'te % 10 olan paylarını 1998'de % 55'e yükselttiler. Hükümetin, özellikle yerel düzeydeki bazı sözleşmelere verdiği destek Çinli imalatçılara katkıda bulunduysa da, Çin sanayiini gözlemleyenlere göre, düşük ücretlere çalışan yenilikçi Çinli mühendislerin yüksek vasıflarını ve sıkı çalışmasını, Çinli yerel imalatçıların araştırma-geliştirme çalışmaları, yerli şirketlerin yabancı şirketler karşısında rekabet gücü kazanmasını sağlayan başlıca etkenlerdi.[118] Benzer bir eğilim otomotiv sektöründe de gözlenir; bu sektörde de tümüyle Çinli bir şirket olan Norinco tarafından üretilen Alto'nun satışları yabancı otomobil ithalatını sollamıştır. Demek oluyor ki, genelde iç piyasaya odaklı imalat sanayiini güncelleştirme, koruma ve genişletme yetisi Çin'in en azından Asya krizi döneminde büyük bir çöküş yaşamasını önlemiştir. Ancak hükümetin izlediği ekonomi politikaları olmasaydı, bu koşulların hiçbiri Çin'in bir durgunluğun pençesine düşme olasılığını bertaraf edemezdi. Mart 1998'den beri Çin Başbakanı olan, 1990'lardaki enflasyonu düşürme programının mimarı Zhu Rongji Asya'nın karşı karşıya olduğu asıl sorunun kamu harcamaları değil, deflasyon olduğunu IMF'den çok çok önce anlamıştı. Dolayısıyla Çin hükümeti, IMF'nin Endonezya, Tayland ve Güney Kore'ye dayattığı gibi ekonominin frenlerine basıp tasarruf tedbirleri uygulamak yerine, büyük bölümü altyapı ve konut inşasına ayrılmak üzere kamu harcamalarını öngören iddialı bir plan

118 The Economist (1998: 64-6).

başlattı. Hükümet bu planı, devletin yönettiği ticari bankalarda bulunan tahminen 560 milyar dolarlık tasarruf mevduatlarını seferber ederek finanse etti. Hükümet, bankaları aracı olarak kullanmak için önce yeniden işler duruma gelsinler diye 32 milyar dolar harcadı, ardından bankaların kredi verme işine yeniden dönmelerine, böylece ekonomiyi canlandırmalarına izin verdi. Yani Çin'in başta finansal krizi savuşturmakta gösterdiği başarının gerisinde, görünüşe bakılırsa, yıkıcı finansal akışlardan korunan ve döviz kontrolleri, ticaret politikasının yönlendirilmesi yoluyla hükümetin kılavuzluğunda sürdürülen geniş çaplı bir Keynesçilik vardır. Aşağıda değerlendireceğim temel sorunlar çözülmeden kalmıştır, ayrıca Çin'in bir yandan komünist liderliği koruyup hükümetin ekonomiye güçlü müdahalelerde bulunmasına izin vererek, bir yandan da "biraz küresel", "biraz kapitalist" olmayı sürdürebileceği de hiçbir biçimde kesin değildir. Ancak "doğmakta olan" başka piyasaların tersine, Çin deneyiminin krizle başa çıkma konusunda aldığı ilk sonuçlar, devletin küreselleşmenin etkilerini yönetme konusundaki belirleyici rolüyle ilgili argümanı destekler görünmektedir.

Yeni Çin'de Demokrasi, Kalkınma ve Milliyetçilik

Yeni Çin'i gözlemleyenler, genelde tahminlerine kalkınma ile demokrasi arasındaki zorunlu ilişkiyi örtülü bir varsayım olarak kabul ederek başlarlar. Dolayısıyla tahminlerinde de, yeni, kentli orta sınıflar büyüdüğünde, güçlü, etkili bir sivil toplum hayat bulduğunda komünist iktidarın ya yavaş yavaş eriyip gideceğini ya da ani bir hamleyle devrileceğini söylerler. Bugün, elimizdeki bilgiler bu görüşü doğrulamıyor. Komünist parti örgütlerinin ağları gönüllü derneklerin büyük bölümünü ve sivil hayatın ifadelerini sıkı bir denetim altında tutmaktadır. Parti *shimin shehui*'yi (sivil toplum) aşmıştır. Medyada açıklık ve çeşitlilik gözlenir, ancak siyaseten doğru olmakla sınırlandırılmış bir açıklık ve çeşitliliktir bu. Yeni, elektronik medya da varlık gösterir, ama yabancı uydu yayın şirketleri, örneğin Murdoch'un Star TV'si bile devasa bir piyasayı kaybetmek istemedikleri için Çin siyasetini dikkate alırlar ve bir tür oto-sansür uygularlar. Çin'de internet de vardır,

ama Çin web sitelerini ve korsanlık faaliyetlerini denetim altında tutma konusunda başarı göstermiş tek ülkedir. Gerçi bunun bedeli dünya çapındaki ağa kolektif erişimini güçten düşürmek olmuştur. Orta sınıfa gelince... Orta sınıf para kazanıp tüketmekle, yani Deng'in devrimin yeni aşamasına ilişkin kaba ekonomist yaklaşımını kanıtlamakla meşguldür. Üstelik hükümet kurumlarına ve partinin kontrolündeki kaynaklara erişim, iş dünyasında yer almak için kritik önemde olduğundan, fırsatlar çok az olduğundan, herkesin kendini kendi kişisel "ilk birikimi"ni yaratmaya adadığı bir ortamda sistemi çözmeye ya da açmaya pek ilgi duyulmamaktadır. *Guanxi*'nin bu denli önemli olmasının, ama es geçildiği her seferde kapısındaki bekçiler için büyük bir rant kaynağı haline gelen formel bir planlı ekonomi sistemine bu denli bağlı olmasının sebebi budur. Çin'de doğmakta olan piyasa sistemi, hâlâ baskın durumda olan komuta ekonomisinin çatlakları arasına konumlanmanın rekabet gücü açısından getirdiği avantajların kullanılmasıyla gelişmektedir. Dolayısıyla komünist devleti baltalamayı teşvik edici pek az unsurla karşı karşıya olan ve bunu yapması halinde kaydadeğer risklere girecek olan yeni kentli orta sınıf, devleti sevmese de, ailecek zenginleştiği sürece bu hoşnutsuzluğunu bastırabilir.

Kuşkusuz Çin'de birçok demokrat vardır, özellikle de aydın kesimlerde ve öğrenciler arasında. Ve böyle büyük bir ülkede sayıları yüzbinlerle ifade edilebilir; çoğunlukla büyük metropol bölgelerde yoğunlaşmışlardır. Ama Tian An Men'in öğrettiği bazı dersler olmuştur. Tian An Men olayları, öncelikle komünist devletin geçiş sürecinin denetimini kaybetmemeye kararlı olduğunu göstermişti. Öte yandan genelde pek teslim edilmese de, öğrenci hareketinin, partinin sol kanadıyla tam bir mücadele içinde olan Zhao Ziyang'ın gösterdiği görece hoşgörü (cesaretlendirme değilse bile) sayesinde gidebileceği kadar ileri gittiğini de göstermişti. Kimin kimi manipüle ettiğini belki de asla öğrenemeyeceğiz. (Örneğin acaba öğrencileri kışkırtan sol kanat mıydı? Böylece eylemin yasaların uygulanması, asayişin sağlanması yönünde bir tepki görmesi, sonunda Zhao Ziyang'ın azledilmesi ve reform karşıtlığının galebe çalması mı umuluyordu?) Ama açık olan bir

şey vardır, o da hareketin bazı sınırlılıkları olduğuydu; yaygın halk desteğinden yoksun, kaderi tümüyle Komünist Parti içindeki çekişmelere dayalı bir hareket olduğuydu.

Dolayısıyla özerk sivil toplumun genişleme yetisi ve siyasi demokrasinin gelişmesi temelde Komünist Parti'nin birliğini ne denli koruyacağına ve Çin devletinin hükümetin farklı düzeyleri arasındaki, ekonomik kazanıma can atan farklı eyaletler arasındaki çatışmaları ne denli iyi yöneteceğine bağlıdır. Her iki meselenin de halledilmesinde kilit unsur, Halk Kurtuluş Ordusu'nun gücü, birliği ve yönelimidir. Herhalde Deng'in asıl siyasi mirası, son yıllarında askeri komutanın mayın tarlasında becerikli manevralar yapması olmuştur. Deng, 1990'ların başında temelde dört kilit operasyonu başarıyla yürüttü. Öncelikle solcuların, ideologların ve üst düzey mevkilerde görev yapan güvenilmez subayların muhalefetini bertaraf etti; bunda solcu bir ağ oluşturduklarından şüphelenilen Merkezi Askeri Komisyon'un başkan yardımcısı General Yang Shangkung'u, kardeşini ve 300 subayı daha 1992'de azletmesi özellikle etkili oldu. İkincisi en yüksek mevkilere reform yanlısı subayları atamaya girişti; bir yandan da yeni komutanlarına karşı entrikalar çevirmeye kalkmadıkları sürece ordunun geleneksel sol kanadına karşı yatıştırıcı bir tavır içinde oldu. Ayrıca ordunun partinin başlıca organlarındaki temsil oranını artırdı: Çin Komünist Partisi'nin 1992'deki 14. Kongresi'nde ordunun merkez komitedeki temsil oranı % 18'den % 22'ye çıkarıldı, profesyonel bir subaya, General Liu Huaquing'e de Politbüro'da daimi bir koltuk verildi. Üçüncüsü Deng, ordu komutanlarının desteğiyle profesyonelliğe ve teknolojiye daha fazla vurgu yapmaya başladı, "Çinli özelliklere sahip seçkin bir müfreze" dediği şeyi yaratmaya girişti. Sovyet ordusu gibi Halk Kurtuluş Ordusu da yüksek teknolojiye dayalı silahların ve Batılı hava kuvvetlerinin Körfez Savaşı'nda gösterdiği performanstan çok etkilenmişlerdi. Bu durum hâlâ ideolojik motivasyona dayalı halk savaşı taktikleri uygulanmasına ağırlık veren subayların konumunu tehdit ediyordu. Sonuçta ordu, Çin güçlerinin 21. yüzyılın savaşma seviyesine taşınması açısından vazgeçilmez görünen ekonomik ve teknolojik

modernleşmeyi desteklemeye karar verdi. Sonuncu, ama en az diğerleri kadar önemli bir hamle de, Deng ve Jiang'ın Halk Kurtuluş Ordusu'nun Çin'in ekonomik talihine tam anlamıyla katılmasını sağlaması oldu. Askerî fabrikalara, sivil piyasayı hedef alarak üretim yapma fırsatı verdi. Askerî fabrikalar, yabancı ithalat karşısında gümrük kısıtlamalarıyla uygulanan korumadan yararlanarak sivil piyasaya yönelik üretimde kaydadeğer bir başarı gösterdiler. Devlete ait şirketlere, devletin denetim kurumlarına subaylar atandı ve bu subayların ticari faaliyetlerden kâr elde etmesine izin verildi. Eyalet yönetimleri de bu politikayı destekledi. Böylece binlerce subay yeni "kolektif girişim"lerin yönetim kurullarına girdi ve yeni bürokratik girişimciler sınıfıyla bütünleşti. Ayrıca aktif görevdeki subaylar, kendilerini tam anlamıyla girişimciliğe adayamadıklarına, oğullarına ve kızlarına hem Çin'de, hem Hong Kong'da bu fırsatlardan yararlanma imkanı tanındı, böylece yurtdışındaki girişim ağlarını, bürokratik girişimcileri, parti liderlerini, Halk Kurtuluş Ordusu liderlerini ve ailelerini birleştiren bir ağ ortaya çıktı; yani Çin'in başat sınıfı, parçalanamaz bir siyasi konumlar ve girişim çıkarları ağında toplandı. Aslına bakarsanız, Halk Kurtuluş Ordusu'nun sol kanadın kalesiyken girişimcilik yanlısı bir kuruma dönüşmesi, Çin devletinin siyasi çıkarları açısından çok ileriye gitti. Ciang Zemin, birçok subay kendini girişimciliğe fazlasıyla kaptırdığından ordunun disiplinini yitirdiği, askerî bakımdan hazırlıklı olma niteliğini kaybettiği gerekçesiyle, 1998'de üst düzey subayların iş dünyasına katılımını sınırlayan birkaç karar çıkardı. Ama genel olarak değerlendirildiğinde, ordu Çin'deki yeni, kârlı devlet kapitalizminin önemli bir parçası olmayı sürdürdü. Partinin ve ordunun birliğinin büyük ölçüde bu kurumların ekonomiyle kurduğu yeni bağlarla sağlandığı, toplumun denetim altında tutulduğu bu ortamda, Çin devleti yavaş yavaş, elitlerin Çin'in küresel ekonomiyle bütünleşmesi bağlamındaki çıkarlarına karşılık verecek bir ekonomiye ve siyasi oluşuma geçmeyi amaçlar görünmektedir.

Ne var ki binyılın sonunda Çin bazı zor sorunlarla yüz yüze gelmek zorunda kaldı. Bu sorunların etkili bir biçimde çözülmesi, Çin'in

geleceği kadar, 21. yüzyılda Pasifik bölgesinin geleceğini de belirleyecektir. Hiçbiri de demokrasiyle ilgili değildir. Demokrasi Çin'in büyük bölümünün asıl meselesi olmaktan çok, Batı'nın bir kaygısıdır. Ama tabii, bu meselelerin bazıları etrafında yaşanacak sosyal çatışmalardan pekâlâ demokratik bir hareket doğabilir. Bu tür en az dört sorun tanımlayabildim. Bunların belki de en önemlisi tarımın modernleşmesi ve özelleştirilmesinden kaynaklanan, kırsal kesimden kentlere akan kitlesel göç. Tarımın modernleştirilmesi ve özelleştirilmesinin 1990'larda yaklaşık 300 milyon köylüyü etkilediği tahmin ediliyordu. Bunların bir bölümü, Çin hükümetinin bu göçün sarsıntılarına karşı koymak amacıyla geliştirdiği küçük kasabalara yerleşti. Diğerleri yeni kent ekonomisinde ve yarı kırsal bölgelere dağılmış fabrikalarda, mağazalarda istihdam ediliyor. Öyle görünüyor ki birçoğu (50 milyon kadar büyük bir nüfus) "yüzer gezer kentli nüfus" kategorisinde yer alıyor, bir iş ve barınak bulabilmek için o kent senin bu kent benim dolanıyor. Köklerinden koparılmış bu göçmenler kitlesini "sivil toplum" kavramına dahil etmek zordur. Örgütsüz, kültürel ve siyasi kaynaklardan yoksun bir kitledir; bütünlüklü bir muhalif gücü temsil etmeleri mümkün değildir. Ancak son derece değişken bir unsurdur bu kitle, öyle ki bir isyana kalkışmaları olasılığı, hele ki mesihçi liderlerle ya da Komünist Parti'nin parçalanmış hizipleriyle temas kurarlarsa, bütün piyasa ekonomisine geçiş sürecini istikrarsızlığa sürükleyebilir.

İkinci önemli sorunsa, eyaletler arasında keskin çatışmalar yaşanmasıdır. Merkez ve eyaletler, özellikle de güneydeki ve sahil bölgelerindeki eyaletler arasında yaşanan ihtilaf, yukarıda belirttiğim sebeplerden ötürü, görünüşe bakılırsa eyalet liderlerinin (özellikle de Şangay'dan) Pekin hükümetine atanması ve merkezin eyaletlere uluslararası ekonomide kendi başlarına zenginleşme özgürlüğü vermesiyle akıllıca yatıştırılmıştır. Çin Komünist Partisi ve Halk Kurtuluş Ordusu çıkarlarını merkezi hükümet ve eyalet kurumları etrafında yapılandırdığından, göründüğü kadarıyla merkezle sahil eyaletleri arasındaki keskin çatışmaların halledilmesini sağlayacak uygun kanallar mevcuttur. Ayrıca eski Sovyetler Birliği'nin tersine, Tibetlilerin direnişine ve

Müslümanların isyanına karşın etnik/ulusal faktör başlıca huzursuzluk kaynağı olarak görünmemektedir, çünkü nüfusun % 94'ünü Han Çinlileri oluşturmaktadır. Dolayısıyla Tibet, Sincan ve İç Moğolistan dışında merkeze karşı ulusal ve bölgesel direnişin etnik temeli çok zayıftır. Ancak eyaletler arasında yoğun bir düşmanlık ve keskin bir rekabet yaşanmaktadır, özellikle de Çin'in iç kesimlerindeki yoksul bölgeler piyasa ekonomisine ve uluslararası ticarete tam katılım gösteren zengin sahil bölgeleriyle karşı karşıya gelmektedir. İçişleri Bakanlığı 1996'da eyaletler ve bölgeler arasında toprakların sınırlarının belirlenmesiyle ilgili bazıları "kanlı" bini aşkın çatışma yaşandığını açıklamıştı. Bazı eyaletler, özerkliklerini kullanarak başka eyaletlerden gelen ürünlerin kendi sınırları içinde satılmasını yasaklamakta, kendilerine özgü vergi, kredi ve sanayi politikaları izlemektedirler. Eyaletlerin siyasi nüfuzu, hâlâ büyük ölçüde Pekin'deki etkilerine bağlı olduğundan iç çatışmaları da, istikrarsızlık yaratma eğilimleriyle birlikte parti ve hükümetin merkezi aygıtlarına ihraç edilmektedir. Örneğin Şangay'ın bugün Pekin hükümetinde başat konumda olması, Guandong'da büyük bir hoşnutsuzluk yaratmaktadır. Görünüşe bakılırsa, Hong Kong'un Çin'e katılması bu gerilimi güçlendirmiştir, zira Hong Kong/Guandong mega bölgesinin Pekin'de ekonomik gücüyle doğru oranlı bir siyasi nüfuzu yoktur. Ayrıca yoksul, sübvanse edilen bölgelerle kendi kendine yeterli, piyasaya odaklı bölgeler arasındaki bölgesel eşitsizlikler ciddi ölçüde arttığından, komuta ekonomisinin ve sosyalist güvenlik ağının çapına ve kalıcılığıyla ilgili ideolojik çatışmalar da bölgesel bir ton kazanmakta, bu bölgesel vurgu giderek artmaktadır. Çin'de doğmakta olan olası bölgesel çatışmalar Sovyetler Birliği'nin çözülmesine benzemiyor, daha çok Çinli niteliklerde bir bölgeciliğin hakim olduğu görülüyor. Belki de bu bölgeciliğin, 24 yüzyıl önce Han Çinlileri arasında 200 yıl boyunca süren savaş gibi, eyaletlerin birbirine düştüğü yeni bir savaş dönemine dönüşmesi tehlikesi kapıda bekliyor.

Çin'in önündeki üçüncü büyük sorunsa, bir yandan kitlesel işsizliği ve sosyal güvenlik ağının dağılmasını engellemeye çalışırken, diğer yandan piyasa ekonomisi doğrultusunda nasıl ilerleneceği. Bunun-

la ilgili iki temel mesele var. İlki konutların özelleştirilmesi. Bu, bir yanıyla hükümetin Çin ekonomisini canlandırmak için başvurduğu gizli silah. Hükümet büyük, el değmemiş bir özel tasarruflar kütlesini, devasa bir konut alım satımı piyasasına yönlendiriyor. Öte yandan kentli nüfusun en büyük kesimi, bu yeni gayrimenkul piyasasına dahil olmasını sağlayacak zenginlikten yoksun. Dolayısıyla hızla ilerleyen konutların özelleştirilmesi süreci, insanların yerinden olması, kentlerde farklı kesimlerin farklı semtlerde yoğunlaşması ve kitlesel bir evsizlikle sonuçlanabilir. Temmuz 1998'de başlayacağı açıklanan özelleştirme programının belirsiz bir tarihe ertelenmesinin, programın ihtiyatlı bir tutumla kentlerde teker teker uygulanacağının açıklanmasının sebebi de bu zaten.[119]

Çin'in ekonomik reformlarını yavaşlatan ikinci temel meseleyse sübvansiyonlarla ayakta duran, sanayide çalışan işgücünün büyük bölümünü istihdam eden devlete ait girişimlerin birçoğunun (yukarıda da belirttiğim gibi hepsinin değil) verimliliğinin, kârlılığının düşük olması. Büyük devlet girişimlerinin ve hükümet kurumlarının Çinli işçiler için konuttan sağlık planlarına, kreşten tatile dek hayatın bütün alanlarında temel bir önem taşıyor olması, bu sorunu daha da ağırlaştırıyor. Özelleştirme hızla ilerliyor, ancak devlete ait girişimlerin çoğu alıcı bulamıyor ve hükümet de bu şirketleri finanse etmeyi sürdürüyor. Daha ne kadar böyle devam edecek? Bütün göstergeler, Çinli komünistlerin Avrupalı yoldaşlarının yaptığı hatalara düşmemeye kararlı olduğunu işaret ediyor. Çinli komünistler ekonominin uluslararası sektörünün ele alınması konusunda Batılı ekonomistlere kulak verseler de, görünüşe bakılırsa kendi iktidarlarının ve meşruiyetlerinin temeli olarak kamu sektörünün ve refah devletinin sübvanse edildiği uzunca bir geçiş dönemi yaşanmasına heves ediyorlar. Bunun için de kamu sektörünün muhasebe ve yönetim sistemi olarak merkezi planlama sistemini korumak kritik önemde, böylece yaşamak için onlara dayanan milyonlarca hükümet çalışanının işlevi ve işlerinin de bir gerekçesi olu-

119 Po (yakında yayımlanacak).

yor. Dolayısıyla yeni Çin ekonomisi, üç sektörün yan yana gelmesi yoluyla işliyor: Piyasa rekabetinden yalıtılmış bir kamu sektörü; yabancı yatırımlara ve piyasaya ayarlanmış uluslararası piyasaya odaklı bir sektör ve temelde bürokratik girişimciler etrafında örgütlenmiş iç piyasaya odaklı kapitalist bir sektör. Bu üç sektör arasındaki bağlantılar ve geçişler "kızıl kapitalistler" denen, partinin girişim ağlarıyla sağlanır. Ancak sistemin karmaşıklığı ve bazı olası çıkar çatışmaları, akut iktidar çatışmalarına da kapıyı aralamaktadır. Örneğin 1999'da Maliye Bakanlığı, bir bankacılık krizini önlemek için bankaların kâr etmeyen devlet girişimlerine verdiği "batık kredi" miktarını azaltması gerektiğini anlamıştı. Bu amaçla, Amerika'da eğitim görmüş finans mühendislerince yönetilen bir aktif varlık yönetim şirketi, China Cinda kurulmuştu. Cinda, büyük hükümet bankaları adına iddialı bir borç karşılığı menkul kıymet takası programı başlatmıştı; bankaların batık kredi miktarına ilişkin tahminlerde bulunarak, bu kredileri borçlu şirketlerin hisseleriyle takas ediyordu. Sonra Cinda, her şirket için yeniden yapılanma planı tasarladı. Bu planlar binlerce işçinin işten çıkarılmasını, maliyetlerin düşürülmesini ve kârlılığın artırılmasını öngörüyordu. Birkaç sıkıntılı yeniden yapılanma deneyine karşın Cinda'nın katı yönetim anlayışı, bütün yeniden yapılanma programları için onayı gerekli olan Çin Menkul Kıymetler Denetim Komisyonu tarafından dizginlendi. Demek oluyor ki, özelleştirmenin ve kâra odaklı stratejilerin ilerlemesi, büyük ölçüde siyasi değerlendirmelere ve ekonomik reformların uygulanması sürecine dahil olan siyasi makamların birbiriyle çatışan görüşlerine bağlıdır. Dördüncü sorun farklı bir nitelik taşır, ancak göründüğü kadarıyla Çinli komünistlerin hayata geçirme çabasında olduğu "Singapur modeli"nin uygulanabilirliği açısından kritik addettiğim bir sorun bu. Hatta birinci bölümde açıklamaya çalıştığım gibi, Sovyetler Birliği'nin çözülmesi sürecinde başlıca etken olarak karşımıza çıkan bir sorun. Teknolojiyle, özellikle de enformasyon teknolojisiyle ilgili. Eğer Çin ekonomisi küresel arenada yarışacaksa ve eğer Çin devleti askeri gücünü artıracaksa, güçlü bir teknolojik temele sahip olmak da kritik bir önem taşıyor. Çin, henüz böyle bir temele

sahip değil. Yüzeysel de olsa değerlendirme fırsatı bulduğum 1987'de, kesinlikle böyle bir temeli yoktu.[120] Ancak son dönemdeki bilgiler, Çin'in geçen on yıl içinde, özellikle yukarıda belirttiğim gibi telekomüniskasyon ve kişisel bilgisayarlar alanında ciddi bir ilerleme kaydettiğini gösteriyor. Ancak teknolojik değişim öyle hızlı ki, ABD, Japonya, Asya "kaplanları" ve dünya çapında çokuluslu şirketler karşısında Çin'in teknolojik yenilenme sürecini hızlandırması gerekiyor. Evet, Çin yörüngeye uydu yerleştirebiliyor ve dikkat çekici yetkinlikte bilim ekipleri var. Ayrıca nükleer güce, füze fırlatma kapasitesine ve muhtemelen sınırlı miktarda kıtalararası balistik füzeye de sahip. Ne var ki uzaya uydu göndermek aslında Hindistan gibi, teknolojik bakımdan orta düzeydeki başka ülkelerin uğraştığı bir iş; sonra Çin'de bilim büyük ölçüde sanayiden yalıtılmış bir ortamda gelişiyor; ve de gezegenin bir kısmını havaya uçurma yetisi, son çare olarak görülecek askerî yönden caydırıcı fakat konvansiyonel bir savaş gücünü ilerletmeye yönelik teknolojik kapasitenin bir göstergesi değil. Sorun, Sovyetler Birliği'nde olduğu gibi, enformasyon teknolojisine dayalı bugünkü teknolojik devrimin kapalı bir toplumda gelişip gelişemeyeceği. Yeni teknolojilerin ulusal güvenlik sistemine ayrıldığı, ticari uygulamaların yabancı lisanslara ya da taklide dayalı olduğu, daha da önemlisi bireylerin, özel şirketlerin ve genel olarak toplumun teknolojiye sahip olmadığı, teknolojinin kullanım alanlarını ve potansiyelini geliştiremediği, örneğin internete serbestçe giremediği kapalı bir toplumdan bahsediyoruz. Bence günümüzün teknolojik devrimi, böyle bir toplumda gelişemez ve Sovyetler Birliği deneyiminin de bunu kanıtladığı görülüyor. Gerçi, Sovyetler Birliği'nin krizinde başka önemli etkenlerin de rol oynadığı ve Çinli komünistlerin Sovyet deneyimini gördüğü de unutulmamalı. Çinli liderler, bu çelişkiyi yurtdışından teknoloji alarak, makineler, lisanslar alarak, yabancı şirketlerden teknoloji transfer ederek ve kendi bilimadamlarını, mühendislerini eğitim için yurtdışına göndererek aşabileceklerini düşünüyor. 1987'de bu konuyla ilgili olarak ba-

120 Bianchi vd. (1988).

zı Çinli uzmanlarla yaptığım sohbetlerde ve teknoloji politikasıyla ilgili çalışmamızda, Çinli yetkililerin teknolojinin ne olduğuna dair modası geçmiş, sanayileşmeci bir kavrayışı olduğunu gördüm. Hâlâ teknolojinin makinelerden ibaret olduğunu, Çinli profesyonellerin bilimsel ve teknik mükemmelliği sayesinde eğer gerekli makinelere sahip olurlarsa sırtlarının yere gelmeyeceğini, her şeyi çözeceklerini düşünüyorlardı. Bu yüzden de lisansa, makine ithalatına ve Çin'in sanayi yapısını gözle görülür biçimde etkileyecek olan, teknolojik bakımdan ileri çokuluslu şirketlerin yerleşimine ağırlık veriyorlardı. Bugün teknolojinin ne olduğuna dair ders vermenin yeri değil ama, yaptıkları yanlıştı. Enformasyonel paradigmada, teknolojinin kullanımı teknolojinin kendisinden ayrılamaz. Özel askerî donanım dışında, makineler her yerden satın alınabilir. Aslolan onlarla ne yapılacağını, nasıl programlanacaklarını, nasıl yeniden programlanacaklarını ve açık, sansürsüz bir etkileşim ve geri bildirim ağının varlığını gerektiren büyük ölçüde belirsizliklerle dolu bir süreçte bu makinelerle nasıl etkileşim kurulacağını bilmektir. Esas teknoloji beynimizde ve deneyimimizdedir. Çin yurtdışına öğrenci ve profesyoneller göndermeyi sürdürüyor; bunu kendi teknolojik potansiyelini inşa etmenin en etkili yolu olarak görüyor. Ama dünyanın dört bir yanındaki büyük üniversitelerin öğretim üyelerinin gayet iyi bildiği gibi, bu genç, parlak Çinli bilimadamları ve mühendisler memleketlerine döndüklerinde gerçekten de sıcak bir biçimde karşılanmıyorlar, bürokratik bir bilim sistemi, teknolojinin düşük düzeydeki amaçlar için kullanımı ve genelde baskıcı bir kültürel atmosferde boğuluyorlar. Böylece eğitimlerinin ardından ya bürokrasiye dahil oluyorlar, ya daha kârlı işlere giriyorlar, ya birçok durumda olduğu gibi Batı'da kalıyorlar ya da zenginleşen başka bir Pasifik ülkesinde iyi bir iş buluyorlar. Demokrasi olmadan, Çin'in büyük tasarısı için hayati önem taşıyan enformasyon teknolojisi paradigmasına gerçekten dahil olamayacağını söyleyecek kadar ileri gitmeyeceğim, hayır: Siyasi süreçler basit ifadelere indirgenemez. Ama bir tür açık toplum olmadan, Birinci Cilt'te ve bu cildin Birinci Bölümü'nde açıkladığım gerekçeler yüzünden Çin bunu yapamayacak. Ancak Çin'in

yüksek teknoloji sanayiinde, özellikle telekomünikasyon teçhizatı alanında teknolojik gelişmeler olduğuna dair bazı işaretler var. Bu büyük ölçüde teknolojik bakımdan ileri devlet girişimleriyle işbirliği yapan çokuluslu şirketlerden ve yurtdışındaki Çinli şirketlerden teknoloji transferi yapılmasından ve Çin'deki teknoloji üniversitelerinin mükemmelliğine yaslanmaktan kaynaklanıyor. Mesele, bütün bir imalat sanayiini tam anlamıyla modernleştirmeksizin, Çin üniversitelerini uluslararası değişim programlarına tam anlamıyla açmaksızın bu teknolojik yenilenmenin sürüp sürmeyeceği.

Bu bakımdan kilit mesele, ağ ekonomisinin, ama aynı zamanda ağ toplumunun belkemiği olan internetin gelişimi. Ağ ekonomisi ve ağ toplumu birbirinden ayrılamaz. Çin hükümeti, serbest iletişimin olası siyasi etkilerinin tam anlamıyla farkında olduğundan, yeni girişimciliğe izin vermekle enformasyon üzerindeki denetimi yitirmek arasında kalmış durumda. Çin'deki internet kullanıcılarının sayısı hızla arttı, 1997'de 900 binken, 1999'un sonunda 4 milyonu aşmıştı. Ancak büyüme olasılığı çok daha fazladır, Çinli internet şirketlerine ciddi oranda yabancı yatırım çekmektedir. Enformasyon Sanayii Bakanı Wu Jichuan, Eylül 1999'da internete yapılan yabancı yatırımların askıya alınması çağrısında bulunmuştu, çünkü bu yatırımlar, Çin'de telekomünikasyonun yabancıların denetimine verilmesi konusundaki yasağı çiğniyordu. Bugün Çin hükümetinde internetin ve internetin dış bağlantısının yayılmasına nasıl, ne ölçüde izin verileceği konusunda derin bir tartışma var. Özetle Çin, enformasyonun kontrol altında olduğu bir toplumda enformasyon teknolojisini geliştirme çelişkisini aşmaya çalışıyor. Ancak Çinli şirketler daha yüksek bir teknolojik yenilik düzeyine, tersten mühendisliğin karşılayamayacağı düzeyde bir teknolojik yeniliğe gereksinim duyduklarında bu pragmatik politika, daha büyük bir engelle karşı karşıya kalacaktır.

Dolayısıyla demokrasi Çin'de ağır bir mesele olmasa da, Deng'den sonrası Ciang Zemin ve Zhu Rongji'nin başını çektiği yetkin bir komünist liderlik tarafından kontrol altına alınmış görünüyorsa da, binyılın sonunda halledilmesi geren tartışmalı meselelerin ne denli geniş

kapsamlı olduğu dikkate alındığında, parti yönetiminin 21. yüzyıldaki vaadi ve "Singapur modeli"ni uygulamanın sağlamlığı soru işaretleri yaratıyor. Temel önemde bir soru, bu toplumsal meselelerin toplumsal çatışmalar olarak ifade edilmesi olasılığıyla ilgilidir. Çin tarihi üzerine düşününce, küreselleşme ve kimlik arasındaki çelişkili ilişkiye dair genel analizim doğrultusunda, 21. yüzyılın Çinindeki toplumsal çatışmaların devleti ele geçirmeyi amaçlayan siyasi hareketlerden ziyade kimliğe dayalı seferberlikler olarak gelişebileceği varsayımını ileri sürüyorum. Gerçekten de Çin Komünist Partisi'nin gazetesi *People's Daily*'nin 5 Kasım 1999 tarihli nüshasında yayınlanan bir başyazı, görünüşe bakılırsa bu olasılığı doğruluyordu. Şöyle diyordu başyazıda: "Güçlü tedbirler alarak, bu şer güce karşı mücadelenin amansızlığına, karmaşıklığına tam anlamıyla hazırlanmalıyız... Bu, ülkenin geleceğini, halkın geleceğin ve reform, açılma, sosyalist modernleşme yönündeki büyük girişimin geleceğini etkileyen büyük bir siyasi mesele."[121] Çin'de sosyalist modernleşmenin gidişatını baştan sona değiştirecek bu "şer güç", artık kapitalizm ya da emperyalizm değildir. Demokrasi yanlısı hareket de değildir. Bedenin yaşamsal enerjisini geliştirmek için eski Çin geleneği *qigong*'u uygulayan, Budizm'den ve Taoizm'den unsurları da bu gelenekle birleştiren gizil bir tarikat olan Falun Gong'dur. New York'a sürgüne gitmiş eski bir bürokrat olan Li Hongzhi liderliğindeki bu tarikat, birkaç kez binlerce yandaşını Pekin'deki hükümet binalarının önünde toplamayı başardı. Talepleri yalnızca rahat bırakılmaktı. Çin'de ve dünyada milyonlarda inananı bulunan, Li Hongzhi'nin internet yoluyla gevşekçe koordine ettiği Falun Gong, Çinli komünistlerde geçmişteki başka protesto hareketlerinden çok daha büyük bir korku yaratıyor. Abartılı olduğu aşikâr bu tepki, birkaç etkenle açıklanabilir. İlki hareketi bastırmanın ve kontrol altına almanın zorluğu. Hareketin çapı (hükümete göre en az iki milyon takipçisi vardır), gevşek, adem-i merkeziyetçi yapısı, buna karşın belli protestolar için belli bir noktada ve zamanda toplanabilme yetisi, görünüşe bakılırsa, iyi örgütlenmiş siyasi ve askerî güçleri

121 The New York Times (5 Kasım 1999: A3).

bozguna uğratmaya alışmış bir devlet için büyük bir sorun. Bu devlet, bireylerin özerkliğine ve amaç doğrultusunda koordinasyona dayalı esnek bir ağ yapısı karşısında dengesini kaybediyor. Göründüğü kadarıyla Falun Gong'u destekleyen tabanı, temelde ekonomik bakımdan sıkıntı içindeki eyaletlerde kentlerde yaşayan orta yaşlı işsiz ya da emekli kesim oluşturuyor; yani tam da kapitalizme geçiş sürecinden ağır darbe alan kesimler. Bazı gözlemciler, *qigong* uygulamanın, sağlık sorunu olan, işlerini kaybettikten sonra sağlık hizmetlerinden yararlanamayan birçok kişi için çok da uzak bir düşünce olmadığı varsayımını ileri sürüyor. Üçüncüsü, Çin'de yabancıların nüfuzuna karşı ayaklanan, tarihsel dönüşümün kilit noktalarında geleneksel kurumların yaşadığı krize direnen dinsel ya da yarı dinsel hareketler uzun bir geleneğe dayanır. 1854-64'teki Taiping isyanı gibi örneğin (bkz. İkinci Cilt Birinci Bölüm). Çinli liderlerin ciddi tarihsel bilinci dikkate alındığında, bu hayaletleri andıran her şeyin alarma sebep olacağı kuşkusuzdu. Ve Çin hükümeti büyük bir propaganda ve baskı kampanyası başlatarak insanların dikkatini bu muhalefet kaynaklarına çekti; belki de Falun Gong'un etkisini hareketin hiç düşünmediği bir siyasi yönde artırdı.

Eğer çatışmalar patlak verirse, eğer Çin dış dünyanın siyasi baskısını hissederse ve eğer iç siyasette huzursuzluk başgösterirse, Çin devletinin kendini uzlaşmaz bir milliyetçilik biçiminde ebedileştirmeye çalışması kuvvetle muhtemeldir. Devrimci meşruiyet halk arasında tümüyle kendini bitirmişken, tüketimcilik toplumsal istikrarı sağlayacak denli geniş kesimlere ulaşamazsa eğer, rejim, Çin'in savunucusu; sonunda Doğu'ya, Batı'ya, Kuzey'e karşı ayağa kalkan, Japonya, ABD ve Rusya'da saygı uyandıran dünya çapında bir Çin halkının savunucusu olarak kendi milliyetçi kimliğini vurgulayacaktır. 1996-99 döneminde Çin Denizi'nde savaş tehdidi, Tayvan, Vietnam ve Japonya'nın birkaç adacağın egemenliği konusunda çatışması, Tayvan'ı hedef alan açık tehditler Çin rejiminin olası siyasi evrim yolunun bu olduğunu gösteriyor adeta. Bu kaydadeğer bir halk desteğine dayanabilir. Bu binyılın sonunda milliyetçilik Çin'de güçlü bir akım. Ağustos 1996'da, öğrenciler Japonya'nın küstahlığına karşı öyle büyük bir şevkle kendi-

liğinden harekete geçip gösteri düzenlediler ki, hükümet kontrolden çıkmasın diye hareketi sakinleştirmek zorunda kaldı. Dolayısıyla yarım yüzyıl süren komünizmin ardından, Çin, alternatif bir toplumsal sistemden çok, küresel kapitalizmin risklerini ve zenginliklerini büyük ölçüde paylaşan bir ulus ve bir uygarlık olarak kendini kabul ettirme yoluna girdi. Ama bu yenilenmiş Çin milliyetçiliği dikkat çekici sosyalist nitelikler gösteriyor. Ve ilk kez, büyük bir güç olarak dünyayı ele geçirme cüreti göstererek kendini Pasifik ve ötesine yansıtıyor.

SONUÇ: KÜRESELLEŞME VE DEVLET

Bu bölümde, kalkınmacı devletin geçen yarım yüzyılda Asya-Pasifik'teki olağandışı ekonomik büyüme ve teknolojik modernleşme sürecinin itici gücü olduğu argümanını destekleyen yeterince kanıt sunuldu. Analiz ettiğimiz örneklere başkaları da eklenebilir. Örneğin Malezya da en az Singapur kadar kalkınmacıdır, ancak şiddete dönüşmesi olası ülke içi etnik ve dinsel çatışmalar yüzünden zayıflamıştır. Endonezya ve Tayland da 1980'lerde yarı kalkınmacı devletlerdi. Suharto rejimi, Suharto ailesinin orduyu, hükümeti ve bankacılık sistemini kontrol ederek ülkenin zenginliklerinden ciddi bir pay almasına dayanıyordu, buna kuşku yok. Suharto'nun kişisel diktatörlüğü, onun ve himayesindekilerin çokuluslu şirketler (özellikle de Japonlar) ve zengin Çinli girişimciler topluluğuyla ittifaka gitmesini, kârdan pay karşılığı bu şirketlerin ve girişimcilerin ülke ekonomisini yönetmesine izin vermesini mümkün kılıyordu. Ama hem Endonezya'da hem Tayland'da kalkınmacı devlet temel bir unsur olarak yöneticilerin kişisel zenginleşmesini içerse de, devletin politikaları ulusal ekonominin sanayileşmesi ve dinamikleşmesi için ülkenin küresel ekonomiye bağlanmasına odaklanmıştı. Bu politikalar büyüme ve modernleşme anlamında kaydadeğer ölçüde başarıya ulaştı; gerçi toplumsal bedel biraz yüksek oldu. Sonuçta Güney Kore, Tayvan ve hatta Japonya devletlerinde de yolsuzluklar yaygındı. Ve kişisel diktatörlük de uzunca bir süre Güney Kore, Tayvan ve Singapur'da devletin merkezi bir ögesiydi. Dolayısıyla Marcos'un Filipinleri (yağmacı devlet), ordunun yönetimindeki

Myanmar (Birmanya ya da Burma), savaşlarla harap olmuş Kamboçya ve Laos dışında, kalkınmacı devlet, farklı ölçülerde ve farklı biçimlerde, Asya-Pasifik'teki başarılı kalkınma sürecinin baş aktörü oldu.

Çin ve Singapur istisna olmak üzere, kalkınmacı devletin başarısı, çöküşüne neden oldu. Kalkınmacı devlet, iki yönlü bir göreli özerkliğe dayanıyordu. Küresel ekonomi karşısında göreli özerklik, ülkenin şirketlerinin uluslararası alandaki rekabet gücünü artırıyordu, fakat ticareti ve finansal akışları kontrol ediyordu. Toplum karşısında göreli özerklik ise, demokrasiyi bastırıyor ya da sınırlandırıyor ve meşruiyeti yurttaşların katılımından ziyade, hayat standartlarının iyileştirilmesine dayandırıyordu. Bütün bunlar ulusa hizmet etme, hatta onu yaratma bayrağı altında gerçekleşiyordu, ama aslında yöneticilere hizmet ediyordu. Her iki alanda da devletin özerkliği, kalkınma süreci sonucunda ortaya çıkan gelişmelerin meydan okumasıyla karşı karşıya kaldı. Küresel ekonomiyle tam entegrasyon devletin finansal akışları, ticareti ve dolayısıyla sanayi politikasını kontrol etmesini giderek zorlaştırdı. Devletin beslediği şirketler, küresel şirketlere ya da küresel şirket ağlarına dönüştü. Finansal kurumlar, kendi başlarına uluslararası finans piyasalarına girdiler. Küresel yatırımcılar patlamakta olan Asya ekonomilerine, dizginlenmemiş kapitalizmin yeni vahşi doğusuyla doğrudan bağlantılar kurdular. 1990'ların sonunda, Japonya'yla da tabii. Kalkınmacı devletin kurduğu geleneksel mekanizmalar eskimişti, finans piyasalarının küreselleşmesine uyarlanmış yeni kurallar, düzenlemeler de henüz yerleşmemişti. Eh, biliyoruz ki kapitalizm sadece serbest piyasa anlamına gelmez. Tarihten alınan derslerin bir değeri varsa, güvenilir kurumların ve düzenlemelerin bulunmadığı dizginlenmemiş piyasaların yağma, spekülasyon, suiistimale yatkın mal edinmeye ve nihayetinde kaosa vardığını biliyoruz. Kalkınmacı devletten yeni, düzenli kapitalizme karmaşık geçişin yarattığı kurumsal boşluk çabucak küresel finans piyasalarının borç verenleriyle, spekülatörleriyle ve onların yerel bağlantılarıyla dolduruldu.

Kalkınmacı devletin ekonomiyi modernleştirmekteki başarısı örneklerin çoğunda otoriter devlet karşısında kendini ortaya koyan bir

sivil toplumun doğmasına yol açtı. Toplumsal değişim ve demokrasi siyasi kurumlar içinde mücadeleyle kendilerine yol açarken, kalkınmacı devletin manevra alanı daraltıldı, böylece kalkınmacı devlet küresel rekabetin idaresini ve yöneticilerin kişisel refahlarını aynı anda temin edemez hale geldi. Bu ikili özerklik ile kalkınmacı devletin bekası arasındaki bağlantıyı Malezya'nın ulusal lideri Mahatir Muhammed'den daha iyi anlayan biri yokmuş gibi görünüyor. Mahatir Muhammed'in krize yanıtı üç aşamalıydı. Öncelikle ringgit'i konvertibl olmaktan çıkarıp finansal mübadeleleri sıkı denetimlere tabi tutarak Malezya'yı küresel ekonomiden kısmen ayırdı, bir yandan da çokuluslu şirketlerin Malezya'ya doğrudan, üretken yatırımda bulunmasını desteklemeyi sürdürdü. İkincisi, liberal zihniyetteki yardımcısı ve Maliye Bakanı Enver İbrahim'i azledip saçma sapan gerekçelerle hapse attı, Enver'i desteklemek için gösteri yapan insanları bastırdı, böylece sivil toplum ve demokrasiyi parçaladı. Üçüncüsü küresel finansal stratejileri, muhtemelen Yahudilerden esinlenen ve kesinlikle George Soros tarafından yönlendirilen sömürgeciliğin ve Batı hakimiyetinin yeni biçimi olarak lanetleyerek Malezya milliyetçiliğini seferber etti ve dinî kimliğe başvurdu. Bu çıkışların büyük bir bölümü ağırlıklı olarak sembolik bir değere sahip olsa da, kalkınmacı devletlerden en azından birinin, kalkınmacı devletlerin yaratımına katkıda bulunduğu küreselleşme süreci tarafından alt edilmeye itiraz ettiğini haber veriyordu.[122] Malezya bu bağımsızlığa benzer çıkışın bedelini ödedi. Malezya hükümeti 1 Eylül 1999'da geri dönen yabancı portföylerdeki anapara üzerindeki % 10'luk çıkış vergisini kaldırdığında Ağustos'ta 1.2 milyar doları bulan toplam net yabancı portföy yatırımları Eylül'de 178 milyon dolara geriledi. Yabancı sermaye Malezya borsasını terk etmişti.

Tayvan, Singapur ve Çin'in 1997-98 finansal krizini atlatmasını sağlayan özel süreçlerden analitik dersler çıkarmak önemlidir, çünkü bu dersler yüzyıl dönümünde Pasifik'te başlayan ekonomik büyümenin koşullarını ve perspektiflerini açıklamaya yarayabilir. Tayvan'a

---

122 Jomo (1999).

baktığımızda bir gizem perdesiyle karşılaşmıyoruz. 1990'ların ortalarına gelindiğinde Tayvan ekonomisi bütün Pasifik'te piyasalar ve imalat ağları etrafında oluşmuş esnek girişim ağlarına geçiş yapmıştı. Devlet bankacılık sistemini kısmen koruyacak kadar güçlüydü, fakat kayırmacı kapitalizmi dayatacak ya da doğmakta olan sivil toplumu boğacak kadar güçlü değildi. Dolayısıyla genel olarak bakıldığında Tayvan'ın şirketleri ve bir bütün olarak ülke ileri küresel kapitalizmin kurallarına ve usullerine tam anlamıyla entegre olmuştu, tam entegrasyonun bütün faydaları ve risklerinden nasibini alıyordu. Tayvan büyük ölçüde küreselleşmişti.

Singapur ise Japonya örneğinin açıkça mükemmelleştiği nihai kalkınmacı devletti, hâlâ da öyledir. Yine de ekonomisi Güneydoğu Asya'daki genel düşüşün bir sonucu olarak sadece küçük bir gerileme yaşadı. Hali vakti yerinde, modernleşmiş Singapur toplumu ise Gramsci'ci anlamda sivil toplum olarak nitelendirilemez. Devletin ekonomi ve toplum üzerindeki kontrolü hâlâ çok yoğundur. Singapur'u bir istisna olarak değerlendiriyorum. Çünkü küresel ekonomiye tam anlamıyla entegre olmuştur, para birimi konvertibldir, önde gelen bir finans merkezidir, çokuluslu şirketlere tam anlamıyla açıktır ve devlet hâlâ ekonomi üzerinde ve finans piyasalarındaki sert dalgalanmalar üzerinde hatırı sayılır bir kontrol sahibidir. Devletin bireyleri ve örgütleri izleme potansiyeli her zaman mevcut olsa da, Singapur'u yöneten şey kaba kuvvet değil, insanların kendiliklerinden uyguladıkları geri çekilme ve sansürdür. Singapur'un deneyimine yaklaşan bir devlet ya da toplum tanımıyorum. Tam da Lee Kwan Yew'un istediği gibi insan uygarlığının gelecekteki bir modeli olabilir. Böyleyse, Singapur'un 21. yüzyıl için olası bir toplumsal geleceğin laboratuarı olarak görülüp derinlemesine incelenmesi temel bir görev haline geliyor.

Çinli liderler Singapur modelini benimsemek istemiş olsalar da, Çin ayrı bir meseledir. Şimdilik Çin, ülke ekonomisini kısmen kontrol edilemez küresel piyasa güçlerinden korurken küreselleşmeden yararlanmanın mümkün olduğuna bir örnek. Çin hükümeti yuan'ın konvertibilitesini sınırlayarak, finansal akışları sıkı bir denetim altına alarak,

tamamen hükümetin kontrolündeki bir bankacılık sistemiyle Çin şirketlerinin ihraç piyasalarındaki rekabet gücünü artırmayı ve piyasanın çapının da teşvikiyle yabancı sermayeyi çekmeyi başarabildi. Dolayısıyla Çin işletme döngüsüne bağlı olarak enflasyona ya da deflasyona oynayıp ekonomik büyüme oranını yüksek tutmayı başarabilmişti. Finansal akışları kontrol etme stratejisinin gerisinde açıktır ki, küresel yatırımcıların Çin'e borç verme/yatırım yapma konusundaki gönülsüzlükleri vardı. Böylece zaman içinde Çin'in 1990'lardaki aşırı büyümesinin başlıca kaynaklarından biri olan yabancı yatırımlar geriledi ve büyümeyi tehlikeye attı. Fakat başka bir alternatif finansman kaynağı vardı: Yüksek oranlardaki iç tasarruflar. Ve bu tasarrufların bir bölümünün nakit döviz cinsinden olabilmesi için gereken şey, dünya piyasalarında ihracatta rekabet gücüydü. Ne de olsa Çin onlara katılıp onları geride bırakmadan evvel Asya-Pasifik ülkelerinde büyümeyi güçlendiren şey, tam da kalkınmacı devletin geliştirdiği bu formüldü. Dolayısıyla kalkınmacı devlet Asya-Pasifik'in büyük bölümünde başarısızlığa uğrar görünürken, Çin'deki kalkınmacı devlet milliyetçi onaylamanın ve siyasi meşruiyetin bir aracı olarak yükselişte olabildi. Çin'in büyüklüğü, bilimsel potansiyeli, yurtdışındaki dinamik Çinli girişim ağlarıyla derin bağlan·ıları ejderhaların en büyüğünün soluk almasını sağlamış olabilir. Bu noktada Gerschenkron'cu bir mantıkla devam etmek mümkün, Çin'deki kalkınmacı devletin karşılaştırmalı üstünlüğünün kısmen küresel ekonomiye geç katılmasından ileri geldiği varsayımını ileri sürüyorum. Böylece zamanla bu üstünlüğü silinip gidecek, Çin de erken gelişmiş komşularıyla benzer koşullarla yüz yüze kalacaktır. Fakat tarih önceden yazılmış bir senaryo değildir. Çin'in hâlâ kalkınmacı bir devlet gibi davranabilmesi, bağlamı değiştirir; çünkü Çin Singapur'un sayılabileceği gibi küresel kuralın küçük bir istisnası değildir. Çin, enformasyon çağına geçişte küreselleşmeyi yönetmeyi ve topluma hükmetmeyi başarabilirse bu demektir ki, kalkınmacı devlet insanlığın en azından beşte biri için hayatta ve sıhhattedir. Dünya üzerindeki uluslar ve devletler küresel finans piyasaları karşısında kendilerini giderek güçsüz hissediyorlarsa, alternatif arayıp Çin

deneyiminden ilham alabilirler. Fakat bu tabii ki, olası birkaç yoldan biridir. Aksine, Çin'in ekonominin kontrolünü kaybetmesi, hızlı bir deflasyon ve enflasyon dizisinin ülkeyi harap etmesi, toplumsal patlamaları tetiklemesi ve siyasi çatışma başlatması da mümkündür. Böyle olursa kalkınmacı devlet tarihsel yörüngesini tamamlamış olacak, küresel sermaye ve enformasyon akışları rakipsiz bir hükümranlığa başlayacaktır; yeni bir devlet biçimi, Avrupa Birliği'nin olası bir örneği olduğu ağ devleti, ekonomileri tarafından köleleştirilen toplumların yardımına koşmazsa tabii. Asya-Pasifik'te kalkınma ve krizin kalbinde yer alan, küreselleşme ile devlet arasındaki ilişki binyıl dönümünde başlıca siyasi meseledir.

Avrupa'nın ikinci binyıl dönümünde birleşmesi, tamamlanırsa, yeni dünyamızı tanımlayan en önemli eğilimlerden biri olacak.[1] Bu önemli, çünkü her şeyden önce, Avrupa'da başlıca güçler arasında bin yıllardır devam eden savaşlara, Avrupa'ya ve modern dönemlerde de dünyaya yıkım ve acı getiren, kayıtlı tarihin tamamı boyunca devam

1 Bu bölümde, 1994-98 döneminde Batı Avrupa Araştırmaları Merkezi'nin başkanlığını yürüttüğüm California Üniversitesi'nde, Berkeley'de Avrupa üzerine araştırmalar yapan birkaç öğretim görevlisi ve yüksek lisans öğrencisine entelektüel bakımdan çok şey borçluyum. Bu yıllarda merkezi ziyaret eden Avrupalı akademisyenler ve konuşmacılara da (aralarında çeşitli ülkelerden hükümet yetkilileri de vardı) teşekkür borçluyum. Avrupa ekonomileri ve toplumlarında enformasyon teknolojisiyle ilgili tartışmam büyük ölçüde 1995-97 döneminde görev yaptığım, Avrupa Komisyonu Enformasyon Toplumu Üst Düzey Uzman Grubu'ndaki fikir alışverişleriyle şekillendi. Grubun başkanı Luc Soete'ye bu alışverişleri kolaylaştırmasından ötürü teşekkür ederim. Berkeley'de Alman ve Avrupa Araştırmaları Merkezi ile Slav ve Doğu Avrupa Araştırmaları Merkezi tarafından 1995-98 döneminde düzenlenen, "Avrupa'nın Doğusu ve Batısı: Ulusal Egemenliğe Aşağıdan ve Yukarıdan Darbeler" başlıklı araştırma programına katılmamın da büyük yararını gördüm. Bu araştırma programının yöneticileri Victoria Bonnell ile Gerald Feldman'a nazik davetlerinden ötürü teşekkür ederim. Son olarak Alain Touraine, Felipe Gonzalez, Javier Solana, Carlos Alonso Zaldivar, Jordi Borja, Roberto Dorado, Peter Schulze, Peter Hall, Stephen Cohen, Martin Carnoy ve John Zysman'la bu bölümde yer alan konular üzerine yaptığımız sohbetlerin de düşüncelerimi şekillendirdiğini, bilgi dağarcığımı zenginleştirdiğini belirtmeden geçmeyeyim.

etmiş, 20. yüzyılın ilk yarısında sıradışı bir şiddete ulaşmış, sürekli tekrarlanan bu pratiğe son verecek. Birleşik bir Avrupa ekonomik ve teknolojik kudretiyle, kültürel ve siyasi nüfuzuyla, Pasifik'in yükselişiyle birlikte dünyadaki güçler sisteminin çok merkezli yapısına çıpa atacak, Amerika Birleşik Devletleri'nin devam eden askerî (ve teknolojik) üstünlüğüne rağmen egemen bir süper gücün varlığını gölgeleyecek. Kurumsal bir yenilik kaynağı olarak ulus-devletin krizine birtakım yanıtlar getirebilecek olmasının da önemli olduğunu savunuyorum. Zira, Avrupa Birliği'nin oluşumu sürecinde Avrupa düzeyinde, ulusal, bölgesel ve yerel düzeylerde yeni yönetim biçimleri, yeni hükümet kurumları yaratılmaktadır; *ağ devleti* demeyi önerdiğim yeni bir devlet biçiminin nüvesidir bunlar.

Ne var ki bu birleşmenin gerçek içeriği ve dahil olan aktörler hâlâ belirsizdir ve bir süre daha böyle kalacaktır. Birleşmeyi mümkün kılan tam da bu muğlaklıktır ve birleşme sürecine de bir modelden çok bir tartışma olarak damgasını vurmuştur. Gerçekten de Avrupa birleşmesi geçen yarım yüzyılda, ulus-devletler arasında, ekonomik ve toplumsal aktörler arasında çatışan çıkarların, alternatif dünya görüşlerinin birbirine yakınlaşmasından doğmuştur. Ortak bir kimliğe dayanan Avrupa mefhumu son derece sorgulanabilir bir mefhumdur. Ünlü tarihçi Josep Fontana, Avrupa kimliğinin tarih boyunca nasıl "öteki"ne, farklı türden, farklı kökenlerden barbarlara karşı inşa edildiğini göstermiştir.[2] Şimdiki birleşme süreci, bu anlamda farklı değildir, çünkü katılımcı ulus-devletlerin bazı ortak çıkarları etrafında bir araya gelen, birbirini izleyen *savunmacı siyasi projelerden* oluşmuştur. Ama binyıl dönümündeki Avrupa başka, daha karmaşık bir şeydir. Birleşme sürecinin iç dinamiklerinin sonucu oluşmuştur, bu savunmacı projelerin üstüne çıkmıştır, kısa süre önce de enformasyon çağına damgasını vuran iki makro eğilim tarafından şaşırtılmış, desteklenmiş ve meydan okunmuştur: Ekonomi, teknoloji ve iletişimin küreselleşmesi ile buna paralel olarak anlam kaynağı olarak kimliğin onaylanması. Klasik

2 Fontana (1994).

ulus-devletin bu simetrik, birbirine ters zorluğa tepkiyi ifade etmekte zorlanması nedeniyle, Avrupa kurumları yeni biçimler ve yeni süreçler kullanarak bu iki eğilime ayak uydurmaya çalışmakta, sadece çalışmakta ve böylece yeni bir kurumsal sistemin, ağ devletinin inşasına soyunmaktadırlar. Avrupa Birliği'nin inşasını çevreleyen ekonomik ve siyasi karmaşıklığın tamamını sunma fırsatından yararlanmaksızın ya da böyle bir niyete kapılmaksızın, dolayısıyla ilgili okuyucuyu bu meselelerle ilgili geniş kapsamlı, iyi kaynaklara yönlendirerek bu bölümde bu hikâyeyi anlatacağım.[3] Burada, enformasyon çağının belirlenmesinde kritik olarak tanımladığım eğilimlerin –küreselleşme, kimlik ve ulus-devletin krizi– Avrupa birleşmesine ve dolayısıyla 21. yüzyılın dünyasını nasıl şekillendirdiğine odaklanacağım.

BİR SAVUNMACI TEPKİLER SİLSİLESİ OLARAK AVRUPA BİRLEŞMESİ: YARIM YÜZYILLIK BİR PERSPEKTİF

Avrupa Birliği, üç ayrı tarihsel dönemde, 1950'lerde, 1980'lerde ve 1990'larda algılanan tehditlere karşı katılımcı ülkeleri savunmayı amaçlayan üç ayrı siyasi girişim ve kurum inşası dalgası sonucu kuruldu. Üç durumda hedef temelde siyasiydi ve bu hedefe ulaşma araçları da temelde ekonomik önlemlerdi.

3 Analizimin dayandığı bilgilerin büyük bölümü *El Pais, Le Monde, The New York Times, The Economist* ve *Business Week* gibi dergiler ve gazetelerde bulunabilir. Gayet iyi bilinen meselelerle ilgili referanslarda bulunmaya gerek duymadım. Okura, Avrupa bütünleşmesiyle ilgili olarak son derece özelleşmiş, uzmanlık alanı haline gelmiş bir dizi meseleye dair kalın bir bibliyografya sunmaya da niyetim yok. Burada sadece Fransa ve İspanya'da yaklaşık çeyrek asırdır çok yakından takip ettiğim bir konu hakkında düşüncelerimi harekete geçiren, hafızamı tazelemek açısından yararlı bulduğum birkaç kaynağa değineceğim. Konuyla ilgili en parlak, en dolu analizlerden biri muhtemelen Alonso Zaldivar'ınkidir (1996). Kapsamlı bir değerlendirme için, ki argümanını büyük ölçüde paylaşırım, Orstrom Moller'e bkz. (1995). Keohane ve Hoffman (1991b) da başlıca fikir kaynaklarından biridir. Avrupa bütünleşmesinin siyasi boyutlarını özetleyen bir makale için bkz. Waever (1995). Avrupa'da çokkültürlülük ve demokrasinin krizi hakkında bkz. Touraine (1997). Ayrıca okunması yararlı olabilecek kaynaklar arasında şunları sayabilirim: Ruggie (1993); Sachwald (1994); Ansell ve Parsons (1995); Bernardez (1995); Bidelux ve Taylor (1996); Estefania (1996, 1997); Hill (1996); Hirst ve Thompson (1996); Parsons (1996); Pisani-Ferry (1996); Tragardh (1996); Zysman vd. (1996); Zysman ve Weber (1997); Ekholm ve Nurmio (1999). Ernst Haas'ın kaleme aldığı, bugün yaşanan siyasi tartışmaların birçoğunun analitik olarak geliştirildiği klasik metinlere (1958a, b, 1964) bakmak da tazeleyici oluyor.

1948'de birkaç yüz Avrupa lideri Avrupa entegrasyonunun geleceğini tartışmak üzere Lahey'de toplandı. İdeolojik iddiaların, teknokratik heveslerin ötesinde Avrupa entegrasyonunun temel hedefi yeni bir savaştan kaçınmaktı. Bunun için de Almanya'yla kalıcı bir uzlaşma sağlanması gerekiyordu. Öyle ki bu uzlaşma Almanya'nın Birinci Dünya Savaşı sonrasında düştüğü aşağılayıcı konumdan, İkinci Dünya Savaşı'na yol açan bu durumdan keskin bir farklılık göstermeliydi. Uzlaşmanın aslen Almanya ile kıta çapındaki diğer güç olan Fransa arasında sağlanması ve en yıkıcı savaşın ardından Avrupa'nın koruyucusu olan ABD tarafından kutsanması gerekiyordu. Dahası, ön cephesi Almanya'dan geçen Soğuk Savaş, ekonomik olarak güçlü, siyasi açıdan istikrarlı bir Avrupa gerektiriyordu. NATO gerekli askeri şemsiyeyi sağladı ve Marshall Planı da Avrupa ekonomilerinin yeniden yapılanmasına katkıda bulunurken, Amerikalı çokuluslu şirketlerin yolunu açtı. Fakat tarihsel olarak birbirleriyle savaşarak ya da bir sonraki savaş için ittifaklar kurarak inşa olmuş ulus-devletler arasındaki ilişkilere istikrar kazandırmak için siyasi kurumlara ihtiyaç vardı. Avrupa entegrasyonu yönündeki ilk girişim çerçevesinde kömür ve çelik sanayilerinde bir ortak pazarın kurulması hiç de şaşırtıcı değildir; bu ortak pazarla o dönemde gelecekteki bir savaş girişimi için stratejik önemde olan sanayilerde özerk ulusal kalkınma imkansız hale getirilmişti. Avrupa Kömür ve Çelik Birliği Nisan 1951'de Batı Almanya, Fransa, İtalya ve Benelüx ülkeleri tarafından Paris'te kuruldu. Bu girişimin iyi sonuç vermesi, 25 Mart 1957'de Roma Anlaşmalarının imzalanmasına yol açtı. Anlaşmalardan biri yeni stratejik sanayi olan nükleer enerjide politika koordinasyonunu sağlamakla görevli Euratom'u, diğeri ise altı ülke arasında ticareti ve yatırımları geliştirmeyi hedefleyen Avrupa Ekonomik Topluluğu'nu (AET) kuruyordu.

Kıtada ekonomik entegrasyonun artması, Avrupa'da entegrasyon sürecine ilişkin birbirine rakip görüşler arasındaki tartışmayı öne çıkardı. Birleşik bir Avrupa modelini ortaya atan teknokratlar, özellikle de Jean Monnet federal bir devletin hayalini kuruyordu. Ulus-devletlerin hiçbiri de böyle bir federal devlete inanmıyor ya da böyle bir devlet

istemiyordu. Fakat Avrupa kurumlarının ataleti (iktidar değilse de) hatırı sayılır ölçüde nüfuzun Avrupa bürokrasisinin ellerinde toplanmasına yol açtı. Bu arada uluslararası rolü dizginlenmiş olan Almanya da AET'yi uygun bir uluslararası platform olarak görmeye başlamıştı. De Gaulle'ün Fransa'da devlet başkanlığına geçmesi, egemenliğin devri sürecini frenledi ve hükümetlerarası diye bilinecek seçeneğin altını çizdi; yani, Avrupa çapındaki kararlar ülkelerin yürütme erki başkanlarından oluşan konseyin ellerine bırakıldı. De Gaulle, AET'ye yeni bir siyasi amaç kazandırmaya çalıştı: AET'nin ABD karşısında bağımsızlığını ortaya koyması. Fransa'nın, Britanya'nın AET'ye katılma başvurusunu 1963'te ve 1966'da iki kez reddetmesinin sebebi buydu; Britanya'nın ABD'yle yakın ilişkilerinin Avrupa'nın özerk girişimlerini tehlikeye atacağı düşünülüyordu. Gerçekten de Britanya Avrupa entegrasyonuna dair farklı, üçüncü bir hayali temsil ediyordu, hâlâ da temsil etmektedir: Siyasi egemenlikten ciddi bir taviz vermeksizin serbest bir ticaret bölgesinin geliştirilmesine odaklanmak. Britanya 1973'te, de Gaulle'ün görevden ayrılmasından sonra nihayet AET'ye katıldığında, Avrupa entegrasyonuna dair bu ekonomik vizyon yaklaşık bir on yıl boyunca egemen oldu; siyasi dinamikler önemsenmedi, ayrıca ulusal ekonomik çıkarların müzakeresi AET'nin enerjisinin ve bütçesinin büyük bölümünü tükettiğinden dolayı da entegrasyonun hızı yavaşladı. 1973 ve 1979'daki ekonomik krizler, Avrupa karamsarlığı çağını başlattı; Avrupa ülkelerinin çoğu iki süper gücün onları siyasi güçlerinden yoksun bıraktığı, büyük ölçüde Avrupa sahillerinin ötesinde gelişmiş enformasyon teknolojisi devrimiyle daha alt sınıflara düştükleri ve sadece ABD'nin değil, Pasifik'teki rakiplerinin de gerisinde kaldıkları hissi içindeydi.

1981'de Yunanistan'ın, özellikle de 1986'da İspanya ve Portekiz'in topluluğa katılması Avrupa ekonomisine biraz nefes aldırdı (ne de olsa İspanya o dönemde dünyanın en büyük sekizinci piyasa ekonomisiydi) ve birkaç dinamik yeni oyuncuyu sahaya soktu. Ama aynı zamanda sıkıntılı bölgeleri, tarım, balıkçılık, iş yasaları ve oylama usulleri gibi kilit konularda karmaşık müzakereleri de topluluğun gündemine soktu. Fakat, 1987'deki Tek Avrupa Senedi'nin temsil ettiği,

1992'de gerçekten birleşik bir piyasanın kurulması yönünde adımlar atılmasını öngören ikinci büyük savunmacı tepkiye yol açan şey, Avrupa'nın Amerikan ve Japon şirketlerinin ekonomik ve teknolojik sömürgesi haline gelebileceği hissiydi. Ekonomik önlemler, bu kez Mitterrand'ın yönetiminde Fransız hükümetinin girişimiyle oluşturulan, Yıldız Savaşları programının sembolize edeceği Amerikan teknolojik saldırısına karşı koymayı amaçlayan Avrupa çapındaki Eureka programıyla koordinasyon içinde teknoloji politikasına yapılan vurguyla birleştirildi. Dahası Mitterrand'ın Fransa'nın ulusüstülüğe karşı konumunu yumuşatması ve İspanya'nın (Felipe Gonzales yönetiminde) Almanya'nın Avrupa kurumlarına yaptığı vurguyu desteklemesiyle birlikte, Avrupa Komisyonu'na daha geniş yetkiler verildi; Avrupa Konseyi (yürütme erklerinin temsilcileri) birkaç kilit alanda çoğunluğun oyuyla karar alma yetkisi kazandı, Avrupa Parlamentosu da daha önceki sembolik rolünün ötesinde bazı sınırlı yetkilerle donatıldı.

İspanya'nın Almanya'yla birlikte muhtemelen en federalist ülke haline gelmesinin sebebi de siyasidir: İspanyol demokratlarına göre, güçlü, birleşik bir Avrupa'ya çıpa atmak ülkenin geçmiş 500 yıl boyunca İspanya tarihine hakim olmuş siyasi otoriterlik ve kültürel yalıtım şeytanlarına geri dönmesini engelleyecekti. Güney Avrupa'nın tam anlamıyla demokratikleşmesinin ve Fransa ile Almanya'nın yeni küresel sistemde Avrupa'nın tekno-ekonomik özerkliğini savunmasının çifte etkisi sayesinde AET, AT haline geldi: Avrupa Topluluğu. Bir kez daha, ekonomik bir önlem, sermaye, mallar, hizmetler ve işgücü için gerçekten ortak bir pazarın kurulması esasen, daha ileri bir siyasi entegrasyona yönelik bir önlem olmuş, üye devletlerin yeni küresel ortamda bir derece özerklik sahibi olabilmesi için ulusal egemenlikler kısmen kırpılmıştı. Thatcher, modası geçmiş devlet-milliyetçiliğini Britanya'ya siper alarak direnmeye çalıştığında bu işine mal oldu. Britanyalı siyasi ve ekonomik elitlerin birçoğu, birleşik bir Avrupa'nın temsil ettiği fırsatı anlamışlar ve işçilerin sosyal hakları gibi (Muhafazakarlara göre) hiç istenmeyen politikaları tercih etme olasılığına çekince koyarak Avrupa'yla birlikte yürümeye karar vermişlerdi.

Avrupa, ekonomik entegrasyonun hızını ivmelendirmeye, siyasi ulus-üstülüğü de ılımlı bir hızda götürmeye karar verdiğinde, yani 9 Kasım 1989'da genel jeopolitik ortam birden değişti ve kıtada ortaya çıkan yeni siyasi meselelere yanıt verecek başka bir Avrupa inşası süreci başladı. Almanya'nın beklenmedik birleşmesi, Avrupa'nın birleşmesini derinden etkileyecekti, çünkü Avrupa entegrasyonunun başlangıçtaki hedefi Almanya ile Avrupalı komşuları arasındaki jeopolitik gerilimlerin etkisiz hale getirilmesiydi. Yeni, birleşik Almanya, 80 milyonluk nüfusu ve AT'nin gayri safi milli hasılasının % 30'unu bulan gayri safi milli hasılasıyla Avrupa bağlamında belirleyici bir güç konumundaydı. Dahası Soğuk Savaş'ın son bulması, Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'nın galipleri tarafından 40 yılı aşkın bir süredir tutulduğu boyunduruktan gerçekten kurtulmasını sağladı. Böylece Almanya ile kıta arasındaki ekonomik ve siyasi bağları güçlendirmek, bunun için de Avrupa Topluluğu'nu güçlendirmek ve Almanya'nın Avrupa Topluluğu içindeki çıkarlarını karşılamak bütün Avrupa açısından zorunlu hale geldi. Müzakerenin özünü, tek Avrupa para birimi, avro ve Avrupa Merkez Bankası yönünde ilerleyerek Alman ekonomisini Avrupa'nın geri kalanına tam anlamıyla entegre etmek oluşturuyordu. Almanya'nın güçlükle kazandığı sağlam Alman markından vazgeçmesi ve Bundesbank'ın direnişini aşması için üç büyük taviz gerekiyordu:

1. Özellikle Batı ve Doğu Alman para birimleri çapraz kurunun bire bir oranında tesis etme yönündeki siyasi kararın, Almanya'da enflasyonist baskıları tetikleyen bu kararın ardından, Avrupa ekonomilerinin, para politikalarının Alman ekonomisinin ihtiyaçlarına ve hızına uydurulmasını zorunlu kılan deflasyonist politikaları hazmetmesi gerekiyordu.

2. Avrupa kurumlarının yetkileri artırılacak, daha yüksek bir ulus üstülük düzeyine doğru ilerlenecek, böylece federalizme yaklaşan herhangi bir projeye Fransa'nın gösterdiği geleneksel direniş ve Britanya'nın itirazları kırılacaktı. Daha ileri Avrupa entegrasyonu yönündeki itilim, Almanya'nın Avrupa ülkelerinin çoğunun korkularını ve husumetlerini tetiklemeksizin uluslararası sahneye ağırlığını yansıtabil-

mesinin tek yoluydu. Japonya'nın hiçbir zaman yapamadığı şey –İkinci Dünya Savaşı'nın hayaletlerini gömmek– Almanya tarafından, ulusüstü Avrupa kurumlarına tam katılımla başarılıyordu.

3. Almanya, kendine özgü, farklı gerekçelere dayanan Britanya'nın da desteğini alarak AT'nin 12 üyesinden ek tavizler talep etti: Avrupa Topluluğu'nun kuzeye ve doğuya doğru genişletilmesi. Avusturya, İsveç ve Finlandiya örneklerinde hedef güney Avrupa'nın, dolayısıyla yoksul bölgelerin yükünü telafi etmek için Avrupa Topluluğu'nu daha zengin, daha gelişmiş ekonomilerle dengelemekti. Doğu Avrupa örneğindeyse Almanya, gelecekte ya göç ya da jeopolitik çatışmalar yoluyla ülkenin kargaşaya boğulmasını önlemenin bir yolu olarak bu huzursuz ülkeleri ekonomik ve siyasi bakımdan istikrara kavuşturma ihtiyacını Avrupa'nın geri kalanıyla paylaşmaya çalışıyordu (ve çalışıyor). Böylece Almanya, Bismarck'ın emperyal hayalini yeniden inşa ettiğinden şüphelenilmeksizin geleneksel Orta/Doğu Avrupa gücü rolünü oynayabildi.

Bu açıdan, jeopolitik bir tehdidin ne olduğuna dair tarihsel algıların ısrarla devam ettiğini gözlemek ilginçtir. Doğu Avrupa ülkeleri, Avrupa Birliği'ne katılmak için, Almanya'ya ve NATO'ya katılmak için ABD'ye her türlü baskıyı uyguladılar. Temelde güvenlik gerekçesine yaslanıyorlardı: Rus nüfuzundan ebediyen kurtulacaklardı. Almanya, doğu sınırıyla Rusya arasında ülkesel bir tampon yerleştirme amacıyla bu ülkeleri destekledi. Yine de bu stratejik amaçların tartışıldığı koşullar eskimiş görünüyor. Öncelikle enformasyon çağının geniş ölçekli savaşları, temelde havadan ve roketler ya da uçaklar için birkaç dakika daha fazla uçmayı anlamsız hale getiren elektronik iletişim ve sinyal kargaşası üzerinden verilecektir. İkincisi, 1990'larda Yeltsin rejiminin Batı nüfuzuna tabi olmasına tepki olarak dirilen Rus milliyetçiliği gerekçesiyle dahi Rusya, Batı için bir güvenlik tehdidi oluşturuyormuş gibi görünmüyor. Hatta nükleer bir süper güç olma statüsü dışında Rus ordusunun durumu, ülkenin ekonomik zayıflığı yüzünden Rus milliyetçiliğinin Avrupa'da bir jeopolitik güç olma heveslerini uzun yıllar boyunca yansıtmasına izin verecek halde değil. Yine de Doğu Avrupa'da

Rus, Alman ve Fransız askeri güçleri arasında yüzyıllar süren çatışma ve bu topraklarda verilen kanlı savaşlar Avrupa'da bugünkü jeopolitik çatışmanın fiili koşullarının dönüşmesinin ötesine geçen bir iz bırakmıştır. Rusya'nın (gerçek ya da potansiyel) gücünden duyulan korku ve Rus kurumlarının istikrarsızlığı yüzünden, Avrupa kültürlerinin en eskilerinden biri olan Rusya, Avrupa Birliği'nin üyesi olmayacak. Doğu Avrupa ülkeleri, ülkeden ülkeye değişiklik gösteren biçimlerde NATO'nun "koruması"na alındılar ve Avrupa Birliği'yle ilişkilendirildiler. Muhtemelen 21. yüzyılın ilk on yılının ortasına dek ertelenecek olan Avrupa Birliği'nin doğuya doğru genişlemesi, AB'de etkin entegrasyon açısından daha büyük güçlükler yaratacaktır aslında. Bunun sebebi de, eski devletçi ülkelerle AB'nin en yoksul üyeleri arasında var olan büyük ekonomik ve teknolojik eşitsizliklerdir. Dahası, katıksız oyun teorisiyle baktığımızda bile, üye sayısı ne kadar fazla olursa, karar oluşturma sürecinin o kadar karmaşık olacağını, bunun Avrupa kurumlarını hareket edemez hale getirme tehdidi yarattığını, böylece Avrupa Birliği'ni siyasi entegrasyonun zayıf olduğu serbest bir ticaret bölgesine indirgediğini söyleyebiliriz. Aslında Britanya'nın genişleme sürecini desteklemesinin temel sebebi şudur: Üyelik ne kadar geniş ve çeşitli olursa, ulusal egemenliğe yönelen tehdit de o kadar düşük olur. Paradoksa bakın ki, en federalist ülke olan Almanya ile en anti-federalist ülke olan Britanya'nın genişlemeyi tümüyle farklı sebeplerle desteklediğini görürüz. 21. yüzyılın ilk on yılında Avrupa birleşmesinin önündeki temel meseleler, Polonya, Çek Cumhuriyeti, Macaristan ve Slovenya'nın AB'ye dahil olmasıyla ilgilidir; Avrupa ülkelerinden (özellikle de Almanya'dan) yatırımlar bu ülkelerin hepsinin de ekonomilerine derinden nüfuz etmiştir ve hepsi de büyük ölçüde AB'ye yapılan ihracata bağımlıdır. Fakat işgücünün hareketliliği bir süre daha kısıtlı olacaktır ve Avrupa Birliği'nde oylama usulleri ve karar oluşturma süreçleriyle ilgili siyasi güçlükler devam edecektir. Nihayetinde AB'nin doğuya doğru genişlemesi, siyasi kurumlarında reform baskısı yaratacaktır.

Aralık 1991'de imzalanan, 1993'te Danimarka ve Fransa'da düzenlenen referandumlarla, Britanya parlamentosunda ret tehdidi ya-

ratan muhalefetin ardından, 1996-97'de düzenlenen Hükümetlerarası Konferans'ta gözden geçirilip yenilenen Maastricht Antlaşması, bu farklı çıkarlar arasındaki uzlaşmayı ve temel önemdeki ulusüstü olma meselesine açıkça karşı koymaksızın entegrasyon sürecini devam ettirmeyi amaçlayan kurumsal formüllerin muğlaklığını yansıtıyordu. Özünde Maastricht, avro para biriminin ve Avrupa Para Enstitüsü'nün yaratılmasına, maliye politikalarının uyumlulaştırılmasına karar vermekle üçüncü binyılın ilk yıllarında ortaya çıkacak olan tam anlamıyla birleşik bir Avrupa ekonomisine bağlılığı geri dönülemez bir biçimde ortaya koymuştu. Avrupa çapında etkili politikalar, Avrupa kurumlarının karar oluşturma yetkisini artırarak, özellikle de Avrupa Konseyi'nde bloke edici bir azınlık grubunun oluşmasını daha da zorlaştırarak, Avrupa Topluluğu'nun isminin Avrupa Birliği olarak değişmesinin sembolize ettiği bir siyasi entegrasyon sürecinde, altyapı, teknoloji, araştırma, eğitim, çevre, bölgesel kalkınma, göç, adalet ve polis gibi çeşitli alanlarda ulusal politikaların önüne geçti.

Fakat dış politika, güvenlik ve savunma, yakınlaşma retoriğine rağmen uzunca bir süredir Avrupa Birliği'nde kararsızlık ve kargaşa alanları olageldiğinden 1990'ların sonlarında hâlâ tam anlamıyla entegre olabilmiş değildi. Ama Kosova'daki savaş tümüyle yeni bir pencere açtı. Avrupa Birliği'nin Bosna'daki savaşı idaresinin bir faciaya doğru gitmesinin ardından NATO, ABD ile yakın bir ittifak halinde AB'nin başlıca güvenlik aracı olarak ortaya çıkmıştı. İspanyol sosyalist lider Javier Solana'nın NATO Genel Sekreterliği görevine seçilmesi, bir Soğuk Savaş ittifakının Avrupalı (ve Amerikan) girişimlerin yeni jeopolitik bağlamdaki siyasi/askerî koordinasyonunun işletim aracına dönüşmesini sembolize ediyordu. ABD karşısında siyasi ve askerî açıdan bağımsız bir Avrupa yönündeki de Gaulle'cü hayali gerçekleşmeye mahkûm eden bir evrimdi bu. Britanya ve Almanya böyle bir bağımsızlığı hiç istememişlerdi, Avrupa ülkelerindeki seçmenlerin hiçbiri de bir dünya gücü olmanın faturasını vergilerle ve askerî çabalarla ödemeye hazır değildi/değildir. Bu da Avrupa'yı stratejik bakımdan ABD'ye bağımlı kılmaktadır.

Böylece 1999'da, Avrupa ülkeleri nihayet Yugoslavya'ya karşı harekete geçmeyi başarıp NATO'nun ilk savaşını tetiklediğinde, ABD hava kuvvetleri ve donanması bu seferberlikte en büyük payı üstlendi. Uydu teknolojisinin ve güdümlü silahların kullanılması, Avrupa'daki orduları büyük ölçüde ABD askeri teknolojisinin müşterisi haline getirmişti. Kosova için verilen savaş, AB'nin dış politikasının vazgeçilmez askeri aracı olarak NATO'ya bağımlılığını gösterdi. Paradoks şuydu ki, böyle bir bağımlılığın tam anlamıyla gerçekleştirilmesi, savaş sonrasında Avrupa Birliği'ni özerk bir ortak savunma ve güvenlik politikası arayışına itti. Blair liderliğindeki Britanya bir Avrupa savunma sistemi için bastırırken, Batı Avrupa Birliği ittifakı yeni güvenlik düzenlemeleri doğrultusunda yeniden donatıldı; Daimler-Chrysler ile Lagardere-Matra'nın savunma bölümleri birleşip büyük bir savunma şirketi olan EADS'ı (European Aeronautic, Defense and Space / Avrupa Havacılık Savunma ve Uzay) kurdu; Avrupa Birliği'nin yönetim sisteminde Avrupa'nın güvenlik ve savunma politikasını dile getirmekle görevli yeni bir mevki oluşturuldu. Önemli bir nokta ki, bu göreve atanan ilk isim NATO'daki görevinden ayrılan Javier Solana'dan başkası değildi. Bu da iki güvenlik düzenlemesi arasındaki sürekliliği sembolize ediyordu. Gerçekten de özerk bir Avrupa savunma politikasının ortaya çıkması ABD'den bir kopuş anlamına gelmiyordu.

Fakat NATO'nun Yugoslavya savaşındaki başarısı, tarihsel düşüşünü haber vermiş olabilir. Zira Avrupa orduları arasında yeni bir koordinasyona gidilmesi Avrupa'nın askerî özerkliğine zemin hazırlayabilir. Fakat böyle bir özerklik Avrupa ülkelerinin savunma bütçelerinin büyümesi, aynı zamanda savunma teknolojisi ve araştırma-geliştirme faaliyetlerinde önemli bir çabanın sarf edilmesi anlamına gelecektir. Genel olarak bakıldığında, bu Avrupa savunma sistemi teknolojik ve jeopolitik gerekçelerle yine ABD ile yakın bir koordinasyon içinde işleyecektir, fakat daha büyük bir siyasi özgürlüğe sahip olacaktır. Aslında NATO'daki karar oluşturma süreci, halihazırda üyeler arasında müzakere, danışma ve ağlar oluşturma yönünde gelişmiş durumdadır: 1999'da Yugoslavya'daki savaş sırasında başlıca katılımcı ülke-

lerin siyasi liderleri kendi aralarında, NATO Genel Sekreteri ve kuvvet komutanlarıyla yaptıkları günlük video-konferanslarla sürekli bir danışma halindeydiler. Bu karar oluşturma sürecinin kolektif, müzakereci niteliği savaşın en tehlikeli evrelerinden birinde gözler önüne serilmişti: Rus paraşütçülerin Priştine havaalanını sürpriz bir biçimde işgal etmelerinin ardından, NATO'nun Amerikalı Genel Komutanı Rus güçlerinin zorla çıkarılması talimatını vermişti. Fakat arazide birliklere komuta eden Britanyalı subay bu talimata uymamış ve talimat NATO'nun siyasi liderliği tarafından geri alınmıştı. Amerikalı general erken emeklilikle ödüllendirilmişti. Eski ulus-devlet mantığıyla kabul edilemez olan bir davranış, yani savaşın ortasında üst düzey ittifak komutanının talimatlarına uymamak, NATO'nun Yugoslav savaşı sırasındaki etkinliğine damgasının vuran ortak karar oluşturma ağları çerçevesinde kabul edilebilir bir pratik haline gelmişti. Teknolojik üstünlük ve vergi mükelleflerinin parasını süper güç statüsünün bedelini ödemekte kullanma konusundaki isteklilik ABD'yi Avrupa savunma politikasının vazgeçilmez ortağı haline getirmişti; fakat ABD Soğuk Savaş sırasında olduğu gibi artık dikte edici bir güç değil, karmaşık bir stratejik karar oluşturma ağındaki kilit düğüm noktasıydı.

Avrupa inşası açısından, Maastricht Antlaşması, bütün sınırlılıkları ve çelişkileriyle Avrupa Birliği'nde geri dönülemez bir ekonomik ve siyasi entegrasyon sürecini temsil ediyordu. Aralık 1996'da Dublin'de kararlaştırılan "istikrar (ve büyüme) paktı"yla büyük ölçüde teyit edilen bir süreçti bu. Öte yandan Britanya, İsveç ve Danimarka'nın Avrupa tek para birimi yoluyla egemenliklerinden vazgeçme konusundaki gönülsüzlükleri, bunun yanı sıra gelecekteki üyeliklerini tartışan ülkelerin durumlarının gösterdiği çeşitlilik *à la carte* Avrupa'ya, yani ülkelere ve meselelere bağlı olarak farklı entegrasyon düzeylerine yol açtı. Bu "değişken geometri",[4] bütün iç tutarlılığıyla Avrupa'nın inşasının asli araçlarından biriydi; zira başlıca ortaklar arasında cephe çatışmalarını önlerken, Avrupa kurumlarının entegrasyonunu bir yan-

4 Pisani-Ferry (1995).

dan ilerleten, bir yandan da ona karşı çıkan iki sürecin, ekonomik küreselleşme ve kültürel kimlik süreçlerinin getirdiği zorlukların ortasında seyretmesini sağlıyordu.

KÜRESELLEŞME VE AVRUPA ENTEGRASYONU

Avrupa'nın entegrasyonu hem küreselleşme sürecine bir tepkidir, hem de onun en ileri ifadesidir. Küresel ekonominin, şirketler ve sermaye akışlarından oluşan farklılaşmanın bulunmadığı bir sistem olmadığının, eski ulusal kurumlar ve yeni ulusüstü oluşumların, ekonomik rekabetin örgütlenmesinde, yararlarının derlenmesinde ve kullanılmasında hâlâ büyük rol oynayan bölgeselleşmiş bir yapı olduğunun da kanıtıdır. Fakat buradan küreselleşmenin sadece bir ideoloji olduğu sonucu çıkmaz. Birinci cildin İkinci Bölümü'nde ve ikinci cildin Beşinci Bölümü'nde savunduğum üzere, daha önceleri büyük ölçüde ulusal, bölgesel ve hatta yerel olan kilit, stratejik ekonomik faaliyetler, enformasyon çağında elektronik olarak harekete geçirilen sermaye, mal ve enformasyon mübadelesi ağlarıyla küresel olarak birleşmiştir. Halihazırdaki Avrupa birleşmesi sürecini, tarihsel olarak ağırlıklı biçimde siyasi hedefler etrafında inşa edilen Avrupa kurumlarına dayanarak başlatan ve şekillendiren bu küresel entegrasyondur.

Küreselleşme sürecinin en öne çıkan boyutu, finans piyasaları ve döviz piyasalarıyla ilgilidir. Bu piyasalar gerçekten de küreseldir, elektronik akışlar yoluyla gerçek zamanda bir birim olarak çalışma potansiyeline ve hükümet denetimlerini es geçme, yani aşma yetisine sahiptirler. Avrupa birleşmesinin çıpası olan merkezî nitelikteki karar, 1999-2002 döneminde avroya geçilmesi ve aslında avroya ya da ABD dolarına ayarlanacak olan İngiliz sterlini olası bir istisna olmak üzere, ulusal para birimlerinin sahneden silinmesidir. 1990'larda aydınlatıcı iki deneyimin ardından Avrupa ekonomilerinde asgari bir parasal ve mali istikrar düzeyi tutturmak zorunlu hale gelmiştir. Bu deneyimlerden ilki, 1980'lerin başında Fransa'daki Mitterand yönetiminin bağımsızca genişlemeci bir politika izlemeye soyunması; bunda başarısız olduktan sonra da frankı peş peşe üç kez devalüe etmek ve on yıl bo-

yunca gerek sosyalist gerek muhafazakâr yönetimlerin bütün kıtanın en sıkı bütçe politikasını izlemek zorunda kalmasıdır. İkinci deneyimse, Avrupa para sisteminin 1992 sonbaharında ve 1993 yazında yaşadığı iki aşamalı krizdir; İtalya, İspanya ve Britanya merkez bankaları da dahil olmak üzere Avrupa'da birkaç merkez bankasının geniş çaplı kararlılıklarına karşın, sterlin ve liret sistemin dışına çıkmak zorunda kalmış, peseta ve eskudo devalüasyona zorlanmıştır; öyle ki Ekim 1992'de 1 trilyon ABD dolarının Avrupa döviz piyasalarından çıkması, merkez bankalarının müdahalesini hiçe indirgemiştir. Böyle bir deneyimin ardından, yakından bağlantılı ekonomilerde, ulusal para birimleri arasındaki değişim oranlarındaki dalgalanmaların sermaye piyasasında dalgalanmalar başlatma yönünde daimi bir itki yarattığı, zira küresel finans piyasalarındaki sermaye akışlarının getirilerini artırmak için anlık fırsatları azami düzeye çıkarma yönünde sürekli bir hareketlilik içinde olduğu açıklık kazandı. Bu bağlamda spekülasyon nosyonu basitçe yanıltıcıdır. Tanık olduğumuz şey "spekülasyon" değildir; finans piyasalarının, yeni küresel ve enformasyonel ekonominin yapısal bir özelliği olarak kârın maksimize edilmesine yönelik başka bütün yatırım fırsatlarına hakim olmasıdır. Bu durum bankaların ya da finans kurumlarının sanayi sermayesine egemen olduğu anlamına gelmez, ağlara dayalı ekonomide farklı sektörler arasındaki sermaye hareketlerinin iç içe geçmesine yaramayan modası geçmiş bir formüldür bu. Bu temayı kitabın sonunda daha da geliştireceğim.

Sermaye piyasalarının entegrasyonu ve tek para biriminin benimsenmesi, mali politikalar da dahil olmak üzere, farklı Avrupa ekonomilerinde makro-ekonomik koşulların uyumlu hale getirilmesini gerektiriyordu. Bütçeler, ulusal politikalara bağlı olarak değişiklik gösterebilir, fakat bu ancak benzer bir mali tasarrufun sınırlamaları dahilinde bütçedeki bazı unsurlara diğerleri karşısında öncelik vererek gerçekleşebilir. Dahası, Avrupa ekonomilerinin verili bir makro-ekonomik ölçütler dizisi çerçevesinde uyumlu hale getirilmesi, en azından OECD ülkeleri karşısında, uluslararası standartlarda aynı hizaya çekilmeleri yönünde atılmış bir adımdır sadece. Gerçekten de Maastricht

Antlaşması'nın getirdiği ve Aralık 1996 tarihli Dublin "istikrar ve büyüme paktı"nın daha da somutlaştırdığı temel koşullar, Uluslararası Para Fonu'nun tüm dünyaya yansıttığı standart ölçütleri yakından yansıtır: Düşük bütçe açığı (gayri safi milli hasılanın % 3'ünden az); görece düşük kamu borçlanması (gayri safi milli hasılanın % 60'ından fazla değil); düşük enflasyon; düşük uzun vadeli faiz oranları; istikrarlı bir döviz kuru. Avrupa ekonomilerinin uyumlulaştırılması, IMF'nin bütün dünya için, zengin ülkelerin de yıllık G-7 toplantılarında izlenen ve gerekirse dayatılan küresel makro-ekonomik ölçütlerin uyumlu hale getirilmesinden ayrılamaz. Tam da bu anlamda, gerçekten sermayenin ve sermayenin dolaşım koşullarının küreselleşmesinden bahsedebiliriz; kapitalist bir ekonomide ufak bir mesele değildir bu. Bu doğrultuda, avro, ABD doları ve yen arasındaki değişim oranına istikrar kazandırılması yönünde bir girişim beklenecektir. Döviz piyasalarında elektronik değişimlerin hızı ve hacmi, son derece büyük bir istikrarsızlık yaratan hareketleri kontrol etmeyi imkansız hale getireceğinden (avro-döviz piyasalarında olduğu gibi), muhtemelen gelecekte başlıca üç para birimi birbirine çıpalanacak, böylece ulusal gurur küresel bir para biriminin yaratılmasını gölgelese ve teknik engeller altın standardına geri dönmeyi ihtimal dışı hale getirse de, ekonomik bakımdan ulusal egemenlik her şekilde ortadan kalkacaktır.

Küreselleşmenin önemli ikinci bir boyutu daha vardır: Devletlerin askerî güçlerinin ve ekonomilerinin üretken kapasitesinin kalbinde yer alan enformasyon teknolojisi. Yukarıda da belirttiğim gibi, 1980'lerin ortalarında Avrupa entegrasyonunun yoğunlaşması, kısmen ABD ve Japonya karşısında algılanan teknolojik açığa bir yanıt olarak ortaya çıkmıştı. Aslında son derece önemli bir deneyim olan teknolojik mükemmellikten çok, başarılı bir ticari stratejiye dayanan Airbus ve genel olarak havacılık sanayi önemli bir istisna olmak üzere, Avrupa teknoloji politikası girişimlerinin birçoğu başarısızlığa uğramıştı. Fakat, 1980'lerdeki ve 1990'ların başlarındaki Avrupa, mikro-elektronik ve yazılım gibi kritik alanlarda ABD şirketlerine, mikroelektronik ve ileri tüketici elektroniği alanlarında da (Nokia istisna ol-

mak üzere) Japon ve Kore şirketlerine ayak uyduramamıştı. 1996'da Fransız hükümetinin Thomson'ı Daewoo liderliğindeki bir konsorsiyuma 1 franka satmasının da gösterdiği gibi, "ulusal şampiyonlar" politikası, aşırı büyük, verimsiz şirketlere yapılan israfa varan sübvansiyonlara dönüşmüştü. Avrupa'daki araştırma programları da (örneğin Esprit) sanayinin araştırma-geliştirme faaliyetleri kapsamından çıkarılmıştı, bunlardan en fazla yararlanan üniversiteler de yeni teknolojik yollar açacak kadar ileri ve gelişmiş değillerdi. Eureka'nın yenilikçi girişimleri teşvik etme yönündeki çabaları genel tabloda bir farklılık yaratamayacak kadar sınırlı ve çok ülkeli ortaklıklar kurmanın bir dizi bürokratik kuralına fazlasıyla bağımlıydı. Telekomünikasyon, Avrupa şirketlerinin (özellikle de Alcatel, Siemens ve Ericsson'un) en yeni uygulama bilgisine, güçlü bir sanayi temeline ve iyi kurulmuş piyasa bağlantılarına sahip olduğu temel alandı. Fakat bu şirketlerin elektronik bileşenlerine ve bilgisayarlara bağımlılığı Avrupa'nın teknolojik özerkliğini düşünülemez hale getirmişti. Öyle ki, 1990'ların sonlarına gelindiğinde, Avrupa'da hiçbir ciddi siyasetçi ya da sanayi stratejisti Avrupa'nın teknolojik bağımlılığını, de Gaulle ya da Mitterrand'ın tasavvur ettiği biçimiyle düşünemiyordu. Fakat yeni, küresel ekonomide enformasyon teknolojisi sanayilerinin doğası, bu tartışmayı modası geçmiş hale getirmiştir. İleri teknoloji şirketlerinin hepsi de küresel teknolojik ve ekonomik mübadele ağlarına bağımlıdır. Doğru, bilgisayar yazılımında Microsoft ya da ileri mikro-elektronikte Intel gibi bazı oligopoller mevcuttur ve HDTV, yani likit kristal ekran gibi kritik teknolojiler yelpazesiyle tüketici elektroniği, büyük ölçüde Japonya'nın (giderek de Kore'nin) alanındadır; fakat teknolojik değişimin ivme kazanması, belli piyasalarla bağlantı kurma ihtiyacı ve teknolojik bahisleri farklı ortaklar arasında paylaştırma stratejisi (bkz. Birinci Cilt Birinci ve Üçüncü bölümler) benim "ağ girişimi" olarak tanımladığım, teknoloji, üretim ve piyasaların iç içe geçtiği bir modelde, çokuluslu şirketler ve orta düzeydeki firmaların tam anlamıyla ağlar oluşturmasını başlatmıştır. Dolayısıyla enformasyon teknolojisinin küreselleşmesi, Amerikan ve Japon şirketlerini Avrupa şirketlerinin karşısına dikmek

yerine, araştırma, araştırma-geliştirme ve üretimin iç içe geçmesi ve ABD, Pasifik ve AB'nin ileri alanları, şirketleri ve kurumları arasında dağıtılması sonucunu doğurmuştur.

Enformasyon teknolojisi artık asimetrik olarak küreselleşmiştir, Avrupa'daki araştırma merkezleri, şirketler ve piyasaların ilgisi de Avrupa'nın baskın teknolojik ağlara derinden entegre olmasının güvencesidir. Örneğin internetin yayılmasındaki kilit gelişme olan world wide web'in gerisindeki teknolojilerin icadı, 1990'da Cenevre'deki CERN laboratuarlarında gerçekleşmiştir. Illinois Üniversitesi'nde Süperbilgisayar Merkezi'ndeki araştırmacılar, bu teknolojilere dayanarak 1993'te yeni bir web tarayıcısı (Mosaic) geliştirmişlerdir; ve nihayetinde bu teknoloji 1994-95 döneminde Silikon Vadisi'nde Illinois Üniversitesi ekibi çevresinde kurulan yeni bir şirket olan Netscape tarafından ticarileştirilmiştir (bkz. Birinci Cilt Birinci Bölüm). Bir başka teknolojik karşılıklı bağımlılık örneği de, bir sonraki teknolojik dalga olan genetik mühendislik alanında Japonya geriden gelirken Avrupa laboratuarlarının klonlama konusunda en yeni teknolojiyi üretmeleri, araştırma-geliştirme faaliyetlerinin en dinamik olduğu yer ABD olduğu halde, Amerika'nın en ileri araştırmalarının ve araştırmacılarının bir bölümünün İsviçre, Almanya ve Fransa'daki devasa farmasotik şirketleri tarafından işe alınmasıdır. Cep telefonu teknolojisi, binyıl dönümünde Avrupa'da ABD'de olduğundan daha dinamiktir, çünkü Avrupa şirketleri standartları ve protokolleri paylaşma yetisine sahiptir. Öyle görünüyor ki, bir Fin şirketi olan Nokia da, cep telefonu alanında bir dünya lideri olarak konumunu, ülkenin araştırma kaynakları ile ABD'nin yenilikçi teknoloji şirketleri arasında derin bir bağ tesis ederek pekiştirmektedir. Fransa'nın yazılım devi Cap Gemini de, 1999'da Avrupa piyasasında ciddi bir piyasa payına sahip olmuş ve büyük ölçüde üniversite çevrelerinde kurulan küçük şirketler yoluyla, ABD piyasasına önemli açılımlarda bulunmuştur. Dolayısıyla Amerika merkezli enformasyon teknolojisi araştırmaları ve üretimi Avrupa'da olduğundan daha gelişmişken (Nokia ve Ericsson gibi bazı önemli istisnalar dışında), yeni bilgi ve uygulama kaynaklarına erişim, enformasyon teknolojisi ağlarının iç içe

geçmesi sayesinde Avrupalı şirketler ve kurumların güvencesindedir ve Avrupa şirketleri Avrupa'da da küresel piyasada da ileri teknoloji şirketlerini hızla yakalamaktadır. Bu anlamda enformasyon çağında Avrupa'nın temel üretim merkezi gerçekten küreselleşmiştir.

Sermaye ve enformasyon teknolojisinin küreselleşmesi, bizi klasik bir konuyu, ticaret ve yatırımların entegrasyonunu yeni bir perspektifle değerlendirmeye zorluyor. Avrupa ve küreselleşme hakkındaki tartışmanın önemli bir teması, Avrupa'nın rekabet gücünün gerçekten küresel bir piyasada, yukarıdan ABD ve Japon teknolojisinin, aşağıdan da yeni sanayileşmiş ülkelerdeki düşük üretim maliyetlerinin çifte kıskacında gerilemesi olasılığından dem vurur. Fakat AB'nin 1990'larda ABD karşısındaki ve 1990'ların sonunda Japonya karşısındaki ticaret dengesi, bir yıl açık bir yıl fazla vererek, tam denk düşüyordu. Yeni sanayileşmiş ülkelerle ilgili olarak bir açık söz konusuydu, fakat Avrupa şirketlerinin bu ülkelerden ithalatı genel bir dengesizliğe sebep olacak kadar büyük değildi. Peki bu nasıl mümkün olabilmişti? Avrupa, bir bütün olarak nasıl oluyor da yüksek işgücü maliyetleri, düşük girişimcilik düzeyi, şirketlerin mali muhafazakârlığı ve düşük teknolojik yenilik düzeyine karşın rekabetçi konumunu koruyabiliyordu? Bu sorunun yanıtı kısmen zamanlamayla ilgilidir. Mal ve hizmet piyasaları henüz tam anlamıyla küreselleşmemiştir. Tekstil ya da dokuma gibi bazı geleneksel sektörler, Asya ve Latin Amerika'nın rekabeti karşısında yara almışlardır. Fakat Avrupa'nın ticaretinin büyük bölümü AB içindedir ve otomobiller ya da çiftlik ürünleri gibi stratejik bazı sektörlerde gümrük vergilerinin indirilmesi uygulamasının önünde hâlâ uzun bir yol vardır; dahası bu uygulamanın GATT'ın Uruguay raundunda varılan anlaşmaların uygulanmasıyla birlikte karşılıklılık temelinde işlemesi gerekecektir. Bir başka etken de, 1990'larda Avrupa şirketlerinin teknolojik bakımdan ve yönetsel olarak yeniden donatılması sayesinde Avrupa ekonomilerinin (örneğin Almanya'nın) Amerika'daki emek verimliliğini yakalamış hatta (Fransa örneğinde olduğu gibi) geçmiş ve böylece açık bir ekonomide rekabet gücünün dayanağını güvenceye almış olmalarıdır. Japonya'yla rekabete gelince; Japonya'daki işgücü maliyeti aslında Avru-

pa'da olduğundan daha yüksektir ve Japon şirketleri yazılım ve internet tasarımı gibi enformasyon teknolojisinin kilit sektörlerinde faaliyet göstermektedirler ve Avrupa şirketlerinin de bir hayli gerisindedirler.

Fakat çok daha önemli bir nokta var: Ticaret ve yatırımların ulusal sınırların ötesine geçerek ağlar oluşturması. Japon, Amerikan ve Asya-Pasifik şirketleri, kendilerine ait çeşitli platformlardan ihracat yapmanın yanı sıra, Avrupa'da yatırımlarda bulunmakta ve üretim yapmaktadırlar. Avrupa şirketleri de Asya'da ve Amerika'da üretim yapmaktadırlar. Görüldüğü kadarıyla, dünya ticaretinin yaklaşık üçte biri şirket içi ya da ağ içi mal ve hizmet hareketlerinden oluşmaktadır ve dolayısıyla ticaret istatistiklerinde büyük ölçüde görünmez durumdadır (bkz. Birinci Cilt İkinci Bölüm). Avrupa şirketleri de, Avrupa'daki merkezlerinden ihracat yaparken rekabet güçlerinin gerilemesi gibi bir sorunla karşı karşıya kaldıklarında, Amerika'ya, Asya-Pasifik'e ve Latin Amerika'ya yatırım yapma eğilimindedirler. Böylece hem bu piyasalara hizmet ederler, hem de Singapur gibi ülke dışındaki üretim merkezlerinden Avrupa'ya geri ihracatta bulunurlar. Nitekim 1994-96 döneminde, Alman sanayi şirketleri Almanya'daki yatırımlarını ciddi biçimde azalttıklarında yatırım için başka bölgelere, özellikle de Asya'ya yönelmişlerdir. Örneğin 1995'te Alman şirketlerinin yurtdışındaki yatırımları neredeyse iki katına çıkarak 32 milyar dolar gibi rekor bir seviyeye ulaşmış, Almanya'daki yatırımları ise azalmıştır. Dolayısıyla küreselleşme sürecine damgasını vuran şey, tek bir küresel piyasanın kurulmasından ziyade yatırımların küresel dolaşımı ve sınır ötesi üretim ağlarının kurulmasıdır.

1990'ların Avrupasında küreselleşme, sermaye, teknoloji ve üretime dönük yatırımların dolaşımına damgasını vurmuş olsa da, emeğin dolaşımı çok çok daha kısıtlıdır. Kuşkusuz, AB yurttaşları göçmenler tarafından işgal edildikleri hissi içindedir, fakat asıl eğilimler çok daha karmaşıktır ve Avrupa kimliği meselesinin önemi dikkate alındığında biraz ampirik bir açıklamayı gerektirmektedir.[5] Birinci Cilt

5 Massey vd. (1999).

Dördüncü Bölüm'de de gösterdiğim üzere, 1990'a dek AB'nin tamamında *yasal olarak kayıtlı* yabancı nüfusun oranı, 1982'deki % 3 düzeyine kıyasla ciddi bir artış gerçekleşmiş olsa da, ılımlı bir oran olan % 4 düzeyinde seyretmiştir. 1982-1990 döneminde gerçekleşen artışın büyük bölümü Almanya, İtalya ve Avusturya'ya göçten kaynaklanmıştır; Britanya ve Fransa'da yabancı nüfusun oranı 1980'lerde biraz gerilemiştir. Bu durum 1990'larda dört sebeple değişmiştir. Öncelikle Rusya ve Doğu Avrupa'yla olan sınırların açılması bu bölgelerden göçü tetiklemiştir. Avrupa Komisyonu'nun 25 milyon Rus göçmenin Batı Avrupa'ya akacağı yönündeki felaket tellallığı gerçekleşmemiştir ama, Rusya'dan ve Doğu Almanya'dan (400 binin üzerinde Alman kökenli) insan göç etmiş ve vatandaşlık haklarını kazanmıştır. Yüz binlerce doğu Avrupalı da göç yollarına düşmüş, birçoğu Almanya ve Avusturya'nın yolunu tutmuştur. İkincisi, Yugoslavya'nın çözülmesiyle birlikte Balkanlar'ın istikrarsızlığa sürüklenmesi, peşinden gelen milliyetçi tepkiler ve etnik savaşlar, özellikle Almanya ve İtalya'ya büyük bir mülteci akını yaratmıştır. Almanya kendini, çelişkili vatandaşlığa kabul politikasından kaynaklanan paradoksal bir durumun ortasında bulmuştur. Bir yanda, Alman vatandaşlığı kazanmanın zorluğu nedeniyle uzun süredir burada ikâmet eden ve aralarında Almanya'da doğmuş olanların da yer aldığı milyonlarca insan bu ülkede birer yabancı olarak kalmış; öte yandan telafi edici liberal iltica politikası yüz binlerce siyasi ve ekonomik mülteciyi Almanya'ya çekmiştir. Bu iki eğilim bir araya gelerek, Almanya'da yüzyıl dönümünde % 12'ye yaklaştığı gözlenen yabancı nüfusun oranındaki keskin artışa katkıda bulunmuştur. Yasadışı göçmenler ve vatandaşlığa alınmış Alman kökenlilerin de eklenmesi gereken bir yabancı nüfustur bu. İtalya Arnavutluk'un çözülmesinin sarsıntısına maruz kalmış ve Balkan savaşlarının etkisine ortak olmuştur. Üçüncüsü, Avrupa içinde sınırların açılması, yoksul Afrika ülkelerinin hemen karşısında yer alan İspanya, Portekiz ve İtalya gibi ülkelere göçü artırmıştır. Göçmenler bu ülkelerde kalma ya da daha kuzeyde daha iyi iş imkanları arama şansına sahip olmuştur. Bu da Güney Avrupa'ya göçte önceden kestirilemeyen büyük bir

artışa katkıda bulunmuştur. Dördüncüsü, AB sınır kontrollerini sıkılaştırınca yasadışı göçte patlama olmuştur. 1999'a gelindiğinde, AB'ye yasadışı göçün yılda 500 bin kişiyi bulduğu tahmin ediliyordu. Doğu Avrupa mafyaları, yüz binlerce kadının AB'nin medeni erkeklerinin zevki için fahişe olarak satılması da dahil insan kaçaklığını en kârlı işkolu haline getirmiştir. Güney Akdeniz sahillerinde ortaya çıkan demografik baskılarla birlikte düşünüldüğünde, Avrupa kalesi 21. yüzyılda ağır bir güçlükle karşı karşıya kalacaktır. Fakat Rio Grande nehrinin güney yakasından ötürü benzer bir meseleyle karşı karşıya olan, fakat her zaman çokkültürlü, çoketnili bir toplum olan ABD'nin tersine, AB'deki Avrupalıların çoğu hâlâ kültürel ve etnik bakımdan homojen bir topluma özlem duymaktır: Küresel rüzgârlarla geri döndürülemez biçimde kaybolup gitmiş olan bir toplum. Avrupa'nın kendisindeki imajı ile yeni demografik gerçekliği arasındaki bu şizofreni Avrupa kimliğinin yeniden tanımlanmasıyla bağlantılı kültürel ve siyasi dinamiklerin kilit özelliklerinden birini oluşturmaktadır.[6]

Küreselleşmenin Avrupa'nın birleşmesi sürecini doğrudan etkileyen başka iki boyutu daha vardır. Burada tutarlılığı açısından argümanı tekrarlamaksızın ve fazla derinlere inmeksizin bu boyutlardan bahsedeceğim; zira bu boyutların analizi kitabın başka bölümlerinde de bulunabilir. Bir yandan, küreselleşme ve iletişim medyasının karşılıklı bağımlılığı (bkz. Birinci ve İkinci Cilt Beşinci Bölümler) Avrupa kültür ve enformasyonunu büyük ölçüde ulus-devletlerden bağımsız bir süreçte temelden dönüştürmüştür, öte yandan da küresel bir suç ekonomisinin yükselişi (bkz. bu cildin Üçüncü Bölümü) bugün Avrupa Birliği'ne damgasını vuran sisteme benzer yarı entegre bir kurumsal sistemde serpilip gelişme yönünde muhteşem bir fırsat yakalamıştır. Gerçekten de sermaye, insanlar ve enformasyonun yeni hareketliliği sayesinde ulusal kontroller kolayca aşılabilmektedir. Avrupa polisinin kontrolleri ise, tam da ulusal bürokrasilerin iktidar tekellerinden vazgeçmeye direnmesi yüzünden gelişmekte yavaş kalmış ve böylece suç,

6 Al-Sayyad ve Castells (2000).

iktidar ve paranın birbiriyle bağlantılı olduğu tarihi bir sahipsiz bölge ortaya çıkmıştır. Ne var ki, Avrupa Birliği Bakanlar Konseyi, Ekim 1999'da Finlandiya'nın Tampere kentindeki toplantısında polisin işlevlerinin koordinasyonunun hızlandırılması yönünde bir dizi önlem alırken, bir Avrupa hukuku alanı yönünde ilk adımları da atmıştır. Avrupa hükümetleri bunu yaparken kendilerine küresel suçla mücadele araçları kazandırmışlardı, ama aynı zamanda ulusal egemenliklerini paylaşma yönünde önemli bir sınırı da aşmışlardı.

Avrupa birleşmesinin bu çok boyutlu küreselleşme tarafından şekillendirilmesi, Avrupa toplumları açısından derin ve kalıcı sonuçlar doğurmuştur. Muhtemelen bu sonuçların en önemlisi, Avrupa refah devletini mevcut haliyle korumanın zorluğudur. Bunun sebebi şudur: Sermayenin hareketliliği ile üretimin ağlar oluşturması, yatırımların dünyanın ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerine, işgücü maliyetinin düşük, sosyal güvencelerin ve ortamdan kaynaklanan kısıtlamaların daha az olduğu bölgelere kaymasına yol açmıştır. Nitekim Avrupa şirketleri, özellikle de Alman şirketleri, 1990'ların sonunda buraların da Avrupa Birliği'ne dahil olacağı beklentisi içinde, ağırlıklı olarak Doğu Avrupa ülkelerine (ama Rusya ya da Ukrayna'ya değil) yatırım yapıyorlar ve düşük işgücü maliyetlerinden yararlanıyorlardı: 1999'da Batı Avrupa ülkelerinin Polonya, Macaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya ve Slovenya'daki yatırımları toplam 11 milyar doları buluyordu ve bu yatırımların yılda % 20'lik bir büyüme göstermesi bekleniyordu.

Avrupa refah devletinin mevcut haliyle korunması giderek artan zorluklar çıkarmaktadır; zira işgücü piyasasında esneklik arayışı ve AB'ye yapılan yatırımların nispeten azalması süreci refah devletinin mali istikrarının dayandığı istihdam temelini küçültmüştür. Yeni iş imkânları yaratılmadan ve uluslararası bakımdan ağlar oluşturmuş bir sistem içindeki toplumsal maliyetler nispeten eşitlenmeden, başka üretim bölgelerine nispeten benzer ya da bazı durumlarda (örneğin ABD'ye göre) daha düşük verimlilik koşullarında Avrupa'da kapsamlı bir refah devletinin korunabilmesi zordur. Gerçekten de Britanya, Thatcher ve Major yönetimleri döneminde, 1980'lerden itibaren refah

devletini ciddi biçimde küçültmeye girişmiştir, refah devletinin önemli ölçüde küçültülmesi 1990'larda da Almanya, Fransa, İspanya ve (o kadar kuvvetli olmasa da) İtalya'nın gündemlerinin ilk sıralarında yer almıştır. İsveç'in dirilişi büyük ölçüde sosyal harcamalardaki büyük kesintilerden, işgücü piyasalarının esnekleştirilmesinden ve insan sermayesine yapılan yatırımların finansmanının yüksek vergilere tabi tutulmasından kaynaklanmaktadır. ABD örneği bir yana, Britanya deneyiminin bir değeri varsa, bütün bunların peşinden eşitsizlik, yoksulluk ve toplumsal dışlanmada ciddi bir yükselişin geleceğini söyleyebiliriz. Bütün bunların sonucunda siyasi meşruiyet de baltalanacaktır; zira refah devleti siyasi meşruiyetin dayanaklarından biridir.[7]

Enformasyonel kapitalizmin başlıca özelliği olan esneklik ve ağlar oluşturma yönündeki itilim Avrupa ülkelerinin birçoğunda gözlenirken, işgücü piyasalarında, Avrupa Birliği, Doğu Avrupa ve Amerikan/Asya ekonomileri arasında çalışma koşullarının nispeten eşitlenmesi yönünde benzer bir süreç de işlemektedir. Hollanda'nın iş imkanı yaratma yetisi, işsizlik düzeyini 1990'larda % 5'in altına çekmesi büyük ölçüde yarı zamanlı istihdama dayanmaktadır. Almanya'nın Bavyera ve Saksonya eyaletlerini konu alan 1996 tarihli bir rapora göre, 2015'e gelindiğinde Alman işçilerinin yaklaşık % 50'sinin istikrarlı, tam zamanlı bir işe sahip olması beklenmemektedir.[8] İşler böyle bir hal alırsa, Avrupa'nın bütün toplumsal dokusu dönüşecektir. Martin Carnoy da Avrupa'nın tamamında işgücü piyasasının esnekliği yönünde benzer eğilimler gözlemiştir.[9]

Fakat küreselleşmenin Avrupa entegrasyonu ve Avrupa toplumları üzerindeki bu etkilerinin kaçınılmaz olduğunu söylemek istemiyorum. Alain Touraine'in de savunduğu gibi, küreselleşmeyi toplumları ekonomilere, ekonomileri piyasalara, piyasaları da finansal akışlara indirgeyen doğal bir güç olarak gören bir küreselleşme ideolojisi vardır.[10]

---

7 Castells (1996); Navarro (1996).
8 Touraine (1996c).
9 Carnoy (2000).
10 Touraine (1996b).

Katı kapitalist çıkarların kaba bir biçimde rasyonelleştirilmesidir bu. Üstelik de genelde şirketlerin birçoğu, toplumsal sorumluluklarını ve toplumsal istikrarı koruma ihtiyacını anlamalarını sağlayacak kadar geniş bir dünya görüşüne sahip olduklarından, kapitalistlerin kendilerinden çok neoliberal ideologlar tarafından daha bir ısrarla savunulur. Fakat Alaine Touraine aynı zamanda, Avrupa'da ve özellikle de Fransa'da küreselleşmeye muhalefetin, sıklıkla vergi mükelleflerinin kendilerine fazla bir yarar sağlamaksızın finanse ettiği modası geçmiş bir kamu sektörüyle bağlantılı, dar korporatist çıkarları savunan toplumsal aktörlerce yürütüldüğüne de dikkat çeker.[11] Fakat Fransa'da ve başka ülkelerde, Air France pilotları gibi ayrıcalıklı işçi kesimlerinin korporatizminin yanı sıra, refah devletinin küçülmesi ve çözülmesi ihtimaline ve işgücü piyasasının işçilerin istikrarlı hayatları aleyhine esnekleşmesine karşı yaygın bir halk tepkisi mevcuttur; bu sıklıkla halkla siyasetçileri, ulusla Avrupa devletini karşı karşıya getiren argümanlarla ifade edilen bir muhalefettir.[12] Bu muhalefetin kaynakları büyük ölçüde toplumsal ve ekonomik çıkarlara uzansa da, kendilerini milliyetçiliğin diliyle, kültürel kimliğin, küresel piyasalar ve Avrupa bürokratlarının talimatlarının gayri şahsi güçlerine karşı savunulmasıyla ifade etme eğilimindedirler. 1999'da McDonalds tesislerine saldıran Jose Bove liderliğindeki Fransız çiftçileri (fast food'a karşı Fransız mutfağının sembolize ettiği) Fransız kimliğini savunuyorlar, Fransız gurme ithalatına karşı Amerikan vergilerine meydan okuyorlar ve genetik olarak değiştirilmiş gıdalara karşı Avrupa sağlık anlayışını savunuyorlardı. Avrupa toplumlarının giderek küreselleşen bir ekonomiye tedrici entegrasyonu sırasında yaşadığı dönüşümün kontrol edilmesi ve yönlendirilmesiyle ilgili siyasi tartışmalar ve toplumsal çatışmalar, tarih dışı bir neo-liberalizm ile arkaik kamu bürokrasisi arasındaki temel çatışmaya indirgenemez. Gerçekte bu tartışma enformasyon çağının dilinde ifadesini bulur, yani akışların gücüyle kimliğin gücü arasındaki karşıtlıkta.

---

11 Touraine (1996b, c).

12 Touraine vd. (1996).

KÜLTÜREL KİMLİK VE AVRUPA BİRLEŞMESİ

Küreselleşme rüzgârları, dünyanın dört bir yanında, genellikle ulusal ve toprak sınırlarına dayalı kimlik ilkeleri etrafında örgütlenmiş savunmacı tepkileri tetikliyor (bkz. İkinci Cilt Birinci ve İkinci Bölümler). Avrupa'da algılanan bu tehdit, AB'nin genişleyen yetkilerinde somutlaşıyor. Yurttaşların birleşme sürecine gösterdiği yaygın husumet, siyasi liderlerin çoğunun Avrupa Birliği'ni küreselleşmeye uyarlanma yolunda zorunlu bir adım olarak sunan söylemiyle birlikte güçleniyor. Ekonomik değişiklikler, işgücü piyasalarının esnekliği ve refah devletinin küçültülmesi her ülkenin Avrupa Birliği'ne entegre olmasının olmazsa olmaz koşulu olarak sunuluyor.[13] Dolayısıyla birleşme sürecinin hızlanması 1990'larda yükselen işsizlik, iş güvencesinin ortadan kalkmasının yaygınlaşması ve daha derin toplumsal eşitsizliklerle rastlaştığından, Avrupa nüfusunun önemli kesimleri, devletlerine karşı uluslarının Avrupa ulusüstülüğünün esiri olarak görüldüğünü onaylama eğiliminde. Britanya'yı kısmen istisna sayarsak, ülkelerin hepsinde siyasi müesseselerin, gerek merkez sağın gerekse merkez solun sorgulanamaz biçimde Avrupa yanlısı olması, kamuoyunun büyük bölümününse en iyi ihtimalle derinden bölünmüş olması gayet aydınlatıcıdır.[14] Artan göçe karşı yabancı düşmanı tepkiler, Avusturya ve İsviçre gibi bazı ülkelerde Avrupa yurttaşlarının görünüşe bakılırsa reddettiği aşırı uçlar da dahil milliyetçi tepkileri besliyor.

> Avrupa entegrasyonuyla ilgili tartışma devletin varlığı *(raison d'état)* meselesi değil, ulusun varlığı *(raison de nation)* meselesidir. Avrupa entegrasyonunun ilerlemesine izin verilip verilmeyeceği ulusların kendi bekalarını güvenceye almalarına bağlıdır. Bir ulus, ancak ve ancak ulusal kimliğinin tehdit edilmemesi garanti altındaysa, hatta farklı kimliklere açılarak güçlenecekse bütünleşmeye izin verebilir. Bir ulus egemen ve bağımsız bir ulusa yakından benzerlik yoluyla ancak ayakta kalabileceğini düşünürse ve kültürü yeniden üretilirken devletin entegre olabileceğine inanmazsa, bu durum entegrasyonun ilerlemesini engeller.[15]

13 Touraine (1996b).
14 Alonso Zoldivar (1996).
15 Waever (1995: 16).

Bu güvensizlik, Avrupa toplumlarının giderek artan çoketnililiği ve çokkültürlülüğüyle güçlenmekte, bunlar ırkçılık ve yabancı düşmanlığını tetiklerken, insanlar hem ulusüstü bir devlete, hem de kültürel çeşitliliğe karşı kimliklerini onaylamaktadırlar.[16] Bu güvensizliğin Fransa'da Le Pen, Avusturya'da Haider gibi siyasi demagoglar tarafından kullanılması, siyasi sistemde ve kitle iletişim araçlarında kültürel milliyetçiliğin ifadesini güçlendirmektedir. Kamuoyunun zihninde suç, şiddet ve terörizm ile etnik azınlıklar/yabancılar/ötekiler arasındaki bağlantı Avrupa'da yabancı düşmanlığında ciddi bir yükselişe yol açmıştır, hem de Avrupa evrenselciliği en yüksek noktasındayken. Bu durum aslında, ortaçağ Avrupasının Hıristiyanlık etrafında, yani dinsizleri, paganları ve sapkınları dışlayan hoşgörüsüz ve dinî bir sınır etrafında birleşmesiyle tarihsel bir süreklilik göstermektedir.[17]

İnsanların Avrupa kurumlarına güvensizliğinin başka temel bir kaynağı daha vardır: "Demokratik açık" olarak yaftalanan şey. Yurttaşların hayatını etkileyen önemli yetkiler, Avrupa ulus-devletlerini temsil eden Avrupa Konseyi ve Bakanlar Konseyi ile bu devletler adına hareket eden Avrupa Komisyonu'na aktarılmıştır. Hatta temel ekonomi politikası kararları Avrupa Merkez Bankası'nın kontrolüne verilmiştir. Dolayısıyla yurttaşların bu kararları etkileme kapasitesi ciddi ölçüde azalmıştır. Her dört yılda bir iki hükümet seçeneği arasında bir tercih yapma edimiyle karmaşık bir pan-Avrupa sisteminin günlük yönetimi arasında o kadar büyük bir mesafe vardır ki, yurttaşlar kesinlikle dışarıda bırakıldıklarını düşünmektedirler. Pratikte, yurttaşların Avrupa kurumlarına katılımını sağlayacak etkin bir kanal yoktur. Avrupa Komisyonu'nun meşruiyet krizi, 1999'da bir parlamento soruşturmasıyla ortaya çıkarılan ve bütün komisyonun istifa etmesine yol açan kötü yönetim ve küçük yolsuzluklarla daha da derinleşmiştir. Saygın İtalyan ekonomist Romano Prodi'nin komisyonun yeni başkanı olarak atanması güvenilirliği bir ölçüde geri kazandırmış görünse de, hasar çoktan oluşmuştur. Avrupa Komisyonu'nun telekomünikas-

16 Wieviorka (1993).
17 Fontana (1994).

yondan sorumlu üyesi Bangeman'ın komisyondaki görevini sürdürdüğü sırada, ileride İspanyol Telefonica şirketine danışman olarak işe alınacağının kesinleşmesi ve bunun da kurallar resmen çiğnenmeden gerçekleşmesi, Brüksel bürokrasisinin ne derece yozlaştığının bir kanıtı olarak değerlendirilmiştir. Dahası Borja'nın gayet yerinde bir biçimde belirttiği gibi, bir "Avrupa çatışması" yoktur.[18] Gerçekten de demokratik süreç yalnızca temsil ve konsensüs inşasına değil, kendi özel çıkarlarını güvenceye almaya can atan farklı toplumsal aktörler arasında demokratik olarak başlatılmış çatışmalara dayanmaktadır. Ürünlerini Brüksel caddelerine saçan (diğer bütün Avrupalılar tarafından ve dolaylı olarak gelişmekte olan ülkelerin birçoğu tarafından sübvanse edilen) çiftçiler dışında, Avrupa düzeyinde karar oluşturmayı amaçlayan ulusaşırı kolektif seferberlik ifadeleri ihmal edilebilir düzeydedir. Avrupa yurttaşlığı çıraklığı yoktur, bunun sebebi de büyük ölçüde, Avrupa kurumlarının kendi teknokratik ajansları ile iş bağlayan bakan konseylerinin kapalı dünyasında yaşamaktan genelde memnun olmalarıdır. Örneğin bilgilendirme ve yurttaşların katılımını sağlama amacıyla bilgisayara dayalı iletişim ağlarının kullanılması yüzyıl sonuna dek ihmal edilmiştir.[19] Dolayısıyla ekonominin küreselleştiği ve siyasetin Avrupalılaştığı bir dönemde demokraside ve yurttaşların katılımında bir gerilemeyle karşı karşıya kalan Avrupa yurttaşları, kendi ülkelerini siper almışlar, giderek uluslarını olumlar hale gelmişlerdir. Avrupa bütünleşmesinin sonucu, federalizm değil milliyetçilik olmuştur. Avrupa Birliği de ancak ve ancak milliyetçilikle uğraşıp onu ehlileştirdiğinde siyasi bir inşa olarak ayakta kalabilecektir. Waever'ın Anthony Smith'in görüşlerine dayanarak ileri sürdüğü gibi Avrupa kurumları ulusal kimliğin siyasi kimlik etrafında örülmüş Fransız versiyonunu benimserken, Avrupa ulusları dil birliği içinde olan *Volk*'a dayalı Alman versiyonuna yönelmiş olabilirler.[20] Kulağa paradoksal gelse de, ancak ve ancak her iki kimlik ilkesinin kurumsal ve toplumsal olarak

18 Borja (1996: 12).
19 HLEGIS (1997).
20 Waever (1995: 23).

ifade edilmesi, Avrupa Birliği'nin ortak pazar dışında bir şey olarak gelişmesini mümkün kılabilir.

Fakat uluslar devletten bağımsız olarak Avrupa inşasının meşruiyetinin kimliğe dayalı kaynakları haline gelirse, hangi ulusların bu yola gireceği meselesi doğar. Fransa örneğinde durum nispeten açıktır: Çoğul ulusal kimliklerin evrensel demokratik yurttaşlık ilkesi adına Fransız Devrimi tarafından ortadan kaldırılmasının ardından durum böyle olacaktır. Fransız halkı Avrupa'ya tepki gösterdiğinde bunu "Fransa" adına yapar, General de Gaulle'ün de Fransız komünistlerinin de aynı biçimde anlayacağı bir dildir bu. Farklı sebeplerden Almanya örneği de açıktır: Kazakistan Almanları arasında bile, ulusun etnik saflığı milyonlarca göçmenden ve göçmenlerin çocuklarından etkilenmemiştir; 1999'da Hıristiyan Demokratların Sosyal Demokrat/Yeşiller hükümetinin vatandaşlığa kabul yasasına karşı başarıyla yürüttüğü kampanyanın ardından, belki de bu insanlar hiçbir zaman Alman olamayacaklardır. Avrupa teknokratlarının en büyük korkusu, bir siyasi kriz durumunda Alman Anayasa Mahkemesi'nin 12 Ekim 1993'te verdiği tarihi kararında teyit ettiği üzere *Superrevisionsinstanz* ilkesini uygulayarak Avrupa kurumları aleyhine karar almasıdır.

Ulusal kimliğe müracaat, çok uluslu devletlere dayanan başka ülkelerde çok daha karmaşıktır; İspanya, Britanya ve Belçika örneklerinde olduğu gibi. Katalonya ya da İskoçya, İspanya ya da Britanya hükümetlerine karşı çıkmak yerine onları es geçerek Avrupa kurumlarına karşı ya da tam tersine Avrupa Birliği aleyhine kimliklerini ortaya koyabilirler mi?[21] İtalya'nın kuzeyinde "Padanya" kimliğinin olumlanması, Kuzey Ligi'nin lideri Bossi'nin sıradışı karakteri yüzünden yüzeysel bir küçümsemeyle karşılanmıştır. Fakat, şurası da doğrudur: Bu kimliğin dayanağı temelde ekonomik, hatta daha dar bir çerçevede mali olsa da, kökleri 19. yüzyılın sonlarında İtalya'nın suni olarak bütünleşmesine uzanmakta, dinamikleri pekala siyasi anekdotların ötesine geçmektedir. Padanya'nın varlığı veya yokluğu bir yana, 20. yüzyıl-

---

21 Keating (1995).

da dahi İtalya'nın varolup olmadığı şüphelidir. Ne de olsa Mezzogiorno bölgesinin bugün bile Lombardiya, Piemonte ya da Emilia-Romagna bölgeleriyle pek az ortak noktası vardır.[22] Ulusal kimlik ilkesi etrafında siper almak, bazı ülkelerde Avrupa Birliği karşısında ulusal devletleri, bazılarında ise ulusal devletler karşısında Avrupa Birliği'ni güçlendirmektedir.

Ekonomik küreselleşme ve siyasi çözülmeye karşı kimlik arayışı, ulus-devlet düzeyinin aşağısına da sirayet etmiş ve Avrupa'da bölgeler ve kentlere yeni bir dinamizm kazandırmıştır. Orstrom Moller'in de dediği gibi gelecekteki Avrupa modeli, ekonomik uluslararasılaşma ile kültürel merkezsizleşmenin birbirine eklemlenmesinden oluşabilir.[23] Demokrasinin yeniden canlandırılmasında bölgesel ve yerel hükümetler bugün büyük bir rol oynamaktadır, kamuoyu yoklamaları da yurttaşların daha alt düzeylerdeki yönetimlere ulusal ve ulusüstü düzeylerdeki yönetimlerden daha fazla güven duyduğunu göstermektedir. Kentler, uluslararasılaşmış şirketlerle müzakerelere dayalı etkileşim sayesinde ekonomik kalkınma stratejilerinin tesis edilmesinde kritik aktörler haline gelmiştir ve gerek kentler gerekse bölgeler, girişimleri koordine eden, birbirinin deneyimlerinden ders çıkaran, yeni bir işbirliği ve rekabet ilkesini uygulamaya sokan, pratiklerini başka yerlerde anlatmış olduğum Avrupa ağları tesis etmişlerdir.[24]

Hafif çeken taraftaysa, yerel kimlik ve Avrupa çapında ağlar oluşturmaya dayanan, son derece önemli bulduğum bu çifte dinamiğin bir örneği, futbol ya da basketbol gibi profesyonel spor dallarının yapılanmasıdır. Herkesin bildiği gibi yerel takım, insanların kimliği açısından önemli bir seferberlik noktasıdır. Ulusal müsabakalar devam ederken, Avrupa çapındaki müsabakalara (örneğin futbolda üç ayrı Avrupa kupası vardır) çok büyük bir ilgi gösterilmektedir, ulusal müsabakalara katılan takımların ödülü "Avrupalı" olmaktır. Otuz-kırk yıl öncesinin tersine, birçok takımın ulaşabileceği bir hedeftir bu. Aynı zamanda

22 Ginsborg (1994).
23 Orstrom Moller (1995).
24 Borja ve Castells (1997).

da Avrupalı oyuncular için işgücü piyasalarının açılması ve başka ülkelerden oyuncuların Avrupa'ya kitlesel göçü, yerel takımlardaki oyuncuların büyük bir kısmının yabancı olduğu anlamına gelmektedir. Sonuçta insanlar, çeşitli Avrupa liglerinde birbiriyle rekabet eden çoğu yabancı profesyonel oyuncular tarafından temsil edilen kentlerinin kimliği etrafında seferber olmaktadır. Gerçek Avrupa, anlamlı, açık bir kimlik temelinde deneyimleri paylaşarak bu tür temel hayati mekanizmalarla varlık bulmaktadır. Peki o halde birleşme, küreselleşmenin soğuk rüzgârlarıyla yerelliğin sıcak nefesi arasında ilerleyebilir?

AVRUPA'NIN KURUMSALLAŞMASI: AĞ DEVLETİ

Avrupa'nın birleşmesini çevreleyen çelişik hayaller ve çıkarlar üzerine düşündüğümüzde ve ülkelerin çoğunda yurttaşların heyecan duymadığını dikkate aldığımızda, bütünleşme sürecinin binyıl dönümünde bu derece ilerlemiş olması mucizevi görünüyor. Bu durum kısmen Avrupa Birliği'nin mevcut ulus-devletlerin yerini almamış, tam tersine onların küreselleşme çağında gerek uluslararası gerek ülke içi meselelerde daha fazla söz sahibi olma karşılığı egemenliklerinin bir bölümünden vazgeçmeleri koşuluyla hayatta kalmalarının temel aracı haline gelmiştir. Fakat çıkarların bu biçimde yakınlaşmasının hâlâ operasyonel kurumsal bir ifade bulması gerekmektedir. Bu ifade, karmaşık ve değişen Avrupa kurumları geometrisinde bulunmuştur; bu kurumlar, ulusal hükümetlerin karar oluşturma sürecinin denetimini (Avrupa Konseyi ve konseyin altı ayda bir yaptığı zirve toplantıları, konsey başkanlığının dönüşümlü olarak yürütülmesi ilkesi, bakanlar konseyinin düzenli toplantıları), ortak Avrupa girişiminin bir Avrupa teknokrasisi tarafından idare edilip siyasi olarak atanmış Avrupa Komisyonu tarafından yönetilmesini, Avrupa Parlamentosu, Adalet Divanı ve Hakemler Kurulu'nda meşruiyetin sembolik ifadesini birleştirirler.

Bu kurumlar çerçevesinde kendi stratejilerini güden ulusal aktörler arasındaki ve bu kurumlar içindeki bitmek bilmez müzakereler, hantal ve verimsiz görünebilir. Fakat salt farklı ülkelerden değil, iktidara seçilmiş farklı siyasi yönelimlerden partilerin değişik çıkarları ve

değişen politikalarının Avrupa Birliği çerçevesinde bir araya gelmesini mümkün kılan tam da bu belirsizlik ve karmaşıklıktır. Tek para birimine geçilmesi ve genişleme süreciyle birlikte bu süreç çok daha karmaşıklaşmıştır. Britanya ve Danimarka gibi bazı ülkeler, çekilme tercihini kullanabilir. Diğerleri ise genel kuralların istisnalarını müzakere edecektir. Birlik içindeki ülkelerin koşulları giderek birbirinden farklılaştığından, meselelere bağlı olarak oylama usulleri de değişecektir. Bir yanda, Bakanlar Konseyi'nin çoğunluk oyları, büyük ülkelerin tek bir ülkenin ya da bir azınlık koalisyonunun özel çıkarları yüzünden eli kolu bağlanmaksızın stratejik kararlara bağlı kalmasını mümkün kılacaktır. Öte yanda, çoğunluğun yetkilerini bu biçimde güçlendirmenin bedeli, birlik kararlarının uygulanmasında bazı ülkelere bir süre esneklik tanınması olacaktır. Alonso Zaldivar'ın da belirttiği gibi, bu sistem çerçevesinde federal ve konfederal mantık birbirini dışlamaz:

> Örneğin savunma, emniyet ve kamu harcamaları meselelerinde konfederal ya da hükümetlerarası (mantık) öncelik kazanacaktır; para politikası, ticaret, ikamet, sermaye, mallar ve insanların dolaşımı konusunda ise birlik federalizme ya da ulusüstülüğe daha yakın olacaktır. Dış politika, çevre, vergiler ve göç gibi diğer meseleler ise ara bir konumda yer alacaklardır. Gelecekte, genişlemiş Avrupa Birliği'nin daha az tek tip ve daha esnek olması gerekmektedir.. Böyle bir kurumun örgütlenme şemasının bir ağaçtan çok bir ağa yakın olması mümkündür. Böyle bir konfigürasyonu anlatacak bir terim, siyasi kuramda hâlâ mevcut değildir, fakat bu durum böyle bir konfigürasyonun kurulmasını engelleyecek bir şey değildir. Fakat aydınlanmış bürokratların bu kurumu algılamaları yeterli olmayacaktır: Yurttaşların da bu kurumu kabul etmeleri gerekecektir.[25]

Avrupa Birliği'nin politika oluşturma kapasitesini tehlikeye atmaksızın meşruiyetini tedricen tesis etme meselesinde kilit unsur, birlik kurumlarının ulus-devletler de dahil daha aşağı yönetim düzeylerinin etkin bir biçimde yürütemeyeceği kararların sorumluluğunu üstlenmesini öngören yardımcı kol ilkesinin bilinçli bir biçimde genişletilmesi yoluy-

25 Alonso Zaldivar (1996: 352-3); benim çevirim.

la bu kurumları ulus-altı (yerel ve bölgesel) yönetim düzeylerine bağlamaktır. Birliğe üye bütün ülkelerden bölgesel ve yerel hükümetleri temsil eden 222 üyeden oluşan Bölgeler Komitesi bu kaygının en doğrudan kurumsal ifadesidir. Avrupa'nın yeniden meşrulaşması yönündeki gerçek süreç, görünüşe bakılırsa yerel ve bölgesel girişimlerin, ekonomik kalkınma, kültürel ifadeler ve sosyal haklarda filizlenmesi sürecinde gerçekleşmektedir. Bütün bunlar yatay olarak birbirlerine ve doğrudan ya da ulusal hükümetler yoluyla da Avrupa programlarına bağlanmaktadır.[26]

Avrupa siyasi sürecinin giderek artan karmaşıklığı ve esnekliği üzerine düşünen Keohane ile Hoffman, Avrupa Birliği'nin "temelde egemenliğin daha üst bir düzeye aktarımından ziyade, bir araya toplanıp paylaşılmasını gerektiren bir ağ olarak örgütlendiği" görüşünü ileri sürer.[27] Waever tarafından geliştirilen[28] ve kuramsallaştırılan bu analiz, Avrupa birleşmesini kurumsal yeni ortaçağcılığın karakterine, yani yıllar önce Hedley Bull'un ileri sürdüğü, sonraları Alain Minc gibi bazı Avrupalı analistlerin de hemfikir olduğu çizgi doğrultusunda birbiriyle örtüşen bir yetkiler çoğulluğuna yaklaştırır.[29] Tarihçiler böyle bir paralelliğe itiraz etseler de, bu görünüm Avrupa kurumlarının örneklediği yeni devlet biçimini güçlü biçimde yansıtır: Ağ devleti. ***Ağ devleti, yetkenin (yani son tahlilde meşru şiddet dayatma yetisinin) bir ağ çerçevesinde paylaşılmasının damgasını vurduğu bir devlettir.*** Tanımı gereği bir ağın merkezi yoktur, düğümleri, bağlantı noktaları vardır. Düğümler farklı büyüklüklerde olabilir, ağa asimetrik bir ilişkiyle bağlanmış olabilir; öyle ki, ağ devleti üyeleri arasında siyasi eşitsizliklerin varlığını dışlamaz. Gerçekten de Avrupa ağında hükümet kurumlarının hepsi de birbirine eşit değildir. Ulusal hükümetler hâlâ karar alma yetkisinin büyük bölümünü ellerinde tutmakla kalmaz, güç hiyerarşisi farklı boyutlarda değişiklik gösterse de ulus-devletlerin güçleri arasında önemli farklılıklar da vardır: Almanya egemen ekonomik güçtür, fakat Britan-

26 Borja (1992).
27 Keohane ve Hoffman (1991b: 13).
28 Waever (1995).
29 Bull (1977); Minc (1993).

ya ve Fransa da daha büyük bir askerî güce sahiptir, en azından aynı teknolojik yetidedir. İspanya, birçok Avrupalı için en değerli hizmetin denetimini elinde tutmaktadır: Tatil. Fakat bu asimetrilere bağlı olmaksızın, Avrupa ağ devletinin çeşitli düğümleri birbirine bağlıdır, böylece hiçbir düğüm, en güçlüsü bile karar alma sürecinde diğerlerinin hiçbirini, en küçüğünü bile görmezden gelemez. Bazı siyasi bağlantı noktaları, düğümler bunu yaparsa, bütün sisteme dair soru işaretleri doğar. Siyasi bir ağla, merkezî olan siyasi bir yapı arasındaki fark budur.

Eldeki kanıtlar ve siyasi kuramdaki son tartışmalar, egemenlik geometrisinin değiştiği ağ devletinin, siyasi sistemlerin küreselleşmenin güçlüklerine verdiği yanıt olduğunu akla getiriyor. Avrupa Birliği de muhtemelen enformasyon çağının niteliklerinden biri olan, yeni yeni ortaya çıkan bu devlet biçiminin bugüne dek görülmüş en açık ifadesidir belki.

AVRUPA KİMLİĞİ Mİ YOKSA AVRUPA PROJESİ Mİ?

Fakat nihayetinde Avrupa'nın birleşmesi, muhtemelen sadece hünerli siyasi mühendislikle gerçekleşmeyecektir. Demokratik toplumlar bağlamında Avrupa, ancak henüz ortaya çıkmamış biçimlerde, değişik derecelerde ve yurttaşları istediği taktirde birleşecektir. Üç ciltlik bu kitapta sunulan toplumsal eğilimler incelemesine dayanarak şunu söyleyebilirim ki, yurttaşların bu kabulü muhtemelen yalnızca küreselleşmenin idaresiyle ilgili araçsal çıkarlar temelinde gerçekleşmeyecektir; hele ki bu idarenin nüfusun hatırı sayılır kesimlerini yaralayacağı kesinse. Anlam kimlikle bağlantılıysa, kimlik yalnızca ulusal, bölgesel ya da yerel kalırsa, Avrupa birleşmesi dünyanın diğer bölgelerinde oluşturulan serbest ticaret bölgelerine paralel ortak bir pazarın sınırlarının ötesinde devam etmeyecektir. Uzun vadeli bir perspektifle düşünüldüğünde, Avrupa birleşmesi Avrupa kimliğini gerektirmektedir.

Fakat, Avrupa kimliği nosyonu en iyi ihtimalle sorunludur.[30] Kilise ile devlet ayrılığı yüzünden ve Avrupalıların çoğu da din konu-

30 Al-Sayyad ve Castells (2000).

sunda ılımlı bir tavır gösterdiği için, Müslüman karşıtı yaygın tepkiler Haçlı ruhunun tarihsel olarak varlığını koruduğunu gösteriyor olsa dahi, tarihsel olarak olageldiği üzere Avrupa kimliği Hıristiyanlık etrafında inşa edilemez. Demokrasi etrafında da inşa edilemez: Çünkü demokratik idealler dünyanın dört bir yanında paylaşılmaktadır, üstelik demokrasi ulus-devlete bağlılığı yüzünden bugün krizdedir (bkz. İkinci Cilt Altıncı Bölüm). Avrupa kimliğini, Avrupa'nın etnik bakımdan giderek çeşitlilik göstermeye başladığı bir dönemde etnisite etrafında inşa etmek de zor olacaktır. Avrupa birleşmesinin ilerlemesi için ulusal kimliğin korunması gerekecekse de, tanım gereği Avrupa kimliğini ulusal kimliğe dayanarak inşa etmek de imkansızdır. Kilit ekonomik faaliyetler küreselleştiği ve sınır ötesi üretim ağları Avrupa Birliği'ni Doğu Avrupa ve Güneydoğu Asya'dan başlayarak dünyanın geri kalanına eklemlediği için de bir Avrupa ekonomik kimliğini ("Avrupa kalesi") korumak kolay olmayacaktır. Kamuoyu yoklamalarına göre, insanların çoğu kendini –Fransız, İspanyol ya da Katalan hissetmenin yanı sıra– Avrupalı da hissediyor mu? Evet.[31] Bunun ne anlama geldiğini biliyorlar mı? Çoğunluğu bilmiyor, hayır. Siz biliyor musunuz? Avro 2002'de tedavüle girmiş olsa da, Avrupa toplumlarında daha kapsamlı bir kültürel dönüşüm yaşanmadığı sürece ekonomi dışı anlamı kaybolup gidecektir.

Dolayısıyla, bir Avrupa kimliğinin olmadığını söyleyebiliriz. Fakat ulusal, bölgesel ve yerel kimliklerle çelişerek değil, onları tamamlayarak böyle bir kimlik inşa edilebilir. İkinci Cilt'te *proje kimliği* olarak tanımladığım bir toplumsal inşa süreci gerekecektir. Proje kimliği, yani, prensipte hiç kimseyi dışlamaksızın yurttaşların

çoğuna hitap edecek bir toplumsal değerler ve kurumsal hedefler modeli. Demokrasinin, yani ulus-devletin tarihsel olarak sanayi çağının şafağında temsil ettiği şey buydu. Böyle bir Avrupa kimliği projesinin enformasyon çağında içeriği ne olabilir? Herkes gibi benim de tercihlerim var, fakat bu tercihler yapılmakta olan tarihe dair incele-

31 The Economist, 23 Ekim 1999.

memize dahil edilmemeli. Cemaatçiliğe ricat etmeksizin, küreselleşmeye ve vatandaşlık haklarından, özellikle de oy hakkından mahrum olmaya muhalefet eden toplumsal aktörlerin söyleminde ve pratiğinde gerçekte beliren unsurlar neler?[32] Özgürlük, eşitlik, kardeşlik; refah devletinin, toplumsal dayanışmanın, istikrarlı istihdamın ve işçi haklarının savunulması; evrensel insan hakları ve dördüncü dünyanın sefaleti için duyulan kaygı; demokrasinin yeniden olumlanması, yerel ve bölgesel düzeyde yurttaşların katılımını kapsayacak şekilde genişletilmesi; tarihsel/topraksal köklere sahip kültürlerin genellikle dilde ifadesini bulan hayatiyeti, gerçek sanallık kültürüne teslim olmaması. Avrupa yurttaşlarının çoğu muhtemelen bu değerleri destekler. Örneğin, küreselleşmenin baskılarına karşı refah devletini ve istikrarlı istihdamı savunmayı onaylamaları ekonomi ve kurumlarda sıradışı değişiklikler gerektirecektir. Ama bir kimlik projesi tam da böyle bir şeydir: Kimlik projesi hayallerin ütopyacı bir tarzda savunulması değil, ekonomik kalkınma, sosyalleşme ve yönetimin alternatif yollarını uygulamak için verilen bir mücadeledir. Bir Avrupa proje kimliğinin nüveleri mevcuttur ve muhtemelen ancak bu nüveler siyasi ifadesini bulduğunda, Avrupa birleşmesi projesi tam olarak son bulacaktır.

32 Touraine (1997).

SIST
POLICIA

Bu demektir ki,
Dünyaya yeni doğmuş gibi gelmemizden seyrektir,
Hayata iniş yaptığımız;
Doldurmayalım ağızlarımızı
Bu kadar kırık dökük isimle,
Bu kadar üzücü formaliteyle,
Bu kadar kibirli laflarla,
Bu kadar senin benimle,
Bu kadar imzalanacak kâğıtla.

Aklımda şeyleri karıştırmak var,
Birleştirmek, yeniden doğmuş gibi yapmak,
Karıştırmak, soymak,
Ta ki dünyanın bütün ışığı,
Bir okyanusun birliğine kavuşana dek,
Cömert, engin bir bütünlüğe,
Çatırdayan, canlı bir kokuya.

Pablo Neruda, "Too Many Names"den (Çok Fazla İsim) bir parça, *Estravagario*

Bu bölüm, üç ciltlik kitabın, *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür*'ün genel sonuç bölümü. Tekrardan kaçınmaya çalıştım. Bu bölümde kullanılan kuramsal kavramların (enformasyonelizm ya da üretim ilişkileri gibi) tanımı için birinci cildin Giriş Bölümü'ne bakabilirsiniz. Ayrıca ağ toplumu kavramının değerlendirmesi için birinci cildin sonundaki sonuç bölümüne, kültürel kimlik, toplumsal hare-

ketler ve siyaset arasındaki ilişkilerin bir analizi içinde ikinci cildin sonundaki Sonuç Bölümü'ne bakabilirsiniz.

YENİ BİR DÜNYANIN DOĞUŞU[1]

Bu binyıl dönümünde yeni bir dünya şekilleniyor. Bu yeni dünyanın kökleri 1960'ların sonunda, 1970'lerin ortalarında üç *bağımsız* sürecin tarihsel olarak bir araya gelmesine uzanıyor. Bu süreçler, enformasyon teknolojisi devrimi; kapitalizmin de devletçiliğin de ekonomik krize girmesi ve peşinden yeniden yapılanmaları ve liberteryanizm, insan hakları, feminizm ve çevrecilik gibi kültürel ve toplumsal hareketlerin yeşermesidir. Bu süreçler arasındaki etkileşim ve bunların yol açtığı tepkiler yeni bir egemen toplumsal yapıyı, yani ağ toplumunu; yeni bir ekonomi, enformasyonel/küresel ekonomiyi ve yeni bir kültürü, gerçek sanallık kültürünü yaratmıştır. Bu ekonomi, bu toplum ve bu kültüre içkin mantık, karşılıklı bağımlılık içindeki bir dünyada toplumsal eylemin ve kurumların temelinde yatmaktadır.

Bu üç ciltlik kitapta sunulan araştırmada, bu yeni dünyanın birkaç belirleyici özelliği tanımlanmıştır. Enformasyon teknolojisi devri-

1 Son yıllarda seminerlerimde yaşanan tartışmalarda bir mesele var ki, sık sık tekrar tekrar gündeme geliyor, ben de bunu okurla paylaşmanın yararlı olacağı kanısındayım. Yenilik meselesi. Bütün bunların nesi yeni? Neden yeni bir dünya bu? Şu binyıl dönümünde yeni bir dünyanın doğduğuna inanıyorum. Bu kitabın üç cildinde de bu ifadeyi destekleyecek bilgiler ve fikirler sunmaya çalıştım. Çipler ve bilgisayarlar yeni; her yerde hazır ve nazır mobil iletişim yeni; genetik mühendisliği yeni; elektronik olarak bütünleşmiş, gerçek zamanda faaliyet gösteren finans piyasaları yeni; gezegenin sadece bazı kesimlerini değil, tamamını kapsayan, iç bağlantılar üzerine kurulu kapitalist ekonomi yeni; gelişmiş ekonomilerde bilgi ve enformasyon işleme sektöründe işgücünün büyük bölümünü kentli çoğunluğun oluşturması yeni; Sovyet imparatorluğunun çöküşü, komünizmin silinip gitmesi, Soğuk Savaş'ın sona ermesi yeni; ataerkilliğe karşı yaygın, geniş kapsamlı meydan okuma yeni; ekolojinin korunmasıyla ilgili genel bilinçlilik yeni; akışlar uzamına, zamansız zamana dayanan bir ağ toplumunun ortaya çıkması tarihsel olarak yeni. Fakat vurgulamak istediğim nokta bu değil. Asıl diyeceğim şu: Bu dünyanın ya da onun özelliklerinden birinin yeni olduğuna ya da olmadığına inanmanız hiç mi hiç önemli değil. Analizim kendine arka çıkıyor. Bu bizim dünyamız, enformasyon çağının dünyası. Bu da benim bu dünyaya ilişkin analizim. Gözlediğimiz, deneyimlediğimiz olguları tanımlamaktaki, açıklamaktaki yeterliliği ya da yetersizliği üzerinden anlaşılmalı, kullanılmalı, değerlendirilmeli; yeniliğiyle değil. Sonuçta güneşin altında hiçbir şey yeni değil madem, o zaman neden araştıralım, düşünelim, yazalım, okuyalım ki?

mi yeni bir toplumun maddi temeli olarak enformasyonelizmin doğuşuna sebep olmuştur. Enformasyonelizm çerçevesinde zenginliğin üretimi, iktidarın icrası ve kültürel kodların yaratılması, toplumlar ve bireylerin teknolojik kapasitesine bağlı hale gelmiştir ve enformasyon teknolojisi de bu kapasitenin çekirdeğidir. Enformasyon teknolojisi, sosyo-ekonomik yeniden yapılanma süreçlerinin etkili bir biçimde uygulanması için vazgeçilmez bir araç haline gelmiştir. Ağlar oluşturmanın, insan etkinliğinin örgütlenmesinin dinamik ve kendi kendine genişleyen bir biçimi olarak gelişmesini mümkün kılmakta enformasyon teknolojisinin oynadığı rol özellikle önemlidir. Bu baskın ve ağlar oluşturucu mantık toplumsal ve ekonomik hayatın bütün alanlarını dönüştürmektedir.

Gerek kapitalizmin gerekse devletçiliğin ekonomik kalkınma modellerinin yaşadığı kriz, 1970'lerin ortalarından itibaren her ikisinin de birbirine paralel olarak yeniden yapılanmasını teşvik etmiştir. Kapitalist ülkelerde şirketler ve hükümetler bir araya gelmiş ve yeni bir kapitalizm biçimine yol açan birkaç önlem ve politikaya başvurarak ilerlemişlerdir. Bu yeni kapitalizm biçiminin başlıca özellikleri, kilit ekonomik faaliyetlerin küreselleşmesi, örgütlenmede esneklik ve işgücüyle ilişkisinde yönetime daha büyük yetki tanınmasıdır. Rekabet baskıları, esnek çalışma ve örgütlü emeğin zayıflaması, sanayi çağında toplumsal sözleşmenin köşe taşı olan refah devletinin daralmasına yol açmıştır. Yeni enformasyon teknolojileri, ağlar oluşturma; uzaktan iletişim; enformasyon depolama ve işleme; işin eşgüdümlü bir biçimde bireyselleştirilmesi, karar almanın eşzamanlı olarak yoğunlaştırılması ve merkezsizleştirilmesine yönelik araçları sağlayarak, bu yenilenmiş esnek kapitalizmin ortaya çıkmasında belirleyici bir rol oynamışlardır.

Bu küresel karşılıklı bağımlılık içindeki ekonomide, yeni rakipler, şirketler ve ülkeler, üretim, ticaret, sermaye ve emekten giderek daha fazla pay talep eder hale gelmiştir. Güçlü, rekabetçi bir Pasifik ekonomisinin doğuşu, dünyanın çeşitli bölgelerinde yeni sanayileşme süreçleri ve pazarların genişlemesi, tekrarlayan krizlere ve yaygın istikrarsızlığa rağmen küresel ekonominin çapını ve ölçeğini genişletmiş, ekono-

mik karşılıklı bağımlılık için çokkültürlü bir temel atmıştır. Sermaye, emek, enformasyon ağları ve pazarlar teknoloji yoluyla değerli işlevlere, insanlara ve dünya üzerindeki yerelliklere bağlanırken, küresel kapitalizmin dinamikleri için değer ve çıkar ifade etmeyen nüfusları ve toprakları ağlarından çıkarmışlardır. Bunu "dördüncü dünya" dediğim toplumsal kesimlerin, kentlerdeki semtlerin, bölgelerin ve ülkelerin toplumsal olarak dışlanması ve ekonomik bakımdan ilgisiz konuma itilmesi izlemiştir. Bu toplumsal gruplardan ve topraklardan bazılarının küresel ekonomiye bağlanma ve marjinallikten kaçma yönündeki nafile çabaları, "ters bağlantı" dediğim şeye yol açmış, dünya çapında örgütlü suç, küresel bir suç ekonomisinin gelişimini hızlandırmak için bu insanların sefaletinden istifade etmeye çalışmıştır. Küresel suç ekonomisi, yasak arzuları tatmin etmeyi ve zengin toplumların ve bireylerin sonu gelmez taleplerini yasadışı mal sunumuyla tatmin etmeyi amaçlar.

Devletçiliğin yeniden yapılanması, özellikle de dünyanın başlıca devletçi toplumu olan, geniş bir devletçi ülkeler ve partiler ağının merkezinde yer alan Sovyetler Birliği açısından daha zor olmuştur. Sovyet devletçiliği enformasyonelizmi özümseyememiş, böylece ekonomik büyümesi baltalanmış ve devletçi bir rejimde nihai güç kaynağı olan askerî aygıt belirleyici ölçüde zayıflamıştır. Duraklamanın ve gerilemenin farkına varmaları, Andropov'dan Gorbaçov'a dek bazı Sovyet liderlerin sistemin yeniden yapılanması girişiminde bulunmasına yol açmıştır. Reformcu liderlik, ataleti ve parti devletin direnişini aşmak için enformasyonu açık hale getirmiş ve sivil toplumu da kendini desteklemeye çağırmıştır. Ulusal/kültürel kimliklerin güçlü bir biçimde ifade edilmesi ve insanların demokrasi talebi, önceden belirlenmiş bir reform programına kolayca kanalize edilememiştir. Olayların baskısı, taktik hatalar, siyasi yetersizlik ve devletçi aygıtların iç bölünmeleri Sovyet komünizminin aniden çökmesine yol açmıştır. Bu, siyasi tarihin en sıradışı olaylarından biri olmuştur. Bu çöküşle birlikte, Sovyet İmparatorluğu da sarsılmış, küresel nüfuz alanındaki devletçi rejimler belirleyici ölçüde zayıflamıştır. 20. yüzyıla damgasını vuran, ama tarihsel ölçülere vurulduğunda bir andan ibaret olan devrimci deney de

böylece sona ermiştir. Bu aynı zamanda, dünyayı kapitalizm ve devletçilik arasında bölen, jeopolitiği belirleyen ve yarım yüzyıl boyunca hayatlarımıza musallat olan Soğuk Savaş'ın da sonu olmuştur.

Komünist biçimiyle devletçilik orada kesinlikle sona ermiştir, fakat Çin'deki devletçilik biçimi, bu cildin Dördüncü Bölümü'nde göstermeye çalıştığım gibi, tarihten çıkış noktasını bulabilmek için daha karmaşık, daha ince bir yol tutmuştur. Burada sunduğum argümanın tutarlılığı açısından okura şunu hatırlatmak istiyorum: Çin devleti binyıl dönümünde tamamen Komünist Parti tarafından kontrol edilirken, devletin temsil ettiği milliyetçi bir proje temelinde ülkenin küresel kapitalizme dahil edilmesi etrafında örgütlenmiştir. Sosyalist özellikler taşıyan bu Çin milliyetçiliği hızla devletçilikten uzaklaşıp küresel kapitalizme yaklaşmakta, bir yandan da açık bir toplum olmaksızın enformasyonelizme uyarlanmanın bir yolunu bulmaya çalışmaktadır.

Bir sistem olarak devletçiliğin çöküşü sonrasında kapitalizm dünyanın dört bir yanında şaha kalktı ve ülkelere, kültürlere ve hayatın farklı alanlarına nüfuzunu derinleştirdi. Son derece büyük bir çeşitlilik gösteren bir toplumsal ve kültürel manzara söz konusu olsa da, tarihte ilk kez bütün bir gezegen büyük ölçüde ortak bir dizi ekonomik kural çevresinde örgütleniyor. Fakat bu hem Sanayi Devrimi sırasında oluşturulan kapitalizmden, hem de 1930'lardaki Büyük Bunalım ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında ekonomik Keynesçilik ve sosyal refahçılık olarak ortaya çıkan kapitalizmden farklı bir kapitalizm. Hedefleri bakımından daha katılaşmış bir kapitalizm biçimi, fakat araçları bakımından seleflerinden çok daha esnek, hatta onlarla kıyaslanamayacak kadar esnek. Zenginlik üretmek ve zenginliğe seçici olarak sahip çıkmak anlamında, yeniliklerin tetiklediği verimliliğe ve küreselleşmeye kilitlenmiş rekabet gücüne dayanan, enformasyonel, hiçbir zaman olmadığı kadar kültüre yerleşmiş ve teknolojiden yararlanan bir kapitalizm. Fakat bu kez gerek kültür gerekse teknoloji, sürekli olarak tekrarlanan, küresel olarak birbiriyle bağlantılı bir mübadeleler ağı içinde, bilgi ve enformasyonun bilgi ve enformasyona dayalı olarak hareket etme yetisine bağlı.

Ne var ki, toplumlar sadece teknolojik ve ekonomik dönüşümün ürünü olmadıkları gibi, toplumsal değişim de kurumsal krizler ve uyarlanmalarla sınırlı değildir. 1960'larda bu gelişmeler baş gösterdiği sıralarda, sanayileşmiş dünyanın her yerinde, önce ABD ve Fransa'da, sonra İtalya, Almanya, İspanya, Japonya, Brezilya, Meksika ve Çekoslovakya'da güçlü toplumsal hareketler doğdu ve bu hareketler diğer çok sayıda ülkede de yankılar doğurdu, tepkiler yarattı. Bu toplumsal hareketlerin katılımcılarından biri olarak (1968'de Paris Üniversitesi'nin Nanterre kampüsünde yardımcı doçenttim), bu hareketlerin özgürlükçülüğüne tanık oldum. Militan öncülüklerinde genellikle Marksist ideolojik ifadeleri benimsemiş olsalar da, Marksizmle ya da tam da bu yüzden işçi sınıfıyla pek ilgileri yoktu. Esasen iktidarı ele geçirmekten çok hayatı değiştirmeyi isteyen kültürel hareketlerdi. Devlet kurumlarına erişmenin harekete yarayacağını, yeni ve devrimci bir devlet kurmanın hareketi engelleyeceğini sezgisel olarak biliyorlardı. Hevesleri, keyfî otoriteye karşı çok boyutlu bir tepkiyi, adaletsizliğe karşı bir isyanı ve kişisel bir deney arayışını bir araya getiriyordu. Genelde öğrenciler tarafından başlatılmış olsalar da hiçbir şekilde sadece öğrenci hareketleri değillerdi, çünkü toplumun her yerine, özellikle de genç insanlar arasına nüfuz etmişlerdi ve değerleri hayatın her alanında yankısını bulmuştu. Elbette ki siyaseten yenildiler, çünkü tarihteki birçok ütopyacı hareket gibi onlar da siyasi zafere soyunmamışlardı. Fakat büyük bir tarihsel üretkenlikle silinip gittiler, fikirlerinin birçoğu, hayallerinin bazıları toplumlara kök saldı ve kültürel yenilikler olarak yeşerdi, gelecek kuşaklar boyunca siyasetçiler ve ideologlar bunlara atıfta bulunmak zorunda kaldı. Bu hareketlerden çevreciliğin, feminizmin, sonu gelmez insan hakları savunuculuğunun, cinsel özgürleşmenin, etnik eşitliğin ve taban demokrasisinin kaynağı olan fikirler doğdu. 1960'ların ve 1970'lerin kültürel hareketleri gerek sermaye gerek devlet karşısında bireysel özerkliği olumlayarak kimlik siyasetine yeni bir vurgu yaptı. Bu fikirler, sanayi çağı kurumlarının yaşadığı kimlik krizinin demokratik siyasetin anlamını bulandırdığı 1990'larda kültürel komünlerin inşasına giden yolu hazırladı.

Toplumsal hareketler ekonomik krize karşı tepki değillerdi. Gerçekten de 1960'ların sonlarında, sürekli büyüme ve tam istihdamın altın çağında, "tüketim toplumu"nun bir eleştirisi olarak boy göstermişlerdi. Fransa'da olduğu gibi bazı işçi grevlerini tetiklemişler, İtalya'da olduğu gibi siyasi sola yardım etmişlerdi, ama sanayi çağında kapitalizmin sınıf çatışması etrafında örgütlenen sağ/sol siyasetinin bir parçası değillerdi. Kapsamlı bir ifadeyle, enformasyon teknolojisi devrimiyle bir arada varoldularsa da, makineleşmenin insanı insanlıktan çıkardığı yönündeki bazı uyarıları ve nükleer güce (ki enformasyon çağında eski bir teknolojidir) muhalefeti saymazsak, teknoloji büyük ölçüde bu hareketlerin birçoğunun gerek değerlerinde gerekse eleştirilerinde yer almıyordu. Fakat bu toplumsal hareketler aslen kültürel hareketler oldular ve ekonomik ve teknolojik dönüşümlerden bağımsız kaldılarsa, ekonomi, teknoloji ve bunlara bağlı yeniden yapılanma süreçleri üzerinde bir etkileri de olmuştur. Bu hareketlerin özgürlükçü ruhu, teknolojinin bireyselleşmiş, merkezsiz kullanımları yönündeki hareketlenmeyi hatırı sayılır ölçüde etkiledi. Geleneksel emek siyasetinden keskin bir biçimde ayrılmaları, örgütlü emeğin zayıflamasına katkıda bulundu, dolayısıyla kapitalist yeniden yapılanmayı kolaylaştırdı. Kültürel açıklıkları, sembollerin manipülasyonu yoluyla teknolojik deneyler gerçekleştirmeyi teşvik etti, gerçek sanallık kültürüne doğru evrilecek yeni bir hayali temsiller dünyası yarattı. Kozmopolitlikleri, uluslararasıcılıkları karşılıklı bağımlılık içindeki bir dünyanın entelektüel temellerini attı. Devlete karşı tiksintileri, hareketin bazı liderlerini siyasi kurumları yenilemeye yönlendirdiyse de, demokratik ritüellerin meşruiyetini baltaladı. Dahası 1960'ların hareketleri, ataerkillik, dini gelenekçilik ve milliyetçilik gibi ebedi kurallar ve yerleşik değerlerin düzenli bir biçimde aktarılmasını reddederek dünyanın her yerinde toplumlarda temel bir bölünmeye zemin hazırladı: Bir yanda etkin, kültürel olarak kendi kendilerini tanımlayan, deneyimleri temelinde kendi değerlerini oluşturan elitler, diğer yandaysa giderek belirsizliğe, güvensizliğe sürüklenen, enformasyondan, kaynaklardan ve iktidardan yoksun, tam da isyancı 1960'ların reddettiği ebedi değerlerin etrafına direniş siperleri kazan toplumsal gruplar.

Teknoloji devrimi, ekonominin yeniden yapılanması ve kültürün eleştirisi, toplumların dayandığı üretim, iktidar ve deneyim ilişkilerinin tarihsel bir yeniden tanımına doğru birleşti.

YENİ BİR TOPLUM

Üretim ilişkilerinde, iktidar ilişkilerinde ve deneyim ilişkilerinde yapısal bir dönüşüm gözlendiğinde, yeni bir toplum doğar. Bu dönüşümler uzam ve zamanın toplumsal biçimlerinde de aynı ölçüde ciddi değişikliklere ve yeni bir kültürün doğuşuna yol açar.

Üç ciltlik bu kitapta sunulan enformasyon ve analizler, ikinci binyılın son devirlerinde böyle çok boyutlu bir değişim yaşandığı yönünde güçlü işaretler sunuyor. Her boyutta yaşanan dönüşümün temel özellikleri, okuru burada sunulan sonuçlara bir parça güvenilirlik katacak ampirik malzemeyi bulabileceği ilgili bölüme yönlendirecek şekilde sentezleyeceğim.

Üretim ilişkileri hem toplumsal hem de teknik bir dönüşüm geçirdi. Kuşkusuz üretim ilişkileri kapitalisttir, fakat tarihsel olarak farklı bir kapitalizm biçimine, benim enformasyonel kapitalizm dediğim kapitalizme özgüdürler. Daha açık olabilmek için, sırasıyla üretim süreçlerinin, emeğin ve sermayenin yeni özelliklerini değerlendireceğim. Böylece sınıf ilişkilerinin geçirdiği dönüşüm görünür kılınabilir.

Verimlilik ve rekabet gücü enformasyonel/küresel ekonomiyi yöneten süreçlerdir. Verimlilik esasen yenilikten, rekabet gücü de esneklikten kaynaklanır. Dolayısıyla şirketler, bölgeler, ülkeler ve her türden ekonomik birim, üretim ilişkilerini yenilikleri ve esnekliği azami düzeye çıkaracak şekilde ayarlar. Enformasyon teknolojisi ve onu kullanmaya yönelik kültürel kapasite yeni üretim fonksiyonunun performansı açısından temel önemdedir. Ayrıca eşzamanlı uyarlanabilirlik ve eşgüdümü hedefleyen yeni bir örgütlenme ve yönetim biçimi de, ağ girişimi dediğim şeyin örneklediği, en etkili işletim sisteminin temeli haline gelir.

Bu yeni üretim sisteminde emek, üretici olarak rolüyle yeniden tanımlanır ve işçilerin niteliklerinden keskin bir farklılık gösterir. Başlıca farklılıklardan biri, benim jenerik emek dediğim şey ile kendi ken-

dini programlayabilen emek arasındaki karşıtlıkla ilgilidir. Bu iki emek biçiminin birbirinden farklılaşmasındaki temel nitelik, eğitim ve daha yüksek eğitim düzeyine erişimdir; yani bilgi ve enformasyonun cisimleşmesidir. Eğitim kavramıyla vasıf kavramını birbirinden ayırmak gerekiyor. Teknolojik ve örgütsel değişimler vasıfları kolayca modası geçmiş hale getirebilir. Eğitim (çocuklar ve öğrencilerin bir araya getirilmesinden farklı olarak), insanların, yani emeğin verili bir iş için gerekli vasıfları sürekli yeniden tanımlama becerisi edindiği ve bu vasıfları kazanmak için kaynaklara erişebildiği süreçtir. Eğitilen kişi, uygun bir örgütsel ortamda, kendini üretim sürecinin sonu gelmez biçimde değişen görevlerine göre yeniden programlayabilir. Öte yandan jenerik emek verili bir işe atanmıştır, yeniden programlama yetisinden yoksundur, sinyal alıp yönlendirme yetisi dışında enformasyon ve bilginin cisimleşmesi kabulüne dayanmaz. Elbette ki bu "insan terminaller"in yerini, makineler ya da işletmenin kararları çerçevesinde, kentteki, ülkedeki ya da dünyadaki başka bir beden alabilir. Kolektif olarak üretim süreci açısından vazgeçilmez olsalar da, bireysel olarak harcanabilirdirler, çünkü her birinin katmadeğeri örgüt tarafından ve örgüt için üretilenin küçük bir parçasıdır. Makineler ve farklı kökenlerden, farklı yerlerden jenerik emek üretim sisteminin aynı, kölelik devrelerinde bir arada yaşar.

Örgütsel olarak ağ girişimi tarafından başlatılan esneklik ise, ağ çalışanlarını, esnek zamanlıları ve serbest çalışma, karşılıklı sözleşmeye dayalı iş verme dahil bir dizi çalışma düzenlemesini gerektirir. Çalışma koşullarıyla ilgili bu düzenlemelerin değişken geometrisi, çalışmanın eşgüdümlü bir biçimde merkezsizleşmesine ve emeğin bireyselleşmesine yol açar.

Enformasyonel/küresel ekonomi kapitalisttir; aslında tarihteki başka herhangi bir ekonomiden daha kapitalisttir. Fakat bu yeni ekonomide emek kadar sermaye de dönüşmüştür. Kural hâlâ, kâr için ve kârın özel kişilerce, kapitalizmin özünü oluşturan mülkiyet hakkı temelinde sahiplenilmesi için üretim yapmaktır. Peki kârın sahiplenilmesi nasıl gerçekleşir? Kapitalistler kimlerdir? Bu temel soruyu yanıtlar-

ken üç temel düzeyi değerlendirmek gerekiyor. Üçüncü düzey, sadece enformasyonel kapitalizme özgüdür.

İlk düzey, ***mülkiyet hakkı sahipleriyle*** ilgilidir. Bunlar temelde üçe ayrılır: a) Şirketlerin hissedarları, kurumsal meçhul hissedarların giderek baskın hale geldiği, yatırım yapma ya da yapmama kararlarının genellikle sadece kısa vadeli finansal değerlendirmelerle yönlendirildiği bir grup, b) Mülkiyet sahibi aileler (hâlâ özellikle de Asya-Pasifik'te kapitalizmin ilgili bir biçimidir), c) Bireysel girişimciler, kendilerine ait üretim araçlarına sahip olanlar (akılları da başlıca varlıklarıdır), risk alanlar, kendi kâr etme süreçlerini başlatanlar. Sanayi kapitalizminin kökenleri açısından temel önem taşıyan, sonra şirket sanayileşmeciliğiyle büyük ölçüde silinen bu son kategori, yenilik ve esnekliğin yeni üretim sisteminin temel özellikleri olarak öne çıkmasından yararlanarak, enformasyonel kapitalizm çerçevesinde dikkat çekici bir geri dönüş yapmıştır.

Kapitalist biçimlerin ikinci düzeyi, *yönetici sınıfla*, yani sermaye varlıklarını hissedarlar adına kontrol edenlerle ilgilidir. Öne çıktıklarını Berle ve Means'in 1930'larda çoktan göstermiş olduğu bu yöneticiler, enformasyonelizm döneminde de hâlâ kapitalizmin kalbini oluşturmaktadır. Vergi mükellefinin ödediği kayıp riski dışında, aynı mantığı, aynı kültürü paylaşan devlete ait şirketlerin yöneticilerini de bu kategoriye almamak için bir neden göremiyorum.

Sermayenin kârı sahiplenme sürecinde üçüncü düzey, hem eski bir hikâyedir, hem de yeni enformasyonel kapitalizmin temel bir özelliğidir. Bunun sebebi küresel finans piyasalarının doğasında yatmaktadır. Bütün kaynaklardan akan kâr, nihayetinde bu piyasalarda daha fazla kâr arayışıyla birleşir. Gerçekten de, borsada, bono piyasasında, döviz piyasasında, vadeli tahvillerde, türev piyasalarında, sonuç olarak tüm finans piyasalarında, kazanç marjı, ortalama olarak birkaç spekülasyon örneği dışında, çoğu doğrudan yatırıma göre hatırı sayılır derecede büyüktür. Bunun sebebi, tarihteki en eski sermaye biçiminin, yani finansal sermayenin doğası değil, enformasyonelizm çerçevesinde işlediği teknolojik koşullardır. Açıkçası elektronik yollarla uzam

ve zaman ortadan kalktığı için böyledir bu durum. Finansal sermayenin yatırım fırsatları için bütün bir gezegeni durmaksızın taraması ve birkaç saniye içinde bir seçenekten diğerine geçmesi sermayeyi sürekli bir hareketlilik içine sokmuş, tıpkı karşılıklı fon yatırımında olduğu gibi her kökenden sermayeyi bu hareketlilikte birleştirmiştir. Finansal yönetim modellerinin programlama ve tahmin yürütme yetileri, geleceğin ve geleceğin imkanlarının (yani olası alternatif senaryoların) sömürgeleştirilmesini ve bu "gerçekdışı mülk"ün, gayri maddi olanın mülkiyet hakları olarak satılmasını mümkün kılmıştır. Kuralına göre oynandığında bu küresel kumarhanenin hiçbir kötülüğü yoktur. Ne de olsa, ihtiyatlı bir yönetim ve uygun teknoloji piyasanın yaşayabileceği dramatik çöküşlerden kaçınırsa, sermayenin bazı bölümlerinin kaybı diğerlerinin kazancı olacaktır; öyle ki, uzun vadede piyasa dengelenecek ve dinamik bir dengeyi koruyacaktır. Ne var ki mal ve hizmet üretiminden elde edilen kâr miktarı ile finansal yatırımdan elde edilen kâr miktarı arasındaki farklılık yüzünden her türden bireysel sermaye aslında küresel finans piyasalarına yaptıkları yatırımın kaderine bağlıdır, çünkü sermaye asla atıl kalamaz. Dolayısıyla *küresel finans piyasaları ve onların yönetim ağları gerçek kolektif kapitalisttir, bütün birikimlerin anasıdır.* Böyle demek, finansal sermayenin sanayi sermayesine egemen olduğunu söylemek anlamına gelmiyor, yeni ekonomik gerçekliğe uymayan eski bir ikiliktir bu. Gerçekten de geçen yirmi beş yıl içinde dünyanın dört bir yanında şirketlerin büyük bölümü, yatırımlarının çoğunu ticaretlerinin getirisiyle kendileri finanse etmiştir. Bankalar imalat şirketlerini kontrol etmedikleri gibi, kendi kendilerini de kontrol etmezler. Her türden şirket, finansal üretici, mamul mal üreticisi, tarım üreticisi, hizmet üreticisi, bunların yanı sıra hükümetler ve kamu kurumları, küresel finans ağlarını kazançlarının emanetçisi ve olası yüksek kâr kaynağı olarak kullanır. İşte bu özel biçim çerçevesinde, küresel finans ağları enformasyonel kapitalizmin sinir merkezleridir. Bu ağların hareketleri, hisselerin, bonoların ve para birimlerinin değerini belirler, tasarruf sahiplerine, yatırımcılara, şirketlere ve ülkelere felaket ya da iyi haber getirir. Piyasa, bilgisayara dayalı stratejik manev-

ralar, çokkültürlü kaynaklardan gelen kalabalık psikolojisi ve küresel çaptaki sermaye akışları arasındaki etkileşimin giderek daha karmaşıklaşmasının yol açtığı beklenmedik türbülansların bir bileşimiyle yön değiştirir, manipüle edilir ve dönüştürülür. Yeni ekonomistler bu piyasa davranışını oyun teorisine dayanarak modellemeye çalışırlarken, akılcı beklenti örüntüleri bulma yönündeki kahramanca çabaları derhal finans sihirbazlarının bilgisayarlarına indirilir ve bu bilgi yeni bir rekabet gücü kazanacak şekilde, bilinen yatırım örüntülerinde yenilikler yapmak üzere kullanılır.

Bu gelişmeler, *toplumsal sınıf ilişkileri* üzerinde karmaşık olduğu kadar köklü etkilerde bulunmuştur. Fakat bunları tanımlamadan önce sınıf ilişkilerinin farklı anlamları üzerinde durmak istiyorum. Bir yaklaşım, toplumsal tabakalanma kuramı doğrultusunda, gelir ve toplumsal statüdeki toplumsal eşitsizliğe odaklanır. Bu bakış açısına göre yeni sisteme, *toplumsal eşitsizliklerin artması ve kutuplaşma yönünde bir eğilim* damgasını vurmuştur; daha açık bir deyişle toplumsal ölçeğin en tepedeki ve en alttaki kesimi eşzamanlı olarak büyümektedir. Bunun üç gerekçesi vardır: a) Kendi kendini programlayabilen, son derece verimli emek ile jenerik, gözden çıkarılabilir emek arasındaki farklılık, b) Emeğin bireyselleşmesi (ki bu emeğin kolektif olarak örgütlenmesini baltalar ve böylece işgücünün en zayıf kesimlerini kendi kaderine terk eder), c) Emeğin bireyselleşmesi, ekonominin küreselleşmesi ve devletin meşruiyetini kaybetmesiyle birlikte refah devletinin tedricen ortadan kaldırılması, dolayısıyla bireysel olarak başlarının çaresine bakamayacak insanlara yönelik güvenlik ağının yok olması. Eşitsizlik ve kutuplaşma yönündeki bu eğilim kuşkusuz önlenemez bir şey değildir. Bu duruma bilinçli kamu politikalarıyla karşı konulabilir. Fakat eşitsizlik ve kutuplaşma enformasyonel kapitalizmin dinamiklerine yazılmıştır ve bu eğilimlere karşı koymak için bilinçli politikalar uygulanmadığı sürece galebe çalacaktır.

Sınıf ilişkilerinin ikinci bir anlamı *toplumsal dışlanmayla* ilgilidir. Bununla, küresel ölçekteki enformasyonel kapitalizmin dinamikleri çerçevesinde insanlar olarak insanlarla, işçiler/tüketiciler olarak in-

sanlar arasındaki bağın kopmasını kastediyorum. Bu cildin İkinci Bölümü'nde, bu eğilimin çok çeşitli durumlardaki nedenlerini ve sonuçlarını göstermeye çalıştım. Yeni üretim sisteminde, kaydadeğer sayıda, giderek artan oranda insan sistemin mantığı açısından gerek üretici gerekse tüketici olarak ilgisiz kesimler haline gelmektedir. Bunun kitlesel bir işsizlik yaşandığını ya da yaşanacağını söylemekle aynı anlama gelmediğini bir kez daha vurgulamalıyım. Kıyaslamalı veriler, bütün kentli toplumlarda, yoksul mahallelerde ve yoksul ülkelerde bile insanların çoğunun ve/veya ailelerinin ücret karşılığında çalıştığını göstermektedir. Asıl soru şudur: Hangi koşullarda ne kadar ücrete ne tür bir iş yapılmaktadır? Olan şey şudur: Jenerik emek kitlesi çok çeşitli işler, giderek de geçici işler arasında epeyce kesintili olarak dolaşıp durmaktadır. Dolayısıyla milyonlarca insan, sürekli ücretli işlere girip çıkmaktadır, genelde gayri resmi faaliyetlere bulaşmaktadır ve hatırı sayılır sayıda insan da kriminal ekonominin dibindedir. Dahası, istihdamla istikrarlı bir ilişkinin kaybedilmesi ve birçok işçinin zayıf bir pazarlık gücüne sahip olması, ailelerinin hayatında yaşanan büyük krizleri daha yüksek bir düzeye taşımıştır: Geçici iş kayıpları, kişisel krizler, hastalık, uyuşturucu/alkol bağımlılığı, istihdam edilemez hale gelme, varlıkların kaybı, güvenilirlik kaybı. Bu krizlerin birçoğu birbiriyle bağlantılıdır ve benim "enformasyonel kapitalizmin kara delikleri" dediğim, istatistiki bakımdan kendisinden kaçmanın zor olduğu şeye doğru bir toplumsal dışlanma girdabına yol açar.

Toplumsal dışlanma ile her gün ayakta kalma arasındaki sınır çizgisi, bütün toplumlarda giderek artan sayıda insan için giderek bulanıklaşmaktadır. Özellikle refah devleti sonrası çağın yeni kuşakları için, güvenlik ağının büyük bölümünü kaybetmiş olan, vasıflarını sürekli yenilemeye yetişemeyen, rekabette geriye düşen insanlar kendilerini, küçülen orta kesimin bir sonraki "daralması"na hazırlamaktadır. Bu orta kesim ki, sanayileşme çağında ileri kapitalist toplumların gücü olmuştur. Dolayısıyla toplumsal dışlanma süreçleri sadece "gerçekten dezavantajlılar"ı etkilemez, hayatlarını değeri düşmüş emeğin ve toplumsal olarak engelli insanların damgalanmış dünyasına düşmek-

ten kaçınmak için sürekli mücadele etmek üzere kurmuş bireyleri ve toplumsal kategorileri de etkiler.

Yeni sınıf ilişkilerini anlamanın üçüncü bir yolu, bu kez Marksçı gelenekte, *üreticilerin kim olduğu ve onların emeğini kimin sahiplendiği* sorularıyla ilgilidir. Yenilik verimliliğin başlıca kaynağı, bilgi ve enformasyon yeni üretim sürecinin temel malzemesi ve eğitim de emeğin kilit vasfıysa, enformasyonel kapitalizmin yeni üreticileri, katkıları şirket, bölge ve ulusal ekonomi için en fazla değere sahip olan bilgi üreticileri ve enformasyon işleyicileridir. Fakat yenilikler yalıtım halinde gerçekleşmez. Yenilik, örgütlerin yönetimi, bilgi ve enformasyonun işlenmesi ve mal ve hizmet üretiminin iç içe geçtiği bir sistemin parçasıdır. Böyle tanımlandığında bu enformasyonel üreticiler kategorisi çok geniş bir yöneticiler, profesyoneller ve teknisyenler grubunu içerir; bunlar da "kolektif bir işçi"yi, yani birbirinden ayrılamaz çok çeşitli bireysel işçilerin işbirliğinden oluşan bir üretim birimini oluştururlar. OECD ülkelerinde bu birimler istihdam edilen nüfusun üçte birini oluşturuyor olabilir. Diğer işçilerin çoğu, jenerik emek kategorisinde yer alıyor ve yerleri makineler ya da jenerik emeğin başka üyeleri tarafından alınabilecek olabilir. Pazarlık güçlerini korumak için üreticilere ihtiyaçları vardır. Fakat enformasyonel üreticilerin onlara ihtiyacı yoktur: Bu durum, enformasyonel kapitalizmde temel bir çatlaktır, sanayi toplumundaki sınıf dayanışmasından arta kalanların yavaş yavaş erimesine yol açmaktadır.

Fakat enformasyonel üreticilerin çalışmasının bir bölümünü kim sahiplenmektedir? Bir anlamda klasik kapitalizme göre değişen bir şey yoktur: İşverenleri sahiplenmektedir, işe alınmalarının başlıca sebebi de budur. Fakat öte yandan artı değerin sahiplenilmesi mekanizması biraz daha karmaşıklaşmıştır. Öncelikle istihdam ilişkileri bireyselleşme eğilimindedir, bu da her üreticinin farklı bir sözleşme yapacağı anlamına gelir. İkincisi, giderek artan sayıda üretici kendi çalışma süreçlerini kontrol etmekte, özel yatay çalışma ilişkilerine girmekte, böylece büyük ölçüde, piyasa güçlerine tabi, fakat piyasa stratejilerine göre hareket eden bağımsız üreticiler haline gelmektedir. Üçüncü-

sü, kazançları tam da küresel nüfusun zengin kesimleri tarafından beslenen küresel finans piyasalarının girdabına kapılmaktadır, dolayısıyla onlar da kolektif sermayenin kolektif sahipleridir, bu yüzden de sermaye piyasalarının performansına bağımlı hale gelmişlerdir. Bu koşullar altında bu son derece bireyselleşmiş üreticilerle, küresel finans ağlarının kolektif kapitalisti arasında bir sınıf çatışması olduğunu düşünmek zordur. Kuşkusuz bireysel üreticiler de, geniş jenerik emek kitleleri gibi, üretim sürecinin başında olanlar tarafından sıklıkla suiistimal edilmekte ve sömürülmektedir. Fakat emeğin parçalanması, işin bireyselleşmesi ve sermayenin küresel finans devrelerine yayılması, sanayi toplumunun sınıf yapısının tedricen silinip gitmesine yol açmıştır. Kore'den İspanya'ya kadar, bazıları işçiler ve örgütlü emek tarafından başlatılmış güçlü toplumsal çatışmalar vardır, olacaktır. Fakat bunlar sınıf mücadelesinin değil, çıkar gruplarının taleplerinin ve/veya adaletsizliğe karşı başkaldırının ifadeleridir.

Enformasyon çağının gerçekten temel önemdeki toplumsal yarılmaları şunlardır: Öncelikle emeğin enformasyonel üreticiler ve yeri değiştirilebilir jenerik emek arasında kendi içinde parçalanması. İkincisi, işçiler/tüketiciler olarak değerlerleri tüketilmiş, insan olarak değerleri görmezden gelinen ıskartaya çıkarılmış bireylerden oluşan toplumun önemli bir kesiminin toplumsal olarak dışlanması. Üçüncüsü, küresel sermaye akışı ağlarının piyasa mantığıyla işçilerin hayatlarından gelen insani deneyimin birbirinden ayrılması.

Bu kitapta tanımladığım ve analiz ettiğim toplumsal süreçler, *iktidar ilişkilerini* de dönüştürmektedir. Başlıca dönüşüm, *egemen bir oluşum olarak ulus-devletin krizi ve bununla bağlantılı olarak da*, geçen iki yüzyılda inşa edildiği haliyle *siyasi demokrasinin kriziyle* ilgilidir. Devletin talimatları tam anlamıyla uygulanamadığından ve refah devletinde somutlaşmış olan bazı temel vaatleri de tutulamadığından otoritesi ve meşruiyeti sorgulanır olmuştur. Temsili demokrasi egemen bir bütün nosyonuna dayandığından, egemenlik sınırlarının bulanması insanların iradesinin gerçekleştirilmesi sürecinde belirsizliğe yol açmaktadır. Sermayenin küreselleşmesi, iktidar kurumlarının çok taraflı hale

gelmesi ve otorite merkezinin bölgesel ve yerel yönetimlere kayması, belki de yeni bir devlet biçimine, ağ devletine yol açacak olan yeni bir iktidar geometrisi başlatmıştır. Toplumsal aktörler ve yurttaşların büyük bölümü, çıkarlarının ve değerlerinin temsil şansını, çeşitli yeterlik düzeylerindeki çeşitli kurumlar arasındaki ilişkiler ağında stratejiler güderek azami düzeye çıkarmaktadır. Avrupa'da herhangi bir bölgenin yurttaşları, bölgesel otoritelerini, Avrupa Birliği'yle işbirliği içinde ulusal hükümetlerine karşı desteklerse, çıkarlarını savunma şansları da artacaktır. Ya da tam tersi olabilir veya yukarıdakilerin hiçbiri. Yani hem ulus-devlete, hem ulusüstü kurumlara karşı yerel/bölgesel otoritelerini desteklerlerse bu şansları artacaktır. Kötü muhtevalı Amerikan malları, Amerikan ulusu adına federal hükümeti yerebilecektir. Yeni Çinli girişimci elitler, bölgesel hükümetleriyle ya da hâlâ güçlü olan ulusal hükümetle veya ülke dışındaki Çinli ağlarla bağlantı kurarak çıkarlarının peşinden koşabilecektir. Başka bir deyişle, yeni iktidar yapısına bir ağ geometrisi hakimdir, bu ağ geometrisinde iktidar ilişkileri her zaman belli bir aktörler ve kurumlar konfigürasyonuna özeldir.

Bu koşullar altında, esasen medya uzamında sembol manipülasyonu tarafından başlatılan enformasyonel siyaset, bu sürekli değişen iktidar ilişkileri dünyasına gayet iyi oturmaktadır. Stratejik oyunlar, ısmarlama temsil ve kişiselleştirilmiş liderlik, sanayi çağında siyasetin başlıca nitelikleri olan sınıf temsili, ideolojik seferberlik ve parti kontrolünün yerine geçmiştir.

Siyaset bir tiyatroya dönüşüp siyasi kurumlar iktidar mercilerinden ziyade pazarlık ajansları haline gelirken, dünyanın dört bir yanında yurttaşlar savunmacı tepki veriyor ve devleti kendi iradeleriyle korumak yerine devletten gelecek zararı önlemek üzere oy kullanıyor. Bir anlamda, ***siyasi sistem,*** nüfuzdan değilse de, ***iktidardan yoksundur.***

Ne var ki, iktidar ortadan kaybolmaz. Enformasyonel bir toplumda, ***iktidar, kültürel kodlara yazılır. O kültürel kodlar ki, insanlar ve kurumlar, onlar yoluyla hayatı temsil eder ve siyasi kararlarda da dahil, kararlar alır.*** Bir anlamda iktidar gerçek olsa da, gayri maddi hale gelir. Gerçektir çünkü, nerede ve ne zaman yoğunlaşıp sağlamlaşır-

sa, bireylere ve kurumlara bir süre konsensüs olmaksızın kararlarını yürütme yetisi sağlar. Ama gayri maddidir, çünkü böyle bir kapasite hayat deneyimini belli bir davranışa yatkın hale getiren ve bu şekilde belli bir liderliği destekler gibi sunulabilecek kategoriler altında çerçeveleme becerisinden kaynaklanır. Örneğin bir nüfus, tanımlanamaz, çokboyutlu bir korkuyla tehdit edildiğini hissediyorsa, bu tür korkuları göç=ırk=yoksulluk=refah=suç=iş kaybı=vergiler=tehdit kodlarıyla çerçevelemek, tanımlanabilir bir hedef sunar; "onlar"a karşı "biz"i tanımlar ve makul dozda ırkçılık ve yabancı düşmanlığı olarak algılanan şeyi desteklemekte en güvenilecek liderler lehine bir çerçeveleme yapar. Ya da daha farklı bir örnek verelim, eğer insanlar hayat kalitesini doğanın korunmasıyla bir tutarlarsa, yeni siyasi aktörler ortaya çıkabilir ve yeni kamu politikaları uygulanabilir.

Kültürel savaşlar, enformasyon çağının iktidar savaşlarıdır. Esasen medyada ve medya tarafından verilir, fakat iktidar sahipleri medya değildir. Davranış dayatma kapasitesi olarak iktidar, toplumsal aktörleri, kurumları ve kültürel hareketleri, ikonlar, sözcüler ve entelektüel güçlendiriciler yoluyla ilişkilendiren enformasyon mübadele ve sembol manipülasyonu ağlarında yatmaktadır. Uzun vadede, kimin iktidarda olduğu gerçekten önemli değildir, çünkü siyasi rollerin dağılımı yaygın ve dönüşümlü hale gelmiştir. Artık istikrarlı iktidar elitleri yoktur. Fakat iktidardan gelen elitler vardır; yani genellikle kısa süren ve maddi kaynaklara, toplumsal bağlantılara daha kalıcı bir erişim edinmek için ayrıcalıklı siyasi konumlarından istifade ettikleri iktidarları döneminde oluşan elitler. İktidarın kaynağı olarak kültür ve sermayenin kaynağı olarak iktidar, enformasyon çağındaki yeni toplumsal hiyerarşinin temelinde işte bu yatmaktadır.

Deneyim ilişkilerinin dönüşümü, esasen ailenin, cinsiyet ilişkilerinin, cinselliğin ve dolayısıyla kişiliğin köklü bir yeniden tanımının kökeninde yatan ***ataerkilliğin krizi*** etrafında döner. Hem enformasyonel ekonomiyle bağlantılı yapısal gerekçeler yüzünden, hem de toplumsal hareketlerin (feminizm, kadın mücadeleleri ve cinsel özgürleşme) etkileri yüzünden, dünyanın çoğu yerinde, ataerkil otoriteye kül-

türel kurumlara bağlı olarak farklı biçimler ve yoğunluklarda olsa da meydan okunmaktadır. Ailenin geleceği belirsizdir, ama ataerkil otoritenin belirsiz değildir: Ataerkil otorite ancak ve ancak otoriter devletlerin ve dinî fundamentalizmin koruması altında ayakta kalabilir. İkinci cildin Dördüncü Bölümü'nde sunulan çalışmaların gösterdiği gibi, açık toplumlarda ataerkil aile derin bir krizdedir, eşitlikçi ailelerin nüveleri de hâlâ eski dünyanın çıkarlarına, önyargılarına ve korkularına karşı mücadele vermektedir. İnsanların oluşturduğu ağlar, giderek asli duygusal ve maddi destek biçimleri olarak çekirdek ailelerin yerini almaktadır. Bireyler ve çocukları hayatları boyunca bir ardışık aile ve aile olmama, kişisel düzenleme örüntüsü izlemektedir. Babaların çocuklarla haşır neşir olması yönünde giderek büyüyen bir eğilim gözlenirken, kadınlar –bekâr ya da birlikte yaşayan kadınlar– ile çocukları, toplumun üremesinin baskın biçimidir, dolayısıyla sosyalleşme örüntülerini temelden değiştirmektedir. Kabul etmek gerekir ki, başlıca referans noktam, ABD ve Batı Avrupa'nın (Güney Avrupa, Avrupa bağlamında bir ölçüde istisna olsa da) çoğu bölümünün deneyimidir. Fakat, İkinci Cilt'te de savunduğum gibi, açıkça feminist olsalar da olmasalar da, kadın hareketlerinin tüm dünyada yayıldığı, dolayısıyla ailedeki, ekonomideki ve toplumun kurumlarındaki ataerkilliği baltaladığı gösterilebilir. Kadın mücadelelerinin yayılmasıyla ve kadınların ezildiklerinin bilincine daha fazla varmasıyla birlikte, ataerkil düzene karşı mücadeleleri genelleşecek ve geleneksel aile yapılarında kriz süreçleri başlatacaktır. Milyonlarca adam ayrıcalıklarından vazgeçmeye, yeni sevme, paylaşma ve çocuk sahibi olma biçimleri bulmak için kadınlarla birlikte çalışmaya hazır göründüğü için ailenin yeniden düzenlenmesinin işaretlerini görüyorum. Hatta, aileleri eşitlikçi biçimlerde yeniden inşa etmenin, toplumu aşağıdan yukarıya yeniden inşa etmek için zorunlu temel olduğuna inanıyorum. İşin bireyselleşmesinin, sivil toplumun yapısının çözülmesinin ve devletin meşruiyetini yitirmesinin damgasını vurduğu bir dünyada, aileler her zaman olduğundan da fazla, insanların psikolojik güvenlik ve maddi refah kaynaklarıdır. Fakat yeni aile biçimlerine geçiş, toplumun genelinde cinsiyet ilişkilerinin ve

dolayısıyla cinselliğin temelden yeniden tanımlanması anlamına gelmektedir. Aile ve cinsellikle şekillendirildiklerinden, kişilik sistemleri de bir akış halindedir. Böyle bir durumu, esnek kişilikler olarak niteliyorum; benliği, bir zamanlar geleneksel olan, ama artık yaşayabilirliği kalmayan ve bu yüzden anlamlı gelmeyen toplumsal rollere uyarlayarak tanımlamaktansa, benliğin yeniden yapılanmasıyla sonsuza dek uğraşabilecek kişilikler. ***Enformasyon çağında deneyim ilişkilerinin geçirdiği en temel dönüşüm, aslen ilişkinin fiili deneyiminin inşa ettiği bir toplumsal etkileşim örüntüsüne geçiştir.*** Bugünlerde insanlar davranış modellerine uymaktansa, sosyalleşme biçimleri üretiyorlar.

Üretim, iktidar ve deneyim ilişkilerindeki değişiklikler, ***toplumsal hayatın maddi temelleri, uzam ve zamanın dönüşümü*** doğrultusunda birleşiyor. Enformasyon çağında insanların kültürlerinin ve mekânlarının uzamına akışlar uzamı hakim. Zamanın teknoloji tarafından ortadan kaldırılması yönündeki toplumsal eğilim olarak zamansız zaman, sanayi çağının saat zamanı mantığını aşıyor. Seçilmiş, uzak yerellikler arasındaki mübadele akışlarında sermaye dolaşıyor, iktidar hükmediyor ve elektronik iletişim bağlantı kuruyor; bu arada parçalanmış deneyim mekânlarla sınırlı kalıyor. Teknoloji, zamanı birkaç rastgele ana sıkıştırıyor, böylece toplumun zaman akışını bozuyor, tarihin tarih olma niteliğini değiştiriyor. İktidarı akışlar uzamına atarak, sermayenin zamandan kaçmasına izin vererek, tarihi ebedi olanın kültüründe eriterek, ağ toplumu, toplumsal ilişkileri bedensizleştiriyor ve gerçek sanallık kültürünü başlatıyor. Bunu şöyle açıklayayım:

Tarih boyunca kültürler, insanların üretim, iktidar ve deneyim ilişkileriyle belirlenen ve projeleriyle değişen koşullar altında uzamı ve zamanı paylaşmasıyla, topluma kendi değerleri ve hedeflerini empoze etmek için birbirleriyle mücadele etmesiyle üretilmiştir. Dolayısıyla, uzam-zamansal konfigürasyonlar, her kültürün anlamı ve farklı yönlerde evrilmesi açısından kritik önemdedir. Enformasyonel paradigmada, uzamlar akışı, zamansız zamanın mekânları aşması ve zamanı ortadan kaldırmasıyla yeni bir kültür doğmuştur: ***Gerçek sanallık kültürü.*** Birinci cildin Beşinci Bölümü'nde sunulduğu üzere, gerçek sanallık

derken, bizatihi gerçeğin (yani, insanların maddi/sembolik varoluşunun) sembollerinin sadece metafor olmadığı, aynı zamanda fiili deneyimi oluşturduğu sahte bir dünyada, tam anlamıyla sanal bir imge düzenlemesine gömüldüğü bir sistemi kastediyorum. Bu elektronik medyanın bir sonucu değildir, fakat elektronik medya yeni kültürde vazgeçilmez ifade araçlarını oluşturur. Gerçek sanall.ğın insanların hayal gücünü ve temsil sistemlerini neden ele geçirebildiğini açıklayan maddi temel, insanların akışlar uzamında ve zamansız zamanda sürdükleri hayattır. Bir yandan toplumdaki baskın işlevler ve değerler, temas olmaksızın eşzamanlılık içinde örgütlenir; yani herhangi bir yerellikte cisimleşen deneyimden kaçan enformasyon akışlarında. Diğer yandan, hakim değerler ve çıkarlar, bütün ifadelerin ya anlık olduğu ya da tahmin edilebilir bir sıralamaya sahip olmadığı, bilgisayar ağlarının ve elektronik medyanın zamansız topraklarında, geçmişe ya da geleceğe atıfta bulunmaksızın inşa edilir. Bütün zamanlardan ve bütün uzamlardan bütün ifadeler, aynı büyük metinde karışır, sürekli yeniden düzenlenir ve gönderenlerin çıkarlarına, alıcıların da halet-i ruhiyesine bağlı olarak herhangi bir zamanda, herhangi bir yerde iletilir. Bu sanallık bizim gerçekliğimizdir, çünkü davranışı şekillendiren, siyaseti ateşleyen, hayalleri besleyen ve kâbusları tetikleyen kategorileri ve imgeleri bu zamansız, mekânsız, sembolik sistemler çerçevesi içinde inşa ederiz, canlandırırız. Enformasyon çağının yeni toplumsal yapısı budur, ben buna ***ağ toplumu*** diyorum, çünkü zamanı ve uzamı aşan küresel akışlar içinde bir sanallık kültürü inşa eden, üretim, iktidar ve deneyim ağlarından oluşuyor. Toplumun bütün boyutları ve kurumları, ağ toplumunun mantığına uymuyor, tıpkı sanayileşmiş toplumların, insan varoluşunun sanayi öncesi birçok biçimini uzunca bir süre içermiş olması gibi. Fakat enformasyon çağında, ağ toplumunun yayılmacı mantığı bütün toplumlara gerçekten de nüfuz etmiştir. Ağ toplumunun dinamik genişlemesi, önceden mevcut toplumsal biçimleri yavaş yavaş özümsemekte ve bastırıp silikleştirmektedir.

Başka herhangi bir toplumsal yapı gibi, ağ toplumu da çelişkilerden, toplumsal çatışmalardan ve alternatif toplumsal örgütlenme bi-

çimlerinden gelen meydan okumalardan muaf değildir. Fakat bu meydan okumalar, ağ toplumunun temel nitelikleri tarafından tetiklenmektedir, dolayısıyla sanayi çağındaki meydan okumalardan keskin bir biçimde farklıdır. Buna bağlı olarak, farklı özneler tarafından yaşatılmaktadırlar, bu özneler genelde sanayi dönemi kapitalizmi ve devletçiliğinden miras alınan değerler ve örgütlenmelerin sunduğu tarihsel malzemelerle çalışsa bile.

Dünyamızın anlaşılması, ağ toplumunun ve çatışma yaratıcı güçlüklerinin eşzamanlı olarak analiz edilmesini gerektiriyor. "Nerede baskı varsa, orada direniş vardır" diyen tarih yasası hâlâ geçerli. Fakat, ağ toplumunun gayri maddi, fakat güçlü akışlarının başlattığı baskı ve hakimiyet süreçlerine meydan okuyanların kimler olduğunu saptamak analitik bir çaba gerektiriyor.

YENİ TOPLUMSAL DEĞİŞİM MECRALARI

İkinci Cilt'te sunulan gözlemlere göre, ağ toplumundaki hakimiyet örüntülerine karşı toplumsal meydan okumalar, genellikle özerk kimlikler inşa etme biçimini alıyor. Bu kimlikler, ağ toplumunun örgütleyici ilkelerinin dışındadır. Teknolojiye tapınmanın, akışların iktidarının ve piyasaların mantığının karşısına, varlıklarını, inançlarını ve miraslarını dikerler. Enformasyon çağında kimlikler etrafında inşa edilen toplumsal hareketlerin ve kültürel projelerin karakteristik özelliği, sivil toplum kurumlarında doğmuş olmamalarıdır. Başından beri, toplumun baskın kurumlarının, etrafına inşa edildiği performans ilkelerinden farklı, alternatif bir toplumsal mantık ortaya koymuşlardır. Sanayi çağında işçi hareketi, sermayeye karşı kıyasıya mücadele etmişti. Ne var ki sermaye ve emek, sanayileşmenin hedeflerini ve değerlerini –verimlilik ve maddi ilerleme– paylaşıyordu, her biri kendi gelişimini kontrol etsin ve sanayileşmenin hasadından önüne daha büyük bir pay düşsün istiyordu. Sonunda bir toplumsal uzlaşmaya vardılar. Enformasyon çağında hakim küresel ağların baskın mantığı o kadar yayılmacı ve o kadar nüfuz edicidir ki, hakimiyetlerinden kaçmanın tek yolu, görünüşe bakılırsa bu ağların dışında olmak, tümüyle farklı bir değerler ve inanç-

lar sistemine dayanarak anlamı yeniden inşa etmektir. Saptadığım direniş kimliği komünleri için bu geçerlidir. Dinî fundamentalizm teknolojiyi reddetmez ama onu bütün kurumlar ve amaçların pazarlık olasılığı bulunmaksızın uymak zorunda olduğu "Tanrı yasası"nın hizmetine verir. Milliyetçilik, yerelcilik, etnik ayrılıkçılık ve kültürel komünler genel olarak toplumdan ayrılmışlar ve toplumsal kurumları aşağıdan yukarı değil de içeriden dışarıya doğru ve "biz kimiz" sorusunu onlara mensup olmayanların karşısına koyarak yeniden inşa etmişlerdir.

Feminizm gibi, insanlar arasındaki toplumsal ilişkiler örüntüsünü ya da çevrecilik gibi, insanlarla doğa arasındaki toplumsal ilişkiler örüntüsünü tamamen dönüştürmeyi amaçlayan hareketler, toplumlarımızın üzerine inşa edildiği temel ilkelere itiraz ederek başlamışlardır (ataerkilliğe ve üretkenliğe). İkinci Cilt'te açıkça ortaya koymaya çalıştığım gibi, toplumsal hareketlerin pratiğinde her tür nüans bulunmaktadır, fakat sıklıkla temelde, varoluşlarının kaynağındaki öz tanım ilkeleri kurumsallaşmış toplumsal mantıktan bir kopuşu temsil etmektedir. Toplum kurumları, ekonomi ve kültür, feminizmi ve çevreciliği gerçekten kabul ederse, temelden dönüşeceklerdir. Eski bir kelimeyi kullanırsak, bu bir devrim olacaktır.

Kimliğe dayalı toplumsal hareketlerin gücü, devletin kurumlarına, sermayenin mantığına ve teknolojinin baştan çıkarıcılığına karşı özerk olmalarındadır. Onları topluma almak zordur (gerçi bazı katılımcıları kuşkusuz dahil edilir). Yenildiklerinde bile direnişleri ve projeleri, toplumu etkiler ve dönüştürür (İkinci Cilt'te sunduğum seçilmiş birkaç örnekte göstermiş olduğum gibi). Enformasyon çağının toplumları ağ toplumunun yapısı ve dinamiklerine indirgenemez. Dünyamızda yaptığım bu taramanın ardından, öyle görünüyor ki toplumlarımız "ağ" ile "benlik", ağ toplumu ile kimliğin gücü arasındaki etkileşimle oluşuyor.

Fakat esasen olduğu haliyle toplumun değerleri ve kurumları dışında kalan toplumsal değişim süreçlerinin gündeme getirdiği temel sorun, toplumu yeniden inşa etmekten ziyade, parçalayabilecek olmaları. Dönüşmüş kurumlar yerine, her türden komünlerden oluşan bir topluma varabiliriz. Toplumsal sınıflar yerine, kabilelerin yükselişine

tanık olabiliriz. Akışlar uzamının fonksiyonları ile mekânlar uzamının anlamı arasındaki çatışma yaratıcı etkileşim yerine, baskın küresel elitlerin iletişim ağları ve enformasyon akışlarından oluşmuş gayri maddi saraylarda palazlandığını görebiliriz. Bu arada insanların deneyimleri, varoluşları bastırılmış ve bilinçleri parçalanmış birçok ayrık yerelliğe kısılmış kalabilir. Alınacak bir Kışlık Saray olmadığından, isyan içeride, gündelik anlamsız şiddete dönüşerek patlayabilir.

Toplum kurumlarının teknolojiyi insanların ihtiyaçları ve arzularının denetimine sokan kültürel toplumsal hareketlerce yeniden inşası, öyle görünüyor ki, direniş kimliği etrafında inşa edilen komünlerden bu komünlerde beslenen değerlerden fışkıran yeni proje kimliklerinin zirvelerine doğru uzun bir yürüyüşü gerektiriyor.

Günümüz toplumsal hareketleri ve siyasetinde gözlendiği biçimiyle, bu tür süreçlerin örnekleri yeni eşitlikçi ailelerin kurulması; kuşaklar arası dayanışmayı yeni ekonomik büyüme modeline sokan sürdürülebilir kalkınma kavramının yaygın bir kabul görmesi ve savunmayı üstlenmek gereken yerlerde insan haklarının savunulması için evrensel seferberliğe geçmektir. Direniş kimliğinden proje kimliğine geçişin üstlenilebilmesi için yeni bir siyasetin doğması gerekmektedir. Bu, enformasyonel siyasetin ağırlıklı olarak medya uzamında başlatıldığı öncülünden hareket eden, sembollerle mücadele eden, fakat enformasyon çağında insanların halat deneyimlerinden kaynaklanan meseleler ve değerlerle bağlantı kuran bir siyaset olacaktır.

BU BİNYILIN ÖTESİNDE

Bu kitap boyunca, 20. yüzyılın son anlarında oluştuğu biçimiyle, enformasyon çağının bize getirdiğini bildiğimiz şeye dair gözlemlere mümkün olduğunca yakın durarak, fütürolojiye girmeyi kesinlikle reddettim. Fakat kitabı sonuca bağlarken, 21. yüzyılın başlarında toplumu şekillendirebileceğini düşündüğüm bazı eğilimleri, okurun iyi niyetine sığınarak sadece birkaç paragrafta şöyle bir değerlendirmek istiyorum. Yaptığım, bu bulgular ve hipotezler sentezine, dinamik, geleceğe dönük bir boyut getirme girişiminden ibarettir.

Enformasyon teknolojisi devrimi, dönüştürücü potansiyelini vurgulayacaktır. 21. yüzyıla, küresel bir enformasyon otobanının tamamlanması ve mobil telekomünikasyon ve bilgisayar gücü damgasını vuracaktır, böylece enformasyonun iktidarı merkezsizleşecek ve yayılacak, multimedyanın vaadi gerçekleştirilecek ve etkileşimli iletişimin keyfi güçlenecektir. Elektronik iletişim ağları, hayatlarımızın omurgasını oluşturacaktır. Ayrıca bu, genetik devrimin tamamen çiçek açtığı yüzyıl olacaktır. Türümüz ilk kez hayatın sırlarına nüfuz edecek ve canlı maddede ciddi manipülasyonlar gerçekleştirebilecektir. Bu durum, bu yetinin toplumsal ve çevresel sonuçları üzerine ciddi bir tartışmayı tetikleyecektir, ama önümüze açılan olasılıklar da gerçekten olağanüstüdür. Doğru düzgün kullanıldığında genetik teknoloji kirlenmeye deva olabilir, kirlenmeyle mücadele edebilir, hayatı iyileştirebilir ve hayatta kalma mücadelesinde zamandan ve çabadan tasarruf etmemizi sağlayıp bize büyük ölçüde bilinmeyen maneviyat cephesini keşfetme şansı tanıyabilir. Fakat, 20. yüzyılda yaptığımız hataları yapar da, teknolojiyi ve sanayileşmeyi kanlı savaşlarda birbirimizi katletmek için kullanırsak, yeni teknolojik gücümüzle gezegende hayatı sona erdireceğiz. Nükleer enerji ve silahlar merkezî kontrole tabi olduğu için nükleer soykırıma kadar varmamanın görece kolay olduğu anlaşıldı. Fakat yeni genetik teknolojiler yayılmacı, mutasyona uğratıcı etkileri tam anlamıyla kontrol edilebilir değil, kurumsal kontrolleri de çok daha adem-i merkeziyetçi. Biyolojik devrimin kötücül etkilerini önleyebilmek için, sadece sorumluluk sahibi hükümetlere değil, sorumluluk sahibi ve eğitimli bir topluma da ihtiyacımız var. Hangi yolu tutacağımız toplumun kurumlarına, insanların değerlerine ve yeni toplumsal aktörlerin kendi kaderlerini şekillendirme ve kontrol etme konusundaki bilinçlerine ve kararlılıklarına bağlı olacaktır. Ekonomi, siyaset ve kültürdeki bazı önemli gelişmelerin altını çizerek, bu ihtimalleri kısaca gözden geçireyim.

Enformasyonel ekonominin olgunlaşması ve bir sistem olarak enformasyon teknolojisinin yayılması ve uygun kullanımı muhtemelen bu teknolojik devrimin verimlilik potansiyelini serbest bırakacaktır. Bu istatistik hesaplamadaki değişikliklerle görünür kılınacaktır. İstatistiki he-

saplamadaki bu değişiklikler de, 20. yüzyılın yetersiz olduğu çoktan açığa çıkmış kategorileri ve usullerinin yerini yeni ekonomiyi ölçebilecek yeni kavramlar aldığında gerçekleşecektir. 21. yüzyılın, tarihsel standartlara göre olağanüstü derecede verimli bir sistemin yükselişine sahne olacağına kuşku yok. İnsan, emeği kaydadeğer ölçüde daha az bir çabayla, daha çok ve daha iyi üretecektir. Ekonominin en verimli sektörlerinde kafa emeği fiziksel emeğin yerini alacaktır. Fakat bireyler açısından bu zenginlikten pay almak eğitime, bir bütün olarak toplum açısındansa toplumsal örgütlenmeye, siyasete ve politikalara bağlı olacaktır.

21. yüzyılda küresel ekonomi, telekomünikasyon ve enformasyon işleme gücündeki ciddi yükselişi kullanarak genişleyecektir. Bütün ülkelere, bütün topraklara, bütün kültürlere, bütün iletişim akışlarına, bütün finansal ağlara nüfuz edecek, kâr etmeyi sağlayacak yeni fırsatlar peşinde durmadan gezegeni tarayacaktır. Fakat bunu yaparken seçici olacaktır, değerli kesimlerle bağlantı kuracak, zamanı geçmiş ya da ilgisiz yerellikleri ya da insanları kenara çıkartacaktır. Topraksal bakımdan, üretimin eşitsiz dağılımı, ülkeleri, bölgeleri ve metropol bölgelerini keskin bir biçimde karşı karşıya getirecek olağanüstü bir değer yaratımı farkı coğrafyasının ortaya çıkmasına yol açacaktır. Bu kitapta da savunduğum gibi, değerli yerellikler ve insanlar her yerde, Sahraaltı Afrikası'nda bile bulunacaktır, ama, dışarıda bırakılmış topraklar ve insanlar da her yerde bulunacaktır, tabii farklı oranlarda. Gezegen, farklı zaman rejimleriyle tanımlanan, açıkça ayrı uzamlara ayrılmaktadır.

İnsanlığın dışlanmış kesimlerinden iki farklı tepki beklenebilir. Bir yanda "ters bağlantı" dediğim şeyin işleyişinde, yani küresel kapitalizm oyununu farklı kurallarla oynamakta keskin bir artış olacaktır. Profili ve dinamiklerini bu cildin üçüncü bölümünde tanımlamaya çalıştığım küresel kriminal ekonomi 21. yüzyılın temel özelliklerinden biri olacaktır ve ekonomik, siyasi ve kültürel nüfuzu hayatın bütün alanlarına girecektir. Mesele, toplumlarımızın kriminal ağları bertaraf edip edemeyeceği değil, kriminal ağların ekonomimiz, kurumlarımız ve gündelik hayatımızın ciddi bir bölümünü kontrol altına alma noktasına varıp varamayacağıdır.

21. yüzyılda temel bir rol oynayacağı kanısında olduğum bir tepki daha var toplumsal ve ekonomik dışlanmaya karşı: Dışlayanların dışlananlar tarafından dışlanması. Bütün dünya, ağ toplumu mantığı altında hayatın temel yapılarında iç içe geçmiş olduğu ve de giderek daha fazla olacağı için, insanlar ve ülkelerin bundan vazgeçmesi, barışçıl bir geri çekilme olmayacaktır. İnsanların hayatlarına bu kadar derinden hasar veren kötücül bir sistemle bir arada varolmanın hiçbir şekilde mümkün olmadığını öngören alternatif bir dizi değer ve varoluş ilkesinin fundamentalist olumlanması biçimini almaktadır, alacaktır. Ben bu satırları yazarken, Kabil caddelerinde kadınlar uygunsuz kılıkları yüzünden, Taliban'ın cesur savaşçıları tarafından dövülüyordu. Bu durum İslamın hümanistik öğretilerine uygun değildir. Ne var ki, İkinci Cilt'te de analiz ettiğim gibi, Kur'an'ı, Kitab-ı Mukaddes'i, herhangi bir kutsal metni alıp da, çıkıp onu çaresizliklerinin bayrağı ve isyanlarının silahı olarak yorumlayan ve kullanan fundamentalist hareketlerde bir patlama söz konusu. Farklı türden ve farklı kaynaklardan fundamentalizmler enformasyonel, küresel kapitalizmin tek taraflı hakimiyetine karşı en cüretkâr, en uzlaşmaz meydan okumayı temsil edecek. Bu hareketlerin kitlesel imha silahlarına erişim potansiyelleri de, enformasyon çağına ilişkin iyimser tahminlere devasa bir gölge düşürüyor.

Ulus-devletler baki kalacak, ama egemenlikleri değil. Ulus-devletler, değişken bir bağlılıklar, sorumluluklar, ittifaklar ve tabiyetler geometrisine sahip çoktaraflı ağlar içinde bir araya geleceklerdir. En dikkat çekici çok taraflı inşa, hepsinin değil ama, çoğu Avrupa ülkesinin teknolojik ve ekonomik kaynaklarını bir araya getiren Avrupa Birliği olacaktır. Hepsi değil evet, Rusya, Batı'nın tarihsel korkuları yüzünden muhtemelen dışarıda bırakılacaktır, İsviçre'nin de dünyanın bankası olma işini yürütebilmesi için sınırların dışında tutulması gerekmektedir. Fakat Avrupa Birliği şu anda, bir Avrupa toplumu inşa etmeyi amaçlayan bir tarihsel projeyi cisimleştirmiyor. Esasen, Avrupa uygarlığı adına Asyalı ve Amerikalıların ekonomik sömürgesi haline gelmekten kaçınmaya yönelik bir savunma binası. Avrupalı ulus-devletler Avrupa kurumları çerçevesinde kalacak ve kendi çıkarları için sonu

gelmez pazarlıklar edeceklerdir. O Avrupa kurumları ki, ihtiyaç duyacakları ama federalist retoriklerine karşın ne Avrupalıların ne de hükümetlerinin seveceği kurumlardır. Avrupa'nın gayri resmi marşı (Beethoven'ın "Neşe *Hymn*"i) hepsinde geçerlidir, fakat marşın Alman aksanı daha belirgin hale gelebilir.

Küresel ekonomi, kendi aralarında ağlar oluşturmuş bir dizi çoktaraflı kurum tarafından yönetilecektir. Bu ağın merkezinde, belki birkaç yeni üyeyle daha birlikte G7 kulübü ülkeleri ve bu kulübün yönetici kolları olan, küresel kapitalizm sahasının kuralları adına düzenleme yapmak ve müdahalede bulunmakla sorumlu Uluslararası Para Fonu'yla (IMF) Dünya Bankası yer almaktadır. Bunlarda görev yapan teknokratlar ve bürokratlar, benzer uluslararası ekonomik kuruluşlar geniş yetkilerini kullanmalarına kendilerince bir miktar neoliberal ideoloji ve profesyonel uzmanlık ekleyecektir. Davos toplantıları gibi gayri resmi toplanmalar, küresel elitin kültürel/kişisel zamkının oluşmasına katkıda bulunacaktır.

Küresel jeopolitika da çoktaraflılıkla yönetilecektir, Birleşmiş Milletler ve ASEAN (Güneydoğu Asya Uluslar Birliği), OEA (Amerika Ülkeleri Teşkilatı), OAU (Afrika Birliği Teşkilatı) gibi bölgesel uluslararası kuruluşlar uluslararası, hatta ulusal çatışmaların idaresinde giderek daha fazla rol oynayacaktır. Bunlar, kararlarının uygulanmasında, NATO gibi güvenlik ittifaklarını giderek daha fazla kullanacaktır. Gerektiğinde, sorun bölgelerine müdahalede bulunmak için vaka bazında görev yapacak uluslararası polis güçleri kurulacaktır.

Eğer bu kitabın içerdiği analizler doğru çıkarsa, küresel güvenlik meselelerine muhtemelen üç temel mesele hakim olacaktır. İlki, Pasifik'te artan gerilimdir; Çin küresel güç iddia ederken, Japonya bir başka ulusal paranoya döngüsüne girmekte, Kore, Endonezya ve Hindistan da her ikisine birden tepki vermektedir. İkincisi, Rusya'nın gücünün, sadece nükleer bir süper güç olarak değil, aşağılanmaya daha fazla tahammül edemeyen daha güçlü bir ulus olarak yeniden dirilmesi olacaktır. Komünizm sonrası Rusya'nın çoktaraflı küresel ortak yönetim sistemine hangi koşullar altında dahil edileceği, hangi koşullar al-

tında edilmeyeceği güvenlik düzenlemelerinin gelecekteki geometrisini belirleyecektir. Üçüncüsü, güvenlik meselesi ise, muhtemelen hepsinin en belirleyicisidir ve genel olarak dünyanın güvenlik durumunu uzun bir süre belirleyecektir. Kanaatleri güçlü, askeri bakımdan zayıf ama yeni imha teknolojilerine erişme imkanına ve toplumların zayıf noktalarını bulma kabiliyetine sahip bireyler, örgütler ve devletlerin başvuracağı yeni savaş biçimleriyle ilgilidir bu. Kriminal çeteler de 1990'larda Kolombiya'da olduğu gibi, başka seçenek göremediklerinde yüksek yoğunluklu çatışmaya gidebilirler. Küresel ve yerel terörizm, bu binyıl dönümünde dünya çapında başlıca tehditlerden biri sayılıyor zaten. Fakat bunun sadece ılımlı bir başlangıç olduğu kanısındayım ben. Artan teknolojik incelikler, doğrudan terör yönünde birleşen iki eğilim doğuruyor: Bir yanda mali bakımdan güçlü, istihbaratı iyi küçük, kararlı bir grup kentleri tümüyle harabeye çevirebilir ya da hayatlarımızın sinir merkezlerine darbe indirebilir; diğer yandan da enerjiden ulaştırmaya, su şebekelerine kadar gündelik hayatımızın altyapısı da o kadar karmaşıklaşmış, o kadar iç içe geçmiş halde ki, savunmasızlığı da buna bağlı olarak katlanarak artmış durumda. Yeni teknolojiler güvenlik sistemlerini destekleseler de, gündelik hayatımızı tehlikelere açık hale getirmiş durumdalar. Korumanın artırılmasının bedeli, elektronik kilitler, alarm sistemleri ve on-line polis devriyelerinden oluşan bir sistemde yaşamak olacaktır. Ayrıca da korku içinde yaşamak anlamına gelecektir. Tarihte çocukların çoğunun başına gelenden farklı değil muhtemelen. Ama aynı zamanda insan gelişiminin kıyaslanmasında da bir ölçü.

Jeopolitik, giderek karar oluşturma süreçlerinin çoktaraflılığı ile bu kararları askeri olarak uygulamasındaki tektaraflılık arasındaki temel çelişkinin hakimiyetine girecektir. Bunun sebebi Sovyetler Birliği'nin çöküşünün ardından ve yeni Rusya'nın teknolojik geriliği yüzünden ABD'nin tek askerî süper güç haline gelmesi ve bu konumunu da öngörülebilir gelecekte koruyacak olmasıdır. Dolayısıyla güvenlikle ilgili kararların çoğunun gerçekten etkili ve güvenilebilir olması için, ya ABD tarafından uygulanması ya da desteklenmesi gerekmektedir. Avrupa Birliği bütün kibirli konuşmalarına karşın, Balkanlar'da tek başına hareket

etme konusunda operasyonel bir beceriksizlik içinde olduğunu açıkça ortaya koydu. Japonya kendine bir ordu kurmayı yasakladı ve ülkedeki pasifist duygular, ultra milliyetçi provokasyonlara verilen destekten çok daha derinlere işlemiş durumda. OECD dışında, sadece Çin ve Hindistan, öngörülebilir gelecekte küresel güç sahibi olmalarını sağlayacak teknolojik ve askeri güce sahip olabilir, fakat kuşkusuz bu iki devletin gücü de ABD ile Rusya'nın gücüne denk olamaz. Çin'in askeri bakımdan güçlenmek için olağanüstü bir seferberliğe girmesi gibi pek muhtemel olmayan bir varsayım dışında, (muhtemel değildir çünkü Çin daha o teknolojik kapasiteye sahip değildir), dünya tek bir süper güçle, ABD'yle baş başa kalmıştır. Bu koşullar altında çeşitli güvenlik ittifaklarının Amerikan güçlerine dayanması gerekecektir. Fakat ABD, kendi içinde o kadar derin toplumsal sorunlarla karşı karşıyadır ki, 1990'larda ABD başkanlarının birkaç kez keşfettiği gibi, vatandaşlarının güvenliği doğrudan tehdit altında olmadıkça böyle bir güç kullanmanın bir yolunu bulamayacağı gibi, siyasi bir destek de alamayacaktır. Soğuk Savaş unutulduğundan ve "yeni Soğuk Savaş"ın dengi olabilecek bir şey de ufukta görünmediğinden, Amerika'nın askeri statüsünü korumasının tek yolu birliklerini küresel güvenlik sistemine kiralaması ve diğer ülkelerin bunun bedelini ödemesini sağlamasıdır. Bu, çoktaraflılığın nihai ayak oyunu ve ulus-devletin egemenlik kaybının en çarpıcı örneğidir.

Ama devlet ortadan kalkmamıştır. Enformasyon çağında yalnızca devletin çapı küçülmüştür. Dünyayı projeleriyle dolduran, seçmen bölgeleri oluşturan, ulusal hükümetlerle, çokuluslu şirketlerle ve uluslararası kurumlarla müzakere eden yerel ve bölgesel hükümetler biçiminde yayılmıştır. Ekonominin küreselleşmesi çağı, aynı zamanda siyasi yönetimin de yerelleşmesi çağıdır. Bölgesel ve yerel hükümetler, iktidar ve kaynak açıklarını, esneklik ve ağlar oluşturmayla telafi etmektedir. Küresel zenginlik ve enformasyon ağlarındaki dinamizmin bir eşi varsa eğer, sadece bu yönetimlerin ağlarında aranmalıdır.

İnsanlar, giderek iktidar salonlarından uzaklaşmakta ve sivil toplumun çatırdayan kurumlarından kopmaktadır, böyle de devam edeceklerdir. İşlerinde ve hayatlarında bireyselleşecek, kendi anlamla-

rını kendi deneyimleri temelinde kuracak ve şanslılarsa ailelerini, yani bu kaynayıp duran bilinmeyen akışlar ve denetimsiz ağlar okyanusundaki sağlam kayalarını yeniden inşa edeceklerdir. Kolektif tehditlere maruz kaldıklarında, peygamberlerin yeni tanrıların gelişini ilan ettiği komünal cennetler kuracaklardır.

21. yüzyıl karanlık bir yüzyıl olmayacaktır, ama tarihteki en sıradışı teknolojik devrimin vaat ettiği güzellikleri de çoğu insana sunamayacaktır. Daha ziyade, haber verilmiş şaşkınlık tadını taşıması beklenebilir.

NE YAPMAK GEREK?

Ne zaman bir entelektüel bu soruyu yanıtlamaya çalışsa ve yanıtını ciddi bir biçimde uygulasa, felaket baş gösterir. 1902'de Ulianov'un başına gelenler gibi. Aramızda bir karşılaştırma yapılmasını mümkün kılacak vasıftaymışım gibi görünmek istemem kuşkusuz, ama ben dünyamızın hastalıklarına derman önermekten imtina edeceğim. Ama enformasyon çağının bu ilk manzaraları arasında yaptığım seyahatte gördüklerim beni endişelendirdiği için, birinci tekil şahısta yazarak, ama kendi kuşağımı ve benim siyasi kültürümü düşünerek çekimserliğimin sebebini açıklamak istiyorum.

Ben, Highgate'te, Marx'ın mezartaşındaki yazıya, onun ve Engels'in Feuerbach üzerine on birinci tezine kafayı takmış bir zamandan, bir gelenekten, sanayi çağının siyasi solundan geliyorum. Anlamlı bir entelektüel girişimin nihai hedefi, dönüştürücü siyasi eylemdi o zamanlar. Bu tavırda hâlâ hatırı sayılır bir cömertlik olduğuna inanıyorum, hiç kuşku yok ki dünyanın dört bir yanında insanların emeklerine hiç dönüp bakmaksızın, kurala uymaktan ibaret bürokratik akademik kariyerler gütmek kadar bencilce değil. Ve genel olarak bakıldığında entelektüeller ve toplumbilimciler arasında sağcı-solcu diye bir sınıflandırma yapmanın iki grubun akademik nitelikleri arasında ciddi bir fark bulunduğu sonucunu vereceğini sanmıyorum. Ne de olsa, muhafazakâr entelektüeller de siyasi eyleme solun bulaştığı kadar bulaştılar, genelde de düşmanlarına karşı pek hoşgörüleri yoktu. Do-

layısıyla mesele, siyasi bağlılıkların entelektüel yaratıcılığı engellemesi ya da çarpıtması değil'dir. Geçen yıllar içinde birçoğumuz, bulduğumuz şeyle olmasını istediğimiz şey arasındaki gerilimle ve çelişkiyle yaşamayı öğrendik. Değişiklik ve umuda açıkça ihtiyacı olan bir toplumun iyileşmesinde aslolanın toplumsal eylem ve siyasi projeler olduğunu düşünüyorum. Ve bu kitabın da birtakım sorular sorarak, bunları ele alacak ampirik ve kuramsal ögeleri de bir araya getirerek toplumsal değişim peşinde olan bilgiye dayalı toplumsal eyleme katkıda bulunmasını umut ediyorum. Bu anlamda, insanlık dramının hiçbir bağı olmayan tarafsız bir gözlemcisi değilim, olmak da istemem.

Fakat, yanlış yöne akıtılan o kadar çok fedakârlık gördüm, ideolojinin açtığı o kadar çok çıkmaz sokakla karşılaştım ve dogmatik siyasetin sahte cennetlerinin sebep olduğu öyle korkunç olaylara tanık oldum ki, siyasi pratiği toplumsal teoriye, ya da bu yüzden ideolojiye uygun olarak çerçevelemeye karşı çıkmayı selamlıyorum. Teori ve araştırma, bu kitapta olduğu gibi genelde de dünyamızı anlamanın araçları olarak; sadece geçerlilikleri, sağlamlıkları ve ilgileri dikkate alınarak değerlendirilmelidir. Bu araçların hangi amaçlarla, nasıl kullanılacağı toplumsal aktörlerin imtiyazıdır, özgül toplumsal bağlamlarda, değerleri ve çıkarlarını düşünerek bu kararı verirler. Meta-siyasete son, "maîtres à penser" (düşünce insanları), ya da böyleymiş gibi yapan entelektüellere son. En temel siyasi özgürleşme, insanların kendi kendilerini kuramsal ya da ideolojik şemalara eleştirel yaklaşmaksızın bağlanmaktan korumaları, bunu yaparken de çeşitli kaynaklardan ellerine gelen enformasyon ve analizi kullanmalarıdır. 20. yüzyılda filozoflar dünyayı değiştirmeye çalışmışlardı. 21. yüzyılda dünyayı daha farklı bir biçimde yorumlamalarının zamanı gelmiş bulunuyor. İşte benim, kendi vaadinin sıkıntısını çeken bir dünyaya karşı ihtiyatım, bu yüzden kesinlikle kayıtsızlık değil.

SON SÖZLER

Enformasyon çağının vaadi, aklın gücüyle görülmemiş bir üretken kapasitenin serbest bırakılmasıdır. Düşünüyorum, o halde üretiyorum.

Bunu yaparak, maneviyatı, çocuklarımızın maddi refahını feda etmeksizin doğayla uzlaşma fırsatını deneme şansı bulabileceğiz. Aydınlanmanın rüyası, akıl ve bilimin insanoğlunun sorunlarını çözmesi, elimizle tutabileceğimiz kadar yakınımızda. Fakat, teknolojik gelişmişliğimizle toplumsal azgelişmişliğimiz arasında olağanüstü bir uçurum var. Ekonomimiz, toplumumuz ve kültürümüz, büyük ölçüde kolektif yaratıcılığı sınırlayan, enformasyon teknolojisinin hasadına el koyan, enerjimizi öz yıkım getiren çatışmalara saptıran çıkarlar, değerler, kurumlar ve temsil sistemleri etrafında inşa edilmiş durumda. Ama işler böyle olmamalı. İnsan doğasında ebedi bir kötülük yok. Enformasyonun beslediği, meşruiyetin desteklediği bilinçli, amaçlı toplumsal eylemle değişemeyecek hiçbir şey yok. Tüm dünyada insanlar bilgili, etkin ve iletişim içinde olursa; girişimler toplumsal sorumluluklarını üstlenirlerse; medya mesaj değil de ulak haline gelirse; siyasi aktörler sinizme tepki gösterir ve demokrasiye inancı onarırsa; kültür deneyimle birlikte yeniden inşa edilirse; insanlık yerküre çapında türlerin dayanışmasını hissederse; doğayla uyum içinde yaşayarak kuşaklararası dayanışmayı ortaya koyarsak, kendi içimizde barışı sağlayıp iç benliğimizin keşfine çıkarsak, bu mümkün olabilir. Hâlâ zaman varken, bütün bunlar bizim bilgiye dayalı, bilinçli ortak kararımızla yapılırsa, belki o zaman, sonunla yaşayıp yaşatabiliriz, sevip sevilebiliriz.

Kelimelerim tükendi. Son bir kez daha Pablo Neruda'nın kelimelerini ödünç alıyorum:

> Benim payıma düşen, senin payına düşen, anlaştık, umutlarımızı
>   ve kışlarımızı paylaştık,
> Sadece ölümcül düşmanlarımız değildi bizi yaralayanlar,
> ölümcül dostlarımız da yaraladılar (bu daha da acı sanki),
> ama ekmek daha tatlı değil gibi, kitabım da,
> yaşayarak, acının hâlâ eksik olduğu istatistikleri besliyoruz,
> aşka aşık olmaya devam ediyoruz ve o dobra dobralığımızla
> gömüyoruz yalancıları, doğruları söyleyenler arasında yaşıyoruz.

Kaynakça

Adam, Lishan, "Africa on the line?", *Ceres: the FAO Review,* 158, Mart-Nisan 1996.

Adams, David, "Russian Mafia in Miami: 'Redfellas' linked to plan to smuggle coke in a submarine", *San Francisco Examiner,* 9, Mart 1997, 3.

Adekanye, J. Bayo, "Structural adjustment, democratization and rising ethnic tensions in Africa", *Development and Change,* 26 (2), 1995, 355-74.

Adepoju, Aderanti (haz.), *The Impact of Structural Adjustment on the Population of Africa: the Implications for Education, Health and Employment, Portsmouth,* Birleşmiş Milletler Nüfus Fonu ve Heinemann, NH, 1993.

Afanasiev, V.G., *Nauchno-teknicheskaya revolyutsiya, upravleniye, obrozovaniye,* Nauka, Moskova, 1972.

Agamirzian, İgor, "Computing in the USSR", *Byte,* Nisan 1991, s.120-9.

Aganbegyan, Abel, *The Economic Challenge of Perestroika,* Ind., Indiana University Press, Bloomington, 1998.

— *Perestroika Annual,* ciltler 1-3, Brassey, Washington DC, 1988-90.

— *Inside Perestroika: The Future of Soviet Economy,* Harper and Row, New York, 1989.

Agbese, Pita Ogaba, "The military as an obstacle to the democratization enterprise: towards an agenda for permanent military disengagement from politics in Nigeria", *Journal of Asian and African Studies,* 31 (1-2), 1996, 82-98.

Ahn, Seung-Joon, *From State to Community. Rethinking South Korean Modernization,* Littleton, Aigis, Colo., 1994.

Aina, Tade Akin, "Development theory and Africa's lost decade: critical reflections on Africa's crisis and current trends in development thinking and practice", Margareta Von Troil (haz.), *Changing Paradigms in Development - South, East and West* içinde, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala, 1993, s.11-26.

Alexander, A.J., *The Conversion of the Soviet Defense Industry,* CA, Rand Corporation, Santa Monica, 1990.

Allen, G. C., *The Japanese Economy,* St. Martin's Press, New York, 1981.

Alonso Zaldivar, Carlos, "Variaciones sobre un mundo en cambio", Alianza, Madrid, 1996.

Al-Sayyad, Nezar ve Castells, Manuel (haz.), *Multicultural Europe: Islam and European Identity,* University Press of America, New York, 2000.

Alvarez Gonzalez, Maria Isabel, "La reconversion del complejo industrial-militar sovietico", yayınlanmamış tez, Madrid Özerk Üniversitesi, Ekonomik Yapı Bölümü, Madrid, 1993.

Günümüzün yaşayan en önemli araştırmacı ve sosyologlarından Manuel Castells, üç ciltten oluşan *Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür* adlı dizisinin üçüncü kitabı *Binyılın Sonu*'nda, dünya üzerinde 20. yüzyılın son çeyreğinde yaşanan yapısal değişim süreçlerini, enformasyon çağına damgasını vurmuş süreçler, yani küreselleşme, ağlar oluşturma, kimlik kurma, ataerkillik ve ulus-devletin krizi arasındaki etkileşimin bir sonucu olarak yorumluyor.

Sovyetler Birliği'nin beklenmedik bir tarihi değişim olarak nitelediği çöküşünün devletçiliğin enformasyon çağına geçişi becerememesinin sonucu olduğu, buna karşılık Çin komünizminin küresel kapitalizme hızla ayak uydurmasının ise daha bayağı yeni bir tür kapitalizmin dünya üzerinde tek başına kalmasına neden olduğu değerlendirmesini yapan Castells, Asya'da kalkınma ve kriz arasındaki etkileşimi küreselleşme ve devlet arasında giderek güçlenen gerilimin bir ifadesi olarak ele alıyor.

Avrupa konusunda ise, binyıl dönümünde ekonomilerini sembolik olarak birleştirmek için bir araya gelen Avrupa ülkelerinin [illegible]rleşmenin getirdiği kültürel ve siyasi sorunları henüz çözebilmiş olmadı[illegible] dolayısıyla Avrupa'nın kaderinin de, ulus-devletten ağ devleti biçiminde[illegible]pıya geçişin ortaya çıkardığı sorunların çözümüne bağlı olduğunu e[illegible]

[illegible] bugüne [illegible]

[illegible]nthony [illegible]

[illegible] bir başarı. Castells, [illegible] anlamda Marx'ın çalışmalarıyla ka[illegible] [illegible] üretmeyi başardı. Nasıl Marx *Kapital*'de erken sanayi kapitalizminin [illegible] ve toplum[illegible] gerilimlerini analiz etmeye ça[illegible]sa, Castells de aynı şekilde bu üç[illegible]inde erken sa[illegible] kapitalizminin yerine geçen [illegible]mi, küresel enformasyon kapitaliz[illegible] anlamayı hedef[illegible] Dolayısıyla en zor görevi üstlendi. Bu görevi başardığı ise açıkça görülüyor.

Peter Hall, [illegible]

Tüm sosyal bilimlerin ürettiği sonuçları ve analitik perspektifleri toplumun evrimine uygula[illegible] böylesine azimli ve büyük ölçüde başarılı bir başka çabaya Weber'den bu yana rastlamadı[illegible] Bu kitabın her sosyal bilimci tarafından, fakat özellikle ekonomistler tarafından okunacağ[illegible] umuyoruz. Çünkü ekonomistlerin Max Weber'in bir ekonomi profesörü olduğunu hatırlam[illegible] herkesten daha fazla ihtiyacı var.

Chris Freeman, *New Political Econ[illegible]*

Bir kitaba şaheser denecekse, bu kitap bu sıfatı hak ediyor. Bu [illegible] kitap bence bir [illegible] bir nesil boyunca ortaya çıkan [illegible] [illegible]eşkil ediyor.

[illegible]ritish Journ[illegible]

Kapak Fotoğrafı: Coşkun Ar[illegible]

ISBN: 978-605-399-012-3

Bilgi ve Toplum

İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları